

R-26

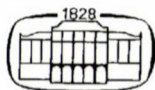
ANTIQUARIAN STUDIES

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XLVII. KÖTET

1. SZÁM

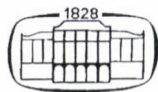

AKADÉMIAI KIADÓ
2003

ANTIKA TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XLVII. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ
2003

FELELŐS SZERKESZTŐ:
BORZSÁK ISTVÁN

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
HARMATTA JÁNOS, MARÓTH MIKLÓS, RITOÓK ZSIGMOND,
DÉRI BALÁZS, SZEPESSY TIBOR

A SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1053 BUDAPEST V., KECSKEMÉTI U. 10–12. (Latin Tanszék)

Előfizethető az Akadémiai Kiadó Rt.-nél,
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19/D. Telefon: 464-5427, fax: 464-8297
www.akkr.hu
Megvásárolható:
Kis Magiszter Könyvesbolt, Budapest V., Magyar u. 40.
Telefon: 327-7796, 327-7797

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Rt. igazgatója
Felelős szerkesztő: Borzsák István
Termékmenedzser: Marton Andor
A számítógépes szerkesztés a Vetula Visual Bt. munkája
Felelős vezető: Liener Katalin
A nyomdai munkálatokat a PXP Első Magyar Digitális Nyomda Rt. végezte
Budapest, 2003
Megjelent 15,00 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0003—567X

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Gulyás András</i> : A luxori templom és Egyiptom megújulása	5
<i>Szilágyi János György</i> : Attikától Narcéig — via Ischia	35
<i>Harmatta János</i> : Közép-Ázsia ókori történetéhez	63
<i>Domány Judit</i> : Theokritos Hylas-idillje	71
<i>Harmatta János</i> : A selyemút nyelvei	81
<i>Borzásák István</i> : Catullus és a politika?	89
<i>Borzásák István</i> : A csend beszél, Tacitus <i>nem</i> hallgat	97
<i>Ritoók Zsigmond</i> : Két költemény az <i>Anthologia Latinából</i>	103
<i>Benkő Mihály</i> : Aranymaszkos ősmagyar vezérsír	111

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>Borzásák István</i> : „Serendipity”	127
--	-----

MEGEMLÉKEZÉSEK

Szabó Árpádról. Búcsú és emlékezet. (<i>Szilágyi János György</i>)	129
Szabó Árpád (1913—2001) (<i>Sarkady János</i>)	132

VITA

Anreiter, Peter: Die vorrömischen Namen Pannoniens. <i>Archaeolingua</i> . Budapest 2001. (Ism. <i>Adamik Béla</i>)	135
--	-----

KÖNYVSZEMLE

Bánóczy Rozália—Rihmer Zoltán: Latin nyelvkönyv joghallgatók számára. Kezdőknek. Budapest 2000 (Ism. <i>Bencze József</i>)	143
Szepes Erika: Anakreón-variációk: Vágott életminőség avagy sorsközösség? Bp. 2002 (Ism. <i>Vekerdí József</i>)	145
Birkhan, Helmut: Kelten. Versuch einer Gesamtdarstellung ihrer Kultur. Wien 1997 ² (Ism. <i>Kopeczky Rita</i>)	146
Baynham, Elizabeth: Alexander the Great. The unique history of Quintus Curtius. Ann Arbor 1998 (Ism. <i>Borzásák István</i>)	148
Schröder, W. A.: Der Altertumswissenschaftler Eduard Norden (1868—1941). Hildesheim—Zürich—New York 2001 (Ism. <i>Borzásák István</i>)	150

HÍREK

Beszámoló az Ókortudományi Társaság 2001/2002. évi tevékenységéről (<i>Adamik Tamás</i>).....	155
<i>Rimóczi-Hamar Márta—Adamik Béla</i> : Beszámoló a 2000—2001. évi országos „Ábel Jenő Latin Tanulmányi Verseny”-ről	161

GULYÁS ANDRÁS

A LUXORI TEMPLOM ÉS EGYIPTOM MEGÚJULÁSA

KÁKOSY LÁSZLÓ EMLÉKÉNEK

A luxori templom, egyben pedig a thébai térség egyik fő ünnepe az Opet-ünnep volt, melyet az áradás évszakában tartottak. Az ünnep és a luxori templom jelentőségét mi sem mutatja jobban, minthogy számos fáraó vett részt személyesen az ünnepen, bővítette építményeivel a templomot vagy koronáztatta meg itt magát. Ebben a cikkben arra keresek választ, mit tudhatunk meg a templom dekorációs programjából, a templomot díszítő feliratokból arról, mi adta meg Luxor jelentőségét. Luxorban és az Opet-ünnep során a Nílus éves áradását, az ország ezzel járó megújulását ünnepelték, segítették elő a fáraó és a papok különféle rituálékkal, szertartásokkal.

Kulcsszavak: Opet-ünnep, Nílus-áradás, Luxor, rítusok, királyság

Bár a luxori templom Egyiptom egyik legtöbb látogatót vonzó emlékműve, tudományos kutatása mégis igencsak az alapoknál tart még. A templomot díszítő több száz négyzetméternyi reliefet, feliratot még nem jelentették meg teljes egészében, és hasonlóan a kezdeteknél tart a templom jelentésének kutatása is. Minden egyiptomi templom ugyanis többé-kevésbé egyedi funkcióval bírt, sajátos kultusszal hódoltak más-más isteneknek és legtöbbször még a templom elhelyezkedése is szimbolikus jelentésű volt.¹

A luxori templom kultikus jelentését vizsgálta Lanny Bell, a chicagói egyetem kutatója 1985-ben közzétett tanulmányában.² Ez a cikk állította újból az érdeklődés középpontjába a luxori templomot, következtetései pedig széles körben elfogadottá váltak. Bell szerint azért építkezett III. Amenhoteptől egészen Nagy Sándorig számos fáraó Luxorban, mert itt részesültek az isteni „ka” lélekben, itt kapták meg elődjektől ezt az uralkodáshoz nélkülözhetetlen titokzatos erőt,³ itt újult meg a fá-

¹ Köszönettel tartozom Kákósy László professzor úrnak, aki kezdettől fogva érdeklődéssel követte és számos kritikai megjegyzéssel segítette ezt a kutatást, valamint Török László professzor úrnak a szakirodalmi kiegészítésekért és bírálatokért. Luxori kutatómunkám *Símkó Bertalan, Zombor Csaba és Zombor Csabáné*, valamint szüleim támogatásával valósult meg, amit ezúton is köszönök.

² L. Bell: Luxor temple and the cult of the royal ka. JNES 44 (1985) 251—294. (A jelen cikkben használt rövidítésekkel a *Lexikon der Ägyptologie* rövidítéseit követem.)

³ A ka-lélekről és az egyiptomi lélekfogalmakról magyarul áttekintést nyújt Kákósy L.: *Varázslás az ókori Egyiptomban*. Budapest 2002. 16 sk. A ka-fogalomról sokat írtak, legújabban Assmann foglalkozott

raó. Erre egy feliratot is idéz III. Amenhotep udvarának egyik architrávjáról, amely szerinte arról szól, hogy a fáraó megújult a templomban.⁴ A feliratot jelentősége miatt szeretném itt idézni:⁵

„Öfelségét Nagy Képmásnak nevezték minden alkalommal, millió alkalommal, aki azért adatott, hogy hasznos dolgokat mondjon, aki emlékművet készít Luxorban megszüelőjének; az ő igaz helye ez, amelyben megújul, palota, melyből előjön örvendezve az ő felragyogásának idejében, alakzatai a két ország ura, III. Amenhotep előtt (vannak), aki olyat cselekszik, aminek örül atyja, Kamutef, gyönyörű, igen nagy emlékművekkel.”

Bell is érezte, és az 5. lábjegyzetben meg is jegyzi, hogy kétséges az, hogy a szöveg a fáraóra vonatkozik-e. A szöveg összefüggéséből és felépítéséből,⁶ a használt kifejezésekből⁷ világossá vált számomra, hogy nem a fáraóról, hanem Amon-Réről szól a felirat. Többek között ez a felismerés késztetett arra, hogy a luxori templom kultikus jelentésének kutatásába kezdjek, és megvizsgáljam, mit is jelent Amon-Ré megújulása a luxori templomban. A Bell-féle, széles körben elfogadott tézist nem tartom kellőképpen megalapozottnak, a templom több hetes helyszíni vizsgálata és a meglévő publikációk áttanulmányozása során pedig teljesen más eredményekre jutottam.

A II. Ramszesz udvarában található több mint félszáz oszlopon rendre egy-egy áldozati jelenetet látunk. A fáraó, II. Ramszesz áldoz általában két istenség előtt, melyek közül a vele szemben álló rendre Amon-Ré egy formája. Arnold állapította meg, hogy egy-egy helyiség, fal díszítése, dekorációs programja mindig az adott helyiség, terem vallásos funkciójára utal, gyakorta azt a rituálét örökíti meg, amely ott folyt.⁸ Ez a megközelítés az oszlopok elemzésénél azonban nem vezet túl messzire,

vele: *J. Assmann: Tod und Jenseits im alten Ägypten. München 2001. 131 skk. „Der Tote und sein Ka”. A luxori templom Bell-féle értelmezését követi egy, a témában nemrég megjelent cikk is: *A. A. Gordon: The k3 as an Animating Force. JARCE 33 (1996) 31—35.**

⁴ *L. Bell: i. m. 254.*

⁵ *Urk. IV. 1682. 19—1683. 5.*

⁶ A kérdés az, kire vonatkozik az *f* a 2. sorban. A *hprw.f* után következő rész alapján világos, hogy az *f* nem azonos III. Amenhoteppelel. A *st.f*-től a *hprw.f*-ig tartó rész egyébként tisztán nyelvtanilag is elkülönül a fáraóról szóló, azt megelőző eulógikus méltatástól.

⁷ A szöveg a *hprw* kifejezést használja („Gestalten” *Helck* fordításában), amely kifejezést gyakorta használják Amon-Rével kapcsolatban, a királlyal kapcsolatban viszont nem. A keleti pülöntorony déli oldalán például azt olvasni, hogy II. Ramszesz azért jött a templomba, hogy lássa Amon-Ré *hprw*-it: (*Ch. Kuentz: La face sud du massif est du pylône de Ramsès II à Louxor. Le Caire 1971. scène 14b.*) Az architráv felirat pedig éppen ezt a „találkozást” írja le. A *hprw*-tanhoz ld. *J. Assmann: Re und Amun — Die Krise des polytheistischen Weltbilds im Ägypten der 18—20. Dynastie (OBO 51) Freiburg 1983.*

⁸ *D. Arnold: Wandrelief und Raumfunktion in ägyptischen Tempeln des Neuen Reiches. (MÄS 2) Berlin 1962.*

hisz nyilvánvaló, hogy már csak helyhiány miatt sem volt lehetséges minden oszlop előtt más-más istenkettősség előtt áldozatot bemutatni. Az adott épületrészben zajló rituálék megörökítése mellett tehát számos más funkciója is lehetett, és volt is a reliefprogramnak. Yoyotte egy kifejezését továbbfejlesztve nevezhetjük ezt egy „kőbe vésett istentannak”.⁹ Ez a „kőbe vésett istentan” Amont reliefről reliefre más-más névvel illeti. Az ithyphallikus istenalakokat gyakorta hívják Amon-Ré *hntj jpt.f*-nek vagy Amon-Ré *k3-mwt.f*-nek,¹⁰ az Amon-Ré *hntj jpt.f* névvel azonban a nem-ithyphallikus Amon-formáknál is találkozni. Más-más nevek használata, a nevek felcserélhetősége azt sugallja, hogy valójában, akárcsak a kor vallásos költeményeiben és az udvarban található, Amon több mint száz nevét felsoroló Amonlitániában,¹¹ a nevek csupán másodlagosak, nem fejezik ki Amon-Ré rejtett lényegét tökéletesen, amely végső soron megismerhetetlen és a sokaságon túlmutatva Egy.¹² Mindezen változatosság és viszonylagos tetszőlegesség mellett is van a dekorációs programnak egy állandó rendezőelve: Amon-Ré egyszer ithyphallikus, egyszer pedig nem-ithyphallikus.¹³ II. Ramszesz udvarának oszlopai szerint, ezt a megállapítást pedig a templom egyéb részei is megerősítik, Amon-Ré egy váltakozó természetű

⁹ Yoyotte következő cikkére utalok itt: Une monumentale litanie de granit — Les Sekhmet d'Aménophis III et la conjuration permanente de la Déesse dangereuse. BSFE 87—88 (1980) 46—75.

¹⁰ Bell szerint Amon-Ré Kamutef isten adja át a királyi ká-t, ezt az uralkodáshoz szükséges erőt, az aktuális uralkodónak. (L. Bell: i. m. 258. „The transmission of the ka was achieved through the agency of Kamutef, the divine progenitor par excellence.”) Erre azonban nem vonultat föl meggyőző érveket, bizonyítékokat.

¹¹ A litánia feliratos anyagát Kitchen publikálta. *K. A. Kitchen: Ramesside Inscriptions — historical and biographical*. Oxford 1975—1990. (továbbiakban: KRI) 2. kötet, 622—627.

¹² A Ramesszida vallásosság ezen kérdéseire Assmann alapműve mellett jó összefoglalót nyújt *K. Koch: Geschichte der ägyptischen Religion — von den Pyramiden bis zu den Mysterien der Isis*. Stuttgart 1993. Lásd különösen a 16. fejezetet: Der Eine, der sich zu Millionen machte. Das ramessidische Zeitalter der persönlichen Frömmigkeit. 353—368. Azt, hogy az udvarban látható istenalakok valójában csak a rejtett egy, igaz Amon megjelenési formái, megerősíti a pülón déli felének keleti oldalán egy felirat is, mely arról szól, hogy II. Ramszesz azért jött az udvarba, hogy lássa Amon *hprw-it* (ld. 7. lábjegyzet).

¹³ Sajnos az oszlopokat díszítő számtalan rituáléjelenet egyáltalán nincs meg publikálva. Ez a váltakozás azonban jól látszik a templomról készült fotókon is. Ld. pl. *K. Michalowski: Luxor*. Budapest 1973. (ford. Pályi András) 28. kép. Egyébként érdemes lenne egy külön tanulmányban sorra venni, hol figyelhető meg máshol ugyanez a váltakozás. A karnaki templom Philliposz Arrhidaiosz által épített szentélyének dekorációján például van, ahol ugyanezt a dekorációs elvet követték. (A szentély keleti felének benseő, északi falának ezen dekorációs elvére már Barguet felhívta a figyelmet. *P. Barguet: Le temple d' Amon-Ré à Karnak*. (RAPH 21) Le Caire 1962. 138. Ugyanez megfigyelhető a II. Ramszesz-féle karnaki hypostyl csarnok oszlopainál is (*L.-A. Christophe: Temple d' Amon à Karnak. Les divinités des colonnes de la grande salle hypostyle et leurs éphètes*. (BdE 21) Le Caire 1955; valamint *H. H. Nelson: The Great Hypostyle Hall at Karnak — The Wall Reliefs*. (OIP 106) Chicago 1981; általános áttekintést ad a Nagy Hypostyl csarnok dekorációs programjáról *P. Barguet: i. m. 59 skk.*), de például kevésbé áll fenn a nyugat-thébai templomok esetében. A karnaki és luxori templomok ezen közös dekorációs elve nem véletlen, hiszen az Opet-ünnep során valódi kultikus egységbe került ez az építészetileg teljesen különböző két templom; erre a kérdésre a cikk végén még kitérek. Luxorban a templom III. Amenhotep által épített részében nem alkalmazzák következetesen ezt a váltakozást. A dekorációs programnak természetesen más alapelvei is voltak, valamint külső szempontokat mint szimmetria vagy helyhiány — is figyelembe kellett venni. A nem-ithyphallikus elnevezést nem a meghatározás céljából használom, csak a két Amon-forma különbségét kívánom így hangsúlyozni.

isten, egyszer aktív, egyszer passzív, egyszer ithyphallikus, egyszer nem-ithyphallikus (1. ábra).¹⁴

De mit fejezhet ki ez a váltakozás? Mivel Amon-Ré egyik legfontosabb aspektusában napistennek számít,¹⁵ kézenfekvő lenne a nap mindennapos megújulására való utalásnak tekinteni ezt a váltakozást. Amon-Ré ithyphallikus természetét azonban Min istentől vette át, akinek a napkultuszhoz nincs köze.¹⁶ Másrészt a nap maga, noha a földön élők számára éjszaka nem látható, az egyiptomiak gondolkodása szerint folyton világít, nappal az élőknek, éjjel a holtaknak, ahogy azt a királysírokat díszítő gazdag vallásos irodalom bőségesen illusztrálja.¹⁷ A politeista vallások istenei nem ritkán kapcsolódnak egy-egy természeti jelenséghez, az a természeti jelenség azonban, melyre Amon-Ré váltakozása utal, nem a nap pályafutása. Ezt a luxori templom tájolása is alátámasztja, az egyiptomi templomok ugyanis már tájolásukban, elhelyezkedésükben is gazdag szimbolikával bírnak.

A luxori templom főtengelye észak—déli irányban húzódik, míg például a nap kelet—nyugati pályájának megfelelően a karnaki templom, Amon-Ré legfőbb templomának főtengelye kelet—nyugati tájolású.¹⁸ Így a luxori templom teológiájának elsődleges motívuma feltehetőleg nem a napkultusz. Ezt az is mutatja, hogy a napkultusz céljára egy, a templom főtengelyétől eltérő tájolású, kelet—nyugati tengelyű, 12 oszlopos termet alakítottak ki a luxori templom déli részében.¹⁹ A templom észak—déli főtengelye valamely más, az egyiptomiak számára éppoly alapvető kozmikus eseménnyel függhet össze; kézenfekvő itt a közeli Nílusra gondolnunk.

¹⁴ Azt, hogy Kamutef csupán egy aspektusa a rejtett Amonnak, egyértelműen kifejezi többek között a leideni Amon-himnusz: *A. H. Gardiner: Hymns to Amon from a Leiden Papyrus*. ZÁS 42 (1905) 30. (80. fejezet). Arra, hogy Luxorban különösen jelentős Amon termékenységisten aspektusa, illetve ithyphallikus formája, már Eberhard Otto felhívta a figyelmet: *Amun*. LdÁ I. 237—248. Különösképp: 239—240. Ugyanígy *R. Gundlach: Min*. LdÁ IV. 136—140. 139. A lényeg azonban nem egyszerűen Kamutef, nem is pusztán Amon-Ré ithyphallikus alakjai, hanem a nem ithyphallikus és ithyphallikus alakok váltakozása.

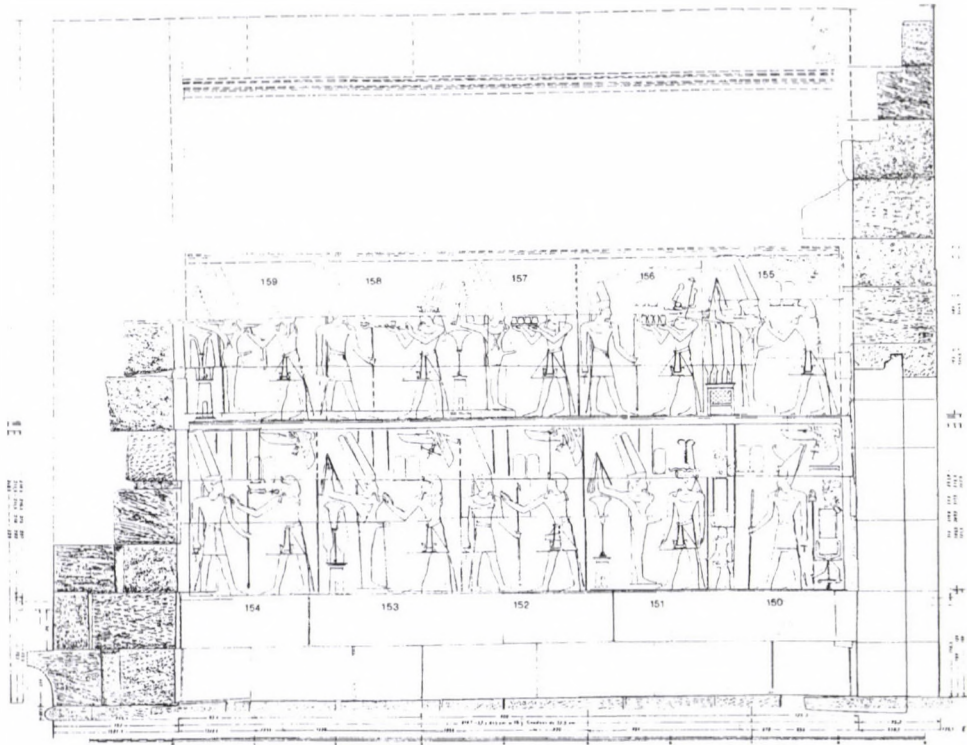
¹⁵ Így említi pl. *Assmann* is Amont: *Sonnengott*. LdÁ V. 1087—1094. 1087: „...andere wie Atum und Chepre, Harachte, Ahti, Harmachis, Aton, Amun bezeichnen Aspekte des Sonnengottes...”

¹⁶ *R. Gundlach: Min*. LdÁ IV. 136—140.

¹⁷ A napisten túlvilági útjáról jó összefoglalót nyújt *E. Hornung: Tal der Könige*. Düsseldorf 1999°. Kapitel 7: „Die Nachtfahrt des Sonnengottes” 119—134.

¹⁸ A karnaki templom elrendezésének szimbolikáját *Barguet* fejtette ki: i. m., különösképp: 336—340. Az elhelyezkedés stb. szimbolikájához általában véve ld. *R. H. Wilkinson: Symbol and Magic in Egyptian Art*. London 1994. 3. fejezet: *Position and Placement — the symbolism of location*. 60—81.

¹⁹ A XVII. terem a *Porter—Moss*-féle számolás szerint. A 12 oszlop valószínűleg a nap 12 óráját szimbolizálja, ahogy erre már *Brunner* is felhívta a figyelmet. *H. Brunner: Die Sonnenbahn in ägyptischen Tempeln*. In: *Archäologie und Altes Testament — Festschrift Kurt Galling*. Tübingen 1970. 27—34, valamint uő.: *Die südlichen Räume des Tempels von Luxor*. (AV 18) Mainz 1977. 79 sk. Ebbe a szimbolikába illeszkedik az is, hogy a keleti és a nyugati falakon a 12 oszlopos teremben egy-egy ablak található a napbárka ábrázolásával. *H. Brunner: Die südlichen Räume des Tempels von Luxor*. (AV 18) Mainz 1977. Taf. 66. és Taf. 12. Az itt található szöveggel *Assmann* külön is foglalkozott: *Der König als Sonnenpriester — ein kosmographischer Begleittext zur kultischen Sonnenhymnik in thebanischen Tempeln und Gräbern* (ADAIK 7) Glückstadt 1970. A Nílus és az elhelyezkedés szimbolizmusának összefüggéséhez ld. *Török L.: The image of the ordered world in ancient Nubian art*. Leiden—New York—Köln 2002. 10. skk., aki kiemeli Pamminger tanulmányainak jelentőségét.

1. ábra. Amon-Ré ithyphallikus és nem ithyphallikus formájának váltakozása a templom egyik falán (H. Brunner: Die südlichen Räume des Tempels von Luxor (AV 18) Mainz 1977. Taf. 19.)

Ez a némiképp *a priori* gondolatmenet megerősítést nyer a kor vallásos szövegeiből is. A thébai 23. számú sírban lévő himnusz első része Amon-Ré titokzatosságát és szoláris jellegét emeli ki.²⁰ Néhány sorral lejjebb azonban Amon-Ré minket érdeklő aspektusához fordul a sírtulajdonos *T3jj*, és Amon-Ré ithyphallikus, *k3-mwt.f* aspektusát kezdi dicsérni; ez az az ithyphallikus formája Amon-Rének, amely a luxori templomban is különösen hangsúlyos szerephez jut:

Üdvözlégy Amon-Ré,
lényét az istenek elől elrejtő,
anyjának bikája (*k3 mwt.f*), szépségével büszkélkedő.

...

²⁰ Felépítésében egyébként teljesen megegyezik a TT 194-ben lévő 186. számú szöveggel. J. Assmann: Sonnenhymnen in thebanischen Gräbern. (Theben 1) Mainz 1983. 18—23 és 258—259.

a Nílus mozog barlangjában,
vár, hogy előjöjjön belőled.

Ez a himnusz tehát igen szoros kapcsolatba hozza Amon-Ré Kamutefet a Nílussal.²¹ A Ramesszida-kor egyik legszebb, mert legbeszédesebb himnusza, a leideni Amon-himnusz is kitér Amon-Ré és az áradás kapcsolatára:

Teste Nun, benne a Nílus van, mindennek megszüelője²²

Egy későkori szöveg pedig arról tanúskodik, hogy Thébában még ekkor is az volt a meggyőződés, hogy Amon-Ré felel az áradásért.²³

Tanulmányában Bell azt állapította meg, hogy a luxori templomban az uralkodáshoz szükséges ka-lélekben részesült a trónra lépő uralkodó. Eltekintve attól, hogy erre nincs egyértelmű bizonyíték, a legkomolyabb ellenérv ezen hipotézis ellen az, hogy II. Ramszesz peristyl udvarában a királyi ka semmilyen jelentősnek nevezhető szerephez sem jut, sőt még csak nem is ábrázolják talán egyszer sem. Ha tényleg a királyi ka-ban részesült itt Ramszesz, hogy lehet, hogy nem jelenik meg ka-ja a reliefprogramban? Ugyanez a kérdés Nagy Sándor bárkaszentélyével kapcsolatban is felmerül: miért nem jelenik meg egyetlen egyszer sem a királyi ka ezen a szentélyen, ha tényleg a ka-lélekben akart itt részesülni Nagy Sándor? Mindez azért különösen furcsa, mert a két említett épületrészben számtalan isten és uralkodóalak, áldozati jelenet került megörökítésre.²⁴

III. Amenhotep, II. Ramszesz és Nagy Sándor luxori építkezéseinek dekorációs programjában a közös alap gondolat, és így a templom jelentésének időtálló, központi eleme nem a királyi ka, hanem a rendszeres váltakozás Amon-Ré ithyphallikus és nem ithyphallikus formái közt. Teljes következetességgel alkalmazták ezt Nagy Sándor bárkaszentélyének dekorációs programjában,²⁵ II. Ramszesz udvarának dekorációjában és III. Amenhotepnél is egy alapvető, rendre visszatérő motívum volt.²⁶

²¹ Amon-Ré Kamutef több más thébai himnuszban is előfordul, legtöbbször azonban csak eulógikusan, egy felsorolás közepette anélkül, hogy a szöveg részletezné, mit is takar ez az aspektusa Amon-Rének.

²² A. H. Gardiner: Hymns to Amon from a Leiden Papyrus. ZÄS 42 (1905) 38–39. 600. fejezet.

²³ V. Vikentiev: La haute crue du Nil et l'averse de l'an 6 du roi Taharqa. Le Caire 1930. A szöveg arról számol be, hogy Taharka kérte Amon-Rét, hogy adjon neki bőséges áradást, amit ő meg is tett. További szövegeket gyűjtött össze M. Gabolde: L'inondation sous les pieds d'Amon. BIFAO 95 (1995) 235–258.

²⁴ Különösen egyértelmű ez akkor, ha például II. Ramszesz esetében a Ramesszeummal hasonlítjuk össze luxori építkezéseinek dekorációs programját. A Ramesszeumban ugyanis a templom főténgelyénél elhelyezkedő nagy oszlopokon rendre a ka-lelkével együtt jelenik meg II. Ramszesz.

²⁵ Lásd a kötet végén lévő fotókat: M. Abd el-Raziq: Die Darstellungen und Texte des Sanktuars Alexanders des Großen im Tempel von Luxor. (AV 16) Mainz 1984.

²⁶ Ld. például H. Brunner: i. m. Taf. 19, 20, 25, 28.

2. ábra. A luxori templom az áradás idején (Antonio Beato felvétele a XIX. sz. végén — Az oxfordi Griffith Institute szíves engedélyével)

Ez a váltakozás, Amon-Ré ithyphallikus, Kamutef aspektusa és nem ithyphallikus aspektusa közt a Nílus és a kapcsolódó természeti jelenségek éves váltakozására utal.²⁷ Ezt a váltakozást a thébai újbirodalmi teológia szerint Amon-Ré okozza, és ő felel érte. Ezért ünnepelték az Opet-ünnepet éppen az áradás évszakában,²⁸ és ezért volt Luxor a megfelelő hely a fáraók hatalmának elismertetésére, megkoronázására.²⁹ A fáraó azáltal, hogy hozzájárult áldozataival Amon-Ré nemzőerejének regenerálásához, elvégezte azt, amit Egyiptom lakói elvártak tőle, részben ő maga is a

²⁷ Amon-Ré nemző szerepét emeli ki a leideni Amon-himnusz 400. fejezete (*A. H. Gardiner*: i. m. 37). Azt a gondolatot, hogy Amon-Ré hozza az áradást, neki köszönheti minden a létezését, többek között a gabona is, jól fejezi ki a leideni Amon-himnusz 600. fejezete. *A. H. Gardiner*: i. m. 39. Amon-Rének a természetet létrehozó, teremtő szerepéhez ld. *J. Assmann*: i. m. (Re und Amun), 218 skk.

²⁸ Az ünnep időpontjához ld. *W. J. Murnane*: Opetfest. LdÄ IV. 574—579.

²⁹ Így például Horemhebnél: Urk. IV. 2113. skk. Magyarul in: ÖKTCH 42—43 (ford. *Kákossy László*); *L. Bell*: i. m. a 273. oldalon foglalkozik a kérdéssel, de nála az ország megújulásának, ill. a Nílus áradásának témája nem jelenik meg.

Nílus urává vált, és így bizonyította jogosultságát Egyiptom vezetésére. Ezt a hiedelmet a Biblia is megőrizte számunkra, mikor így szól Jahve: „Én ellened fordulok, te fáraó, Egyiptom királya, te nagy szörnyeteg, aki ott heverészel a Nílus ágai közt, és ezt mondogod: Enyém a Nílus, én alkottam!” (Ez. 29,3,9)

A templomban egykor zajlott rituálékát megőrkítő reliefek is szorosan illeszkednek Egyiptom megújításának, a termékenység biztosításának tematikájába. Az udvar nyugati bejáratától északra egy bevezetőjelentet látunk: két isten tisztítja a fáraót, aki így alkalmassá válik arra, hogy belépjen a szent helyre és megkezdje az ünnepi szertartás rítusait.³⁰ Innentől észak felé haladva hat jeleneten látjuk a fáraót, amint különféle rítusokat hajt végre. Ezek a jelenetek is folytatják az oszlopok díszítésének alap gondolatát; a rítusokat a fáraó rendre Amon előtt végzi, mégpedig egyszer Amon egy ithyphallikus, majd Amon egy nem ithyphallikus alakja előtt.

Az újbirodalmi rituáléjelenetek elemzése során az az alapvető probléma, hogy a reliefeken látható feliratok igen szűkszavúak, amit a kutatók úgy szoktak orvosolni, hogy a Ptolemaios-kori templomok reliefjeihez fordulnak. A Ptolemaios-korban általános tendencia volt a meglévő vallásos tudás rendszerezése, összegyűjtése. Két ellentétes mozzanatot figyelhetünk itt meg: egyrészt arra törekedtek a Ptolemaios-kori papok, hogy tudásukat elrejtsek — ennek legjobb példái a Ptolemaios-kori írás sajátosságai.³¹ Másrészt azonban az is megfigyelhető, hogy minden korábbinál inkább törekednek arra, hogy bővebb magyarázattal szolgáljanak egy-egy rituálé jelentésére. Ennek a két, látszólag ellentétes tendenciának — elrejtés és kifejtés — valójában ugyanaz az oka: az idegen kulturális hatások alatt a saját kulturális tudás elvesztésétől való félelem és az ebből fakadó kodifikációs igény.³²

A luxori templomban a bevezetési jelenet után következő négy borjú vezetése és a meret ládák förládozása a Ptolemaios-kori templomokban is gyakorta együtt jelennek meg.³³ Egyes szövegek a király hatalmát megerősítő hatást tulajdonítanak a négy borjú vezetésének,³⁴ általában pedig azt hangsúlyozzák a feliratok, hogy a szertartás elvégzése a földművelést, a termény bőségét segíti elő.³⁵ A termékenység biz-

³⁰ Ezeket a reliefeket sem publikálták még. Listaszerű felsorolást ad róluk *B. Porter—R. L. B. Moss: Topographical bibliography of ancient Egyptian hieroglyphic texts, reliefs, and paintings — II. Theban Temples.* Oxford 1972. 308. (28). Én saját dokumentációból dolgoztam.

³¹ Vö. *S. Sauneron: L'écriture figurative dans les textes d'Esna.* Le Caire 1982.

³² *J. Assmann: Ägypten — Eine Sinngeschichte.* Frankfurt am Main 1999. 431—463; „Die kulturelle Konstruktion des Anderen: Trauma und Phobie”, valamint a magyarul is megjelent: *J. Assmann: A kulturális emlékezet.* Budapest 1999. 175 skk.

³³ Ezekkel a rítusokkal azért is érdemes részletesebben foglalkozni, mert többször is megőrkítették őket a templomban. A négy borjú vezetéséhez lásd *H. Brunner: i. m. Taf. 42, Taf. 148; A. Gayet: Le temple de Louxor.* (MMAF 15.1) Le Caire 1894. Pl. IX, Fig. 47 (57); Pl. XXXVI, Fig. (102) 137; Pl. LXIX, Fig. 192 (216); *M. Abd el-Raziq: Das Sanktuar Amenophis III im Luxor-Tempel.* (Studies in Egyptian Culture 3.) Tokyo 1986. 88.

³⁴ *A. Egberts: In quest of meaning — a study of the Ancient Egyptian rites of consecrating the Meret-Chests and driving the calves.* Leiden 1993. 438.

³⁵ *A. Egberts: i. m. 344 sk. D. Kurth: Treiben der 4 Kälber.* LdÄ VI. 749—754. Témánk szempontjából különösen érdekesek azok a reliefek, ahol az ithyphallikus Min előtt zajlik a szertartás.

tosítása így elválaszthatatlanul összefonódik a fáraó hatalmának megerősítésével. A szövegek egy része úgy értelmezi a négy borjú vezetését, hogy ezáltal Ozirisz sírját rejtje el és védi a rítust végző fáraó. Frazer óta köztudott, hogy a meghaló-újra-keletkező isten, Ozirisz, valamint az évente learatott és újra elvetett gabona szoros kapcsolatban állnak egymással.³⁶ Ahogy Egberts összegzi: „The concealment of the tomb of Osiris, undertaken with the objective of preventing the violation of his body, may thus be taken to signify the undisturbed growth of the crop.”³⁷

Az udvar nyugati bejárata felől továbbhaladva a következő rítus a meret ládák feláldozása.³⁸ A kép itt is hasonlóképpen összetett és többértelmű. A szövegekből egyértelműen kirajzolódik, hogy ezekben a ládákban ruhákat tartottak, mégpedig négy különböző színű ruhát, melyeket Ozirisz múmia-pólyájaként értelmeztek a rituálé-papok. Egyes szövegek a négy égtájjal, mások pedig egy szójáték segítségével Egyiptommal (*T3-mrtj*) azonosítják a négy ládát (*t3-mrt*). Erre a szójátékra építve van úgy, hogy a négy láda húzását „Egyiptom vezetéseként” értelmezik. A fáraó ezáltal Egyiptom lakóit is vezeti. Másrészt igen elterjedt az a szimbolika is, mely szerint Ozirisz testrészei Egyiptom különböző nomoszait jelképezik.³⁹ Ezért, írja Egberts, Ozirisz mumifikálása Egyiptom egyesítését jelképezi. Ez a jelentése a meret ládákat körbevevő kötelékeknek is, melyek így magát az összekötést, egyesítést jelképezik.

Noha Ozirisz maga alapvető szerephez jut a magán- és királysírokban is, a négy meret láda feláldozása alapvetően mégsem a halottkultuszhoz tartozik, hanem a templomi kultuszhoz, sírokban alig fordul elő, szemben a templomokkal, ahol gyakorta látni.⁴⁰ Ez is alátámasztja, hogy bár Ozirisz halála központi eleme a rituálé jelentésének, Ozirisznak itt nem a halottkultuszhoz, hanem a földműveléshez kapcsolódó aspektusa a fontos.

Ahogy azt látjuk, egy-egy rítus jelentésének kutatásakor nem adhatunk tétel-szerű és kizárólagos választ a kérdésre, mit jelent egy rítus. Ehelyett inkább azt az általános témakört tárhatjuk föl, melyen belül a rítus elhelyezkedik. Látszólag ezzel a sokat idézett tételhez térek vissza, mely szerint az egyiptomiakat a „megközelítések sokfélesége” jellemezte.⁴¹ Ez azonban csak részben igaz, hiszen bár egy rítus

³⁶ J. G. Frazer: *Az aranyág*. Budapest 2002²; Frazer egyébként külön kitér az egyiptomi Ozirisz-mítoszra is: 244 skk. Frazer egy korai egyiptológiai méltatásához lásd A. H. Gardiner: Review of J. G. Frazer: *The Golden Bough: Adonis, Attis, Osiris*. JEA 2 (1915) 121–126. Firmicus Maternus is leírja Ozirisz effajta jelentését a Pogány vallások tévelygéséről c. munkájában: *Firmicus Maternus, Asztrológia — A pogány vallások tévelygéséről*. Budapest 1984. (Ford. Bollók János). 1. 61–63. Ozirisznak ezt a jelentését egyébként legszemléletesebben az úgynevezett „Gabonaoziriszokon” lehet látni. Ch. Seiber: Kornosisir. LdA III. 744–746.

³⁷ A. Egberts: i. m. 439.

³⁸ Ld. például H. Brunner: i. m. Taf. 47. 149. Részletes listát ad a jelenet előfordulási helyeiről A. Egberts: i. m.

³⁹ Vö. H. Beinlich: *Die Osirisreliquien — zum Motiv der Körperpergliederung in der altägyptischen Religion*. (AA 42) Wiesbaden 1984.

⁴⁰ A. Egberts: i. m. 182.

⁴¹ Vö. pl. H. Frankfort: *Kingship and the Gods — a Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society & Nature*. Chicago 1948. 41: „His (az egyiptomi G. A.) mind tended toward the

jelentését többféleképpen is leírhatják a szövegek, többfajta magyarázatot is adhatnak a rituálé jelentésére, az azért világos, éppen melyik, nagyon jól körülhatárolható témakörön belül mozgunk.

A meret láda és a négy borjú vezetésének rituáléja után egy, a luxori templom-

ban gyakorta előforduló jelenet következik: a fáraó két edénnyel fut a kezében az ithyphallikus Amon-Ré előtt. Ez a rítus gyakorta egy másik szertartással együtt jelenik meg, melyen a *hp* eszközzel és egy evezővel végzi ugyanezt a futást a fáraó.⁴² Mindezek a rituáléeszközök egy, a vízhez kapcsolódó jelentéskörben mozognak. A rítus felirata is ez: friss vizet adni Amon-Rének.⁴³ Mivel az előző két rítus a földművelés témakörébe tartozott, nem meglepő, hogy ezen a következő jeleneten a víz is szerephez jut, mégpedig a termékenység szimbóluma és biztosítója, az ithyphallikus Amon-Ré vonatkozásában. Ha ennyivel beérnénk, túl rövidre zárnánk azonban azt a jelentéskört, amelyben ez a rituálé elnyeri jelentését.⁴⁴

A szövegek szerint a fáraó a Nun vizével, az áradás friss vizével fut az istenhez, hogy átadja az adományokat neki. Gyakori fordulat, hogy a király „akadály nélkül” fut.⁴⁵ E két motívum a Nílus áradásához teszi hasonlatossá futását: ahogy a király akadály nélkül fut végig az országon az áradás friss vizével, úgy fut végig a Nílus az országon, hogy elárassza Egyiptomot és biztosítsa a megfelelő termést, ezáltal az isteneknek járó áldozatokat. Az egyik szöveg egyenesen a Nílus fiának nevezi a fáraót.⁴⁶

concrete; his language depended upon concrete images and therefore expressed the irrational, not by qualifying modifications of a principal notion, but by admitting the validity of several avenues of approach at one and the same time.”

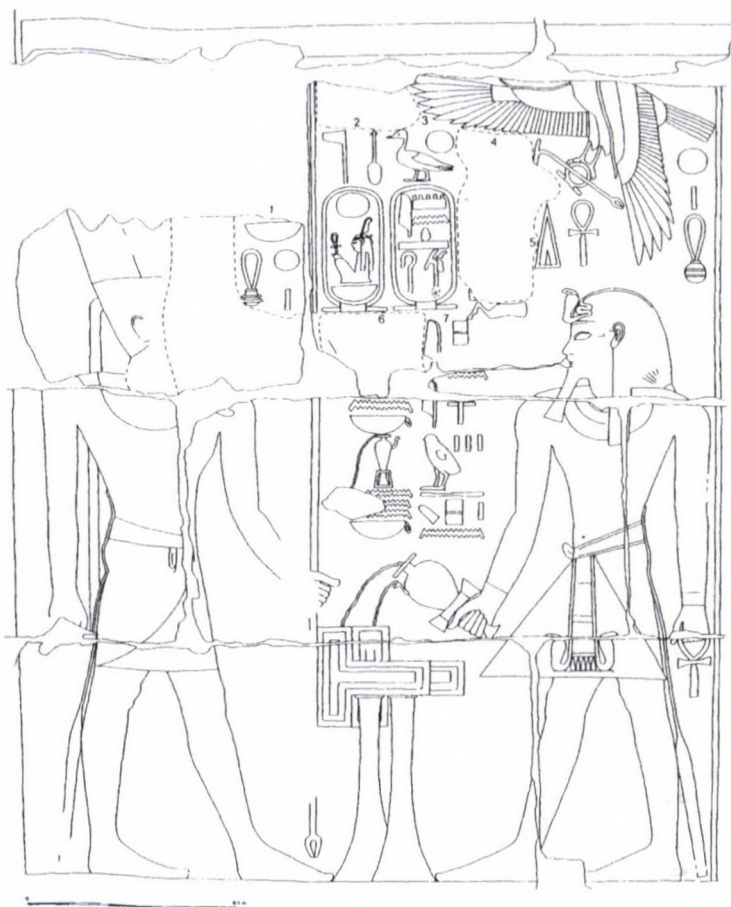
⁴² Ezek a jelenetek többször is előfordulnak a templomban. Ld. pl. *A. Gayet*: i. m. Pl. L bis, Fig. 124 (105); Pl. LIII, Fig. 127 (102); Pl. LVIII, Fig. 141, 142 (143, 144); *M. Abd el-Raziq*: Das Sanktuar Amenophis III im Luxor-Tempel. (Studies in Egyptian Culture 3.) Tokyo 1986. 34, 80, 83; *H. Brunner*: i. m. Taf. 39, 55, 61, 98, 121, 178. A XX. teremben pedig mintha a rituális futás végét látnánk: Taf. 108. és 109.

⁴³ Ld. pl. *É. Chassinat*, Le temple d'Edfou. Le Caire 1897 (a továbbiakban: Edfu) I. kötet 74., Edfu I. 116. (*H. Kees*: Der Opfertanz des ägyptischen Königs. Leipzig 1912. 90 skk.)

⁴⁴ Ezekkel a rituálékkal *Kees* foglalkozott (*H. Kees*: i. m.), következtetései azonban számos esetben nem helytállóak. Így például a luxori templom itt elemzett reliefsorán is jól látszik, hogy a kultikus futás nem pusztán egy „előkészítő kultikus cselekvés” („Vor allem sieht man hier wiederum, dass es sich genau wie beim Vasenlauf nur um einen vorbereitenden Kultakt handelt, die Ankunft beim Gotte, die hier natürlich zu Schiffe erfolgt sein muss.” *H. Kees*: i. m. 81). Az előkészítő, bevezető rituáléjelenetek egy külön csoportot alkotnak, melybe a kultikus futás nem tartozik bele (ld. pl. *A. Gayet*: i. m. Pl. XLVIII, Fig. 117 (110); *H. Brunner*: i. m. Taf. 74.). A tisztítás és bevezetés rítusai szoktak rituáléjelenet-sorok elején állni, szemben a kultikus futás jeleneteivel, melyek ilyen helyzetben nem fordulnak elő. *Kees* több esetben rossz módszertani elvek alapján végzi kutatását, ez gátolja meg a források kiértékelésében. Így például a szójátékokat pusztán „külsőséges eszköznek” tartja: „Welche äusserlichen Mittel, die unmöglichsten Wortspiele und Sinnausdeuteleien dazu benutzt wurden, zeigen gerade unsere Texte.” (*H. Kees*: i. m. 98.) *Kees* is elismeri ugyan, hogy a Ptolemaios-kori rituálészövegek, már a kései Újbirodalom során kialakulhattak (*H. Kees*: i. m. 100), az ideál számára mégis a legkorábbi szöveg, melyhez képest minden későbbi csupán hanyatlás.

⁴⁵ Ld. a *Kees* által összegyűjtött forrásokat: i. m. 90 skk.

⁴⁶ *H. Kees*: i. m. 92; *É. Chassinat et al.*, Le temple de Dendara. Le Caire 1934 (a továbbiakban:

3. ábra. A két medence megtöltésének rituáléja (H. Brunner: Die südlichen Räume des Tempels von Luxor (AV 18) Mainz 1977. Taf. 163.)

Az evezővel és *hp* rituáléeszközzel való futást is hasonlóképpen értelmezik a szövegek. A fáraó keresztülfut az országon, hogy összegyűjtse az „isten tagjait”. Utóbbi fordulat feltehetőleg az Ozirisz-mítoszra utal, arra a nézetre, mely szerint Oziriszből jön elő az áradás.⁴⁷ A *hp* rituáléeszközt pedig két szójátékra is felhasznál-

Dendara) I. 65. Az apa-fiú viszony jelentéséhez az ókori Egyiptomban ld. J. Assmann: Stein und Zeit — Mensch und Gesellschaft im alten Ägypten. München 1991. „Das Bild des Vaters” 96—137.

⁴⁷ H. Kees: i. m. 96. (Edfu II. 49.) Már a Piramis Szövegek is tartalmazzak utalást erre: PT 589a, PT 1748a. Vö.: J. Kettel: Canopes, *rdw* d’Osiris et Osiris-Canope. Hommages à Jean Leclant III, BdE 106/3 (1994) 315—330. Ld. még a 82. lábjegyzetet.

ták — ezeket Kees pusztá „Spielerei”-nak tartja —, ami a rituálé jelentését két irányba terjeszti ki. Az egyik szó, mely azonos hangzása miatt összekapcsolódhatott a *h̄p* rituáléeszközzel *h̄p*, Ápisz, a másik pedig *h'pj* „Hápi”, az áradás istene.⁴⁸

Nem csak Hápival, az áradás istenével való szójáték mutat az áradás, termékenység tematikája felé, hanem az Ápisz-bikával való másik szójáték is a termékenységhez kapcsolódik. Helck szerint már a Palermo-kövön is megfigyelhető, hogy az Ápisz-bika rituális futtatását mindig akkor hajtották végre, ha az áradás, következésképp a termés nem volt elegendő mértékű.⁴⁹ A rituálé jelentéséhez persze az is hozzátartozik, hogy ezek a szertartások mind az Opet-ünnep keretében, az áradás évszakban zajlottak.⁵⁰

A fáraó futásával így hozzájárul az ország termékenységéhez, ő hozza el az áradás friss vizét az isteneknek, jelen esetben Amon-Rének. Ennek a felajánlásnak ugyanaz az értelme, mint a Maat felajánlása-rítusnak. Maatot, az igazság, jog, világrend stb. szimbólumát, azért ajánlja fel a fáraó az isteneknek, hogy azok cserébe biztosítsák a jog és igazság evilági fennmaradását.⁵¹ Az áradás friss vizét éppígy azért kell Amon-Rének felajánlani, hogy az isten biztosítsa a megfelelő áradást.⁵²

Helyénvaló lenne lépésről lépésre továbbhaladni az egyes rítusokon, ez azonban nem tehető meg egy cikk szűk keretein belül. Ezt a három rítust azért választottam ki, mert sokszor megörökítették őket a templom különböző részein, így nyilvánvalóan fontos szertartásnak számítottak. II. Ramszesz udvarában maradvák most azonban röviden az udvar délnyugati falán látható ünnepi bikákat vegyük szemügyre.

Az udvar délnyugati falán láthatóak azok a bikák, melyeket, ahogy ez a beléjük sütött bélyegekből is látható,⁵³ az Opet-ünnep során áldoztak fel.⁵⁴ Ezek az áldozati bikák az átlagosnál jóval nagyobbak, kifejezetten kövérek. Sorban, egymás után vonulnak a nyugati fal közepén lévő bejáratról a déli sarok irányába. Úgy tűnik, valami-

⁴⁸ *H. Kees*: i. m. 97. 1. bekezdés alja: Edfu I. 61, valamint: Edfu I. 116.

⁴⁹ *W. Helck*: Nilhöhe und Jubiläumsfeste. ZÄS 93 (1966) 74—79. 77.

⁵⁰ Termékenység, Opet-ünnep és Ápisz-bika összefüggése abból is jól látszik, hogy Hatsepszut vörös kápolnáján, melynek reliefjei az Opet-ünnep különböző állomásait örökítik meg, az egyik jeleneten azt látjuk, ahogy az Ápisz-bika fut. *C. Graindorge*: Naissance d'une chapelle reposoir de barque. *Dossiers histoire et archéologie*. 187 (1993) 42—53. Képet közül róla az 52. oldalon.

⁵¹ Ehhez ld. *P. J. Frandsen*: Trade and Cult. *Boreas* 20 (1989) 95—108. Ez a rituálé a luxori templomban is többször meg van örökítve. Ld. pl. *Chr. Kuentz*: i. m. scène 4.

⁵² A luxori templom egyik rituáléján a felirat szerint a fáraó által Amon-Rének felajánlott friss víz valójában az isten vize (ld. 120. lábjegyzet), akárcsak a Maat, ami isteni tulajdon (ld. *J. Assmann*: Maat. *Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im alten Ägypten*. München 1990. 184 skk.). A fáraó így visszaadja neki saját tulajdonát, hasonlóképp az első termények felajánlásához, ahol ezáltal a további termés bőségét is biztosítja. Vö. *C. J. Bleeker*: Die Geburt eines Gottes. Leiden 1956. 82—87.

⁵³ Maga a megbélyegzés is olyan jelentéskomponense ennek az áldozatnak, amely a Nílus-áldozatokhoz teszi hasonlóvá. A Szehel-szigeti felirat ugyanis említi, hogy megpecsételt állatokat kell a Nílusnak áldozni. *P. Barguet*: La stèle de la famine à Sêhel. (BdE 24) Le Caire 1953. 30/8. jegyzet.

⁵⁴ A jelenethez és általában az ünnepi bikákhoz lásd *J. Leclant*: La „Mascarade” des bœufs gras et le triomphe de l'Égypte. *MDAIK* 14 (1956) 128—145, valamint *A. Cabrol*: Les bœufs gras de la fête d'Opet: remarques complémentaires sur des animaux d'exception. *CRIPEL* 20 (1999) 15—27.

lyen okból a luxori templom kultuszában, ezen belül is az Opet-ünnep során, különösen fontos volt a bikaáldozat.⁵⁵ Röviden vizsgáljuk tehát meg, milyen jelentéskörben helyezkedik a bikaáldozat az óegyiptomi kultúrában, mi a jelentése és várt hatása a marhaáldozatnak.⁵⁶ Három főbb témakört fontos itt kiemelni.⁵⁷

I. A III. Amenhotep-féle szentély reliefjén a 7 marha egyik első lábát rendre levágták már és így fekszenek, szemben Amon-Ré bárkájával.⁵⁸ A marha lábának levágása a Szájmegnyitási rituálé egyik alapeleme volt.⁵⁹ A mágikus szertartások között fontos szerephez jutott az, mikor egy szarvasmarha lábát levágva, a levágott lábat a halott vagy a szobor feje felé tartották, azzal a céllal, hogy így az állat ereje átmenjen a szoborba vagy múmiába, segítse annak megújulását, életre kelését. Kézenfekvő tehát a szarvasmarha áldozat egyik jelentésszervezőjét a luxori templomban is abban keresni, hogy az istent itt, ahogy azt a fent idézett architrávfelirat is említi,⁶⁰ életerővel akarták ellátni. Ez már csak azért is logikusnak tűnik, mert a szájmegnyitási rituálé egy másik aktusát is elvégzik a templom déli termeiben Amon-Rén;⁶¹ erre a jelenetre röviden lent térek majd ki (4. ábra).

II. Amon-Ré Kamutef, Amon-Ré gyakori ithyphallikus formájának már a neve is — 'anyjának a bikája' — magától értetődővé teszi, hogy bikát áldozzanak neki. Ez az önmagát nemző isten, akárcsak a bika, az erőt, ennek alfogalmaként pedig a szexuális erőt, így a megújulást is szimbolizálja.

III. A marhaáldozat a Nílusnak szánt áldozatok egyik fontos kelléke is volt.⁶² Mégpedig azért, mert a hirtelen áradni kezdő Nílus dühörgő ereje, veszélyesen pusztító is lehetett, így kézenfekvő asszociáció a bikával összehasonlítani, amit a

⁵⁵ Ld. pl. H. Brunner: i. m. Taf. 33, 42, 51, 60, 80, 83, 85, 86, 88, 89, 94, 96, 100, 103, 109 stb.

⁵⁶ A bikaáldozat jelentőségét Bell is fölismerete és egy szójátékkal (ka jelenthet bikát is) a kálélekkel való kapcsolatát hangsúlyozta. (L. Bell: i. m. 259.) A reliefeken azonban egyszer sem nevezik a bikákat ka-nak, mindig más kifejezéseket használnak: *rn n wndw*, *rn n tpj*, *rn n ng3w*, *rn n nj3w*, *rn n m3-ḥd*, *rn n 3wt* hangzik az áldozati állatok neve III. Amenhotep szentélyének keleti falán, a *k3* kifejezés tehát még itt sem fordul elő. (Ld. M. Abd el-Raziq: Das Sanktuar Amenophis III im Luxor-Tempel. (Studies in Egyptian Culture 3.) Tokyo 1986. 105.)

⁵⁷ Rövid összefoglalót ad a bika jelentéséről az ókori Egyiptomban a Lexikon der Ägyptologie két szócikke: L. Störk: Rind. LdÄ V. 257—263, valamint W. Helck: Stiergott. LdÄ VI. 14—16.

⁵⁸ M. Abd el-Raziq: i. m. 104—105.

⁵⁹ Ld. 25. jelenet „Darreichen des Schenkels” in: E. Otto: Das ägyptische Mundöffnungsritual. I—II. (ÄA 3) Wiesbaden 1960. A thébai magyar ásatásokon feltárt 32. számú sírban is megtalálható a Szájmegnyitási rituálé. Ehhez ld. Fábrián Z.: Notes on the opening of the mouth in theban tomb 32. Acta Archaeologica 47 (1995). 11—22. Foglalkozik a Szájmegnyitási rituáléval Assmann is legutóbbi könyvében: Tod und Jenseits im alten Ägypten. München 2001. 408 skk. A comb levágásához: 425 skk.

⁶⁰ Ld. 5. lábjegyzet.

⁶¹ Ld. 139. lábjegyzet. A sírokban azonban csak egy *Wr ḥk3w* eszközzel végzik ezt a szertartást, míg a templomban a fáraó mindkét kezében tart egy-egy ilyen eszközt. Úgy tűnik, ezeket a szertartásokat felfokozva kellett végrehajtani, ha istenről volt szó.

⁶² Ezek az áldozatok a Nílus áradását voltak hivatottak elősegíteni. Rövid összefoglalót ad róla R. A. Caminos: Nilopfer. LdÄ IV. 498—500. A szilszilei Nílus-himnuszokat közölte Kitchen is: KRI I. 81—96. Ahhoz, hogy a megáradó Nílusnak marhákat áldoznak ld. W. Helck: Der Text des „Nilhymnus”. Wiesbaden 1972. 81.

4. ábra. Szertartás a *Wr ḥk3w* eszközzel (H. Bruner: Die südlichen Räume des Tempels von Luxor (AV 18) Mainz 1977. Taf. 118.)

szövegek meg is tesznek.⁶³ Másrészt, ahogy már volt szó róla, a bika a szexuális nemzőerőt is szimbolizálta, a megtermékenyítés aspektusát, amit Egyiptom szintjén a Nílus végzett el. A Szehel-szigeti felirat mindezt szemléletes képből foglalja össze, mikor a Nílus megtermékenyítő hatását a férfi-nő megtermékenyítéssel hasonlítja

⁶³ Magát az áradás vizét is hívhatták „bikának”, valószínűleg dübörgő hangja miatt. J.-F. Pécoil: Les sources mythiques du Nil et le cycle de la crue. BSEG 17 (1993) 97.

össze.⁶⁴ Ezzel bezárult a jelentéskör, hiszen az ithyphallikus Amon-Ré Kamutef, anyjának a bikája, aki a Luxorban tisztelt Amon-Ré egyik főaspektusa, éppígy az önmagát nemző, megtermékenyítő isten.⁶⁵

Az úgynevezett áldozati terem reliefsjei adnak felvilágosítást arról, mik voltak a további legfontosabb áldozatok.⁶⁶ Dekorációs programját tekintve mind ebben a négyoszlopos áldozati teremben, mind pedig a tőle délre található szentélyben megfigyelhető, hogy a két hosszanti fal, azaz a keleti és nyugati falak díszítése egymással szimmetrikusan épül föl, egyben pedig egymást kiegészíti.⁶⁷ A négyoszlopos áldozati teremben így például az alsó sávot mind a keleti, mind pedig a nyugati oldalon alul teljesen kitölti a luxori templom kultuszának két legfontosabb áldozata. A nyugati oldalon lévő alsó sávban az Amon-vázák felvonulását látjuk, a keleti alsó sávban pedig a mirrhagyantát tartalmazó kenőcsös edények sorakoznak.

Az Amon-vázák felvonulásában az északi sarokban a fáraó alakját látni, aki

előtt kétszer nyolc pap visz a vállán rendre egy-egy *hst* vázát, melyeknek a teteje azonban kosfejű.⁶⁸ Ezekkel a vázákkal Erika Schott foglalkozott egy tanulmányában, és kimutatta, hogy a vázák a Nílus áradásának friss vizét tartalmazzák.⁶⁹ Ez a víz, az áradás friss vize, az egyiptomiak szerint különös mágikus erővel rendelkezett és minden másnál inkább volt alkalmas a templomi kultusz, mágia vagy akár gyógyítás céljaira.⁷⁰ Valószínűleg az ideális áradás összefüggésében értendő az is, hogy összesen 16 vázát visznek a papok, hiszen az ideális áradás 16 öl magas volt.⁷¹ Előttük 12 pap visz a vállán három óriási méretű Amon-vázát, melyek a rajz szerint több, mint

⁶⁴ P. Bargout: La stèle de la famine à Séhel. (BdE 24) Le Caire 1953. 8. sor, fordítás: 19.

⁶⁵ Cl. Traunecker: Les rites de l'eau à Karnak. BIFAO 72 (1972) 195—237. 235. idéz görög szerzőket, akik szerint újévkor volt az „ithyphallikus Ozirisz” ünnepe.

⁶⁶ A VIII. terem a Porter–Moss-féle számozás szerint. A terem leírásához: B. Porter—R. L. B. Moss: Topographical bibliography of ancient Egyptian hieroglyphic texts, reliefs, and paintings — II. Theban Temples. Oxford 1972. 321—322.

⁶⁷ Ehhez a dekorációs elvhez ld. 133. lábjegyzet. Gayet közli a terem reliefsjeit, noha rajzai igen gyakran lényegesen pontatlanok. További nehézséget okoz, hogy az ábrák zavaró módon vannak nála számozva. Schwaller de Lubicz is közöl egy pontos áttekintő rajzot a 4 oszlopos áldozati terem keleti faláról. R. A. Schwaller de Lubicz: Le temple de l'homme: Apet du Sud à Louqsor I—III. Paris 1977. Pl. XXXI.

⁶⁸ Ezeket a vázákat ritkán ábrázolják, a luxori templomban azonban máshol is látni őket, pl. H. Brunner: i. m. Taf. 60.

⁶⁹ E. Schott: Die heilige Vase des Amon. ZÄS 98 (1970) 34—49, különösképp: 43—44. Ezzel a jelenettel és más víz-felvonulásokkal foglalkozott Traunecker is. Cl. Traunecker: i. m. 220 skk. Az ugyanezen a falon található, az isten ruháit vivő menet ugyancsak az újévi ünnep része. E. Schott: i. m. 48—49.

⁷⁰ Ezt a vizet, akárcsak a talajvizet, a templomi tavak vizét azonosnak tekintették a Nun-nal, amely különös mágikus erővel bírt. Y. Koenig: L'eau et la magie. BdE 110 (1994) 239—248. Traunecker említ olyan forrásokat, melyek szerint azonban időnként egyenesen a folyóból merítették a kultuszhoz használt vizet. Cl. Traunecker: i. m. 211. Az áradás vizének megújító erejéhez ld. P. Pamninger: Das Trinken von Überschwemmungswasser — eine Form der jährlichen Regeneration des Verstorbenen. GM 122 (1991) 71—75.

⁷¹ A. Gayet: i. m. Pl. L Fig. 123 (106). Az egyik ilyen Amon-váza fejét megtalálták a régészek a templom közelében. L. Habachi in: ASAE 51 (1951) 462.

három méter magasak lehetnek.⁷² A menetet a fáraó vezeti, miközben a *hst* edényekkel való rituális futást végzi.⁷³ A fáraó előtt hat Amon-váza áll, az egész jelenettel szemben pedig Amon-Rét és egy istennőt látunk. Az, hogy majdnem egy egész regiszter terjedelmében foglalkozik a luxori templom dekorációs programja ezzel a menettel egy ilyen meglehetősen egyedülálló kompozíció keretében, azt mutatja, hogy a templomban zajló szertartások egyik alapvető kelléke volt az áradás friss vize. A fáraó itt ajánlotta föl Amon-Rének a tőle kapott áradás elsőként megérkező vizét,⁷⁴ hogy így biztosítsa az áradás bőséges folytatását.

A keleti oldalon, azaz az Amon-vázák menetével pont szemben lévő regiszterben számtalan kenőcsös edény sorakozik.⁷⁵ A menet eleje sajnos csak töredékesen maradt meg, papok viszik a fáraó szobrai, melyek kezükben kenőcsös edényeket tartanak. Utána a fáraót látjuk, aki előtt négy regiszterben, kis asztalkákon állnak a kenőcsös edények. Az asztalkák előtt egy felirat egyértelművé teszi az edények tartalmát: *'ntjw*, azaz mirrhagyanta. Végül, a regiszter legdélebbi, záró jelenetén a fáraót látjuk, ahogy Amon-Rét és Mutot keni a mirrhával.⁷⁶ A mirrha tehát a templom másik fő áldozati adománya, melynek valódi jelentőségét a templom szempontjából akkor értjük meg, ha szemügyre vesszük a templom legdélebbi szentélyeit.

Mivel az áradás délről jön, ezért ezek a déli szentélyek különös jelentőséggel bírhattak a templom vallásos programjában. A templom egyik legfontosabb része a templom főtengelyén elhelyezkedő Amon-Ré szentély déli fala lehetett, hiszen ez a templom főistenének szentélye, valamint a templom főtengelyének legdélebbi pontja is. Bár ez a fal ma már nagyon töredékes, a megmaradt rituáléjelenet néhány soros istenbeszéde mégis egyértelműen illeszkedik a vallásos programba. A legdélebbi Amon-Ré szentély déli falának keleti felén Amon-Rét látjuk, amint trónszékén ül.⁷⁷ Beszédében pedig arról szól a fáraónak, hogy elhozta neki „Punt mirrháját”, *'ntjw nw Pwnt*. A négyoszlopos áldozati teremben éppígy a keleti falon sorakoznak a mirrhagyantát tartalmazó kenőcsös edények, ott azonban még a fáraó adja ezeket Amon-Rének. A templom legdélebbi pontján Amon-Ré így bőségesen adja vissza azt, amit kapott. Ennek mintájára természetes lenne arra számítani, hogy a templom legdélebbi falának nyugati felén azt kapja vissza a fáraó, amit az áldozati terem nyugati falán még ő ajánlott föl az istennek, azaz az áradás vizét. A legdélebbi főfal nyugati

⁷² E. Schott: i. m. 43.

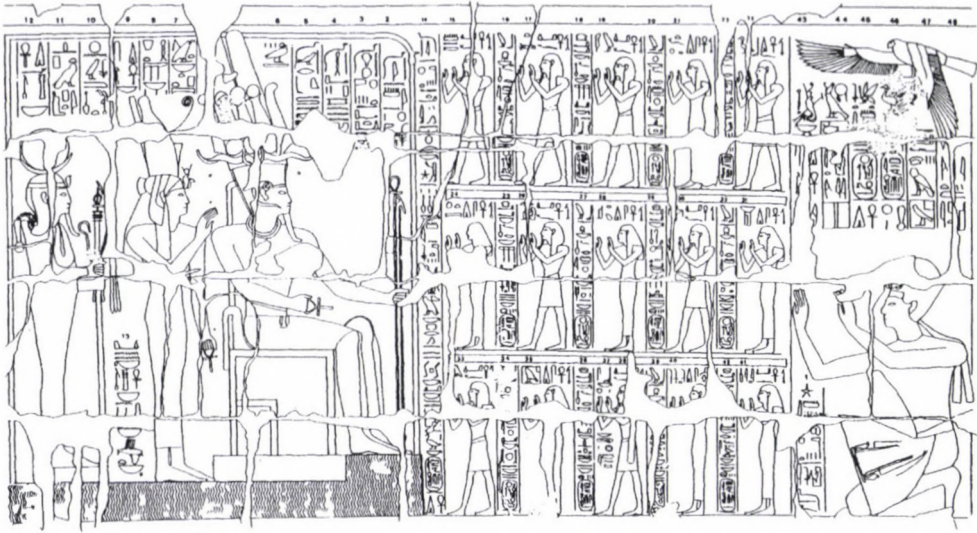
⁷³ A. Gayet: i. m. Pl. Lbis, Fig. 124 (105). Erről a rituáléről fentebb már volt szó, a fenti megállapításokat ez a jelentsor is alátámasztja. Egyrészt egyértelmű, hogy nem egy puszta bevezető szertartásról van szó, másrészt világos az is, hogy az áradás szemantikájába illeszkedik a fáraó futása is.

⁷⁴ Ld. ehhez az 52., valamint 120. lábjegyzeteket.

⁷⁵ A. Gayet: i. m. Pl. XXXIX Fig. 105 (130). R. A. Schwaller de Lubicz: i. m. „Paroi est de la salle des offrandes” Pl. XXXI.

⁷⁶ A. Gayet: i. m. Pl. XL, Fig. 106 (131).

⁷⁷ H. Brunner: i. m. Taf. 130.

5. ábra. Amon-Ré trónusa alól jön elő a víz, Karnak, hypostyl csarnok (H. H. Nelson: The great hypostyle hall at Karnak — The Wall Reliefs (OIP 106) Chicago 1981. Pl. 36.)

fele az Amon-Ré szentélyben azonban nem maradt meg.⁷⁸ De talán az egyiptomi papok⁷⁹ nem is akarták ilyen didaktikusan kifejezésre juttatni a kölcsönösség alap-gondolatát, és beérték azzal, hogy Punt mirrhájával célozzanak valami egzotikus drága kincsre, amely délről jön.⁸⁰

Az mindenesetre biztos, hogy a mirrhagyanta, az áradás délről jövő vize és Punt titokzatos, délen elhelyezkedő országa egy olyan jelentéskört jelölnek ki, amely még egy ponton kapcsolódik Amon-Ré Kamutefhez, a luxori templom istenének egyik főaspektusához, aki, mint láttuk, a maga részéről szoros kapcsolatban áll az áradással. A Ptolemaios-kori templomok ugyanis gyakorta egy érdekes jelzővel látják el Amon-Ré Kamutefet, mikor úgy hívják őt, hogy „Punt csodájának megjósoló-

⁷⁸ H. Brunner: i. m. Taf. 129. közli a töredékeket.

⁷⁹ Titokzatoság és szentség két szorosan összekapcsolódó fogalom volt: J. K. Hoffmeier: „Sacred” in the vocabulary of ancient Egypt: the term „*dsr*” with special reference to dynasties I—XX. (OBO 59) Freiburg 1985.

⁸⁰ Punt déli fekvése ellen érvelt legutóbb A. Nibbi: Punt within the land of the god. DE 52 (2002) 57—81. Szerinte Punt valójában egy, a keleti sivatagban elterülő helyet jelent, a szövegek legalábbis ezt az irányt adják meg Punt elhelyezkedésül. Mégis úgy tűnik, hogy a déli területekkel is összekapcsolták Puntot (például az olyan fordulatokban, ahol a punti núbiaiakról esik szó: KRI V. 206. 2/3, 7/8). Ezt az ellentmondást feloldhatná, ha kelet felé kellett Puntba indulni, hogy aztán a Vörös-tengeren vagy annak partján jussanak le délre. *Yoyote* szerint (Une épithète de Min comme explorateur des régions orientales. RdE 9 (1952) 125—137. 128) Punt fogalma másodlagosan terjedt át Felső-Núbiára és végül ezt a területet jelölte („Le terme Pount ayant fini par s’ étendre à la Haute Nubie...”).

ja.”⁸¹ Természetesen itt sem egyértelműek a szövegek, nem jelentik ki határozottan, mire is gondolnak „Punt csodája” alatt.⁸²

A templom északi felében található az a négy ülő kolosszus,⁸³ melyeket II. Ramszesz a luxori templom részére készíttetett. A kolosszusok jelentését a rajtuk lévő rituáléjelenetek adják meg; oldalukon rendre a *sm3 t3wj* rituálét látni.⁸⁴ Ezt a rituálét az egyiptomi történelem kezdetén (állítólag) lezajlott politikai egyesítés felidézéseként szokták értelmezni, ami talán helyes is azokban az esetekben, mikor Hórusz és Széth végzi a szertartást.⁸⁵ A luxori templomban azonban nem Hórusz és Széth, hanem rendre két-két Hápi isten végzi Alsó- és Felső-Egyiptom egyesítését. Mi köze lenne Hápinak Egyiptom ősidőkban történt politikai egyesítéséhez?⁸⁶ Hápi a megáradt Nílus isteneként a termékenységet garantálja Egyiptom számára. A rituálé kísérő szövegek is így szólnak: a két isten átadja a fáraónak Egyiptomot áldozatokban gazdagon, azaz biztosítják a megfelelő áradáson keresztül a bőséges termést és így az isteneknek szóló áldozatokat.⁸⁷ A fáraó e fölött trónol, mindezeknek ura, általa van biztosítva a bőség, jólét és áradás az országban.⁸⁸

⁸¹ Ez a titulus egyaránt megtalálható Minnel együtt, valamint Amon-Ré Kamuteffel együtt is, aki, ahogy erről már fentebb volt szó, Min számos aspektusát magához vonta. Vö. *J. Yoyotte*: i. m. *Germond* közöl egy szöveget, mely szerint az istennő egyszerre hozza az áradást és a csodás dolgokat. *Ph. Germond: Sekhmet et la protection du monde.* (AH 9) Basel 1981. 226—227.

⁸² Yoyotte-nál a 9—12. sz. feliratok utalnak ezen titulus és az áradás kapcsolatára, mikor az isteni folyadékokról szólnak. Ez minden bizonnyal az Ozirisz-mitosz azon részére utal, mely Ozirisz testnedveit hozza kapcsolatba az áradással. Vö. *P. Wilson: A Ptolemaic lexikon — a lexicographical study of the texts in the temple of Edfu* (Orientalia Lovaniensia analecta 78) Leuven 1997. 596. r.d.w. Punt talán azért is kapcsolódhatott az áradáshoz, mert már az ókorban is megfigyeltek ott heves esőzéseket. Így például egy saisi sztélén (*K. A. Kitchen: Punt. LdÁ IV.* 1199). Punthoz általában ld. *R. Herzog: Punt.* (ADAIK 6) Glückstadt 1968.

⁸³ Bár az igaz, hogy ezek a szobrok a királyi „ka” részére készültek, ez mégsem érv amellett, hogy a luxori templom sajátossága éppen a királyi „ka” kultusza lett volna (*L. Bell*: i. m. 259), hiszen minden szobor a ka-lélek életre kelését is szolgálta, így például az istenszobrok is (ld. a 127. lábjegyzetben felsorolt példákat). Nem áll helyt *Bell* azon megállapítása sem, mely szerint az egyik kolosszus felirata éppen a tanulmány elején elemzett architráv felirathoz kapcsolódna (uott), hisz míg az architráv felirat a *hwn* ígét használja, a szobron a *rnj* látható.

⁸⁴ Felvételt közöl a kolosszusokról *K. Michalowski*: i. m. 29. ábra, *R. Schulz* és *M. Seidel* (szerk.): *Egyiptom: a fáraók világa.* Vince 2001. 62, 64, 65 fotók.

⁸⁵ Ld. ehhez a kérdéshez *J. Assmann: Ägypten — Eine Sinngeschichte.* Frankfurt am Main 1999. 55—59.

⁸⁶ Legújabbban a *Discussion in Egyptology* két számában (40., ill. 51.) jelent meg *Mahmoud I. Hussein* tanulmánya, melyben éppen a *sm3 t3wj* eddig elfogadottnak tekintett jelentését, mint a „két ország egyesítése”, kérdőjelezte meg. A 2. rész címe: Notes on: Some hieroglyphic signs (Continued) III. The

nature of *t3wj* and the meaning of   *sm3 t3wj* Part II. The meaning of *sm3 t3wj*. DE 51, 2001. Ld. még *Chr. Desroches-Noblecourt: Amours et fureurs de La Lointaine — Clés pour la compréhension de symboles égyptiens.* Paris 1997.² 62 skk.: „Le Séma-Taouy royal”.

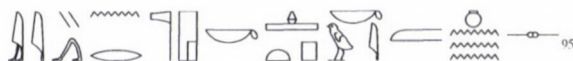
⁸⁷ A *sm3 t3wj* rituálé és a termékenység biztosítása közti összefüggést az is jól mutatja, hogy a rituálé kezdettől fogva szorosan kötődik a termékenységfigurákhoz ld. *J. Baines: Fecundity figures — Egyptian personification and the iconology of a genre.* Chicago 1985.

⁸⁸ Azt, hogy milyen szerephez jut a termékenységet szimbolizáló Hápi a király hatalmának biztosí-

A termékenységet biztosító áradás az egyiptomiak szerint a földet körülvevő ösvízből tört elő. Ezt az elképzelést szemléletesen támasztotta alá egyrészt az, hogy ha leástak, előbb-utóbb talajvízre bukkantak, melyet az egyiptomiak az ösvízzel azonosítottak.⁸⁹ Másrészt maga az áradás sem a Nílus medrétől kilépő vízzel kezdődött, hanem a talajvíz megemelkedésével.⁹⁰ Ezért az áradás olyan területeken kezdődött el, melyek a Nílus medrétől kissé távolabb, ugyanakkor mélyen feküdtek. Így tényleg úgy tűnt, mintha a földből törne ki az áradás, azaz az ösvíz.⁹¹

Az újbirodalmi thébai teológia szerint Nun, az ösvíz évenkénti előtöréséért Amon-Ré volt felelős, ahogy ezt a leideni Amon-himnusz fent idézett részlete is jól mutatja. A luxori templom II. Ramszesz által épített udvarában található nagy litánia ezért kiemelt helyen említi Amonnak azt a nevét, mely őt Nun-nal, a lakott földet körülvevő ösvízzel azonosítja.⁹²

II. Ramszesz udvarában további utalásokat is találunk az ösvíze.⁹³ Az udvarban lévő Amon-Ré kápolna nyugati falán az istenbárkát látjuk, mely előtt II. Ramszesz mutat be áldozatot. Az áldozatot kísérő szöveg a Nunból előjöttek nevezi az áldozathoz használt friss vizet.⁹⁴ Amon-Ré bárkája mögött az a felirat látható ugyanitt, mely Amon-Ré beszédét örökíti meg. A beszéd utal a templomban lévő ösvíze:

„Eljöttem templomodba, megpihenek Ösvízben”

tásában, jól mutatja, hogy az isteni születés jeleneteinél is megjelenik Hápi isten. *A. Gayet*: i. m. Pl. LXVII, Fig. 187 (194).

⁸⁹ R. Grieshammer: Nun. LdÄ IV. 534—535.

⁹⁰ A kérdéssel több részletes tanulmány is foglalkozott, ld. *M. Gabolde*: L'inondation sous les pieds d' Amon. BIFAO 95 (1995) 245 sk. bibliográfiával.

⁹¹ Ezt a jelenséget egyébként már Hérodotos is megörökítette, mikor így ír: „Mikor a Nílus áradni kezd, vize először a földmélyedéseket és a folyam menti mocsarakat tölti meg, s alighogy feltöltődnek, nyomban tele is lesznek kis halakkal.” II. 93 (ford. *Muraközy Gyula*).

⁹² KRI II. 626. 12.

⁹³ Ha tényleg gátrendszer védte a templomot, ezt tekinthetnénk a talajvíz emelkedésére való utalásnak is. Így értelmezik a szerzők egyébként a *Dossiers histoire et archéologie* különszámában — mely bár ismeretterjesztő jellegű, a téma szakértői írták: Égypte, Louqsor, Temple du Ka Royal (Dossiers histoire et archéologie 101) Paris 1986 — Beato luxori képeit: „Avant la régularisation du Nil et la construction du Haut Barrage, les variations de niveau de la nappe d'eau souterraine étaient telles que les monuments dégageaient par les archéologues baignaient dans l' eau un mois par an.” 90. Ha így lenne (ennek látszik ellentmondani *M. Pillet*: Thèbes, Karnak et Louxor. Paris 1928), azaz nem maga az áradás vize, hanem az áradással összefüggő talajvízszint-emelkedés miatt állt vízben a templom, ez persze még egyértelműbbé tenné a templom szimbólumrendszerét, hiszen a talajvíz maga volt az ösvíz, Nun.

⁹⁴ A templom több más felirata is a Nun ösvízhez kapcsolja a bemutatott áldozatot. Vö. pl. Nagy Sándor szentélyén: *M. Abd el Raziq*: Die Darstellungen und Texte des Sanktuars Alexanders des Großen im Tempel von Luxor. (AV 16) Mainz 1984. 49. (2), (6); 50. (10); 52. (20), (4) stb. II. Ramszesz udvarában a keleti falon Amon-Ré Kamutef előtt mutat be áldozatot II. Ramszesz. Az áldozati adományokat a szöveg a „Nunból előjöttek” nevezi: KRI II. 622. 9. ugyanígy KRI II. 615. 2.

⁹⁵ KRI II. 615. 6—7.

Egy Oszorkon idejéből fennmaradt himnusz is arról számol be, hogy a templomot elöntötte az áradás vize.⁹⁶ Általában egy rendkívüli áradás leírásaként szokták ezt a feliratot értékelni, ami azonban nem egyértelmű.⁹⁷ Az mindenesetre ezen felirat alapján biztos, hogy az Ókorban előfordult, hogy a templomot elöntötte az áradás, amit modern időkben is meg lehetett figyelni. A 19. század második felétől, mikor a templomot kiásták a régészek,⁹⁸ a 20. század 60-as éveit, a Nílus éves áradásának véget vető asszuáni gát megépítéséig ugyanis az áradás vize néhány hétre elöntötte a templom északi részét, egészen III. Amenhotep peristyl udvaráig⁹⁹ (2. ábra).

Míg a templom északi része tehát az áradás évszakában elképzelhető, hogy heteken át vízben állt, a templom magasabban fekvő, III. Amenhotep peristyl udvarától délre eső részek szárazon maradtak.¹⁰⁰ A templom feliratai alapján éppen ez a rész számított *Jpt rst*-nek, azaz a valódi templomnak.¹⁰¹ Ebben az összefüggésben nyerik el jelentésüket azok a feliratok, melyek szerint a templom az „Első Alkalom” helyén épült fel.¹⁰² De mit is jelent pontosan az Első Alkalom fogalma az egyiptomi mitológiában és vallásban?

⁹⁶ G. Daressy: Une inondation a Thèbes sous le règne d’Oszorkon II. RecTrav 18 (1896) 181—186. Az persze elképzelhető, hogy a templomot az ókorban gáttal védtek az áradással szemben (egy gát átszakadásának tulajdonítja *Ventre* pasa is az Oszorkon alatt feljegyzett eseményt: ZÁS 34 (1896) 100. Gátrendszer meglétét feltételezi *Traunecker* is *Ventre* pasára hivatkozva. *Cl. Traunecker*: i. m. 199). Az áradást követő talajvízemelkedés (ld. 91. l. ábrát) azonban feltételezhetően még egy komoly gátrendszer esetén is éreztette volna hatását a templomban. Valószínűleg éppen azért, mert az áradás elöntötte a templom egy részét, rendszeresen kellett karbantartást végezni a templomon. Vö. G. Daressy: RecTrav 10 (1888) 135.

⁹⁷ Ez már csak azért sem nyilvánvaló, mert *Ventre* pasa számításai szerint ez az áradás nem számított rendkívülinek. *Ventre* pasa szerint ekkor kb. 1 méter magasan állhatott a víz II. Ramszesz udvarában (vö. *Cl. Traunecker*: i. m. 199. 2. l. ábrát).

⁹⁸ A templom kutatástörténetéhez ld. *Egypte, Louqsor, Temple du Ka Royal* — (Dossiers histoire et archéologie 101) Paris 1986. „Voyageurs et archéologues à Louqsor” c. fejezet.

⁹⁹ III. Amenhotep nyugat-thébai templomát is az áradás területére építette. Előfordult tehát, hogy az áradás során a templom északi része, III. Amenhotep peristyl udvarát is beleértve, szent tóvá alakult. Más források mellett Hérodotosz beszámolója alapján tudjuk, hogy az egyiptomi templomok szent tavain gyakorta kultikus hajózásokat is tartottak. (A saísi templom leírása kapcsán említi ezt Hérodotosz: II. 170—171: „Ezen a szent területen hatalmas kőobeliszkek magasodnak, mellettük kökerítéssel övezett tó ... E tavon adják elő éjszaka dráma formában valaki szenvedéseit, és az alkalmat az egyiptomiak misztériumnak nevezik.” Ford.: *Muraközy Gyula.*) Talán így értendő az a relief is, mely III. Amenhotep peristyl udvarának észak-keleti falán látható. (*A. Gayet*: i. m. Pl. I. fig. 4.) A töredékes reliefen III. Amenhotepet látjuk, amint egy hajóban ül, talán épp érkezik az udvarba a nagy hypostyl csarnokból.

¹⁰⁰ Annak a kérdésnek az eldöntéséhez, hogy ez a jelenség az Ókorban milyen gyakori volt (minden évben vagy csak a nagyobb áradások során következett be) és milyen mértékű, számos más tényezőt kell figyelembe venni, egyelőre nehéz lenne rá határozott választ adni.

¹⁰¹ II. Ramszesz több feliratában is úgy beszél luxori építkezéseiről, mint ami *Jpt rst*-tel szemben van: KRI II. 611. 10; 612. 6.

¹⁰² Bell a 217a. l. ábrán sorolja fel a forrásokat. *Chr. Kuentz* a 16a. jelenet fölött kezdve közli a Nagy Dedikációs feliratot, mely beszámol II. Ramszesz látogatásáról az Élet Házában. Itt jelenti ki, hogy a terület (*W3st*) az az ősdomb, amely kezdetben emelkedett ki. A látogatással röviden foglalkozik *Chr. Desroches-Noblecourt*: Ramsès II — La véritable histoire. Paris 1996. 115.

Az egyik elterjedt egyiptomi mitológiai nézet szerint a világ úgy jött létre, hogy az ősvízből és az ezzel járó káoszból fokozatosan kiemelkedett egy kis sziget.¹⁰³ Ez volt az Első Alkalom, mikor létrejött Egyiptom világának rendje. Helytelenül jár-nánk el, ha egyszerűen „Teremtés”-nek fordítanánk az Első Alkalom fogalmát, hiszen míg a Teremtés egy alapvetően egyszeri esemény, addig az Első Alkalom, ahogy maga az elnevezés is sugallja, egy olyan esemény, melyet további alkalmak követnek.¹⁰⁴ A rendet nem elég egyszer létrehozni, fokozatosan meg kell erősíteni, küzdeni kell az ősvíz által szimbolizált káosz ellen.¹⁰⁵ Ez a küzdelem a fáraó és Egyiptom lakóinak mindennapos feladata. Ahogy a káosz erői ellen való küzdelem nem zárult le egyszer s mindenkorra az Első Alkalom során, úgy ismétlődik maga a teremtés is, a világ megújulása is évente, a Nílus áradásával.¹⁰⁶ Az ősvízből, Nunból előtörő áradás előtti Egyiptomot, majd fokozatosan visszahúzódik, kiemelkedik belőle a két ország, ahogy az egyiptomiak nevezték Egyiptomot. Az Első Alkalom fogalma időbeli jelentése mellett térbeli jelentéssel is bír. Az Első Alkalom helye az a hely, amely elsőként emelkedik ki a mindent elöntő áradás vizéből, egy sziget. Ilyen sziget volt a luxori templom déli része, hiszen a fotók szerint egy átlagos mértékű áradásnál még a 19. században sem érte el a víz, mivel a szentély felé a templom járószintje fokozatosan és viszonylag jelentősen emelkedik.¹⁰⁷

Mindezt egy szokatlan építészeti megoldás is szemlélteti. A III. Amenhotep udvarától délre fekvő templomrész körül legalul, a talaj közelében egy olyan építészeti motívumot alkalmaztak, amely általában a templomok tetejénél szokott előfordulni, és melyet homorú párkánynak hívnak.¹⁰⁸ Szokatlan, hogy ezt az építészeti megoldást itt, a föld közelében, a templom legalján látjuk. Ez a negyedkörív formájú,

¹⁰³ Az ősdomb fogalmához ld. *K. Koch*: i. m. 112 sk., valamint *K. Martin*: *Urhügel*. LdÁ VI. 873—875.

¹⁰⁴ Az Első Alkalom fogalmához magyarul ld. *Kákósy L.*: *Az ókori Egyiptom története és kultúrája*. Budapest 1998. 370 sk.

¹⁰⁵ *Assmann* (*Der König als Sonnenpriester — ein kosmographischer Begleittext zur kultischen Sonnenhymnik in thebanischen Tempeln und Gräbern* (ADAIK 7) Glückstadt 1970) foglalkozott részletesen azzal a szöveggel, amely felsorolja a király evilági feladatait. Eszerint a királynak folyamatosan küzdenie kell az „igazság létrehozataláért”, valamint a „gonoszság megsemmisítéséért”. Vö. *J. Assmann*: *Maat. Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im alten Ägypten*, München 1990. 200 skk. A királynak ezt a feladatát a szövegek úgy írják le, mint *smn M3't, shpr M3't*.

¹⁰⁶ *J. Assmann*: *Schöpfung*. LdÁ V. 677—690, különösképp 685.

¹⁰⁷ Bár hasonló szimbolika más templomoknál is előfordul, a luxori templom esetében mégis egyedülállóan szép és összefüggő rendszerré áll össze ez a gondolat. Az egyik fotós *Antonio Beato*, aki a luxori templom mellett élt éveken át, a 19. sz. második felében (rövid leírást ad róla *Mumane* in: *Dossiers histoire et archéologie 101: Les visiteurs du 19e siècle*, 84—85; felvételeiből válogatást közöl, melyek azonban témánk szempontjából nem érdekesek: *A. Beato: Il Nilo della memoria — fotografie di Antonio Beato in Egitto, 1860—1900, con un testo di Italo Zannier*, Firenze 1995). Felvételeit üveglapokra készítette, melyek a világban szétszórva kerültek különféle gyűjteményekbe, egy jelentős része a kairói egyiptomi múzeumba. Néhány modern kiadványban megjelentek az áradás során készített felvételeiről reprodukciók: *C. Osman*: *Egypt caught in time*. Reading 1997. *Maurice Pillet* a 20. század elején fotózta a luxori templomot; ld. pl. *M. Pillet*: i. m. *Beato* felvételeit a luxori templomról az áradás során az interneten is meg lehet tekinteni az oxfordi Griffith Institute honlapján keresztül: <http://www.ashmol.ox.ac.uk/perl/gi-em-search.pl>.

¹⁰⁸ Ezt mutatja *K. Michalowski*: i. m. 68. kép.

kihajló építészeti elem leveleket utánoz, ahogy az jól látható a még megmaradt részeken. Olyan, mintha a templom déli részét, azaz magát a tulajdonképpeni templomot, *Jpt-rst*-et, alul levelek vennék körbe.

A templom építésénél körülbelül 50 évvel későbből származik az a Tutanhamon sírjából előkerült, fából készült szoborfej, amely hasonlóképpen néz ki: Tutanhamon feje itt lótusszirmokon áll.¹⁰⁹ A két motívum hasonlósága és időbeli közelségük miatt a Tutanhamon-fej felhasználható a templomot alul körbevevő virágszirmok jelentésének meghatározására. Tutanhamon szoborfeje az újjászületés szimbóluma.¹¹⁰ A lótusz hagyományosan az újjászületést szimbolizálta,¹¹¹ Tutanhamon pedig ugyanígy születik újjá majd a túlvilágon. Ez a templomot körülvevő növényi levelekből álló homorú párkány jelentése is: azt a szigetet veszi körül, mely egyedül emelkedett ki az áradás tengeréből, és így az Első Alkalom, az újjászületés helyének számított.¹¹² Ezért éppen itt, a nyugati oldalon, a homorú párkány alatt futó feliratban jegyezte fel III. Amenhotep, hogy temploma az Első Alkalom helyére épült.¹¹³

Azt, hogy az Első Alkalom fogalma valójában egy sokszor visszatérő, ismétlődő eseményre utal,¹¹⁴ megerősíti az egyik szűkszavú architrávfelirat. Láttuk, hogy Amon-Ré, különösképp pedig ithyphallikus Kamutef formája erősen kötődik az áradáshoz. Min, egyben pedig Amon-Ré Kamutef egyik fő rítusa a lépcsőjére való fölléptetés volt.¹¹⁵ Ez zajlhatott III. Amenhotep nyitott udvarában és ezt a rítust örökíti meg a

¹⁰⁹ JE 60723 Az alábbi magyar nyelvű publikációkban található róla felvétel: *Kákósy L.*: i. m. (Az ókori Egyiptom története és kultúrája) VIII. ábra, valamint. *Chr. Desroches-Noblecourt*: Tutanhamon. Budapest 1967² (ford. *Kákósy László*) 6. lap.

¹¹⁰ Rövid leírást ad róla *Chr. Desroches-Noblecourt*: i. m. (Tutanhamon) 294. Vö. *H. Schlögl*: *Der Sonnengott auf der Blüte (AH)* Basel 1977.

¹¹¹ *E. Brunner-Traut*: *Lotos*. LdÄ III. 1091—1096.

¹¹² A hely így különösen kedvező volt Amon-Ré kultuszához, hiszen a himnuszok számtalanszor említik, hogy ő az, aki elsőként jön létre. *J. Assmann*: *Re und Amun — Die Krise des polytheistischen Weltbildes im Ägypten der 18—20. Dynastie*. (OBO 51) Freiburg 1983. Pl.: 4.3.1: *Der Hymnus von Tura 226 skk*. Néhány nyugat-thébai himnusz: ld. pl. *J. Assmann*: *Sonnenhymnen in thebanischen Gräbern*. (Theben 1) Mainz 1983. Text 102, TT 84 (8); Amon-Ré és a Nun ösvíz kapcsolatát gyakorta kiemelik a himnuszok, de ezekben az esetekben sokszor a Nap reggelente történő felemelkedésére céloznak. Így pl. Text 55, TT 45 (4) 80; A II. Ramszesz udvarában lévő litánia is kiemeli, hogy Amon-Ré a kezdet kezdetén keletkezett: KRI II. 626. 120.

¹¹³ Urk. IV. 1709. 13. *Bell* a 217a lábjegyzetben sorolja fel a további, részben még publikálatlan forrásokat, melyek szerint a luxori templom az Első Alkalom helyén épült. Tutanhamon reliefsorán is így említik Luxort. *W. Wolf*: *Das schöne Fest von Opet: die Festzugdarstellung im großen Säulengang des Tempels von Luxor*. (Veröffentlichungen der Ernst von Sieglin Expedition in Ägypten Bd. 5.) Leipzig 1931. 56. Nr. 14. A Taharka alatt bekövetkezett nagy áradásról szóló beszámoló ugyancsak az őszállapothoz hasonlítja az elárasztott Egyiptomot. *V. Vikentiev*: i. m. 62. 13. sor úgy *G. Daressy*: *Une inondation à Thèbes sous le règne d'Osorkon II*. *RecTrav* 18 (1896) 181. 3. sor.

¹¹⁴ Korai kultúrákra általában jellemző, hogy az egykori mítikus eseményeket sokszor ismétlődőnek tartják. Ld. *M. Eliade*: *Az örök visszatérés mítosza*. Budapest 1998 (ford. Pásztor Péter). A „millió évek templomainak”, amilyen a luxori templom is, egyik alap gondolata éppen az örök megújulás elősegítése volt. Ld. ehhez *Gulyás A.*: *Die Erneuerungstheologie der ḥḥ m rnpwt Tempel*. In: S. Bickel és A. Loprieno (szerk.): *Basel Egyptology Prize 1*, AH 17, Basel 2003.

¹¹⁵ *C. J. Bleeker*: *Die Geburt eines Gottes*. (Studies in the History of Religions 3.) Leiden 1956. 78—82.

kérdéses felirat,¹¹⁶ amely „millió első alkalomról” szól a lépcsőre való felléptetés kapcsán. A lépcső és az Első Alkalom kapcsolatát az is megerősíti, hogy az Ósdombot van úgy, hogy egy lépcső determinatívummal írják.¹¹⁷ Mintha azt sugallná: ahogy az istent felléptetik lépcsőjére, úgy fog végtelenszer újjászületni Egyiptom az áradás vize által.¹¹⁸

A III. Amenhotep nyitott udvarától délre elhelyezkedő hypostyl csarnok falának reliefsjei közül egyet szeretnék itt kiemelni. A rituálét a keleti falon, a legfelső regiszter legészakibb részén örökítették meg.¹¹⁹ A relief jobb szélén Amon-Ré áll és fogadja a neki bemutatott áldozatot. Vele szemben a fáraó, III. Amenhotep két *hst* edényből tölt vizet két medencébe. A rituálé felirata: „a két medence megtöltése”. Bár maga a felirat csupán ennyit mond, egy egyiptomi számára ebből egyértelmű volt, hogy a kettősség utal Alsó- és Felső-Egyiptom vagy a „két ország”, Egyiptom másik nevének kettősségére. A fáraó így kicsiben végzi azt, amit majd reményei szerint az isten, Amon-Ré nagyban végez el számára, akárcsak egy hasonló rituálét ábrázoló reliefen¹²⁰ (3. ábra). A hypostyl csarnok reliefsjének külön érdekessége, hogy III. Amenhotep mögött még egyszer látjuk a fáraót, azaz Amon-Rével szemben kétszer jelenik meg III. Amenhotep. Másodjára karja tele van áldozatokkal. Ikonográfiailag ez az áradást, a bőséget jelképező kövér Hápi isteneket idézi fel, valamint III. Amenemhatnak a kairói múzeumban lévő kettős áldozatvivő szobrát.¹²¹ A második fáraó-alak egyértelművé teszi a két medence megtöltése rituáléjának értelmét: a termékenységet biztosítja így a fáraó.

A luxori templom és az egyiptomi újév kezdetének, azaz annak a napnak a kapcsolatát, mikor a Nílus áradni kezd,¹²² egyértelművé teszi egy további, ez idáig ugyancsak figyelmen kívül hagyott felirat. A III. Amenhotep-féle szentélytől keletre, a születési teremtől délre található egy terem, melynek keleti fala ma már csak igen

¹¹⁶ Urk. IV. 1711.

¹¹⁷ A. Erman—H. Grapow: *Das Wörterbuch der ägyptischen Sprache*. Berlin 1971, V. kötet 5. §33. Vö. C. J. Bleeker: i. m. 80.

¹¹⁸ Magáról a lépcsőre való fölléptetésről igen keveset tudunk, mivel ezt a részét a szertartásnak nem ábrázolták, talán éppen jelentősége miatt (C. J. Bleeker: i. m. 79). Az viszont a Min-ünnepség alapján is világos, hogy az ország termékenységét biztosította a szertartás. Bleeker szerint a termékeny föld biztosításával függ össze a szertartás (i. m. 80). Ld. még ehhez H. Gauthier: *Les fêtes du dieu Min*. (RAPH 2) Le Caire 1931.

¹¹⁹ A reliefről Gayet közöl egy többé-kevésbé megbízható rajzot: Pl. VIII. Fig. 55 (47). Berlandini nemrég egy fotót közölt ugyanerről a reliefről és röviden ki is tér jelentésére: Amenhotep III et le concept de Heh. BSEG 17 (1993) 11—28. 26.

¹²⁰ Hasonló rituálét örökítettek meg a déli termekben is (H. Brunner: i. m. Taf. 163), melynek kísérelő felirata segít a szertartás jelentését megérteni: (*dj.n.j*) *n.k kbhw.k jpn jmjw t3 pn*. A fáraó tehát mindazt a friss vizet, amely az országban van, és amely egyébként az istené (*kbhw.k*), felajánlja az istennek. Csakúgy, mint az első termények felajánlásának, ennek a rituáléknak is az a szerepe, hogy így az isten sokszorosan adja vissza a kapott áldozatot.

¹²¹ JE 18221; fotót közöl róla többek között: M. Saleh—H. Sourouzian: *The Egyptian Museum Cairo — Official Catalogue*, Mainz 1987. 104. sz.; az áldozatvivőkhöz általában véve ld. J. Baines: i. m.

¹²² Az egyiptomi újévhez ld. W. Schenkel: *Überschwemmung*. LdÄ VI. 831—833; F. Daumas: *Neujahr*. LdÄ IV. 466—472.

töredékesen maradt meg, a többi fal azonban nagyjából épnek mondható.¹²³ A nyugati falon lévő jeleneteket legfelül egy eddig még publikálatlan felirat szegélyezi, amely az északi falon is megismétlődik:

„Recitálendő az istenek és istennők által, akik Alsó-Egyiptomban vannak: Eljöttünk, elhoztunk minden életet, megmaradást, hatalmat, minden egészséget, minden boldogságot (Ré) fiának, Neb-maat-Rének, élettel megáldva, mikor megnyitja az élet boldogságban.”

A szöveg szerint tehát az istenek az újévi ünnepre sorakoznak föl, ennek megfelelően látjuk is a felirat alatt Alsó- és Felső-Egyiptom isteneit érkezni. Ezalatt értelemszerűen az újévi ünnepséghez, a Nílus áradásának kezdetéhez kapcsolódó egyéb szertartásokat és rituálékat látni, melyek elsősorban a király hatalmát erősíti meg. Ezt a termet tehát helyesebb lenne az eddig szokásos megnevezés helyett „újévi terem”-nek hívni.

Térjünk most rá a *hntj k3w 'nhw* címre. A luxori templom sajátossága ugyanis, hogy több helyen III. Amenhotep neveit erre a címre cserélik föl, mintha azt kívánák hangsúlyozni, hogy igenis őt illeti ez a megnevezés. Biztos, hogy ez a névcseré szorosan kapcsolódik a templom kultikus jelentéséhez, hiszen a fáraó nevét ilyen sajátos módon kicserélni rendkívül egyedülálló, szokatlan eljárás volt. Mivel az egyiptomiak gondolkodása szerint a név lényegileg forrt össze viselőjével,¹²⁴ ez a névcseré a fáraó átlényegülését vonta magával. Bell ezt a névcserét igen misztikusan értelmezi.¹²⁵ De mit is jelent pontosan ez a cím? Angolul általában a „Foremost of All the Living Kas”-ként fordítják, azaz ’minden élő kák elsője’-ként. A *hntj* fordítása egyértelmű: valaki, aki az élen áll; valaki, aki felel valakikért vagy valamiért. Problémásabb azonban a cím másik két tagjának fordítása, hiszen az *'nhw* lehet főnév is, nem feltétlenül kell melléknévként fordítani. Ezt támasztja alá az is, hogy egyszer-kétszer azt olvasni a királyról, hogy ő *hntj 'nhw*, azaz az élők élen áll.¹²⁶ Ennek alapján

¹²³ A XIV. terem a *Porter-Moss*-féle számozás szerint. A templomnak ez a része még teljesen publikálatlan. *Schwaller de Lubicz*nél jelent meg egy rajz a terem nyugati faláról: i. m. Pl. XCIX. „Le pylône et la paroi ouest de la salle”.

¹²⁴ A nevek mágikus jelentéséhez Egyiptomban ld. *Kákósy L.*: Varázslás az ókori Egyiptomban. Budapest 2002, különösen a Név-mágia, Varázsszavak c. fejezetet (99 skk.), valamint *P. Vémus*: Name. LdÁ IV. 320–326.

¹²⁵ „The king is absolutely overflowing with ka” *L. Bell*: i. m. 278. Ld. még a Bell által írt fejezetet in: *Égypte, Louqsor, Temple du Ka Royal* — (Dossiers histoire et archéologie, 101) Paris 1986. 57 skk.

¹²⁶ *Pl. A. Gayet*: i. m. Pl. XXXV, Fig. 100 (138): *jst nsw NN m nsw bjtj hntj 'nhw* (a helyszínen és saját dokumentációm alapján ellenőrizve), valamint egy töredékes felirat: *A. Gayet*: i. m. Pl. LXXXIII, Fig. 212 (189).

talán helyesebb a 'ká-k és élők elsője'-ként fordítani. Így egyébként érthetőbb is, miről szól a cím: a fáraó az élők, Egyiptom lakóinak és a ká-knak, azaz a lelkeknek is „elsője”. A „ka” itt jelöli az isteneket¹²⁷ vagy halottakat, de akár az olyan élőket is, akik ka-szobraikon keresztül vesznek részt Egyiptom életében: a fáraó így mindkét alcsoport *hntj*-je.¹²⁸

Bell ismerte föl, hogy ennek a címnek a megadása a fáraó számára a luxori templom vallásos programjának alapgondolata. Számtalanszor említik a feliratok, hogy a fáraó *hntj k3w 'nhw*.¹²⁹ Ezek közül most a templom legdélebbi részén, kívül körbefutó feliratot szeretném kiemelni. A templom észak—déli főtengelyéhez érve ez a felirat III. Amenhotepről többször is csak azt ismételteti, hogy ő a *hntj k3w 'nhw*.¹³⁰ A templom legdélebbi pontján vagyunk itt, a főtengelynél: mindez arra utal, hogy a templom vallásos programjának alapelemével van dolgunk. A felirat különös érdekessége, hogy a címet nem csak az ismételtetésen keresztül fokozza, hanem azzal is, hogy a *hntw* jelet nem a szokásos három vagy négy *hst* edénnyel írják itt, hanem ötlet, ezzel is fokozva a felirat jelentőségét, mágikus hatékonyságát.¹³¹ Mindez egyben arra is utal: nem a *k3w*-n van a hangsúly, ezt fentebb is láttuk, de nem is az *'nhw*-n, hanem az immár többszörös fokozással felnagyított *hntw*-n. Mintha csak azt kívánnák hangsúlyozni, hogy a fáraó az élők és a ká-k „elsője”. Mivel a templom legdélebbi pontján található ez a sajátos fokozás, a cím összefügghet magával a déli iránnyal, a délről jövő áradással is; a fáraó a luxori templomban végrehajtott rituálék által biztosítja azt, hogy ő lesz az élők és a ká-k *hntj*-je azáltal, hogy elvégzi az áradás biztosításához, Egyiptom megújulásához szükséges szertartásokat. Ezt támasztja alá az is, hogy a *hntj k3w 'nhw* cím elnyerésében úgy tűnik, különös jelentőséggel bírt a

hntw edénnyel végrehajtott vízázdat.

¹²⁷ Ld. pl. KRI II. 352. 1, KRI II. 627. 11. II. Ramszesz udvarában például az Amon-litánia elején az áldozatot bevezető szöveg kifejti, hogy az isten ka-lelkének szól az áldozat: KRI II. 623. 3. ugyanígy egy III. Amenhotep korabeli szöveg: Urk. IV. 1648. 2.

¹²⁸ A *hntj* cím itt természetesen nem „főnököt” jelent, nem arról van szó, hogy a fáraó az istenek vagy halottak „főnöke” lenne. A *hntj* tisztség, ahogy azt látni fogjuk, az áradást biztosító szertartások által járt ki a fáraónak. Olyan valakit jelöl, aki eljár az a *'nhw* és *k3w* érdekében. Ezáltal biztosította a fáraó az emberek (*'nhw*) számára az élelmet, az istenek, lelkek (*k3w*) részére pedig a transzcendens létezéshez nélkülözhetetlen áldozatokat. (Így például a Taharka idejéből fennmaradt szövegben elsősorban nem azért örül a fáraó a megfelelő áradásnak, mert az emberek így nem éheznek, hanem mert az isteneknek bemutathatja az áradás által létrejövő terményekkel az áldozatokat. V. *Vikentiev*: i. m. 64. Hasonló értelme van a luxori II. Ramszesz-féle kolosszusokon látható Hápik feliratának is.)

¹²⁹ Néhány példa: *A. Gayet*: i. m. Pl. XVII, fig 69 (67); Pl. XIX, Fig. 72 (76); Pl. LIII, Fig. 127 (102), 128 (101); Pl. LIV, Fig. 131 (99); Pl. LXXI, Fig. 193 (173); Pl. LXXII, Fig. 204 (181); *M. Abd el-Raziq*: i. m. 21, 105; *H. Brunner*: i. m. Taf. 47, 57, 58, 68, 113, 119.

¹³⁰ Urk. IV. 1710—1712.

¹³¹ Noha a cím gyakorta előfordul bent a templomban is, ez a fajta fokozás egyedül itt jelenik meg Luxorban, ami bizonyítja ennek a feliratnak a különös jelentőségét.

A III. Amenhotep-féle szentélyben az alsó regiszter a keleti és a nyugati falon szinte teljesen szimmetrikusan épül föl. A keleti falon itt a fáraó négy neve is a *hntj k3w 'nhw*-ra lett felcserélve, annak érdekében, hogy a nevek megváltoztatásán keresztül magát a fáraót ruházzák fel a tisztég mágikus erejével.¹³² A nyugati falon azonban, a vele szembe lévő jeleneten, amely ebben a jelenetsorban szorosan kiegészíti a keleti oldalon lévő jeleneteket,¹³³ azt látjuk, hogy a fáraó vízáldozatot mutat be, mégpedig egy olyan edénnyel, amely pontosan a hieroglif *hntj* jel formájára készült.¹³⁴ A fáraó így a *hntw* edénnyel bemutatott vízáldozattal biztosítja azt, hogy ő lesz a *hntj k3w 'nhw*. A szójátékokat kedvelő egyiptomi teológusok figyelmét nyilván nem kerülte el, hogy a vizesedény éppen a *hntj* „elsője” hieroglif jel formáját idézi fel, ami így tovább fokozta a szertartás hatékonyságát a *hntj k3w 'nhw* cím elnyerésében.¹³⁵ Ez a friss áradás vízával bemutatott vízáldozat biztosítja Egyiptom megújulását, ezáltal válik a fáraó az élők és a ka-lelkek „elsőjévé”.

A edénnyel végrehajtott vízáldozat jelentősége a luxori templomban egyértelműen látszik abból, hogy így örököltette meg magát Tutanhamon is, Horemheb is. A nagy hypostyl csarnok Tutanhamon alatt készült díszítése a luxori templomban zajló rituálék közül csak egyet emel ki: a *hntw* edénnyel zajló vízáldozatot.¹³⁶ Ez a tény, összevetve azzal, hogy máshol igen ritkán látható ez a furcsa edény, míg Luxorban többször is előfordul,¹³⁷ arra utal, hogy még Horemheb idejében is világos volt az, hogy a luxori istenkultusz elengedhetetlen kelléke a *hntw* edény.¹³⁸

¹³² M. Abd el-Raziq: Das Sanktuar Amenophis III im Luxor-Tempel. (Studies in Egyptian Culture 3.) Tokyo 1986. 105.

¹³³ Akárcsak a fent röviden elemzett négy oszlopos áldozati terem esetében. A „grammaire du temple” egyik gyakori eljárása az, hogy egymáshoz képest szimmetrikusan elhelyezkedő reliefek egyben egymás jelentését is kiegészítik. Elsősorban a Ptolemaios-kori templomok tanulmányozása során mutatják ki ezt az elvet. Számos példát sorol fel S. Cauville: Essai sur la théologie du temple d'Horus à Edfou. (BdE 102/1) Le Caire 1987. Ld. pl. 25. 2), valamint S. Cauville: Une règle de la „grammaire” du temple. BIFAO 83 (1983) 51—84.

¹³⁴ M. Abd el-Raziq: i. m. 50; R. A. Schwaller de Lubicz: i. m. LXXIV.

¹³⁵ Hasonló kapcsolat figyelhető meg, mikor a fáraó az *'nh* edénnyel mutat be vízáldozatot, hogy az isten, valamint saját étellel való eltöltöttségét így biztosítsa. Ez a két példa a „formák szimbolizmusa” általános fejezete alá tartozik. További példákat ad meg. R. H. Wilkinson: i. m. I. fejezet: Through egyptian eyes — the symbolism of form. 16—37.

¹³⁶ W. Wolf: i. m. Taf. 2. Ostwand, 1. Opfer des Königs vor den Barken im Tempel von Luksor. Az Epigraphic Survey is megjelentette már ezt a részét a templomnak: The Festival Procession of Opet in the colonnade hall/with translations of texts, commentary, and glossary by the Epigraphic Survey Authors. (OIP 112 — Reliefs and inscriptions at Luxor Temple V. 1.) Chicago 1994, Pl. 56, 61. Tutanhamon reliefesorán jól látható, hogy míg Karnakban egyszer egy *'nh* formájú edénnyel zajlott az áldozat, majd egy *nmst* edénnyel kellett vízáldozatot bemutatni az Opet-ünnep során, addig Luxorban a *hntw* edény volt használatos.

¹³⁷ A. Gayet: i. m. Pl. XLIX, Fig. 120 (134). H. Bruner: i. m. Taf. 103.

¹³⁸ II. Ramszesz korára viszont úgy tűnik, ez a kapcsolat némiképp feledésbe merült. Bár a *hntj k3w 'nhw* cím nála is érezhetően fontos szerepet játszik, az általa épített udvar dekorációs programjában a *hntw* edény és ezen cím elnyerése közti kapcsolat nem kerül kifejezésre.

A luxori templom egész szertartása végül a legdélebbi szentélyekben fejeződik be, ahol a fáraó megkapja Amon-Rétől dél kincseit, a megmaradt felirat szerint Punt mirrháját. Ennek érdekében, hogy Amon-Ré újult erővel biztosítsa Egyiptom jólétét, az áradás eljövételét, hogy a természet megújuljon, a fáraó elvégzi rajta a szájmegnyitás egyik rituáléját a *wr hk3w* rituáléeszközzel, ugyanitt, a legdélebbi szentélyben (4. ábra).¹³⁹ Ez a templomi kultuszban teljesen egyedülálló szertartás méltán kerül bemutatásra itt, a templom legdélebbi termében, hiszen Amon-Ré részben azonos a délről érkező áradással, ahogy azt a leideni Amon-himnusz fent idézett részlete jól mutatta. Miután mindez lezajlott a legdélebbi szentélyben, a fáraó távozik, felsőpri lábnyomát: ez zárja az ebben a szentélyben zajló szertartást, a relief kísérszövege pedig megerősíti, hogy *wnn.f hntj k3w 'nhw*.¹⁴⁰

Valójában azonban csak most kezdődik az ünnep: Amon-Ré készen áll, hogy előjöjjön templomából az ő idejében, megújulva, ahogy az egyik fent elemzett architektúrafelirat ezt megjegyzi.¹⁴¹ Most kezdődik az ünnep mindenki számára nyilvános része, az Opet-ünnepi felvonulás Luxor és Karnak között.¹⁴² A felvonulás dél—északi útvonala is utal a Nílussal való kapcsolatra, részben éppen a Nílus útját eleveníti fel a szertartás. Ezért előfordult, hogy a felvonulás mitikus jelentésének megfelelően, a Karnakból Luxorba tartó menet másképp nézett ki, mint a Luxorból Karnakba haladó. Az egyiptomi felfogás szerint áradáskor ugyanis a Nílus vize a Nun ösvízből tör elő, majd északon abba is folyik vissza.¹⁴³ Ez az ösvíz a föld mélyén rejtőzik, az alvilági sötétségben. Az áradás vizének a föld mélyén zajló, északról délre tartó útját felelevenítendő Hatsepszut idején az északról délre tartó felvonulást szárazföldön tették meg, ennek a felvonulásnak az állomásai voltak Hatsepszut kápolnái.¹⁴⁴ A III. Amenhotep-féle luxori nagy hypostylsarnokban az Opet-ünnep Karnakból Luxorba tartó felvonulása alatt pedig egy olyan dalt énekelnek az ünnepség résztvevői, amely a felvonulást Aker, a földisten útjának nevezi.¹⁴⁵ Paiankh idejéből pedig tudomásunk

¹³⁹ *H. Brunner*: i. m. Taf. 118. A Szájmegnyitási rituálé 27. jelenetéről van szó *Otto* számozásában. (*E. Otto*: Das ägyptische Mundöffnungsritual. I—II. (AA 3) Wiesbaden 1960). Ehhez a jelenethez ld. *A. M. Roth*: Fingers, stars, and the 'opening of the mouth': the nature and function of the *ntwj*-blades. *JEA* 79 (1993) 57—79. A rituálé újfajta értelmezését adta nemrég *H. W. Fischer-Elfert*: Die Vision von der Statue im Stein: Studien zum altägyptischen Mundöffnungsritual. Heidelberg 1998.

¹⁴⁰ *H. Brunner*: i. m. Taf. 119.

¹⁴¹ Ld. 6. lábjegyzet.

¹⁴² Erről jó összefoglalót nyújt *L. Gabolde*: La „chapelle rouge” d'Hatshepsout à Karnak et l'itinéraire de la procession d'Opet. *Égypte, Louqsor, Temple du Ka Royal — Dossiers histoire et archéologie* 101 (1986) 27—28.

¹⁴³ Jó áttekintést ad a kérdésről *J.-F. Pécoil*: i. m.

¹⁴⁴ A felvonulás leírásához ld. *C. Graindorge*: Naissance d'une chapelle reposoir de barque. *Dossiers histoire et archéologie* 187 (1993) 42—53. „L'aller ou le chemin de terre” 48 sk.

¹⁴⁵ Az énekeket közli *W. Wolf*: i. m. 56—57 skk. Nr. 15. b. A kérdéses szöveg *Sethe* fordításában így hangzik: „Die Wege der *3kr.w* sind gehackt für dich, o Nil, großer und hoher”. A Karnakból Luxorba tartó utazást *Pamminger* ezen szöveg alapján a Nap éjszakai útjának felelteti meg, de csak a szöveg első felét idézi, a Nílusra való utalást kihagyja (*P. Pamminger*: Amenophis III. und die Götter von Luxor. *Antike Welt* 27/6 (1996) 433—443. 435.) Ez az értelmezés nem csak a szöveg második fele miatt nem állja meg a helyét, hanem azért sem, mert a nap, ellentétben a Nílussal, nem egy észak—déli tengely mentén teszi meg körforgását.

van arról, hogy az ünnep egy része éjszaka zajlott.¹⁴⁶ Mindez arra utal, hogy a procesz-sziós menet a Nílus mitikus útját volt hivatott feleleveníteni. Feleleveníteni, egyben pedig az utánzás által mágikus módon elősegíteni.¹⁴⁷

Így érkezett meg az Opet-ünnepi felvonulás a karnaki Amon-Ré templomba. A II. Ramszesz által épített nagy hypostyl csarnok, amely az Opet-ünnep befejező szertartásainak színhelyeül szolgált Karnakban, szemléletesen fejezi ki az ünnep jelentését. Egyiptom megújulása itt éri el végkifejletét, egy sűrű oszloperdőbe ér itt a felvonulás, ami az áradás nyomán felvirágozó természetet idézi meg.¹⁴⁸ A hypostyl csarnok több reliefjének felirata utal arra, hogy az ábrázolt rituálé az újévi, azaz az áradás kezdetekor megtartott ünnepségekre vonatkozik.¹⁴⁹ A természet megújulásának biztosítását, „a kertek felvirágoztatását” szolgálta egy másik, a hypostyl csarnokban megőrkített rituálé.¹⁵⁰

Az Opet-ünnep zárójelenete a Nagy Hypostyl csarnok nyugati falának déli felén látható. Azt látjuk, ahogy dél felől egy hatalmas bárkán Amon-Ré visszaérkezik Karnakba.¹⁵¹ Magán az ábrázoláson is dél felől érkezőként látjuk az isten bárkáját, ami megfelel Luxor helyzetének, hiszen Karnaktól délre helyezkedik el. A bárkát egy másik bárkában állva öt alak húzza, akik közül a második a király. Őt a felirat az áradással azonosítva isteni víznek nevezi.¹⁵² A király, aki Luxorban közbenjárt az áradás visszatértének érdekében, Amon-Rét megújította, így lényegileg forr össze magával az áradással.

A hajós felvonulást Amon-Ré egy trónoló szobra zárja.¹⁵³ Amon-Ré trónusa

¹⁴⁶ *W. J. Mumane*: Opetfest. LdÄ IV. 574—579. 576.

¹⁴⁷ Érdemes megjegyezni azt is, hogy ebben a megközelítésben jelentésre tesz szert maga a felvonulás is. A ka-elmélet fényében maga a Karnak—Luxor közt lévő felvonulás nem bír semmilyen különösebb jelentéssel. Vö. ezzel *Ph. Germond*: Sekhmet et la protection du monde. (AH 9) Basel 1981. 226—227.

¹⁴⁸ A jelenlegi megközelítésben tehát az oszloperdő szimbolikája is elnyeri jelentését.

¹⁴⁹ *P. Barguet*: i. m. a 75. oldalon a következő két rituálét sorolja föl a templom dekorációjából, melyeknek már a neve is az újévi ünnepségekkel való kapcsolatra utal: *r3 n tk3 n wp-rnpt; r3 n nd-ḥr m nmst n wp-rnpt*.

¹⁵⁰ *H. H. Nelson*: Certain reliefs at Karnak and Medinet Habu and the ritual of Amenophis I. JNES 8 (1949) 201—232.

¹⁵¹ A reliefet közli *H. H. Nelson*: The Great Hypostyle Hall at Karnak — The Wall Reliefs. (OIP 106) Chicago 1981. Vajon hol zajlik ez a hajós felvonulás? Lehet, hogy magában a Nagy Hypostyl csarnokban? Nem kizárt, hiszen az áradás során, ahogy azt még modern időkben is megfigyelték, itt gyakorta állt a víz. Arra vonatkozóan egyébként, hogy a karnaki templomot az áradás vize elöntötte, van egy egészen korai, a 13. dinasztiából származó forrásunk. *L. Habachi*: A high inundation in the temple of Amene at Karnak in the thirteenth dynasty. SAK I (1974) 207—214.

¹⁵² *A mw ntj* ezen fordításával itt *Gabolde*-ot követem. *M. Gabolde*: L'inondation sous les pieds d'Amon. BIFAO 95 (1995) 235—258. 237. A fáraó mint az áradás képmásának kérdéséhez ld. uo. a 10. lábjegyzetet.

¹⁵³ Ez a különleges relief már több kutató érdeklődését fölkelte. Lásd *M. Gabolde*: i. m. 235. 1. lábjegyzet. *Gabolde* számos érdekes szöveges forrást gyűjtött össze, végkövetkeztetését azonban, mely szerint a relief a Medinet Habu-i templom vonatkozásában lenne értelmezendő, nem érzem szükségse-rűnek.

alól víz jön elő, amit a relief felirata is megerősít.¹⁵⁴ Itt ér véget az Opet-ünnep, itt nyeri el méltó zárókövét az a szimbólumrendszer, amely Luxorban kezdődik. Amon-Re itt erejében megújulva hozza elő az áradást, az áradás uraként trónol a lábai alól előtörő víz fölött (5. ábra). Egyiptomot sikerrel újíttotta meg a Nílus fia, a fáraó.¹⁵⁵

SUMMARY

The importance of the Luxor temple in pharaonic times was due to the fact that the pharaoh and the priests were celebrating in this temple rituals in order to assure the inundation for Egypt. According to the contemporary hymns, Amun-Re, especially in his Kamutef aspect safeguarded the annual inundation. By analysing the inscriptions and reliefs of this temple, I arrived to the conclusion that the rituals in the Luxor temple were aimed at securing the fertility of the country. One of the main festivals of the Theban region, the procession of the Opet feast, held during the inundation season, started from Luxor and ended in Karnak temple, where we can see in the great hypostyle hall how water is coming forth under Amun's feet. Thus the regeneration of the god and the country was completed.

Keywords: Opet festival, inundation of the Nile, Luxor, rituals, royalty

¹⁵⁴ A leideni Amon-himnusz is hasonló képet örökít meg. *A. H. Gardiner*: i. m. 39. 600. fejezet. Hasonló motívumot örökít meg egy Gebel Barkal-i szöveg: Urk. IV. 1752. 2, valamint a Szhel-szigeti felirat Hnum vonatkozásában: *P. Barguet*: i. m. 19. (9. sor).

¹⁵⁵ A király szerepéhez az áradás kapcsán lásd *Ph. Germond*: i. m. 233—242: „Le roi et l'Inondation”.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

ATTIKÁTÓL NARCÉIG — VIA ISCHIA

Az óorkutatás legfontosabb feladatai közé tartozik, hogy korunk aktuális problémáinak megoldásához adjon segítséget. Az egyik ezek közül az akkulturációé, vagyis annak a vizsgálata, hogyan viselkednek az egymással érintkező, különböző hagyományokra épülő kultúrák e találkozás során. Egy másik az a kérdés, mit nyújthat a kortárs művészet megértéséhez az antik művészetek hagyatékának tanulmányozása, és ennek másik oldala: miben segítheti a modern művészet jelenségeinek ismerete az antik művészetek egyes vonásainak jobb megértését. A tanulmány a Szépművészeti Múzeum egy eddig közöletlen Kr. e. 700 körül készült etruszk vázájának formáját és díszítését elemezve kísérel meg legalább részlegesen választ adni a két kérdésre, és ennek során egy Veii-ben dolgozó vázafestőnek műveiből kirajzolódó portréját próbálja meg felvázolni.

Kulcsszavak: akkulturáció, görög geometrikus vázafestészet, etruszk szubgeometrikus—kora orientalizáló vázafestészet, „Aironi”, Pithékoussai és Veii, Veii és Narce, a Narce Festő új vázája, etruszk és kortárs művészet

Immár közvélemény számba megy a modern történetírásban annak a fel- vagy elismerése, hogy a történetíró tudva-tudatlanul mindig a maga korának történetét írja. Mielőtt azonban ez az aligha kétségbe vonható crocei tétel egyfelől bénító hatásúvá válna, másfelől felbátorítás volna a tudatos múltátírásra, szembe kell nézni azzal, hogy a mi korunknak — ahogy bármely másiknak is — nemcsak egy története van, és még jobban mélyére nézve a tétel igazságtartalmának, számolni kell azzal, hogy ugyanazt a történelmet is többféleképpen lehet átélni és értelmezni. Ennek pedig szükségképpen tükröződnie kell a múlt megítélésében is. A múlt század második fele világszerte a korábbi típusú kolonizáció megszűnésének kora volt. Ez természetesen mást jelentett egy önállóvá vált ország, és mást egy világbirodalmát elvesztett ország népe számára. Az is természetes azonban, hogy a két- vagy többfajta ország népe is megoszlik aszerint, hogy jónak, vagyis érdekében állónak (akár csak etikai szempontból is), vagy ellenkezőleg, érdekeivel ellentétesnek, tehát elítélendőnek tartja azt, ami történt. Anélkül, hogy érdemes volna ennek további részleteiben elmélyedni, nyilvánvaló, hogy az akarva-akaratlanul a maguk korát író történetírók számos lényeges ponton látják egymástól eltérően, gyakran ellentétesen az ókori történetet is, amelyet kutatásuk tárgyául választottak.

Egyik jellegzetes példája ennek érthető módon éppen az ókori kolonizáció megítélése. Abban régóta széles körű egyetértés alakult ki, hogy a két egymástól

távoli korszak kolonizációjának jelensége a legtöbb lényeges szempontból alapvetően eltér egymástól. Másfelől kétségtelen, hogy az ókori „kolonizálókat”, vagyis a kolóniák (félreérthetlenebb görög szóval apoikiák) alapítóit kultúrahozóknak, a kolóniák alapításának szélesebb körű színhelyeit, illetve az ott élő népeket alapján kultúrabefogadóknak tekintették. Ezt csak árnyalta, de lényegét nem érintette a vita a főníciaiak és görögök közti elsőbbségről, illetve eltérő magatartásukról a középső és nyugati Mediterráneum népeivel való kapcsolat során. A tudomány ebben az esetben is megkétségette az életet, és így az a felfogás, amely — most már szűkebbre vonva a kérdéskört — az itáliai kultúrák minden kiemelkedőbb — vagy annak ítélt — vívmányát igyekezett görög vagy közel-keleti hatásra visszavezetni, sokáig uralkodó volt az ókortudományban, sőt ma sem tekinthető teljesen nem létezőnek.

A fordulat azonban lassanként mégis bekövetkezett. Ebben nyilvánvalóan szerepe volt egyrészt az ókori kultúrák területén ma élő népek erősödő patriotizmusának — aminek érvényesülése az ókori kultúrák jelenségeinek értékelésében megint csak annak tanuja, hogy minden kor a múltra vetítve is a maga történetét írja —, másfelől a mind nagyobb tömegben előkerülő új írásos és tárgyi dokumentumoknak, ami ugyancsak nem pusztán véletlen (bár olykor az is): az ókori Közel-kelet kultúrái iránti érdeklődés történeti aktualitása a 19. század elejétől nem szorul bővebb elemzésre, és a régészeti kutatás témáit is nagy mértékben azok a kérdések határozzák meg, amelyeket a mai kutatók, illetve finanszírozók tesznek fel az ókori kultúráknak. Így a legutóbbi évtizedben, az importált tárgyi és szellemi javak vagy pusztán ösztönzések jelentőségének lebecsülése nélkül mind nagyobb figyelmet kapott annak a felderítése, mit találtak mint megjelenésüktől független helyi hagyományt a kultúra terjesztőinek tekintett görögök és főníciaiak Itáliában (most erre koncentrálna a figyelmet, de nem más a probléma az Ibér-félszigeten, Ukrajnában vagy Észak-Afrikában és sok más területen sem). Mit találtak mint társadalmi szervezetet,¹ amely elég erős volt például ahhoz, hogy megakadályozza idegenek települését a Tirrén-tenger partján a Nápolyi öböltől északra,² vagy mint vallási hagyományt, amely megelőzte pl. az Állatok Úrnője kultuszának importált formáját.³ Mielőtt azonban odáig jutott volna az antikolonializmus és patriotizmus, hogy lebecsülje az írás vagy a faze-kaskorong importálásának tényét, a világ mind jobban terjedő globalizációja felszínre hozta a kölcsönös akkulturáció⁴ és a kreatív befogadás iránti érdeklődést.

¹ *F. Prayon*, in: *Der Orient und Etrurien* (Akten Tübingen 1997, ed. *F. Prayon—W. Röhlig*). Pisa—Roma 2000. 109.

² *D. Ridgway*, in: *CAH IV*² (1988) 654, *et alii*. A történeti helyzet széles körű áttekintése: *Ridgway*: *L'alba della Magna Grecia*. Milano 1984. 136—159 (az átdolgozott angol kiadáshoz nem tudtam hozzájutni az alábbiak írásakor).

³ *H. Damgaard Andersen*: *HambBeitrArch* 19—20 (1992—1993, publ. 1996) 73—107.

⁴ Két példa két különböző korból és területről: *D. Ridgway*, in: *Der Orient und Etrurien* (fent, I. j.), 241 és már *Uő.*, in: *HambBeitrArch*. i. m. (előző j.), 137, *L. Hoffmann* előadásához (uo., 115—138); *C. Houser*, in: *Regional Schools in Hellenistic Sculpture* (ed. *O. Palagia—W. Coulson*). Oxford 1998. 289. L. most *D. Ridgway*, in: *Italy and Cyprus in Antiquity: 1500—450 BC* (ed. *L. Bonfante—V. Karageorghis*). Nicosia 2001. 385—387.

A hermeneutika új fogalmainak elterjedésével felmerült az ábrázolások kettős olvasatának problémája (ti. a készítőé és a vásárlóé), amelynek megoldásaként az itáliai néző egyenrangú értelmezője lett egy vázaképnek az azt megfestő görög mesterrel. Az egyre táguló horizontú világban mind nagyobb szerepet kapott a korábban görög (vagy föníciai) átadókra és helyi átvevőkre szűkített viszony kiszélesítése tágabb területekre. Hirtelen felértékelődött a vegyesházasságok természetesen mindig számon tartott, csak kevés figyelemre méltatott szerepe találkozó kultúrák kölcsönhatásában.⁵ Kiemelkedő fontosságúvá vált és mind nagyobb érdeklődést váltott ki a földrajzi és társadalmi mobilitás, valamint az ezekkel szorosan összefüggő kulturális nyitottság kérdése: mesterek és mesterségek szabad vándorlása, átjárása szomszédos, sőt távoli kultúrák közt.

Konkrétabban példázhatják kultúrák találkozásának megsemmisítő helyett megtermékenyítő folyamatát az olyan esetek, mikor fennmaradt és elemezhető tárgyi emlékről vagy emlékekről olvasható le egy ilyen találkozás létrejötte és eredménye. Ennek egyik példája a budapesti Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményében őrzött agyagedény (a szakirodalomban közkeletű latin néven *olla*), amelyet az Ausztráliában élő Mechler László ajándékozott az állandó kiállítás hosszú szünet utáni újra megnyitására a gyűjteménynek (lelt. sz. 96.3.A). Az edény lelőhelye ismeretlen, az adományozóhoz svájci műkereskedelemből került; magassága 46,1, szájmérete 17,4, talpátmérete 12,9 cm (1—4. kép). A krémszínű agyagból (HUE 7.5YR 7/3—7/4) korongon készült váza öblös, ovoid alakú; fölül alacsony nyakban és kissé kihajló szájrőmben végződik, alján sima, alig észrevehető talpkorong. Valamivel a test legnagyobb szélessége alatt két oldalt rézsütosan fölfelé hajló rúd-fül van durva, vastag végződéssel az oldalához illesztve. Restaurátora sok darabból ragasztotta össze, de lényegében teljes; a ragasztások nyomai a belső falon jól látszanak, kívül az átfestés alatt szinte teljesen eltűntek. Viszonylag nagyobb kiegészítés két helyen van: a földalton a bal fül mellett és fölött a lóalak lábai közt. Kisebb hiány volt a B oldal jobb szélső madarának testén és az A oldalon az oroszlán hasa alatt; mindezeket kiegészítés után átfestették; teljesen lekopott és javítatlan maradt a földalton két fül közti zónája, amelyben csak a jobb szélső madáralak maradt ép, továbbá az edény felületének a madársor és a bal fül alatti része egészen a talpig.

A rozsdavörös festés (HUE 2.5YR 5/6—5/8) teljesen befedi a nyak belső részét, de a szájrőm tetejét szabadon hagyja. A külső felület végig festéssel van díszítve. Ez a szájrőmen és a nyakon három vékony vízszintes vonalból áll, alattuk a nyak és a test csatlakozását átfedő vastag sáv, majd fönt három, alul két vonal közt körbefutó, három sakktabla mintával kitöltött rombusz által tagolt állatfríz: az egyik oldalon kitért szájú oroszlán előtt lépő őz (vagy nőstényszarvas),⁶ a másikon hason-

⁵ J. N. Coldstream: OxJArch 12 (1993) 89—107 (a korábbi irodalommal) és utána többen.

⁶ Az ábrázolásokon nehezen különböztethetők meg egymástól; a következőkben az állatalak őz néven szerepel.

1—4. kép. Etruszk szubgeometrikus olla. Budapest, Szépművészeti Múzeum

ló lépő őz, előtte kis madár, a fül fölött egy harmadik őz; valamennyi állatalak jobbra fordul. A rombuszok világos kockáiban pont, mind a négy oldalukon középen háromszög nyúlik ki belőlük. Az állatok füle háromszög alakú, az oroszlán farka a háta fölött spirálisba csavarodva végződik, szájában a fogak jelezve vannak; az őzek arca körvonallal körülvelt festetlen háromszög, benne a szemet pont jelzi; ugyancsak

festetlenül hagyott háromszög az őz előtti madár szeme. Térkitöltő dísz az oroslán előtti őz fölött végein elágazással folytatott horogkereszt, a másik őz előtt körülírt („görög”), fölötte egyszerű kereszt. A füleket kívül függőleges vonalak sora díszíti, a köztük levő két oldalt 6-6 függőleges vonallal lezárt zónában öt-öt jobbra forduló madár; az egyik oldalon a bal szélső mögött farktollát érintő balra forduló kis madár, sziluettben festett fejjel. A főoldalon ez a rész teljesen hiányzik; az említett teljesen megmaradt madáron kívül még három látszik, de legalább egynek volt még hely a hiányzó részen. A madársor alatt alul-fölül vonallal keretezett hat-hat függőleges vonallal tagolt körbefutó metopé-fríz, a metopékban megtört vonalak összefüggő sora; teljesen kilenc metopé maradt meg, az A oldalon még további négy-öt lehetett. A díszítést az edény alján öt vízszintes vonal és három vastag sáv zárja le. Járulékos színt egy helyen használt a festő: az állatfríz kis madarának testén kilenc fehér pont látható. A vállon, közvetlenül a nyak alatt az oroslántól követett őz feje fölött kereszt alakú graffito van.

Az eredeti leletegyüttes ismeretének hiányában a váza készítési helyének és idejének meghatározására a legbiztosabb kiindulási pont a két fülzóna fríze. A konvencionálisan „kócsag”-oknak (aironi) nevezett madarak valójában a pontos zoológiai meghatározásnak ellenálló, de azt nem is igénylő alakja az egyik vezérmotívuma a 7. századi etruszk kerámia díszítésének.⁷ Nem kizárólag, de messze a leggyakrabban a budapesti példányhoz hasonlóan krémszínű alapon vörösesbarna színnel díszített edények néhány típusán jelenik meg. A madáralak megfogalmazása euboiai görög prototípusra vezethető vissza, közvetlen forrása pedig az euboiai vázák Pithékoussaiban, a mai Ischia szigetén nyilván kivándorolt görög mesterektől alapított műhelyekben készült utánzatainak sora, ahogy ezt minden kétséget kizáróan tanúsítja egy másfél évtizede előkerült caerei olla és egy ischiai konikus testű lékythos madarainak összehasonlítása.⁸ Ehhez azonban két megjegyzés kívánkozik.

Az aironi aligha válhattak volna ilyen gyorsan és ilyen nagy mértékben népszerűekké, ha nem idéznek fel egy helyi hagyományokra visszanyúló képzetet. Elsősorban a madár-bárkában úszó napkorong jelenetére lehet itt gondolni,⁹ amelynek ábrázolása mai ismereteink szerint a Kárpát-medence késő bronzkori bronzedényein jelent meg először¹⁰ és innen terjedt el Közép- és Nyugat-Európában,¹¹ egy mind

⁷ K. Raddatz: *JbRGZMusMainz* 30 (1983) 215—216; S. Stuart Leach, in: *Italian Iron Age Artefacts in the British Museum* (ed. J. Swaddling). London 1986. 305—308; *Uő.*, *Subgeometric Pottery from Southern Etruria*. Göteborg 1987. 116—119 és ehhez M. Martelli (*Prospettiva* 50, 1987, 11—13, n. 2) és L. Hannestad (*Gnomon* 62, 1990, 144—147) kiegészítései és kritikai megjegyzései; A. Naso: *JbRGZMusMainz* 37 (1990, publ. 1995) 458—460; M. Micozzi: „White-on-Red”, *Una produzione vascolare dell'orientalizzante etrusco*. Roma 1994. 72—78.

⁸ M. A. Rizzo, in: *Miscellanea Ceretana I*. Roma 1989. 18—19 és figg. 7, 12; G. Buchner—D. Ridgway: *Pithekoussai I*. Roma 1993. tav. 130, t. 355,3; P. Kranz: *NAC* 27 (1998) 22.

⁹ Raddatz: i. m. (fent 7. j.) 216; M. Martelli, in: *La ceramica degli Etruschi* (ed. M. Martelli). Novara 1987. 17; D. Ridgway, *CAH*, *Plates to Volume IV*² (1988) 207, ad n. 272.

¹⁰ Legutóbb G. Ilon: *Das Altertum* 47 (2002) 149—169, kül. 161—166.

¹¹ A. Jochenhövel: *Germania* 52 (1974) 30, Abb. 5 (az elterjedés térképe, de Kelet-Magyarország

ikonográfiájában, mind a kivitel technikájában ezekhez kapcsolódó, ossuariumnak használt töredékes példánya pedig Veiiben, a Quattro Fontanili nekropolis egyik sírjában került elő három évtizeddel ezelőtt.¹² A sír a 8. század harmadik negyedére keltezhető, elvben tehát az első aironi-ábrázolások festői és nézői közül néhányan láthatták a bronz ossuariumot, és emlékezhetek rá. Nem tudjuk, hogy az ábrázolás eredetileg milyen vallási képzeteket jelenített meg,¹³ hogy ezek a motívum elterjedésének széles területén mindenhol és mindenkor azonosak voltak-e, főként pedig, hogy mi lehetett a jelentése Etruriában, és mennyi szállt át ebből egy megváltozott kulturális és történelmi atmoszférában az airone-alakokra. Nem több pusztá feltevésnél az utalás arra, hogy a vázaformák közül, amelyeket díszítettek, nem egy — mint a budapesti olla is — ossuarium lehetett, és a tálak, amelyeken a legtöbbször jelentek meg, a halotti lakoma szereplőiként (is) elképzelhetők.

A másik figyelmet érdemlő jelenség az airone-motívum gyors ornamentalizálódása az etruszk vázákon. A különálló szárny, amely a caerei olla alighanem a legkorábbiak közé tartozó etruszk madarain még szinte pontosan másolja görög mintaképeit, ezután csaknem teljesen eltűnik az ábrázolásokról, a test megnyúlik és gyorsan elvékonyodik. Az egyetlen jelzett részlet a sziluett-figurákon belül a szemek olykor kihagyással való jelzése. Az alakok elenyészően ritka kivételektől eltekintve nem vesznek részt narratív jelenetekben, hanem csak egymást követik, szinte mindig egyirányú sorban. Ez a már félreismerhetetlenül etruszk „változat a madár témájára” távolról sem az egyetlen formája az egykorú, sőt már valamivel korábban megjelenő etruszk madárábrázolásoknak, de a vázák, amelyeken feltűnik, a többiektől jól megkülönböztethető egységes csoportot alkotnak.

Azt az aironi-díszes edények nagy száma is bizonyossá teszi, hogy festőik közt több mesterkéz különíthető el, ez a vázaformák vizsgálatával összekötvé jó eredményeket, de sok időt és türelmet igénylő munka azonban mindeddig elvégzetlen maradt. Annyi mindenesetre az eddig feltárt, illetve közölt anyag alapján nyilvánvaló, hogy a motívum a késő geometrikus és a szubgeometrikus produkció határán, a 700 körüli években tűnt fel az etruszk vázákon, virágkora a 7. század első fele volt, de az archetípusból többé-kevésbé eltávolodó változatai — olykor más műfajokban is — a század utolsó negyedéig továbbéltek, a vázák pedig, amelyeken a fent jellemzett csoportjuk

nélkül). Máiig alapvető *G. v. Merhart: Festschr. RGZMusMainz II, 1952, 1—71 (=Hallstatt und Italien, Gesammelte Aufsätze. Mainz 1969. 280—379).*

¹² *M. Chr. Franco—P. Mallett—A. Wacher: NSc 1970, 294, fig. 72 (rekonstrukciós rajz) és 300, n. 17.* Nem választható el ettől az ugyancsak Veiiben, a Valle la Fata nekropolisban előkerült keresztfülveretes bronzedény, hasonló technikával és motívummal díszítve (*G. Bartoloni—F. Delpino: Veio I. Roma 1979. 81—82 és tav. 19, 2; vö. G. Bartoloni: La cultura villanoviana. Roma 1989. 155*), de alighanem helyi utánzó műhelyből (így *A. Berardineu Insam, in: Veio, Cerveteri, Vulci. Città d'Etruria a confronto [ed. A. M. Sgubini Moretti]. Roma 2001. 93—94*).

¹³ Néhány fontosabb értelmezési kísérlet: *Merhart: Hallstatt u. Italien (fent 11. j.)*, 344 skk.; *G. Kossack: Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas (RömGermForsch 20). Berlin 1954. 45—48; E. Sprockhoff: JbRGZMusMainz 1 (1954) 37—110; H. Hencken: Tarquinia, Villanovans and Early Etruscans. Cambridge Mass. 1968. 514—517, 554—558; Naso: i. h. (fent 7. j.)*.

megjelenik, túlnyomórészt Caere és Veii körzetében, valamint a faliszki területen kerültek elő. Itália távolabbi pontjain talált egyes példányaik is innen származnak.¹⁴

A budapesti vázával kapcsolatban ezzel nem ellentétes, de pontosabb és tovább vezető meghatározást tesz lehetővé formájának és díszítésének tanúsága. Az aironisorok szerepe rajta nyilvánvalóan másodlagos: csak kísérői — bár a fentiek alapján esetleg értelmezői is — a vállat körülvevő fríz jelenetének. Az állatfríz alakjainak ilyen határozott széttagolása önmagában is feltűnő, még inkább az őket elválasztó, háromszor ismétlődő geometrikus motívum. Eredeti formája alighanem két 45°-os szögben elfordítva egymásra helyezett négyzet,¹⁵ amelyek közül a csúcsára állított fölsőt borító hálódísz váltakozva kitöltött kockáival gyakran a budapesti vázán is látható sakktábla-mintává alakul. A hátsó négyzet kilátszó sarkai hamar háromszögekké, majd ékekké változtak, a csúcsára állított négyzetből pedig nem egyszer rombusz lett. A motívum az athéni geometrikus kerámia késői periódusában, a 8. század közepe táján tűnt fel, onnan került át az euboiai, boiótiai, kykládikus és korinthusi vázafestészetbe. A korai protoattikai vázákon és kortársaikon még népszerű volt, de egyre ritkábbá vált, és a 7. század közepe táján lényegében eltűnt a vázaornamentika típusárából.¹⁶ A motívumnak egyelőre nem ismeretes etrusiai előzménye. Nyilván a görög kerámiából vette át a festő, ahogy a díszítés vonalas motívumai közül az egyszerű és a keretbe zárt keresztet — az utóbbi főleg a korinthusi, argosi és kykládikus műhelyek geometrikus vázáin tűnik fel¹⁷ —, valamint a fül alatti fríz metopékba zárt megtört vonalcsoportjait is. A kép azonban ezúttal sem egyszínű, a befogadás nem helyi előzmények nélküli; a svasztikának az oroslán előtt lépő őz fölötti ritka változata pontosan azonos formában jelenik meg egy még a 8. század végére keltezhető, a helyi kerámiában népszerű formájú bisenziói vázán.¹⁸

A díszítés kétarcúsága az ornamentális motívumokénál sokkal határozottabban mutatkozik meg a figurális díszítésben. A felső fríz állatalakjai ikonográfiájukban egyértelműen a késő geometrikus görög vázafestészet utolsó korszakának és a korai orientalizáló (Athénben kora protoattikai) stílusba való átmenet éveinek, a 710—680

¹⁴ Az elterjedésről *Leach*: i. m. (fent 7. j.), 128—142 és *Martelli* kiegészítései: i. m. (fent 7. j.), 10. A Sziciliában talált táltörödékek problémájáról *Leach*: i. m. 130 (szóbeli közlése szerint az etrusziaiakétól eltérő agyagból készültek).

¹⁵ Pl. *CVA Louvre* 16, III H b, pl. 13. De *J. N. Coldstream* (*Greek Geometric Pottery*. London 1968. 396) „lozenge star”-nak nevezi.

¹⁶ *F. S. Knaub*: *Der lineare Inselstil*. Saarbrücken 1997. 92—93 („Rautenstern”) (további irodalommal).

¹⁷ *Knaub*: i. m., 96 és Abb. 29a, de más geometrikus és kora orientalizáló vázákon is megjelenik; néhány példa: *Coldstream*: i. m. (fent 15. j.), 395, s.v. Cross, St. Andrew's, outlined; *Uő.*: *Geometric Greece*. London 1971. 363, fig. 114; *K. Kübler*: *Kerameikos*, Band V. Berlin 1954. Taf. 62, Nr. 332. L. a motívumot (kivágott kereszttel) a veii Quattro Fontanili nekropolisban talált edénytartón: *NSc* 1965, 125—128, fig. 57c; *Berardinetti Insam*: i. m. (fent 12. j.), 98—99, I. G.5.8.

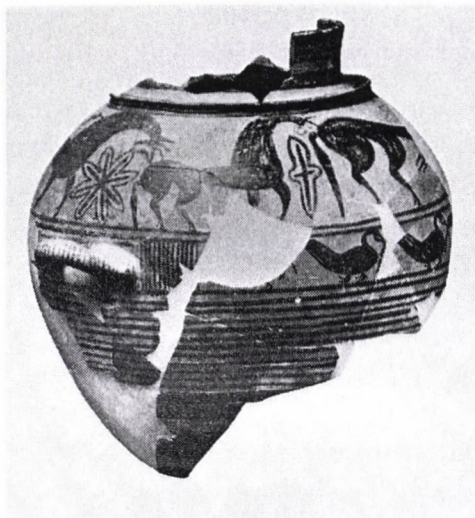
¹⁸ *A. Åkerström*: *Der geometrische Stil in Italien*. Lund—Leipzig 1943. 97 és Taf. 11.8. A motívum egy impasto amphorán Valvisciolóból: *P. G. Gierow*: *The Iron Age Culture of Latium I*. Lund 1966. 157, III D.1 (irodalommal) és fig. 40,2 (a nyakon).

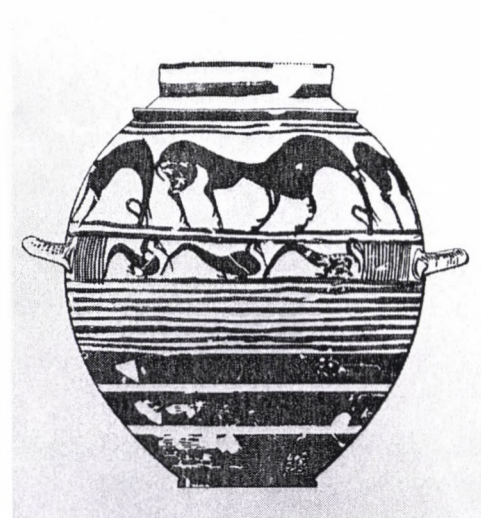
5. kép. Görög szubgeometrikus amphora ischiai műhelyből. Pithecusae, Museo Archeologico (múzeumi fotó)

6. kép. Etruszk szubgeometrikus olla. Firenze, Museo Archeologico (Cristofani, Le tombe di Monte Michele, a 6. tábláról)

7. kép. Etruszk szubgeometrikus olla töredéke. Egykor svájci műkereskedelemben (Basel, MuM AG, Sonderliste U, a 11. képről)

8. kép. Etruszk szubgeometrikus olla. Civita Castellana, Museo Archeologico (MonAnt 4, 1894, a 136. képről; rajz)

közti évtizedeknek a produkciójához kapcsolódnak. Erre utal az őzek alakján a hátsó combok geometrikus hagyományt őrző festése mellett a mellső lábak merevsége és tagolatlansága; a test hangsúlyok nélküli, kifejezéstelen rúd formája és improvizációszerűen váltakozó hossza a magános alakokon is, ahol ez egyébként indokolatlan volna; a szigorú megkomponáltság eltűnése; a fejek profiljának körvonalrajzos ábrázolása. Még feltűnőbbek a geometrikus stílus felbomlásának jegyei az oroslán képen: elég csak a geometrikus hagyomány túllépésének zavart kísérletét látni a hátsó, a megoldás sikertelenségét a mellső lábakon.

A fríznek azonban távolról sem pusztán görög szemmel nézve negatív elemei érdemelnek figyelmet. A felemelt fejjel, előre nézve lépő őz különlegesen ritka motívum a görög geometrikus és korai orientalizáló vázakepekről ismert, túlnyomórészt legelő vagy fekvő, ritkábban állva hátrafordított fejű ábrázolásaival szemben. Az őzre (vagy más állatra) támadó oroslán csoportja a Közel-Keletről már a 8. század elején átkerült a görög művészetbe, nyilvánvalóan akár általánosabb, akár konkrétbb értelemben a pusztulásnak az emberi létet szüntelenül fenyegető veszélyére, illetve ennek kikerülhetlenségére utaló tartalommal.¹⁹ A görög geometrikus vázafestészetben Athénban jelenik meg először az oroslán olyan ábrázolástípusa, amely elsősorban ezt a halált hozó, eleven életet elnyelő természetét emeli ki a tágra nyitott szájjal, benne a részletesen jelzett két fogsorral és az előre nyújtott nyelvel.²⁰ A budapesti váza oroslánjának prototípusa az attikai késő geometrikus vázafestészetben tűnik fel, különösen gyakran és kidolgozott formában az Oroszlán-festő vázáin.²¹ A Harvard Egyetem művészeti múzeumában őrzött kancsójának a nyak közepén, a leginkább szembetűnő helyen megjelenő főalakja, amely a has frízén metopékra osztott, de nyilvánvalóan összefüggő sorban hol álló őzalakkal, hol a budapestihez közeli sakkmintás rombusszal, hol fríz magasságú svasztikával váltakozik.²² Bár a festő az athéni geometrikus stílus legkésőbbi szakaszában dolgozott, oroslánjai még őrzik annak fő vonásait: a hangsúlyozni kívánt részek egyenrangú kiemelését, a kompozíció egyenletességét és zártságát.

Ez az egyensúly teljesen eltűnik az Euboia közvetítésével Athén által inspirált boiótiai ábrázolásokon; közülük az Oroszlán-festő késői műveivel egyidős vagy nem sok-

¹⁹ L. P. Müller: *Löwen und Mischwesen in der archaischen griechischen Kunst*. Zürich 1978. 15—17, 43—44 (irodalommal). A jelenetnek ezt a metaforikus jelentését jól mutatja egy attikai késő geometrikus amphora, testén temetési menet, nyakán az őzt leterítő oroslán képével (*Beazley: Development 1951*, pl. 1.2; *G. Markoe: ClassAnt 8*, 1989, 113, a csatában elesettek hősi halálára korlátozott értelmezéssel).

²⁰ B. Borell: *Attisch geometrische Schalen*. Mainz 1978. 60; *Th. Rombos: The Iconography of Attic Late Geometric II Pottery*. Jonsered 1988. 303. Az állatot támadó oroslán motívumának megjelenéséről, a görög ábrázolásokon a 8. század első felében uo., 305.

²¹ Kisméretű vázán is, l. pl. egy kotylét: *J. Boardman: Early Greek Vase Painting*. London 1998. fig. 75. Oroszlánok az attikai késő geometrikus vázákon: *Rombos: i. m.* (fent 20. j.), 185 sk.

²² D. G. Mitten, in: *From Pasture to Polis. Art in the Age of Homer*. Columbia Miss. 1993. 202—205 (irodalommal); *Uő.*, in: *The Ages of Homer. A Tribute to E. Vermeule* (ed. J. B. Carter—S. P. Morris). Austin 1995. 384 és kül. figs. 22.1—5, 12—13 (a korábbi irodalommal).

kal későbbi, Athénban őrzött híres amphorán a Potnia Thérónt közrefogó két oroszlán még fegyvelmezettebb formában mutatja ezt (fölöttük egy bikafej, illetve egy patás láb mintegy tulajdonságuk jelzője).²³ Egy nem sokkal későbbi párizsi amphorán azonban az ezúttal két emberalakkal viaskodó oroszlán már kiteljesedett formájában jeleníti meg az újfajta expresszivitást: az aránytalanul hatalmas fölsőtestet az óriásira tárt szájjal, benne az erőteljesen hangsúlyozott fogakkal és a nyelvvel, ék alakú fülpárral, a hátán spirálisba csavarodó farokkal, a mancsokon a fenyegetően kirajzolt karmokkal.²⁴

A budapesti váza oroszlánjának közvetlen mintaképéhez azonban a boiótiai vázaképeknél még közelebb vezet egy Pithékoussaiban, a S. Montano völgy necropolisának 1000. sírjában *enchytrismos*-ra, gyermektemetésre használt nagyméretű amphora épen maradt főoldalának képe²⁵ (5. kép). A metopéba zárt oroszlán alakja mintegy összeköti boiótiai és budapesti ábrázolását. A váza formája és díszítése is rokonságot mutat a boiótiai késő geometrikus kerámiával (az ott gyakori nyolcágú svasztika Euboiában ismeretlen),²⁶ ez azonban csak az euboiai kerámia hatását mutatja Boiótiára, mert az amphora kétségtelenül euboiai iskolázottságú görög mester Ischiában készült munkája a 700 körüli évekből. Az ovális szájjüreg, az ívelt nyelv, a test arányai, a lábak rajza a hangsúlyozott karmokkal mind a budapesti oroszlánalak felé mutatnak. A festőnek a jelenet teljes mondanivalóját a metopé által megszabott keretbe kellett sűrítene (a hátsó oldalon csak ornamentális díszítés volt), ezért a budapesti olla oroszlánjának áldozatát a feje fölött látható kecskefej jelzi, a rombusz-motívum a háta fölött középen jelenik meg; az említett boiótiai típusú svasztikát a budapesti vázán az őz fölötti helyi változata helyettesíti.

Hogy a nyilvánvalóan szoros kapcsolat közvetítője ember volt-e vagy tárgy, azt természetesen nem lehet megállapítani. Bizonyos azonban, hogy közvetítőről kell beszélni, mert a budapesti vázát nem görög, csak a görög művészetben (is) nevelkedett helyi mesterkéz díszítette. Erre utalt az aionik sora is, de az egész díszítés közelebbi vizsgálata azt mutatja, hogy a festő számára nem az alakok struktúrája, hanem a körvonalak játékának kifejező ereje volt lényeges, másfelől hiányzott belőle a kivitel pontossága és szigorúsága fölött érzett kézműves-gyönyörködés, amely a görög mestereknek — ha nem is kivétel nélkül — Itáliába településük után is hagyományos tulajdonsága maradt.²⁷ A frízeket elválasztó sávok vastagsága és egymástól való tá-

²³ *Arias—Shefton—Hirmer: A History of Greek Vase Painting.* London 1962. 273—274 és pl. 11; *A. Ruckert: Frühe Keramik Böotiens.* Bern 1976. 82, n. BA 8, Taf. 8.

²⁴ *CVA Louvre* 17, pl. 6,1—2 és pl. 9,5; *Ruckert: i. m., n. BA 33, Taf. 13,1.*

²⁵ *G. Buchner: ARepLondon* 1970—71, 63, fig. 1; *Uő., in: Atti Taranto XI* (1971, megj. 1974) 370 és tav. 94,1; *P. Orlandini, in: Megale Hellas.* Milano 1983. 332 és fig. 283; *G. A. Maruggi, in: Arte e artigianato in Magna Grecia* (ed. *E. Lippolis*). Napoli 1996. 250 és 254 (ill.); *C. Gialanella: Il Museo Archeologico di Pithecusae.* Napoli 1999. 16, fig. 7; *J. N. Coldstream, in: Damarato. Studi ...offerti a P. Pelagatti.* Milano 2000. 94 a 37. jegyzettel és fig. 6. [L. legutóbb a fentiekkel sokban megegyezően *B. d'Agostino: AION ArchStAnt* n. s. 6 (1999, pubbl. 2001) 25—33.]

²⁶ *Coldstream: i. h.* (25. j.).

²⁷ Az orientalizáló kori görög és etruszk ábrázolások alapvető különbségének mindkét irányban megértő jellemzése: *O. Brendel: Etruscan Art* (I. alább, 84. j.), 58.

volsága egyenetlen, az oroslán mögötti rombusz ékei közül a két alsó hiányzik és a sakkminta legalsó kockája elcsúszott, az oroslán által követett őz előtti rombuszon pedig az egyik világos kockáról hiányzik a többit kitöltő pont.

A legfeltűnőbb azonban a fríz egészének kompozíciója. A főszereplő nyilvánvalóan a görög mintaképektől eltérően csak sziluettben rajzolt oroslán; óriásira nyitott szájához viszonyítva szinte elsorvadt hátsó teste görög elődeinél is jobban kiemeli, hogy az erő és gyorsaság helyett itt elsősorban a ragadozó jelleg van a hangsúly. Az oroslán—őz jelenet mégis eltolódott a két fül helyzete által meghatározott főnézetből, amelyből az oroslán szája is csak részben látszik, ehelyett teljes terjedelmében benne van a képben az oroslán mögötti rombuszmotívum. Ennek és a hátsó oldalon levő két másik rombusznak az egymástól való távolsága pontosan azonos; a festő itt még láthatólag megpróbálkozott a fríz kompozíciójának megtervezésével. Az ecsetnyomok világosan mutatják, hogy a kivített a hátsó oldal bal szélén levő rombuszsal kezdte, és először ezeket az állatsort tagoló motívumokat festette meg: az oroslán előtti őz fülei ráfutnak a rombuszból kiálló ékre. A harmadik rombusz elhelyezése már jelzi, hogy festés közben szembe kellett néznie a szimmetrikus kompozíció lehetetlenné válásával, vagyis azzal, hogy kivihetetlen az induláskor nyilvánvalóan elképzelt terv: az állatalakok négy rombuszminta közti elhelyezése úgy, hogy kettő közülük egy-egy fül fölötti állatot vegyen körül, amint ez induláskor a kereszt alatti őz elhelyezésével még nagyjából sikerült. Minthogy a fő hangsúlyt az oroslánnak kellett kapnia, és erre csak méretének felnagyításával látott módot, feladta a kezdeti elképzelést és helyett a főalak minél expresszívebb megjelenítésére törekedett. Emiatt az áldozatának szerepére, vagyis az egész páros jelenet hagyományosan hieroglifszerű egyértelműségének kiemelésére szánt őz alakja a másik kettőhöz hasonlítva összezsugorodott, és ami ennél sokkal jelentősebb, megbomlott váza és díszítés harmóniája, a görög geometrikus vázafestészet egyik alapelve; a főjelenetet teljességében csak olyan nézetből lehet áttekinteni, amely feltűnően szembenáll a vázának a fülek elhelyezése által meghatározott főnézetével.

Feltűnő, hogy hasonló zavarnak nyoma sincs a főfríz alatti másik két sáv — mindenesetre kevesebb találékonyságot igénylő — díszítésében. A két fülzónában a festő rutinos biztonsággal oldotta meg az öt-öt airone elhelyezését, a méreteknek és a közőknek az állatfrízeken szokásos kisebb-nagyobb, de első látásra észrevétlen korrekciójával. Nem kevésbé gyakorlott kézre vall a megtört vonalak csoportjával kitöltött metopé-sor kivitele; amennyire a megmaradt részek mutatják, itt a rendelkezésre álló helyhez való alkalmazkodásnak egyébként gyakran használt eszközehez, a metopékat elhatároló függőleges vonalak számának változtatásához sem nyúlt: kivétel nélkül mindig hat vonalat látunk — egyébként az airone-sorok kétoldali lezárásához hasonlóan. A fő és a két alsó fríz kompozíciója közti minőségi különbség magyarázataként elsősorban arra lehet gondolni, hogy a festőnek nem volt gyakorlata a félig-meddig narratív jellegű állatfríz ábrázolásához hasonló feladatok megoldásában. Ez megintcsak arra mutat, hogy a díszítés nem beköltözött görög mester munkája, hanem a görög mintaképekből bátorságot merítő helyi keramográfusé (az

agyag és a festés színe és minősége nem hagy kétséget afelől, hogy a váza helyben készült).

Nem egy meg gondolás szól amellett, hogy ez a bátorítás Ischia felől érkezett. A motívumok túlnyomó része — jelentős részben euboiai közvetítéssel — az athéni geometrikus kerámiaira vezethető vissza, de bár az athéni késő geometrikus és proto-attikai produkció hatása ebben a korszakban, sőt már korábban is kimutathatóan érvényesült Etruriában, soha nem tiszta, kizárólagos formában, Athénban készült vázák importja pedig különleges ritkaságnak számított.²⁸ Különböző központokból származó görög kerámia a 8. század első fele óta mind sűrűbben érkezett Etruriába, és helyi utánzása is hamar elkezdődött, a figurális díszítésű darabok mintaképeiként azonban a 8. század utolsó harmadától kezdve nem a szórványosan jelenlevő kykládikus, keleti görög és argosi, hanem elsősorban az importált vagy itáliai településeiken utánzott euboiai és a század végétől egyre inkább tért hódító korinthusi vázák jöhetnek számításba. Az utóbbiakra azonban sem a nagy formátum, sem a metopérendszerű díszítés nem jellemző. Euboiára és közelebről az ischiai-cumaei település vázafestészetére utal viszont nemcsak az airone-típus és a budapesti váza főfrízén megjelenő motívumok elemzése, hanem az is, hogy a Nápolyi-öböl euboiai települései és Dél-Etruria közötti ilyen jellegű művészeti kapcsolatoknak számos más dokumentuma is van, így — csak néhány jellemző példára szorítkozva — egy 730 körül beköltözött euboiai mester geometrikus stílusban helyben díszített edényei Veiiben,²⁹ a caerei figurális produkció élén álló, az aironi motívumának eredete kapcsán már említett euboiai ösztönzésű figurális frízzel díszített olla,³⁰ vagy a 8—7. század fordulója egyik legjelentősebb Etruriában dolgozó, esetleg beköltözött görög mesterének, a Megnyújtott testű lovak festőjének Tarquiniában talált oinochoéja, amelynek for-

²⁸ Néhány példa: *J. M. Cook*: BSA 35 (1934—35) 204, note 5 (pyxis Veiiből); *J.-P. Descoedres*: BSA 78 (1983) 36, n. 12, fig. 28 (=NSc 1975, 157, fig. 59a) és 38—39, n. 16 (=NSc 1967, 245, fig. 96), csésze és kis kancsó Veiiből (az utóbbi *J. Toms* szerint campaniai utánzat: AION ArchStAnt 8, 1986, 76; I. most *Berardinetti Insam*: i. m. [fent 12. j.], 109, n. I. G. 6,11); *S. Bruni*, in: La presenza etrusca nella Campania Meridionale (Atti Salerno—Pontecagnano 1990). Firenze 1994. 297—298 és tav. II, a—b (két csésze Tarquiniából). Ischiában az egyetlen biztosan athéni geometrikus import váza egy töredék (*G. Buchner*, in: La céramique grecque ou de tradition grecque au VIIIe s. en Italie Centrale et Méridionale [Cah. Centre J. Bérard III]. Naples 1982. 107; *G. Buchner—C. Gialanella*: Museo Archeologico di Pithecusae. Roma 1994. 54; 2000-ben kiállítva). — Attikai hatás az euboiai kerámiában: *Coldstream*: i. m. (fent 15. j.), 192—193; legutóbb *N. Kourou*, in: Euboica (Atti Napoli 1996, ed. *M. Bats—B. d'Agostino*). Napoli 1998. 174—175 (a korábbi irodalommal); *Coldstream*, in: Damarato, i. m. (fent 25. j.), 92.

²⁹ *Descoedres*: i. m. (előző j.), 30, note 68; *J. G. Szilágyi*: BullMusHongr 68—69 (1987) 59—79, 229—242; *D. Ridgway*, in: Ancient Greek and Related Pottery (Proc. Copenhagen 1987, ed. *J. Christiansen—T. Melander*). Copenhagen 1988. 499. Betelepült euboiai mesterekről Etruriában a 8. században I. még *E. La Rocca*: PP 32 (1977) 376—397; *D. Williams*, in: Italian Iron Age Artefacts in the British Museum (ed. *J. Swaddling*). London 1986. 299; *Ridgway*: az előbb i. m., 494; *Üő.*, in: Greece between East and West: 10th—8th Centuries BC (ed. *G. Kopcke—L. Tokumaru*). Mainz 1992. 89; *Rizzo*: i. m. (fent 8. j.), 38—39; *J. N. Coldstream*, in: APOIKIA. Scritti in onore di G. Buchner (ed. *B. d'Agostino—D. Ridgway*). Napoli 1994 (=AION ArchStAnt n.s. I). 85; *G. Bartoloni—A. Berardinetti—L. Drago*, in: Die Ägäis und das westliche Mittelmeer (ed. *F. Krinzing*). Wien 2000. 529.

³⁰ *Rizzo*: i. m. (fent 8. j.), 11, 16—19.

mája korinthosi eredetű, díszítése azonban szorosan kapcsolódik az euboiai kerámia ischiai produkciójához.³¹

A budapesti váza keletkezésének fentebb körülhatárolt idejében ennek készítő műhelyét is elsősorban e három dél-etruriai központ valamelyikében vagy a kultúrájuk hatósugarába eső területen kell keresni. Tarquiniában azonban az aironi, ha nem is teljesen ismeretlenek, nem tartoztak a kedvelt díszítő motívumok közé. Minthogy egyelőre nem merült fel biztosan a budapesti váza festőjének kezétől származó ismert lelőhelyű mű, a Caere és Veii közti választás kérdésében az edényforma és az ornamentális díszítés vizsgálata vezethet tovább. A veii Monte Michele nekropolis B1. sírjában két olla került elő, mindkettő töredékekben, de a firenzei Museo Archeologico laboratóriumában történt restaurálásuk során formájuk teljesen rekonstruálható volt; egyikük díszítésének alig maradt nyoma, a másiké azonban lényegében teljesen fennmaradt³² (6. kép). A kissé ovoid test, a száj és a fülek formája, illetve elhelyezése alapján pontos mása a budapesti példánynak; méretei is nagyjából azonosak. Még feltűnőbb azonban a díszítés szisztémájának azonossága: a nyak tövében a vállon vízszintes sávok, alattuk a vállon két ornamentális fríz, a felső metopé-sor, hat-hat függőleges vonallal keretezett, rézsútosan rajzolt megtört vonalcsoportok, tehát a budapesti váza fülek alatti frízének szinte pontos megfelelője, alatta vízszintes vonalak közt az Euboiaiban kedvelt koncentrikus körök sora: a füleken a budapestiekével azonos vonaldísz, a fülzónában két oldalt megint hat-hat függőleges vonal közt az aironék helyett rézsútos megtört vonalcsoportok sora, majd a fül alatt vízszintes vonalak és legalul vastag sávok, a budapesti vázáénak pontosan megfelelő rendszerben. Nem lehet kétséges, hogy a két olla azonos műhelyben készült, csak a firenzei példány díszítője (még?) kitért a figurális ábrázolások feladata elől.

Nem így a veii Vaccareccia-nekropolis egyik sírjában talált olla díszítője.³³ Az előző kettőnél jóval alacsonyabb és ennek megfelelően inkább gömbölyű formájú edény egyébként az előbbivel teljesen azonos felépítésű, ezúttal a fülek formája sem különbözik a budapesti olláétól. Még kevésbé a díszítés szisztémája: a nyakon és tövében látható vízszintes vonalak alatt a vállon körbefutó frízt (ha a leírás pontos, a

³¹ A tarquiniai oinochoé: *St. Gsell*: Fouilles dans la nécropole de Vulci. Paris 1891. 388, fig. 96, 96a; *CVA* I, IV C, tav. 1; *A. Hus*: Vulci. Paris 1971. 48, fig. 9; *G. Bartoloni—M. Sprenger*: Die Etrusker. München 1977. 89—90, Taf. 36. Az ischiai aryballos: *G. Buchner—D. Ridgway*: Pithekoussai I. Roma 1993. tav. 175, t. 622,6 és 602, „importato”; helyi utánzatnak tartotta *Coldstream*: Geometric Greece, i. m. (fent 17. j.), 228 és fig. 74, f; *Uő.*: Annuario 59 (1981) 243 és fig. 1,a, de I. *Uő.* később, in *APOIKIA*, i. h. (fent 29. j.), 82—83 („Euboian import”). A festőről *Coldstream*: BICS 15 (1968) 86—96 és *Annuario*: i. h., 248—249; *F. Canciani*: Prospettiva 4 (1976) 28 és 41. j.; *G. Bartoloni*, in: *Bartoloni—Sprenger*: i. m., 90; *J. G. Szilágyi*, in: Secondo Congresso Internazionale Etrusco (Firenze 1985). Roma 1989. 622 („Pittore dei Cavalli allungati”); *Canciani*, in: La ceramica degli Etruschi, i. m. [fent 9. j.], 13; *Bruni*: i. m. [fent 28. j.], 298—299.

³² *Ltsz.* 81500. *M. Cristofani*: Le tombe da Monte Michele nel Museo Archeologico di Firenze. Firenze 1969. 22 és tav. 6, tomba B 1, n.15.

³³ *J. Palm*: *OpArch* 7 (1952) 67, t. 11,6 és pl. 21.

képen ugyanis csak egy nézet látható) jobbra forduló aironék sora tölti ki, alattuk a fülzónában alul-fölül két-két vízszintes vonal közt a budapesti váza fül alatti zónájában látható metopé-sor: ezúttal öt-öt vonal közt megtört vonalak csoportjai; a fülekre festett vonalak és a test alsó részét fedő vízszintes vonalak, majd legalul a vastag sávok pontosan azonosak a budapesti vázán láthatókkal. Bár a madarakat esetleg más kéz festette, nyilvánvaló, hogy a római Museo Pigoriniben őrzött váza a budapestivel azonos műhelyből került ki.

Még tovább vezet egy nemrégiben amerikai műkereskedelemben felbukkant olla.³⁴ Csaknem azonos méretű a budapestivel, formája — a füleké is —, valamint díszítésének beosztása és részletei (a száj, nyak, fülek és a test fülek alatti része) mint a Vaccareccia-nekropolisz vázáján, de itt két zóna van figurákkal kitöltve. A budapestivel azonos magasságú vállfríz reprodukált oldalán két jobbra lépő felemelt fejű öz jelenik meg, köztük és a baloldali mögött a keretbe zárt kereszt már ismert motívuma; a pontosan a két fül által kijelölt mezőben elhelyezett alakokat a fülek fölött ábrázolt, a reprodukció alapján nem azonosítható geometrikus motívum fogja közre; csak az elnagyolt leírásból lehet arra következtetni, hogy a fríz a másik oldalon is hasonló díszítéssel folytatódott. A friztól két vonallal elválasztott fülzónában hat-hat függőleges vonal közt négy jobbra forduló aironé (nyilván a nem reprodukált oldalon is). Bármennyire elmosódott a váza képe, megkockáztatható a feltevés, hogy a festőkéz azonos a budapesti olláéval, a műhely azonossága pedig semmiképpen nem vitatható.

Ennek ezúttal nagyobb jelentősége van, mint a Vaccareccia-olla esetében, a vázának egy az előző kettőtől eltérő formai részlete miatt: a száj alatt a váll fríze fölött egy plasztikus peremgyűrű fut körbe, nyilvánvalóan a hasonló típusú edényeknél szokásos formájú fedél szilárd elhelyezésére. A fedelek formája nem feltétlenül igényel ilyen rögzítést, ezt a nyak önmagában is eléggé biztosítja,³⁵ joggal lehet tehát a reliefgyűrűs ollák közt, ha ezt technikájuk és díszítésük is alátámasztja, műhelykapcsolatot feltételezni. Ezt igazolja az a négy, formájában, díszítésének szisztémájában, sőt stílusában is szorosan az említettekhez kapcsolódó váza, amelyek közül három reguláris ásatáson, Narce nekropolisából került elő (8–10. kép). Az utóbbiak első közlője, Felice Barnabei már egy évszázaddal ezelőtt nemcsak összetartozásukat ismerte fel, hanem azt is, hogy ugyanaz a kéz festette őket, mint egy ugyancsak Narcében talált nagyméretű bionikus amphorát³⁶ (11. kép), továbbá az agyag és technika azonossága alapján alighanem joggal összekapcsolt velük néhány különböző formájú ornamentális díszítésű vázát is, azzal a megjegyzéssel, hogy valószínűleg „egy közeli város műhelyében” készültek.³⁷

³⁴ *Sotheby's New York*, June 13, 2002, 139, n. 238 és ill. (állítólag 1975 k. genfi magángyűjteményben volt).

³⁵ L. azonban egy, a tárgyalt csoporthoz legalábbis közel álló fedél formáját: SE 50 (1982) 93, fig. 2, Veiiből, *Riserva del Bagno*, t. V, 4.

³⁶ *F. Barnabei: MAL 4* (1895) 281–282 és fig. 136–137.

³⁷ *Uo.*, 284.

9. kép. Két etruszk szubgeometrikus olla. Civita Castellana, Museo Archeologico (fotó SAEM)

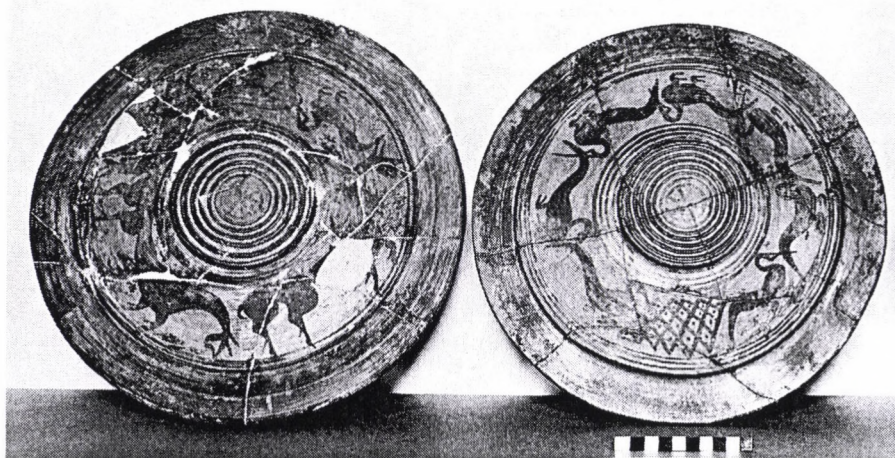
10. kép. Narcei sírlelet a 9. kép két ollájával. Civita Castellana, Museo Archeologico (fotó SAEM)

11. kép. Etruszk szubgeometrikus amphora.
Civita Castellana, Museo Archeologico
(MonAnt 4, 1894, a 137. képről; rajz)

12. kép. Etruszk szubgeometrikus amphora.
Philadelphia, University Museum
(Dohan, Etruscan tomb-groups, a 29. tábláról)

13. kép. Két etruszk szubgeometrikus tál. Philadelphia, University Museum (Dohan, Etruscan tomb-groups, a 31. tábláról)

14. kép. Etruszk szubgeometrikus amphora töredékei. Róma, Museo di Villa Giulia (G. Bartoloni ed., *Le necropoli arcaiche di Veio*, a 46. képről)

Az ugyancsak Narcéból származó, Philadelphiában őrzött vázák publikációjában Dohan rámutatott némelyikük összefüggésére a Barnabei által közöltekkel (12–13. kép), de óvatosan csak műhelykapcsolatról beszélt.³⁸ Canciani volt az első, aki a két csoport vázáinak egy részét *expressis verbis* azonos mesternek tulajdonította;³⁹ a keramográfus azután az ismert lelőhelyek túlnyomó részéről a Narce-festő nevet kapta.⁴⁰ A biztosan neki tulajdonítható, vagyis azonos kéztől származó figurális díszítésű vázák száma csak lassan gyarapodott,⁴¹ és érthető volt az ingadozás Veii és Narce közt a műhely lokalizálásában, egyrészt a narcei lelőhelyek túlsúlya, másrészt a Narcéban előkerült darabok néhány Veiiben ismeretlennek tűnő stílusvonása miatt. Úgy tűnik, a kérdést eldöntő fordulatot jelentett egy töredékes amphora előkerülése a veii Casale del Fosso nekropolis egyik sírjában⁴² (14. kép). Közelebbi vizsgálata nyilvánvalóvá tette, hogy az említett stílusvonások, sőt a festő által díszítettek

³⁸ E. Hall Dohan, *Italic Tomb-groups in the University Museum*. Philadelphia 1942. 54–55, 60, pl. 29–31.

³⁹ *CVA Tarquinia 3* (1974), ad tav. 25,7. A Tomba delle Anatre vázáiról l. alább.

⁴⁰ Szilágyi: i. m. (fent 31. j.), 623.

⁴¹ L. elsősorban M. Martelli, in: *La ceramica degli Etruschi*, i. m. (fent 9. j.), 22, nota 25.

⁴² L. Paolini, in: *Le necropoli arcaiche di Veio* (ed. G. Bartoloni). Roma 1997. 82 és fig. 46. Itt köszönöm meg F. Boitaninak, hogy lehetővé tette számomra a váza közvetlen tanulmányozását a Museo di Villa Giulia raktárában.

közül korábban csak Narcéból ismert bikonikus amphoraforma sem különíti el a többitől a narcei darabokat: egyértelművé vált, hogy a Narce-festő műhelyét Veii-be kell lokalizálni. Valószínűsíti ezt az is, hogy az olla említett peremes formája más csoportba sorolható vázákon is kizárólag Veii-ből és területéről ismert.⁴³

A mester — vagy, indokolt óvatossággal: a műhely — kapacitását jelenleg nem lehet felmérni, egyrészt az aironi-vázák osztályozásának említett hiánya miatt, másrészt azért, mert nyilvánvalóan számos pusztán vonalas díszítésű váza került ki a műhelyből, amelyeknek pontos összefüggését elsősorban az anyagvizsgálat tudná megnyugtatóan tisztázni. Mind Barnabei, mint Dohan biztosnak tekintette, hogy a figurális díszítésű vázák mellett a velük együtt talált geometrikus mintázásúaknak legalább egy része is velük egy műhelyből származik.⁴⁴ Ezeknek az „attribúciók”-nak egy része vitathatatlanul helyes, mások bizonytalanok, ahogy az ornamentális motívumok egyezésén alapuló további javaslatok is.⁴⁵ Az mindenesetre biztosnak látszik, hogy rendkívül produktív műhelyről van szó, amelyben már ezért is több mester működését lehet feltételezni. Kétségtelenül, vagy legalábbis nagy valószínűséggel azonosítható mesterkezet azonban — hangsúlyozottan egyelőre — csak a figurális díszítésű vázák elemzése alapján érdemes keresni. Ezek közül jelenleg a következőket lehet azonos műhelyből kikerülteként számon tartani:

Amphorák

1. Roma, Villa Giulia 37855 C. Veii-ből, Casale del Fosso 1090. sír; töredék. Irod.: *L. Paolini*, in: *Le necropoli arcaiche di Veio* (a cura di *G. Bartoloni*), Roma 1997, 82 és fig. 46. (14. kép)
2. Civita Castellana 4858. Narcéból, Pizzo Piede 22. LVII sír; m. „23,8” cm.⁴⁶ Irod.: *F. Barnabei*, *MAL* 4 (1894) 281—282 és fig. 137; *A. Pasqui*, uo. 502, n. 25, 26. (11. kép)
3. Philadelphia K. S. 2930. Narcéból, Monte li Santi mellett; m. 47,4 cm. Irod.: *Dohan*, 1942, 54—55, n. 3, 59—60, belső címlap és pl. 29. (12. kép)

⁴³ *M. Micozzi*: i. m. (fent 7. j.), 279, V2 és tav. 57,b, továbbá 46, nota 128. A Caere és Veii területének határán fekvő Trevignano Romano melletti Olivetello necropolisából négy vörös bevonású impasto olla ezt a típust képviseli. Az egészükben mindeddig közöletlen ásatásokról *G. Brunetti Nardi*: *Repertorio degli scavi e delle scoperte archeologiche nell'Etruria Meridionale* II. Roma 1972. 85 (irod.) és III. Roma 1981. 179—180; a necropolis új ásatásairól *I. Caruso—D. Rizzo*: *SE* 51 (1983) 421—422; *I. Caruso*: *BollArch* 3 (1990) 71—73 (az előkerült anyag szoros kapcsolatáról Veii-vel 72); vö. *A. Naso*: *Architetture dipinte*. Roma 1996. 23—27. A négy olla 2001-ben kiállítva: Trevignano Romano, Museo Civico Etrusco-romano; *I. I. Caruso—C. Pisu*: *Trevignano Romano. Museo Civico e area archeologica*. Roma 2002. 29—34.

⁴⁴ *Barnabei*: i. m. (fent 36. j.), 282—283; *Dohan*: i. m. (fent 38. j.), 60.

⁴⁵ Elsősorban *J. M. Davison*: *Seven Italic Tomb-groups from Narce*. Firenze 1972. 41—42, t. 5, n. 13 és pl. 5,d—e (az aironé alakja alapján szinte biztos a műhelykapcsolat); *Micozzi*: i. m. (fent 7. j.), 165 és nota 294 (a rajz alapján csak valószínűségről lehet beszélni).

⁴⁶ A közölt méret nyilvánvalóan elírás. *Dohan*: i. m., 59, a philadelphiai amphorával „csaknem azonos méretű”-nek mondja.

Ollák

4. Roma, Museo Pigorini. Veiiből, Vaccareccia 11. sír; m. 21,1 cm. Irod.: *J. Palm*, *OpArch* 7 (1952) 67, n. 6 és pl. 21.
5. Civita Castellana 4813. Narcéből, Monte Cerreto 73. LII sír; m. 36,5 cm. Irod.: *F. Barnabei*, *MAL* 4 (1894) 280—281; *A. Pasqui*, *uo.*, 513, n. 52. (9—10. kép)
6. Civita Castellana 4814. Narcéből, Monte Cerreto 73. LII sír; m. 34,5 cm. Irod.: *F. Barnabei*, *MAL* 4 (1894) 280—281; *A. Pasqui*, *uo.*, 513, n. 51. (9—10. kép)
7. Civita Castellana 4968. Narcéből, Pizzo Piede 2. LX sír; egykori m. 31,5 cm. Irod.: *F. Barnabei*, *MAL* 4 (1894) 280—282 és fig. 136; *A. Pasqui*, *uo.* 477, n. 17. Jelenleg (1999) töredékekben. (8. kép)
8. Budapest 96.3.A. Műkereskedelemből; m. 46,1 cm. (1—4. kép)
9. Egykor svájci műkereskedelemben; töredék. Irod.: *Münzen u. Medaillen AG*, *Sonderliste U*, *Italische Keramik*, Basel 1984, 10, n. 11 (képpel) *M. Martelli* i. k. (fent 41. j.) (7. kép)
10. Egykor amerikai műkereskedelemben; m. 39,4 cm. Irod.: *Sotheby's New York*, *Antiquities*, June 13, 2002, 139, n. 238 és 156 (ill.).

Tálak

11. Philadelphia M.S. 3070. Narcéből, Monte li Santi mellett; átm. 32,2 cm. Irod.: *Dohan*, 1942, 55, n. 7 és pl. 31. (13. kép)
12. Philadelphia M.S. 3071. Narcéből, Monte li Santi mellett; átm. 32,3 cm. Irod.: *Dohan*, 1942, 55, n. 6 és pl. 31. (13. kép)

Feltevésükkel meg lehet kísérelni a fenti vázák relatív időrendjének és ezzel összekapcsolva a mesterkéz kérdésének tisztázását. A sorozat élén minden jel szerint a budapesti olla áll. Erre mutat a frízkompozíció bizonytalansága; a felső fríznek még erősen görög geometrikus ábrázolásokhoz kötődő alakjai; a görögből átvett ornamentális motívumok; az oroslán szoros kapcsolata az ischiai amphoráéval és még egy figyelemre méltó mozzanat: az őzek kihagyással jelzett arcrésze háromszög alakú, mint a fentebb már említett ischiai aryballoson.⁴⁷ A 10. ollán az őzek rajza stílusában ugyanilyen erősen hellénizált jellegű (részletei a reprodukción kivehetetlenek); egykorú a budapesti vázával, és azonos kéz díszítette. A többi felsorolt váza alakjait szembetűnő vonások kötik össze egymással és különítik el az előbbi kettőtől.⁴⁸ A madarak felső körvonala nem egyetlen töretlen hullámvonal, hanem a nyak

⁴⁷ L. róla fent, 31. j.

⁴⁸ Hálás köszönet illeti *Maria Anna De Lucia Brollit*, aki Civita Castellánában a vezetése alatt álló Museo Archeologico dell'Agro Falisco kiállításán és raktárában őrzött vázák személyes tanulmányozásához hozzásegített. *Anna Maria Šgubini Moretti* szokott segítő készségével bocsátotta rendelkezésemre az 5. és 6. ollának a Villa Giulia fényképtárában őrzött felvételeit.

többnyire éles szögben válik el a testtől és emelkedik ki belőle. Ennél jóval lényegesebb az őzarcok átalakulása: a kihagyott háromszögek helyét többé-kevésbé szabályos U alakú, lelógó, irreálisan megnagyobbodott arcjelzés veszi át, amely messze távolodik a természeti formától. Ugyanilyen látványos a testek ábrázolásának változása. A most már csaknem mindig vagy hátraforduló, vagy lehajtott fejű, „leelő” őzek mellső lábai mintegy galopp tartásban hátrahajlanak (így lehet értelmezni a Casale del Fosso-i olla alakjának mellső töredékes lábrészét is), a testrészek formája és főleg arányai eltorzulnak: a nyak megvastagodik, a hátsó combok felduzzadnak, az egész fríz foltok és körvonalak groteszk fantáziajátékának benyomását kelti. Szó sincs azonban a modern informel vagy a tasizmus automatizmusáról. Az alakok szinte kivétel nélkül az őz-típus ismétlései a fent leírt formában és pozíciókban, legföljebb az jelent változatosságot az ikonográfiában, hogy néhol a típusukban egyébként azonos állatalakok lófarokkal jelennek meg (így az 1. és az 5. vázán). Ez a minden kétségen fölül egy kéztől származó csoport a magva a Narce-festő oeuvre-jének; némi bizonytalanság merülhet fel a Vaccareccia-ollával kapcsolatban, amelyen csak airone-alakok vannak, de ezek sajátosan megnyújtott csőrükkel szorosan kapcsolódnak a narcei 7. ollához és a 12. philadelphiai tálhoz.

A felsorolt vonások elválasztják a Narce-festő műveinek homogén csoportját a budapesti és a 10. ollától. Másfelől azonban fentebb már említett azonosságok egész sora köti össze őket: az ollák testének díszítő rendszere; a fülzónák azonos kompozíciója; az aironi lábának két hátraforduló karma; a mindig visszatérő tört vonalcsoportok; az ollák aljának vonalai és sávjai; a budapesti olla frízét tagoló rombuszminta megjelenése a narcei 5. és 6. olpén, ezúttal négyesével, a fülektől jobbra és balra szimmetrikus elrendezésben, jelezve, hogy a festő jobban ura volt a frízkompozíciónak, mint a budapesti váza díszítésekor. Ehhez azonban meg kell említeni Barnabei éles szemre valló megjegyzését, amely szerint a narcei frízek azt tanúsítják, hogy a festő keze nem volt gyakorlott az amphorához hasonló nagy méretű edények díszítésében.⁴⁹ A két csoport kapcsolatának megvilágítására alapvető fontosságúnak tűnik, hogy a kis számú ismert anyagban nem hiányzik az olyan váza, amelynek fríze átmenetet mutat a két korai olla és a többi váza homogén stílusú csoportja közt: a 9. olla az egyetlen, amelynek a Narce-festőre valló stílusú frízében felemelt fejjel előrenéző és mellső lábával a galopp mozdulatot szinte csak próbálgató, testarányaiban is még a két korai ollához közelebb álló állatalak jelenik meg. Mindezek alapján — ha egyelőre fenntartással is — nem zárható ki, hogy a budapesti és amerikai váza a Narce-festő korai, kezdeti korszakát, a 9. olla pedig ennek lezáródását képviseli.

Hasonló a probléma a veii Tomba delle Anatre-ban talált ollával.⁵⁰ Cancianitól kezdve általában adótnak vették, hogy a Narce-festő műve, de ezt a díszítés számos

⁴⁹ *Barnabei*: i. m. (fent 36. j.), 283.

⁵⁰ A sírban talált három olla közül kettő annyira töredékes, hogy a fentiek szempontjából nem értékelhető. L. az egyik fennmaradt töredékét in: *A. De Agostino*: La Tomba delle Anatre (Quaderni di Villa Giulia). Roma 1964. számozatlan lapon; ennek alapján nem lehet szó a fentiekkel azonos kézről.

vonása teszi kérdésessé: a lovak elvékonyodó lába; az arc kettős kontúrvonala; a fejfelé lefelé ábrázolt aironi fejének egyébként teljesen ismeretlen rajza és karmaiknak az összes eddig említettekétől eltérő ábrázolása; a rácsminta mint egyetlen térkitöltő motívum a frízben, továbbá az edény aljának díszítése. Másfelől a fentiekhez kapcsolja az ollát mindenekelőtt formája, a gyűrű-peremmel; a vállfríz kompozíciója; az, hogy ezen kívül csak egy aironi-sor díszíti, valamint a fülzónát ezúttal kitöltő hálóminta, kockáiban pontokkal. A motívumot már Barnabei a műhely egyik jellemzőjének tartotta; megjelenik a 2. narcei amphorán és a 12. philadelphiai tálon is, bár meg kell jegyezni, hogy semmiképpen ide nem sorolható további egykorú vázákon sem ritka. Mindezek alapján aligha kétséges, hogy az olla a Narce-festő vázáinak műhelyében készült. A részben már kifosztottan feltárt sír leletei alapján a sírkamra a 680—660 körüli évekre keltezhető.⁵¹ Ha tehát a két korai olla legvalószínűbb készítési ideje a 700—690 körüli idő, a biztosan a Narce-festőnek tulajdonítható csoport pedig a sírleletek tanúsága alapján a 690—670 körüli évekre tehető,⁵² a Tomba delle Anatre vázája még elképzelhető, mint a Narce-festőnek, vagy sokkal inkább műhelyének késői darabja; a relatív kronológiát a műhelyen belül az állatfríz leghiggadtabb, mértéktartóbb és egyúttal elszürkültebb rajza is igazolni látszik, ezúttal azonban hiányzanak a szálak, amelyek a váza díszítőjét közvetlenül a Narce-festőhöz kötnék.

Ha ez a rekonstrukció — függetlenül attól a következők szempontjából másodrendű kérdéstől, hogy valamennyi felsorolt vázát azonos kéz festette-e — a relatív időrendet tekintve helytálló, szinte paradigmaticusan mutatja be, egy műhely történetét követve, a produktív akkulturáció folyamatát. A két alapvető feltétel a meg nem szakadó kötődés a helyi hagyományokhoz, másfelől a teljes nyitottság minden ösztönzés felé, amely ennek a hagyománynak feldúsított és egy új történeti helyzet kérdéseire felelő folytatásához fontosnak és belső visszhangra találónak tűnik. A felsorolásban szereplő vázák formájuk szerint három típushoz tartoznak: közülük a tál minden valószínűség szerint végső soron fóníciai eredetű,⁵³ az olla görög, talán korinthosi formából alakult ki,⁵⁴ az amphora pedig nyilvánvalóan a bikonikus

⁵¹ A keltezésről *G. Colonna*, in: *Pittura etrusca al Museo di Villa Giulia*. Roma 1989. 19 (680—670). Az egészében mindeddig közöletlen sírlelet ismertetése: *Naso*: i. m. (fent 7. j.), 470—478 (a teljes korábbi irodalommal). Az olla legjobb reprodukcióját a sír feltárója, *A. De Agostino* közölte: *ArchCl* 15 (1963) tav. 87,1 és az előző jegyzetben i. m. Azt a feltevést, hogy a sír falfreskóját az ollával azonos kéz festette volna, a freskó madarainak egyetlen vonása sem igazolja, az azonban elképzelhető, hogy a festő a vázák aironi-figuráitól kapta az ötletet (*Naso*: i. m., 460).

⁵² Az 5. és 6. olla sírjáról *P. G. Guzzo*: *SE* 36 (1968) 284, 288—289; *M. P. Baglione*, in: *Il Tevere e le altre vie d'acqua del Lazio antico* (ed. *St. Quilici Gigli*). Roma 1986. 140—141 (a sírban talált Thapsoscsészéről is); *M. A. De Lucia Brolli*: *Civita Castellana, il Museo Archeologico dell'Agro Falisco*. Roma 1991. 113—114.

⁵³ *W. Schubart*: *RivStFenici* 2 (1976) 179 skk.; *G. Buchner*, in: *Phönizier im Westen* (Symposium Köln 1979, ed. *H. G. Niemeyer*). Mainz 1982. 288—290.

⁵⁴ *Leach*: i. m. (fent 7. j.), 112; *Üö.*, in: *Murlo and the Etruscans* (ed. *R. D. De Puma—J. P. Small*). Madison 1994. 121—133; *Micozzi*: i. m. (fent 7. j.), 45 és nota 124 (irod.); esetleges keleti görög és kykladikus előzményekről *B. d'Agostino*: *NSc* 1968, 108; *Canciani*: *CVA Tarquinia* 3, 38 ad tav. 29,6.

Villanova-urna alakjának szerves folytatása.⁵⁵ A díszítésben keleti eredetű ikonográfiai motívum (oroszlán—őz), és főként Attikából útjukra induló, különböző görög központokra jellemző vonásokkal keveredő formai és ornamentális elemek alighanem Pithékoussaiban kialakult együttese él együtt helyi motívumhagyománnyal (svasztika) és a talán helyi vallási képzetek Közép-Európából jött megjelenítési formájának helyébe lépő aironival. Nem csak ezeknek az ábrázolásán, hanem még inkább a „középső” csoport állatalakjain és frízein jól nyomon követhető az eltávolodás a budapesti olla még tétova hellénizáló útkeresésétől, valamint a festő egyéni látás- és rajzolásmódjának kialakulása, amely az etruszk művészet egy létezése végéig jelenlevő irányának első jelentős képviselője. Ez a Brendeltől vett, de némileg tőle eltérő értelemben használt kifejezéssel „flamboyant”-nak nevezhető irány a század közepe utáni hullámvölgyet követően a narcei falisztk bekarcolt díszítésű impastodények rajzain borult virágba a késő orientalizáló korszakban.⁵⁶ Ha van közük a Narce-festő vázáihoz — ami egyelőre nem igazolható —, ez legfőleg a másodlagos akkulturáció példája lehet, mert a műhely, amelyben a mester művészete kialakult, Veiiben volt.

Létrejöttének helyi előzményei jól ismertek. Csak a kerámiára szorítkozva: egy évszázaddal korábban, a 8. század elején itt jelent meg az első olyan bikonikus Villanova-urna, amelyet nem a szokásos, sötét impastóra felvitt bekarcolással, hanem a sárgás bevonású felületen sötétbarna festéssel díszítettek, a görög geometrikus vázafestés technikáját utánozva.⁵⁷ A várossá fejlődő település nyitottságát az Itálián kívüli világ felé a 8. századi görög kerámia viszonylag nagy számú importja és az importált vázák helyi utánezatainak sora is jelzi.⁵⁸ Itt dolgozott az első bevándorolt, alighanem Ischiából jött görög vázafestő, aki figurális festéssel díszített helyi formájú vázákat.⁵⁹ Feltehetőleg a 8. század utolsó negyedében, a geometrikus korszak vége felé más műhelyek is működtek Veiiben,⁶⁰ de az ismert leletekből úgy tűnik, hogy jelentőségük elmaradt azokétól, amelyek Tarquiniában, főleg pedig Vulciban és territoriumán működtek.

A századforduló körüli évtized az etruszk vázafestészetben is fordulópontot jelentett: a geometrikus korszakot a szubgeometrikus, illetve kora orientalizáló váltotta fel.⁶¹ Ez a korszakváltás Vulci számára átmeneti rangvesztést, Caere számára

⁵⁵ *L. Adams Holland: The Faliscans in Prehistoric Times.* Roma 1925. 80; *Dohan:* i. m. (fent 38. j.), 54.

⁵⁶ *Szilágyi:* i. m. (fent 31. j.), 629. A falisztk edények rajzairól I. alább, 70. j.

⁵⁷ *Bartoloni—Delpino:* Veio I, i. m. (fent 12. j.), 53—54, tav. 10, I és XVII,c; *F. Canciani,* in: *La ceramica degli Etruschi,* i. m. (fent 9. j.), 242 és 66, I (ill.); *A. Berardinetti Insam,* in: *Veio, Cerveteri, Vulci,* i. m. (fent 12. j.), 92 és tav. IV; I. még *Bartoloni—Berardinetti—Drago:* *Die Ägäis,* i. m. (fent 29. j.), 531.

⁵⁸ *J.-P. Descoedres—R. Kearsley:* *BSA* 78 (1983) 9—53; *J. Tóms:* *AION ArchStAnt* 8 (1986) 73—77; *Uő.,* in: *Le necropoli arcaiche di Veio,* i. m. (fent 42. j.), 85—88; *F. Boitani,* in: *Veio, Cerveteri, Vulci,* i. m. (fent 12. j.), 106—111 (irodalommal).

⁵⁹ Fent 29. j.

⁶⁰ Pl. „A veii holmosok műhelye” (*G. Colonna:* *MEFRA* 92, 1980, 597 és nota 14; *H. P. Isler:* *NAC* 12, 1983, 30—31 és 42).

⁶¹ A két jórészt egykorú irány megkülönböztetéséről *M. Martelli,* in: *La ceramica degli Etruschi,* i. m. (fent 9. j.), 16—17 (elsősorban a területiális különbséget emelve ki, de nem abszolutizálva).

pedig a dél-etruriai központok közti vezető szerepre emelkedést jelentette. Veii ekkor művészeti produkciójában nem mérkőzhetett Caerével, viszont földrajzi adottságai és gazdasági érdekei is arra késztették, hogy — a Fidenae és Ficanán át Délre vezető utat sem elhanyagolva — az északon vele szomszédos faliszk területtel már korábban kiépült kapcsolatait folytassa és erősítse.⁶² A város ekkor a Tiberis jobb partján a Tirrén-tengertől Etruria belsejébe vezető utak Rómával versengő ellenőrzője és kihasználója volt. A 8. század utolsó negyedében és a 7. század első harmadában virágkorát élő Narce,⁶³ Falerii mellett a faliszk területnek legfontosabb és ekkor talán a legjelentősebb települése, fontos állomása volt a Tiberis mentén közvetlenül vagy közvetve Bolognáig és észak felé még tovább is terjedő érdeklőségeinek,⁶⁴ amelyek kétirányúak lehettek: elképzelhető ugyanis, hogy ez volt az az út, amelyen az említett bronztárgyak Közép-Európából Veii-be érkeztek.

Narcénak már a 8. század első felében számottevő kerámiaműhelyei voltak, de a görög és görög ösztönzésű finomkerámia iránti érdeklődés itt jóval később ébredt fel, mint a tengerközeli központokban.⁶⁵ Eddig mindössze két görög vagy görögöt utánzó 8. századi váza ismeretes helyi leletből, de egyikük biztosan későbbi sírkontextusból származik.⁶⁶ Úgy tűnik, hogy a Narce-festő művei a legkorábbiak közül való, talán az első tanúi a figurális vázadíszítés iránti érdeklődés narcei megjelenésének. Barnabei nyilvánvalóan a helyi produkció mélyreható ismeretében hátrította el a helyi készítő műhely feltevését,⁶⁷ ahogy Martelli is teljes joggal vonta kétségbe, hogy a caerei Daru-festő Narcéban előkerült művei faliszk utánzó mester kezétől származnak.⁶⁸ Caere ugyanis szintén felfigyelt az újonnan támadt érdeklődésre. Alighanem a helyi ízlés-dialektus meghatározó szerepét tanúsítja, hogy a két nagyjából

⁶² Legutóbb összefoglalóan *M. P. Baglione—M. A. De Lucia Brolli*, in: *Le necropoli arcaiche di Veio*, i. m. (fent 42. j.), 145—170. Veii déli kapcsolatairól *A. De Santis*: *uo.*, 107 és *I. Ström*: *ProcDanishInstAthens* 3 (2000) 82, nota 44 (irod.).

⁶³ Narce itt és a következőkben a modern szóhasználat szerint az egymással szomszédos mindhárom dombot (Narce, Monte li Santi, Pizzo Piede) jelenti. A fő összefoglaló munkák és a legújabb kutatások: *T. W. Potter*: *A Faliscan Town in South Etruria*. London 1976; *M. A. De Lucia Brolli*, in: *Etrusca et Italia. Studi in ricordo di Massimo Pallottino*. Pisa—Roma 1997. 205—233; *De Lucia Brolli—M. P. Baglione*: *Eutopia* IV, 2, 1995 (publ. 1997= *Atti del Convegno „Nomen Latinum”*, Roma 1995), 53—94; *Uők.*, in: *Le necropoli arcaiche di Veio*, i. m., 171; *Uők.*: *ArchCl* 50 (1998) 117—175; az új kutatásokról, irodalommal *T. W. Potter—M. A. De Lucia Brolli*: *EAA, Secondo Suppl. III* (1995) 867—870.

⁶⁴ *M. P. Baglione*: i. m. (fent 52. j.), 133; *G. Colonna*: *uo.*, 95; *G. Bartoloni*: *DialArch* 3. ser. 9 (1991) 35—44; *De Lucia Brolli—Baglione*: *ArchCl*. i. h. (előző j.), kül. 175; *Ström*: i. h. (fent 62. j.), 82, nota 43 (irod.).

⁶⁵ *Potter* említi, hogy kutatásai idején is sokan akadtak Narcéban, akik még soha nem látták a tengeret.

⁶⁶ A Thapsos-csésze: *S. Bruni*: i. m. (fent 28. j.), 307 és 91. j. (a korábbi irodalom); a (görög vagy helyi) műhely kérdéséről *M. A. De Lucia Brolli*, in: *Etrusca et Italica*, i. m. (fent 63. j.), 230, 102. j.; l. még fent 52. j. (*M. P. Baglione*). A madaras csészéről: *M. P. Baglione—A. M. De Lucia Brolli*, in: *La civiltà dei Falisci (Atti Civita Castellana 1987)*. Firenze 1990. 95 és nota 72 (a teljes korábbi irodalom), tav. IV.3. Mindkettőről legutóbb *Baglione—De Lucia Brolli*: i. m. (fent 62. j.), 164 és 41—42. j. A madaras csészék itáliai elterjedéséről *F. Boitani*: i. h. (fent 58. j.), 108.

⁶⁷ *Barnabei*: i. m. (fent 36. j.), 284.

⁶⁸ *M. Martelli*: *Prospettiva* 101 (2001) 16 és 59. j.

egykorú mester a századforduló után kezdődő új korszak festői közül talán a legmesszebbre távolodott el vázaképei szellemében görög mintaképeitől. A faliszkok közt így is csak vevőkre találtak, nem követőkre.⁶⁹ Helyi utódaik az impasto felületet bekarcolással díszítő, fentebb már említett kerámia mesterei voltak.⁷⁰

A két mesternév figyelmeztet arra, hogy a Narce-festővel kapcsolatban érintett jelenségeket nemcsak a történeti és politikai, hanem a művészettörténeti-esztétikai gondolkodás akut kérdéseire adott válaszként is érdemes értelmezni. A művészet fogalmának a 20. század elejétől elméletben és gyakorlatban felvetett korszaknyitó újragondolásával természetszerűleg együtt járt az elmúlt korok művészetéhez való viszony újragondolása is, és ennek során érthető módon kiemelt fontosságot kapott a hagyományos klasszikusnak tartott ókori művészettel szembeni álláspont tisztázása. Az első lépés — a bécsi iskola nyomán, bár attól jórészt függetlenül — a szembefordulás volt az 5—4. századi görög művészet normává avatásával, először, még az 1910-es években az archaikus görög produkciót állítva szembe vele.⁷¹ A két világháború közötti évtizedekben ez a vita új szólammal gazdagodott: a görögnél már korábban többre becsült (jórészt Európán kívüli) művészetek közt az etruszkokénak felértékelésével, amiben alighanem jelentős szerepe volt a veii Portonaccio-szentélyben 1916-ban feltárt szobrok, elsősorban az Apolló megismerésének. Ezekben a korábban normatívnak ítélt görög klasszika egyenértékű, de számukra sokkal inkább vállalható alternatíváját fedezték fel (elsősorban Angliában) nemcsak a művészetek különböző ágai, hanem a szűkebb értelemben vett ókortudomány is. „Wilamowitz filológiájától a veji Apollo térített el” — vallotta erről később Kerényi Károly, a húszas években az ókortudatás uralkodó hagyományos irányával szembeforduló új kutatógeneráció magyar képviselője.⁷²

A parancsuralmi rendszerek agresszív szembefordulása az új művészeti irányokkal részben tudatos, nagyrészt pusztán a szellemi légkör által kiprovokált válaszként, erősítve a művészetben már a század eleje óta élő tendenciát, az etruszk művészetben is mindinkább a klasszikus kort megelőző produkcóra irányította a figyelmet. Ennek első jelentős megnyilvánulása a tudományos kutatásban, Åkerström úttörő jelentőségű könyve az itáliai geometrikus stílusú művészetről, mind az

⁶⁹ Nem lehet azonban kizárni sem azt, hogy Caere és Veii más műhelyeiből is érkeztek vázák a faliszkokhoz, sem esetleges helyi műhelyek működésének lehetőségét.

⁷⁰ Erről a produkcióról máig az egyetlen összefoglalás *Holland*: i. m. (fent 55. j.), 83—115. Néhány értékes részlettanulmány: *R. Paribeni*: MAL 16 (1906) 447—469; *H. Salskov Roberts*: ActaA 45 (1974) 73—74, 84—91, 94—103; *F. Jurgéit*, in: La civiltà dei Falisci, i. m. (fent 66. j.), 103—108, tav. I—IV; *G. Camporeale*: La Collezione C. A. I. Roma 1991. ad tavv. 27—37; *B. Rückert*, in: CVA Tübingen 6 (1996) ad Taf. 7—10; *M. G. Benedettini*: ArchCl 48 (1996) 26—43 és figg. 8—12, 50—60 és figg. 19—24; etc. Vö. *Szilágyi*: i. m. (fent 31. j.), 632—633.

⁷¹ A fordulat sokoldalú megvilágítása legutóbb, Nietzsche vezető szerepének kiemelésével és a korábbi irodalommal a *B. Seidensticker* és *M. Völker* által kiadott tanulmánykötetben: *Urgeschichte der Moderne. Die Antike im 20. Jahrhundert*. Stuttgart—Weimar 2001.

⁷² *H. Sichtermann* közlése. Vö. *K. Kerényi*: *Auf Spuren der Mythos*. München—Wien 1967. 100 (a naplórészlet először: Zürich 1954).

általános történelmi helyzetet tekintve, mind a részben ezzel összefüggő nehézségek miatt a közlése éveiben megélt kutatás eredményeinek megismerésében, szerencsétlen időben jelent meg 1943-ban.⁷³ Hagyományosan minden itáliai jelenséget görög mintaképekre visszavezető szemléletével csak a figyelem felkeltésére volt elég, de koncepciójának és ebből következő tételeinek vitája és kritikája az egykorú recenziókon túl⁷⁴ még a szűkebb szaktudományban sem volt időszerű.

Az etruszk művészet legkorábbi korszaka iránti érdeklődés, mint az eleven kortárs kultúra része, csak a hatvanas években kezdett nyilvánvalóan számottevő jelentőségűvé válni. Az első jel a korai vázák megjelenése volt az európai hagyományok által kevésbé kötött, és ízlésükben a kortárs tengerentúli művészettől akarva-akaratlanul befolyásolt amerikai és európai magángyűjteményekben (pl. a Ludwig-, Ménil- és Schimmel-gyűjteményben). Természetes folytatása volt ennek a következő lépés: a műkereskedők érdeklődésének megnövekedése a mind kedvezőbben értékesíthetővé váló anyag iránt. Ennek tudható be, hogy a ma ismert jelentősebb darabok nagyobbik része műkereskedelemből származik. Nem sokat késett azonban a tudományos érdeklődés fellángolása sem.⁷⁵ Fő indítékai közül három: az ischiai és pontecagnanói ásatások anyagának gyarapodása és mind szélesebb körű megismerése, valamint a veii Quattro Fontanili necropolis feltárása, művészettörténeti szempontból véletlennek minősíthető; a negyedik azonban, az ókori Itália nem-klasszikus művészeti formáit újraértékelő Bianchi Bandinelli művészettfelfogásának hatása már távolról sem volt az. Az ő Antonio Giulianóval írt, 1973-ban megjelent könyvében került először reprodukálásra az etruszk kora orientalizáló kerámia egyik főműve, mint hangsúlyozottan helyi, caerei műhely produktuma,⁷⁶ és az általa alapított és haláláig szerkesztett folyóiratban jelent meg 1974-ben egymás mellett két tanulmány, amely a kezdete volt az etruszk geometrikus vázafestészet Åkerström könyve után három évtizedre csaknem teljesen megszakadt kutatása folytatódásának.⁷⁷ Az újrazkezdés széles körű és gyors visszhangra talált. Ebben a kezdeményezés érdeme alighanem elsősorban a tarquiniai múzeum 8—7. századi vázáinak Cancianitól 1974-ben a *Corpus Vasorum Antiquorum*-ban megjelent feldolgozása, amelynek kommentárszövegeiben jónéhány addig figyelemre nem méltatott etruszk mesteregyéniség — köztük a Narce-festő — profilja is körvonalazódott. Nemcsak új ásatási leletek, hanem — ahogy ez ilyenkor történni szokott — raktárakban régóta elheverő darabok is a figyelem középpontjába kerültek. Tanulmányok egész sora tanúsítja, hogy a 70-es

⁷³ R. M. Cook: JHS 65 (1945) 120. A könyvről l. fent, 18. j.

⁷⁴ A legfontosabb Cooké mellett T. J. Dunbabin (JRS 39, 1949, 137—141) és G. M. A. Hanfmann (AJA 53, 1949, 222—224) hozzászólása volt.

⁷⁵ Megjelenésekor kevés figyelmet kapott G. Buchner később alapvetőnek bizonyult tanulmánya az ischiai geometrikus díszítésű vázaletekről, amelyeket helyi műhelyeknek tulajdonított (RM 60—61, 1953—54, 37—55).

⁷⁶ R. Bianchi Bandinelli—A. Giuliano: *Etruschi e Italici prima del dominio di Roma*. Milano 1973. 153 és fig. 76.

⁷⁷ F. Canciani: *DialArch* 8 (1974—1975) 79—85; E. La Rocca: *uo.*, 86—103.

évek közepétől az etruszk geometrikus kerámia a kutatásra kiemelten érdemes témák közé emelkedett,⁷⁸ és Isler 1983-ban az első, mesterekre, illetve műhelyekre osztott szintézisre is kísérletet tehetett, a helyzetre jellemző módon az említett szerzők művei mellett nem utolsó sorban a műkereskedői katalógusokra támaszkodva.⁷⁹ Csaknem a geometrikussal egyidőben merült fel, ugyancsak Canciani kezdeményezése nyomán, a korábban nem kevésbé elhanyagolt következő korszak tanulmányozásának igénye is. Úttörő jelentőségűek voltak itt a korán elhunyt Ronald Dik kutatásai és tanulmányai az 1978—1981 közti évekből.⁸⁰ Ezeknek az eredménye volt a korai orientalizáló és a vele egyidejű szubgeometrikus kerámia világos elkülönítése, valamint néhány kiemelkedő mester, köztük a Daru-festő azonosítása, jelentős részben a raktárakban porosodó és csak Dik fényképei révén ismertekké vált vázák alapján. Egy korai kísérletet az etruszk vázafestészet első két századának művészettörténeti szempontú áttekintésére⁸¹ elsősorban Marina Martelli ezzel egyidejűleg közölni kezdett tanulmányainak sora követett — köztük a korszak mindmáig legjelentősebb etruszk keramográfusának, a Heptacord-festőnek felismerése a Bianchi Bandinelli—Giuliano kötetben reprodukált, fent említett vázához köthető további darabok attribúciójával.⁸² Mindezeknek a tanulmányoknak fő tárgya mesterek vagy műhelyek azonosítása és oeuvre-jük gazdagítása, másfelől a lokalizálás és keltezés kérdéseinek tisztázása volt. Ennek eredményeképpen mára a 7. század első felében működött, negyedszázaddal ezelőtt még teljesen ismeretlen mesterek folyvást gyarapodó galériája gazdagította az etruszk kora orientalizáló művészet anyagát.

Mindez azonban egy meglehetősen belterjes szaktevékenység keretein belül maradt. Szinte semmi nem mutat arra, hogy a kutatókban tudatosult volna: a korai etruszk festészetet feltáró munkájuk egy dialógus része, amelyben beszélgető- vagy vitatársuk a maga problémáira választ kereső mai művészet (amely — ne feledjük — egészében maga is több egymás mellett és részben egymással szemben létező ízlésirány párbeszéde). A legutóbbi évtizedek képzőművészetében számos példája van a mesterek olykor munkásságukat meghatározó erejű vonzódásának az etruszk művé-

⁷⁸ Jellemző példa erre, hogy *Reinhard Lullies*, az antik vázafestészet kiváló ismerője a Ludwig-gyűjtemény geometrikus díszítésű kratérját 1968-ban még boiótianak tartotta (*Aachener Kunstblätter* 37, 1968, 19—20), *Ruckert* pedig 1976-ban, minthogy nem tudta beilleszteni a boiótiai produkcióba, a festést hamisítványnak gondolta (i. m. [fent 23. j.], 26 és 170. j.); a Baselbe került váza 1977-ben átdolgozott leírásában azonban már maga *Lullies*, elsősorban *Canciani* említett CVA-kötetének hatására, felismerte, hogy etruszk műhelyben készült (*Antike Kunstwerke aus der Slg. Ludwig I* [ed. *E. Berger—R. Lullies*], Basel 1979. 168—171).

⁷⁹ *Isler*: i. m. (fent 60. j.), 9—48, válogatott bibliográfiával.

⁸⁰ *R. Dik*: *MededRom* 42 (1980) 15—30; uo. 43 (1981) 69—81; *BABesch* 56 (1981) 45—74.

⁸¹ *Szilágyi*: i. h. (fent 31. j.), 613—636. Az 1985-ben elhangzott előadás szövege 1989-es megjelenése előtt is az érdeklődők rendelkezésére állt, *I. F. Canciani*, in: *La ceramica degli Etruschi*, i. m. (fent 9. j.), 14, nota 4.

⁸² Legutóbb *Prospettiva* 101 (2001) 2—18, ide vonatkozó korábbi műveinek felsorolásával a 16. lapon. L. még újabban *J. M. Padgett* (és *D. Williams*), in: *From Pasture to Polis*, i. m. (fent 22. j.), 170—176; *F. Canciani*, in: *Komos. Festschrift f. Thuri Lorenz*, Wien 1997. 50—51 és *Abb.* 23—25; *P. Kranz*: *NAC* 27 (1998) 13—36 (a két utóbbi kevésbé meggyőző attribúciókkal).

szethez, amelyben a számukra oly fontos (pozitív vagy negatív beállítottságú) múltválasztásnak a görög klasszikus művészettel szemben egy nem kevésbé érvényes másirányú lehetőségét fedezték fel. A 2000-ben a Palazzo Grassi-ban rendezett reprezentatív etruszk kiállítás katalógusának belső címlapján Henry Moore „Törött figura” című márványszobra van reprodukálva, aláírása szerint annak illusztrálására, mivel tartozott az 1975-ben készült mű mestere az etruszk művészetnek.⁸³ A „hatás”-nak, mintegy a tartozás („debito”) kiegyenlítésének elégedett tudomásul vételénél azonban egyelőre nem lépett tovább a szaktudomány, nem szánta el magát arra, hogy az akadémiai korlátokat átlépve tudatosan teremtsen egy „képzelt múzeumot” a mindig új utakat kereső és új kérdésekkel szembenező kortárs művészet számára. Egy ilyen gesztus, a szaktudományon belüli előzményeivel együtt, kikerülhetlenné tenné a feleletkeresést a nem kevésbé termékenynek ígérkező, felvetésre és válaszra váró adekvát másik kérdésre: hogyan és mivel járulhat hozzá a mai művészet teljesítményeiben és problémáiban való elmélyülés az etruszk művészet jobb megértéséhez.⁸⁴

SUMMARY

A major task of the research of the art of antiquity is to promote the solution of the topical problems of our age. One of them is acculturation, i. e. the examination of how the cultures rooted in different traditions behave when they meet. Another question is what the studying of the legacy of antiquity can offer to the understanding of contemporary art. Its other side is how the knowledge of the phenomena of modern art can help the better understanding of the particular features of the art of antiquity. Present study, by discussing the shape and ornaments of a hitherto unpublished Etruscan vase, dated to around 700 BC, in the Szépművészeti Múzeum, Budapest, attempts to find at least a partial answer for the two questions while outlining the profile of a vase-painter working in Veii on the basis of his works.

Keywords: acculturation, greek geometric vases, etruscan subgeometric—early orientalizing vases, „Aironi”, Pithekoussai and Veii, Veii and Narce, New olla by the Narce Painter, etruscan and contemporary art

⁸³ Nyilván a tuscaniai szarkofágfedelek két részben készült fekvő alakjai keltették fel a figyelmét.

⁸⁴ A szakirodalomban az egyetlen kivétel *Otto Brendel* munkája (*Etruscan Art, a The Pelican History of Art* sorozatban, Harmondsworth 1978, I. fent 27. j.), amely halála miatt befejezetlen maradt; sajnos munkakörülményei nem tették lehetővé, hogy az új kutatások eredményeit rendszeresen áttekinthesse. *E. Langlotz* könyvének (*Griechische Kunst in heutiger Sicht*, Frankfurt a. M. 1973, I. különösen 1968-ban írt tanulmányát, 58—73) fő érdeme, hogy felismerte a kérdés feltevésének jogosságát, de a „másik fél”, a 20. századi mesterek művei általi érintettség hiányában nem lehetett pozitív értelemben provokatív hatása.

HARMATTA JÁNOS

KÖZÉP-ÁZSIA ÓKORI TÖRTÉNETÉHEZ

Nagy Sándor hadjárata a szogdok és a Sir-darya folyón túl élő szkíták ellen fontos fordulópontot jelent az ókori Közép-Ázsia történetében. Nagy Sándor Közép-Ázsiába vezetett hadjáratának történeti jelentőségét abban láthatjuk, hogy igyekezett megvédeni Közép-Ázsia iráni, később görög urbanizációját az északi nomádok rabló betöréseitől megelőző katonai expedíciókkal, várakkal és erődítmény-rendszerekkel. Tevékenysége mintakép lett utódai számára és ezek a védelmi rendszerek fokozatosan kiterjedtek Európára és Kelet-Ázsiára is, s egy fejlett déli és egy fejletlenebb övezetre osztották az ókori és kora középkori világot.

Kulcsszavak: Nagy Sándor, szogdok, Közép-Ázsia

Amikor Kr. e. 330 júliusában Bessos és összeesküvő társai III. Dareioszt megölték, Nagy Sándor nem üldözésüket és megbüntetésüket tekintette legsürgősebb feladatának, hanem nagy, dél felé irányuló hadmozdulattal először biztosítani akarta Kelet-Írán déli tartományait, amelyeknek fontos háttérország szerepe volt a közben magát Artoxerxes néven megkoronázató trónbitorló Bessos elleni hadjáratában. Hogy ebben a hadműveleti tervben Nagy Sándort valóban hadászati megfontolások vezették, azt bizonyítja az, hogy az Issosnál vívott győztes csata után sem III. Dareiosz üldözését tekintette legfontosabbnak, hanem először Phoinikiát és Egyiptomot foglalta el, hogy a perzsa hadiflottát hadműveleti támpontjaitól megfosssa, és így utánpótlási vonalait biztosítsa.

Nagy Sándor kelet-iráni hadműveleteit, amelyeket megnehezített a perzsa helytartók ellenállása és a makedón sereg tisztikarának elégedetlensége a hadjárat célkitűzésének bizonytalansága és a király kezdődő keleti uralkodói viselkedése miatt, Arrianos (*Anab. Alex.* III. 25,3 skk.) tömören leírja és elmondja, hogyan jutott el Nagy Sándor a Hindukus-hegységig, amelyet a görögök a Kaukázussal összefüggő hegyvonulatnak tartottak, s ezért Kaukázusnak is nevezték el. A makedón király itt is alapított egy *Alexandreia*-t (ma Begram),¹ amely később fontos támaszpontul szolgált indiai hadjáratában. Arrianos leírja a Hindukuson való átkelés nehézségeit, de nem

¹ R. Ghirshman—T. Ghirshman: Bégram. Recherches archéologiques et historiques sur les Kouchans. Le Caire 1946. 15 skk.

mondja meg, melyik hágón keresztül vonult Nagy Sándor serege. Megnevezi azonban az első nagyobb települést, Drapsakát, ahová a hegységen való átkelés után érkezett, s ez kétségtelenné teszi, hogy a 3545 m magasan fekvő *Xāvak* hágón keresztül kelt át a Hindukuson.² *Drapsaka* (< óiráni **Drafsaka*-) később is jelentős szerepet játszott s a kusán királyok felirataiban *Lrafo* (< óiráni **Drafsaka*-) és *Andēzo* (< óiráni **Ham-daiza*-) néven jelenik meg³, mai neve *Qunduz* (< **Kuhan-dēz* 'régi vár'). Drapsakától a makedón csapatok Aornoson (valószínűleg azonos a mai Tašquryannal⁴) keresztül Baktrába (ma Balh) meneteltek, majd innen az Oxos (=Amudarya) folyóhoz vonultak, mert Bessos közben az iráni nomád dahákból álló lovas csapataival a folyón átkelve Sogdianéba menekült.

Az Amu-daryán a makedón sereg nem tudott hidat verni a folyó szélessége (6 stadion = 1110 m), mélysége, sodrának erőssége és medre talajának laza volta miatt, a vízi járműveket pedig Bessos átkelése után elégettette. Így a makedónok nomád módra a sátorlapokként használt bőrből összevarrt tömlőkön keltek át a folyón (Arrianos, *Anab. Alex.* III. 29,2—4). Itt figyelhetjük meg először Nagy Sándor hadjárata során, hogy az iráni lovasnomádok harcászatának bizonyos elemeit igyekezett hasznosítani. A lovasságot csatadöntő fegyvernemmé fejlesztette, később pedig nomád iráni lovasságot is alkalmazott hadrendjében.⁵

Az Amu-daryán történt átkelés és Bessos elfogása után Nagy Sándornak Spitamenes szogd előkelő és a felkelő s a makedónokra támadó szogdokon kívül még két nomád iráni néppel, a szogdokkal szomszédos, az Amu-darya és a Sir-darya között nomadizáló, *massagetáknak* nevezett *szkítákkal* és a Sir-daryán túl élő *szkítákkal* kellett megküzdenie, mielőtt India meghódításához foghatott volna. Az eseményekben nagy szerepet játszott *Nautaka*, ahol Nagy Sándor a telet töltötte és csapatait pihentette (Arrianos, *Anab. Alex.* IV. 18,2), *Gaza*, *Kyropolis*, *Alexandria Eschate* és *Bagai*, valamint a *Iaxartes* (Sir-darya) folyó, amelynek földrajzi tévedésen alapuló *Tanais* névén kívül *Orxantes* elnevezése is megjelenik Arrianosnál. Fontos történeti szereplők még *Sisimithres*, *Chorienes*, *Ariamazdes* szogd előkelők és *Satrakes* szkíta vezér. Mindezeknek a személy-, nép- és helyneveknek a magyarázata, ethnikai hovatartozása és a történeti színtér pontos meghatározása tisztázatlan és a tudományos irodalomban közölt térképek pusztá találgatásokon alapulnak. Vizsgáljuk meg sorra ezeket a problémákat.

Arrianos tudósítása szerint az Amu-darya és a Sir-darya között élő szkítákat *massagetáknak* hívták (IV. 16 *Σκυθῶν τῶν Μασσαγετῶν καλουμένων*), a tudományos irodalom pedig szakáknak tekinti őket, akárcsak a Sir-daryán túl élő szkítákat, azon

² *W. W. Tarn: Alexander the Great. I. Cambridge 1951. 66, Fr. Schachermeyr: Alexander der Grosse. Wien 1973. 677.*

³ *J. Harmatta: The Great Bactrian Inscription. Acta Ant. Hung. 12 (1964) 453 skk.*

⁴ *W. W. Tarn: i. m. 66.*

⁵ *Fr. Altheim: Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter. I. Halle/Saale 1947. 186, Fr. Schachermeyr: i. m. 425.*

az alapon, hogy az óperzsa feliratokban csak a *Saka* népnév szerepel, igaz ugyan, hogy négy szaka népet vagy törzset különböztetnek meg: 1) *Sakā tayaiy paradraya* 'szakák, akik a tengeren túl (élnek)' = európai szkíták, 2) *Sakā haumavargā* 'Hauma-tisztelő szakák' (Közép-Ázsiában, a görög földrajzi irodalomban *Ἀμύργιοι Σάκαι*), 3) *Sakā tigraxaudā* 'hegyes süvegű szakák' (az *Araxša* = Amu-darya és Sir-darya folyók közt), 4) *Sakā tayaiy para Sugdam* 'szakák, akik Sogdianén túl (= a Sir-daryán túl) élnek'.⁶ Mint ebből az áttekintésből megállapítható, a perzsák a *Sakā* népnévet ugyanolyan általános értelemben használták minden északi iráni nomád nép megnevezésére, mint a görögök a *Σκύθαι* nevet, ahogy azt Herodotos megfigyelte s művében meg is jegyezte (VII. 64 *οἱ γὰρ Πέρσαι πάντας τοὺς Σκύθας καλεοῦσι Σάκας* 'mert a perzsák minden szkítát szakának neveznek').⁷ Ez annyit jelent, hogy a perzsa névhasználatnak nincs pontos ethnikai értéke, s így nincs sok értelme használatának a mai tudományos irodalomban sem.

Arrianos azonban idézett helyén azt mondja, hogy ezeket a szogdok szomszédságában az Amu-darya és a Sir-darya között lakó szkítákat massagetáknak hívták. A *Μασσαγέται* elnevezés tehát ennek a nomád iráni törzsnek az egyedi megjelölése, saját népneve lehetne. Csakhogy a tisztánlátást nehezíti az, hogy Arrianos a Bessos nomád szövetségeseiként szereplő dahákat *Δάαι* a Tanais = Sir-darya folyó innenső oldalán, azaz az Amu-darya és a Sir-darya között lakóknak mondja (III. 28,8). Ebből ugyanis az következik, hogy a massageták a dahákkal azonosak voltak. Arrianosnak ez az adata eddig elkerülte a kutatás figyelmét, pedig helyessége nyelvi szempontból igazolható.

A görög *Δάαι*, latin *Dahae*, óperzsa *Dahā* (pl.) népnév eredete tisztázott: a szaka *daha-* 'ember, férfi' szóval azonos,⁸ tehát az 'ember' jelentésű népnevek csoportjába tartozott s nyilvánvalóan a dahák önelnevezése volt. A dahák másik nevének a *Μασσαγέται* népnévnek a magyarázatára több kísérlet is történt: 1) < **mas-saka-ta* 'nagy szakák'⁹ 2) < **masyaka-ta* 'halevők',¹⁰ amelyek azonban vagy jelentéstani vagy hangtörténeti nehézségek miatt elfogadhatatlanok. Ezek alapján annyi mindenesetre feltehető, hogy az elnevezés alapszava **Massaga* volt, a *-ta-* elem pedig vagy többes szám jele vagy pedig kollektívum képző. Ami az alapszót illeti, a **massaga-* vagy **maššaga-* alakot (a görög átírás így is értelmezhető) leginkább az avesztai *maša-*, *mašya-*, *mašyāka-* 'ember, férfi' szóval vethetjük össze, a *-ta-* elem pedig a kelet-iráni nyelvek **-tā* többes szám jelével vagy annak kollektívum képző elődjével lehet valóban azonos. Mivel az avesztai nyelv Baktria területén alakult ki, a **maššagatā* név

⁶ R. G. Kent: Old Persian.² New Haven 1953. 133 (DB V. 22), 137 (DNa 25, 25—26, 28—29), 147 (DH 4—5).

⁷ Harmatta J.: Forrástanulmányok Herodotos Skythika-jához. Budapest 1941.

⁸ H. W. Bailey: Dictionary of Khotan Saka. Cambridge 1979. 155.

⁹ R. N. Frye: The History of Ancient Iran. München 1984. 207.

¹⁰ J. Marquart: Untersuchungen zur Geschichte von Eran. II. Leipzig 1905. 78.

ben a dahák baktriai megnevezését láthatjuk, amely tehát voltaképpen fordítása volt a 'férfi' jelentésű *daha* (sg.), *dahā* (pl.) népnévnek.

A szogdok szomszédságában a Qizil Qumot lakó iráni nomádoknak ezek szerint **daha* volt az önelnevezése, **maššagatā* a baktriai, *Sakā tigraxaudā* pedig az óperzsa neve. Mind a három elnevezés jól érthető történeti szempontból. Az óperzsa elnevezés a perzsák általános „északi iráni nomád” képzeten alapult, amely csak csekély különbséget érzékelt az egyes iráni nomád törzsek között. A szakák önelnevezését csakis a szogdok ismerték, akik állandó érintkezésben voltak velük. Arrianos elbeszéléséből arra következtethetünk, hogy Nagy Sándor hadjárata idején a szogdok még szoros kapcsolatokat tartottak fenn a dahákkal, akiknek maguknak is szükségük volt erre, mert a Qizil Qumba visszaszorítva nem tudták életfeltételeiket biztosítani, mint ezt Nagy Sándor is hamar felismerte. Viszont a szogd Spitamenes könnyedén tudott tőlük zsákmány ígéretével katonai segítséget szerezni. Itt tehát érdekes együttélés alakult ki a megtelepült szogdok és a nomád dahák között, ami eltérő volt az óperzsa nagykirályoknak a nomádokkal szemben folytatott politikájától. Az utóbbiak arra törekedtek, hogy a nomádokat a birodalmuktól lehetőleg távol tartsák büntetőhadjáratok és az élükre állított vazallus fejedelmek segítségével. Ezt akarta elérni I. Dareios is az európai szkíták és a 'hegyes süvegű' szakák elleni hadjárataival.¹¹ Lényegében hasonló cél lebegett Nagy Sándor előtt is a Sir-daryán túl élő nomádok ellen szervezett katonai expedíciójával.

Az utóbbiak nevét a Nagy Sándor hadjáratával foglalkozó történetírók nem tartották fenn, azonban a későbbi történeti események során, amelyek a Greko-Baktriai Királyság összeomlásához vezettek, felbukkan a nevük a történeti forrásokban. A többnyire kisebb-nagyobb eltorzulásokkal megőrzött névalakokból nevük **saka-rauka*- 'szaka királyok' vagy 'királyi szakák' formában állítható helyre.¹² Felirataikból, amelyeket szanszkrit vagy prákrit nyelven készítettek, több szórvány nyelvemlékük ismeretes, s ezek azt bizonyítják, hogy ezek az iráni nomádok valóban szakák voltak s a khotani szakához hasonló nyelvet beszéltek.¹³

Nagy Sándornak a dahákkal és szakákkal vívott harcaiban szerzett tapasztalatok mértékadóak voltak utódai, a diadochosok számára is. Ahogy Nagy Sándor részben megelőző katonai csapásokkal, részben a Sir-daryánál *Alexandreia Eschate* (= ma Xojand = Leninabad¹⁴) megalapításával igyekezett megvédeni a földműveléssel és állandó települési kultúrával, majd később görög urbanizációval rendelkező iráni területeket a nomádok rablóhadjárataitól, úgy utódai is folytatták egyrészt a nomádok elleni megelőző hadjáratokat, másrészt pedig a határvédelem megerősítését várakkal és erődítményrendszerekkel, amelyek egyes területeken később összefüggő *limes*-szé alakultak át. Ezek a védelmi rendszerek terjedtek el azután később Euró-

¹¹ J. Harmatta: Darius' Expedition against the Sakā Tigraxaudā. Acta Ant. Hung. 24 (1976) 15 skk.

¹² H. W. Bailey: i. m. 365.

¹³ J. Harmatta: The Language of the Southern Sakas. Acta Ant. Hung. 32 (1989) 299 skk.

¹⁴ Б. Г. Гафуров–Б. А. Литвинский: История таджикского народа. I. Москва 1963. 255–256.

pában és Kelet-Ázsiában is a nomádok távoltartására és tagolták egy fejletlenebb északi és egy fejlettebb déli részre az ókori és kora középkori világot.¹⁵

A makedón hadsereg hadműveleteiben nagy szerepet játszott az ismert jelentős központok, mint *Baktra* (ma Balh), *Marakanda* (Samarkand) és *Kyropolis* (a persepóliasi elámi nyelvű erődítménytáblákon *Kurišti*, szogd neve *Kurkat* 'Kyros városa'¹⁶ = *Ura-Tübe*¹⁷) mellett mint katonai bázis *Nautaka*, amelynek földrajzi helyzetét eddig ugyan nem sikerült tisztázni, azonban a kutatásban általános az a felfogás, hogy Sogdianében kell keresnünk.¹⁸ Valójában Nautakára vonatkozólag egész sor adattal rendelkezünk, amelyek azonban ez ideig elkerülték a kutatás figyelmét, de amelyek segítségével földrajzi helyzetét pontosan meg tudjuk határozni.

A legkorábbi ilyen adat a taxilai ezüst tekeres feliratában található, amely a régi szaka éra 136. évéből van keltezve.¹⁹ Ez az időpont Kr. u. 70/71-nek felel meg. A Nautakára vonatkozó szöveghely a következő. *Urajhakena Imtavhriaputrana Bahaliena Noachae nagare vastavena*, fordítása „**Hurázaka*. *Rtafriya* fiai közül, a baktriai, **Noachaka* város lakója által...”. A felirat gāndhārī prákrit nyelven íródott, állíttatója azonban iráni, és pedig *Bahalia* (< **Bahlīka*-) jelzője alapján ítélve baktriai származású és *Noachaa* város lakója. A *Noachaa*-alak a gāndhārīban **Noachaka*-alakra megy vissza, s figyelembe véve, hogy ez egy baktriai városnak a neve, az iráni hangfejlődés alapján **Navāthyaka* alakra vezethető vissza. Ez kétségtelenül azonosítható a görög *Navtaka* névvel, amennyiben az **Navātaka*- vagy **Navāthaka* alakot ad vissza.²⁰ A taxilai ezüst tekeres feliratának tanúbizonyosága szerint tehát *Nautaka* a kutatásban általánosan elterjedt feltevessel szemben nem Sogdianében, hanem Baktriában fektett. A kutatásnak ez a tévedése a görög földrajztudósok kartográfiai elképzeléseivel függ össze, amennyiben Sogdiané és Baktria határának az Amu-darya = Oxus folyót tekintették, míg a keleti források szerint a Barsun-tau hegység, illetve az azon keresztül vezető szoros, a *Dar-i Āhanin* volt a határ a két ország között, azaz Sogdiané területe a Zerafšān folyó völgyét foglalta magában.

A másik adat a *Šahristānīhā-i Ērān* c. középperzsa műben található (8. c.)²¹ és következőképpen hangzik: *BYN b'hl Y w'myk štr'st'n' (Y) nw'čk' spndy't Y wšt'sp'n BRH krt = andar Bahl i vāmīg šahristān i Navāčag Spandiyād i Vištāspān pus kird = „A fényes Baktriában Navāčag városát Spandiyād Vištāsp fia építtette”. A középperzsa Navāčag ugyancsak **Navāthyaka* alakra vezethető vissza.*

A harmadik adat Pseudo-Mowsee Xorenac'i földrajzi munkájában található

¹⁵ *Harmatta J.*: A Nagy Sándor-fal és a *limes Sasanicus*. *Ant. Tan.* 39 (1995) 91 skk.

¹⁶ *W. Barthold*: *Turkestan down to the Mongol Invasion*. Oxford—London 1928. 166.

¹⁷ *Б. Г. Гафуров—Б. А. Литвинский*: i. m. 255.

¹⁸ *Б. Г. Гафуров—Б. А. Литвинский*: i. m. 245.

¹⁹ *St. Konow*: *Kharoshthi Inscriptions with the Exception of those of Aśoka*. *CIInd Vol. II. Part I.* Calcutta 1929. No. XXVII.

²⁰ *J. Harmatta*: *Sino-Indica*. *Acta Ant. Hung.* 12 (1964) 18.

²¹ *J. Markwart*: *A Catalogue of the Provincial Capitals of Ērānshahr*. Roma 1981. 10, *J. Markwart*: *Wehrot und Arang*. Leiden 1938. 143 sk.

Dzi Navāzak alakban, amely egy közép-perzsa *Dīz-i Navāzag* 'Navāzak vára' kifejezés átvétele.²² A közép-perzsában a *Navāčag* alakból hangtörvényszerűen *Navāzag* fejlődött.

Végül a negyedik adat Ibn Ḥurradādbih egy felsorolásából származik, amely a Surxan-darya völgyében vezető útvonalat írta le.²³ Ez Termezből indult ki, ahonnan 6 farsax járásra volt *Čarmangān*, onnan ismét 6 farsaxra *Dārzangī* majd 7 farsaxra az azonosítatlan *B.mjī*. Ez a helynév azonban a Hudūd al-Ālamban *Naužān* alakban fordul elő,²⁴ s minthogy a név végén az *ālif* és a *nūn* egy szóvégi *kāf* függőleges vonalának megszakadásából is keletkezhetett, a név eredeti helyes alakját **Naužak/Navažak* formában állíthatjuk helyre. Ez ugyancsak visszavezethető **Navāthyaka* alakra. Ami a helynév eredetét illeti, szemmel láthatólag összetétel, amelynek első tagja az óiráni *nava-* 'új', második eleme pedig az óiráni (avesztai) *aθā-* 'lakóhely, telep' s így a **Navāthaka-* > görög *Navtaka* helynév jelentése 'Új település'. A helynévre vonatkozó többi adatnál **Navāthyaka-* alakból kell kiindulnunk, amelyben az *aθā-* szó továbbképzett *aθya-* alakja szerepel az összetételben.

Ibn Ḥurradādbih felsorolása alapján *Naužak/Nautaka* 19 farsaxra = kb. 106 km-re feküdt Termeztől, kissé északra a mai Šurčitól, olyan helyen, ahonnan a Barsuntau hegységen átvezető szoros, Közép-Ázsia „Vaskapu”-ja jól megközelíthető volt. E helyen fekszik ma Dalverzin-tepa gorodišče, ahol Albaum és Pugačenkova²⁵ végzett régészeti kutatásokat. Ezek alapján az erődítmény a hellénisztikus kor kezdetéig nyúlik vissza,²⁶ s így lehet, hogy ez is Nagy Sándor alapításaihoz tartozik. Mindenesetre a makedón király kitűnő érzékkel választotta ki a Surxan-darya völgyét hadművelési tápterületéül. Ez az egyetlen völgye az Amu-darya jobboldali mellékfolyóinak, amely kb. 60 km széles síkság, s amely földművelési termékeivel el tudta látni a makedón csapatokat. Hadászati szempontból is kitűnő támpont volt, mert a Barsuntau hegyláncra védelmet nyújtott az iráni nomád dahák hirtelen támadásaival szemben, s ugyanakkor a „Vaskapu” szorosán keresztül könnyen elérhetővé tette a szogdok jelentősebb városait.

Az Arrianos elbeszélésében említett szogd települések közül *Kyropolis* és *Alexandria Eschate* azonosítása fentebb már megtörtént. A többi, *Gāza* és *Bayai* földrajzi helyzetét is sikerült már a korábbi történeti kutatásnak meghatározni. *Gaza* egyike volt annak a hét szogd településnek, amelyet a fellázadó szogdok Nagy Sándorral szemben védelmeztek (Arrianos, *Anab. Alex.* IV. 2). Arrianos tudósításából világosan megállapítható, hogy *Gaza* a Sir-darya folyó és *Kyropolis* között feküdt. Ez a település létezett még a középkorban is, az arab források szerint *Gazaq* volt a neve,

²² J. Marquart: *Ērānšahr*. Berlin 1901. 82.

²³ V. Minorsky: *Hudūd al-Ālam* „The Regions of the World”. A Persian Geography 372 A. H. 982 A. D. Translated and Explained by ~. Oxford—London 1937. 313.

²⁴ V. Minorsky: i. m. 114.

²⁵ Г. А. Пугаченкова: *Халчаян*. Ташкент 1966. 23 sk.

²⁶ Г. А. Пугаченкова: i. m. 22 skk.

s földrajzi helyzetét az arab földrajztudósok pontosan meghatározták: 6 farsax távolságra feküdt Xoğandtól.²⁷

Ami *Bayaí*-t illeti, Arrianos (*Anab. Alex. IV. 2*) a következőket írja róla: ... *ἐς Βαγᾶς, χωρίον τῆς Σογδιανῆς ὄχυρον, ἐν μεθορίῳ τῆς τε Σογδιανῶν γῆς καὶ τῆς Μασσαγετῶν Σκυθῶν ὀκισμένον*. E szöveghely alapján következtetve kétségtelennek látszik, hogy *Bayaí* Sogdiane nyugati határán, Buxära szomszédságában feküdt. Következésképpen azonosítható *Fagdíz* or *Fagāndiz* középkori településsel (< szogd *Bagdiz* vagy *Bayāndiz* 'Bay (vagy *Bayān*) vára', amelyet az arab földrajzírók mint Buxārától kissé északnyugatra fekvő helységet említenek.²⁸

A Sir-darya folyó *Ὀρξάντης* neve különösen érdekes az iráni dialektológia szempontjából. Az *Ὀρξάντης* név ugyanis, amely egy iráni **Vorχānt* vagy **Vorχānd* alaknak lehet az átírása, egy óiráni **Varu-χāyant* 'széles (földön) uralkodó' folyónévre vezethető vissza és *χāyant*- eleme azonosítható a *Ξάνθοι* vagy *Ξάνδοι* népnévvvel (Strabon 438 és 442,5 < óiráni *χāyant*- 'uralkodó, királyi'), amely az egyik, az Aral-tótól északra nomadizáló daha törzsnek a neve. Így tehát hangfejlődése alapján ítélve *Ὀρξάντης* (**Vorχānt*) a Sir-darya daha elnevezése lehetett.

Azoknak a tudósításoknak a történeti hitelességét, amelyeket Közép-Ázsiába vezetett hadjáratáról Nagy Sándor történetírói feljegyeztek és Arrianos s más görög írók pedig számunkra megőriztek, minden kétséget kizárólag bizonyította a topográfiai adatok nyelvészeti és történeti elemzése. A Nagy Sándor hadjáratával összefüggésben hasonlóképpen Arrianos és Strabon által megőrzött szogd személynevek vizsgálata szintén megerősíti ezt az eredményt. *Χορήνης* (Arrianos, *Anab. Alex. IV. 21*), egy szogd előkelő neve, jól magyarázható mint a szogd **xwr-y'n* összetétel, amely a szogd *xwr* 'nap' és *y'n* 'kegy' szavakból áll, s így a *Xvaryān* személynév jelentése 'a Nap kegyét bíró' vagy 'a Nap kegyeltje' lehetett. *Σισμύθρης* (Strabon, 443,52), egy másik szogd előkelő neve, a szogd **Šišimiθra*- névalakot tükrözi s szintén összetétel, amelynek első eleme a szogd **šiš-* 'ragaszkodik, tapad, odaadó' (vö. saka *šāš, šiš*, 'ragaszkodik, tapad'²⁹ < óiráni *sray-/sri-s-*), míg második összetevője Miθra isten neve. Így tehát e személynév jelentése 'Odaadó Miθrához'. A harmadik szogd személynév, *Ἀριαμάζης* (Strabon, 443,54) egy szogd **Arya-mazda*- névalaknak lehet az átírása, amelynek jelentése 'Nemes bölcsesség' vagy 'Nemes bölcsességgel rendelkező' lehetett.

Ezekkel a szogd nevekkal szemben a Sir-daryán túl Nagy Sándor ellen vívott ütközetben elesett *Σατράκης* szkíta vezér neve egy saka **Šatrak* vagy *Šaθrag* alakot tükröz, amely óiráni **Xšaθra-ka*-alakra megy vissza. Ez az óiráni **χšaθra-pati*- 'parancsnok, vezér' szó első elemének továbbképzett alakja. A nevében megfigyelhető *χš-* > *š-* hangváltozás saka eredetű névre utal.

²⁷ W. Barthold: i. m. 167.

²⁸ W. Barthold: i. m. 123.

²⁹ H. W. Bailey: i. m. 410.

Nagy Sándor közép-ázsiai hadjáratának történeti jelentőségét abban láthatjuk, hogy személyében az antik civilizáció először került összeütközésbe az eurázsiai lovasnomádokkal, s az ennek során szerzett tapasztalatok több mint egy évezredre meghatározták magatartását és védekezését azokkal szemben. Az Atlanti-óceántól a Sárga-tengerig húzódó hatalmas limes-rendszer kiépítésére az első lépést Nagy Sándor tette meg Közép-Ázsiában.

SUMMARY

The campaign launched by Alexander the Great against the Sogdians and the Scythians, living across the Sir-darya river, indicates an important turning-point in the history of Ancient Central Asia. The historical importance of Alexander's campaign into Central Asia can be seen in the fact that tried to defend the Iranian and the later Greek urbanization of Central Asia against the predatory invasions of the northern nomads by preventive military expeditions, by fortresses and fortification systems. His activity became exemplary for his successors and these defence systems also spread gradually to Europe and Eastern Asia and divided the Ancient and Early Medieval World into a southern, more developed zone and a northern, undeveloped one.

Keywords: Alexander the Great, Sogdians, Central Asia

DOMÁNY JUDIT

THEOKRITOS HYLAS-IDILLJE*

Theokritos 13. idillje Nikiashoz címzett vigasztalás: maga a „Hylas-történet” paradigma, mely a közösség (az Argó) célrátörő, fegyelmezett rendjét és az érzéki, pusztító erőket állítja szembe egymással. A hősi magatartásra egyrészt a meghatározott cél felé tartó mozgás (Argó), másrészt a mozdulatlanság jellemző (Telamón; a hős Héraklés). A Hylast kereső Héraklés az Argótól elszakadva görbe vonalú pályán jut el Kolchisba, de közben nem hagyja el a halandók szféráját. Hylas a racionális cselekvés szférájából kilépve, a körtáncot lejtő — egy képzeletbeli középpont körül forgó — Nymphák szenvedélyének tárgyaként lép át az irracionális szférába, a föld alatti világba, és halála után az égi (isteni) szférába jut fel.

Kulcsszavak: Theokritos, idill, hellénisztikus költészet, Hylas

A 13. eidyllion,¹ melyben Theokritos² barátját, Nikiast szólítja meg, felfogható úgy, mint Nikiashoz címzett vigasztalás,³ melynek üzenete röviden így foglalható össze: nemcsak mi, halandók állunk a szerelem hatalma alatt, hanem olyan halhatat-

* Az V. Magyar Ókortudományi Konferencián, Piliscsabán 2002. május 25-én elhangzott előadás kibővített változata. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Ritoók Zsigmond professzor úrnak értékes megjegyzéseiért, melyekkel e dolgozat megszületését segítette.

¹ A Theokritos-scholionok az eidylliont úgy határozzák meg, mint „kis költeményt”: Εἰδύλλιον λέγεται τὸ μικρὸν ποίημα. ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΤΩΝ ΒΟΥΚΟΛΙΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ. *Scholia in Theocritum* auctiora reddidit et annotatione critica instruxit Fr. Dübner Parisiis 1849 (a továbbiakban: Schol.), 2, 21—22.

² Theokritosról már a Suidas is azt tartja a legfontosabbnak megemlíteni, hogy ő írta az ún. bukolikus költeményeket dór dialektusban. Schol. IX. ΕΚ ΤΟΥ ΣΟΥΙΔΑ 2, 29—30. A 20. sz.-i irodalomtörténészek is előszeretettel osztályozták Theokritos eidyllionjait a bukolika fogalmából kiindulva, megkülönböztetve bukolikus és nem bukolikus idilleket, ez utóbbiakat téma szerint tovább csoportosítva. Ugyanakkor Effe az 1970-es években felhívta a figyelmet arra, hogy ha egyoldalúan azt hangsúlyozzuk, hogy Theokritos bukolikus, ez megnehezíti költésztének, sőt ezen belül még az ún. bukolikus költeményeinek megértését is. Szem előtt kell tartani, hogy a bukolikus költemények a theokritosi corpusnak csupán egy részét képezik. — Bernd Effe: Die Destruktion der Tradition: Theokrits mythologische Gedichte. *RhM* 121 (1978) 48—77, itt 48—49.

³ A 13. idillről ld. Donald J. Mastronarde: Theocritus' Idyll 13: Love and the hero. *TAPhA* 99 (1968) 273—290; legújabban Szepessy T.: Theokritos és Apollónios Rhodios Héraklés-portréja, *Ant. Tan.* 43 (1999) 67—99. Szepessy költői levélnek tekinti a Hylas-idillt és utal a költemény rokonságára a szintén Nikiast megszólító 11. idilllel (itt: 81.).

lan hősök is, mint Héraklés. A költő ennek az állításnak az alátámasztására hozza fel példaképpen Héraklés és Hylas esetét, és az eidyllion 1—5. sora, amelyet többen csupán bevezetőnek szoktak tekinteni,⁴ alkotja a költemény fő részét: ennek van alárendelve, ezt támasztja alá a Héraklés és Hylas esetének bemutatása, a paradigma (6—75), melynek terjedelme (70 sor) sokszorosan meghaladja magának az üzenetnek a terjedelmét (5 sor).⁵ Ez a paradigma-funkció természetesen befolyásolja a történet feldolgozásának módját is.⁶

Erős az isteni, az égi szférához tartozik, ezzel szemben a költő és Nikias, akit viganstzal, a földi szférához tartoznak, ezen belül léteznek, mozognak mint halandók

⁴ *Effe Rossira* hivatkozva (*L. E. Rossi: L'ila di Teocrito: Epistola poetica ed epillio*, in: *Studi classici in onore di Qu. Cataudella*, II, Catania 1972, 279 ff.) azt állítja, hogy Theokritos 13. idilljét a műfajoknak az alexandriai költészetre oly jellemző kontaminációja határozza meg. (A kontaminációról ld. egyebek közt *Marco Fantuzzi: La contaminazione dei generi letterari nella letteratura greca ellenistica: rifiuto del sistema o evoluzione di un sistema?* *Lingua e stile* 15 (1980) 433—450. A korábbiak közül csak egyet említek: *Wilhelm Kroll: Die Kreuzung der Gattungen*. In: *Studien zum Verständnis der römischen Literatur*. Stuttgart 1924, 202—208; 212—216.) *Effe* szerint a költemény Theokritos barátjához, Nikiashoz szóló költői levéllel kezdődik és a 16. sorban (az Argonauták útjának említése) át megy az epyllion narratív műfajába. *Effe* idézettel bizonyítja, hogy Theokritosnál a „Hylas-elbeszélés” kezdete kapcsolódik az Argonautika prooimionjához, és e kapcsolódást azzal magyarázza, hogy Theokritos azért idézi az olvasó emlékezetébe Apollonios eposzát, mert a továbbiakban annak Hylas-epizódjával állítja szembe saját verzióját (*Bernd Effe: Die Hylas-Geschichte bei Theokrit und Apollonios Rhodios: Bemerkungen zur Prioritätsfrage*. *Hermes* 102 (1992) 299—309, itt 308—309). *Effe* (1992) Theokritos 13. idilljének saját korábbi interpretációjából (*Die Destruktion der Tradition: Theokrits mythologische Gedichte*. *RhM* 121 (1978) 48—77) kiindulva jut arra a megállapításra, hogy Theokritos Apollonios Rhodiosszal szemben a Héraklés és Hylas közötti szerelmi kapcsolatot állítja a középpontba, és kiélezi a feszültséget a hagyományos értelemben vett hősi (héroikus) szféra (melyet az oroslánáló Héraklés testesít meg) és a szerelmi élet szférája között (amelybe Héraklés a Hylas iránti szerelme révén kerül be). A halhatatlan hős a szenvedély rajba lesz, és ugyanúgy elveszti a fejét és nevésséggé válik, mint bárki más hasonló helyzetben. Az erotikus helyzetnek a két partner eltérő természetén alapuló belső ellentmondásossága — a tradicionális hatalmas hős és a fürtös hajú gyermek Hylas (6—7. sor) szembeállítását az elozza, hogy a héroikus egyéniség ebben az erotikus szférában oda nem illőnek tűnik. *Effe* ilyen értelemben tartja a költeményt a héroikum mint a múlttól alkotott elavult elképzelés ironikus destrúciójának. (*Effe* 1978, 64.) — A „Hylas-történet” feldolgozásában az elsőbbséget már *Wilamowitz* is Apollonios Rhodiosnak tulajdonította Theokritoszsal szemben (*Die Textgeschichte der griechischen Bukoliker*. Berlin 1906. 177—8), de a probléma még évtizedeken keresztül foglalkoztatta a kutatókat, vö. *A. Köhnken: Apollonios Rhodios und Theokrit. Die Hylas- und die Amos-Geschichten beiden Dichter und die Frage der Priorität*, Göttingen 1965; *H. Tränkle: Das Graslager der Argonauten bei Theokrit und Apollonios*, *Hermes* 91 (1963) 503—505. Vö. *Szepessy* 1992, 82, 49. jegyz.

⁵ Apollonios Rhodios Argonautikájában Hylas eltűnésének története Iason és az Argonauták vállalkozásáról szóló eposz egyik epizódja, és funkciói is ezen a művön belül, az Apollonios Rhodios eposzának tárgyát, cselekményét, sajátosságait szem előtt tartva értelmezhetők; hasonlóképpen Theokritos 13. idilljét olvasva is figyelembe kell vennünk, hogy ebben az idillben a „Hylas-történet” része egy olyan költeménynek, amely a szerelemről szól, ld. *Szepessy* 1999, 86. — Vö. *H. V. Canter: The Mythological Paradigm in Greek and Latin Poetry*. *AJP* 54 (1933) 201—224; *Rhetores Graeci ex recogn. Leonardi Spengel*, I. Lipsiae 1856, 447, 3—13.

⁶ A mítosz már a lesbosi Hellanikosznál megtalálható (FGhR 4 F 131 a—b = Schol. Apoll. Rhod. I 131 és I 1207; 26 Konon ΗΠΑΚΑΕΙΑ F2 = Schol. Apoll. Rhod. I 1165). Pindaros a 4. nemeai és a 6. isthmosi ódába beleszövi az Argó mítoszt, de nem tesz említést Hylasról vö. *Scholia in Apollonium Rhodium vetera rec. Carolus Wendel*, Berlin: Weidmann 1958, 1289—91 a. Ld. még *John H. Oakley*, s. v. Hylas, in: *LIMC* V/1, 574—579, itt: 574.

(οἱ θνατοὶ πελόμεσθα,⁷ 4), mozgásuk iránya, célja nincs meghatározva. A földi halandóknak vigaszul a költő Héraklés példáját hozza fel, akiről tudjuk, hogy halála után feljutott az égi, az isteni szférába, de a szerelem okozta kínokat ő sem kerülhette el. A határozatlanság nemcsak a halandókkal, hanem Erósszal és Héraklésszel kapcsolatban is érzékelhető; a költő megnevezi Eróst, de apjának és anyjának nevét már nem jelöli meg:

Οὐχ ἄμιν τὸν Ἔρωτα μόνοις ἔτεχ', ὡς εδοκεῖμες,
Νικία, ᾧτινι τοῦτο θεῶν ποκα τέκνον ἔγενετο' (1—2)⁸

A költő úgy tesz, mintha nem tartaná fontosnak, hogy megnevezze Erós szüleit. Ugyanakkor a határozatlanság, a látszólagos pontatlanság mögül előtűnik a mitológiát jól ismerő tudós költő ironiája, hiszen tudjuk, hogy a különböző források más-más istenektől származtatják Eróst.⁹ Héraklésszal kapcsolatban a határozatlanság abban jelentkezik, hogy a költő nem mondja ki a Héraklés nevet, amikor elkezd róla beszélni. Elmondja, hogy a hērós is beleszeretett egy fiúba, Hylasba (6), de Amphitryón fiának nevezi (Ἀμφιτρυῶνος ὁ χαλκεοκάρδιος υἱός, 5), és úgy jellemzi, mint aki legyőzte a vad oroszlánt (6) — ezzel a bátor tetteivel érdemelte ki a bronzszívű (χαλκεοκάρδιος) jelzõt —, de még őt is a hatalmába kerítette Erós. Az 'Amphitryon fia' kifejezés a hērós halandókkal közös sajátosságaira utal — ilyen az is, hogy nem képes ellenállni Erós hatalmának. A periphrasis itt azt hangsúlyozza, hogy Héraklés halandó apa gyermekeként nevelkedett, és nem utal arra, hogy voltaképpen isteni származású — Zeus sarja.¹⁰ A 'χαλκεοκάρδιος' (5) jelzõ ezzel szemben a hős nem hétköznapi tulajdonságára utal.¹¹

A „vigasztalásban” ábrázolt világ két szférájával szemben a paradeigmában ábrázolt világban három szférát lehet elkülöníteni: a „földi” szférát, ahol az emberek mozognak, az „alvilági”, föld alatti — víz alatti szférát, amelyet az ártó erők uralnak

⁷ A görög szöveget Theocritus ed. with a Translation and Commentary by A. S. F. Gow, 2 vols, Cambridge 1952 szerint idézem.

⁸ Nemcsak nekünk szülte Eróst, mint hisszük, az anyja, / Níkiasom, bármely istenség sarja e gyermek (Kerényi Grácia ford.) — Pásztori múzsa. Görögéből fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Kerényi Grácia, Magyar Helikon 1961.

⁹ Hésiodos Theog. 116. — Hésiodos azt írja, hogy Erós a Chaos keletkezése után jött létre (Theog. 120), később pedig azt, hogy Gaiától született, miután Uranost megcsónkította Kronos (Theog. 201). Erós Hésiodos szerint Cháos és Gé, Simónidés szerint Arés és Aphrodité, Akusilaos szerint Nyx és Aithér, Alkaios szerint Iris és Zephyros, Sapphó szerint Gé és Uranos gyermeke. (Schol. in Theocr. ad loc., vö. Gow ad ᾧτινι.) Apollónios Aphroditétól származtatja Eróst, Simónidés szerint Erós Aphrodité gyermeke Aréstól. Schol. Ap. Rhod. 3.26 (p. 216 *Wendel*).

¹⁰ Vö. Apollonios Rhodios, Arg. I, 1188. Theokritos ebben az idillben mégis „tiszteleg” Zeus előtt: Héraklés tulajdonképpen Zeus révén félisten; az Argó építésében Zeus kedves lánya, Athéna segített (Apollonios Rhodios, Arg. I, 1187—1189); sőt a költő az Argót is a sashoz, Zeus madarához hasonlítja (24), és Telamón is Zeusra vezeti vissza a családfáját (Apollonios Rhodios, Arg. 3, 363—364).

¹¹ Schol. ad 5: χαλκεοκ.: ὁ γενναῖος κατὰ ψυχὴν καὶ σῶμα. — Héraklés jelzője Homérosnál (Il. 14, 324) és Apollónios Rhodiosnál (Arg. I, 122) κρατερόφρων ('erős szívű', 'bátor').

— ehhez a szférához tartoznak a mozgó sziklák és a Nymphák is —, valamint az égi szférát.¹² Az égi szférát ragyogás és fehér szín, az ártó erők szféráját a sötét színek jellemzik.¹³ A szerelmi szenvedély itt úgy jelenik meg, mint ártó, irracionális erő, amellyel a szereplők különböző módokon és különböző formákban találkoznak (vagy nem találkoznak).

A paradeigmában elbeszélte történet keretein belül az Argó, Iasón és csapata (Héraklést is beleértve) a földi szférán belül marad. Egyedül Hylas az, aki mindhárom szféra határát átlépi: az emberi szférából, a racionális cselekvés világából kilépve, a természet világában ösztönös, irracionális erők hatalmába kerülve, idegen szenvedélyek tárgyaként száll le a föld alatti világba, és halála után az égi (isteni) szférába jut fel, amikor „boldogok” (az istenek) közé kerül (μακάρον ἀριθμῆται, 72). Az átjárás a három szféra között egzotikus vidéken, „a háborítatlan természetben”, a kiosiak földjén lehetséges. A paradigma (a „Hylas-történet”) Héraklés és Hylas kapcsolatának bemutatásával kezdődik. Az utazás előtt Héraklés úgy bánt Hylással, mint szülő a gyermekével. Hylasnak alárendelt szerep jutott, ugyanakkor Héraklés gondoskodott róla, sohasem hagyta magára, és ez azt is jelentheti, hogy Hylasnak nem volt alkalma önállóan cselekedni. Hylas neveltetésének fontos állomása, hogy Héraklés magával viszi a nagy útra. Amint beszáll az Argóba, Hylas bekerül egy racionális cselekvésre szövetkezett közösségbe. Ebben a világban nincs helye az irracionális erőknek, nincs helye Erósnak. Amikor az Argó kiköt Kiosban, Hylas kiszabadul ebből a zárt világból, ahol szigorú rend érvényesül, és társaitól eltávolodva a forrásnál táncoló Nymphák áldozatává válik. A Nymphák Erós pusztító hatalma alatt állnak: szenvedélyük nemcsak vágyuk tárgyának okozza vesztét, hanem saját magukat sem hagyja nyugodni. Héraklés ezzel szemben saját szenvedélyének áldozata. Ez hajtja Hylas keresésére, a bolyongásra úttalan utakon, áthatolhatatlan bozótton keresztül, de végül eljut Phasisba, ahol csatlakozik társaihoz. Héraklés az emberi szférán belül mozogva távolodik el az Argó legénységétől. Viselkedését is e szférán belül minősítik: az Argó utasai kicsúfolják, gúnyolják. A szerelmi szenvedély nem egyeztethető össze a hősi magatartással. Héraklés példájával Theokritos ironikusan nemcsak vigasztalja barátját, Nikiast, hogy Erós hatalma mindenkire kiterjed, hanem figyelmezteti is: aki saját szenvedélyének rabja, azt megvetik — akár hős, akár közönséges halandó. Ezt tükrözi a gnóma a 66. sorban: σχέτλιοι οἱ φιλέοντες.¹⁴

¹² A művészi tér problémájával foglalkozik J. M. Lotman 1970-ben Moszkvában kiadott művében (Структура художественного текста), reprint kiadása: *Iu. M. Lotman: Struktura khudozhestvennogo teksta*. Providence: Brown University Press 1971 (= The Brown University Slavic Reprint Series 9), 255–342 (8. Kompozitsia slovesnogo khudozhestvennogo proizvedenia).

¹³ Theokritos hármas költői képpel fejezi ki, hogy Héraklés sohasem hagyta magára Hylast: sem délben, amikor a Nap pályájának közepére ér (10), sem reggel, amikor a fehérlovú Aós felmegy Zeus házába (11); sem este, amit a füstös kakasülön szárnyát rázó tyúkanyó és a csibék képe jelenít meg (12–14).

¹⁴ Szánalmas szeretők! (*Kerényi Grácia* ford.)

Érdekes megfigyelni a költeményben ábrázolt alakok mozgásának pályáját.¹⁵ A hősi magatartásra egyrészt a meghatározott cél felé tartó mozgás, amely lehet egy sokaság összerendezett, szervezett mozgása, másrészt a mozdulatlanság jellemző. Az Argó határozott kiindulóponttal és határozott célponttal (végponttal) rendelkező, előre kijelölt, megtervezett pályán mozog, mindvégig a földi szférában maradván. A kiindulási pontból egyenes úton, kitérő nélkül célba ér, közben távol tartja magától, sőt ártalmatlanná teszi a természetfeletti erőket, *megállítja* a kiszámíthatatlanul mozgó sziklákat. Az Argó útjának három állomása: Iólkos, a kiindulópont, Kios, az esti pihenő helyszíne és Phásis, a célpont. A hősök együvé tartozását jelzi, hogy a kiosi pihenőn egy hatalmas fűágyat készítenek, de kisebb csoportokat alkotva vacsoráznak, ki-ki a társával, akivel egy padon ülve eveztek. Az esti pihenőnél Telamón az Argó rendje szerint Héraklész asztaltársa, mivel egy evezőpadon ülnek.¹⁶ Az ő asztaluknál kap helyet Hylas is: egymás mellé kerülnek a szerelmi szenvedély áldozatai és az, aki ilyen szenvedélyektől mentes. Az expedíció tagjainak a pihenő alkalmával van lehetőségük az eltávolodásra a közösségtől. A rendíthetetlen Telamón „mozdulatlan”, nem él ezzel a lehetőséggel. Ezzel szemben Hylas a közösséget szolgáló racionális cselekvést végezve (vizet hoz a vacsorához) távolodik el az Argó legénységétől, így attól a Hérakléstől is, akinek éppen szolgálatot tesz, és többé nem tér vissza, mert a természetes környezetben idegen lények érzelmeinek tárgyaként azok áldozatává válik. Héraklész akkor távolodik el a közösségtől, amikor Hylas keresésére indul. Pályájának csak horizontális vetülete tér el az Argóétól: egyéni szenvedélye által úgy nem egyenes pályán, hanem úttalan utakon bolyongva, görbe vonalú pályán jut el ugyanoda, ahova a hajó és legénysége. A hősként viselkedő Héraklészra (Telamónhoz hasonlóan) inkább a mozdulatlanság jellemző: Amphitryón bronzszívű fia, akit a költemény elején megismertünk, (egy helyben állva) bevárta az oroszlánt (τὸν λῆν ὑπέμεινε τὸν ἄγριον, 6). A Hylast kereső Héraklést ezzel szemben a zsákmányra rárontó, tehát gyorsan mozgó oroszlánhoz hasonlítja a költő (ἔσπευσεν, 63).¹⁷ Hylas pályája nemcsak horizontálisan, hanem vertikálisan is eltér az Argó pályájától. Pályájának vertikális vetülete már akkor lefelé irányuló mozgás, amikor a közösséghez csatlakozva lemegy az Argó belsejébe (κατέβαινεν), majd amikor a Nymphák lehúzzák a mélybe, átlépi a földi és az alvilági szféra határát is, és innen jut el a boldo-

¹⁵ A művészi térről, a szereplők térbeli mozgásának és a cselekménynek, valamint a szereplők jellemzésének összefüggéséről részletesen ír Jurij Lotman idézett művének a műalkotás felépítésével foglalkozó fejezetében (ld. 12. jegyz.). A magyar fordításban hozzáférhető válogatásból (*J. M. Lotman: Szöveg — modell — típus. Válogatta és az utószót írta Hoppál Mihály. Gondolat Kiadó, Budapest 1973*) ez a fejezet sajnos kimaradt. (Németül: *Die Struktur literarischer Texte. Übersetzt von Rolf-Dietrich Keil. München: Fink 1972, 300—401: 8. Die Komposition des Wortkunstwerks.*)

¹⁶ Ezt Apollónios Rhodios nem említi, de beszámol arról, hogy Telamón szemrehányást tesz Iasónnak, amiért nem várták meg a Hylas után kutató Héraklést, hanem hajnalban kedvező széllel nélküle folytatták útjukat (Arg. I, 1280—1295).

¹⁷ Vö. *Szepessy 1999, 85.*

gok közé, az égi (isteni?) szférába. A hasonlat mindenestre az égi szférához kapcsolja Hylast:

κατήριπε δ' ἐς μέλαν ὕδωρ
 ἄθροος, ὡς ὅτε πυρσὸς ἀπ' οὐρανοῦ ἤριπεν ἀστήρ
 ἄθροος (49—51).¹⁸

A körtáncot lejtő Nymphák egy képzeletbeli középpont körül forgó mozgást végeznek, melytől sem vízszintes, sem függőleges irányban nem távolodnak el. A körmozgás talán a nyughatatlanságukat fejezi ki.

A megnevezés módjának, adott esetben a nevek hiányának a paradeigmán belül is sajátos funkciója van, hasonlóképpen, mint a Héraklés név helyett alkalmazott periphrasisnak a bevezetőben. Héraklést, amikor Iasón csapatához csatlakozik, Alkméné fiának nevezi a költő (20), nevét megelőzi a 'ταλαεργὸς ἀνήρ' (19), amely a fenti 'χαλκεοκάρδιος' (5) jelzőhöz hasonlóan a hērós olyan tulajdonságira utal, amelyek révén kiemelkedik a halandók közül. Mint az Argó legénységének tagja, már Héraklés néven szerepel, először, mint Telamón asztaltársa (37), de amikor Hylasért aggódik, akkor a halandó apára utaló Amphitryoniadás a megnevezése (55), majd, amikor az áthatolhatatlan bozótton keresztül gyalogolva (64) ismét közeledik az Argó hősi csapatához, megint Héraklés a neve. A nevet azonban megelőzi egy hasonlat, amely a zsákmányához siető oroszlánhoz hasonlítja Héraklést. A hasonlat és a Héraklés név együtt jelzi, hogy az „örjögés”, a szerelmi szenvedély csak rövid ideig tartó állapota a hērósoknak, aki a hősök csapatához tartozik, s általában és tartósan a hősi magatartás jellemző rá.¹⁹ Héraklésra várnak a hajósok (70), és Héraklést csúfolják, amiért elhagyta a hajót és gyalog ment Phásisba (73). Héraklésszal kapcsolatban tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a név ki nem mondása, a periphrasis következetesen arra utal, hogy a név viselője éppen Erós hatalma alatt áll, nem ura önmagának. Az Argó névvel háromszor találkozunk a költeményben: először annak kapcsán, hogy Hylas beszállt az Argóba (21), majd amikor a hősök isteni csapata elfoglalja helyét a hajó belsejében (28), és még egyszer, a költemény végén, amikor megtudjuk, hogy Héraklést csúfolták, amiért elhagyta a harmincevezőpados Argót és gyalog ment Phásisba. Az Argó nem áll Erós hatalma alatt, nevét nem helyettesíti periphrasis. Jelzője: εὐέδρον (21), 'jól megépített',²⁰ de tartozik hozzá egy hasonlattal bővített

¹⁸ Tüstént lebukott a sötéthabu vízbe / nyomtalanul, mint csillag hull tengerbe az égről / nyomtalanul. (Kerényi Grácia ford.) — A tavaszt megjelenítő költői képhez is csillagokat, de felfelé irányuló mozgást rendel hozzá a költő: Az Argó útját akkor kezdi, amikor a Peleiasok (— a Fiastyúk —) feltűnnek. Ennek a csillagképnek a megjelenése jelzi a hajózási idény kezdetét. A mozgások és a napszakok között is érdekes összefüggést találunk. Az „alvilági” szféra csak este nyílik meg Hylas előtt — miközben az Argó áll! —, és az Argó reggel képes folytatni útját.

¹⁹ Vö. Szepessy 1999, 85.

²⁰ Apollóniosnál az Argó jelzője εὐζυγον (Arg. I, 4). Theokritos azzal, az εὐζυγον jelzőt εὐέδρον-nal helyettesíti, nem csupán kevésbé gyakori szóval helyettesíti a homerizáló epithetont, hanem ennél többet tesz. (Effe utal erre az Apollónios-idézetre: Effe 1992, 39. jegyz.) Az Apollónios szövegét ismerő olvasó

értelmező is, amelyből megtudjuk, hogy nemcsak sértetlenül haladt át a veszélyes szoroson, hanem meg is állította a mozgó sziklákat,²¹ és simán futott be a Pháisi-öbölbe, mint a sas (22—24). Az Argó jellemzői közül Theokritos azt emeli ki, hogy közös, ésszerűen irányított munka eredménye,²² és nemcsak dacol a természet viszontagságaival, hanem megzabolazza az ártó erőket. A katalogos helyett mindössze három sort találunk:

ἀλλ' ὅτε τὸ χρούσειον ἔπλει μετὰ κῶας Ἰάσων
 Λισονίδας, οἱ δ' αὐτῶ ἀριστῆες συνέποντο
 πασᾶν ἐκ πολλῶν προλελεγμένοι ὧν οφελός τι (16—18).²³

Theokritos itt hasonló eljárást alkalmaz, mint a költemény elején, amikor Erós származását ismertette: a forrás megadása nélkül utal Apollónios Rhodios eposzára.²⁴ A vállalkozást vezető Iasónon, a paradeigma középpontjában álló Héraklésen és Hylason kívül az Argó utasai közül egyedül Telamónt nevezi meg, de ezt a nevet egyszer sem helyettesíti periphrasis. Telamón nem kerül Erós hatása alá, és a jelzője: ἀστεμφής, 'rendíthetetlen', 'szilárd', 'megingathatatlan', szintén arra utal, hogy a kitűzött célra való törekvéstől nem térítheti el semmi, fegyelmezetten igazodik a közös renchez.²⁵ Hylas esetében akkor alkalmaz periphrasist a költő, amikor Hylas a (kisbetűs!) erős eszközöként szerepel (κόυρος, 46; Ἀργείῳ. ... παιδί 49):

πασάων γὰρ ἔρωσ ἀπαλὰς φρένας ἐξεφώβησεν
 Ἀργείῳ. ἐπὶ παιδί (48—49),²⁶

majd amikor Héraklés nyugtalankodik a gyermek miatt (περὶ παιδί, 55). Hasonló funkciójuk van a jelzőknek is. Hylas neve mellett jelző, illetve értelmező szerepel, amikor mások szenvedélyének tárgya, illetve szenvedélyek rabjainak kiszolgáltató. Nevéhez, amikor megtudjuk róla, hogy Héraklés szerette, jelző (χαρίεις) és értelmező (τὸν πλοκαμιῶδα φορεῦντος) tartozik (7). Jelző nélkül szerepel a neve az Argó uta-

tudja, hogy Theokritos az apollóniosi jelző helyére tette az eὐέδρον jelzőt, és Theokritos költeményét tovább olvasva hangsúlyos helyeken találkozik az ezen a helyen hiányzó -ζυγον utótag más előtagú összetételével: a költemény utolsó előtti sorában (τριακοντάζυγον Ἀργῶ), és előbb, a költemény közpe táján a ζυγός főnényvel (ἐκβάντες δ' ἐπὶ θῖνα κατὰ ζυγὰ δαίτα πένοντο, 32).

²¹ Apollónios Rhodios is említi, hogy a sziklák egymáshoz tapadva egy helyben maradtak, miután az Argó áthaladt köztük (Arg. 2, 604—605).

²² Apollónios Rhodiosról tudjuk, hogy Pallas Athéné segítségével épült (Arg. 1, 1187—1189).

²³ Amde midőn az aranygyapjúért útnak eredtek / Aisón sarja, Iásón, és vele sok deli ifjú, / minden város legjáva, nagy tettekre sovárgók. (Kerényi Grácia ford.)

²⁴ Apollónios Rhodiosnál a hősök katalogosa több mint kétszáz sor terjedelmű (Arg. 1, 23—227).

²⁵ Schol. ad 37: ἀστεμφεῖ, ἰσχυρῶ ἀμετακίνητῳ. Μ. ἀνδρείῳ. C. — Telamónról Apollónios Rhodiosról annyit tudunk meg, hogy Salamis szigetéről érkezett (Arg. 1,93), Homérostól pedig, hogy Aiakos fia, Aias és Teukros apja (Il. 8, 281—284, 13, 170, 177; 17, 284).

²⁶ mert vágy támadt zsenge szívükben az argosi bájos / ifju iránt (Kerényi Grácia ford.) (ti. a Nympháknak).

saként — ebben a sorban viszont az Argónak van jelzője! — (21), a szőke (ξανθός) értelmező kapcsolódik Hylas nevéhez, amikor vízért megy (36), és ismét jelző (κάλλιστος) áll Hylas neve előtt, amikor mások szerelmi szenvedélyének áldozatául esvén, halála után a boldogok közé számít (72).

A Nymphákat háromszorosan határozza meg Theokritos. Először csak Nympháknak nevezi őket, jelző nélkül (43), azután ezt az elnevezést megismétli hátravetett jelzővel (ἀκοίμητοι, 44), majd értelmezővel egészíti ki: δεινὰ θεαὶ ἀγροιώταις.²⁷ Ezután nevezi meg őket egyenként.²⁸ Egyikük, Nycheia neve utalhat arra is, hogy a napszakok közül az éjszaka áll közel hozzájuk,²⁹ és így közvetten arra, hogy a sötét, alvilági erők birodalmához tartoznak.

Theokritos részletesen leírja a növényvilágot a kiosi pihenő színhelyén. Összesen hat, vagyis háromszor két növényfajt nevez meg, az Argó legénységével kapcsolatban kettőt, Hylasszal kapcsolatban négyet, három sorban kettőt-kettőt elhelyezve, és mind a hat növénynévhez jelzőt kapcsol. A növényeknek az egyes alakok vonatkozásában különböző a funkciója. Héraklés számára a mások (halandók) számára áthatolhatatlan tüskés bozót (úttalan) út, az Argó utasai számára a növények nyersanyagot szolgáltatnak a fűágy készítéséhez, a forrás közelében levő növények pedig Hylas számára, illetve vele kapcsolatban jelek. A költő megjelöli a helyet, ahol az Argó utasai a növényeket gyűjtik, a rét funkcióját — nagy segítség a fűágyakhoz —, majd megnevez két fajt:

λειμών γάρ σφιν ἔκειτο μέγα στιβάδεσσιν ὄνειρα,
ἐνθεν βούτομον ὄξυ βᾶθῦν τ' ἐτάμιοντο κύπειρον (34—35).³⁰

A jelzővel ellátott növénynevek chiasztikus szerkezetet adnak: az első növénynév után áll az első növény jelzője, a második növény jelzője pedig megelőzi a jelzett szót: növénynév₁ jelző₁ jelző₂ növénynév₂. Amikor a költő Hylas munkájáról számol be, aki a közösségből kiválva vizet hozni ment, a költő először megjelöli a növények lelőhelyét, majd felsorol négy fajt, ezekhez jelzőt kapcsolva:

ἡμένω ἐν χωρῶ' περὶ δε θρύα πολλά πεφύκει,
κυάνεόν τε χελιδόνιον χλωρόν τ' ἀδιαντόν
καὶ θάλλοντα σέλινα καὶ εἰλιτενῆς ἄγρωστις. (40—42)³¹

²⁷ nép-rettegte, sosem nyugovó istennők (Kerényi Grácia ford.)

²⁸ A scholionok a Nymphák nevét nem értelmezik. A nevek megválasztásáról ld. Gow ad 45.

²⁹ LSJ νύχτιος, α, ον = νύχτιος, α, ον nightly.

³⁰ errevaló volt éppen az arrébb elterülő rét, / vágta a sűrűn nőtt sásból, meg az édes elecsből. (Kerényi Grácia ford.)

³¹ egy kis lanka tövében. Szittyó nő körülötte, / kékes fecskéfűvön csillámlik a sárga fodorka, / zeller zöldje virul, s burjánzik a csillagpázsit (Kerényi Grácia ford.) — Vértessy Dezső az ἀδιαντόν-t fordította fodorkának; A görög bukolikusok (Theokritos, Moschos, Bion) költeményei. Ford. Vértessy Dezső. Magyarázta Módi Mihály. I—II. Budapest 1939—1940.

A 41. sorban a jelzős növénynevek chiasztikus szerkezetet alkotnak, de más elrendezésben, mint az előbb: a *χελιδόνιον* és az *ἀδιαντον* jelzője fel van cserélve. A *χελιδόνιον* a ma Magyarországon is előforduló vérehulló fecskefűvel (*Chelidonium maius* L.) azonosítható,³² az *ἀδιαντον* pedig egy páfrányfajjal, melynek magyar neve vénuszhaj (*Adiantum capillus-veneris* L.).³³ A jelzők botanikailag értelmezhetők, a növények „természetes” színére utalnak.³⁴ A *χελιδόνιον*, vagyis a vérehulló fecskefű virága sárga, levelei világoszöldek, a páfrány levelei viszont sötétzöldek. Elöl áll a *κυάνεον*, az *ἀδιαντον* jelzője, ezután következik a *χελιδόνιον*, követi a hozzá tartozó jelző, a *χλωρόν* és a sor végén az *ἀδιαντον* növénynév, tehát jelző₄ növénynév₃ jelző₃ növénynév₄. A *κυάνεος* — sötétkék — egyaránt jelzője a *συνδρομάδες*-nak, az összecsapódó szikláknak (22) és a Nymphák forrása közelében levő növényzetnek (41).³⁵ A jelzőcsere a Hylast a föld alati — víz alatti világban fenyegető veszélyt jelzi. A *κυάνεος* jelzőnek kettős szerepe van a költeményben: nemcsak a sziklák és egy növény természetes színére utal, hanem a paradeigmában ábrázolt világon belül is jel: azt jelzi, hogy Hylas a forrás közelében olyan helyhez ért, amely az ártó erők világához tartozik. A 42. sorban a harmadik jelzőpár tagjai már nincsenek felcserélve: *καὶ θάλλοντα σέλιννα καὶ εἰλιτενῆς ἄγρωστις*.³⁶

Theokritos a 13. epyllionban mintegy körképen ábrázolja azt a felfogást, hogy a szerelem nem más, mint szenvedés. A képből hiányzik a beteljesült, boldog szerelem. Akiket a pusztító szenvedély nem kerít hatalmába, azok csupán elkerülik a szenvedést. Egyedül Hylas az, aki a boldogok, vagyis az istenek közé számít, de ő is csak halála árán, halála után. Ezt a véleményt a szerelemről Theokritos gazdag költői eszköztár segítségével közvetíti az olvasónak.

³² Sárga virágú, élénkzöld levelű növény, mely sötétsárga tejnedvet ereszt, ha megsértjük. Erdőkben, kertekben közönséges. *Soó R.—Kárpáti Z.:* Magyar flóra. Harasztok — virágos növények. Növényhatározó II. kötet. Budapest 1968, 425. Vö. *Jacques André:* Les noms des plantes dans la Rome antique. Paris: Les Belles Lettres 1985, 62. s. v. *chelidonia*.

³³ A vénuszhaj a trópusi és a mérsékelt éghajlati övben egyaránt főleg források közelében, nedves sziklákon fordul elő. Magyarországon dísznövény, de elvadulva is megtalálhatjuk meleg vízi források mellett, kutakban. *Soó—Kárpáti* 1968, 62; *Domokos J.:* Páfrányok a lakásban és a kertben. Budapest 1973, 56—57. Vö. *J. André* 1985, 5, s. v. *adiantum*.

³⁴ *Rumpel* a *χλωρός* előfordulásának a XIII. idill 41. sorában a 'zöld' 1) „viridis, virens; de arboribus, floribus, foliis” jelentést tulajdonítja, de a *χλωρός* szó emberre vonatkoztatva is megtalálható Theokritosnál, egy helyen, a XXV. költemény 220. sorában, és *Rumpel* csak ilyen vonatkozásban rendeli hozzá a 2) 'pallidus' jelentést: *Ioannes Rumpel:* Lexicon Theocriteum. Hildesheim: Olms 1961, 158, sv. *χλωρός*. — *Amigues* nemcsak botanikailag azonosítja a növényeket, hanem a nevek párhuzamos előfordulásait is felsorakoztatja, és ismerteti a növények felhasználását varázslatokban, továbbá az élettani hatásukra vonatkozó ókori ismereteket. A két növény jelzőinek kölcsönös felcserélését a jobb és bal, szín és fonák felcserélésével kapcsolatos babonás hiedelmekkel hozza összefüggésbe, és úgy értelmezi, mint utalást Hylas küszöbön álló tragédiájára. *S. Amigues:* De la botanique à la poésie dans les idylles de Théocrite. Revue des Études Grecques, 109, 1996, 467—488, különösen 480.

³⁵ Schol. ad 22. *Κυανέων, μελανίων πετρών.*

³⁶ Érdeemes megjegyezni, hogy a költeményben többször is megjelenik a hármas szám. Itt háromszor két növénynévvel találkozunk, három különféle elrendezésben, tehát háromszor két elem variációról van szó, de a cselekmény szintjén is jellemző a hármas szám: Héraklés is háromszor kiált Hylasnak, aki háromszor próbál válaszolni, hárman vannak a Nymphák stb.

SUMMARY

Theocritus' idyll 13 is a consolation to Nikias. The story of Hylas itself is a paradigm confronting the resoluteness and discipline of the community (the Argo) with the destructive power of love. The heroic attitude is characterized by a linear motion with a destination (Argo) or by immobility (Telamon, Heracles waiting for the lion). Heracles as a victim of his passion for Hylas deviates from the path of the Argo but he still remains in the human sphere. Hylas leaves the sphere of the rational (human) life and as a victim of the passion of the Nymphs — who are moving in a circle — he gets into the underground sphere of the irrationality, but after his death he comes to the sphere of the gods.

Keywords: Theocritus, idyll, hellenistic poetry, Hylas

HARMATTA JÁNOS
A SELYEMÚT NYELVEI

SCHÜTZ ÖDÖN EMLÉKÉNEK

Már a Seleukida uralkodók és a greko-baktriai királyok felismerték az egyrészt a Kína és Közép-Ázsia, másrészt a Közép-Ázsia és Európa közötti kereskedelmi kapcsolatok nagy lehetőségeit. Később a kínai Han Birodalom kiterjesztette hatalmát a Tarim-medencére és megnyitotta mind az északi, mind a déli „selyemutat” a karaván-kereskedelem számára. A nyelvi kommunikáció szükségessége a távolsági kereskedelemben kedvezett bizonyos nyelvek használatának és elterjedésének mind a szárazföldi, mind a tengeri „selyemút” útvonalán. Így váltak először a szogd és a gándhári prákrit, később a xvárizmi, a perzsa és a szír, majd a mongol hódítás után a kún, az ujjur, az örmény és az orosz a „selyemút” nyelveivé.

Kulcsszavak: szogd, gándhári, xvárizmi, perzsa, szír, selyemút

A természetes anyagi készletek egyenetlen eloszlása a földön időtlen idők óta szükségessé tette a nyersanyagok és a termékek cseréjét az emberi csoportok között. A nemzeti társadalom kialakulása után a szomszédos kis ethnikai közösségeknek nem okozott komoly nehézséget a nyelvi érintkezés, mert exogám kapcsolatban álltak egymással, s ennek következtében korlátozott kétnyelvűség jött létre közöttük. Így a törzsi nyelvek nagy száma nem jelentett akadályt a szomszédos nemzetségek között csere formájában folyó lánckereskedelem számára, és bizonyos javak (mint az obszidián és az okker) a paleolit korban már távoli területekre is eljutottak a törzsek közötti csere formájában folytatott cserekereskedelem útján.

Nehézségek keletkeztek azonban a nyelvi érintkezésben, amikor vándorlások következtében vagy a folyókon és tengereken kialakult vízi közlekedés útján, illetve a fejlettebb társadalmak karaván-kereskedelme révén egymástól távol élő és különböző nyelveket beszélő népek kerültek kapcsolatba egymással. Ezekben az esetekben szükségessé vált bizonyos jelrendszerek használata, amelyek a nyelvi közlést helyettesíthették. Az „Aratta ura” sumér eposz elbeszélése szerint, amikor Enmerkar király egy expedíciót küldött Arattába (ma Shahr-i Sokhta régészeti lelőhely Iránban) abból a célból, hogy építőanyagokat szerezzen, a sumér kereskedők kéréseiket agyag táblákra karcolt piktografikus jelekkel közölték. Aratta lakosai megértették a piktografikus jeleket s magukévá téve ezt a közlési rendszert, ők is kezdtek piktografikus jeleket alkotni, hogy kifejezzék igényüket az építőanyagok gabonafélékben adandó

ellenértékére. Így azután többször váltva piktografikus táblák segítségével tárgyalási üzeneteket, megegyeztek az építőanyagok és a cserében kért gabonafélék mennyisége tekintetében. Kölcsönös félelem esetében a kereskedő felek, kerülve a közvetlen érintkezést, a nyelvi közlést viselkedésformákkal is helyettesíthetik, mint ezt Herodotos a Kr. e. V. században a föníciaiaknak a nyugat-afrikai törzsekkel folytatott néma kereskedelméről tudósítva leírja.

Nem kétséges azonban, hogy a kereskedelem és a közlekedés fejlődése szükségessé tette a különböző nyelveket beszélő emberi közösségek között a nyelvi érintkezés könnyebb és pontosabb formáinak a létrejöttét. Egy nemzetközi diplomáciai nyelv használatának először a Közel-Keleten a Kr. e. II. évezredben jöttek létre kedvező feltételei, amikor a babiloni nyelvet széleskörűen használni kezdték mind nemzetközi szerződésekből, mind a diplomáciai levelezésekből. Később, a Kr. e. I. évezred folyamán a babilonit háttérbe szorította az arameus, amelyet a babiloninál sokkal nagyobb területen elterjedt ethnikum beszélt, és írása a babiloni ékíráshoz hasonlítva sokkal egyszerűbb volt. Ezért vezették be a Kr. e. V. század első felében mint hivatalos közvetítő nyelvet az Óperzsa Birodalom királyi kancelláriáiba. A nagykirály és tisztségviselői óperzsa nyelven diktálták le parancsaikat, rendeleteiket, leveleiket az arameus írnokoknak, azok lefordították és leírták azokat arameus nyelven és elküldték a tartományok helytartói kancelláriáiba, ahol az arameus szövegeket újra lefordították óperzsára vagy valamilyen helyi nyelvre a szükséglet szerint.

Ez a nyelvi közlési rendszer kitűnően működött, és első ízben tette lehetővé a nyelvi érintkezést az Óperzsa Birodalom hatalmas területének keretében, amely egyrészt Etiópiától a Szir-daryáig, másrészt Kis-Ázsiától az Indus-folyóig terjedt. Egy ilyen közvetítő kancelláriai nyelvnek a hasznosságát világosan mutatja az a tény, hogy Nagy Sándor és utódai is megtartották az Óperzsa Birodalom bukása után is. A görög csak lassan kezdett hasonló szerepet játszani a hellénisztikus Keleten és a leginkább hellenizált országokban. Mindenesetre, a görög mellett az arameus használata is tovább folytatódott, és később a Kr. e. II. századtól kezdve lehetővé tette a különböző közép-iráni nyelvek, mint a pártus, a középperzsa, a szogd és a xvárizmi írásrendszerének a létrejöttét.

Míg Nagy Sándor világosan felismerte az India és Mezopotámia közötti kereskedelem számára a tengeri út jelentőségét, addig a Seleukidáknak és a greko-baktriai királyoknak volt az érdeme azoknak a nagy lehetőségeknek a realizálása, amelyek egyrészt a Kína és Közép-Ázsia, másrészt a Közép-Ázsia és Európa közötti kereskedelmi kapcsolatokban rejlettek. Ez volt az indítéka annak, hogy a Seleukidák hajós expedíciót küldtek a Káspi-tenger felderítésére, a greko-baktriai uralkodók pedig katonai műveleteket vezettek egészen Lou-lanig a Kr. e. II. század első felében abból a célból, hogy biztosítsák a Tarim-medencén keresztül vezető kereskedelmi útvonalat. Ezek a történeti események kedvező feltételeket teremtettek Közép-Ázsián keresztül a Kelet és Nyugat közötti távolsági kereskedelem fejlődése számára.

Ugyanakkor azonban a távolsági kereskedelemben égető kérdéssé vált a nyelvi kommunikáció problémája. Először, ha a távolsági kereskedelem több olyan törzsi

területen haladt keresztül, amelyeknek lakossága különböző nyelveken beszélt, a kereskedőknek annyi tolmácsról kellett gondoskodniuk, ahány különböző nyelvet beszéltek a kereskedelmi útvonal mentén. Így, Herodotos leírása szerint a görög és szkíta kereskedők, akik a Bug-liman mellett fekvő Olbiából indultak el, hét tolmácsot alkalmaztak, amíg elértek az Urál hegységhez. Hasonlóképpen az ókori Kínában a kereskedőknek annyi tolmácsról kellett gondoskodniuk, ahány nyelvterületen haladtak át kereskedelmi útjukon. Ezért a kínai források kétfordításos (*ch'ung-i*) kereskedelemről, sőt olyan árucikkekről beszélnek, amelyeket kilencszeres fordítással (*ch'u-i*) szállítottak.

A greko-baktriai uralkodók katonai műveletei olyan történeti pillanatban történtek, amikor a Tarim-medence fölötti uralomért folyó küzdelem a yüeh-chih-k, a hsiung-nu-k és a kínaiak között még nem dőlt el. Valamivel később azonban a hsiung-nu-k legyőzték a yüeh-chih-eket és kiterjesztették uralmukat a Tarim-medencére. Így a greko-baktriai politikai befolyás csak rövid ideig tartott ezen a vidéken, s a görög sohasem tudott széleskörűen használt nyelvvé válni a közép-ázsiai kereskedelem gyakorlatában.

Másrészt vannak bizonyos adatok két másik nyelv elterjedésére ebben a földrajzi térségben már a Greko-baktriai Királyság aranykorában. A greko-baktriai uralkodók által alapított új városok nagyszámú indiai kereskedőt és kézművest vonzottak betelepülésre, akik a gāndhārīt, Északnyugat-India prákrit nyelvjárását beszélték. A hellénizmus előmozdította az urbanizációt Sogdianében is, ahol már a Kr. e. III. században kedvező feltételek jöttek létre a kézművesség és a kereskedelem fejlődése számára. E fejlődés következményeként a szogdok kézműves és kereskedő néppé fejlődtek, s az elsők voltak, akik kereskedelmi kapcsolatokat teremtettek Kínával. Világosan bizonyítja ezt az a tény, hogy a Ts'in Királyság neve szogd *Čin* alakjában terjedt el Kína neveként. Az indiai kereskedők ezt a nevet *Cina* (= *Čina*) alakban a szogdoktól vették át, s ez világosan mutatja, hogy Kínával később kerültek kapcsolatba, mint a szogdok.

A Greko-baktriai Királyság fennállása alatt az indiai kereskedők tevékenysége valószínűleg az Amu-daryától délre eső területre korlátozódott. A Baktriában és Gandhārában élő görögök nyitottak voltak az idegen nyelvek irányában. A görög tisztségviselők dedikációs feliratai világosan tanúsítják készségüket mind a gāndhārī prákrit nyelv, mind az ind vallásos kultuszok elfogadására. Így az indiai kereskedőknek a nyelvi érintkezés nem okozott nehézséget Greko-Baktria területén, ahol a szogdoktól importált árukat átvették. Az indiai kereskedők nyomában a buddhista misszionáriusok is megjelentek a Greko-baktriai Királyság legfontosabb központjaiban.

A Greko-baktriai Királyság bukása és a yüeh-chih hódítás semmiképpen nem akadályozta a buddhizmus és a gāndhārī prákrit terjedését. A Kušāṇa Királyság létrejötté után nagy buddhista vallási központok jöttek létre a kereskedelmi útvonalak jelentős városaiban mint pl. Tarmitában (ma Termez), az Amu-darya legfontosabb átkelőhelyén.

A buddhista monostorok elegendő számú írnokot tudtak nevelni a kušāna közigazgatás számára, s ennek következtében a görög és baktriai mellett a gāndhārī prákrit vált a Kušāna Birodalom legfontosabb közigazgatási nyelvén. Időközben, a Kr. e. I. század első évtizedei alatt, a Han Birodalom kiterjesztette hatalmát a Tarim-medencére, és megnyitotta mind az északi, mind a déli „selyemutat” a karavánkereskedelem számára. Az indiai kereskedők társultak a szogdokkal és közös karavánokat szerveztek, amelyek nagy mennyiségben szállítottak kínai selymet és más termékeket nyugatra. Így két nyelvet használtak a „selyemút” mentén: a szogdot és a gāndhārī prákritot. A szogdok terjeszkedése Kína felé és magában Kínában megelőzte az indiai kereskedőkét. Tunhuangtól Lo-yangig, a kínai fővárosig s még azon is túl, a szogdok állandó kolóniákat létesítettek minden jelentősebb városban és közigazgatási központban mint Chiu-chüanban, Kut-sangban, Kin-chengben, Nanyangban és hitel- és tőkeügyleteken alapuló üzleti tevékenységet fejlesztettek ki.

A szogdnak mint a „selyemút” nyelvének beszédes tanúbizonyságául szolgálhatnak a szogd „régí levelek”, amelyeket Tun-huangban és Kin-chengben írtak Kr. u. 196-ban, a Han-dinasztia bukásának előestéjén. Ezek leírják mind a korabeli történeti eseményeket, mind pedig a szogd kereskedők nehézségeit, amelyeket Kína belső zavarai közepette átéltek. De a szogd nyelvet nemcsak a Közép-Ázsia oázisain keresztül vezető „selyemúton” használták. Volt egy „selyemút” a steppe és az erdős steppe övezetében is. A törzsszövetségeket és olykor nagy birodalmakat szervező nomád törzsek nagy mennyiségű selyemnek jutottak birtokába Kínából cserekereskedelem útján vagy kikényszerített „ajándékok” formájában, vagy rablás révén, s ennek egy részét más törzsekkel való cserére használták. Így tekintélyes mennyiségű selymet szállítottak egyik törzstől a másikig a steppei „selyemúton”. A szogdok bizonyára korán felismerték a steppei „selyemút” jelentőségét és kereskedői tapasztalataik és tehetségük révén kiterjesztették tevékenységüket az északi nomádok között is. Csaknem ugyanabban az időben, amikor a szogd kereskedők Kínában a szogd „régí leveleket” írták, más szogd előkelők messze északon a Bajkál-tó vidékén az Ivolla folyó mellett fekvő hsiung-nu erődíjében tartózkodtak.

Azonban a szogd nemcsak kereskedőknek volt a nyelve, hanem három világvalás, a buddhizmus, a manicheizmus és a kereszténység magasan fejlett irodalmi nyelvének funkcióját is betöltötte. Következésképpen a buddhista, a manicheus és a keresztény gyülekezeteknek a létrejötte a Tarim-medencében, Kínában és még a nomádok között is jelentősen megszilárdította a szogdnak mint „lingua franca”-nak a helyzetét a nyelvi kommunikációban.

A „selyemút” másik jelentős nyelve az ókorban, a gāndhārī prákrit, szintén irodalmi nyelv is volt. Használatát és elterjedését nagy mértékben elősegítette az, hogy a hivatalos nyelv szerepét töltötte be a kušāna közigazgatásban. A Kušāna Birodalom bukása után ugyanilyen minőségben vezették be a Lou-lani Királyságban, amelynek területe a Tarim-medence tekintélyes részét foglalta magába. Következésképpen a gāndhārī prákrit használata a „selyemúton” a Kušāna Királyságban és a

Tarim-medencében úgyszólván magától értetődő volt. De nemzetközi nyelvként való elfogadását még inkább megkönnyítette általános használata a buddhizmus Mahāsāṅghika iskolája által. Éppen a Mahāsāṅghika iskola volt ugyanis, amely először kezdett missziós tevékenységet kifejteni Közép-Ázsiában. Így jelent meg először Khotanban, majd azután Kínában is. Buddhista művek első fordításait mind Khotanban, mind Kínában gāndhārī prákritban írt szövegekből készítették. A gāndhārī prákrit, a „selyemút” egyik nyelve tehát ilyen módon a buddhista kultúra hordozójává is vált Közép-Ázsiában. Az indiai kereskedők társaságokat és céheket alakítottak Khumdanában, a kínai fővárosban (ez a névalak szintén szogd eredetű a gāndhārī prákritban s ugyancsak a szogdok korábbi jelenlétére utal Kínában), amelyeknek tagjai Gandhārába visszatérve kegyes adományokat ajánlottak fel a Mahāsāṅghika gyülekezeteknek. A gāndhārī prákrit szoros kapcsolata a buddhizmus Mahāsāṅghika iskolájával azonban hátrányos következményekkel is járt. A buddhizmus Sarvāstivāda iskolájának zsinata után, amelyet II. Kaniška kuṣāṇa király hívott össze Kasmirban, a nagy buddhista költő, Ásvaghoṣa tevékenységének eredményeképpen a buddhista hibrid szanszkritot fogadták el a buddhista kánon nyelvüül. A buddhista hibrid szanszkrit így hamarosan a gāndhārī prákrit helyébe lépett Közép-Ázsiában. Ahogy a gāndhārī prákrit eltűnt a buddhista gyülekezetek életéből, csökkent jelentősége a „selyemút” számára is. Másrészt viszont a szogd használata elterjedt a „selyemút” déli elágazásán is, amely a Karakoramon keresztül Gandhārába vezetett. Amikor ugyanis Kr. u. 234-ben a Sāsānida Irán kiterjesztette hatalmát a Kuṣāṇa Birodalom nyugati részére és képessé vált a „selyemút” baktriai szakaszának ellenőrzésére, a szogd kereskedők merész kísérletet tettek arra, hogy a selymet és a többi kereskedelmi cikket a nehezen járható Karakoramon keresztül szállítsák Indiába.

Így ezután évszázadokra a szogd lett a „selyemút” uralkodó nyelve Közép-Ázsiában. Ezen a földrajzi térségen kívül azonban más nyelveket is használtak a „selyemút” elágazásain. Ugyanez a megállapítás érvényes a tengeri „selyemútra”, amelynek forgalma nyugodtan fejlődött, amióta Kr. e. 80 körül Hippalos felfedezte a monszun szelek segítségével az Indiába való hajózás lehetőségét. A szogdok a selymet és más árucikkeket Kínából Xvārizmig, Parthiáig, a Sāsānida Iránig és Gandhāráig szállították. Xvārizmiban xvārizmi kereskedők vették át a keletről odáig szállított kereskedelmi cikkeket, és ők vitték tovább azokat Kelet-Európába. Iránban Mervben párthusok, később perzsák kapcsolódtak be és folytatták az áruk továbbszállítását. Gandhārában indiai kereskedők vettek részt a kereskedelmi cikkek szállításában egészen az India nyugati partvidékén fekvő kikötőkig, ahol viszont perzsa kereskedők rakták hajóra az árukat és szállították el azokat Mezopotámiába, Omanba, Yemenbe és Ethiopiába. Ha az árucikkek eljutottak a római (korábban a seleukida) határig akár a szárazföldi, akár a tengeri „selyemúton”, palmyrai és szír kereskedők vették át az árukat és szállították tovább a Római Birodalomba.

Mindezek alapján kétségtelen, hogy a „selyemút” elágazásain több nyelvet is használtak annak megfelelően, hogy milyen nyelvű kereskedők voltak birtokában a

felvásárláshoz szükséges kereskedelmi tőkének. Ez a gazdasági tényező döntő jelentőségű volt. Amikor a Kr. u. V. században Bizánc az ethiop kereskedők segítségével ki akarta szorítani a perzsa kereskedőket az indiai kikötők selyemkereskedelméből, az ethiop kereskedők semmit sem tudtak elérni, mert híjával voltak a szükséges kereskedelmi tőkének. Így tehát a „selyemút” végső nyugati és déli szakaszain a következő nyelveket használták az ókor végéig: xvārizmi, párhús, közép-perzsa, különböző közép-ind nyelvek, tamil (az Arikameduban talált kerámika tamil feliratai alapján következtetve), palmyrai és szír. Ezek közül csak a xvārizmi, a közép-perzsa (később az újperzsa) és a szír játszottak fontos szerepet mint a „selyemút” nyelvei a középkorban.

A Kelet-Európával folytatott xvārizmi karaván-kereskedelem aranykora a Kr. u. X. század volt, amikor a szamanida gazdasági befolyás és pénzforgalom döntő befolyást gyakorolt erre a területre. Lassú eltörökösödése ellenére a xvārizmi nyelv tovább élt és használatban maradt egészen a mongol hódításig. A szír mint az arameus leszármazottja széleskörűen elterjedt nyelvvé vált a Közel-Keleten. Ezenkívül Szíria nagy városai jelentős kereskedelmi tőkével rendelkeztek, s ezáltal jól be tudtak kapcsolódni a selyemkereskedelembé. Továbbá a szír irodalmi nyelvvé fejlődött és a nesztoriánus kereszténységnek lett a nyelve, amely széleskörűen elterjedt Közép- és Kelet-Ázsiában a korai középkorban. Így a szírt használni kezdték a selyemúton a Kr. u. II. századtól kezdve, amikor a szír Maes Titianos és szír társai először indultak útnak Közép-Ázsiába, hogy bekapcsolódjanak a selyemkereskedelembé.

Végül a közép-perzsának (majd azután az újperzsának) szánta a sors, hogy a legtartósabb és a legjelentősebb szerepet játssza mint a „selyemút” nyelve. A Sāsánida Birodalom létrejötte óta a perzsák uralkodó szerepet játszottak az India és a Perzsa-öböl, illetve a Dél-Arábia közötti kereskedelemben. Ennek megfelelően a perzsa használata dominált ezen a tengeri kereskedelmi útvonalon. De a perzsák kiterjesztették hatalmukat a „selyemút” kezdő szakaszára is Közép-Ázsiában, s így szerepük fokozatosan megerősödött abban a selyemkereskedelemben, amely az oázisokon keresztül vezető útvonalat használta. A perzsa kereskedők megszilárdították helyzetüket még magában Sogdianében is, mint ezt egy perzsa kereskedőnek Pengikentben talált, publikálatlan pehlevi feliratai világosan bizonyítják. Az arab hódítás Közép-Ázsiában gyökeresen megváltoztatta a nyelvhasználat helyzetét a perzsa javára. A szogd gazdaság és kereskedelem lehanyatlott, a szogd lakosság nagy része kivándorolt és szétszóródott. A perzsák áttértek az iszlámra és a szogdok helyére léptek a selyemkereskedelemben, és a perzsa nyelv lett évszázadokra a „lingua franca” mind Nyugat-, mind Közép-Ázsiában. Használata nem korlátozódott a kereskedelemre, hanem az irodalomnak és általában a művelődésnek is domináló nyelvvé vált nemcsak az iráni dinasztiák alatt, hanem a török és a mongol uralkodók udvarában is. Így Firdausi a Šāhnāmét Mahmud al-Ghazni udvarában írta. A perzsa általánosan elfogadott diplomáciai nyelvvé is lett, így pl. a mongol uralkodók perzsa nyelven írták meg leveleiket a pápáknak, török bevezetéssel és mongol pecséttel. A perzsának ez a kivételes helyzete változatlan maradt a tizenhetedik

századig. Jelentősége csak a latinéval hasonlítható össze a középkori Európában. Szimbolikus interkulturális eseménynek tekinthetjük, hogy a kún nyelv szótárának (a Codex Cumanicus-nak) összeállításánál a Krím félszigeten Solkhatban (ma Eski-Krym), ahonnan a karavánút indult Xvārizmba és Xorāsānba, és a Volga melletti Saraiban történt lemásolásánál a ferences szerzetesek a kún szavak jelentésének magyarázatára a latin és a perzsa nyelvet használták.

Nem véletlenül történt, hogy a Codex Cumanicust éppen ebben az időben állították össze. A mongol hódítások és a Mongol Birodalom létrejöttének következményeként a „selyemúton” működő kereskedőknek mind ethnikai összetétele, mind nyelvi érintkezése lényeges változásokon ment keresztül. Közép-Ázsia iráni nyelveinek a xvārizminak és a szogdnak domináló használata a „selyemúton” megszűnt, és a Kelet-Európát Közép- és Belső-Ázsián keresztül Kínával összekötő steppei útvonal jelentősége szembeűnően megnövekedett. Úgy tűnik, hogy a kún és az ujjúr váltotta fel a xvārizmit a „selyemút” nyugati, a szogdot eddig a keleti szakaszán. Egy itáliai minorita barát, Paschalis de Victoria, egy 1338-ból Alamechben (amely valószínűleg a Mervtől délkeletre fekvő Mak völgygel azonosítható) keltezett levelében azt írta, hogy elsajátította a kún nyelv és az ujjúr írás ismeretét, amelyeket „mindazokban az országokban, azaz a tatárok, a perzsák, az örmények (országaiiban), Xorāsānban és Kínában” használtak. Még ha a minorita barát a kúnt és az ujjúrt szemmel láthatólag azonos nyelvnek tekintette is (mindkettő qipčaq típusú török nyelv volt), tanúbizonysága arra a tényre utal, hogy ez a két nyelv a nyelvi érintkezés jelentős eszközévé vált ebben az időben a „selyemúton”.

De az európai nyelvek használata is megjelent a „selyemúton”. Kiev ugyanis fontos központtá vált a keleti kereskedelem számára, és gyakran keresték fel német, osztrák, lengyel, görög és olasz kereskedők (Pisából, Genovából, Velencéből), akik azonban nem vállalták annak a kockázatát, hogy behatoljanak a Mongol Birodalom területére. Erre a feladatra az orosz kereskedők vállalkoztak, s ennek következtében az orosz fontos közvetítő nyelvvé vált. Jelentőségét világosan mutatja az a tény, hogy a pápa által Möngkő mongol kánnak küldött levelet a perzsán és a mongolon kívül oroszra is lefordították. A mongol ismerete eléggé általános volt az orosz papság körében és gyakran használtak orosz tolmácsokat a mongolokkal való nyelvi érintkezésben.

Az örmények szétszóródása következtében nyelvük is jelentőségre tett szert a nyelvi érintkezésben. Ezenkívül az örmény papság rendelkezett a török, az arab és a szír ismeretével is, és képes volt lefordítani az ezeken a nyelveken írt leveleket és dokumentumokat.

Általában a soknyelvűség jellemző sajátossága lett ennek a kornak. A mongolok rablótámadásai és hadjáratai, számos város elpusztítása és népességük deportálása és később a távolsági karaván-forgalom összekeverték az európai és az ázsiai kontinens különböző ethnikai csoportjait. Így számos központban és területen több nyelvet is használtak párhuzamosan egymás mellett. Jellemző példát nyújt erre az a Grúziában talált négy nyelvű felirat, amelyet egy bizonyos Sarkīs, Aralān fia állította

tott, aki szükségesnek tartotta tájékoztatni grúz, örmény, perzsa és ujjúr nyelven a népet arról hogy 1352-ben felkereste Szent Dávid sírját. Ebben a történeti összefüggésben könnyen érthetővé válik a háromnyelvű Codex Cumanicus összeállítása, s az is jellemző, hogy később német, orosz és ujjúr jegyzeteket is csatoltak a latin—perzsa—kún szótárhoz.

A soknyelvűség terjedésében jelentős szerepet játszottak az örmény és szír nesztoriánusok, amennyiben hat- és hétnyelvű szójegyzékeket és szótárakat állítottak össze, amelyek 800—1300 címszót tartalmaztak párhuzamos arab, perzsa, mongol, qipčaq és/vagy oguz, örmény, görög nyelvi adatokkal (ilyen pl. az 1374-ben készült yemeni szójegyzék). Ezekben a soknyelvű szójegyzékekben a szír is szerepel mint a felhasznált nyelvek egyike. Ezeknek a hat- vagy hétnyelvű szótáraknak a nyelvválasztéka lehetővé tette a nyelvi érintkezést mind a steppei, mind pedig a tengeri „selyemúton” egészen a XVI. századig, amikor új korszak köszöntött be a keleti kereskedelemben, és más európai nyelvek mint az angol, francia, holland, portugál használata vált uralkodóvá a tengeri útvonalon.¹

SUMMARY

The Seleucid rulers and the Graeco-Bactrian kings already realized the great possibilities of the commercial relations between China and Central Asia on the one hand, and between Central Asia and Europe on the other hand. Later, the Chinese Han Empire extended its supremacy over the Tarim Basin and opened the “Silk Routes”, both the northern and the southern ones, for the caravan trade. The necessity of language communication in long-distance trade favoured the use and spread of some languages both along the continental “Silk Routes” and the maritime one. Thus became at first the Sogdian and the Gāndhārī Prakrit, later the Khwarezmian, the Persian and the Syrian and after the Mongolian conquest the Cumanian, the Uyghur the Armenian and the Russian languages of the “Silk Route”.

Keywords: Sogdian, Gāndhārī, Khwarezmian, Persian, Syrian, Silk Route

¹ Az UNESCO „Étude intégrale des Routes de la Soie: routes de dialogue” programjának keretében készült előadás (1988) magyar szövege.

BORZSÁK ISTVÁN

CATULLUS ÉS A POLITIKA?

Catullus történetírónak ajánlotta ugyan lírai verseinek gyűjteményét, de ez a kötetke (*libellus*) semmiképpen sem tekinthető primér történeti forrásnak, írója pedig közéleti személynek. Verseinek utalásaiból mégis következtethetünk a viharos köztársaság-vég történéseinek szubjektív megítélésére, magánéleti ellenszenvének célpontjaira, de koherens politikai gondolkodást fölösleges volna benne keresnünk. Kódolt üzeneteiből mindenesetre valószínűsíthető, hogy Hieronymus életrajzi tudósításával ellentétben még a köztársaság ügyének pharsalosi elbukását is megélte.

Kulcsszavak: Catullus, Caesar, Crassus, Pharsalos

Idestova fél évszázad múlt el fölöttünk azóta, hogy „*Otium Catullianum*” címmel a költő libellusának 51. darabját (*Otium, Catulle, tibi molestum est...*) egy előadásunkban interpretáltuk.¹ Az *otium* jelentésfejlődését ezután „Catullustól Tacitus-ig” a FIEC budapesti kongresszusán követtük nyomon.² A Sapphó-vers szabad fordításába és kiváltképp a talányos záróstrófába rejtett baljóslatú szerelmi vallomás a költő elbizonytalanodását, tanácsstalanságát érzékelteti: mit tehet egy *virtus*-tól duzzadó római polgár a szerelemtől lenyűgözött állapotában? A valamikor magától értetődő *negotium* vállalásához a végnapjait élő köztársasági Róma forrófejű aranyifjának sem kedve, sem lehetősége; a *res publica* (újkori megjelöléssel: 'köztársaság') helyett néhány barátira szűkült társadalmi közege hovatovább *egyetlen* személyre korlátozódik, az önfeladással együttjáró *otium* pedig — a történelmi példák tanúbizonysága szerint — nemcsak „szegény” (*miser*) Catullusokat, hanem akárhány „királyt és gazdag várost” is tönkre juttatott (*otium et reges prius et beatas perdidit urbes*). Amint az *Odi et amo*-ban olvassuk, a hagyományos közösségből kiszakadt, szerelmének ellentmondásaiban vergődő férfi nem képes cselekvésre (*quid faciam?*);

¹ Ant. Tan. 2 (1955) 181 skk. = Dragma I 87 skk.; Acta Ant. 4 (1957) 212 skk.; megjelent *W. Eisenhut* reprezentatív válogatásában is: *Antike Lyrik. Ars interpretandi* 2 (Darmstadt) 1970, 97 skk.; vö. *E. Lefèvre: Otium Catullianum und Otium Horatianum*, az „*Otium — negotium*” c. carnuntumi symposion aktáiban (szerk. *E. Sígó*, Wien 2000) 202: „mit voller Zustimmung”.

² Actes du VIIe Congr. de la FIEC. (Bp. 1983) 415 skk. = Dragma II 211 skk.

kénytelen beismerni, hogy nem *ő* cselekszik, hanem *vele* történik, ami történik (*fit*), és közben a keresztrefeszítés kínjait szenved: *et excrucior*.

Sem kedve, sem lehetősége, — írtuk az imént a végnapjait élő köztársasági Róma ifjúságának (és nemcsak az ifjúságnak) hangulatáról. Az 50-es évek derekán járunk. Cicero diadalmasnak érzett „honmentése” (63) után jött a száműzetés, majd a dicsőséges felmagasztalásként átélt hazatérés, csak éppen már az első triumviratus regnálása közepett; az általános zűrzavart a luccai paktum (56 tavaszán; Mommsen szerint³ „a nagy varázsló — Caesar — egyik legsikerültebb bűvészműtávjánya”) nem rendezte, legfeljebb tartósította. Idézzünk most néhány korjellemző mondatot Ed. Meyer emlékezetes monográfiájából: „Az 54. év a legpiszkosabb üzletelés és cselszövények jegyében zajlott... A *nobilitas* az élet-halál küzdelme során még rendelkezésre álló időt arra használta, hogy ország-világ előtt szégyenletes módon prostituálja magát... A bitorlók (Usurpatoren, vagyis a triumviratus nagyjai) minden tényleges hatalmat magukhoz ragadtak... A választási visszaélések a törvényi szigor ellenére elképesztő méreteket öltöttek... Egyik politikai per követte a másikat... Vatiniust, Caesar gyűlölt kiszolgálóját persze praetorságának letelte után sem sikerült levadászni (i. m. 198: zur Strecke bringen). C. Licinius Calvus, a tehetséges fiatal költő és szónok, csak úgy, mint barátja, Catullus, és általában a független ifjúság, lelkesen kiállt a köztársaság eszménye mellett...”⁴ (Vö. Cat. 53,2 sk. *cum mirifice Vatiniانا meus crimina Calvus explicasset...*)⁵ Képzeltük, mit szóltak ezek a lelkes ifjak, de az öregek is, amikor Cicero — Caesar inzisztálására — *vállalta* minapi gyűlölt ellenségének, Vatiniusnak törvényszék előtti védelmét...

Ed. Meyer nem is nagyon túlzott az 50-es évek közállapotainak fenti jellemzésében, legfeljebb a „független ifjúság” függetlensége és Catullusék harci elszántsága tekintetében vannak fenntartásaink. Legalábbis a költő keresetlenül megmondta, hogy mennyire törődik *ő* Caesarral és általában a politikai élet szereplőivel (93):

*Nil nimium studeo, Caesar; tibi velle placere,
nec scire, utrum sis albus an ater homo.*⁶

A Budé-sorozat Catullusának érdemes kiadója, G. Lafaye⁷ mindenestre külön fejezetben ismertette Catullus „politikáját”. Ezek szerint Caesar nem titkolta sértődöttségét a költő epigrammái (29; 57) miatt. A „Mentula” elleni förmérvények (94; 105; 114 sk.) közvetve bár, de félreérthetetlenül az utált Mamurra *gazdája* ellen is irányultak. Ed. Meyerrel ellentétben Lafaye nem hinné, hogy Catullus politikai

³ Röm. Gesch. III⁸ 320.

⁴ Ed. Meyer: *Caesars Monarchie und das Principat des Pompeius*.² Stuttgart—Berlin 1919, 193 skk.

⁵ Ehhez l. még Ed. Fraenkel: *Catull's Trostgedicht für Calvus*. Wiener Stud. 69 (1956) 278 skk. = *Kleine Beitr.* 2 (Rom 1964) 103 skk. = *Ars interpret.* 2, 111.

⁶ Vö. O. Weinreich: *Die Distichen des Catull*. Tübingen 1926, 16 skk.

⁷ Paris 1932, p. XVI.

okokból támadta volna apjának rendszeres szállóvendégét, aki különben is megtalálta a módját a nagyúri kiengesztelődésnek.⁸ „Merész feltételezés volna Catullusból a köztársaság meggyőződéses védelmezőjét fabrikálni” (faire de lui un défenseur convaincu du régime républicain). Persze, hogy Catullus ostorozza Caesar környezetének züllött, haszonleső tagjait, de nem kíméli a hasonlóképpen Nagy Pompeiust sem, amikor az apóst és vőt egyaránt „mindenek megrontójaként” támadja (29,24 *socer genere perdidistis omnia*), és alkalomadtán (113) magánéletükről sem hallgat.⁹ Ide kívánczik a költő szívbéli barátjának, Licinius Calvusnak egy nem éppen finom, sőt nyiltan gyalázkodó epigrammája a *Magnus* ellen (FPL 18 ed. Büchner):

*Magnus, quem metuunt omnes, digito caput uno
scalpit. Quid credas hunc sibi velle? Virum!*
(Vö. Plut., Pomp. 48, — Clodius uszító szavairól.)

Igaza van Lafaye-nek abban, hogy Catullus nem fogy ki a gyalázkodásból, ha Caesar kísérőinek (*comites*) „zsiros” — vagy éppen túl zsiros — megjutalmazásáról van szó. Ha viszont a maga „kísérői” szerepvállalásának anyagi sikertelenségére emlékezik, akkor is természetesen Memmius vagy Piso a hibás. Az pedig csak a francia szerző gall öntudatával magyarázható, hogy a veronai kiengesztelődés után Catullus „hazafiúi büszkeséggel” (non sans fierté patriotique) számolt volna be a Lesbiának küldött búcsúüzenetben a nagy Caesar *monimentum*-airól (11,10), mintegy „a Galliában kivívott győzelmek emlékműveiről”,¹⁰ illetve a fegyveres római hódítás szemmel látható, kézzel fogható következményeiről (des traces que ses victoires ont laissées dans la Gaule à peine conquise). Lafaye zárómondata szerint a közéleti szereplők ellen intézett támadások valóságos indítékai (véritables motifs) talán magántermészetűek és csak távolról hozhatók összefüggésbe a politikával.

Otto Weinreich (i. m. 18) sem holmi „mélyebb államférfiúi belátásból” (aus tieferer, staatsmännischer Einsicht heraus) eredeztette a neóterikus költők szenvedélyes kirohanásait Caesar vitatott személye ellen („dazu waren sie viel zu sehr Aestheten und zu wenig Politiker”); magyarázzuk mindezt inkább „ifjonti ellenzéki-eskedéssel, a nagyvárosi botrányok pertraktálásában, a gyilkos hatású odamondásban, a hatalmon lévők szinte öncélú bemocskolásában talált örömmel vagy éppen pusztá pletykázó kedvvel” (aus Freude am Klatsch, an der massiven Zote, die man dem Mächtigen unbekümmert entgegenschleudert).

Általánosságok helyett azonban vegyük szemügyre a szóhajóvő verseket! Kezdjük a 11.-kel, amelyből Lafaye a cisalpinai költő kelta patriotizmusának megnyilvánulását vélte kicsendülni. A „hű” barátok, akik kísérőként (*comites*) bizonyára — sans doute — önfeláldozó módon viselnék a világvégi vállalkozások minden meg-

⁸ Vö. *M. Gelzer*: Caesar, der Politiker und Staatsmann. München 1941, 152.

⁹ Vö. *O. Weinreich*: i. m. 18.

¹⁰ Vö. *Dragma* IV 84 sk.

próbáltatását is (*omnia haec temptare simul parati* — gondoljunk Horatius későbbi veszélyvállalására: Epod. I 3 skk.) —, vigyék hát meg a meglepetésül utoljára hagyott „nem szép üzenetet” (*non bona dicta*) a hűtlen „leánykának”. Agyonmagyarázott vers, amelynek magyarázói véletlenül sem térnének ki a kínosan körülményeskedő három első strófa földrajzi (és történelmi) utalásaira: *extremi Indi*, a világtenger távolkeleti partjai; Hyrcania; a hippokratészi milieu-elmélet szerint „elpuhult” arabok; Belső-Ázsia nomádjai, a „nyilas” parthusok; a hétágú Nílus, majd — hirtelen égtáj-váltással — az Alpokon túli országok, a Galliát határoló (de már a Germaniába átvezető hidat elviselő) Rajna; legvégül a „félelmetes” britannok (*horribiles ultimique Britanni*). Catullus itt a Közel- és Távol-Kelet legendás meghódításának félbemaradt művét *Nyugaton* folytató újabb „Nagy” (*Caesar magnus*) szerepében tünteti fel magát, nemrég Memmius üres erszénnyel megtérő *comes*-ét, akit most nem akármilyen *comes*-ek kísérenének, hogy bőkezűségéből megtollasodjanak. Dicső kíséret, méltó arra, hogy a mocskolódásnak induló, majd a szívszorító virághasonlattal végződő búcsúüzenetet Lesbiának átadja.

Mivel folytassuk? Akárhon ütjük is fel Catullusunkat, a változatosság ellenére *ugyanazzal* a közhangulattal: a szűk baráti körön kívül tapasztalható csömörrel, elbizonytalanodással, meghasonlással szembesülünk. A 45. versben például a boldog Septimius „veszettül (!) szerelmes” (*perdite amat*), és ezért minden veszedelmet kész volna vállalni (*paratus*, akárcsak az iménti Furius és Aurelius); Acemjárt (boldogságának „tetejét”, ἄκμῆ-*ját*) Szíria vagy Britannia minden sűrű kincséért nem adná (21 sk.):

*unam Septimius misellus (!) Acmen
mavult, quam Syrias Britanniasque.*

Igen, Crassus és Caesar Rómájában, a szíriai és britanniai hadihírek hazaszálingózásának hónapjaiban élünk. Már pedig nemcsak a kortárs Cicero tartotta számon, hogy a „gazdag” Crassus nem elégedett meg gazdagságával (De fin. III 22,75 *sapiens rectius appellabitur dives, quam Crassus, qui nisi eguisset, nunquam Euphratem nulla belli causa transire voluisset*), hanem triumvir-társaival versengve Kyros és Nagy Sándor hadi babérajaira is pályázott (Cic., Brut. 81,281 *Cyri et Alexandri similis esse voluit*; Plut., Crass. 14 skk.; Iust. LXII 4,4), míg Carrhaenál szánalmas végre nem jutott (Cic., De div. II 9,22 *cum ignominia et dedecore periit*).

Ekkoriban zajlott Caesar britanniai expedíciója is (vö. Tac., Agr. 13,1; a caesari kezdeményezés claudiusi folytatásának körülményeiről és szereplőiről vö. Dragma III 177 skk.). A Nyugaton és Keleten folyó hadműveletek Róma közönségét egyaránt foglalkoztatták. A Catullustól megörökített Arrius (84,10 *missus in Syriam*) mindenestre csak különködő kiejtésével (*chommoda dicebat, si quando commoda vellet dicere*) adott alkalmat a szóbeszédre a költő baráti körében. Hazatért-e az illető, nem tudjuk; a *nuntius horribilis* egyelőre arról szólt, hogy amerre csak Arrius járt, elterjedt a modoroskodás ragálya, és már az Ióniai tengert is *Hióniainak* mondják. Crassus seregének tragédiájáról Catullus nem tesz említést. A vereség szégyene (a római hadijelvé-

nyek elvesztése, majd később Antonius újabb kudarca 36-ban) azonban évtizedeken át foglalkoztatta a közvéleményt egészen 20 tavaszáig, amikor Augustus a parthusok átmeneti (diplomáciai) engedékenységet világraszóló sikerként ünnepeltette.¹¹

A magánélet *otium*-ának állóvizében lubickoló — vagy vergődő? — Catullust mindez nem készítette írásra. Pedig Crassus expedíciós seregének viszontagságairól legalább annyit beszélhettek az emberek, mint Caesar britanniai partraszállásáról¹² vagy Pompeius ellenlépéseiről. Éppen ezért az 50-es évek Rómájának megismerése szempontjából — kiegészítésül — célirányosnak véljük pl. a plutarchosi Crassus-életrajz tanulságainak megszívlelését. A másfél évszázaddal későbbi Plutarchosnak bőven volt miből merítenie ahhoz, hogy a „gazdag” triumvir egész pályafutását a luccai paktumban rögzített osztozkodásig rövidebben (c. 1—16), olyannyira vágyott közlekeleti hadviselését — kellő drámaisággal — annál részletezőbben (17—33) tárgyalja. Az életrajz forrásainak találgatásával (a mytilénéi Theophanész? Asinius Pollio? ...) nem sokra megyünk; az előbb említett „drámaiság” a hellénisztikus historiográfia regényes-drámai vonulatának a mi esetünkben is kitapintható voltát jelenti, fűszerezve a Plutarchosra jellemző anekdotákkal. Ilyen például, ahogyan a galatai Deiotarus a korosságát gúnyoló Crassusnak nem marad adósa (17), vagy kiváltképpen az a nyilván hiteles gesztus, amellyel a parthus követ a csupasz tenyerét mutatja a dicsekvő római vezérnek, mondván, hogy „előbb nő ki azon a szőr, semmint Crassus meglátja Seleukeiát” (18). Ezt így biztosan nem találhatta ki sem görög, sem római kortárs, vagy későbbi krónikás. Hitelesen *keletinek* mondhatjuk, mivelhogy Forgách Ferencünk — ezerhatszáz évvel később — ugyanígy tétet fogadalmat (történeti művének III. könyvében) a nagy Szulejmánnal, holmi trónöröklési hárem-intrikák lezárásául.¹³ A zeugmai átkelés során észlelt baljós jelenség (19: a római vezér díszesen felszerszámozott hadiménjét elnyeli az örvénylő folyó) szintén keleti *χαρμια*-elképzelést tükröz (vö. Tac., Ann. VI 37,2 és XV 7,2).¹⁴

¹¹ Horatius többféleképpen értelmezhető *abl. abs*-a (C. III 5,3 sk. *adiectis Britannis imperio gravibusque Persis*) jól illik Augustus önértékelésének diplomatikus túlzásaihoz. — *A signa recepta* kérdéskörét szélesebb összefüggésben tárgyalja Th. Schäfer: *Spolia et signa*. Baupolitik und Reichskultur nach dem Parthererfolg des Aug. Nachrichten Akad. Wiss. Göttingen, I. Kl. 1998/2, 45 skk.

¹² Ehhez l. *Dragma* III 177 skk.

¹³ *StiH—Thompson* Motif-indexében (IV J 1289. 16 „Hairless palm”) csak távoli párhuzamokra van utalás.

¹⁴ Vö. *Kopeczky Rita*: A perzsa királyideológia egy eleme Xenophón Anabasisában. Ant. Tan. 44 (2000) 43 skk. — A történelem furcsa fintora, hogy míg Crassusnak valóban nem sikerült meglátnia Seleukeiát, addig katonái a parthus birodalom legészakibb határára is eljutottak — mint hadifoglyok. A Carrhaenál foglyul ejtett római legionáriusokat ugyanis a parthusok Margianében telepítették le; innen azonban egy részük hamarosan továbbállt, ti. Chihchih hun fejedelem zsoldjába fogadta őket, és a Talas folyó völgyében épült székelyének védelmét bízta rájuk. Vö. *H. H. Dubs*: An ancient military contact between Roman and Chinese. Amer. Journ. Phil. 62 (1941) 3 skk.; *Harmatta János*: A hunok eredete. Ant. Tan. 43 (1999) 231 sk. (további irodalommal). Crassus legionáriusainak másik részét (akik letelepített hadifoglyoként a parthus birodalom területén maradtak), Phraates parthus király Kr. e. 20-ban (a római hadijelvények visszaadásával együtt) jórészt szabadon engedte (Cass. Dio LIV 8,1), vö. *G. Binder—H. Heckel*: Abschied von Regulus. Überlegungen zu Hor. C. III 5. Würzb. Jahrb. N.F. 26 (2002) 80 sk.

A parthusok elleni hadivállalkozás epizódjainak drámai részletezésében se szeri, se száma a szenzációkat hajhászó (Kleitarchos-féle) hellénisztikus történetírók közismert patronjainak: a barbárok „vadállati üvöltözésétől” félelmesen visszhangzik a környék; a páncélos lovasság nyilai a rómaiak kezét a pajzsukhoz, lábuk szárát a földhöz szegezik¹⁵ stb. A gyötrelmes utolsó éjszaka leírása (c. 27: a római legionáriusok már semmire sem gondolnak, csak a maguk sorsát siratják, Crassus pedig, aki beteges nagyravágásban mindaddig azt hitte, hogy mit sem ér az élete, ha két másikonál alábbvaló, most — mint a sors változóságának jelképe — köpenybe burkolózva fetreng) kísértetiesen emlékeztet a tacitusi Germanicus-aristeia egyik jelenetére (Ann. I 65): a győzelmükben biztos germánok tombolva ünnepelnek, míg a rómaiak (*insomnes magis, quam pervigiles*) csüggedten kószálnak, úgy várják a reggelt és a halált.

Mindezeknél a részleteknél *drámaibb* — a szó szoros értelmében — a vég (32 skk.): A parthus vezér Crassus levágott fejét és kezét elküldi az uralkodónak, de közben azt a hírt terjeszti, hogy ellenfelét *élve* vonultatja fel a római *triumphus* megcsúfolására kieszelt maskarás menetben. Így is történik (persze egy hadifogoly beöltöztetésével), muzikáló hetairák gúnydalai közepette, páratlan látványossággal (*θεία, spectaculum*) Seleukeia népének. (A keleti uralkodók hasonló szokásáról l. Curt. Ruf. VIII 9,28.) Itt van szó arról is, hogy egy római holmijai közt ott lelték Aristeidés pikáns „milétosi történeteit” (amit ez idő tájt L. Cornelius Sisenna latinra is lefordított).¹⁶ Ez megint csak a betolakodó rómaiak züllöttségét volt hivatva dokumentálni. A győzelmi ünnepségek során a király fiának eljegyzése alkalmából egyebek közt előadatták Euripidés Bakkhánsnőit, amikor is Crassus fennen hordozott feje reprezentálta a görög tragédia „boldogító vadászsákmányát” (1172 *μακαρίαν θήραν*).

Látszólag ugyancsak elkanyarodtunk témánktól. Valójában egyáltalán nem tévesztettük szem elől a birodalmi főváros szenzációkra éhes közönségét. Okosabbak lennének persze, ha közvetlen dokumentumok birtokában követhetnők nyomon a parthiai katasztrófa római fogadtatásának mozzanatait. Biztosan akadt Rómában is olyan borbélyműhely, mint annak idején a szicíliai *sikerek* hírét váró Athénban (Plut., Nikias 30), ahol hamarabb suttogtak a szörnyűségről, semmint a hatóságok értesülhetek volna róla. Nem tudhatjuk, hol és hogyan fogadta a hírt Catullus. Feltehetőleg szorgalmasabb olvasója volt Sisenna *Milésiaka*-fordításának, mint kortörténetének (vö. Dragma III 22 sk.), de az is lehet, hogy *otium*-ában hátat fordítván a köz-

¹⁵ Vö. Dragma III 174; Ant. Tan. 30 (1983) 302.

¹⁶ Vö. Schanz—Hosius: Gesch. d. röm. Lit. I¹ 325 sk. — Sisenna történeti művének egyik-másik töredéke Mommsent (Röm. Gesch. III 611: „kleinliche Detailmalerei des Grässlichen”) a hajdani almanach-novellák frázisaira emlékeztette. Plutarchos Crassus-életrajzának idézett részletei semmiben sem maradnak el Sisenna könnyfacsaró vagy hátborzongató leírásai mögött. A mai olvasók kíváncsiak volnának arra, hogy Catullus az egykorú római termékek közül pl. Volusius hírhedt *chartáit* (c. 26) olvasásra is használta-e. Alkalmasint nem irónikusan értendő viszont a Corn. Neposnak címzett ajánló vers: *ausus es unus Italorum omne aevum tribus explicare chartis, Iuppiter, et laboriosis*.

nek, még csak a *sollicitum taedium* sem környezte, mint majd Horatiust Philippi után (C. I 14,17). Tény, hogy az „ezernyi” (sőt: háromszázezernyi!) barát közül is legkedvesebbnek mondott Veraniust kitörő örömmel fogadja, és alig várja, hogy hallhassa tőle a hispaniai élménybeszámolót (9,5 sk. *o mihi nuntii beati! Visam te incolumem audiamque Hiberum narrantem loca, facta, nationes...*, vö. Hor., C. I 36,3 skk.), — mint ahogy ő maga is (31,8 *peregrino labore fessus*) beszámolt baráti körben bithyniai (pénzszerező) útjának haszontalanságáról (10,9 skk.):

*respondi id, quod erat*¹⁷: *nihil neque ipsi,*
nec praetoribus esse, nec cohorti,
cur quisquam caput unctius referret...

Nyilván csalódnak most azok, akik költőnktől hősi gesztusokat várnának, és e helyett kitarulkozó őszinteséggel találkoznak. (Ezt szerette Stendhal annyira Catullus utódainak *desinvoltura*-jában?) Csodálkozunk ezután, ha azt sem titkolja, hogy neki nem imponálnak az *unicus imperator* (29,11; 54,7) páratlan hadi sikerei, ha a világvégi országok gazdagságából csak a Mentuláknak jut, nem neki. A Nagy Sándort utánzó római „Nagyok” hódításainak éveiben született írásokban véletlenül sem kívánczik elő az *imperium* (vagy *finis*) *proferre*, a még további, a mitikus hősök háttárszlopain (*monimenta!*)¹⁸ is túl, vagy éppen *extra anni solisque vias*¹⁹ hatoló terjeszkedés gondolata.

Catullus verseskötetkéje (*libellus, nugae*) nem közvetlenül kiaknázható történeti forrásmű. Akár szó szerinti mondanivalójának, akár rejtettebb utalásainak megfejtéséhez sok mindent kell mozgósítanunk, miközben néha nem mondhatunk le merésznek tűnő feltételezésekről sem, persze anélkül, hogy Hatvany Lajos Woepke professzorának „tudásra nem érdemes” (nicht wissenswert) érdektelenségeihez folyamodnánk.

Itt van például Catullus életrajzi adatainak kérdése. Annyit a sok bizonytalanságban bizonyosnak tekinthetünk, hogy a Hieronymus-féle krónika dátumai (szül. Kr. e. 87-ben vagy 88-ban; *XXX aetatis anno moritur*) egyáltalán nem vitathatatlank, sőt nagyon is vitathatók.²⁰ A közfelfogás szerint írásaiban az 54 utáni évekre semmi sem utalna. Rimócziné Hamar Márta gondolt arra, hogy Peleus és Thetis lakodalmának leírása (64,32 skk.) semmiképpen sem lakodalmi hangulatot tükröz,²¹ és talán inkább *más összesereglésnek* a dokumentuma:

¹⁷ Vö. Hor., Sat. I 6,60 *quod eram, narvo*.

¹⁸ Vö. Dragma IV 87 (a 16—18. jegyzettel).

¹⁹ Ehhez (Verg. Aen. VI 794 sk.) I. Ed. Norden kommentárját, melynek tételit még akárhány párhuzamos helyel gyarapíthatjuk, pl. Curt. Ruf. IV 8,3 (Nagy Sándor vágyakozásáról): *paene extra terminos solis*.

²⁰ Vö. R. Helm: Hieronymus' Zusätze in Eusebius' Chronik. Philol. Suppl. 21/2 (1929) 39; M. Schuster: RE „Val. Catullus” 2356; Ed. Fraenkel: i. m. 111.

²¹ Ant. Tan. 43 (1999) 134 sk.

... domum conventu tota frequentat
 Thessalia, oppletur laetanti²² regia coetu...
 Deseritur Scyros, linquunt Pthiotica Tempe,
 Crannonisque domos ac moenia Larisaea,
 Pharsaliam coeunt, Pharsalia tecta frequentant.
 Rura colit nemo, mollescunt colla iuvenis,
 non humilis curvis purgatur vinea rastris,
 non glebam prono convellit vomere taurus,
 non falx attenuat frondatorum arboris umbras,
 squalida desertis rubigo infertur aratris...

(A folytatás: a királyi palota viszont aranytól-ezüsttől-elefántcsonttól tündöklő, ragyog.) Valamennyi helynév jó ismerősünk: mind a döntő pharsalosi csata hadszínterét juttatja eszünkbe. Az még csak hagyján, hogy a környékbeliek az ünnepség színhelyére özönlenek (*frequentant* kétszer is; *conventu*, *coeunt*, *coetus* egy rakáson: újabb adalék Tac. Agr. 30,1 szövegahagyományának hitelességéhez, vö. *Dragma IV 245*); *odahagyják* Scyrost stb., és főképpen *felhagynak* minden békés munkával, a föld megművelésével, a szőlők gondozásával; az ekéket ellepi a rozsda, nem fénylenek, mint áldott békeidőkben. (Vö. Tib. I 10,45 skk.) Lucanus Pharsalos előtti seregszemléjében (Phars. III 169 skk.) ugyanígy ismétlődik a sok *deseritur*, *linquitur*; 288 *coiere*... *gentes*. Ha ez a megfigyelés helytálló, akkor az Ovidius bizonyosága szerint fiatalon elhunyt Catullus (Am. III 9,61 *hedera iuvenalia cinctus tempora*) még Pharsalost is megérte, és a két Nagy közti összecsapás áldatlanságáról való vélekedését (vö. Verg., Georg. I 489 skk. és Aen. VI 826 skk.) kódoltan bár, de kifejezésre juttatta.

SUMMARY

Even though Catullus dedicated the collection of his lyric poems to a historian, this little volume can by no means be regarded as a primary historical source, nor his author can be considered a public figure. Notwithstanding, from the allusions of his poems, we can infer his subjective appreciation of the happenings at the stormy end of the republic and the intentions of his private antipathy. It would be, however, unnecessary to look for a coherent political thinking in them. In any case, on the basis of his coded messages, it can be regarded as probable that — contrary to the biographical report of Hieronymus — he survived even the fall of the republic at Pharsalus.

Keywords: Catullus, Caesar, Crassus, Pharsalus

²² Ha Catullus sorai valóban nem annyira *nász*-, mint inkább *gyász*dálnak volnának értelmezendők, akkor a *laetans* jelző sem 'vidámat' jelent, legfeljebb '(egyelőre) örvendezőt', vö. Tac., Hist. II 70,2: *quae* (a bedriacumi csatátérre vezető út babérlombokkal és rózsaszirmokkal való felhíntése, „királyok módjára”) *laeta in praesens mox perniciem ipsis fecere*; a sokezer temetetlen halott látványával mit sem törődő Vitellius pedig — *laetus et tam propinquae sortis ignarus* (70,4) — elvakultságában előlegezi a hálaáldozat bemutatását.

BORZSÁK ISTVÁN

A CSEND BESZÉL, TACITUS NEM HALLGAT

Vitellius utolsó óráinak tacitusi megörökítéséből (Hist. III 84) kiindulva a császárkori „Silence of fear and intimidation” (A. Timonen) *beszédes* példáit interpretáltuk, különös tekintettel Tacitusra (Agr. proem. etc.) és az ifj. Plinius Panegyricusának szervilis hízelgésére, illetve a caesari diktatúrát *titokban* elítélő Cicero *semilibet* megnyilatkozásaira. Újból felhívtuk a figyelmet a plutarchoi Démétrios-élet-rajznak Tacitus megértését is segítő párhuzamaira.

Kulcsszavak: Tacitus, római principatus, ifj. Plinius, sztoikus ellenzék

Takács László kedves tanítványom néhány napja szigorúan emlékeztetett arra, hogy március 28-án a történeti hagyományról és az utókor-kutatásról tartandó piliscsabai tanácskozássra én is ígértem valamit. Ha ő mondja, akkor úgy is van; én mindenesetre megfeledektem vállalásomról. *Quid nunc?*

Múlt ifjúságom tündértavából felmerült egyik-másik olvasói élményem, köztük Theodor Storm sokszor elővett „Immensee”-novellája, aztán az a bizonyos Gercke—Norden-féle „Einleitung”, amelyet gólyakoromban Szabó Árpád nyomott a kezembe, majd Th. Zielinski úttörő kezdeményezése: „Cicero im Wandel der Jahrhunderte” — a Fortleben-kutatás elindítója. Ezt követte tengernyi hasonló vállalkozás: Plutarchos, Aristophanés, Vergilius, Horatius „à travers les âges”, „attraverso i secoli”, majd nemrégiben — a fáradhatatlan Siegfried Jäkel jóvoltából — egy tanulságos csokor: „Laughter down the centuries”, és a Takács László telefonja utáni napon jutott el hozzám — ugyancsak S. Jäkel szerkesztésében — egy ígéretes kongresszusi kötet: „The Language of Silence” (Turku 2001), benne sok tudós eszmefuttatás a görög tragikusok „hallgatásától” Hölderlinen és Schopenhaueren át a legmodernebb filmújdonosságokig és a hallgatás biofiziológiáig.

T. hallgatóim most várják, ugyan hol fogok kikötni? Természetesen Tacitusnál, akiről az említett kötetben csak Jäkel szerkesztőtársának előadásában történik említés: Asko Timonen „Silence of Fear and Intimidation” címmel a félelemből és megfélemlítésből eredő hallgatásnak a drámai hatás elérése vagy fokozása végett történő alkalmazásáról értekeznek, mégpedig Tacitus, Cassius Dio és Héródiános egy-egy kiragadott részlete kapcsán (164 skk.).

Minket most csak a Tacitus-részlet érdekel. Hátborzongató történet a *Historiae III.* könyvének végéről (84,4): Mikor 69 decemberében a Flavius-párti ostromlók már elfoglalták a várost, Vitellius a palotából egy hátsó kapun kijutva felesége aventinusi házába viteti magát, de ingatagságában (*mobilitate ingenii*) mindentől ijedezve csakhamar visszalopózik a kihalt Palatiumba, ahonnan már a legalacsonyabb beosztású személyzet is szerteszéledt, de még az is, aki maradt, kitér az útjából. „Rettentí a magány és a némán hallgató helyszín (*terret solitudo et tacentes loci*); próbálja a bezárt termeket, beleborzad, hogy azok is üresek (*temptat clausa, inhorrescit vacuis*); a gyötrő bolyongástól kimerülten szégyenletes búvóhelyen (*pu-denda latebra*) próbál rejtezni, onnan rángatja elő” (egyáltalán nem szelíden!) „egy Iulius Placidus nevű tribunus. Hátrakötött kézzel, elrongyolódott ruhában vezetik elő (*foedum spectaculum!*), közben boldog-boldogtalan gyalázza, senki meg nem könnyezi: a visszataszító vég (*deformitas exitus*) elfojt minden szánakozást.”

Timonen a sokatmondó *tacentes loci* értelmezése gyanánt Suetonius Nero-élettrajzában hasonló mozzanatára (47,3) utal: a vesztét érző, össze-vissza kapkodó császár hiába küld barátaiért, hiába próbálja maga felkeresni udvari bizalmasait lakosztályukban, minden ajtó zárva marad előtte. Mikor senki sem felel zörgetésére (*clausis omnium foribus, respondente nullo*), visszatér hálótermébe, de közben az őrség onnan is elillant (*unde iam et custodes diffugerant*); ezután menekül egy liber-tusának vidéki birtokára, hogy ott érje a vég.

Vitellius kivégzésének csúfosságát Tacitus ama bizonyos *una vox non degeneris animi* megörökítésével enyhítette (85: *tribuno insultanti se tamen imperatorem eius fuisse respondit*). Timonen ezt nem említi, de hogy a kiadvány programjára tűzött „silence” szóhoz jusson, a korábban Galbán esett gyalázatot körülölelő véres némaság felidézését érzi helyénvalónak (egy jegyzetben, 165,4): *neque populi aut plebis una vox... non tumultus, non quies, quale magni metus et magnae irae silentium est* (Hist. I 40,1), — „amilyen a nagy félelelmről és nagy haragról árulkodó hallgatás”.

Kérdéshetnék persze, honnan értesülhetett akár Tacitus, akár Suetonius az imént idézett részletekről. Vitellius utolsó szavát sokan hallhatták, még többen felkapták és mint jelentőségteljes, „nem elfajzott lélekre valló” megnyilvánulást — *in civitate omnium gnara et nihil reticente* (Ann. XI 27,1) — szájról szájra hagyományozták. Jellemző, hogy míg Suetonius Vitellius búvóhelyét a nevéen nevezi (Vit. 16: „bemenekült egy kapusfülkébe és kutyát kötött az ajtófélfához”), Tacitus, a σεμνός, ’kutyaoúl’ helyett finoman csak *pu-denda latebra*-t ír, hogy „a mégis imperatornak bizonyuló” Vitellius méltóságán ne essék akkora sérelem. Találónak érezzük Timonen hivatkozását Suetoniusra (már mint Nero magáramaradásának párhuzamát): a bukott uralkodó ödöngésével mindkét író a halálos csend légkörét érzékelteti (165,3). Mi azért tovább mennénk: a *tacentes loci* akár a császárkori, akár a mai Vergilius-ismerők képzeletében óhatatlanul Aeneas alvilágjárásának hangulatát idézi: ... *umbræque silentes ... loca nocte latentia late ...* (Aen. VI 264, vö. 462 sk. *per loca senta situ ... noctemque profundam*; Ovid. Met. V 191 *tacitæ umbræ*; XV 797 u. *silentium*, Fr. Bömer kommentárjával.)

Most mi sem Suetoniusnál kereskednénk. Gondoljunk a Domitianus meggyilkolása után megszólaló Tacitus írói bemutatkozására, mindjárt az Agricola-életrajz legelején: a zsarnokság fojtogató légkörében szót sem mertek váltani egymással az emberek (*adempto etiam loquendi audiendique commercio*), így hát hovatovább „szavunkkal egyetemben emlékező képességünket is elveszítettük volna, ha a feledés is úgy hatalmunkban állana, mint a *hallgatás*” (*memoriam quoque ipsam cum voce perdidissemus, si tam in nostra potestate esset oblivisci, quam tacere*). A legjobb kommentárok is meglegszenek azzal, hogy Tacitus keserves sóháját közhelynek minősítik: elvégre már a csalódott Themistoklés sem kért a mnemotechnika (Cic., Acad. pr. 1,2 *ars memoriae*) korabeli vívmányaiból, szívesebben feledte volna az életben tapasztaltakat. Máshol (Pro Flacco 25,61) ugyancsak Cicero — ügyvédként — szívesen mellőzné hallgatással a bevádolt Flaccus ellen tanúskodó Graeculusok „nehezen feledhető” — azaz terhelő — vallomásait, — vagyis Tacitusnál egyáltalán nem holmi közhellyel, hanem a rémuralomnak érzett domitianusi *dominatus* okozta sérelmek *feledhetlenségével*, a szabad szólás zsarnoki elnémításával, illetőleg az ellene való tiltakozással van dolgunk.

A köztársasági — vélt vagy valódi, mindenesetre gyakran visszasírt — szólás-szabadságról esvén szó, vegyük szemügyre Cicero szónoklattörténeti áttekintésnek, de ugyanannyi erővel önfejlődésrajznak is tekinthető *Brutus*ának néhány passzusát. 46-ban, Cicero kényszerű visszahúzódásának időszakában járunk, amikor a folytatódó polgárháborús fenyegetettség állapotában elnémult a *forum, perteritum armis hoc studium nostrum conticuit subito et obmutuit* (94,324). Mit tehetett a szónok Caesar egyeduralmának hónapjaiban? A maga helyzetét ecseteli akkor is, amikor a Pharsalos után önkéntes száműzetésben élő M. Marcellusnak rezignáltan megírja, hogy őszintén nem beszélhet, meggyőződése szerint nem cselekedhet, módjában áll viszont *hallgatnia* (Ad fam. IV 9,2 *dicere, quae sentias, non licet, tacere plane licet, omnia enim delata ad unum sunt*), — mint ahogy majd Tacitus írja a *Historiae* prooemiumában a hatalomnak Augustus kezében történt egyesítéséről (I 1,1 *postquam ... omnem potentiam ad unum conferri pacis interfuit*). Mikor azonban Caesar nagyvonalúan hozzájárul Marcellus hazatéréséhez, Cicero (Ad fam. IV 4,3 *desiderio pristinae dignitatis*) felhagy *örökre* fogadott némaságával, és nevezetes Marcellianáját (Pro Marc.) így kezdi: *diuturni silentii ... finem hodiernus dies attulit idemque initium quae vellem quaeque sentiam meo pristino more dicendi*.

Az, ami gondot okozott Cicerónak Pharsalos után, vagy fiatalabb kortársainak Actium után, akut gond maradt továbbra is a császárság korában. Voltak pillanatok, amikor a múlt visszakívánói fellélegeztek és már-már reménykedtek, — amíg a való helyzetre nem ébredtek. Ennek a helyzetnek a bonyolultságát érzékelteti a tacitusi *Historiae* imént idézett prooemiuma: egyáltalán lehetséges-e tárgyilagos történetírás a principatus viszonyai közt? A *res publica* már nem a *populus Romanus*-é (nem is a *senatusé*); az „alávetettek” (*subiecti*) udvarolhatnak a „parancsolóknak” (*imperantes*), vagy gyűlölködve ellenük szegülhetnek (1,1 *veritas... infracta... libidine adsentandi aut odio adversus dominantes*). Tacitus hangsúlyozhatta elfogulatlanságát (1,3

incorruptam fidem professis neque amore quisquam et sine odio dicendus est), de ez nyilván nem érvényes a Flavius-ház utolsó tagjára, és fenntartással fogadhatjuk a Domitianus halála utáni felszabadultság érzésének kinyilvánítását is. Lehet, hogy Nerva és Traianus uralkodása valóban *uberior materia*-nak ígérkezett a 69. évvel kezdődő évtizedek krónikájának vállalásakor, de *securior*-nak nyilván nem bizonyult volna, ha az író — visszakanyarodva — nem inkább *ab excessu divi Augusti* kezdte volna öregkori művét. A prooemium zárómondata (a *rara temporum felicitate* abl. abs. megfoghatatlansága miatt) mindenesetre bizonytalanságban hagyja az olvasót: „*ritkán* (azaz sohasem?) *jön el* az a boldog idő, amikor szabadon gondolkozhatunk és gondolatainkat el is mondhatjuk?” Vagy: „ez az a ritka történelmi korszak ...?” Elmondhatjuk-e, kimondhatjuk-e, amit érzünk, vagy csak hallgatásra vagyunk kárhóztatva?

Más összefüggésben (Dragma IV 328) idéztük az ifj. Pliniusnak azt a levelét (VII 20,4), amelyben barátját, Tacitust „*tu mihi maxime imitabilis, maxime imitandus*”-nak aposztrofálta. Megjegyeztük, hogy az utánzás *szándékát* elhisszük neki, de már az *utánozhatatlant* utánozhatónak alig remélhette. Most — a Tacitustól megrótt *libido adsentandi* kapcsán — Traianust dicsőítő Panegyricusából elevenítünk fel egy részletet, amely kellő fényt vethet eme *libido* elterjedtségére, ugyanakkor Tacitus barátjának leleményességére is, — már ami a felvirradó „boldog század” senatorainak magatartását illeti. A consulságáért túlsorduló köszönetet mondó Plinius nem tud betelni *mások* „nyomorult hízelgésének” (54,1 *misera adulatio*, vö. 54,5 a senatusban folyó *certamen adulationum*, stb.) elmarasztalásával, majd előáll a *magáéval* (55,2): „Bizony alulmaradunk, ha az előző évtizedek kényszerűségével (*necessitate*, vö. 54,3 *censendi necessitas*: 76,3 *adsentiendi necessitas*, etc.) akarnánk versenyezni, mert ilyenminek a kieselésében tehetségesebb a színlelés az igazságnál, a szolgálélek a szabadságnál, a félelem a szeretetnél. Ugyanakkor, mivel a hízelgés már régesrég elkoptatott minden új ötletet, számodra — ti. Traianus számára — nem marad egyéb új megtisztelés, mint az, hogy merjünk végre rólad *hallgatni*” (*cum iam pridem novitas omnis adulatione consumpta sit, non alius erga te novus honor superest, quam si aliquando de te tacere audeamus*). Ez a csúcsteljesítmény méltán foglalhatott volna díszhelyet Norden Kunstprosájának szédületes mintapéldái között (Kunstpr. I 321).

Pliniusnak ez a merész „újítása” (hogy ti. *merjük hallgatásunkkal túlharsogni* a hangos szóval hízelgőket, hogy holmi szónoki frázisokkal véletlenül se bántsuk meg az *optimus princeps* jóságát, a keménykezű tábornok *moderatio*-ját) tulajdonképpen Cicero Catilina elleni mennydörgését csigázza tovább (Cat. 8,20 sk. *ecquid animadvertis horum silentium? Patiuntur, tacent... Cum tacent, clamant...*), másrésről érdekes egybevetésre ad alkalmat Tiberius „kezdetének” tacitusi ábrázolásával. Arra a jelenetre gondolunk, amikor — *verso civitatis statu* — Róma apraja, de inkább nagyja (Ann. I 7,1 *consules patres eques*) „rohant a szolgaságba”, és Valerius Messala még Asinius Gallus és L. Arruntius válogatottan szervilis felajánlásaira is rádupláz, majd Tiberius szigorú rákérdésére: *num se mandante eam sententiam prompsisset, sponte*

dixisse respondit, elvégre a köz ügyeiben ő csakis a maga feje után hajlandó menni, — *vel cum periculo offensionis*, még ha ezzel kockáztatja is a felségsértés vádját. Ezt az „öntudatos” kiállást nyugtázza Tacitus megsemmisítő szarkazmusával (I 8,4): *ea sola species adulandi supererat*. (Koestermann *ad l.*: „Nur noch die *adulatio*, die unter dem Deckmantel der *libertas* daherkam, vermochte als etwas Neues zu erscheinen, alles andere war abgegriffen.”) Ehhez sem a régi jó kommentárok, sem a kitűnő Goodyear nem fűz érdemleges megjegyzést.

Mi már korábban felhívtuk a figyelmet Plutarchos Démétrios-életrajzára, amelynek hellénizmus korabeli előzményei becses útmutatással szolgálnak Tacitus forrásfelhasználására, félelmetes olvasottságára és írói eljárására vonatkozólag. (Ant. Tan. 1984, 227 = *Dragma* III 26.) Ebben az életrajzban¹ ti. a „Várvívó” (*Poliorketés*) Démétrios hízelgő Graeculusainak hasonló — egymást és önmagukat sorra felülmúló — „újításairól” találunk egész csomó meghökkentő párhuzamot (11,1; 21,1; 26,3...) Jegyezzük még meg, hogy az az athéni néphatározat, amely Démétrios király akárhány *jövőbeli* rendelkezését is eleve jogosnak mondta ki (Plut., Dém. 24), vészesen emlékeztet a római *senatus* állásfoglalására, amely az *optimus princeps*-et jogosította fel tetszése szerinti számú diadalmenet tartására (Cass. Dio LXVIII 29,2; vö. RE Suppl. XI 396; Syme, Tac. I 472; hasonló *decreta modum egressa* Nero dicsőítésére: Tac., Ann. XIII 41,4). Képzeltetjük, milyen hangulatban és milyen lelkese-déssel szavazta meg ezt a *senatusi* állásfoglalást az idős Tacitus. Ami pedig Plinius 100-ban elmondott panegyricusának oly merész *hallgatását* illeti, *σεννός* *senatortárs* aligha lehetett elragadtatva barátjának túláradó ömlengésétől, mert a *későbbi* *Annales*ben a hasonló *szervilis* gesztusokat úgy örököltette meg, hogy Plinius is magára ismerhetett. (Vö. Ann. III 65,1 az *évkönyvek* rendeltetéséről: ... *ut pravis dictis factisque ex posteritate et infamia metus sit*.)

Akkor hát a „hazudni büszke” Tacitus hogyan is érzékeltette a császárkori *csendet*? Gondoljunk az ékeesszólás elhallgattatására (Dial. 38,2): *postquam longa temporum quies et continuum populi otium et adsidua senatus tranquillitas et maxima principis disciplina ipsam quoque eloquentiam — sicut omnia — depacaverat*; gondoljunk Tiberius vészjósló elhallgatásaira (Ann. I 12,2; II 38,4 vagy 50,2) vagy — más körülmények közt — a római győzelem utáni *vastum silentium*-ra (Agr. 38,2; vö. Hist. III 13,2; Ann. IV 50,4), — gondolhatnánk itt éppenséggel a walesi bárdokra, Vörösmarty „Előszavára” is („Most tél van és *csend* és hó és halál...”), vagy akár a szelíd Áprily nagy-nagy visegrádi *hallgatásaira* (*Dragma* III 419 sk.), de az *optimus princeps*-ről és a *beatissimum saeculum*-ról szólván térjünk inkább vissza a cicerói párhuzamokra: Tacitus és Pliniusnál mélyebben érző *senatortársai* a „legjobb”

¹ Eugenio Manni kommentárnak szánt kiadványa (*Vita Demetrii Poliorketis* [!], introd. ... a cura di E. M. Bibl. di Studi Superiori, XIX. Firenze 1953) nem tekinthető az Antoniuséval párhuzamosított *plutarchosi vita* érdemleges feldolgozásának (vö. R. Flacelière, L'Ant. Class. 1954, 207). A függelékben felsorolt szerzők (Démocharés, Duris, Phylarchos...) azonosítható töredékeinek kritikus értékelése elmélyültebb filológiai vizsgálatot igényelne.

princepsset és a „legboldogabb” századot egymás közt talán *olyan* jónak és *olyan* boldognak mondogathatták, mint annak idején Cicero Caesart és egyeduralmát egy Atticusnak címzett levél bizalmas közlésében (XII 51,2): *optimi civis, sed ita optimi, ut tempora, quibus parere omnes πολιτικοί praecipiunt*, és aligha tehettek mást, mint amit egy másik levélben (XIII 31,3) tanácsolt: *semiliberi saltem simus, quod assequemur et tacendo et latendo*. Ez a rezignált tanács az, ami ellen majd a Nero alatt nyögő Seneca tiltakozik (De brev. vitae 5,3): a „csorbíthatatlan szabadságú” (*integrae semper libertatis et solidae*) bölcs sohasem lehet *semiliber*; hiszen *több*, mint holmi *μόναρχης* vagy *μόναρχος*, amennyiben *αὐτάρχης* és *αὐτάρκης*, *sui iuris et altior ceteris*.

Horatius persze a maga irónikus módján másképpen zárta könyvkezdő levelét:

*sapiens uno minor est Iove: dives,
liber, honoratus, pulcher, rex denique regum,
praecipue sanus — nisi cum pituita molesta est.*

SUMMARY

Setting out from the Tacitean perpetuation of the last hours of Vitellius, we interpreted the talkative instances of the 'silence of fear and intimidation' (A. Timonen) in the Imperial Age, particularly considering Tacitus (Agr. proem. etc.) and the servile flattery of the Panegyricus by Plinius Jr. and the *semiliber* manifestations of Cicero, *in secret* disapproving the Caesarian dictatorship respectively. We drew again attention to the parallels of the Plutarchian Demetrios-biography, helping also the understanding of Tacitus.

Keywords: Tacitus, Roman principate, Plinius Jr., stoical opposition

RITOÓK ZSIGMOND

KÉT KÖLTEMÉNY AZ ANTHOLOGIA LATINÁBÓL

STEPHANO JELENTIS
VIRO VERE CHRISTIANO
SEPTUAGENARIO

Szövegkritikai megjegyzések az Anthologia Latina két költeményéhez (472 és 475 Shackleton-Bailey = 474 és 477 Riese) és értelmezésük mint hazatérés-költeményeké.

Kulcsszavak: Anthologia Latina

A leideni Codex Vossianus Lat. Q. 86 tartalmaz egy sor kis költeményt (Anth. Lat. 462—477 Shackleton-Bailey), melyeket első kiadójuk, Josephus Scaliger Petroniusnak tulajdonított.¹ Scaliger egyfelől Fulgentiusra támaszkodott — aki a 464-es számú költeményből néhány szót, a 474-esből négy sort mint Petroniustól valót idézett (mythol. 1, 1, ill. 3, 9) —, másfelől ízlésére.² (Akkor ez még elég volt, mások is így jártak el.) Scaliger véleményét óvatosan bár, de Riese, Baehrens, Collignon, Tandoi és Shackleton-Bailey is elfogadta, és a petroniusi eredet mellett érvelt annak idején C. W. Krohn.³ Io. Chr. Wernsdorf vagy H. Meyer ezzel szemben elutasította ezt a nézetet, F. Bücheler pedig, aki Petronius művének első kiadásába még minden neki tulajdonított szöveget felvett, még ha helyességében nem hitt is, a további ki-

¹ Részenben — 462—466; 468—469; 471—472; 475 — kiadásában, Catalecta Vergilii et aliorum poetarum Latinorum poematia. Lugduni 1573, melyet nem láttam, részenben — 470; 473; 474 — jegyzeteiben (schedae). Egyszerűség kedvéért itt sorolom fel időrendben a kiadásokat, melyekre hivatkozom: *P. Pithoeus*: Epigrammata et poematia vetera. Parisiis 1590 (ezt sem láttam). — *P. Burmannus Secundus*: Anthologia Latinorum epigrammatum et poematum. I. Amstelaedami 1759. 501—504. — *Io. Chr. Wernsdorf*: Poetae Latini minores. IV. Altenburgi 1785. 608—612. — *Henricus Meyer*: Anthologia veterum Latinorum epigrammatum et poematum. I. Lipsiae 1835. 51—52. — *Buecheler*: Petronii Saturae. Bero-
lini 1862. — *A. Riese*: Anthologia Latina. I. Lipsiae 1869 (2. kiad. 1894). — *Aem. Baehrens*: Poetae Latini minores. IV. Lipsiae 1882. — *A. Ernout*: Pétrone, Le Satiricon. Paris 1922. — *Shackleton-Bailey*: Anthologia Latina. I. Stutgardiae 1982. — *Ed. Courtney*: The Poems of Petronius. American Classical Studies 25. Atlanta 1991. — *K. Müller*: Petronii Arbitri Satyricon reliquiae. Stutgardiae—Lipsiae 1995. (4. kiad.)

² Nem láttam *V. Ciaffi* munkáját: Fulgenzio e Petronio. Università di Torino, Pubblicazioni della Facoltà di Lettere e Filosofia. 14, 2. Torino 1963.

³ *Riese* I p. XL; *Baehrens* IV p. 36; *A. Collignon*: Étude sur Pétrone. Paris 1891. 367—376 (bár tudatában van a bizonytalanságnak: 366, s 472-t éppen nem tartja Petroniustól valónak); *V. Tandoi*: Note esegetiche e testuali a carmi dell' Anthologia Latina. ASNP 31. 1962, 118—119; *Shackleton-Bailey* kiadásában a 462—477. költeményekhez írt jegyzetben.

adásokból a Codex Vossianus verseit kihagyta, és nekik is akadtak követőik.⁴ A kérdés ma sincs véglegesen eldöntve. Az alábbiakban nem az eredetiség eldöntése a célom, csak két költeményhez kívánok néhány megjegyzést fűzni, a 472. és a 475. számúhoz (=474 und 477 Riese, 51 Bücheler, 84 und 87 Baehrens, 49 és 50 Ernout, 36 és 38 Müller).

A költemények meglehetősen romlott állapotban maradtak ránk. A két költeményt Scaliger összekapcsolta, és Büchelerrel bezárólag minden kiadásban egy költeményként szerepelnek, jóllehet a kódexben két másik áll közöttük, jóllehet már Burmann megjegyezte, hogy 472, 7—8 sokkal inkább egy költemény végére illik, és jóllehet Bücheler is osztotta ezt a véleményt, vagy e két sort önálló töredéknek tartotta. Először Riese kiadásában szerepelnek önálló költeményekként, ahogyan a kódexben is vannak. Először a költemények szövegét adom, majd szövegkritikai megjegyzéseket fűzök hozzájuk, végül értelmezésüket kísérem meg.

472

*O litus vita mihi dulcius! o mare felix,
cui licet ad terras ire subinde meas!
O formosa dies! hoc quondam rure solebam
Naidas alterna sollicitare manu.*
5 *Hic fons, hic locus est, illic sinus egerit algas,
haec statio est tacitis fida Cupidinibus.
Pervici. Neque enim fortuna malignior unquam
eripiet nobis, quod prior hora dedit.*

A szöveg a kódexben (V) kétszer van leírva (V¹, V²), ehhez járul Scaligernek jegyzetei közt található másolata (schedae), illetve ennek lapszélére írt javításai (Cod. Leidensis Scaligeranus 60 C). Ezeket Burmann kiadásából ismerem.

1 *dulcior* V, ennek alapján Baehrens *visus*-ra gondolt *litus* helyett, *dulcius* Scaliger. — *o mare!* Scaliger, Burmann, Wernsdorf, Bücheler, Baehrens, Butler 1909;⁵ *o mare felix!* : Scaliger schedae, Pithou, Riese, Ernout, Shackleton-Bailey,⁶ Courtney,⁷ Müller. Plinius egy helye ellenére, melyre Wernsdorf hivatkozik — Ep. 1, 9, 6: *o mare, o litus, verum secretumque* μυστήριον — a második központoszást tartom jobbnak, vö. alább. Mindenesetre az, aki az elsőt választja, annak a 2. sorban *suas*-t kell olvasnia, amire Bücheler gondol is, hiszen talán nem feltétlenül mindenkinek boldogság, ha a költő földjére érkezik.

⁴ Wernsdorf: i. h. 609; Meyer I p. XXIII; Bücheler Fr. 51 és p. 28—229; Révay J.: Petronius és kora. Bp. 1927. 31; W. Kroll: RE 19 (1938) 213 s. v. Petronius 29; nagyon tartózkodó Ernout a 40. töredékhez írt jegyzetben.

⁵ H. E. Butler: Post-Augustan Poetry from Seneca to Juvenal. Oxford 1909. 37.

⁶ Towards a Text of 'Anthologia Latina'. Cambridge 1979. 64, és kiadásaiban is.

⁷ Courtney: i. m. 58, óvatosan sem itt, sem ott nem téve írásjeleket, de kommentárjaiban a *mare* utáni felkiáltójelet Petronius 108, 14—15-re való hivatkozással valószínűnek tartva.

2 *ire subinde* V, *ire redire* Burmann, aki Stat. Silv. 1, 2, 34-re és Mart. 12, 60, 10-re hivatkozik, de mindkét esetben más a helyzet. — *meas* V, *suas* Bücheler, *tuas* Baehrens.

3 *dies* V, *quies* Heinsius, Prop. 1, 10, 1 (*iucunda quies*) és Stat. Silv. 1, 3, 91 (*fecunda quies*), alapján, azonban *formosus* időről is: Verg. Ecl. 3, 57; Ov. A. A. 2, 315; Prop. 1, 4, 7 stb. — *hac* V, ennek megfelelően *luce* Scriver.

4 *Iliadas armatas sollicitare manus* V. A javítások száma nagy. Ha a bizonyosan romlott *Iliadas*-ból akarnánk kiindulni, úgy az *armatas manus*-t 'fegyveres csapatoknak' érthetnők. Így akart Pithou *Iliadum*-ot olvasni — de mit jelent az, hogy 'a trójai nők fegyveres csapatait' (vagy 'kezeit?') nyugtalanítani? *Iliada armata s. manu*, így J. F. Christ. De mivel volt a költő keze felfegyverezve, és mit jelent az 'Iliast zaklatni' vagy 'a trójai nőt zaklatni'? Wernsdorf⁸ *Iliade armatas s. manus*-t ajánlott, s úgy értelmezte, hogy a költő a trójai háborút beszélte el, mert a költők gyakran magukról mondják, amit ábrázolnak (vö. Prop. 2, 1, 18. A szavak tehát azt jelentenék, hogy a költő egy Iliasszal mozgatta a felszerelt csapatokat? Nyelvi szempontból talán lehetséges volna egy ilyen értelmezés — a *sollicito*-nak Aetna 42-ben van ilyen értelme —, de kérdés, hogy akadt-e költő, aki költeményét Iliasnak merete volna nevezni. Ettől függetlenül azonban mindezek a javítások metrikai okokból valószínűtlenek. Krohn ui. megfigyelte, hogy sem a valóban petroniusi költeményekben, sem a Cod. Vossianus Petroniusnak tulajdonított verseiben nincs *-um* elisio, és a magánhangzók közül is csak a *-que* *-e*-je elidálódik, ez is ritkán fordul elő.⁹ Ennek folytán valamennyi fentebbi javítás elesik. Csak Scaliger egyik megoldási javaslata jöhet szóba: *hoc rure solebat Ilias a. s. m.* Csak hát miért lesz a vidék a költő számára attól vonzó, hogy ott olvasta az Iliast? (Így volna a szöveg értelmezhető.)

Másik lehetőségnek látszott a romlott *Iliadas* valamilyen női névvel való helyettesítése. Így javasolta Scaliger — a fentebbi javítás mellett — a *Phyllidis* név beillesztését, Heinsius pedig *Phyllidos hamatas*-t írt. Scaliger javaslata esetében kérdéses marad az *armatas* értelme: mivel lett volna Phyllis keze felszerelve vagy felfegyverezve? Heinsius, talán Prop. 4, 8, 57-re gondolva, ezen akart segíteni, csak hogy a *hamatus* 'karmos'-t jelent.¹⁰ Burmann ugyanerre a Propertius-helyre hivatkozva *iratas*-t javasolt, Lindembrog *Naidas armata sollicitare manu*-t, amiből Baehrens *Naidos armatas s. manus*-t. Az *armatas* vagy *armata* azonban itt is magyarázatlan marad. Butler szintén *Naidas*-t írva az *armata*-t *alterna*-ra javította, s így fordítja: I was wont to harass the water-nymphs with alternate stroke i. e. by swimming.¹¹ Shackle-

⁸ I. m. III. 1782. 261 (IV. 608 már *Iliadum*-ot vesz a szövegbe).

⁹ Krohn: i. m. 20.

¹⁰ Vö. Ov. Met. 12, 563, a sas horgas körméről, Trist. 3, 10, 63 a nyilakról.

¹¹ Butler: i. m. 137; uő., Petroniana: CR 26, 1912, 221. Itt már megemlíti Lindembrogot is (a fordítás is innen). Butler: Prop. 1, 11, 12-re hivatkozik (*alternae facilis cedere lympham manu*), de Ov. Met. 4, 353; Ib. 589; Manil. 5, 423 is idézhető volna (*alterna brachia*, ill. *alternos lacertos*). Martialis ugyan a falu nyugalalmát állítja szembe a zajos Baiaeval, ahol *sulphureis nympha natatur aquis* (6, 43,2), de lehetett *rure* is úszni, nemcsak mert ott természetes vizek is voltak (Verg. G. 2, 412—414; Aen. 4, 526—527), hanem

ton-Baily egy lépéssel tovább megy, és a *rure* helyett *rore*-t ad szövegében, így magyarázva a helyet: The poet used to splash his mistress(es) in the water.¹² A konjekcióra szellemes, de Butler javítása talán elég. Courtney szintén nem fogadja el a *rore* változatot (még csak meg sem említi), viszont felfedezett az Anth. Pal.-ban (5, 197, 3) egy nőt, akit Iliasnak hívtak, és kommentárjában *Iliados rabidas s. m.*-ra gondol, de szövegében †*Iliadas armatas*†-t ad. Müller az egész sort cruxok közé teszi.

5 *Hic fontis lacus est* V¹, *locus* V². *lacus* Riese, Ernout, Baehrens, utóbbi azzal a megjegyzéssel, hogy a *locus* talán megtartható volna, ha a *fontis*-t megfelelően módosítani lehetne. Heinsiusnak három javaslata is volt: *fontis liquor*, *fonti lacus* és *hic fons hic lacus est*. Shackleton-Bailey e legutóbbit veszi szövegébe. *Lacus* / *locus* pusztá íráshiba is lehet, mindenesetre *fontis locus* eléggé prózai (bár Lucr. 2, 344 *loca aquarum*; Isid. Etym. 13, 19, 2: *lacus...aquae quasi locus*), a *fontis lacus* mellett felhozható volna Verg. Aen. 7, 150: *fontis stagna Numici*; 7, 242: *fontis vada stagna Numici*, a *fonti lacus* mellett Varro LL 5, 26: *lacus: lacuna magna ubi aqua contineri potest*. A szövegben a *fontis lacus*-t hagytam a Vergilius helyekre gondolva, de habozva. Heinsius harmadik javaslata nyomatékosabb ellentét az *algas*-hoz.

6 *Victa* V, Burmann megtartja, Courtney cruxok közé teszi; *fida* Pithou, Riese, Baehrens, Ernout; *dicta* Heinsius; *placitis laeta* vagy *lecta* Toll; *crepidinibus* Wernsdorf; *vota* Meyer; *tuta* Bücheler, *apta*? Riese; *lecta* Shackleton-Bailey (Verg. Aen. 8, 606-ra hivatkozva). Bár a *tuta*-hoz is hozható párhuzam: Verg. G. 4, 421 *statio tutissima nautis*, *fida*-nak is van párhuzama: Verg. Aen. 2, 23 *statio male fida carinis*, Sil. 3, 655: *Cynosura...fidissima nautis*. *Crepidinibus* csak a hajózásra szűkítené a kifejezés értelmét.

7 *pervixi* V, Scaliger és a legtöbb kiadó, *pervici* Pithou, Riese. Burmann állítása szerint Pithounál *pervici* áll, de már ő is sajtóhibára gyanakodott (Pithou kiadását nem láttam). Mások erről nem is tesznek említést, és *pervici*-nek nem is sok értelme volna. — A *pervivo* (ritka szó!) jelentése Wernsdorf szerint *ad hoc tempus vitam bene exegi* volna. Csakhogy itt éppen az *ad hoc tempus* hiányzik, bár az időhatár ThLL X, 1, 12, 1887—8 szerint csak itt és egy feliraton hiányzik. A *pervinco* ezzel szemben abszolút áll Lucr. 1, 72; Tac. Ann. 11, 10, 2 'teljes győzelmet aratni' értelemben.

7—8 Vö. fent. Riese is hajlamos volt arra, hogy a distichont nem idetartozónak tartsa.

8 *priora* V, *prior hora* Scaliger, *prior aura* Baehrens.

mert hatalmas mesterséges tavakat (Hor. C. 2, 15, 4) és úszómedencéket is hoztak létre (Plin. ep. 2, 17, 11; SHA 17, 19, 8; Rut. Nam. 1, 445—449). A tengerben úszásról, mint fiúk szórakozásáról Plin. Ep. 9, 33, 3.

¹² Towards a Text (6. j.) 63 és kiadásaiban. Az *Iliadas* helyett *Heliada*-ra gondolna, Dessau: Inscr. Lat. 8098-ra hivatkozva, ami csábító ötlet, de Krohn említett megfigyelése ellene mond.

475

Illic alternis depugnat pontus et aer,
hic rivo tenui pervia ridet humus.
Illic demersas complorat navita puppis,
hic pastor miti perluit amne pecus.
 5 *Illic immani mors obvia solvit hiatus,*
hic gaudet curva falce recisa Ceres.
Illic inter aquas urit sitis arida fauces

hic dat periuro basia †multa† viro.
Naviget et fluctus lasset mendicis Ulixes,
 10 *in terris vivit candida Penelope.*

1 *depugnat* V, *depugnant* Wakefield.

3 *divisas* V és a régebbi kiadások, továbbá Riese, Ernout, *dispersas* vagy *elisas* Heinsius; *diseictas* Franz, *diffisas* Hand, *collisas* Meyer; *demersas* (a szövegben) Baehrens (szerinte az általa feltételezett *demsas*-ból lett a *divisas*), Shackleton-Bailey, Müller, aki Anth. Lat. 470, 3-ra hivatkozik, amely költemény szintén a Scaligertől Petroniusnak tulajdonítottak közé tartozik. Hand *diffisas*-a is jó értelmet adna, de *diffindo* egy dolog kettéhasítását jelenti (*in duas partes seiungere*: ThLL V, I, 1103, 12). Burmann megpróbálta a *divisas*-t védeni (*a reliquis separatas*), de itt már a hajótörésről van szó, legfeljebb a gerendák szétesésére gondolhatnánk, vö. Ov. Met. 11, 663—664: *navem Auster flamine solvit*.

4 *Pastor mitis perluit omne pecus* V, *schedae*, de *marginis schedae*, de az utóbbi helyen a lapszélen *amne* és a *mitis* helyett Scaliger *nigrum*-ot javasolt (vö. Verg. G. 4, 126). Kiadásában azonban *mitis* és *omne* áll. *Miti* és *amne* Pithou és azóta minden kiadás. a hagyományos szöveg mellett a szórendre való hivatkozással lehet érvelni: N-A-V-A-N. *omne pecus*: Hor. C. 1, 2, 7; Calp. 2, 10, de *pastor mitis*-re nem találtam példát, annál többet a *mitis* + folyó-ra: Verg. Aen. 8, 88; Lucan. 1, 405; Sil. 17, 642; stb.

5 *oblita* V, *marginis schedae*, de *marginis schedae*. *obsita* és így Scaliger kiadásában is, *obvia* Heinsius, *abdita* Wernsdorf (a halál mint valami szörnyeteg emelkedik ki a tengerből), *obdita* Baehrens, *immani mors horrida saevit hiatus* Oudendorp. *Oblita* nyilvánvalóan romlott, de az *obsita*-val sem sokra megyünk, már Burmann sem tartotta jónak (*sine addita re qua obsita sive obducta sit, nimis obscurum*), mégis meghagyta szövegében. Meyer óta azonban minden kiadásban *obvia* olvasható (vö. Bacch. 3, 50—51 προφανής φόνων). A halállal kapcsolatban a *hiatus* gyakran használatos szó (Lucr. 5, 375; Sen. Oed. 164; Cons. Marc. 17, 3; Stat. Theb. 8, 378; stb.), de a *hiatus solvere* elég szokatlan kifejezés (talán ezért akarta Oudendorp konjektúrával kiküszöbölni, Riese pedig *volvit*-ot írni), de párhuzamul felhozható az Ovidiusnál többször előforduló *ora solvere* kifejezés (Met. 1, 181 és Bömer a helyhez), továbbá az

olyan fordulatok, mint *portas solvere* (Lucan. 2, 704—705) vagy *solutis ergastulis* (Caes. B. C. 3, 22, 2).

6 *gaudet V, candet* vagy *ridet* Riese (talán szükségtelenül, vö. alább) — *recissa V, schedae, resecta* Heinsius (vö. Ov. Am. 1, 15, 12: *cadet incurva falce recisa Ceres*), Courtney.

7 Vö. Hor. Sat. 1, 2, 114. — Már Wernsdorf és utána Burmann látta, hogy a következő pentameter nem igazi ellentéte ennek a hexameternek, és Wernsdorf ezen egy enyhe szövegjavítással akart segíteni (vö. a 8. sorhoz mondottakat alább). Először Riese majd utána Baehrens feltételezett itt hézagot, valószínűleg helyesen. A 7. sor után egy olyan pentametert várnánk, amely szerint az égető szomjúságot a szárazföldön a bor enyhíti (Ceres említése után is ilyesmi volna várható), a 8. sor előtt pedig egy olyan hexametert, mely a szerelmes női csókok ellentéte, tehát valami ijesztőt, visszataszítót tartalmaz.¹³

8 A sorban két szó csonka a kéziratban *da* és *bassa V*. A két szót Scaliger javította (*schedae*), és így alakította a sort: *hic dat periuro basia multa viro*. Így Pithou és a későbbi kiadások Riese-t és Ernout-t is beleértve, noha a mondatnak így nincs alanya. Ezt ki így, ki úgy próbálta orvosolni: *nulla* Toll (ez ellentétben állna a szárazföld örvendetes voltával), *hic data periuro* (vagy *percaro*) b. m. v. Wernsdorf (aki ezzel a 7. sorhoz való kapcsolódást is megoldottnak vélte: ott a szomjúság éget, itt az adott szerelmes csókok — nagyon erőltetett), *hic dat Penelope* Oudendorp (ezzel előre lelövi a csattanót), *hic dat securo basia amica viro* (metrikai okokból problematikus, vö. fent 474, 3-hoz mondottakat), *dantur caro* Krohn (az ember itt nem valami személytelenlét vár); *dea fert iuncto* Baehrens (miért istennő és miféle?). Csak mellesleg említem Jacobs javaslatát: *perluto*, amivel azon kívül, hogy a kérdésesnek tűnő *periuro*-t egy nem kevésbé kérdéses szóval helyettesítette, semmit sem nyerünk. Hogy a *periuro*-t nem kell bolygatni, hamarosan kiderül. *Periurus* mindenesetre nemcsak olyan embert jelent, aki formálisan hamis esküt tesz, hanem olyat is, aki 'eskü-dőzik', vagyis valami valótlanlalt állít erősen, hazudozik, vö. Plaut. Mil. 21; 1066; továbbá Cic. Pro Rosc. Com. 46. Müller csak a kérdés megoldatlanságát állapítja meg. Shackleton-Bailey a *multa* szót teszi *cruxok* közé, vagyis helyesen felismerte, hogy a hibának itt kell rejlenie, mert ez az egyetlen nélkülözhető szó. Helyette *pota*-t javasolna, Parroni *moecha*-t.¹⁴ Azt hiszem, egyik sem illik a költeménybe. A magam részéről *nupta*-t javasolnék. Így a *viro* egyrészt a *dat*-tól függne, másrészt a *nupta*-tól, hasonlóan mint a 2. sorban a *rivo tenui* egyfelől a *pervia*-hoz, másrészt a *ridet*-hez vonható.

10 *vivet V*, Burmann, *vivit* Heinsius, amit a kiadók többnyire elfogadnak.

A 472. költeményt Wernsdorf úgy értelmezte, hogy abban a szerző a villáját

¹³ Engedtessek meg egy gyerekded játszadozás: *Hic fessum recreant Liber et uva tumens*. — *Illic attrito pristis et monstra minantur*.

¹⁴ Gnomon 57, 1985. 608.

magasztalja, ahonnan az arrajáró hajókat szemlélheti.¹⁵ Így értették a költeményt még egy jó darabig, még Meyer is az *Ad villam suam* címet adta a persze 475-tel megtoldott költeménynek. Csak H. E. Butler vette észre, hogy a költemény a költőnek korábbi boldogsága színhelyére való visszatérését ünnepli.¹⁶ Ha az első sorban a *felix*-et a *mare*-hoz vonjuk, úgy ez a helyzet és a továbbiak is még világosabbak lesznek. A tenger azért boldog, mert rögtön (*subinde*) eléri a partot, és ezzel a hajósnak oly kedves tájat. A hajós tehát még a nyílt tengeren van, de már megpillantotta a partot. A tenger máris ott lehet, de ő is tudja, hogy még aznap (*o formosa dies*) megérkezik, és a mind közelebb jövő villa (*rure*) szép emlékeket ébreszt benne, a játékokat a Najádokkal.

A következő distichonban a költő már mint megérkezett beszél, a vidékről azt mondja *hic*, a tengerről *illic*. Itt forrás van — a locus amoenus egyik jellemző eleme — ott a tenger haszontalan moszatot hord ki a partra. A vidék kikötő és egyszerűsmind tartózkodási hely (*statio*) a Vágyak számára. A *statio* szó választása a maga kettős jelentésével aligha véletlen. A hajós természetesen jó kikötőre vágyik, de a vágyak többes száma és a *statio* jezője más összefüggésre mutat. A hajós emlékeiben vagy reményeiben van ott valaki (hűségesen?), aki a csendes vágyat csillapíthatja. Az elején a Najádokra való utalás ezt már előkészítette. Végül a hajós visszapillant a megtett útra. Kitartott, elérte célját, a boldogságot, melyet a megelőző óra adott, még a rosszindulatú szerencse sem ragadhatja el tőle.

A másik költemény (475) első olvasásra egyszerű, szinte iskolás synkrisis benyomását kelti, melyben a hexameter a tengert ócsárolja, a pentameter a szárazföldet magasztalja. Érdekes azonban a költeményt közelebbről is szemügyre venni.

Az első hexameter a tengerről és a légről beszél, melyek egymással csatáznak, az első pentameter a földről, ahol patak csörgedez, amelyre a föld ránevet. Ezzel mindjárt adva van az alaphang. A következő versben a hajós az elpusztult hajóját siratja, míg a szárazföldön viszont a pásztor fürösztli nyáját. Így halad tovább a költemény, s bizonyos fokozás kezd kibontakozni. 1. sor: a tomboló vihar, 3. sor: a hajó elmerül, s az 5. sorban a szembejövő halál már szörnyű mélységeket nyit fel.¹⁷ A szárazföldön ezzel szemben béke a természetben az elemek közt, az ember bukolikus körülmények között él, békében az állatokkal, amelyeket gondoz, s Ceres, a görbe sarlóval levágott, örvendezik. A mondat rendkívül tömör — az *abl. causae*-nak is, *rei eff.*-nek is érthető — az istennő, aki a gabona is, örül az aratásnak, mely egyúttal az ő halála is, de míg a tengeren az fenyeget, hogy a halál elnyeli az életet, a földön a halálból lesz az élet, a kenyér.

Míg a hajótöröttet a hullámok közt a szomjúság gyötri, a szárazon Ceres párja, Liber kínál nekik enyhülést (ha felvetésünk helyes). És míg a kimerültet a vízben tengeri szörnyek rémitik, a szárazon szerelmes nő ad férjének csókokat, bár még oly

¹⁵ Wernsdorf IV 608.

¹⁶ Butler (5. j.) 137.

¹⁷ *Immanis* már hangzásánál fogva is a *Manes*-ra emlékeztet.

esküszegő, hazudozó, ingadozó legyen is.¹⁸ Béke nemcsak a természetben, nemcsak ember és természet, ember és istenek között, hanem ember és ember között is. Ez készíti elő a költemény csattanóját. A tengeren diszharmónia, vihar, hajótörés, halálos veszedelem az elemek harca, az égető szomjúság, a tengeri szörnyek miatt — a földön harmónia, a patakra nevető föld, pásztor és nyáj, kenyér és bor, csókokat adó nő. Ám válassza Ulixes, a hazudozó, az esküdöző a tengert, ám fárassza mint koldus a tengerárt, otthon, a földön él és várja őt — Pénélopé.

Nem szükséges, remélhetőleg, ezek után a két költemény közti hasonlóságot és különbséget részletezni. Mindkét költemény a megérkezésről szól. Míg azonban az egyik magát a megérkezés folyamatát írja le, a másik ezt a folyamatot egy merev synkrisisbe rejti. Ebben azonban fokról-fokra mindig világosabb lesz, milyen félelmetes a tenger, milyen hívogató a száraz, s ahogy a költemény halad, az ábrázolás mind melegebb, mind személyesebb lesz, míg végre elhangzik a név, mely a költő számára a föld igazi varázserejét jelenti. Szinte csak most tudatosul bennünk, hogy kezdettől a szárazföldön vagyunk, s a synkrisis elemei egy belső megérkezést ábrázolnak. Az egyik költemény egy objektív folyamatot ábrázol érzelmi töltéssel, a másik egy érzelmi folyamatot objektív tényezőkben. A tenger mindkettő számára a kinti világ, a hontalanság, a föld a megérkezés, az otthon.

Ennyi talán elég legalább annak a bizonyítására, hogy a két költemény nem fűzhető össze egygé. Az azonban aligha tagadható, hogy ikrek. Ha nem Petroniustól valók, úgy csupán változatok egy témára, ami epigrammaköltőknél nem ritka. Ha viszont a regényből valók, úgy talán egy költői verseny részei. Ha így van, úgy érdekes volna tudni, hogy melyiknek jutott a győzelem. Minthogy ezt nem tudjuk, itt az olvasó számára lehetőség nyílik egy újabb hozzávetésre.

SUMMARY

Two Poems from the *Anthologia Latina* — Some remarks concerning the textual criticism of two poems of the *Anthologia Latina* (472 and 475 Shackleton-Bailey = 474 and 477 Riese) and the interpretation of them as poems of homecoming.

Keywords: *Anthologia Latina*

¹⁸ Vö. Hor. C. 3, 9, 21–24.

BENKŐ MIHÁLY

ARANYMASZKOS ÓSMAGYAR VEZÉRSÍR

A KOROBCSINÓI LELETRŐL (A DNYEPER KÖZÉPSŐ FOLYÁSÁNÁL)

1989-ben, gátépítés közben Korobcsinónál (Dnyepropetrovszki terület, Krinicski járás, Ukrajna) lovas sírt hoztak a felszínre és dúltak fel a gátépítők. Bár számos lelet eltűnhetett a régészek helyszínre érkezése előtt, a gazdagnak látszó sír tudományos világ számára ismertté vált leletei jelentősnek tűnnek a magyar őstörténet szempontjából. A korobcsinói ezüst szablya hüvelyszáj veret eddig az első ilyen jellegű publikált délkelet-európai sztyeppei lelet, amelynek pontos párhuzamait tárták fel a kárpát-medencei magyar honfoglalás kori temetőkben. A sírból arany szem- és szájlemez társaságában előkerült az eddig egyetlen ősmagyar sírból származó, valószínűleg selyemre varrott, teljes arcot fedő arany halotti maszk. Minden jel arra utal, hogy az i. sz. IX. század közepére sztyeppei nagyhatalommá vált ősmagyar nép egyik vezérét temethették el a Dnyeper-vidéki jelöletlen sírban.

Kulcsszavak: aranymaszk, Korobcsinó, ősmagyar, vezérsír

Nagy jelentőségű régészeti leletet adott közre az *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*-ben két ukrán szerző: L. N. Csurilova és O. M. Prihodnyuk.¹ 1989-ben, gátépítés közben Korobcsinónál (Dnyepropetrovszki kerület, Krinicski járás) gazdag lovas sírt hoztak a felszínre és dúltak fel a gátépítők. A következő tárgyakat szállították be a bejelentés napján a dnyepropetrovszki múzeumba: aranyozott ezüst tál és csésze; szablya; a szablya tokjának szájrészéről egy ezüstveret; egy-egy arany és ezüst karperec; öt kerek préselt aranylemez; egy négyszögletes aranylemez és egy téglalap alakú aranylemez kettős véggel. A sír hitelesítésekor a múzeum munkatársai a következő tárgyakat találták a helyszínen: arany maszk, arany szablahüvely veret, vaskengyel, két vas nyílhegy és agyagkancsó töredéke. A falu lakói 5 további kerek préselt aranylemezt adtak át a múzeum munkatársainak. Elbeszélésük szerint a földmunka során több agyagedény elpusztult. Néhány embercsont és lócsont is előkerült a hitelesítés során.

Nem tudhatjuk, hány tárgy és milyen tárgyak tűnhettek el a sír felszínre kerülé-

¹ O. M. Prihodnyuk—L. N. Churilova: The Korobchino find (Ukraine) and some problems of the Hungarian ethnogenesis. *ActaArch* LIII (2002) 1/3, 183—195.

se és a hitelesítés között. A szablyát például eltörték és reszelővel vágták szét.² Ennek ellenére, az igen gazdagnak látszó sírnak a tudomány számára ismertté vált leletei nagy jelentőségűnek tűnnek a magyar őstörténet szempontjából. (A 24 fennmaradt lelet közül 19 készült nemesfém-ből, a legtöbbjük aranyból.)

A korobcsinói leletek közül a legtöbbször van honfoglalás kori magyar párhuzama. Az aranylemezből készült, nyílt végein karneol betétes karperec arany-ezüst változatai ismertek például Egyekről, Kapitányhegyről.³ Az övvereteknek feltételezhető kerekded préselt aranylemezek párhuzamai ismertek Kétpőről, Krylosból.⁴ A nyílhegytípusok, a vaskengyel, a szaltovói típusú korongozott edények gyakoriak a honfoglalás kori magyar sírokban, de általában jellemzőek az i. sz. IX. század sztyepei kultúrájára is. Vannak azonban olyan sírleletek is a korobcsinói anyagban, amelyek fontos adatokkal egészíthetik ki magyarországi honfoglalás kori történetünk sztyepei régészeti alapját.

Az egyik ilyen lelet a szablya hüvelyszájának ezüstverete, fonatos-palmettás díszítéssel (*I. kép*). A dél-orosz—dél-ukrán sztyeppékről ez az első olyan (publikált) ötvösmunka, amely valóban a később a Kárpát-medencében virágzó honfoglalás kori ötvösművészet teljesen kifejtett formában történő, honfoglalás előtti megjelenése példájának tekinthető.⁵ Például a galgóczi és a banai tarsolylemezek, valamint a karosi II. temető 11. sír szablyájának markolatán és hüvelyszájának veretén szinte pontosan ugyanez a fajta palmettás-fonatos minta látható, mint a korobcsinói ezüst kardhüvelydíszítésen.⁶ Ez a tény is jelzi, hogy a magyarországi honfoglalás kori ötvösművészet mintakincsé már a korábbi, sztyepei szálláshelyeken csaknem teljes pompájában kifejlődhetett, vagyis valószínűleg mégsem Athénének Zeus homlokából történő kiugrása módján szökött hirtelen szárba a Kárpát-medencében. Révész László már korábban feltételezte, hogy az általa feltárt, méltán híressé vált karosi leletek, honfoglalás kori ötvösművészetünk remekei, még a honfoglalók első nemzedékével együtt, az előző hazából érkezhettek a Kárpát-medencébe.

A IX. századi dél-oroszországi és dél-ukrajnai leletanyag céltudatos feltárássának komoly nehézségeivel kapcsolatban alapvető fontosságúnak látszik M. I. Artamonov immár több mint hatvan éves megállapítása a „Szarkel és néhány más Északnyugat Kazáriai erőd” című cikkében: „Magyarázatra szorul, hogy miért nem voltak

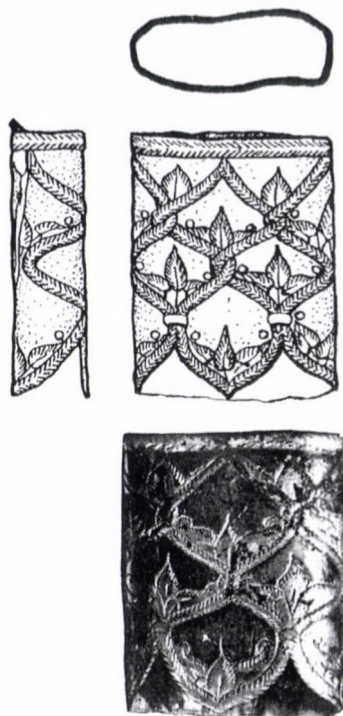
² O. M. Prikhodnuk—L. N. Churilova: i. m. 191. A szablya hüvelyének 11,5 × 3,5 cm méretű aranyverete (amely talán a bécsi szablyához hasonlóan, a hüvely alsó részét díszítette), a lelet feltárása (1989) és publikálása (2002) közötti időszakban a múzeumban tűnt el. Uo. 27. sz. jegyzet.

³ Révész L.: Emlékezetek utatok kezdetére... Budapest 1999, 72.

⁴ A krylosi préselt övveretekre mint a korobcsinói préselt lemezek esetleges párhuzamaira Révész László hívta fel figyelmemet. Ezért itt köszönetemet fejezem ki. Kétpő: The Ancient Hungarians. Exhibition catalogue. Budapest 1996, 238, Fig. 4.

⁵ Kijev környékéről számos ilyen párhuzam ismert. Vö. Fodor I.: Leletek Magna Hungáriától Etelközig. In: Honfoglalás és régészet. (Szerk.: Kovács L.) Budapest 1994.

⁶ The Ancient Hungarians. Banai tarsolylemez: 362, I. A galgóczi tarsolylemez mintái: 389, I. A Karos-eperjesszög II. temető 11. sírjából feltárt szablya markolatának ezüstverete: 87, 9—10. kép.

1. kép. Leletek a korobcsinói sírből: a szablya hüvelyszájának palmettás díszítésű ezüstverete

kurgánok a sírok felett a kazár korban Kazária központi területein, és általában országunk déli részén. Mindezekben a területeken a kurgán nélküli temetkezés volt az uralkodó jellegű a vizsgált időszakban. Ennek következtében a temetők megfigyelése véletlenül múlik, már csak azért is, mert célkutatásuk sem folyt”.⁷ S. A. Pletneva pedig szinte napjainkban írja a következőket a kazár kori Dnyeper-vidékről: „...A leletmentő ásások, amelyek különösen széles körben folynak az ukrán sztyeppéken, hatalmas mennyiségű sírlelet anyagot tártak fel az i. sz. VI—VII. századtól a XIV. századig tartó időszakból. Azonban ezeket a leleteket még nem dolgozták fel, nem adták ki, így tehát a terepmunka közbeni hozzávetőleges keltezés pontosságát meghatározni lehetetlen. Amikor ez a feltárt anyag napvilágot lát majd, minden bizonnyal érdekes adatokat kapunk a kazár kultúra Dnyeper-vidéki változatáról.”⁸ Hozzátenném: könnyen lehet, hogy nem is annyira a kazárokról, mint a

⁷ M. I. Artamonov: Sarkel i nekotorye drugie ukreplenija v Severozapadnoj Khazarii. SA. 6 (1940) 163.

⁸ S. A. Pletneva: Khazarskie problemy v arkhologii. SA 1990/2, 86.

honfoglalás korát megelőző korszak magyarságáról és a magyar szálláshelyeket később elfoglaló, ugyancsak sírjelek nélkül temetkező besenyőkről. Üdvös lenne, ha az Ukrajna helyi múzeumaiban rejlő hatalmas, VII. század utáni publikálatlan sztyepei nomád anyagot magyar kutatók is tanulmányozhatnák.

A korobcsinói sír másik fontos leletcsoportja az a három sima felületű aranylemez, amit a leletet leíró ukrán szerzők formájuk alapján halotti álarc részeinek vélnek. Ezek közül a legnagyobb aranylemez (17,3 × 13,7 cm) feltehetőleg teljes arcot fedő halotti maszk volt, szem- és szájnílások nélkül. A két kisebb aranylemez közül pedig a négyzet alakú (4,4 × 4,4 cm) szemlemez, a 4,2 × 2,4 cm nagyságú, egyik oldalán kettős végződésű lemez pedig szájlemez töredéke⁹ (2. kép). A leletek alapján a honfoglaló magyaroknál elterjedt ezüst-aranszemes, „szemüveges” halotti álarcok eddig ismert formái egy harmadik formával egészíthetők ki: a valószínűleg szintén selyem arclepelre varrott arany szem- és szájlemezek fölé helyezett aranymaszkkal. Ezért a korobcsinói aranymaszk és arany szem- és szájlemezek jelentősége egyaránt nagy a honfoglaló magyarok, valamint általában a népvándorlás kori eurázsiai lovas nomádok halotti arctakaróinak eredete és története szempontjából.

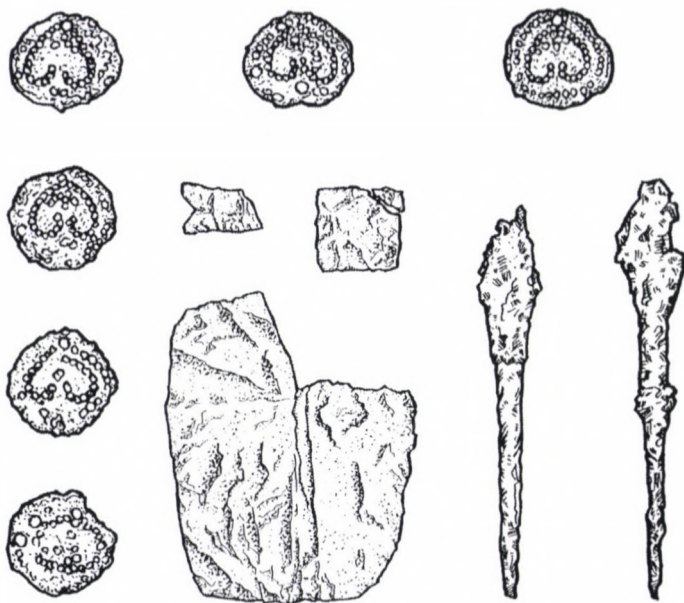
A honfoglaló magyarok ezüst-aranszemes és szájlemezes halotti arctakaróját, az obi-ugorok néprajzilag adatolt halotti arctakarójának régészeti párhuzamát Dienes István fedezte fel a Tiszaeszlár-Bashalom II. temetőben, 1960-ban.¹⁰ A bashalmi lelet és a későbbiek során előkerült kárpát-medencei halotti arctakaró maradványoknak az Urál-vidéki régészeti párhuzamait Fodor István gyűjtötte össze, majd ismertette tanulmányában a magyar szakmai közönséggel.¹¹ Az 1980-as évek második felében jómagam is foglalkoztam az ősmagyarok halotti maszkos temetkezési szokásával. Írásaimban a sajátos ősmagyar halotti arctakarónak az eredetét, helyét és pontos szerepét igyekeztem meghatározni a népvándorlás kori eurázsiai lovas nomádok selyem, illetve textil, bőr alapú halotti maszkjai, arctakarói között.^{11a} A korobcsinói leletet bemutató cikk szerzői: A. M. Prihodnyuk és L. N. Csurilova a halotti maszk leírásakor a népvándorlás kori lovas nomádok halotti maszkjának elterjedésével kapcsolatban hivatkoznak az egyik tanulmányomra is. Az alábbiakban néhány kiegészítést fűznék a két ukrán szerző elemzéséhez, az idézett cikkem megjelenése óta tudomásomra jutott régészeti és néprajzi adatok alapján.

⁹ A nagy aranylemez egyik vége le volt törve, a szájlemezé is, az egyik szemlemez teljes egészében elveszett, valószínűleg még mielőtt a leletek a múzeumba kerültek volna. Ez okozhatott volna némi bizonytalanságot a meghatározásban, de a méretek és formák alapján kétségtelen, hogy itt halotti maszkról és szem- és szájlemezről van szó.

¹⁰ Dienes I.: Honfoglalóink halottas szokásainak egyik ugorkori eleméről. ArchÉrt 90 (1963) 108—113.

¹¹ Fodor I.: Honfoglalás kori régészetünk néhány őstörténeti vonatkozásáról. Folia Archaeologica XXIV (1972) 159—175.

^{11a} Benkő M.: Az ezüstmaszkok türk származásra utalnak. Magyar Nemzet, 1986. június 7., 4. Benkő M.: Halotti maszk és sírobolus. AntTan 34 (1987—88) 2, 169—200. Benkő M.: A halotti arctakaró történetéhez. AntTan 36 (1992), 106—108. M. Benkő.: Burial masks of mounted Nomadic peoples in the migration period (1st Millennium A. D.). Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae XLVI (2—3) 113—131 (1992/93).

2. kép. Leletek a koröbcsinói sírból: arany maszk, szem- és szájlemez, arany préselt övveretek; vas nyílhegyek

Kutatásom eredményeit a cikkeim megjelenése óta eltelt tíz év során a magyar őstörténettel foglalkozó kutatók többsége elfogadta és pozitívan értékelte. Érték bírálatok is. Ilyen volt például Veres Péter véleménye, amely szerint halotti maszkok sokfelé voltak a világon, így más földrészeken is, már a neolitikumtól kezdve.¹² Ennek az állításnak igazságát készséggel elismerem, mindössze annyit jegyeznek meg, hogy a magam részéről kizárólag az eurázsiai lovas nomádok népvándorlás kori (i. sz. I. évezred) selyem alapú halotti maszkjaival kívántam foglalkozni, ezeknek eredetével és a sajátos honfoglalás kori magyar halotti arctakaróhoz fűződő kapcsolatával. Más idők és más földrészek halotti maszkjait ezúttal nem tanulmányoztam, nehogy a konkrétan vizsgált témámtól elvonják a figyelmemet. Egy másik bírálat szerint „a

¹² Veres P.: A halotti maszk problematikájáról. *Ősök, táltosok, szentek*. Budapest 1997, 54–65. Veres Péter cikkének egy személyesebb jellegű megjegyzésére itt reagálok: „A szerző (azaz Benkő Mihály, vagyis én) — ahogy László Gyula, Bakay Kornél sem — egyáltalán nem szégyelli bevallani, sőt, büszke rá, hogy Vámbéri (sic!!) Ármin híve, vagyis a magyar etnogenezisben dominálónak tartja a török/türk elemet...” Való igaz, „nem szégyellem bevallani”, sőt, büszke vagyok rá, hogy Vámbéry Arminnak, a magyar keletkutatás és őstörténeti kutatás nagy alakjának tisztelője és híve vagyok. Az sem okoz nekem arcpírító szégyent, ha László Gyulával együtt említik a nevemet. László Gyula közvetlenül a halotti arctakaróval kapcsolatos adataim népszerű formában történt közzé után akkor éppen készülő művében azonnal hivatkozott a napilapban megjelent előzetes cikkemre. (László Gy.: *Árpád népe*. Budapest 1988, 162, 106. sz. jegyzet.) Erre pedig különösen büszke vagyok! László Gyula emlékének itt adózom tisztelettel.

nálunk előkerült szemfedők pontos párhuzamait egyedül az Urál-vidéken lehet megtalálni”. A bíráló szerint tehát a honfoglaló magyarok halotti arctakarójának nincsenek közvetlen párhuzamai Belső- és Közép-Ázsiában, vagyis ott, ahol én vélem megtalálni a népvándorlás kori lovas nomád előkelők selyem alapú halotti maszkjának eredetét. Például a T’ien-shan I—VI. századi, teljes arcot fedő arany-maszkjai nem hasonlíthatók össze formailag sem és többnyire anyagukban sem, a honfoglalás kori magyar ezüstszeemes halotti arctakarókkal, vagy a Rakamazon előkerült eddigi egyetlen honfoglalás kori magyar arany „szemüveggel”.¹³

Való igaz, hogy teljes arcot fedő nemesfém maszkok ősmagyar vagy honfoglalás kori magyar sírból a bíráló megjelenésének idején még nem váltak ismertté a tudomány számára. A feltárt ősmagyar nemesfém szem- és szájlemezek többsége pedig valóban ezüstből készült, és csak igen ritkán aranyból. A fenti ellenérv azonban tarthatatlanná vált a korobcsinói ősmagyar vezérsír teljes arcot fedő arany-maszkjának és arany szem- és szájlemezének felfedezése és publikálása után. Végképp kiderült, hogy a népvándorlás kori lovas nomád világ előkelői között elterjedt selyem alapú halotti maszknak nemesfém-ből készült valamennyi formája: vagyis a teljes maszk, az ún. „szemüveg” és a szem- és szájlemezek egyaránt adatolhatók Belső- és Közép-Ázsiából,¹⁴ az Urál és a Volga vidékéről,¹⁵ valamint a délkelet-európai sztyeppék és a Kárpát-medence IX—X. századi magyarságánál is.

Azon feltevésemnek, hogy a selyem alapú halotti maszk Belső- és Közép-Ázsiából érkezhettek a kelet-európai területekre, nincsenek — és nem is voltak — időrendi akadályai sem. A korobcsinói leleteket bemutató cikk szerzői azt írják, hogy a T’ien Shan és az Altaj vidékén (az én időrendi összeállításom szerint) az i. sz. I—IV. és VI—VII. századi sírokból kerültek a felszínre előkelő temetkezésekből selyemre vagy más alapanyagra, pl. bőrre varrott halotti szemfedők. Ez így nem egészen pontos. Tártak fel Közép- és Belső Ázsiában i. sz. V. századra keltezhető selyem

¹³ Fodor István, Diószegi István, Legeza László: *Őseink nyomában. A vándorló, honszerző és kalandozó magyarok képes krónikája.* Budapest 1996, 50.

¹⁴ M. Benkő: *Burial masks of Eurasian mounted Nomadic peoples...* 120. Selyemre varrott ezüst és arany szájlemezek az ezüstmaszkok alatt adatolhatók Tankejevkaról. Az egyik Dzhallak Dzhebe-i (T’ien-Shan — Pamír vidéke, Alai folyó völgye) jelképes sírból pedig selyemmel borított fatörzsrre helyezve, miniatűr aranymaszkkal együtt, arany szem- és szájlemezek kerültek a felszínre. A tankejevcai és Dzhallak Dzhebe-i leletek a korobcsinói aranymaszknak és arany szem- és szájlemezeknek a legpontosabb Volga-vidéki és közép-ázsiai párhuzamai. Szintén a korobcsinói maszkhoz hasonlóan kettőnél több elem-ből állóak a T’ien-shan lábainál, Hsingchiang kínai tartományban előkerült, selyemből és fémből összetett halotti maszkok, valamint a baszandajkai temető 55. kurgán 5. női temetkezéséből előkerült halotti maszk is. Vö. J. A. Chalikova: *Volgai Bulgária és a X. századi Magyarország népessége etnikai rokonságának kérdéséhez.* Hajdúsági Múzeum Évkönyve I (1973) 27; A. Abetkov: *Pamjatoniki i kul’tury i iskusstva Kirgizii.* Leningrad 1983, 14, 41; M. Benkő: *Burial masks of mounted Nomadic peoples...* 119; K. E. Grinevich: *Basandajka. Sbornik materialov i issledovanij po arkheologii Tomskoj oblasti.* Tomsk 1947, 29, LXVI—LXVII.

¹⁵ Fodor I.: *Honfoglaláskori régészetünk... E. A. Khalikova—A. Kh. Khalikov: Altungarn an der Kama und im Ural. Régészeti Füzetek, ser. II. No 21, Budapest 1981.*

alapú maszkos temetkezéseket is.¹⁶ Tehát a szokás Belső- és Közép-Ázsia nomád és félnomád előkelői között az i. sz. I—VII. századokban megszakítás nélkül létezett. Így, még ha valóban megjelentek volna is a selyem alapú nemesfém maszkos temetkezések az Urál-vidéken már az i. sz. III—IV. században — amire nézve egyébként az adott bírálathoz semmiféle bizonyíték nem áll rendelkezésemre, még csak hivatkozás formájában sem —, akkor is érkezhettek oda a népvándorlás első jelentős hullámával, az éppen akkoriban Belső- és Közép-Ázsia irányából Európa határain megjelenő ázsiai hunok közvetítésével.¹⁷

A korobcsinói leletet közlő szerzők azt írják, hogy a korobcsinói arany maszkot és szem- és szájlemezeket a magyarországiakhoz hasonlóan bőrre varrhatták.¹⁸ Aranymaszk esetében valószínűbbnek látszik a selyem alap, ami sajnos Délkelet-Európa talajában nem, vagy csak nyomokban maradhatott fenn napjainkig. Távollabban, az Urál-vidéken, Bolsije Tigan'-i keleti magyar temetőben az ásató régész, Jelena Alekszandrovna Khalikova megfigyelt selyem-maradványokat a halott koponyáján a szem- és szájlemezek alatt.¹⁹ Magyarországon is kerültek elő honfoglalás kori sírokból a szem- és szájlemezek alól selyemnek gyanítható arclepelmaradványok, például a rakamazi temető előkelő sírjaiból.²⁰ A. M. Tallgren szerint a halotti maszkok selyem alapja esetében a párhuzamokat Kína irányában kell keresni, a maszkok viszont parthus és iráni kapcsolatot jelenthetnek.²¹ Az ókorban több ezer éven át, időszámításunk első évszázadaikkal létező mediterrán, parthus és pontusi nemesfém (elsősorban arany-, egy-egy esetben elektron-) maszkok, szem- és szájlemezek az eddigi adatok alapján sohasem voltak selyemre varrva. Nemesfém dróttal erősítették őket a halott fejére. Kínában viszont élő szokás volt a halottak fejének

¹⁶ Krishna Riboud adatait idézem az *évre pontosan keltezhető* turfáni halotti arctakarós temetkezésekről: i. sz. 384; i. sz. 418; i. sz. 482; i. sz. 543, 548 vagy 562; i. sz. 558 vagy 576; i. sz. 567; i. sz. 591; i. sz. 517; 592; i. sz. 620; i. sz. 633; i. sz. 641 után. *Khrisna Riboud: Pratiques funéraires dans les nécropoles d'Astana. In: Cultes et monuments religieux dans l'Asie Centrale préislamique. Paris 1987, 89—98. A II—V. századra kelteznek egyébként az Alai folyó völgyében a Dzhallak Dzhebe-i temetőt is (A. Abetkov: Pamjatniki i kul'tury Kirgizii, 41), valamint a Talasz folyó völgyében Ketmen Töbe-i temetőt, ahonnan I. K. Kozhombardiev kilenc arany szem- és szájlemezes temetkezést tárt fel (Kozhombardieva közlése).*

¹⁷ Fodor István, Diószegi István, Legeza László: *Őseink nyomában...* 49. A hunok megjelenése lehetőségéről a Volga—Urál-vidéken időszámításunk III—IV. századának fordulója körül V. A. Mogil'nikov: Sargatszkaja kul'tura. In: *Stepnaja polosza Aziatskoj chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremja. Arheologija SSSR, Moskva 1992, 311; A. Kh. Khalikov: Tatarskij narod i ego predki. Kazan'. 1989, 59; K. F. Smimov—S. A. Popov: Savromato-sarmatskie kurgany u c. Lipovka Orenburgskoj oblasti. Materialy i issledovanija po arheologii SSSR, No 153, Moskva 1972, 27. Han-kori (i. sz. I—II. sz.) hun selyem „szemüveg” ismert Noin Ulából (Mongólia); ugyancsak Han-kori selyem alapú hun agyagmaszkok pedig Dél-Szibériából, a Jeniszej vidékéről. Vö. S. I. Rudenko: Kul'tura khunnov i noinulinskie kurgany. Plate XVI, fig. 1.; A. M. Tallgren: South Siberian cemetery of Oglatky from the Han period. E. S. A. XI, 1937, p. 82.*

¹⁸ O. M. Prikhodnuk—L. N. Churilova: The Korobchino find. 191.

¹⁹ E. A. Khalikova: *Magna Hungaria. Voprosy Istorii*, 1975.

²⁰ Dienes István közlése. A temető régészeti anyaga publikálatlan.

²¹ A. M. Tallgren: The South Siberian cemetery of Oglatky... 83.

selyembe tekerése az időszámításunk előtti évszázadokban.²² Az i. sz. I. évezredben a Belső- és Közép-Ázsiából, Kína kultúrájának hatóköréből Kelet-Európába érkező népvándorlás kori lovas nomádok ezüst-aranszemes halotti maszkjait az eddig ismert leletek alapján minden esetben felvarrták valamilyen anyagra, az előkelőbbek esetében többnyire selyemre. Ezek az adatok is valószínűbbé teszik az Urál-vidéki halotti maszkoknak délkeleti, keleti származását a délnyugatival szemben.

Már eddig is voltak pontos párhuzamai belső-ázsiai selyem alapú szemfedőknek a Kárpát-medencében, ha nem is éppen a honfoglaló magyaroknál, de az avaroknál. A kunbábonyi kagán sírjából előkerült T alakú aranylemeze gondolunk itt, amelyet maszkként értékelt az ásató régész, H. Tóth Elvira is,²³ különösen, miután a kunbábonyi maszkkal együtt feltárt arany lunettának egy változata felszínre került a Hortobágy-árkusi avar temetőből, két, láthatóan valamilyen anyagra felvarrott, kerek arany szemlemez társaságában. Közép-Ázsiában, Kirgizisztánban, a Talasz völgyi Ketmen-Töbe-i, a hunokkal összekapcsolható temetőben (i. sz. II—V. sz.) kilenc T alakú, orrot és szemöldököt ábrázoló aranylemezt tárt fel I. K. Kozhombardiev kirgiz régész, szájlemezekkel együtt.²⁴ Ebből egy publikált.²⁵ Az utóbbi időben pedig Kína Hsingchiang tartományában, a valamikor Stein Aurél által is kutatott Ying Pan-i temetőből került elő egy előkelő halott selyembe burkolt arcáról, az ornyeregről egy az orr alakjához igazodó aranylemez.²⁶ E felett lenvászonból készült, emberi arc formájú maszk volt, a homlokon aranypánttal, festett szemöldökkel, szemmel, szakállal és szájjal. Mindez tovább bővíti ismereteinket a népvándorlás kori eurázsiai nomádok halotti maszkja formáiról, valószínű eredetéről, útjáról Kelet-Európáig.

Változóban van a kép a népvándorlás kori nyugat- és dél-szibériai fém szemlemezes halotti arctakarókról is. Ezek közül itt három ismertebb leletről szólunk: a baszandajkai teljes egészében fennmaradt halotti arctakaróról, valamint az Uszty Tartassz-i és a Barszov Gorodok-i temetőkből felszínre került szemlemezekről.

A baszandajkai (Tomszk-vidék) temető 55. kurgánja 5-ös női sírjának halotti szemfedője formára igen közel áll a Belső-Ázsiában, Turfánban feltárt szemfedőhöz. Ugyanis az arcra borított, gyöngyökkel díszített sárga selyem arclepelre a szem, a homlok és a száj fölé varrtak kerek bronzlemezeket. E fölött a szemfedő fölött volt

²² *Krishna Riboud*: Some remarks on the face covers (Fu Mien) discovered in the tombs of Astana. *Oriental Art* 33 (1977) 440.

²³ *E. H. Tóth—M. Horváth*: Kunbábony. Das Grab eines Awarenkagans. Kecskemét 1992, 91. A kunbábonyi és Hortobágy-árkusi arany lunetta közvetlen párhuzamát őrzik Mongólia állami aranykincs gyűjteményének hun anyagában. *Mongolian Arts and Crafts*, Ulanbator, 1987, 3. tábla.

²⁴ *I. K. Kozhombardiev lányának a közlése*. Ezekből az orr-, szemöldök- és szájlemezekből kettőt magam is tanulmányozhattam a frunzei (ma: Piskek) Történeti Múzeum aranykincsei között, *A. Abetkov* szívességéből.

²⁵ *Istoria Kirgizskoj SSR*. I. Frunze, 1983, 88. *Benkő M.*: Halotti maszk és sírobolus, 195.

²⁶ *Yang Yen* professzor (Urumcsi Múzeum) kéziratának angol nyelvű változatába *Erdélyi István* szíveségéből tekinthettem bele, amiért itt fejezem ki köszönetemet.

egy második kendő, amelybe az egész fejet beburkolták. E hasonlóság miatt, amikor 1985-ben az anyagot tanulmányoztam, csodálkoztam a sír kései — XV—XVI. századi — keltezésén. A „Baszandajka” cikkgyűjtemény szerzői sohasem kételkedtek abban, hogy a baszandajkai kurgánok török jellegűek és kevés közülük lehet a helyi (obi-ugor, szamojéd) lakossághoz.^{26a} Véleményük szerint az Ob-Tomszk-i vidék már igen korán kapcsolatba került Belső- és Közép-Ázsiával, és a nagy nomád államalakulatok népei megtelepedtek a Felső-Ob mentén. Azonban, a szerzők, mivel más, pontosan keltező tárgyi anyag nem állott rendelkezésükre — nem véve figyelembe a baszandajkai temető közvetlen közelében lévő Altaj hegyeiből ismert több száz VII—VIII. századi türk kőszobor szablyaábrázolásait —, feltételezték, hogy szabályák kaukázusi importként, a XV. századtól kezdve jelenhettek meg ezen a vidéken. Ezért a baszandajkai sírokat az ezen időszak utáni századokra keltezték. Azóta ezt a keltezést a Szibéria türk régészetével foglalkozó orosz kutatók felülvizsgálták. Jelenleg a baszandajkai kultúrát leletanyaga alapján az eddiginél négy-öt évszázaddal korábbra, a XI—XII. századra keltezik és a kimekekkel kapcsolatba hozható szrotszkii kultúrába sorolják be.²⁷ Egy-két évszázadnyi további „időutazás” a népvándorlás korábbi időszakaiba a baszandajkai kultúra esetében nem elképzelhetetlen.

A Baraba sztyeppén, az Uszty Tartassz-i temetőben 1895-ben S. M. Csugonov tárt fel az 5-ös kurgánból a férfi csontváz koponyájának szemgödreiből két szív alakú bronzveretet, ezüstsálakkal átszőve, vékony, pusztulóban lévő textilre helyezve; bronz övveretek, aranyozott ezüst fülbevalók, egyenes kard, tizenegy nyílhegy, kenyel és zabla társaságában.²⁸ A leletet már S. M. Csugonov is török emlékeknek tekintette. Az újabb orosz elemzők az Uszty Tartassz-i kurgántemetőt is a szrotszkii kultúra körébe sorolják és a kimekekkel hozzák kapcsolatba.²⁹

Különösen érdekesek a Barszov Gorodokban (‘Párducok Városkája’) 1891-ben Fredrik Martin svéd kutató által feltárt, VIII—IX. századi temetőből, egykor arclepelre varrott szemfedők.³⁰ Fodor István szerint ezek a leletek igazolják, hogy a halotti szemfedőnek a honfoglaló magyaroknál elterjedt formái már az i. sz. VIII. szá-

^{26a} K. E. Grinevich (szerk.): Basandajka, i. h.; 164. A feltárók véleményét figyelmen kívül hagyva a baszandajkai szemfedős női sírt V. I. Pelikh szelkup származású szibériai néprajzkutató és az ő nyomán Veres Péter szelkupnak, Fodor István pedig szamojédnak (szelkup), vagy obi-ugornak véli. G. I. Pelikh: O proiskhozhenija selkupov. Tomsk 1972, 79 sk., 115 sk., 180, 264 sk., 278. Fodor I.: Honfoglaláskori régészetünk... 165, 35. sz. jegyzet. Veres Péter: Az obi-ugorok temetkezési szokásai. In: Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához, 10. Budapest 1982, 113—118; Veres Péter: A halotti maszk problematikájához, 57. Vö. Benkő M.: Halotti maszk és sír-obolus... 198.

²⁷ V. A. Mogil'nikov: Konferencija „Etnicheskaja istorija tjurskikh narodov Sibiri i sopredel'nikh territorij. SA 1994/3, 249. A Ying Pan-i temető: A. Stein: Innermost Asia II. Oxford 1928, 755—758.

²⁸ S. M. Chugonov: Kurgany Kainskogo okruga Tomskoj gubernii. Izvestija Imperatorskogo Tomskogo Universiteta 16 (1900) 54. A leletek elvesztek; az Orosz Akadémia Régészeti Intézete pétervári részlegének fotótárában őrzött, az ásató régész által a helyszínen készített fényképüket G. V. Dlužnevskaja szívességéből közölhettem: M. Benkő: Burial masks of mounted Nomadic peoples... IX. t.

²⁹ Baraba v tjurskoe vremja. Novosibirsk 1988, 10—13.

³⁰ T. J. Ame: Barsoff Gorodok. Stockholm 1935.

zadban megvoltak az obi-ugoroknál.³¹ Azonban véleményem szerint itt figyelembe veendő a Fredrik Martin Barszov Gorodok-i ásatásának régészeti anyagát közreadó T. J. Arne véleménye is. T. J. Arne az egész Barszov Gorodok-i temető valamennyi tárgyát az itt temetkező etnikummal együtt obi-ugornak tekinti, azonban a szemfedő szokását — a Barszov Gorodok-i négyzögletes bronz szemlemezt és kerek ezüstlemezt a brody-i (Perm környéki) arany szemüveggel összevetve — kelet-ázsiai szokás megjelenésének véli az Urál hegység két oldalán élő népek között az adott időben.³² Arne leírja, természetesen, a szokás néprajzi párhuzamait is az osztjákoknál. Magyarországon az 1940-es években Harmatta János és Czeglédy Károly cikket készítettek elő, amelyben a Barszov Gorodok-i temető kimek jellegét kívánták bizonyítani, részben a tárgyi anyag alapján, részben pedig azért, mert az Ob-vidék jelentős része ebben az időben a türk eredetű nomád kimek törzsek uralma alatt volt. Ez a cikk végül is nem került kiadásra.³³

A selyem alapú, fém szem- és szájlemezes, maszkos temetkezések meglétének kérdése a IX—XIII. századokban az eurázsiai sztyeppéket széles körben uraló ogúzkipscak, kimek törzseknél nemcsak Dél- és Nyugat-Szibéria területével kapcsolatban merült fel. Fodor István inkább véli a manvelovkai ezüstmaszkos sírt ogúz-kipscak jellegűnek, mint ősmagyarak, többek között a kazakisztáni Chelkar tó környékén felszínre került ogúz-kipscak ezüstmaszk és a manvelovkai sírból felszínre került többi lelet alapján.³⁴ Az ogúz-törökök halotti maszkjának kérdése érdekes módon vetődött fel a honfoglalás kor néhány éve elhunyt nagy kutatójánál, Dienes Istvánál, az ősmagyar halotti arctakaró felfedezőjénél.

Dienes ugyanis — ahogy ezt nekem többszöri beszélgetéseink során elmondta — azért kereste az obi-ugor szemfedő Karlajainen és mások által leírt változatának régészeti párhuzamát a honfoglaló magyaroknál, mert a finnugor eredetű ősmagyar nyelven kívül ásatási eredményei alapján addig az egész ősmagyar kultúrát: az ötvösművészetet, hadművészetet, államszervezetet stb. török (türk) jellegűnek találta. Úgy vélte, hogy nem lehet egyedül a nyelv ugor eredetű. Kell lennie még valami ugor jellegűnek, az ősmagyar hitvilági szokások, így a temetkezési szokások között. Már szakdolgozatában leírta, hogy az obi-ugor halotti szemfedőhöz hasonló hitvilági szokást keres a honfoglaló magyaroknál. 1960-ban várákozásának megfelelően megtalálta a Tiszaeszlár-Bashalom II. temető 10. sírjában a finn kutatók és Csernyecov által leírt obi-ugor szokás pontos régészeti párhuzamát. Természetes volt feltevése, sőt, meggyőződése, hogy itt ősi ugor szokás továbbéléséről van szó.³⁵ A Bálint Csa-

³¹ *Fodor I.*: Honfoglaláskori régészetünk... 165.

³² *T. J. Arne*: Barsoff Gorodok. 69.

³³ *Harmatta János* szíves közlése, amiért itt fejezem ki köszönetemet.

³⁴ *Fodor István* tanácsa alapján írtam ezt így meg angol nyelvű cikkemben (*Benkő M.*: Burial masks... 121. A chelkari ezüstmaszkról: *Fodor I.* Honfoglaláskori régészetünk... 173. 74. sz. jegyzet.

³⁵ *László Gyula* a következőket mondta Dienesnek a tiszaeszlár-bashalmi szemfedő felfedezése után: „Gratulálok, azonban vedd figyelembe, hogy egy néprajzi szokás összevetése egy régészeti leletben megfigyelt szokással problémákat hordozhat magában.” *Dienes I.* közlése.

nád kandidátusi disszertációjáról adott opponensi véleményében Dienes István többek között a következőkre hivatkozva nem fogadta el a kitömött lóbőrös honfoglalás kori sírok Bálint Csanád által felvetett esetleges besenyő jellegét: „Az újabban előkerült ilyen leletekben is megvan a finnugor jellegűnek tekintett szemfedő.”³⁶ Azonban az ásatások során a kitömött lóbőrös sírokból előkerült halotti arctakaró-maradványok elgondolkodtathatták Dienest. A kitömött lóbőrös temetkezésekben a szemfedő jelenléte nemcsak azt jelentheti, hogy az ilyen sírokba temetkezők finnugor eredetű magyarok voltak — az is megeshet, hogy a besenyőknél is elterjedt volt a halotti arctakarós temetkezési szokás.

Amikor 1986-ban tavaszán — még első, figyelemfelkeltő írásom megjelenése előtt — Dienes Istvánnal az ősmagyar halotti arctakaróról beszélgettünk, ő a következőket mondta nekem: „Annakidején bizonyos voltam abban, hogy itt mindenképpen finnugor eredetű szokásról van szó. Napjainkra azonban már kételyek merültek fel bennem ezzel kapcsolatban.” (Hogy kételyeinek a fentiek lehettek az okai, az az én feltételezésem.) Dienes István később házi lektorként közreműködött „Halotti maszk és sírobolus” című tanulmányom végső megformálásában,³⁷ és mások jelenlétében is kijelentette, hogy elfogadja szóbeli és leírt érveléseimet.³⁸

A halotti maszk használata a részleges lovastemetkezéssel együtt valószínűleg még napjainkra is élő szokás a Mongol Altaj ogúz-kipcsak származású kazak nomádjai között.³⁹ A múlt század első évtizedeiig az altaji kazakok nevezetes, gazdag és előkelő halottjaik arcára selyemlepelre varrott arany-, ezüstlemezeket, néha nemesfém maszkot helyeztek. Az áldozati toron elfogyasztott ló bőrét, a koponyát és a lábszárcsontokat a halott oldalán a sírgödörben vájt fülkében helyezték el, a halott nyergével, övével, fegyvereivel együtt. Tették pedig ezt azért, hogy a halottnak szeme és szája is legyen a sírban, tehát lásson (az arany a Nap, az ezüst a Hold fényét jelentette szimbolikájukban, mint ahogy általában a Kína kulturális hatókörében élő népek szimbolikájában is), és étkezni is tudjon. Vagyis az ezüst-arany-szemes halotti arctakaró az elhunyt arcát jelképezte. A halott sírba helyezett lova pedig biztosította az elhunyt számára a túlvilágon a gyors közlekedést. A szokásnak lehetnek változa-

³⁶ *Dienes I.*: Opponensi vélemény Bálint Csanád kandidátusi disszertációjáról. ArchÉrt 105 (1978) 111.

³⁷ *Dienesnek* a kéziratom elolvasása utáni szavait idézem: „Gratulálok, lehet, hogy adataidat újabb leletek még kiegészítik majd, de ez így megáll.” A másik házi lektorom a Nemzeti Múzeumnak ugyancsak nagy tudású és szintén nemrégiben elhunyt munkatársa, *Kiss Attila* volt. Mindkettőjük emlékének itt adózom tisztelettel.

³⁸ *Veres P.*: i. m. 55. Variáció az „egy lónak két oldala van” témára: több kutató feltételezte az obiugor halotti arctakaró alapján, hogy a Volga-vidéki tankejevukai temetőbe vegyes — bolgár-finnugor — lakosság temetkezett, és a bolgár-törökök ott a finnugoroktól vették át a selyem alapú ezüstmaszkos temetkezési szokást. Pl.: Finno-ugri i balty v epokha srednevekovja. Arkheologija SSSR., Moskva 1987, pp. 236—239, T. CIII, Fig. 10. Az adatok alapján ennek valószínűsége csekély, a fordított helyzet sokkal inkább elképzelhető. Vö. *M. Benkő*: Burial masks of mounted Nomadic peoples... 115.

³⁹ *M. Benkő*: Burial masks... 124—131; *Benkő M.*: Julianus nyomdokain Ázsiában. Budapest 2001, 65., 68. o. fényképei.

tai, hiszen ahogy nekem altaji barátaim elmondták, a nomádoknál nemcsak népenként, törzsenként, de nemzetségenként, sőt családonként is léteznek sajátos, idegenek által nem ismert titkok, szokások.⁴⁰ Magyarozatként azonban mindenütt a fentiekben leírtakat adták. A régmúlt idők ásatások során előkerült halotti maszkjai mögött álló hitvilági háttér az írott források adatainak szegényessége miatt elsősorban a recens néprajzi párhuzamok mögötti hitvilág adataival tudjuk összehasonlítani, és ezek természetesen nem nyújthatnak biztos támpontot. Azonban számomra a halotti maszk használatának a fenti magyarázata lovas nomád előkelőkhöz méltóbbnak tűnik, mint az, amely szerint azért van a halott arcára helyezett szem- és szájlemezre szükség, hogy a halott lelke ne jöhessen ki a koponyából, és ne ijesztgethesse az élőket.⁴¹

Az aranynak és az ezüstnek a fényt árasztó szerepére vall a belső- és közép-ázsiai népek szimbolikájában a V. V. Radlov által gyűjtött altaji dal is:

*„Altaj fehér magaslatán
Ezüstvirág virágzik.
Az Ezüst-hegyek honában
Fehéren ragyog a hold.
Altaj mélykék magaslatán
Aranyvirág virágzik.
Az Arany-hegyek honában
Fényesen ragyog a nap.”*

A korobcsinói magyar vezérsír arany halotti maszkjának és szem- és szájlemezének felfedezése és publikálása nagymértékben erősíti a népvándorlás kori lovas nomád előkelők selyem alapú, nemesfém maszkos, szem- és szájlemez halotti arc-

⁴⁰ Az obi-ugoroknál is évek kellene ahhoz, hogy egy idegent beavassanak a samanikus szokásokba, vagy megismertessék az illetőt egy helyi temetkezési szokással. (*Kerezsi Ágnes* szíves közlése.) Török népeknél ez még nehezebb.

⁴¹ *O. M. Prikhodnuk—L. N. Churilova: The Korobchino find. 192. A részleges lovastemetkezés mögötti hitvilági háttér X. századi Volga-vidéki török nyelven beszélő népeknél Ibn Fadlan szerint nem állt távol a mai altaji kazak elképzeléstől: az áldozati tor után póznára akasztott lóbőr, fark, lábszárcsontok és koponya segítették a halottat az utazásban a síron túli világba. A. P. Kovalevszkij: Kniga Ahmeda ibn-Fadlana o ego puteshestvii na Volgu v 921—922. Kharkov 1956, 128. A maszk használata mögötti hitvilágról nem ismerünk korabeli forrást. A kérdés bonyolultságával kapcsolatban helyénvalónak érzem idézni *Dienes István* szavait: „Számomra bizonyosságnak tűnik, hogy az általam korábban felvázolt ún. »kettős lélekhit« igen ősi, az őskőkorbba visszanyúló hiedelem a finnugorságnál, illetve a magyarságnál. De az ebből fokozatosan kibomló szakrális világlátás-világkép, és különösen az erre épülő, — a 9—10. századból ismert, a honfoglalás kori temetőkhöz megragadható — sajátos szokásanyag egyes elemei (mint amilyenek az arcepel, a holtak tájolója: másvilági utukra indítása, a lovastemetkezés, az előkelők rejtve temetése, stb.) már műveltségük frissebb rétegéből valók. Hogy ezek mikor jelentek meg, hová gyökereznek az antikvitásban, milyen műveltségi hatások eredményei, milyen hiedelmek rejtőznek mögöttük (kiemelés tőlem. B. M.), mindez, külön studiumok tárgya.” *Dienes István* birtokomban lévő, publikálatlan kézírata 1989-ből.*

takarójának eredetével és elterjedésével kapcsolatban eddig rendelkezésre álló adatokat. Ezek szerint ez a temetkezési szokás Délkelet—Kelet felől, Belső- és Közép-Ázsia irányából, valószínűleg ázsiai hunok, valamint türk nyelven beszélő népek közvetítésével jelenhetett meg Délnyugat-Szibériában és az Urál-vidéken az i. sz. I. évezred első kétharmadában. Az i. sz. IX. században ez a szokás az Urál—Volgavidékről nyugat felé vándorló ősmagyarokkal együtt eljutott a délkelet-európai sztyeppékre és a Kárpát-medencébe is. Ezt a feltevést szintén megerősítik az utóbbi néhány évben felfedezett történeti-filológiai adatok a magyarság etnogeneziséről.

A türk birodalom megalakulása idején, az i. sz. VI. század közepén a hódító türkök által legyőzött közép-ázsiai ogur-törökök egyes népcsoportjai először a Volga-vidékre, majd egy ottani újabb vereség után a sztyeppéi utaktól távolabb eső, nehezebben elérhető középső és északi Urál-vidékre menekülhettek, ahol a helyi lakossággal keveredve részt vehettek az ősmagyarok etnogenezisében.⁴² Az így kialakult „hetumoger” törzsszövetség⁴³ átkelt a Volgán. Először a Volga—Oka közén foglalt szállásterületet, majd a VII. század elején dél felé hatolva Kobrat onogurbolgár államához csatlakozott. Annak felbomlása után szövetségi viszonyba került Asparuch onogurbolgár törzsszövetségével, azzal együtt vándorolt Nyugat felé, és elérte a Kárpátok keleti lejtőit; a Duna, valamint a Fekete-tenger északi partvidékét. A IX. század elején a kabarok csatlakozása után az ősmagyar törzsszövetség a bolgároktól függetlenné vált és az adott korban a kelet-európai sztyeppe-övezet legnagyobb katonai erejével rendelkező nomád államalakulata lett.⁴⁴ Az ősmagyarok Délkelet-Európában uralt területeinek egyik központja lehetett a Dnyeper-vidék. Erre a tájra nagyon jól ráillik Ibn Rusztának és Gardizinek az ősmagyarok országáról szóló leírása. A magyarok sztyeppéi szállásterületeinek egyik, az arab szerzők által leírt egyik határfolyója lehetett akár a Dnyeper is. A Dnyeper partvidékéről könnyű volt portyákat indítani a közelben élő keleti szlávok ellen, és a hadjáratokban ejtett foglyokat a Fekete-tenger partján bizánci fennhatóságú területre, a Dnyeper középső vidékéhez közeli keresi piacra vinni, ahol bizánci luxuscikkekért eladhatták őket. Nomád téli szállásnak is igen alkalmas volt a Dnyeper partvidéke,⁴⁵ és mindig is használták erre a célra, amióta és amíg csak lovas nomádok éltek a mai dél-ukrajnai sztyeppéken.

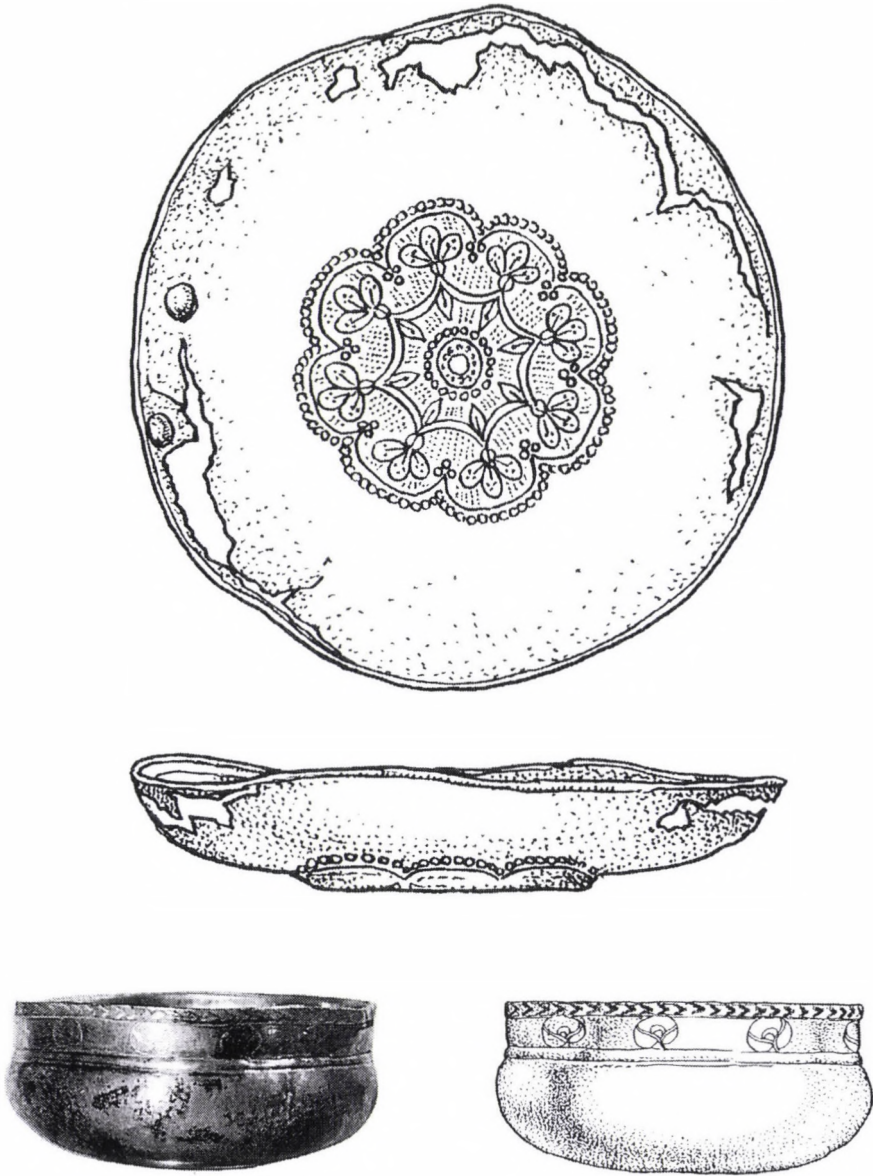
A korobcsinói ősmagyar sírletet publikáló ukrán szerzők véleménye szerint ebben a sírban az ősmagyar arisztokrácia legfelső rétegéből származó férfi feküdhe-

⁴² Harmatta J. előadása az MTA Nyelvtudományi Osztálya 1989. május 12-én megtartott nyílt ülésén. Magyar Tudomány, 1990, 253 skk.; Benkő M.: A halotti arctakaró történetéhez. AntTan XXXVI (1992) 1—2, 108.

⁴³ Harmatta J.: A Volgától a Dunáig. A honfoglaló magyarság történeti útja. Magyar Nyelv XCVII (2001. március) 7, 14.

⁴⁴ Harmatta J.: A Volgától a Dunáig. Uo.

⁴⁵ Ibn Ruszta, Gardízi: A magyarok. In: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. (Szerk.: Györffy György.) Budapest 1986, 86—89.

3. kép. Leletek a koröcsinói sírból: aranyozott ezüsttányér és -csésze

tett. Feltételezéseik között szerepel a hét törzsvezér valamelyike, a fejedelem, valamint a magyar seregek jobb- és balszárnyának vezetői. A régészeti adatok alapján megalkotott feltételezést más sztyepei nomád nagyurak, sőt, uralkodók temetéséről szóló hiteles korabeli leírások teszik még valószínűbbé. A Dzsingiszida mongol nagykanokat aranyveretes övek, nemesfém csésze és tányér kíséretében temették el jeltelen sírba, amelynek helyét tízezer lóval tapostatták le.⁴⁶ Aranyozott ezüstcsésze és -tányér, arany övveretek kerültek elő a korobcsinói jeltelen sírból is (3. kép). Ezek az imént idézett vezértemetkezési szokás leírása alapján a legmagasabb rangú személyek méltóságjelvényei közé tartoztak a sztyepei lovas nomád világban, az ezüst-aranyveretes hüvelyű szablyával és az arany karpereccel együtt. Hozzájárul mindehhez még az arany halotti maszk és alatta az arany szem- és szájrlemezek jelenléte is a korobcsinói temetkezésnél. Ez a pompás gazdagság arra vall, hogy az ősmagyarok valóban vezető szerepet játszó katonai hatalom lehettek a délkelet-európai sztyepén az adott időben, és hogy ennek a sztyepei nagyhatalomnak egyik vezérét temethették el a korobcsinói sírban.

Mindenesetre igen fontos ősmagyar leletet hozott a felszínre a jeltelen sírok esetében megszokott vak szerencse a Dnyeper-vidéken, 1989-ben. Ennek a leletnek az alapos tanulmányozása új fényt vethet a magyarok honfoglalást megelőző és honfoglalás kori történetének számos kérdésére is.

SUMMARY

Rich mounted Nomadic grave was brought to the surface and destroyed during dam construction at Korobchino (Dnepropetrovsk, Krinicki District, Ukraine) in 1989. Those finds which became known for the scientific world seem to be very important for the history of the ancient Hungarians. The silver mouth mount of a sabre scabbard from Korobchino is the only published Steppe find of this kind up to now which has punctual parallels in the Hungarian cemeteries of the Carpathian Basin from the Conquest Period. Unique find is the complete golden burial mask in company of golden face-covers and eye-covers (most probably sewn on silk) from an ancient Hungarian grave. It seems probably that one of the leaders of that ancient Hungarian people was buried in the unmarked grave in the Dnieper-district, which became leading military power on the East-European steppes for the IX. Century A. D.

Keywords: Golden burial mask, Korobchino, Proto-Hungarian, grave of tribal head

⁴⁶ *Ma Twan Lin: Wen hien t'ung khao*, I. Supplement. Idézi: *J. J. M. de Groot: The religious system of China*. Vol. II. Leyden, 1894, 438.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

BORZSÁK ISTVÁN

„SERENDIPITY”

Ádám György pszichofiziológus professzortársam a minap azzal a kérdéssel fordult hozzám, meg tudnám-e fejteni a címben feltüntetett *angol* szót, amely őt — tanácstalanságában — a latin *serenus* ('derős') melléknévre emlékezteti, de ez a jelentés az adott összefüggésben vajmi keveset magyaráz. Tanakodás közben annyit tudtam rögtönözni, hogy a kérdéses szó gyanúsán összecseng Taprobane (Ceylon) szigetének antik *Sīṃhala dvīpa* = 'Oroszlánsziget' (*Sihāladīpa*, *Sieledīva*, *Serendīva*, *Serendippa*) megnevezésével. (Vö. F. F. Schwarz, Kl. Pauly V 516 „Taprobanē”.)

Eszembe jutott aztán — XVI. századi kalandozásaimból (Dragma II 229, 14. j. és 295) — egy 1557-ből való velencei kiadvány (Peregrinaggio di tre giovani figliuoli del re di *Serendippo*), melyet egy tavrizi örmény perzsából fordított olaszra, és amely — mint népszerű, erkölcsnemesítőnek érzett olvasmány — hamarosan egyéb nyugati nyelveken is számos kiadást ért meg. A baseli Johannes Wetzel 1583-i német fordításának újabb kiadásában (Die Reise der Söhne Giaffers, aus dem Italienischen des Christoforo Armeno übersetzt durch Joh. Wetzel, hg. von H. Fischer und Joh. Bolte, Tübingen 1895) nemcsak az olasz tolmácsolásról kapunk közelebbi felvilágosítást, hanem — egyebek közt — Wetzel fordításának további sorsáról is értesülünk. (179 skk., különösen 192 skk.).

A mesekutató Bolte kísérőtanulmányából megtudjuk, hogy az örmény „fordító” több keleti elbeszélést szerkesztett egybe: a Nizar okos fiairól szóló arab mesét összekötötte a vadász- és szerelmi kalandjairól híres Szaszanida uralkodó, V. Bahrám-Gür (417—438) alakja köré szövődött népi hagyománnyal, amelyet Firdauszi és Nizami is felhasznált. Ebből a Nizarból lett Giaffer (arab Dscha'fer), Serendippo (arab Serendīb) mondabeli királya. (Mi a névvel Kemény Zsigmond „Két boldog” c. emlékezetes novellájában találkoztunk, amelynek egyik főszereplője Csiaffer budai basa.)

Nemrégiben V. R. Camman „Christopher the Armenian” c. tanulmányában (Comparative Liter. Studies 1967, 237 skk.) kimutatta, hogy az örmény „fordító” *primér* forrását, Amir Husrav Dihlavi indiai perzsa költő (1253—1325) *Hašt bihišt* (Nyolc paradicsom) c. művét „meglehetősen szabadosággal” (quite freely) kezelte (making numerous alterations and omitting a lot), úgyhogy fordítás helyett inkább átdolgozásról (adaptation) beszélhetünk. Különben a „Peregrinaggio” bizonyos részleteit már Albert Wesselski is a *Hašt bihišt*-re vezette vissza (Quellen und Nachwirkungen der *Haft peikar*. Der Islam 1934, 106 skk.), de az egész ismeretének híján a *Hašt bihišt* szövegével kimutatható egyezéseit, illetve eltéréseit nem tudhatta megítélni (Camman, 242).

Nos, az örmény „fordító” innen-onnan összeszerkesztett kalandos históriáját hamarosan nemcsak németül népszerűsítették (Wetzel nyomán), hanem előbb franciául (Béroalde: 1610; Gueulette: 1712), majd De Mailly változatában (1719) hovatovább angolul is olvasták (1722 óta). Ez utóbbinak ismeretében támadhatott Horace Walpole-nak (1717—1797) az az ötlete, hogy az okos serendipói királyfiak kalandos, de mindig sikerrel járó próbatételeinek, mint a „serendipói” talpraesettségnak, találékonyságnak és nem utolsósorban szerencsének jelölésére a „serendipói sikeresség” jelentésű *serendipity* hibrid angol kifejezést megalkossa és közkeletivé tegye. Walpole szóalkotásával olyanformán járt el, mint ahogyan mi is mucsaiságról beszélünk, ha valakinek „vidéki” elmaradottságát, darabosságát akarjuk nem éppen elisme-

rőleg jellemezni, vagy ha például a 'rátartóság' mintájára 'rátótíságnak' mondanók az egyszéri jámborok balgaságát, akik vödörrel akarták behordani a világosságot az ablak nélkül épített lakásba vagy keresztbe tartott létrával próbáltak volna átmenni az erdön.

A serendipói királyiak „okossága” (találékonyasága, szerencséje) a vándorlásaik során megállott próbákban tetszett ki: egy elveszett teve lábnyomából még azt is kiolvasták, hogy az állat félszemű és sánta volt; hogy mit hordozott és ki ült rajta; felismerték, hogy a megízelt bor hol (egy sírhalmon) termett; a sült birkát annak idején egy szuka szoptatta stb.; sikerül megtalálniuk az ellopott varázstükröt; kiszabadítják fenyegetett helyzetéből az indiai királynét; tanácsaikkal, illetve az Ezeregyéjszakára emlékeztető mesemondásukkal meggyógyítják a búskomorságba esett Bahram királyt stb. Így térnek vissza sikeresen apjukhoz, hogy a legidősebb átvegye tőle a királyságot, míg a második India királynéját veszi feleségül, a legkisebb pedig Bahram országát öröklí; itt a vége...

Így most már valamivel többet tudunk arról, amit a furcsa szóról az Ország—Magay-szótárban (1998) olvassunk: 'képesség értékes dolgok találására ott, ahol kevésbé valószínű'. A Webster-féle „újvilági” szótár (New World Dictionary of the American Language, College Edition, 1964) szócikke nem egészen pontos: „Coined by Horace Walpole, after his [?] tale The Three Princes of Serendip, who made such discoveries”, míg a korábbi (1954) „New International Dict. of the English Language” precízebb: „a word coined by H. W., in allusion to a tale... who in their travels were always discovering, by chance or sagacity, things they did not seek.” (Ruttkay Kálmán szíves közlése.)

Végül: az Oxford English Dictionary szócikéből (1989) még pontosabb és részletesebb tájékoztatást kapunk. Megtudjuk, hogy Walpole egy 1754. jan. 28-i levelében hivatkozik a „The Three Princes of Serendip” c. „tündérmesére” (fairy-tale), mint amelynek hősei „were always making discoveries, by accidents and sagacity, of things they were not in quest of.” Az ilyenfajta váratlan találatokat, az ilyenekre való képességet keresztelte el a találékony eszű és szerencsés kezű ceyloni királyfiakról *serendipity*-nek. A nagyszótárban felsorakoztatott újabkori előfordulások között a legfrissebb 1971-ből való: Columbus és Cabot felfedezése (India helyett Amerikáé) a világtörténet legkülönb 'találata', „the greatest serendipity of history”. — Ezt utólag bizvást megtoldhatjuk egy *még frissebb* találatunkkal: A göttingai akadémia 2001-es keltezésű évkönyvében (211 sk.) Christopher C. Cummins előadásának (New functional groups involving Molybden and Uranium) magunkfajta filológus számára követhetetlen szövegében ezt olvastuk: „As is often the case in investigations in pure science, the most exciting advances come about occasionally as the result of serendipity”, majd hozzá az ábra: „Serendipitous isolation of Toluene Complex.”

Kalandos nyomozásunk *majdnem* igazolja Ádám György sejtését: „derűs” eredményre jutottunk (by chance or sagacity), csak éppen nem a Tiberis partján, hanem Ceylon szigetén kötöttünk ki.

MEGEMLEKEZÉSEK

SZABÓ ÁRPÁDRÓL

BÚCSÚ ÉS EMLÉKEZET

Nisi nos pauci retineamus antiquam gloriam Atticam... sóhajtott fel a komédiaköltőt idézve Cicero egy barátjához írt levelében (*ad fam.* 7,31), mert úgy érezte, kiüresedőben a világ körülötte, fogyatkozóban a műveltség és szellem, az *urbanitas* régi eszményének megtestesítői. A döbbeneten túl, amit Szabó Árpád halálának híre okozott, erre kellett gondolni: eggyel kevesebb lett azoknak a folytonosan fogyó száma, akik életük meghatározó alapjaként vállalták azt a meggyőződésüket, hogy az ókori görög-római kultúra minél mélyebbre ható kutatásától nem állásokat és kitüntetésekkel kell várni, hanem válaszokat a körülöttek forgó világ legégetőbb kérdéseire.

Különösen erre kellett gondolnia annak, aki már kisdíák korában a budapesti Református Gimnázium falai között ismerkedett meg már ott és akkor szinte legendássá vált alakjával. Úgy hírlett többek közt, hogy később sokunk felejthetetlen latin-görög tanára, Nyusztai Antal kitüntetően egyedi mestereként szanszkritra is megtanította. (Néhány korai tanulmánya ennek az emlékéért őrzi.)

Évek múlva ez a legenda más dimenziót kapott. Még csak fél lábbal útban az egyetemi klasszika-filológiai tanulmányok felé jutott el hozzám a híre, először Németh László *Tanújának* egy írása, majd korán meghalt bátyám személyes beszámolóí révén a Kerényi Károly köré szerveződött körnek, a Stemmának, amelynek fő programja a hazai ókortudomány eleven, a kortárs hazai szellemi életben is szerepet vállaló, de az antik források minél teljesebb és behatóbb ismeretének követelményéből semmit nem engedő megújítása volt. Nem túl nagy szó azt kimondani, hogy akiknek az akkor felnövő generációból közülük volt ehhez a programhoz, hosszabb-rövidebb ideig csaknem valamennyien a Kerényi-kör rendszeres látogatói voltak. Szinte természetes volt, hogy Szabó Árpád kiemelkedő alakja lett a Stemmának. A kör mindössze három kötetet megért folyóiratának, a *Szigetnek* 1935-ben megjelent első számában ott találjuk a nevét azok között, akiknek művei „a Sziget-gondolat és műhelymunka jelei e kötet előtt”, Horatius-disszertációjára utalva, és szakkörökből tőle származik az egyetlen lelkes méltatása annak, hogy „új szelek nyögetik a bús magyar fákat” (*EPhK* 60, 1936, 75—76).

Ő maga ekkor már Frankfurtban folytatta tanulmányait mint főként W. F. Otto, Karl Reinhardt, Altheim tanítványa (az utóbbinak munkatársa is), majd bekapcsolódott a Frobenius-Intézet munkájába is; itthoni kapcsolatait ezekben az években csak elszórt rövid cikkek jelezték. Mindez még a Stemma-idők folytatása volt, és a Kerényivel való történelmi szakítás szellemi téren nem jelentett látványos fordulatot. Ami magát az eseményt illeti, szinte természetes és Kerényi számára is elfogadható volt: soha nem akart epigonokat nevelni; másfelől az önállóságot — szinte biológiai törvényszerűséget követve — gyakran, ha nem is mindig, kíméletlen kegyetlenséggel kellett kiharcolni (ahogy később Brelich esetében is történt). Más lapra és már inkább a magánszférába tartozik az esemény lefolyása és folytatódása; erről a kívülálló aligha mondhat többet, mint hogy *Iliacos intra muros peccatur et extra*.

Aligha kétséges azonban, hogy szembekerülésük közvetlen következménye lett a Frankfurtból magántanári habilitációval hazatért fiatal tudós szemináriumvezetői megbízása 1940-ben a Huszti József vezette budapesti latin filológiai tanszéken. A legenda az akkor végzők vagy éppen végzetek számára ekkor vált valósággá. Szabó Árpád az első szemináriumi órán maga tartott előadást; a tárgy az Aeneas-monda ókori

története volt a kezdetektől a császárkorig. Ludolf Malten munkájából kiindulva a megragadóan szuggesztív előadás az írott források mellett azzal egyenlő értékűekként a nyelvészeti és régészeti dokumentumokat is bevonta a történet rekonstrukciójába, mert mint az előadás elejétől végéig hangsúlyozta, a téma annak a bemutatására kínálta alkalmat, hogy a tanmenetben uralkodó egyoldalú szövegolvasás és az irodalomtörténet kézikönyv szintű ismertetése, amiben akkor (és részben máig) az egyetemi latinoktatás kimerült, középiskolai tanárképzésnek is terméketlen, tudományos kutatásra pedig végképp alkalmatlan. A jámi érdemes út a hagyományosan értelmezett és oktatott „klasszika-filológiával” szemben az ókor kultúráit a maguk minden aspektusra kiterjedő teljességében vizsgálni és megérteni igyekvő ókortudomány.

Ennek a Kerényi-körtől nem idegen, de a budapesti tanszéken régóta ismeretlen szemléletnek akkor és ott nem lehetett hatása. Szabó Árpád rövidesen Debrecenbe került professzornak, a szemináriumi előadás után a történelem sodrában csaknem egy évtized telt el következő személyes találkozásunkig. De a legenda Debrecenről Budapestig, sőt távolabb ható érvénnyel ekkor kezdett igazán kiteljesedni. A szemináriumi előadás csak egy szaktudományon vagy egyszerűbben egy egyetemi szakon belüli új követelményekről szólt. Rövidesen kitűnt, hogy megfogalmazójuk számára kényszerítő kötelesség volt a következő lépés: a tudományos magatartás emberi magatartássá növelése. Európában mind jobban sötételt. A Frankfurtból a hitleri Németországtól irtózva hazatérő tudós (erről baráti körben a tőle megszokott nyíltsággal számolt be) a világháború iszonyatának növekedésével egyre sürgetőbb feladatának érezte, hogy szaktudományának nyelvén fogalmazva állást foglaljon és segítsen állást foglalni a világ jelentős részét fenyegető rémségekkel szemben. Így született revelatív politikai pamfletje, az 1942-ben hosszú tétovázás után cenzúrázva kiadott, veszélyesen aktuálisnak minősített *Periklész kora* (az 1977-es újranyomásban pontosan fel van tüntetve, mi az, ami az első kiadásból a szerző szándéka ellenére kimaradt), és nem kevésbé nyílt állásfoglalás volt a „nem egy szörny-állam iszonyatát”-val szemben Tacitus Agricolájának és Germaniájának egy évvel később megjelent fordítása. A szó és írás pedig tetté vált akkor, amikor a legnagyobb szükség követelte és a legnagyobb veszély fenyegette: a zsidó-deportálások és a nyilaskeresztes rémuralom idején életet mentett, életét kockáztatva.

Akik ezekben az időkben semmit nem kockáztattak, akár mert nem akartak, akár mert nem volt módjukban, könnyen mondanak ítéletet Szabó Árpádnak a háború végétől mintegy négy évig tartó, szinte exaltáltan szélsőséges kommunista lelkesedése fölött, fejére olvasva néhány akkor keletkezett írásának szövegét. Két és fél évvel a háború vége után hazatérve, a hadifogságban a szovjet rendszer alapvonásait megtapasztalva én is erre hajlottam első találkozásaink nyomán. Fél évszázad szinte történeti távlatából úgy tűnik, nem elítélést, hanem megértést — ha nem is egyetértést vagy helyeslést — érdemel az, aki az átélt borzalmak után az emberiség jobb jövőjének naiv reményében, önzetlenül és mély meggyőződéssel állt ki egy akkor egyáltalán nem széles körben népszerű gondolat mellett. És elsőrendűen áll ez Szabó Árpádra, aki mikor felismerte, hogy az út, amelyre lépett, nem oda vezet, ahová vágyott, nagyon kevesed-magával nem habozott szembefordulni azzal, amit korábban vallott, pillanatig sem megkísértve — mint annyian mások — a tévedéssel való szembenézést kerülő hiúságtól, és a korábbi korrigáló meggyőződését mind nyíltabban és élesebb fogalmazásban hirdette akár a budapesti egyetem katedrájáról is, ahová 1948-ban került, megint csak nem téve az egzisztenciát a mérleg egyik, a meggyőződést a másik serpenyőjébe: számára csak az utóbbi választása létezett.

A lelki felszabadulásnak ebben az idejében, az 1950 utáni években teljesedtek ki szellemi képességei. Az életét betöltő két szenvedély ekkor lett igazán (és maradt élete végéig) a tanítás és a tanulás — ahogy Horváth János fogalmazta a maga tudományos krédóját az elnöklő, bizottságokban üléselő, kézmosás fejében kezelt mosó „modern” professzorokkal szemben egy Oláh Gáborhoz írott levelében. Az egyetemen, és amíg lehetett, az Eötvös Kollégiumban néhány év alatt hellénistáknak előadásaitól lenyűgözött sorát nevelte fel; nem túlzás az a vélemény, hogy a számára megadatott néhány évi egyetemi működése biztosította az ógörög tanulmányok tudományos művelésének megszakítatlanságát Magyarországon a múlt század utolsó harmadában. De tanított a katedrán kívül is, megvesztegető stílusban megírt, a gyerekektől a felnőttekig mindenkit megszólító ismeretterjesztő könyveiben, amelyeknek nem szűnnek meg új meg új kiadásai, és tanított a neki legkedvesebb műfajban: élőszóban. Előadásai mindig egy premier élményével ajándékozták meg hallgatóit, és ajándékot jelentettek neki magának is: később a legfaj-

dalmasabban azt viselte el, hogy az előadások lehetőségét vették el tőle, illetve korlátozták hallgatóit szakemberek szűk körére.

Ez azonban már egy következő fejezet. Az 1956 előtti néhány évben személyes kapcsolatunk szinte a hivatalos vitáktól sem mentes udvariasság keretei közt maradt. A fordulatot 1956 hozta: egy nyirkos decemberi délelőtt botlottunk egymásba, alighanem lényegében egyforma lelkiállapotban a Moszkva téren. Egy kávé melletti beszélgetést javasolt. A jócskán elhúzódó beszélgetés tárgya eleve adott volt, másról nem volt érdemes beszélni. Befejezésül ezt mondta: „Október óta te vagy az első ember, aki még nálam is pesszimistább.” Azután többször meglátogatott a Szépművészeti Múzeumban, ideiglenes eltávolításomig.

Mindezeknél jóval fontosabb az életét betöltő említett két szenvedély közül a második és leglényegesebb: a tanulás. Szabó Árpád a tudós képességeinek teljes kibontakoztatására alkalmas utat az ötvenes évek elején találta meg. Amit korábban publikált, jó színvonalon illeszkedett be az akkori tudományos *koíné*-ba, de nem emelkedett ki belőle. Most korábbi matematikai és filozófiai érdeklődése intenzív tanulmányok során évről évre mélyebb tudományos produkcióvá érett, amelynek tárgya a preszókratikus filozófusok szövegeiből kiindulva a görög matematika alapfogalmainak tisztázásához vezetett. Az októberi forradalom után az elsők közt távolították el az egyetemről, a szokásostól eltérően semmiféle munkalehetőséget nem kínálva neki. A megalkuvás legcsekélyebb gesztusát is elhárította magától, és a fordítások révén kamatoztatott rendkívüli nyelvtudása, valamint említett íráskészsége jelentette számára a létfenntartás bizonytalan lehetőségét. A megoldást mind egzisztenciális helyzete, mind tudományos kutatási lehetőségei számára legkedvesebb gyerekkori barátaim egyikével, Rényi Alfréddal, a ma nevét viselő akadémiai Matematikai Intézetnek korai haláláig igazgatójával való megismerkedése jelentette: Rényi, akinek egyik jellemző tulajdonsága volt a veszélyérzet teljes hiánya, az Intézet munkatársai közé fogadta. Élete további részét itt élte le, a nyilvános előadások alkalmának fájdalmasan érzett hiányát lelkes és tőle tanulni vágyó fiatalok otthoni nevelésével pótolva. Erre mindig talált időt. Mikor pedig az egyetem Moravcsik Gyula halálával megürült görög tanszékére hívták, mintegy másfél évtizeddel eltávolítása után, ezt határozott gesztussal hártotta el: „Minek fogadnám el? Három hét múlva úgyis feljelentek, és akkor még jó, ha ugyanolyan helyzetben leszek, mint most.” A Matematikai Intézetben töltött évtizedek során látványosan növekedett publikációinak gyors gyarapodását követő nemzetközi elismertsége; konferenciák, vendégelőadások gyakori meghívottja volt Rómától Tokióig, Berlintől Athénig. Ugyanígy tágult mind szélesebbre az antik természettudományok iránti aktív érdeklődése is. Ennek a produkciónak az értékelése az erre hivatottakra vár, de egy jellemző vonását érdemes kiemelni: Szabó Árpád számára egész élete során tökéletesen értelmetlen volt magyar vagy egyetemes tudomány alternatívája, soha nem érzett a kettő között különbséget, aminek értékét csak aláhúzza szenvedélyes szeretete a magyar irodalom és szellemi élet klasszikus hagyományainak és kortárs értékeinek minden formája iránt. 1990-től, a számára korlátlan publikációs lehetőséget biztosító *Existencia* című folyóirat megindulása óta különösen fontosnak tartotta, hogy megjelenő munkáit antik illusztrációk kísérjék: újra gyakori látogatója lett a Szépművészeti Múzeum antik gyűjteményének, és a közben folytatott baráti beszélgetéseknek csak az a hír vetett véget.

Hivatalos kitüntetések iránt szinte páratlanul közömbös volt, soha nem hitte, hogy ezek egy tudós teljesítmény reális értékmérői lehetnek. Közel a hetvenedik évéhez, 1979-ben a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé választotta. Alig lehet tudóst elképzelni, aki ezért nála kevesebbet tett volna, és aki ezt a címet — mert rangnak soha nem tekintette — nála szerényebben, majdhogynem közömbösebben viselte volna. Azt sem gondolta, hogy ez bármilyen feladat vállalására kötelezné, az üléseken való részvételt is beleértve. Egyetlen megítésseltezésére azonban büszke volt: 1970-ben a második világháború ártatlanul legyilkolt áldozataival foglalkozó jeruzsálemi Yad Vasem Intézetben, a hazai hivatalos szervek némi rosszallásától kísérve, a magyarok közül az elsők közt vésték fel a nevét „A világ népeinek igazait” megörökítő táblára, az embertelenséggel szembeszálló kevesek listájára. Méltán; sem mint ember, sem mint tudós soha nem engedte eltéríteni magát attól, hogy meggyőződését hirdesse, és soha nem hirdetett mást, mint ami a meggyőződése volt. Nekünk is a világ népeinek igazai között kell rá emlékeznünk.

SZABÓ ÁRPÁD

(1913—2001)

Nehéz búcsút venni attól az embertől, akire egész életében nagyon sokan néztünk fel szeretettel és tisztelettel mint mesterünkre. Nehéz felidézni az ő alakját, hiszen akik ismerhették, tudják, mennyire elmaradnak a legszebb szavak is az élő valóságtól; akik pedig nem ismerték, bármilyen megemlékezésből is csak halvány képet kaphatnak erről a nagy tudósról és kivételes emberről. A tudománytörténet feladatát teljesítve bizonyára sokan fogják még elbeszélni, elemezni és értékelni ezt a nagy életpályát, amelyek most csak néhány mozzanatát idézhetjük fel megemlékezésünkben.

Szerény körülmények közül indult pályája, és emelkedett a tudomány csúcsaira; de értékes örökséget hozott magával, igazi felkészítést az élet küzdelmeire: hatalmas tudnivágyást, a kemény munka és tanulás szeretetét, és azt a református nevelést, amelynek lelket erősítő hatását később is annyiszor emlegette hálásan.

Mikor a pesti egyetemen megkezdte tanulmányait, tagja lett az Eötvös Collegiumnak is. A Collegium, a legkiválóbbak nevelője, ahova ő méltán került be a legméltóbbak között, olyan közösség volt, amelynek alakító hatása egész életére meghatározó szerepet játszott. A minőség követelménye itt vált végleges meghatározó elvvé egész szemléletében és magatartásában. Itt vált véglegessé szakterületének már a középiskolába visszanyúló megválasztása, az antik történelem és művelődés kutatása, középtájtában a görög kultúrával.

A pesti egyetem hallgatójaként, majd frankfurti ösztöndíjasként eltöltött évei — a század harmincas évei, a fiatal kutató felnőtt életének első évtizede — nemcsak tanulóéveket jelentettek: a tanulás mellett már korán önálló, alkotó tudós egyéniséggé növekedett. Széles körű érdeklődésén belül első tanulmányai a római irodalomtörténet és az antik vallástörténet témáiból születtek meg. Már ekkor megnyilatkozott természetének egyik legjellemzőbb vonása: nemcsak kutatta az igazságot, de felismerve szenvedélyesen képviselte is, éles vitáktól sem rettenve vissza.

Németországi évei után hazatérve pályája gyorsan ívelt fel: fiatalon, huszonhét évesen professzorrá nevezték ki Debrecenben. Fialat kora ellenére is már tekintélyes tudós és aktív közéleti szereplő volt ekkor. Az új iránt nyitott, élettel teli egyetem volt eszménye és célja, s nem keveset tett ennek valóra-váltásáért.

Miközben egyre inkább elmélyedt a görög történelem, főleg a klasszikus Athén kutatásában, szemé éppoly nyitott volt a jelenkor felé is: a magyar élet visszasságai, ellentmondásai nem hagyták hidegen, s egyre világosabban látta azt is, milyen szerencsétlen következményekkel fenyeget az ország fokozódó belesodródása a második világháborúba, amelynek kimenetelét is egyre világosabban látta. A negyvenes évek elején megjelent két könyve, a „Periklés kora” és a „Démostenész és Athén” nemcsak a klasszikus Athén történetének mélyreható elemzését nyújtotta, hanem jól érthető figyelmeztetés volt saját kora számára is. Gyakorlatilag is egyre inkább szembehelyezkedett az ország vezetésének egyre rosszabb politikájával.

Amire a tudós figyelmeztetett, amitől óvott, bekövetkezett. A háború vége, a katasztrófa után tevékenyen igyekezett részt venni az összeomlott ország anyagi és szellemi újjáépítésében. Teljes hitével és erejével vetette bele magát ebbe a munkába. Előbb a debreceni, majd a budapesti egyetemen oktatta a klasszika-filológiát és ókortörténetet. Állásfoglalása érthető módon szenvedélyes és radikális volt. Egy radikális ideológiát és politikát egy ideig azonosnak látott a magyarság és az emberiség ügyével. Ebben hamarosan csalódnia kellett.

Ez a helyzet azonban nem akadályozta, ellenkezőleg, nem egyszer előmozdította fontos és értékes munkák — pl. Sókratés-könyve vagy a „Vallás és mágia” — megszületését, és általánosságban a görög filozófiatörténet felé fordulását, amelynek később még messzeható szerepe lett tudományos pályáján.

Csalódásai ellenére sem volt kétes előtte, hogy magasabb eszményeiért, a tudomány értékeiért, előreviteléért továbbra is dolgoznia kell. Ebben az időben magatartását egyre nyíltabban és következetesebben határozta meg a szembenállás mindazzal, ami olyan sötétté tette az ötvenes éveket. Sokan va-

gyunk, akik még emlékezünk akkori egyetemi és kollégiumi óráira, ahol kritikája megszólalt — a kor szűkreszabott lehetőségei között, de nem egyszer azokon is túllépve. Ez a szembefordulás ugyan háttérbe-szorítását vonta maga után, de hallgatói között amúgy sem csekély népszerűségét hallatlanul megnövelte. De nemcsak kritizált. Csodálatos előadó volt, akinek beszédében élővé vált az ókori világ, megannyi új hívet szerezve a klasszikus kultúrának.

A szembenállás az uralkodó állapotokkal szemben új, nagy alkotásra is serkentette. Ezekben az években írja meg nagyhatású Homéros-könyvét, amely a mély tudományos elemzést nagyszerűen egyesíti a költői értékek kibontásával, a művészi szépség megmutatásával, a tárgyhoz illő, közérthető és mégis emelkedett, megragadó stílusával. Sokak számára — messze túl a szakemberek körén — felüdítő élmény volt ez a könyv azokban az időkben; hihetetlen erővel mutatta meg, hogy egy nagy költőről (még egy ókoriról is) lehet tudományos hitellel és ugyanakkor érthetően és élvezhetően írni.

Egy nagy történelmi pillanat, 1956 reményt nyújtott neki is arra, hogy eszményei, vágyai megvalósuljanak. Szerepet vállalt az Egyetem forradalmi vezetésében. Az elvek melletti szilárd, bátor kiállás és mély humanitás jellemezte egész magatartását ekkor is. Mi sem természetesebb, hogy a forradalom leverése után elbocsátották.

Az ország tragédiáján belül számára külön személyes tragédiát jelentett, hogy éppen a tanítás lehetőségétől zárták el hosszú időre, — őt, akinek lételeme volt nemcsak a kutatás, hanem tudásának átadása is, amelynek gazdagságát olyan csodálatos előadóművészettel nyújtotta át nekünk is.

Ezekben a szomorú években, amelyeket nyugodt kitartással viselt el, a család bensőséges harmóniája mellett új kutatási területe és új munkahelye, a MTA Matematikai Intézete nyújtott neki menedéket, — egy olyan terület, amely viszonylag mentes volt a politikai nyomástól. Ezekben az években vált kutatásaival és publikációival a görög matematika történetének nemzetközileg elismert legnagyobb mesterévé.

A törhetetlen és kitartó munka, a szellem ereje végül is győzött ebben a hosszú küzdelemben, amelyet a politikai elfogultság és a meg nem értés ellen folytatott. A kivételes eredményeket először a külföldi tudományos világ, majd — amerikai, olasz, görög, német kitüntetések és akadémiai tagságok után, némi vonakodással — a hazai hivatalosság is elismerte: 1979-ben a MTA levelező tagjai közé választotta. A jég megtört, bár a rendes tagság 1990-ig váratott magára.

Már régen és egyértelműen a magyar és a nemzetközi tudomány elismert nagysága volt, amikor a politikai változások teljesen lebontották az amúgy is meggyengült korlátokat működése és érvényesülése előtt. Az Akadémia rendes tagsága és a Széchenyi-díj csak utólagos, hivatalos elismerése volt annak a rangnak, amelyet számára már régen és megérdemelten kijelölt a közmegegyezés a magyar kultúra nagyjai között. S talán még többet jelentett az a visszatért kedv és szinte fiatalos lendület, amellyel ismét belevetette magát a szellemi közéletbe. Bekapcsolódott több egyetem munkájába, erőteljesen részt vett a filozófiai élet új fellendülésében, és hallatta szavát a nemzeti kultúra, irodalom, nevelés kérdéseiben is.

Sokat hoztak és még többet ígértek ezek a legutóbbi évek, amelyekről akkor még nem tudtuk, hogy az utolsók lesznek. A múlt idő és a vele járó szenvedések nem kerülnek el senkit sem. De ő lelkében mindig friss maradt, szellemét nem érte el a késői kor fáradtsága. Hiába járt élete kilencedik évtizedében, az „idős” vagy „öreg” jelző nem illett rá igazán. Alkotóereje teljében, az érett férfikor szellemi ragyogásában élte végig élete utolsó éveit, így távozott el közülünk, és alakja örökre így marad meg előttünk, tanítványai előtt. Amit ránk hagyott, él bennünk, és eleven is marad, amíg csak élünk.

SARKADY JÁNOS

VITA

PETER ANREITER: DIE VORRÖMISCHEN NAMEN PANNONIENS. Archaeolingua, Budapest 2001. 313 lap.

Az innsbrucki egyetem indogermanista professzorának, Wolfgang Meid tanítványának és utódjának nem ez az első munkája, mely helynevek eredetével foglalkozik. Szintén az Archaeolingua gondozásában jelent meg 1996-ban és 1997-ben a tiroli Alpok római kor előtti helyneveivel foglalkozó két munkája, amelyeket egy további, az 1999-es Meid-Festschriftben megjelent tanulmánnyal egészített ki.¹ E munkáiban Anreiter a helynevek alapján egy ősi, indoeurópai nyelv („Ostalpenindogermanisch” vagy „Ostalpenblock”) egykori jelenlétét valószínűsítette a keleti Alpokban (elsősorban a Voralberg és Istria, ill. Salzburg és a Garda-tó közötti területen). Feltételezése szerint ez az Ostalpenindogermanisch az ún. „óeurópai”-nak nevezett indoeurópai dialektus-kontinuum egyik folytatója lehet.² Szerző jelen munkájában névtani tevékenységét Pannoniára is kiterjesztette, és mint látni fogjuk, eredményei szervesen kapcsolódnak eddigi munkásságához, kiegészítve és bővítve azt.

A munka felépítése a következő. Az első, a könyv nagyobbik részét kitevő fejezetben (9—219) a szerző a pannoniai helyneveket tárgyalja a víznevek kivételével (Anhydronyme), a második, jóval kisebb terjedelmű fejezetben (220—259) pedig a pannoniai vízneveket (Hydronyme). Az első fejezet további alfejezetekre tagolódik: az első alfejezetben a pannon nyelvi környezetben keletkezett helyneveket mutatja be, úgy azonban, hogy előljáróban meghatározza a pannon nyelv mibenlétét és megpróbálja elhelyezni e nyelvet az indoeurópai nyelvcsaládban (9—21); ezt követi a pannon eredetű helynévanyag elemzése (21—147). A második alfejezetben a pannon névanyagtól világosan elkülöníthető és egyértelműen keltaként meghatározható névanyagot tárgyalja (147—184). Ezt követően a harmadik alfejezetben a pannon és a kelta helynevek tipológiájával, képzésmódjával és elnevezésük motívumaival foglalkozik (184—201), külön tárgyalva a kelta személynévekből latinus képzéssel megalkotott birtoklást kifejező helyneveket (195—199). A negyedik alfejezet összefoglalóan hasonlítja össze a pannon és a kelta helynévanyagot, mennyiségük, elterjedési területük és képzésmódjuk szerint, és megfogalmazza a új eredményeket (202—

¹ P. Anreiter: Keltische Ortsnamen in Nordtirol. Budapest 1996. *Uő.*: Breonen, Genaunen und Fokunaten. Vorrömisches Sprachgut in den Tiroler Alpen. Budapest 1997. *Uő.*: Der Ablaut in „ostalpenindogermanischen” Namen. Studia Celtica et Indogermanica. Festschrift für W. Meid. Ed. P. Anreiter—E. Jerem. Budapest 1999, 23—38.

² Az „óeurópai” fogalmával természetesen óvatosan kell bánni, mert még a tekintetben sem alakult ki egységes álláspont, hogy az ún. óeurópai réteg indoeurópai nyelvű volt-e vagy sem. Későindogermánának mondja R. Schmitt-Brandt: Einführung in die Indogermanistik. Tübingen—Basel 1998, 307, nem indoeurópainak pl. R. S. P. Beekes: Comparativ Indo-European Linguistics. An Introduction. Amsterdam—Philadelphia 1995, 32. és N. Oettinger: Zum nordwest-indogermanischen Lexikon. Studia Celtica et Indogermanica. Festschrift für ed. W. Meid. P. Anreiter—E. Jerem. Budapest 1999, 261. skk.

204). Az ötödik alfejezet pedig azon helynevek elemzését tartalmazza, melyeknél szerző szerint nem lehet eldönteni, hogy pannon vagy kelta eredetűek-e (204—219). A pannoniai vízneveket elemző második fejezetet (220—259) a helynévmutató követi (260—272), a könyvet pedig gazdag bibliográfia zárja (273—313).

Anreiter munkájának egyik fontos új eredménye a pannon nyelv fogalmának meghatározása és főbb nyelvi (elsősorban hangtani) jellegzetességeinek megragadása a helynevek alapján. Meghatározása szerint a pannon nyelv alatt a történelem előtti időben a későbbi Pannonia provincia területén (ill. vele határos területeken) élt nép (ill. törzsszövetség) nyelvét (ill. dialektusait) kell értenünk, amely indoeurópai volt, de nem kelta és nem is „fantomszerű” illír, és amely valószínűleg az egykori (feltételezett) óeurópai, másik nevén északnyugat-indoeurópai tömbből vált ki (9). Szerző a pannon nyelvet a korábbi munkáiban kimutatott Ostalpenindogermanisch-sal (OAI) hozza közelebbi kapcsolatba a következő fonológiai és morfológiai közös vonások alapján (ie. > pann./OAI): *p > p (keltában eltűnik); *r, / > ur, ul (kelta ri, li/ar, al); *ŋ, ŋ > um, un (kelta am, an/em, en); *o > a (kelta = o), MA > M (pl. *b^h > b; kelta is), *k > k (tehát kentum-nyelvek); közös szuffixumok: *-ōn-/*-ēn-, *(V)st-, *-nt- (10—15). Ez az egybevetés meggyőző, annak ellenére, hogy a szerző sajnálatos módon külön nem mutatja be teljességre törekvő módon a pannon nyelv rekonstruálható hangállományát (legalább egy táblázat erejéig), csak utal rá (14), hogy a pannon helynevek tárgyalásánál (1.3 alfejezet) részletesen foglalkozik vele (onnan összeállítható). Kevésbé meggyőzőnek tűnik azonban a pannon nyelvnek Liburnia, Dalmatia, Illyria, Moesia és egyéb balkáni területek különböző etnikumainak nyelvvel felvetett közelebbi kapcsolat (kb. ugyanezen nyelvi jellegzetességek alapján; 15—20), hiszen nyelvileg rendkívül heterogén területről van szó, ahol ugyanezek a nyelvi jegyek láthatóan nem alkotnak olyan összefüggő rendszert, mint Pannoniában és az Ostalpenblockban. Maga a szerző is utal rá, hogy ezt a kapcsolatot majd egy későbbi munkában kell még bebizonyítani (15). Itt jegyezzük meg, hogy a szűkebb értelemben vett illír nyelvvel, a trák és dák nyelvvel az Anreitertől rekonstruált pannon nyelv nem állhatott közelebbi rokonságban, hiszen e nyelvek hangrendszere az OAI-tól és a pannontól eltérő: a trák és dák satem-nyelv, valószínűleg a szűkebb értelemben vett illír is (az ősi balkáni ie. nyelvvel, a pelaszggal együtt); a szűkebb értelemben vett illirtől elválasztja még a szónások kezelése is: ie. > illír: *r > ir/ri, *p > a/an.³ A szerzőnek viszont érdemes lenne a jövőben kutatásait Dalmatia helyneveire kiterjeszteni, ill. összpontosítani, hiszen más típusú nyelvi anyagon végzett korábbi kutatások pannon — (közép)dalmát etnikai, nyelvi összefüggésekre mutattak rá (gondolok itt R. Katičić római kori beenszültöt személynévek vizsgálatával felállított „Delmato-Pannonian onomastic complex”-ére). Mócsy András Katičić eredményei alapján az eredeti Pannonii-t etnikailag és nyelvileg összetartozó pannon—középdalmát csoportként tartotta meghatározhatónak, és felhívta a figyelmet e csoport talán egyetlen nyelvméjére, a *sabaïum* szóra is: Hieronymus, aki 345-ben Stridonban, Dalmatia és Pannonia határvidékén született, egy italfajtáról tesz említést, amely *vulgo in Dalmatiae Pannoniaeque provinciis gentili barbaroque sermone appellatur sabaïum*.⁴

³ Vö. Ivan Duridanov: Thrakisch — Dakisch — Pelagisch. *Studia Onomastica et Indogermanica*. Festschrift für F. Lochner von Hüttenbach. Ed. M. Ofitsch—Ch. Zinko. Graz 1995, 45—57, és Anton Mayer: Die Sprache der alten Illyrier II. Wien 1959, 175. skk., valamint J. Harmatta: Zum Illyrischen. [A. Mayer: Die Sprache der alten Illyrier I—II. Wien 1957—1959] *ActAntHung* 15 (1967) 231—234. [= J. Harmatta: Selected Writings. West and East in the Unity of the Ancient World. Ed. L. Havas—I. Tégyey. Debrecen 2002, 315—321.]

⁴ Comm. in Isaiam 7, 19. A. Mócsy: Die lingua Pannonica. Simpozijum o ilirima u antičko doba. Ed. A. Benac. Sarajevo 1967, 195—199. R. Katičić: Ancient Languages of the Balkans. The Hague — Paris 1976, 180. sk. A szó *sabaïa*, ill. képzett *sabaïarius* alakban Ammianusnál is előfordul (26,8,2), és illír szónak tartották (vö. Walde-Hofmann és Ernout-Meillet etimológiai szótárait), bár Ammianus csak annyit mond, hogy ez a sörfajta Illyricumban a szegény emberek itala (*paupertinus in Illyrico potus*); Pannonia és Dalmatia ekkoriban Illyricum része volt. Feltehetőleg a pannon nyelv szókinésének része volt az a szintén Hieronymusnál található szó is, amelyet eddig germán kölcsönszónak tartottak a latin nyelvben: pann. *spelta* ‘Spelt’ < ie. **speltā* (hangtanilag lehetséges): Comm. in Ezechielem 1,4: *quas nos vel ‘far’ vel gentili Italiae Pannoniaeque sermone ‘spicam speltamque’ dicimus*.

A pannon nyelv leválasztása a túlzottan heterogénnek bizonyult illír tömbről — miképpen korábban a venété — jelentős lépésként értékelendő az illír-probléma kutatásában is, és egyben igazolja azokat a korábbi törekvéseket, melyek más szempontok szerint óhajtották a pannon nyelvet az illír tömbtől elkülöníteni.⁵ Anreiter eredményei megszüntethetik azt a bizonytalanságot, amely még a 70-es években is uralkodott a pannon és az illír nyelv egymáshoz való viszonyáról: a kérdést jól ismerő Radoslav Katičić sem tudta biztosan eldönteni, hogy egy és ugyanazon nyelvről, vagy két különböző nyelvről van-e szó, bár az utóbbit tartotta valószínűbbnek.⁶ Mócsy András úgy vélte, hogy amíg a szűkebb értelemben vett illírek nyelvét nem sikerül pontosabban meghatározni, addig nem lehet eldönteni, hogy a pannonok Pannoniában és Dalmatiában valamilyen illír avagy saját pannon nyelven beszéltek-e.⁷

Anreiter számára mindenféleképpen hasznos lett volna a pannon nyelv fogalmának meghatározásakor, ha Mócsy itt hivatkozott tanulmányát figyelembe vette volna. Mócsy ugyanis ebben a munkájában éppen a híres tacitusi *lingua Pannonica* kifejezés tartalmát vizsgálta (Germ. 43,1: *Cotinos Gallica, Osos Pannonica lingua coarguit non esse Germanos*), amelyről megállapította, hogy e terminus Tacitusnál nem pannon nyelvet jelent, hanem csak annyit tesz, hogy pannoniai nyelv (tényleges nyelvi hovatartozásuktól függetlenül). Az oszok pedig nyilván kelták voltak, mert Tacitus szerint az eraviscusok és az oszok ugyanazt a nyelvet beszélik (Germ. 28,3: *eodem adhuc sermone... utantur*), és az eraviscusok pedig személynévanyaguk alapján egyértelműen keltáknak tarthatók.⁸ A tacitusi *lingua Pannonica* (= kelta) tehát nem azonos az Anreiter-féle pannon nyelvvél. Erre ki kellett térnünk, mert Anreiter a tacitusi kifejezés értelmezésével nem foglalkozott, Mócsy vonatkozó munkáit nem idézi. Ez azért lett volna fontos, mert hezitálva bár, de az *osi* törzsnevet pannonként és nem keltaként etimologizálta (feltehetőleg azért, mert Pokorny Indoeurópai szótára is illír-pannon törzsnévként vezette le az ie. **ōs-is* 'kőrísa' szóból): ie. **h₁ōs-jōs* > pann. plur. **ōsijōs* > **ōsi* (latinizált forma) > *Osi* (mindezt kérdőjelesen, 97 sk.).¹⁰ Ezzel kapcsolatban érdemes kitérni az *Araviscus/Eraviscus* törzsnévre is. Ezt Anreiter a nem eldönthető kategóriába sorolta (206 sk.), bár a név kelta eredetét valószínűnek tartja a kelta személynévek (mint *Brogimanus* stb.) gyakorisága és a törzs településterületén található, egyértelműen kelta *Matrica* és *Annamatia* helynevek miatt is. Felveti ugyanakkor annak a lehetőségét, hogy egy eredeti pannon **Aravistae*/**Eravistae* név keltizálódhatott (-sc- kelta törzsnévképzővel) utólag *Aravisci/Eravisci*-vé (etimonja továbbra is ismeretlen). Ezt a lehetőséget valószínűleg a Dunakanyartól északkeletre (s nem délre, mint Anreiter tévesen írja 97), a barbaricumban lokalizálható *Osi* esetében is felvethetjük: ha tényleg az ie. **ōs*- 'kőrísa' szóból ered a törzs neve, akkor valószínűbb a pannon, mint a kelta eredet, mert a kelta nyelvekben csak az **os(e)-n* (> *ōskelta*: **omn-*) tólváltozatnak vannak folytatásai.¹¹ Az eredetileg pannon törzs ugyanúgy keltizálódhatott mint az eraviscusok (bár az eraviscusok esetében ennek valószínűsége kisebb, mivel az **Aravistae*/**Eravistae* névváltozatok, a *Scordisci* / *Scordistai*, ill. *Taurisci* / *Tauristai* névpárokhoz ellentétben, nem adatoltak). Ezzel összefüggésben érdemes idézni Szabó Miklós Pannonia ősi népességi viszonyaival kapcsolatos állásfoglalását: „a törzs eredeti népi hovatartozása a tagjai által később beszélt nyelvet egyúttal nem feltétlenül határozta meg.”¹²

⁵ Mégpedig ama elméleti megfontolásból, hogy csak azok a nyelvek, nyelvmélekek tekinthetők illírnek, amelyek az antik szerzőktől egyértelműen illírnek nevezett területről adatoltak, vö. *J. Harmatta*: i. m. 232.

⁶ *R. Katičić*: i. m. 183. sk. *J. Harmatta*: i. m. 231—234. még annak a lehetőségét tartotta valószínűbbnek, hogy az eljövendő kutatások a pannonok nyelvét illírként határozhatják meg.

⁷ *A. Mócsy*: i. m. 199.

⁸ *A. Mócsy*: i. m. 195—199. Vö. még *Mócsy A.*: Pannonia a korai császárság idején. Budapest 1974, 65. skk., és *A. Mócsy*: Pannonia and Upper Moesia. London—Boston 1974, 60.

⁹ *J. Pokorny*: Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern 1959, 782.

¹⁰ Az *Osi* név *o*-jának hosszúsága véleményem szerint igazolható az *Onsorum* fordított írásmódú hiperkorrekt alakokkal (*AnnEpigr* 1914, 248: *praepos(ito) gentis Onsorum*).

¹¹ *Pokorny*: i. h.-n kívül vö. *J. Vendryes*: Lexique étymologique de l'Irlandais Ancien. Paris 1978, U-20.

¹² *Szabó Miklós*: Pannonia a római foglалás előtt (La Tène-kor). Pannonia régészeti kézikönyve. Ed. *Mócsy A.*—*Füz J.*—*Lőrincz B.* Budapest 1990, 15—29; 285—291; kül. 291. (273. jz.)

De térjünk vissza a könyv főbb eredményeihez, amelyeket Anreiter az 1.4. alfejezetben foglal össze (202—204). Pannonia római kor előtt keletkezett helyneveinek túlnyomó többsége (szám szerint 84, vö. a 184. skk. táblázatait) pannon eredetű és nem kelta (kisebb és nagyobb területek elnevezései között, a *Pannonia* névvel egyetemben, csak pannon eredetű neveket találunk, 201). A szinte kizárólag derivatív módon képzett pannon helynevek a későbbi provincia minden részében fellelhetők, különösen gyakoriak a Dráva-medencében és a Duna és a Száva alsó folyása közti területen. A biztosan vagy nagy valószínűséggel kelta eredetűnek tartható helynevek száma viszont a pannon eredetűekhez képest nagyon alacsony (összesen 20, ebből 17 az említett táblázatokban, és 3 a 199. skk. oldalakon). A felerészt derivatív módon, felerészt összetétellel képzett kelta helyneveket viselő települések mind nagy folyamok mentén vagy közelében fekszenek (Vindobona-tól Singidunum-ig, amely már nem P.-ban fekszik, de tekintettel határmenti helyzetére A. ideveszi). Anreiter a pannon és kelta helynevek területi megoszlásának okát nem kutatja, hanem a történettudományra bízta a megoldást. Felveti azonban annak a lehetőségét, hogy a kelták a pannon térséget sosem hódították meg teljesen, nem települtek meg tartósan annak teljes területén, csak néhány támaszpontot létesítettek stratégiai vagy gazdasági szempontból fontos helyeken (203, kül. 702. jz.). Ez az állítás azonban csak a kelta betelepülés első, Kr. e. 4. sz.-i szakaszára fogadható el: régészeti kutatások alapján ugyanis éppen erre a szakaszra igazolható, hogy a kelták „jó stratégiai érzékkel szállták meg vagy legalábbis foglalták el a magaslatokat, átkelőhelyeket, s ellenőrizték a fontos útvonalakat.”¹³ A Kr. e. 4—1. századokban a betelepült különféle kelta törzsek Pannonia területének jelentős részeit keltizálták (ÉNy- és ÉK-Pannonia), amit nem csak a régészeti kutatások, hanem a római kori személynévanyag vizsgálata is igazolt. Rendkívül tanulságos lett volna egybevetni Anreiternek saját eredményeit a más irányú kutatások (elsősorban Szabó Miklós onomasztikai kutatásainak) eredményeivel, amelyeket Mócsy foglalt össze szemléletes, Pannonia őslakosságának nyelvi tagozódását ábrázoló térképén.¹⁴ Anreiter a helynevek vizsgálatával a kelta betelepülésnek azt a korai fázisát tudta megragadni, amikor a kelták a folyók mentén előrenyomulva településeket hoztak létre (később viszont a pannon elemre és helyekre települtek rá). A kelták pannon népességre településével megindult az a szakirodalomban „a legyőzöttekkel való keveredésnek” nevezett folyamat,¹⁵ mely törzsnévvariánsok kialakulásához vezetett. Az egyértelműen kelta scordiscusok (-sc- kelta törzsnévképző) pl. Dél-Pannoniában s még attól délebbre is pannon jellegű népességre telepedtek rá, ami a scordistai névváltozat létrejöttében is megmutatkozik (-st- pannon törzsnévképző¹⁶). Sőt valószínűnek tarthatjuk, hogy itt a kelta népességi elem (val. szűk felső réteg) a pannon elemhez asszimilálódott¹⁷ (Dél-Pannonia, mint Mócsy térképe mutatja, összefüggő pannon nyelvterület volt, amit Anreiter a pannon helynévadás itteni sűrűségével is igazolt). Ennek fényében fölöslegesnek tarthatjuk Anreiter feltételezését, hogy a pannon névváltozatnak *Skardistai-nek kellett volna lennie, s hogy a Σκορδίσται o-s írásmódját a Σκορδίσκοι eredményezte (176; a törzsnévképző lecserélése is elegendő a „pannonizált” forma létrejöttéhez). Meglepő viszont, hogy Anreiter nem foglalkozik a tauriscusokkal, akiknek településterülete Dél-Nyugat-Pannonia csücskére is kiterjedt (Felső-Száva völgye). A kelta tauriscusoknak is volt ilyesfajta névváltozatuk: *tauristai*, amelyet egyébként Anreiter feltüntet a 191. oldalon a pannon törzsnévek képzését bemutató táblázatban. Ez a névpár is részletes tárgyalást érdemelt volna. A tauriscusok esetében a *tauristai* névváltozat létrejötte feltehetőleg ugyanolyan folyamatokkal magyarázható, mint a scordiscusok esetében.¹⁸

¹³ Szabó Miklós: i. m. 17.

¹⁴ Szabó M.: Néhány nyelvészeti szempont a pannoniai kelta személynévanyag vizsgálatában. Ant.Tan. 10 (1963) 220—234. uő.: A pannoniai kelta személynévanyag vizsgálata. AÉrt 91 (1964) 165—174. Mócsy A.: Pannonia a korai császárság idején. Budapest 1974, 65. uő.: Pannonia and Upper Moesia. London—Boston 1974, 64.

¹⁵ Vö. Szabó Miklós: (mint 7. jz.) 17.

¹⁶ Bár helynevekben sokkal szélesebb körben előfordul a Pannonián kívül, a Balkánon törzsnévekben is, mint maga A. mondja, 73. sk., csak a keltában nincs meg, tehát biztosan csak annyit állíthatunk, hogy a képző és a képzésmód nem kelta.

¹⁷ Vö. Szabó Miklós: (mint 7. jz.) 20, 27.

¹⁸ Vö. Szabó Miklós: (mint 7. jz.) 27.

A helynevek részletes tárgyalásánál Anreiter eljárás módja a következő: először bemutatja a névhordozó települést/törzset stb., majd nevének antik és/vagy kora középkori előfordulásait, végül a lehetséges etimológiá(k)a)t. E séma ideálisnak mondható, csak azon eljárása kifogásolható némileg, elsősorban terjedelmi okokból, hogy az adott név előfordulásainak nemcsak a pontos forráshelyét, hanem minden esetben lehető legteljesebb szöveggörnyezetét is hozza. A szöveggörnyezet teljes megadása csak motivált esetben lett volna szükséges: pl. ilyen lehet a *scordisci* és *scordistai* névváltozatok szöveggörnyezete, 172. o. stb. A *Pannonia* név és derivátumainak beidézése a 99—109. o. között viszont nem biztos, hogy sokat hozzáadott a név etimológiájához: a 110. oldalon megadott „*Pann-ön-es* 'Bewohner des feuchten, sumpfiges Landes'” névváltozat esetében pl. a források tükrében *-al kellett volna a nevet megadni, mert a késői, először Prokopiosnál előforduló Παννώνες nyilván nem egy korábbiól nem adatolt, de (a már Polybiosnál megtalálható szokásos Παννώνιοι mellett) létezett névváltozat bűvópatakszerű megjelenés-ként, hanem késő antik képzésként értékelendő.¹⁹

Az etimológiai részekben számos új és többnyire meggyőző magyarázattal vagy valószínű lehetőséggel, megvitandó szellemes javaslattal találkozunk (pl. 169 sk. *Matrica* < **mātr-* feltételezett kelta 'Holz > Wald' jelentésű gyökből mint elliptikus helynév: 'bei/im Wald liegend'; 162. *Carrodunum* mint 'szekérvár' < **carros* + *-dunum* és nem **carno-* 'szikla'- előtaggal). Nagyobb, fontosabb helynevek sokat kutató etimológiáiban természetesen követi az eddigi eredményeket. Itt érdemes lett volna ugyanakkor az amúgy könyvének bibliográfiájába felvett Kiss Lajos-féle FNESz-ben fellelhető pannoniai helynevek etimológiáinál az ott megadott szakirodalmat visszakeresni, ill. az ott közölt etimológiákkal vitába szállni. Akkor nem került volna el Anreiter figyelmét Mády Zoltán keltológusunk (1898—1977) *Sopianae* és *Scarabantia* nevek etimológiájával foglalkozó tanulmányai.²⁰ Anreiter *Scarabantia* (Sopron) névnek eredetével igazából nem tud mit kezdeni (122. „unklar”), kérdőjeles javaslatai olyan régi elképzeléseket elevenítenek fel, amelyeket Mády már régen megcáfolt (a város német nevének Ödenburg-nak Höring-féle bevonása az etimológia szemantikai magyarázatába stb.), vagy amelyek teljesen bizonytalanok, sőt valószínűtlennek tűnnek (*Scarabantia* esetleg az Ikva-patak ősi neve lett volna, s innen ment volna át a városra a név). Mády sokkal plauzibilisebb magyarázatot ad: A. Mayer ötletéből indul ki, aki H. Krahe-t követve összetételként értelmezte a helynevet és a második tagot *-bantia-*t egyéb helynevekkel egyeztetve (pl. *Bantia* a Balkánon és Apuliában, *Arribantia* Dardániában) egy „illír” (és/vagy pannon? A. B.) **bantiā-*-ból ('hely, település' jelentésben) vezette le (< **baunt-* < ie. **bhount-* < **bhou-/bheu-* 'lenni' > **bhou-na-* > óind *bhavana* 'ház', albán *ban(ë)-* 'lakás, tartózkodási hely').²¹ Ezt elfogadva, s egyúttal továbblépve Mády az előtagot a keltából vezeti le: *Skar(a)* < kelt. **skarā-* 'szétszór / elkülönített' (őskelta < **sk,rā-* < i.e. *(s)ker-/(s)kr- 'vág'), s a hibrid összetétellel létrejött névnek 'szétszór' vagy — mint valószínűbbnek tartja — 'elkülönített, különálló *Bantia*' jelentést tulajdonít. A hibrid illír (pannon?) — kelta képzést régészetiileg is megpróbálja alátámasztani: Sopron területén és környékén nem csak Hallstatti kultúrájú (= illír; esetleg pannon A. B.), hanem La-Tène-kultúrájú (= kelta) népcsoportok egymás melletti letelepedése is igazolható. A Hallstatti illír (pannon?) népesség adhatta (egyik) településének a *Bantia* ('település, erődítmény') nevet, amelyhez képest, azzal oppozícióban nevezhette el a későbbi La-Tène-kelta csoport a saját települését 'elkülönített, különálló *Bantia*'-nak. Mády magyarázatát támogatja, hogy hibrid összetett helynévre van még példa Pannoniából: *Singi-dunum* (*Singi-* nem kelta, talán illír? balkáni szubsztrátum? + kelta *-dunum*, vö. Anreiter 178 sk.). Eszerint *Scarabantia* tulajdonképpen kelta, s nem pannon névadás eredménye (a kelta nevek száma így 21-re emelkedhet).

A *Sopiana* név esetében is sajnálatos, hogy Anreiter nem használta fel Mády eredményeit, hiszen akkor talán nem sorolta volna be ezt a kelta személynévekből latinos képzéssel megalkotott birtoklást kifejező helynevek csoportjába (198. A. maga is elismeri, hogy kelta **Sopios* → lat. **Sopius* név nem ada-

¹⁹ Vö: Mócsy A.: *Pannonia az ókori irodalomban. Pannonia régészeti kézikönyve*. Ed. Mócsy A. — Fitz J.—Lőrincz B. Budapest 1990, 9.

²⁰ Mády Zoltán: *Sopiana*. AT 10 (1963) 47—50. és uő.: *Scarabantia*. AT 13 (1966) 77—83. = Z. Mády: *Zwei pannonsche Ortsnamen* (1. *Sopiana* 2. *Scarabantia*). *Acta Ant. Hung.* 14 (1966) 197—210.

²¹ A. Mayer: i. m. I. 75. és II. 18.

to) és nem utasította volna el a város nevének esetleges kapcsolatát a franciaországi *Suipe* folyó etimológiájával, s nem tette volna fel a kérdést: „Welche Grundbedeutung hätte *Sopianae* gehabt? Was wäre *Suipe* etymologisch?” Mády ugyanis ugyanabból a **sop-* töből vezette le e helyneveket, amelyből maga Anreiter (igaz, kérdőjelesen) a szintén pannoniai *Sísopa* helynevet (közelebről nem lokalizálható település Pann. Sup. délnyugati részén, 134. < **Si-sop-a* 'sumpfiges, morastíges Gebiet' < **seHl-* 'korhad, poshad'). A kelták legrégebbi településterületein ugyanis ez a **sop-* 'mocsár, láp' jelentésű tő gyakran előfordul a helynevekben (s az óírben is vannak folytatásai²²), s Mády ehhez megtalálta a földrajzi szakirodalomban a természeti magyarázatot is: Pécs helyén és környékén eredetileg nedves, ingoványos, mocsaras terület volt. A kelták itt régészetileg igazolhatóan a mocsárból kiemelkedő domboldalakra települtek, és ezeket az eredetileg össze nem függő településeket nevezhette el a betelepülő római lakosság a kelta név felhasználásával *Sopianae*-nak (ú. *coloniae* / *civitates* / *terrae* stb.) Mády szerint *Sopianae* = kelt. **sop(u)*- 'Sumpf, Morast' + lat. *-ān-ae*, véleményem szerint inkább **sopjā-* 'mocsaras terület' + lat. *-ān-ae*). Brige-tio tárgylásánál (160), ill. a bibliográfiában hivatkozni lehetett volna E. P. Hamp e helynév etimológiájával foglalkozó tanulmányára.²³

Ami a víznevekkel foglalkozó 2. fejezetet illeti, a pannoniai nevek esetében A. három réteget különít el: az ún. óeurópai ie. (*Danuvius* > *Duna*, *Savus* > *Száva*, *Dravus* > *Dráva*, *Pelso* ~ *Balaton* stb.), a pannon (pl. *Bacuntius* > *Bosut*, *Ulca* > *Vúka* stb.) és a kelta (pl. *Arabon* > *Rába*) névadásokat. A *Danubius* nevet Anreiter, egy óeurópai **Dānau-jo-* alak latin (kelta közvetítésű) átírásának tartja.²⁴ A FNSz vizont egy szkita, közelebről szigina **Dānavya-*²⁵ származtatást valószínűsít, bár a Duna szkita neve *Matoas*²⁶ volt (amelyhez vö. Anreiter 245). Hogy egyes víznevek esetében még további kutatásokra van szükség, azt mutatja Anreiternek a Valdasus folyónév etimológiájáról megfogalmazott tömör véleménye, amely monográfiájának utolsó mondata is egyben: „Völlig unklar.”

Anreiter etimológiai olykor a latin szókincs egyes elemeinek új magyarázatához vezettek: a *Burgeneae* pannoniai helynév kapcsán kitér a latin *burgus* 'örtorony, kis erődítmény' szó eredetére is (41), amelyet az eddigi véleményekkel szemben nem germán kölcsönszóként határoz meg (mint Ernout—Meillet szótára, DÉLL 78. o.), hanem OAI—pannon maradványszóként (**burgas* 'erődítmény, vár'), amely szerinte az alpesi—pannon térség meghódítását követően kerülhetett be a római katonai szaknyelven keresztül a latinba (első előfordulása Kr. u. 185).

Néhány kisebb pontatlanságra hívnánk még fel a figyelmet. *Savaria* tévesen „(Székesfehérvár/Stuhlweißenburg)”—ként lett megadva (Szombathely/Steinamanger) helyett az 58. (227. jz.), a 93. és 98. oldalakon. *Huilca palus* *Hiulca palus* helyett (92). A *Granuas* folyónévnél (243) a szlovák Hron és német Gran mellől kimaradt a folyó magyar neve: Garam. Szerzőnek a 12. oldalon meg kellett volna jegyezten adnia, hogy a *Bergisel* helynév miért nem a várható *Burg*-gal kezdődik.²⁷

Mint az ilyen jellegű munkánál az természetszerű, még sok kutatásra van szükség a pannoniai

²² Mády: i. m. 49. és *J. Vendryes*: *Lexique étymologique de l'Irlandais Ancien*. Paris 1974, S-173. s.v. *sop*.

²³ E. P. Hamp: *Brigetionem Βεργιτιων*. *Nyelvtudományi Közlemények* 91 (1990) 59—62 (angolul). Anreiter szerint (162): lat. *Brigetiō* ← kelt. **Brigetion* (< **Brig-* < idg. **b^hrg^h-* ← **b^herg^h* 'hoch, erhaben', **-et-* suffixummal): 'durch erhöhte (Lage) charakterisiert' jelentésben; míg Hamp szerint (62): **brigetion-* („a hitherto undocumented verbal noun for Continental Celtic”; „nom. **brigetiū* latinized *Bregetiō*”) ugyanannak a tőnek két különböző abalautváltozatából — ti. kelt. **bergetion* (< **b^herg^h-e-tion*) és **brixti-on* (< **b^hrg^h-tion*) — kontaminálódott volna (problematikusnak tűnik).

²⁴ H. Krahe: *Unsere ältesten Flußnamen*. Wiesbaden 1964, 93. és 103. még csak „voreinzelsprachlich” eredetről írt.

²⁵ Harmatta János nyomán, vö. *Kiss L.*: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I*. Budapest 1988, 395.

²⁶ A név eddigi két, A-tól is idézett bizánci előfordulásához hozzátehetünk meg egyet a Kr. u. 2. századból: Herodianus *Gramm. De prosodia catholica* (*Gramm. Gr.* 3,1 52): <Ματόας>: οὔτω πάλαι ὑπὸ Σκτῶν ἐκαλεῖτο Ἰστρος ὁ ποταμός. Ματόας δὲ ἐστὶ κατ' Ἑλληνας ἄισος.

²⁷ Csak Anreiter: 1997, 16. o.-ról derül ki, hogy a *Berg-* kezdet a breon *Burgisinus*-ből német népetimológiával alakult ki.

helyneveknél — amit az etimológiai fejtegetésekben gyakran előforduló olyan megfogalmazások is mutatnak mint „Nicht / Im Grunde / Gänzlich / Im großen und ganzen / Weitgehend / Völlig / Total unklar” stb. —, de összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Anreiter könyve jelentős eredményeket mutathat fel, amelyek új perspektívákat nyitnak nemcsak Pannonia helyneveinek, nyelveinek és őstörténetének, hanem az illír-kérdésnek a kutatásában és az indoeurópai nyelvtudományban is.

ADAMIK BÉLA

KÖNYVSZEMLE

ÚJ LATIN NYELVKÖNYV A HAZAI JOGÁSZKÉPZÉSBEN¹

Az állam- és jogtudományi karokon folyó latin nyelvoktatás alapjául az elmúlt négy évtizedben Diószdi György és Szilágyi Lászlóné latin jegyzete szolgált, amelyet a Nemzeti Tankönyvkiadó 1964 óta változatlan utánnyomásban jelentetett meg. E bizonyos szempontból elavult és átdolgozásra szoruló művet a kiadó 2000-ben egy új tankönyvvel váltotta fel, amelynek szerzői Bánóczy Rozália, ELTE ÁJK Idegen Nyelvi Lektorátusának és Rihmer Zoltán, az ELTE ÁJK Római Jogi Tanszékének oktatója. A könyvük előzményeül szolgáló 1999-es jegyzetben² a szerzők még egyazon kötetben közölték a kezdőknek és a haladóknak szánt anyagot, az oktatási tapasztalatok alapján azonban az átdolgozott tankönyvben az önálló haladó rész helyett inkább rövid szöveggyűjteményt csatoltak a kezdő szintű olvasmányokhoz (megjegyzendő, hogy egy haladóknak szánt önálló jogi nyelvkönyv megírás számos elméleti és gyakorlati problémát vet fel, talán ezért nincs is ilyen mű jelenleg használatban a hazai jogi karokon).

Az új tankönyv, amelyből két éve tanítunk a PTE Állam- és Jogtudományi Karán a joghallgatók alapszintű latin nyelvi képzését biztosító kurzuson, az elsajátítandó nyelvtani ismeretek szempontjából nem követel meg többet, mint a Diószdi—Szilágyiné-féle jegyzet, olvasmányanyaga azonban lényegesen bővebb. Ez a változás szerencsésnek mondható, hiszen amíg a korábbi jegyzet mellett kiegészítő anyagokat kellett használnunk az oktatáshoz, addig az új tankönyv megjelenése után erre már nincs szükség.

Nagyon jónak tartjuk a tankönyv felépítését. A mű négy fő részéből az első kettő („Olvasmányok, nyelvtan és feladatok”, ill. „Összefoglaló nyelvtani táblázatok”) a kezdő latintanulás alapanyagát jelenti, a magasabb igényeket pedig az e két rész anyagára szervelesen építő „Szöveggyűjtemény” elégíti ki; ezután következnek a teljességre törő „Latin—magyar szöszedet az I. rész anyagához”.

Az I. rész elején olvasható bevezetés, mely az alapfokú latinoktatás tárgyát és jelentőségét, valamint a latin nyelv rövid történetét tartalmazza, megfelelő tájékoztatást ad a joghallgatók számára tanulmányaikhoz. Az I. rész 16 leckéjében két olvasmány: egy latin kifejezésekből és mondatokból álló „A”, továbbá egy eredeti forrásszövegekből összeállított „B” szöveg található, melyek nyelvi és tárgyi jegyzetekkel vannak ellátva. Ezután jön az olvasmányok egyesített szöszedete, majd a rendszeres formában előadott nyelvtani magyarázatok és a leckéhez tartozó feladatok következnek.

Különösen nagy elismerést érdemel, hogy a „B” szövegek tartalma és sorrendje követi a hallgatók római jogi tanulmányainak tematikáját és ezáltal közvetlenül kapcsolódik a hallgatók e tárgykörben szerzett ismereteihez. Szintén dicséretre méltó, hogy a szerzőknek sikerült megtartaniuk a latin nyelvtan hagyományos tárgyalási sorrendjét és — ami nagyon lényeges — az egyes grammatikai témaköröket a már említett hagyományos sorrend mellett a logikai sorrend megtartásával is szorosan összekapcsolniuk az egyes témakörök lexikai anyagával. Jól használható — bár az idő függvényében gyakran csak bizonyos

¹ Bánóczy Rozália—Rihmer Zoltán: Latin nyelvkönyv joghallgatók számára. Kezdőknek, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 2000. XIV + 222 oldal, 2 lapnyi kivágható táblázat.

² Bánóczy Rozália—Rihmer Zoltán: Latin nyelvkönyv az állam- és jogtudományi karok hallgatói számára. Egyetemi jegyzet, ELTE ÁJK, Budapest 1999, XII + 202 oldal, 2 lapnyi kivágható táblázat.

szelekcióval — az „A” szövegek lexikai anyaga, melyekben a grammatikai problémák gyakorlati bemutatása, érzékeltetése, szemléltetése mellett alkalom adódott az antik világ életszemléletének, bösesességének, filozófiájának, erkölcsi felfogásának stb. megismertetésére is. Itt (és néha a feladatokban) szerepelnek ezenkívül a kánonjog és középkori világi jog forrásaiból vett szövegrészek is, melyek kissé ellensúlyozzák a „B” szövegek kizárólag római jogi jellegét.

Az olvasmányszövegeket követő jegyzetekkel kapcsolatban is pozitívak a tapasztalataink, ugyanis nagy mértékben elősegítik a megvilágítandó probléma megértését és így a helyes szövegértelmezést, bár úgy véljük, hogy az esetek többségében elég lett volna vagy csak a grammatikai probléma meghatározása, vagy csak a fordítási lehetőség ismertetése, ugyanis a két segítség együtt sok esetben felmentí a hallgatót a gondolkodás feladata alól. Különösen érvényes ez a fordítási lehetőségek esetében, mivel a hallgatók zöme — főleg ha önálló munkával kellett eljutnia egy adott szöveg értelmezéséhez — gondolkodás, elemzés nélkül, automatikusan átveszi a jegyzetben megadott fordítási lehetőséget, holott biztos, hogy nem ez volt a szerzők célja a jegyzetek készítésével, hanem az adott probléma sokoldalú, kiemelt elemzése, bemutatása, magyarázata.

Az egyes nyelvtani egységek alaktani és mondattani szempontból történő következetes és szemléletes bemutatása dicsérendő tény, jóllehet mindkét szempont teljes körű alkalmazása a heti két órás oktatási keretben gyakorlatilag nem megoldható. Azonban amit a kötelező oktatás keretében nem tudunk megtanítani e tankönyvből, a következő tanévtől (2002/2003) meghirdetett szabadon választható szeminárium keretében sajátíttatjuk el az ide jelentkező — és erre lelkesen készülő — hallgatókkal, hiszen a Bánóczi—Rihmer-féle tankönyv kiválóan alkalmas erre a feladatra.

A feladatok körében nagyon jónak találjuk (a hallgatók véleményét is ideértve), hogy közöttük nemcsak nyelvtani, hanem lexikai jellegűek is előfordulnak, és a változatosság és az ismétlődés mindkét típust egyaránt jellemzi. Az ismétlődés elsősorban a feladatok formai jellegére (felismertető, tájékozódást segítő, reprodukálást, illetve alkotó alkalmazást igénylő), míg a változatosság elsősorban a tematikájukra (jogi szakkifejezések, mondatok, regulák, szövegek, irodalmi idézetek stb.) vonatkozik.

A III. rész Szöveggyűjteményét — amely 1. szakaszában a római jog forrásaiból (törvény, *senatus consultum*, *magistratusi edictum*, jogtudomány, császári rendeletek) és a római jogélet emlékeiből (adásvétel, bérlet, végrendelet) ad izelítőt, 2. szakaszában pedig középkori jogi szemelvényeket közöl külföldi és magyar forrásokból — nagyon jól tudjuk használni azokkal a hallgatókkal, akik már többet foglalkoztak a latin nyelvvel (érettségiztek vagy legalább két évig tanulták), így ők is lehetőséget kapnak a latin jogi szaknyelv tudásszintjüknek megfelelő elsajátítására.

A IV. rész rendkívüli gondossággal összeállított latin—magyar szöszedete nemcsak a kötelező alapszókincs tipográfiai megkülönböztetése és a lexikai elemek első előfordulásának alapos feltüntetése miatt érdemel dicséretet, de a nagy mennyiségű és összes magyar szakjelentésével ellátott jogi szakkifejezésre tekintettel egyenesen a római jog szakszótáraként is használható (s e tekintetben messzemenően pótolja a BRÖSZ—PÓLAY-tankönyv végén szereplő és az újabb FÖLDI—HAMZA-féle átdolgozásból méltán elhagyott szerény szójegyzéket).

Az I. rész feladatainak a kötet végén olvasható megoldásaival kapcsolatban az a tapasztalatunk, hogy azok elsősorban a tankönyv anyagának önálló (tanár nélküli) feldolgozását segíthetik, a rendszeres oktatás keretében azonban — főleg a fordítási feladatok esetében — a hallgatók ezt sajnálatos módon nem ellenőrzési lehetőségként, hanem az otthoni munka kiváltására használják. A tankönyv végén közölt (kivágható) összefoglaló táblázatokat nagyszerű ötletnek tartjuk, hiszen ez nagy segítség a hallgatók munkájához.

Bánóczi Rozália és Rihmer Zoltán fentiekben elemzett tankönyve igen hasznos, a tanítás-tanulás folyamatában jól felhasználható, kiváló segédeszköz, amely egy új szemlélet keretében segíti hozzá a joghallgatókat azon ismeretek megszerzéséhez, amelyek a római jogi tanulmányaikban, illetve jogász pályájuk gyakorlásában szükségesek lehetnek. Hallgatói visszajelzésekből és véleményekből azt a következtetést vontuk le, hogy ezt a tankönyvet ők is hasznosnak és a gyakorlatban jól használhatónak tartják és ennek köszönhetően sokkal nyugodtabban és magabiztosabban teszik le a római jogi vizsgájukat (a kar levelezős hallgatói eddig még nem tanulhattak latin jogi szaknyelvet, de a következő tanévtől fakultatív

módon — saját kérésükre is — lehetőséget kapnak rá, mégpedig e tankönyv alapján). A forrásszövegekhez csatlakozó jegyzetek és a részletes nyelvtani magyarázatok a nyelvkönyvet önálló használatra is alkalmassá teszik, ezért mindenkinek ajánljuk, ám főleg azoknak, akik jogi tanulmányaikhoz a latin nyelv elsajátítására törekednek.

BENCZE JÓZSEF

SZEPES ERIKA: ANAKREÓN-VARIÁCIÓK: VÁGYOTT ÉLETMINŐSÉG AVAGY SORS-KÖZÖSSÉG? Gondolatok Géher István: Anakreóni dalok című kötete kapcsán. Bp. 2002. Orpheusz könyvek, 158 lap.

A görög irodalom mindmáig élő, elevenen ható erő az európai kultúrában, nem pusztán történelmi érték, mint például a sumer agyagtáblákon fennmaradt költemények, vagy az egyiptomi képzőművészet. Ennek a napjainkig érvényesülő hagyománynak a folyamatos menetét, koronként változó alakulását mutatja be Szepes Erika könyve a legjelentősebb utóéletű görög lírikus, Anakreón kapcsán.

A kötet első fejezete árnyalati finomságú, versformáig menő esztétikai elemzéssel fejt ki az „igazi Anakreón” költői magatartását, amennyire a ránkmaradt töredékekből kihámozható. A bor és szerelem dalnokában meglátatja „a közösséget veszett és érzelmeiben is magányos...”, az archaikus derűre képtelen” egyént, akinek számára a bor és szerelem nem derűs öncél, hanem pusztán támasz az egyedüllét és halál szorongató félelmével szemben. Gyökeresen eltér ettől az Anakreónt utánzó, késő antik anakreontika, mintegy 70 teljes terjedelmében fennmaradt vers, amely csak a külsőségeket veszi át a példaképtől: a bor és szerelem témáját, valamint az egyetlen sortípusra leszűkített versformát, és ezt játszi derűvel tölti meg. Szepes Erika a következő fejezetekben nyomon követi ennek az álanakreóni költészetnek az óriási hatását a rokokó és romantika irodalmában, nálunk elsősorban Csokonainál: „Ha szíhatok borocskát, / A gondjaim csucsúlnak”. Ám ezzel nincs vége a sornak: Juhász Gyula egész pályafutása során nosztalgiaiával tért vissza az anakreontika görögségéhez, a jellegzetes anakreóni hetes sorokban: „Bár nincs görög derű már, / s a magyar ég is álmos”. A közelmúltban Vas István élete alkonyán „rózsák közt, pipa-füstben” szintén ezen a hangon és ebben a versmértékben búcsúzik az élettől, és számos más mai magyar költőnél is találkozunk anakreontika-hatással, mint azt Szepes Erika egy régebbi munkájában részletesen kifejtette (A mai magyar vers, 1996, I. 38–51).

Ezzel elérkeztünk napjainkhoz, a könyv alcímében jelzett meglepetéshez: Géher István, a Shakespeare-kutató tudós „Anakreóni dalok” címen adott ki verseskötetet (1996), de ellentétben az anakreontika-hagyománnyal, ő az eredeti Anakreónhoz kanyarodik vissza. Nem a „Tücsök, ó be boldog is vagy” anakreontikon, hanem „A halánték deres immár, a haj őszül koponyámon” költőjéhez. Nem utánézésről, toposzok vagy hangulat átvételéről van szó: Géher Anakreónt jelképként követi, örök emberi élethelyzetekre utalásokkal, a megfogalmazás rejtett célzásaival és nem utolsó sorban a versformával. Ez utóbbi vonatkozásban egyedülálló sajátossága, hogy szemben az Anakreón-követők egyetlen sorfajtajával, az anakreóni hetessel, ő mindazt a tucatszámú időmértékes képletet feleleveníti, amelyek az eredeti Anakreón-töredékekben megtalálhatók. Szepes Erika megállapítása szerint: „Minden öt megelőző anakreóni költő *csak helyzetdel* írt, *szereplő* teljesített ki, Anakreón módján, a tőle tanult toposzokat akarva megszólaltatni, vagy — Vas István esetében — a problémákat átvéve-megérezve modernizálni. Géher István mélyebben keresi az átlényegülés lehetőségét: nem toposzokat örökít át, hanem világlátást, létszemléletet. *Nem anakreóni módon viselkedik, hanem ő a 20. században élő, magyar Anakreón.*” Erre utalnak a kötet versciklusainak címei is: „Anakreón dolgozószobája”, „Anakreón napilappal”, „Anakreón a katedrán”, végül „Anakreón mint Prospero”. Mind ezt kifejti Szepes Erikának a legrejtettebb vonatkozásokat is feltáró elemzése.

A könyv utolsó fejezete Payer Imre: „Föl, föl, ti rabjai a földalattinak” című „posztmodern” (Szepes Erika található kifejezésével „kísérletező”) verseskötetében mutatja ki hasonló alapossággal az alvilágtól-rettegés anakreóni hatását.

VEKERDI JÓZSEF

BIRKHAN, HELMUT: KELTEN. VERSUCH EINER GESAMTDARSTELLUNG IHRER KULTUR. Wien 1997²

A bécsi keltológus professzor munkájának szerény címe impozáns tartalmat takar. Célja az ókori kelta kultúra átfogó ismertetése a megfogható kezdetektől az i. sz. V. századig. Ebből az időintervallumból csak akkor lép ki, ha ezt forráskritikai szempontok indokolják — hiszen ha valaki kelta mitológé mák tárgyalására vállalkozik, ezt aligha teheti meg az ír (és walesi) kereszténység korából származó források bevonása nélkül. A monográfia által felölelt tudományterületek közt képviselve van a nyelvészet, a történelem, a régészet, a vallástörténet, valamint a kelta hétköznapok ábrázolása. A műnek azonban nemcsak a szellemi, hanem a földrajzi horizontja is igen széles: az Ibériai-félszigettől, ill. a Brit-szigetektől Kis-Ázsiáig terjed. Nem csoda hát, hogy a kötet igen vaskosra sikerült a maga 1138 szövegoldalával. A pontos és alapos tartalmi felosztás azonban *Nachschlagwerk*ként való használatát is lehetővé teszi: így azt sem éri bosszúság, akit kevésbé érdekel pl. a keltibérek vagy a galaták története, hiszen a tartalomjegyzék és a név- és tárgymutató segítségével könnyedén megtalálhatja a számára érdekesebb részeket — jóllehet az utóbbinak megvannak a maga apróbb pontatlanságai (a *kamyx*-ről például jóval korábban esik az első szó a könyvben, mint azt a tárgymutató alapján várnánk), de ez ekkora terjedelem mellett aligha elkerülhető. Talán még praktikusabb is kézikönyvként forgatni, az információtömeg adagolása ugyanis nem mindig nevezhető didaktikusnak: ha valaki az elején kezdi olvasni a könyvet, például a történelmi fejezetben problémái adódhatnak, hiszen a már ekkor sűrűn emlegetett Hallstatt- és Latène-kultúrával csak egy fejezettel később fog közelebbi ismeretségre kerülni.

A szerző a sok olvasója számára jóval ismerősebb klasszikus antik kultúra felől közelít rá a kelta kultúrára: egy bevezető fejezetben összegyűjti az antik szerzők ismereteit a keltáktól, és ezeket a barbárokra vonatkozó általános antik toposzok tükrében veszi szemügyre. Ezután határolja körül pontosabban időben és térben az általa vizsgálandó területet, ehhez is segítségül hívja antik forrásokat, emellett pedig nyelvészeti kritériumokra támaszkodik. Ez adja meg az átvezetést a kelta nyelvek és dialektusok és a velük kapcsolatos kutatási problémák ismertetéséhez (ez utóbbiak között Birkhan professzor a keltibér írás által támasztott nehézségeket egy háromsoros német mondat tudományos keltibér átírásával szemlélteti, igen szellemesen). Ezután kezdődik az eseménytörténet tárgyalása időrendben attól fogva, hogy a kelták az ókori görögök és rómaiak látókörébe kerültek; ez a déli és délnyugati irányú terjeszkedéssel indul (itt tér ki a szerző a galatákra és a balkáni kelta népekre is), aztán külön fejezetben az Ibériai-félsziget kelta, ill. elkeltásodott lakossága következik, majd Caesar galliai háborúja, végül pedig a romanizált provinciák későbbi sorsa történelmi és nyelvi szempontból — ezen belül alkot külön egységet a Brit-szigetek története. A következő fejezet témája a szárazföldi, majd a szigeti kelták régészeti leletanyaga: itt ismerkedünk meg végre az urnamezős, Hallstatt- és Latène-kultúrával, a jellegzetes lelettípusokkal, településformákkal, az ornamentika jellemző stílusával, a kelta pénzveréssel; a híres Gundestrup-üsttel a szerző külön is foglalkozik egy rövid excursusban. Ezt a terjedelmes vallás- és társadalomtörténeti fejezet követi. A vallástörténeti vizsgálódás módszertani alapelveinek tisztázása után Birkhan professzor sorra veszi a fontosabb istentípusokat funkciók szerint (ország-anyaság, halál, termékenység, csillagok, mesterségek, gyógyítás, háború, jog, fiatalság, szerelem, tenger), majd a kisebb helyi isteneket, az állat alakú istenségeket és az alacsonyabb rendű mitikus lényeket tárgyalja. A következőkben egyéb vallástörténeti részterületek kerülnek sorra: szent helyek, ünnepek, áldozatok és egyéb szertartások, halálképzetek, vallási funkciók: szakrális királyság, druidák, költők. Így jutunk el a társadalomtörténethez: itt olvasható a kelta hős típusának (természetesen elsősorban CúChulainn alakján keresztül való) ismertetése, a kelta társadalmi rend és a harcostársulások bemutatása, ismét külön excursussal a matriarchátus kérdéséről. A monográfiát a kelta hétköznapok ábrázolása zárja, békében (étkezés, öltözködés, háztartás, higiénia, közlekedés, szórakozás) és háborúban (fegyverzet).

A könyv által átfogott hatalmas anyagmennyiség nem megy az alaposág rovására: a tárgyalás nem merül ki lapos általánosságokban, hanem ki-kitér egy-egy kisebb, de ugyancsak érdekes részproblémára — például a szigeti kelta nyelvek és az arab közt felfedezhető strukturális hasonlóságokra, a bibractei csatáról szóló caesari tudósításban nyomtalanul eltűnt negyedmillió helvétre vagy éppen a feliratokból ismert

Matres/Matronae-kultuszra. A tudományszakok közti kommunikáció is sikeresen megvalósul: a szerző nem mulasztotta el kikérni pl. egy modern mélyépitő cég szakvéleményét a nerviusok ostromépítkezéseiről.

Birkhan professzor tudományos alaposágát nemcsak a kiterjedt (majd 1500 tételes) bibliográfia, a felhasznált és felhasználható ír és walesi szövegkiadásokról összeállított lista és a monográfia lezárása után megismert új eredmények bemutatása dicséri — bár a jegyzetapparátust sem vádolhatja angolszász nagyvonalúsággal senki —, hanem az is, hogy valahányszor fontos módszertani problémába ütközik, döntésének megindoklása nem marad el. Így van ez a vallástörténeti fejezet bevezetésében is, amelynek egy érdekes részlete az, amikor az általa nem túlságosan szívelt Caesar közléseinek forrásértékét teszi mérlegre. Caesart elsősorban hadvezérnek és politikusnak, másodsorban felvilágosult rómainak tartja, s e kettőre hivatkozva minden etnológiai érdeklődést megtagad tőle, ugyanakkor a történettudomány egy alapvető módszertani elvének fényében (egy történetírói híradást mindaddig igaznak kell tekinteni, amíg belső vagy külső bizonyítékok meg nem cáfolják) kénytelen-kelletlen háttérbe tolja személyes ellenérzését, és mégiscsak hitelt ad neki. Ezzel el is érkeztünk a könyv egy nehezen menthető sajátosságához: az enyhe, nem lépten-nyomon jelentkező, de azért észrevehető szerzői elfogultsághoz.

A szerző elhatárolja magát azoktól a kollégáitól, akik mindenáron igyekeznek szépíteni, letagadni, kimagyarázni a kelta kultúrának a mai európai ember számára nehezen elfogadható aspektusait, mint pl. a fejedászatot vagy az emberáldozatot (p. 439), mégsem nehéz megállapítani, hogy (mint keltológusnak) hová húz a szíve. Ezt nem az árulja el, hogy már az előszóban szívhez szóló szavakkal emlékezik meg Walesről, nem is a legváratlanabb pontokon felbukkanó Gododdin-idézetek, vagy az, hogy Birkhan professzor a bevezetőben hosszasan idézi elretentésként az ősszépi kelta élıhetetlenséget esetelő Momm-sal” szemlélté, mint a magyarokét). Sokkal többet mondanak a Gallia Transalpina meghódításával foglalkozó részletek, amelyekből egyértelműen kiderül a szerző ellenszenva Caesar és a rómaiak iránt. Talán elég ennek két apró példáját idézni. Birkhan két helyen is (p. 216 és 1127) megemlti a rómaiak atvatucai vereségének egy epizódját, másodjára ezekkel a szavakkal: „*Als die Römer in der Auseinandersetzung mit Ambiorix in äusserste Schwierigkeit geraten, wirft der römische Adlerträger den Legionsadler hinter den eigenen Wall, eine Handlung, die Caesar (b. G. V. 37) noch nach Jahren der Erwähnung wert fand, ja sogar den Namen des heroischgeistesgegenwärtigen Adlerträgers, der selbst den Tod fand, der Nachwelt nich vorenthielt.*” Az az olvasó azonban, aki nem veszi magának a fáradságot, hogy felüsse Caesart, Birkhan professzortól soha meg nem tudja, hogy a derék katonát Lucius Petrosidiusnak hívták — ami talán másként lenne, ha Ambiorix jelvényhordozójának nevérol volna szó. A másik példa még apróbb, de annál beszédesebb: az indexben Caesarra mindössze 2 hivatkozást találunk (természetesen nem ennyiszor fordul elő a neve a könyvben, hiszen már a *Die Eroberung Galliens jenseits der Alpen* c. fejezet is szinte végig róla szól), Labienusról pedig szó sem esik — összehasonlításképpen Vercingetorixra 5, Dumnorixra 4, Diviciacusra, Ambiorixra és Commiusra 3-3 alkalommal történik hivatkozás. Erre nem magyarázat az index bevezetésében említett hely- és energiatakarékosság sem, mert pl. CúChulainn, az ír Achilleus megkapja az őt megillető 27 hivatkozást. Mellesleg a „római oldalon álló” olvasók, még ha egyébként keltofilnek vallják is magukat, valószínűleg ödöξ εν χειλεισι φίντες fogadják azt is, amikor a kelta hadviseléssel való ismerkedésük közben egyre sűrűbben találkozhatnak olyan utalásokkal, melyek szerint a római legiók mindenes-tül a kelták köpönyegéből bújtak elő.

Most pedig térjünk vissza a praktikumhoz. A kötethez tartozik néhány térképmelléklet: az első három — az alaposabbak — Caesar galliai háborúhoz kapcsolódnak (Gallia Caesar korában, a háború térképre vetítve, az alesiai csata), a további két vázlatos térkép (Britannia és Írország) saját készítésű. Hasznos lett volna emellett egy, a teljes kelta településterületet feltüntető térkép felvétele is, hogy az ugyancsak bőven tárgyalt nem-galliai és nem-szigeti kelták se maradjanak lokalizálatlanul. A könyv egy másik nagy hiányossága ugyancsak vizuális vonatkozású: teljesen hiányoznak belőle az ábrák. A szerző rengeteg régészeti leletre, pénzveretre stb. hivatkozik, és becsületesen meg is adja azok fellelhetőségét — ámde ha valaki tényleg utána akar nézni mindezeknek (és meg is teheti), annak bizony össze kell szednie minden erejét, hogy átvágja magát a vonatkozó szakirodalom őserdején. Illusztráció híján pl. az 1062—4. oldalon leírt hajkölteményeket sem egyszerű magunk elé képzelni (ellenpéldaként lásd a Der Neue Pauly

„*Haartracht*” címszavát), nem beszélve az állítólag a „lazacugrás” nevezetű különleges harci technikát ábrázoló aremerikai veretekről (p. 960).

Összefoglalásként: érdemes-e elolvasni ezt a monumentális *Einleitung*ot? A válasz: igen. Már csak azért is, hogy egy kicsivel nagyobb betekintést nyerjünk a keltológia hazánkban — a régészet örvendetes eredményeitől eltekintve — a megérdemelnél kevésbé ápoltság területére, mint amennyit a Birkhan által sűrűn ostromozott „Édesvíz könyvek” típusú irodalomból vagy a J. R. R. Tolkien tolla nyomán megszületett szubjektív-költői világból összeszedegethetünk. Elszántabb és több idővel rendelkező érdeklődőknek megéri rászánni azt az egy-másfél hónapot az életükből, kevésbé fanatikusak kézikönyvként is haszonnal forgathatják, de ők sem biztos, hogy le tudják tenni. A *Kelten* ugyanis izgalmas és emészthető, jó stílusban megírt könyv: olvasója csemegézhet addig át nem gondolt latin helyesírási kérdések között, Caesar-olvasmányából derengő nevek nyernek számára értelmet, megismerkedhet a hátborzongató keltibér női divattal, visszariadhat a szigeti kelta nyelvek tanulmányozásától vagy kedvet kaphat hozzá, eltöprenghet az *interpretatio Romana* buktatóin, és így tovább. A szerző a bevezetés végén elmondja: nagy sikernek tartaná, ha könyve a laikust továbbkutatásra ösztönözné, de kívánná a keltológus megbecsülését is. Mindent összevéve a magam részéről úgy gondolom, ez a célkitűzése megvalósult.

KOPECZKY RITA

BAYNHAM, ELIZABETH: ALEXANDER THE GREAT. THE UNIQUE HISTORY OF QUINTUS CURTIUS. Ann Arbor 1998, XIV + 237 lap.*

Szerzőnket évszázadokon keresztül sok-sok generáció szorgalmasan olvasta, mert érdekesnek és tanulságosnak találták, akárhányszor érdekesebbnek, mint a kanonizált hírességeket. Baynham szép könyve azt mutatja, hogy korunk tudományossága sem hanyagolja el „a maga nemében egyedülálló” makedón világhódító történetének egyáltalán nem „egyedülálló”, nem is csonkítatlanul ránkmaradt, de olvasásra csábító latin változatát és annak mindmáig azonosítatlan szerzőjét. (B. megpróbálja azonosítani, 218 sk.: „Suetonius' rhetor is not an impossible candidate.”)

Az új-zélandi (Victoria University of Wellington) disszertációból fejlesztett monográfia már az elején olvasható irodalomjegyzék tételeivel elgondolkozásra készíti az embert: Baynham — dicséretes őszinteséggel — antik forrásainak modern *fordításait* regisztrálja sorra. Ez éberségre inti a könyv tanulmányozóját: mennyire bizhatunk a Nagy Sándor-szöveghagyomány labirintusában kalauzolni próbáló szerző tévedhetetlenségében vagy a bonyolult, akárhányszor romlott szöveghelyek értelmezésének elfogadhatóságában, ha például a Philótas-ügyben érintett Démétrios testőri rangjáról (VI 7,15 *corporis custos*) azt olvassuk (173, 13. j.), hogy az Arrianos (III 27,5) *somatophylakos*-ának felel meg. (Valójában a *σωματοφύλακες* korábbi intézményének felel meg: I. PWRE „Ornamenta” 1116; *Dragma* II 52.) Sajnos, az idézett helyen az illető görög szó többes gen.-ban (ἐνα τῶν σωματοφύλακων), ill. egyes acc.-ban (σωματοφύλακα) fordul elő, vagyis Baynham nem egészen biztos a κ-τővű görög főnevek ragozásában, és félő, hogy ez a latin *totus* névmási ragozására is kiterjeszthető. (147: „Alexander's quest for domination over *totius orbis*”, vö. Curt. Ruf. IV 7,26 *consuluit...*, *an totius orbis imperium fatis sibi destinaretur*; helyesen 163: „Alexander was aiming at *totius orbis imperium*.”)

Ez a gonoszkodás nem jelenti azt, hogy a régimódi recenzens a *limine* elutasítaná a modern idők minden fonákságát vagy technikai vívmányát. Utalunk itt pl. J. C. Rodriguez disszertációjára (*Aspectos de Q. C. R. Estudio semantico-lexicologico. Una contribución al problema de su datación.* Salamanca 1975), aki Curtius Rufus szókincsének számítógépes elemzése révén arra az eredményre jutott, hogy az a bizonyos *novum sidus* (X 9,3) igenis Vespasianusra vonatkoztatandó, az író pedig Frontinus közelébe, mindenesetre Tacitusnál korábbra datálendő. (B. 14; vö. *Dragma* III 215 sk.)

* Az előzményeket I. *Dragma* III 210 skk. és V 123 skk.

R. Porod máshol (Gnomon 1989, 441 sk.) ismertett elképzelésével szöges ellentétben Baynham Curtius Rufust korántsem tekinti művészietlen szerkesztőnek, hanem olyannak, aki nagyon is gondosan illeszti a helyére a Nagy Sándor-történet minden epizódját (11); meggyőződéssel védelmezi azokkal az újkori tekintélyekkel szemben, akik auktorunkat csak „tehetséges műkedvelőnek” (Tarn), „sietős és felelőtlen rhétornak” (Edson), „tisztára dilettánsnak” (Goodyear) minősítették; még Syme is alig tartotta többre „holmi jótolú zsunalisztánál” (5). „A római Curtius” c. fejezetben (15 sk.) Baynham azt vizsgálja, hogy az író mennyiben jár Livius nyomában és politikai szempontból mennyiben hasonlítható Tacitushoz, mennyiben tekinthető kora gnyemkének (56: a product of his times). Megszívlelésre érdemes a fejezet zárómondata: „Minden történetíró Nagy Sándor-képét szükségszerűen befolyásolja tulajdon társadalmi közege... Az, ahogy Curtius a hatalom természetét érzékelteti, mindenképpen kihívással felérő helyzet-elemzés, az pedig, ahogyan Nagy Sándort — a királyt, a hadvezért, a zsarnokot — jellemzi, tagadhatatlanul ragyogó és magunk elé képzelhető (brilliant and feasible) interpretáció.”

A Curtius Rufus forrásait és történetírói módszerét ismertető III. fejezet (57 skk.) megbízható összefoglalása az újkori kutatás eredményeinek, jó eligazítás azok számára, akik tájékozódni szeretnének tudósnemzedékek szorgoskodásának nem egykönnyen áttekinthető rengetegében. Vegyük akár a világhódítás pusztá tényeit, akár a hozzájuk fűződő hiedelmeket, pozitív és negatív értékítéleteket, regényes vagy propagandisztikus kitalálásokat, minden próbálkozó hamar rájöhethet a vállalni merészelt feladat megoldhatatlanságára. Ha arra gondolunk, hogy pl. Fr. Pfister — *egy részlet* (a regényes hagyomány) legjobb ismerője — nem tudta tető alá hozni egy életen át melengetett tervét, akkor az *egész* Nagy Sándor-komplexus pusztá számbavételét is nyugodtan mondhatjuk szinte reménytelennek. B. (62) U. Wilckenre hivatkozik, aki szerint mindenkinek megvan a maga Nagy Sándor-elképzelése, de tekintettel arra, hogy a nagy makedón szinte koroktól függetlenül egyetemes szimbólummá lényegült (A. Heuss szerint „tömlővé, amelybe százféle bort lehet tölteni”), vegyük tudomásul, hogy Nagy Sándor még Caesarnál is többeket vonzó — és megfejthetetlen — jelenség maradt.

Curtius Rufus történetírói módszereit Baynham három esettanulmányban: a gordiumi csomó átvágásának (III 1,14 skk.), egy sziklaerőd kalandos elfoglalásának (VII 11) és a persepolisi palota felégetésének (V 7) összehasonlító forráskritikai tagolásával szemlélteti. Tanulságos mind a három; mi itt csak a középsőt egészítjük ki. Más összefüggésben (Mariusnak Sallustius Iugurtha-monográfiájában kitapintható Nagy Sándor-imitációjával kapcsolatban: Ant. Tan. 2001, 56 skk. = *Dragma V* 67 skk.) kimutattuk, hogy a Nagy Sándor alakjához tapadó regényes vagy éppen mítikus vonások nemcsak Keleten, hanem a Kr. e. III. század elejétől fogva a Mediterraneum nyugati térségeiben is igénylőkre találtak. Emlékezzünk csak az erődjének megközelíthetlenségében bízó (*loco fretus*) Ariamazes hengegésére (Curt. Ruf. VII 11,5): *an Alexander etiam volare posset, interrogat*. Amikor ennek megfelelőjére Hannibal alpesi átkelésének liviusi ábrázolásában ráakadtunk (XXI 30,8 *legatos non pinnis sublime elatos Alpīs transgressos*, vö. *Dragma I* 42), nem sejtettük, hogy a korán elhunyt Vértesy Dezső (egyebek közt Theokritos fordítója, 1881—1917) a maga Teubner-Arrianosának Baynhamtól is idézett helyéhez (IV 18,6) valamikor a múlt századforduló táján ezt a lapszéli megjegyzést írta: „Cf. Liv. I. XXI.” Vagyis a regényes Nagy Sándor-hagyomány kiterjedése és mélysége — akár a Nílusé (Tac., Ann. II 61,1) — *nullis inquirentium spatīs penetrabilis*.

Vég nélkül folytathatók a Baynham lelkiismeretes dokumentációjához fűzhető észrevételeinket. Tacitus kutatója eddig is számon tartotta a Curtius Rufus felé mutató szálakat (vö. Ant. Tan. 1976, 36 skk. = *Dragma III* 210 skk.), most örömmel regisztráljuk Baynham könyvének azokat a helyeit, ahol további érintkezések tapinthatók ki: a makedón *convivium*-okról (96 sk.; 137), a tacitusi „Schicksalslehre” (Ann. VI 22) előzményeiről (164: Curt. Ruf. V 11,10); a Philótas-ügy tárgyalása során tudatosuló párhuzamokról (175); a szabadság *ármékát* élvező makedónokról (164); Hermolaus (Curt. Ruf. VIII 7,8 skk.) és Subrius Flavius (Tac., Ann. XV 67) zsarnokvádoló védekezéséről (179). Vagy olvassuk a Kleitos méltatlan halála utáni zárómondatot (Curt. Ruf. VIII 4,30): *pudebat amicos... sed post Cliti caedem libertate sublata vultu, qui maxime servit, adsentiebantur*; — majd utána a közömbösnek látszó folytatást: *ceterum...* Érdemes itt B. szavait eredetiben idézni (190): „One wonders if the historian (Curtius Rufus) was perhaps thinking of the Roman Senate as well, foreshadowing Tacitus...” De legalább ennyire jellemző a

principatus első századának korhangulatára a gazai Betis helytállásáról és a fékezhetetlen haragú Achilleust idéző meghurcoltatásáról szóló rész (155 skk.): „Curtius’ thematic emphasis is clear...” (159).

Nehéz abbahagyni. Függetlenül attól, hogy Baynham elmélete Curtius Rufus alkotói szándékosságáról (az elején csonka mű 5+5-ös szerkezeti tagolódásáról, a „*Fortuna*” és „*Regnum*” vezérfogalmak kényszerzubbonyába erőltetve) igazolható, vagy akár csak valószínűsíthető-e (szerintünk *nem*), a néhány kiragadott részinterpretációt ennek ellenére tanulságosnak mondhatjuk: a figyelmes olvasó a szerzőnek szinte mindegyik gondolatmenetéhez kedve szerint fűzhet továbbvezető észrevételeket. Épp ez mutatja Curtius Rufus érdekességét és monográfiusa munkálkodásának eredményességét.

BORZSÁK ISTVÁN

SCHRÖDER, W. A.: DER ALTERTUMSWISSENSCHAFTLER EDUARD NORDEN (1868—1941). Hildesheim—Zürich—New York 2001, 214 lap.

Legutóbb (Gnomon 1998, 458 skk., vö. Ant.Tan 1992, 112) a nagy latinista halálának 50. évfordulója alkalmából rendezett emlékülés változatos anyagáról számoltunk be a bonni tanulóvektől a sikerekben gazdag férfikoron át az 1933 után rászakadó keserűségéig és a zürichi hontalanságig. Mestereiről, a Friedrich Ritschnél *nagyobbnak* érzett *Franciscus Magnus*ról (azaz Büchelerről, akinek — *post mortem* — a Kunstprosát is ajánlotta) és főleg Hermann Usenerről most még többet, közelebbit tudhatunk meg Schröder dokumentumgyűjteményéből. Visszaütalunk itt Mommsen és O. Jahn levelezésére (I. Dragma V 323), amelyben az előző tudósgeneráció nagyjainak vélekedésével szembesültünk: akkor egyelőre még aggodalommal figyelték, hogy egy Usener nevű derék fiatalember megbírkózik-e a Bonnban ráváró feladattal: „gyenge latinsága miatt” tudja-e pótolni a távozó Ritscht. A tények bizonyossága szerint *tudta*.

Schröder eleve nem *lege artis* szerkesztendő életrajz írására vállalkozott. Műfajilag nehezen is lehetne beskatulyázni könyvét. A lapalji jegyzetben feltüntetett címmel többet sejtet a szerényebb alcím: „Das Schicksal eines deutschen Gelehrten jüdischer Abkunft”, majd ennek még szerényebb kiegészítése: „Mit den Briefen E. Nordens an seinen Lehrer H. Usener aus den Jahren 1891 bis 1902.” Ennél persze jóval többet tanulmányozhatunk a 87. skk. lapokon, megtévezve Usener életrajzi vázlatával és H. Lietzmann emlékbeszédével H. Usenerről, „a nagy tanítóról”. Vagyis tudomásul kell vennünk, hogy holmi klasszikusan lezárt „Lebensbild” megalkotásától még távol vagyunk; a visszaemlékezések és a kortársi dokumentumok özönének további feldolgozásától várható összkép egyelőre a jövő ígérete. Mindenesetre iríglyésre méltó az az állapot, amelyben a második világháború pusztításai után lassan, de biztosan rendeződő németországi közönyvtárak és egyetemi intézetek iratanyagából ennyi tudásra érdemes (wissenswert) ismeret bányászható elő.

Újat tudhatunk meg mindjárt az elején a Norden család észak-frieslandi (emdeni) megtelepedéséről. (Gyermekkoromban nem tudhattam azt sem, hogy az első világháború legendás híró Emden kiscirkálóját kiről-miről nevezték el.) Norden nagyapja is, apja is megbecsült orvosként praktizált; Albert Norden, az egykori DDR Pol. Bizottságának tagja, egyben a berlini Humboldt-egyetem legújabbkori történészprofesszora (1904—1982), a család hamburgi ágából származó elberfeldi rabbinak (Ed. Norden másodikunokatestvérének) volt a fia.

Az 1868. szept. 21-én született Eduard Norden Emdenben kezdte tanulmányait és még az érettségi előtt tért át az evangélikus vallásra. Két tanára volt rá különös hatással: az „inkább művész, semmint filológus” M. F. Grasshof és főleg az Usener-tanítvány Phil. Kohlmann, aki az eredetileg szintén orvosnak készülő E. Norden érdeklődését a klasszikus tanulmányok felé irányította. Emlékszünk persze a „Germanische Urgeschichte” tudós fejtegetései közben (a könyv előszavában) előkíváncsozó diákkori élményre is: a fríz tengerparton sétálgató gimnazista előtt hogyan elevenedhetett meg a flottája vesztén búsongó Germanicus alakja (Tac., Ann. II 24,2). Ugyancsak Kohlmann volt az, aki bizton remélte, hogy a tehetséges ifjú még sokra fogja vinni, és ezért nyomatékosan ajánlotta hajdani professzorának figyelmébe. Ez az ajánlólevél (Emden, 1886. ápr. 28-ról) szerepel első helyen az Usener-iratok részlegében.

Nem közönséges dokumentum az Usener tollából származó véleményes jelentés sem (1891 elejéről), amelyben a professzor végzős tanítványának nem csak tudásbeli megalapozottságáról és józan ítélőképességéről állít ki bizonyítványt, hanem erkölesi erejéről (von gesammelter sittlicher Kraft) is. Ennek a bizonyítványnak köszönhette Norden előbb a strassburgi asszisztensi állást, majd hamarosan — huszonöt éves fejjel — a nem is álmódott greifswaldi rendk. professzorságot. Fölöttébb tanulságosak Schrödernek a levelekhez fűzött jegyzetei, mint pl. az Usenerhez intézett (8. sz.) köszönőlevél adatait megvilágító tudománytörténeti érdekű közlések (108, 259—260. j.): a századforduló körüli években a porosz egyetemek jórészt Friedr. Althoff erőszakos, de szakszerű személyi politikájának köszönhették, hogy a világ tudományosságának élvonalába emelkedtek. (Vö. H. Leppin, Nordens Berufung nach Greifswald. Handlungs-spielräume im „System Althoff“. Philol. 1998, 162 skk.)

Nem tudománytörténet, „csak” emberi történet az 1893. nov. 22-én Usenerhez intézett „kevéssé örvendetes” levél, amelyben Norden strassburgi jegyességének felbomlásáról értesíti volt mesterét (vö. 206). „*Fulsere quondam... non conveniebat inter nos.*” A „szörnyű” vakáció alatt „lassanként minden híd leszakadt; nemhogy palló, de hovatovább egy szalmaszál sem vezetett át a mélység fölött.” A levelet elsőnek közlő Schröder Norden „kíméletes (rücksichtsvoll) lényének, emberségének” tulajdonítja azt, hogy a vőlegény a döntést a leányra hagyta. (Harminc évvel később Wilamowitz is meghatódik Norden „emberbaráti jóságától”: 117, 285. j.) Ő maga fájlalja bizonyos eszmények elvesztését, de a komoly munka talán majd segít. Egy év múlva már arról tájékoztatja mesterét (118), hogy jól érzi magát Greifswaldban („es gibt hier Menschen, mit denen sich verkehren lässt”), de csak 1898 májusában számol be boldogan házasságkötéséről (127, 316. j.: „mein inneres Leben hat durch eine sehr glückliche Ehe einen erneuten Aufschwung genommen.”) — Norden mindenkor választékos stílusára jellemző, hogy leveleinek közlője néha magyarázkodásra kényszerül; például egy Rómából (1894. ápr.) kelt levél archaizáló formulájáról („Wir würden es Ihnen sehr Dank wissen”) így tudjuk meg, hogy az *es* régies genitívus, vagyis itt a. m. 'dessen, dafür'.

Az imént említett komoly munka hiánya miatt Nordennek akkor sem volt oka panaszkodnia, amint a levelekből nyomon követhetjük. Erőt vesz ugyan rajta később is néha az elbizonytalanodás („wie sie jedem hin und wieder heraufführt πατηρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε” — írja Usenernek 1895 elején), közben mégis készül a Kunstprosa, amelynek előhaladásáról mesterének rendszeresen beszámol (125). Alkalmadtán bíráló kedvének is szabad folyást enged (pl. M. Schanz rovására, 122 skk.). 1898 májusában értesülünk a friss tervről: az Aeneis VI. énekéhez írandó kommentár vállalásáról, amelynek gondolata már régebben (1892 óta) foglalkoztatta. Az előkészület fontos terméke lett a „Vergils Aeneis im Lichte ihrer Zeit” c. tanulmánya (Neue Jahrb. 1901, 249 skk. = Kleine Schriften 358 skk.), amelynek értékállóságát bizonyítja az a tény, hogy E. J. Kenney hatvan évvel később angolra is lefordította (126, 312. j.).

Egy 1898 tavaszán kelt levélben történik említés egy bizonyos „Teubner'scher Plan”-ról (127), amely minden valószínűség szerint a „Gercke — Norden”-féle Einleitung létrehozását célzó tárgyalásokra vonatkozik. Jelentős vállalkozás volt ez nemcsak a maga idejében (ez volt az első szakkönyv, amelyet 1932 őszén az Eötvös Collegium áldott polcairól a kezembe vettem), és a megvalósításáért annyit fáradozó Norden nem gondolhatta, hogy Teubnerék majd a harmincas években éppen az ő „nem-árja” származása miatt törlik kiadó tervükből.

Usener „Milch und Honig” c. tanulmányáról (Rhein. Mus. 1902, 177 skk.) Norden — már Borosz-lóbból! — 1902 májusában áradozva ír, és jelzi, hogy Usener eredményei mennyiben egészítik ki a rövide-sen megjelenendő Aeneis-kommentárjában (*ad VI 706*) kifejtett gondolatmenetet.

A következő (21. sz.) levelet Norden most már Berlinből intézte (1910. jan. 12.) ifjúkori barátjá-hoz, Aug. Brinkmannhoz (1863—1923), talán a Kunstprosa megírásának kezdeményezőjéhez (vö. Kunstpr. I 140, 1. j.). Ebben úgy nyilatkozik a maga „nagy zagyalékáról” („das grosse Sammelsurium”, majd Ovidiusszal: „*rudis indigestaque moles*”), mint ami miatt „tulajdonképpen szegyenkeznie kellene”. *Ezért* vonakodott eleinte a könyv újrakiadásától; az átdolgozásról Wilamowitz beszélt le („dazu... ist Ihr jugendliches Buch zu individuell”). Egy *biztos* adalék (Miscelle, die eine wichtige neue Tatsache bringt) többet ér, mint az a μέγα βιβλίον. Ifjonti szüleményét maga a szerző sem mondaná „szép könyvnek”. Ebben az összefüggésben idézi Schröder (131, 329. j.) Wilamowitznak egy levelét (1903 májusából),

amelyben az akkori *princeps philologorum* R. Heinze emlékezetes könyvét (Virgils epische Technik, 1903) „igen szépnek, de fölöttébb késznek (aber sehr fertig) ítéli; ha Norden nem így ír, vigasztalódjék azzal, hogy éppenséggel a nem kész ösztönöz továbbkutatásra, és inkább ez viszi előbbre a tudományt, semmint a (kész) eredmények.”

A „Norden- stb. leveleket” közlő részhez kapcsolódik (139 skk.) H. Lietzmann emlékbeszéde „A nagy tanítóról” — Usener születésének 100. évfordulójára (1934. okt. 23.). Az a szónoki összegzés, amely szerint „Usener teljesítményéből sok minden ma is magától értetődő birtoka az ókortudománynak”, talán méltányosabb, mint amit a Világirodalmi Lexikonban (16, 198) olvassunk: „a maga idejében nagyhatású vallástörténeti elméletei fölött eljárt az idő.” Ami pedig az ókortudomány másik nagyjával (Wilamowitzal) való szembesítést illeti, 1870 és 1905 közti levelezésükből Wilamowitz 1883. febr. 18-i nyilatkozatát idézzük: „Forró legyen a szívünk, de forró szívből mindig kevés akad, úgyhogy lángjuk égjen egymás mellett, ne egymás ellenében” (142: ... sollen ihre Flammen nebeneinander zu Gottes Ehre brennen lassen, statt sie gegeneinander zu wenden). Usener pedig (még 1877-ben) ezt írta a 29 éves Wilamowitznak: „Ich habe mich auch durch Auswüchse kecker Jugendfrische... am Glauben an Ihre edle Art nicht beirren lassen.” Az ellentét kettejük közt tagadhatatlan, de maguktartásának nemes embersége is.

Ezek után következnek a Norden pályafutását meghatározó hivatalos dokumentumok (145 skk.) a strassburgi asszisztensi megbízástól (1891. jún. 11.) az özvegy nyugellátásának rendezéséig (1942. jan. 22.). Nem volna értelme az egyes dokumentumok vagy az aprólékos kiadói jegyzetek ismertetésének, mert mindez szerves része egy nagy tudós életének, ugyanakkor a németországi tudományos nagyüzem virágzásának és szétzülésének, az 1933 januárjától tomboló embertelenségnek. Legfeljebb kiragadhatnánk „érdekesebb” (tanulságosabb, borzasztóbb...) eseteket. Talán számíthatunk az olvasók megértésére, ha csak az utóbbi periódusból villantunk fel néhányat, amikor a „Herr Geheimrat” 1935 nyarán még gondjaiba vehette az Alföldi András ajánlólevelével nála jelentkező pannoniai stud. phil.-t, azaz utasíthatta a helyetteséül kijelölt Erich Burckot és az intézet szeniorát (R. Güngerich), hogy befogadásommal tegyék lehetővé disszertációm tető alá hozását. És így lőn.

Az előzményekről annyit, hogy Norden a náci „Machtergreifung” (1933. jan. 30.) másnapján — a politika dolgaiban professzorunknál tisztábban látó hallgatóság elképedésére, a híres Ennius-vers egy szavát módosítva — így adott kifejezést naív hazafiúi lelkesedésének: *unus homo nobis audendo (cunctando helyett) restituit rem*. Még egy évvel később (1934 áprilisában) is egyik tanítványának (E. Koestermann) azt írta, hogy bár a „meglehetősen szomorú” (ziemlich trübselig) helyzetben csak megtűrt, másodrendű állampolgárnak érzi magát, de a nép egészére gondolva nem az egyén fontos, úgyhogy a kormányruznál álló Hitlert — „trotz allem” — szereti (33). Ezt írta egy nappal azelőtt, hogy a Deutsches Archäologisches Institut elnökének kénytelen volt bejelenteni visszavonulását arról a posztról, amelyet oly büszkén töltött be hosszú éveken át. Naívságát mentse az a tény, hogy mások is voltak, akik az 1933 elején uralomra jutott párt programját *sem* vették komolyan, — akárcsak a többiét (34, 87. j.). Norden talán csak 1935/36 fordulóján után ébredt rá helyzetének kilátástalanságára.

Álljanak itt a kegyetlen tények:

1934. aug. 27: eskütétel a Führerre.

1935 márciusában helyetteséül E. Burckot jelölik ki.

1935. márc. végétől „von den amtlichen Verpflichtungen entbunden”.

1935. dec. 15-én „nyilatkozik”: nagyszülei közül mind a négy „volljüdisch” volt. Ez év végétől nyugalomba kénytelen vonulni, *venia legendi*-je megszűnik.

1936. (aug.—okt.): életének utolsó elégtétele az újvilágban: az amerikai Harvard-egyetem *h.c.* doktorává fogadja „a világ leghíresebb latinistáját” (the most famous Latinist of the world).

1938. szept. 21-én betölti 70. évét; a hivatalos szervek kínosan hallgatnak (nem úgy, mint öt évvel előbb).

1938. okt. 12-én — 25 évnyi megbecsült munkálkodás után — kénytelen lemondani a Porosz Tud. Akadémia tagságáról (Max Planck „fájdalmas elismerése és köszönete” az adott körülmények közt nem tekinthető rizikómentes gesztusnak: 45, 125. j.).

Ugyanezen a napon jelenik meg az a rendelet, amely a németországi zsidóságot egymilliárd birodalmi márka „kárpótlás” befizetésére kötelezi. Norden, hogy kiutazási engedélyét megkaphassa, kénytelen eladni házat és könyveinek jó részét. Utolsó látogatói az üres könyvespolcok előtt magába roskadva találják. Ettől fogva már az egyetemre és a könyvtárakba sem tehette be a lábát; egy volt tanítványa látta el titokban könyvekkel, — már amennyire ilyen lelkiállapotban képes volt dolgozni. A hátralévő svájci évek vergődését is el tudjuk képzelni.

Említsük még meg, hogy egy másik tanítványa 1939 őszén megpróbálkozott a lehetetlennel: a Führerhez akart fordulni, hogy L. Deubner kivételezésére hivatkozva (akinek persze csak az első felesége nem volt „tisztá” árja származású) az érdemes tudóst mentesítse a zsidótörvények hatálya alól. Az akció persze el sem jutott Hitlerig. Schröder (176) részletesen ismerteti a Deubner-ügyet, és idézi az illetékes miniszter utasítását: Deubner professzornak — az első világháborúban a német hadsereg érdekében végzett „különlegesen becses” szolgálatára való hivatkozással — első házasságából született gyermekeire az 1933. ápr. 7-i törvény nem alkalmazandó.

L. Deubner „különlegesen becses szolgálatát” Schröder nem tárgyalja, pedig ez tudományunk története szempontjából sem érdektelen. A balti-német Deubner ugyanis tudott oroszul, és mint Hindenburg tábornagy vezérkarához beosztott tartalékos tiszt, ő segített annak a chiffre-táviratnak a megfejtésében, amelynek ismeretében a tannenbergi átkaroló hadművelet terve megszületett: oroszok tízezrei szorultak a Mazuri tavakba. (Vö. Liv. XXII 6,6-7.)

Amint látjuk, Schröder könyve csakugyan nem szokványos életrajz, hanem részben eddig publikálatlan vagy nehezen hozzáférhető dokumentumok gondos prezentálása. Ne nézzük a szerkesztés alkalmosságát sem; az olvasónak igen kell ügyelnie, hogy a rázúduló adatok tömkelegében el tudjon igazodni. Elismerésre méltó az az alaposág, ahogyan Schröder a korábbi közlések pontatlanságait akárhányszor helyesbíti és bizonyos megállapításokkal polemizál. Tekintettel a Norden-életmű súlyára, terjedelmére és részben még mindig feltáratlan voltára, valamint a múlt századforduló körüli német tudományos „Grossbetrieb” európai jelentőségére, erről a Schröder-könyvről is elmondhatjuk, amit Norden Kunstprosájáról maga a szerző állapított meg: hogy ti. *nem* „szép” könyv, a tudományunk története iránt érdeklődők számára mégis fontos, sőt — szinte — nélkülözhetetlen.

BORZSÁK ISTVÁN

HÍREK

BESZÁMOLÓ AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG 2001/2002. ÉVI TEVÉKENYSÉGÉRŐL

Az Ókortudományi Társaság fennállásának negyvennegyedik évében is folytatta megszokott tevékenységét. A korábbi gyakorlatnak megfelelően Társaságunk tevékenységének középpontjában a budapesti felolvasóülések álltak. A legutóbbi közgyűlés óta nyolc alkalommal tartottunk rendes felolvasóülést, amelyeken a következő előadások hangzottak el:

2001. október 26-án *Várady Jenő*: Fejezetek az ókori Egyiptom csillagásztörténetéből; *Uhrmann Iván*: Szent István király és az antik műveltség.

2001. november 16-án *Jean Bouffartigue*: *Le bestiaire d'Eschyle*; *Dér Katalin*: A tudás Vergilius *Georgicájának* IV. könyvében.

2001. december 14-én *Schreiber Gábor*: Temetkezések az ókori Thébában; *Németh Béla*: Nemzedékváltás az aranykori római irodalomban.

2002. január 18-án *Fehér Bence*: Sallustius prózaritmusa; *Takács László*: Egy félmondat a zsarnokságról (Egy Cornutus-idézet nyomában).

2002. február 15-én *Németh György*: A cataloniai feliratok corpora; *Adamik Béla*: A *Latium* helynév eredete.

2002. március 22-én *Gelenczey-Miháltz Alirán*: Király és tyrannos. Az abszolút hatalom problémája a klasszikus görög politikai gondolkodásban; *Bárány István*: A Prométheus-mítosz a *Prótagorasban*.

2002. április 19-én *Hegyí Dolores*: Kandaulas; *Dezső Csaba*: Tiltott és támogatott vallások a IX. század végi Kasmirban.

2002. június 7-én *Várady László*: A pártpolitikai ambivalencia egyik kuriozitása a klasszikus kori Athénben.

A legutóbbi közgyűlés óta Társaságunkban rendkívüli felolvasóületeken a következő előadások hangzottak el:

2001. szeptember 7-én: *Marcia L. Colish* (a Yale Egyetem professzora, a Medieval Academy of America elnöke): *Resonances of Stoicism in Medieval Thought*.

2001. november 16-án: *Jean Bouffartigue*: *L'édit de l'empereur Julien visant à écarter les chrétiens de l'enseignement et ses divers interprétations antiques*.

2002. április 4-én *David Sedley* (Cambridge University): *A Socratic Interpretation of Plato's Theaetetus*.

2002. április 5-én: *Vayos Liapis* (University of Cyprus, Nicosia): *Euripides Lost, Euripides Regained. A Fragment from The Lost Rhesos*.

2002. április 26-án *Patricia Curd* (Purdue University, West Lafayette): *The Role of Nous in Anaxagoras*.

Társaságunk Debreceni Szakosztályának szervezésében a következő rendezvényekre került sor:

2001. szeptember 10—12. Piliscsaba — Debrecen: Caesar és a caesarismus kérdése c. konferencia, amelyen időrendben a következő előadások hangzottak el:

- P. Martin:* Ou en est le problème de la royauté de César? Mise au point sur la question.
M. Sordi: Dittatura perpetua e regnum: la monarchia cesariana e il suo modello.
M. Ducos: La clémence de César.
Ch. Guittard: Etrusca disciplina et regnum: actualité des signes relatifs au pouvoir royal à la fin de la République.
I. Tár: Caesar in Ciceros Korrespondenz.
T. Adamik: Caesar als Literaturkritiker.
G. Urso: Cesare e l'ideologia della conquista: la Britannia.
A. Heinrichs: Überlegungen zur Meuterei von Vesontio.
T. Gesztelyi: Die Künste im Dienst der Monarchie.
L. Bessone: *Consulem ipse se fecit* (Flor. 2, 13, 21). Considerazioni sul secondo consolato di Cesare.
J. M. Alonso-Nuñez: Bellum Hispaniense.
Gy. Németh: Caesar überschreitet den Rubico.
P. Forisek: Caesar as military commander.
St. Grazzisi: Considerazioni intorno ai detti celebri di Cesare.
G. Milanese: L'environnement philosophique de César.
L. Nosarti: Quale Cesare in Lucano?
L. Takács: Caesars *De analogia* in der Neronischen Zeit.
M. Maróth: Monarchbild in der arabischen Übersetzung des Romans von Pseudo-Kallisthenes.
L. Havas: La monarchie et la translatio imperii au tournant du 1er millénaire apr. J.-Chr.
I. Madarász: Cesare come tiranno e il cesaricidio come tirannicidio nella letteratura del classicismo illuminato.

2001. október 11-én *Heinz Hofmann* (Tübingen): Die Leiden des jungen Aristaeus.

2002. március 20-án: *Volker Losemann* (Marburg): Kerényi und Altheim.

Társaságunk Szegedi Szakosztályának felolvasó ülésein a következő előadások hangzottak el:

2001. szeptember 24-én *Th. Köves-Zulauf:* Apollo isten csókja.
 2001. november 27-én *Christine Ratkowitsch:* Der Neoplatonismus in der späteren Kaiserzeit.
 2001. december 10-én *Theodor Heinze:* Die Medea-Gestalt bei Ovid und Seneca.
 2002. április 9-én *Francesco Sorza Barcellona:* La Hagiografia Donatista.

Az V. Magyar Ókortudományi Konferenciát a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának Ókortudományi Intézete rendezte meg Piliscsabán 2002. május 23—25-e között. (Itt jegyzem meg, hogy a következő konferenciát az ELTE Ókortudományi Intézete szervezi.) A konferencián két szekcióban a következő előadások hangzottak el:

- Bolonyai Gábor:* Prótagoras istenfelfogása.
Buzási Gábor: Proklos Timaios kommentárja.
Farkas Zoltán: Anaginóske polla.
Forisek Péter: Egy rendhagyó római győzelmi áldozat (Florus II 24).
Lőrincz Barnabás: Onomasticon provinciarum Europae Latinarum (Kutatási beszámoló).
Kovács Péter: Hasta — summa imperii.
Hajdu Péter: Szivárvány.

Nagy Levente: Kísértetek és kísértethit a kora császárkori történetírásban.

Nagy Árpád Miklós: A kigyólabú, kakasfejű istenalak. Két kommentár a császárkori varázsgemmák és a zsidó vallás kapcsolatához.

Pudleiner G. Dolores: Izsák és a peszahi bárány.

Fröhlich Ida: Bibliai történetírás.

Kőszeghy Miklós: Héber nyelvű feliratok és Izrael története.

Kocsisné Cizy Katalin: Kronológiai problémák Iulianos Apostata neveltetésével kapcsolatban.

Patay-Horváth András: Gondolatok Pausanias olvasása közben.

Gelenczey-Miháltz Alirán: A költő és a türannosz.

Németh György: A hazudozó Xenophón.

Bélyácz Katalin: A salamisi csata korinthusi emlékművei.

Ősz Ferenc: Kleomenés — a negatív hagyomány ereje.

Horváth László: A király „szemei”.

Darab Ágnes: Pliniusi novellák.

Havas László: A Szent István-i Intelmek szövegkritikájához és forrásához.

Tar Ibolya: Reális és virtuális tárgyi környezet a császárkor első századának irodalmában.

Takács László: Nero költői tevékenységének kronológiája.

Adamik Béla: Az indoeurópai őshaza keltezése.

Kiss Sándor: A grammatika eszméjének változásai a latin nyelvleírasi hagyományban.

Mayer Gyula: Nyelv és történelem egy római felirat tükrében.

Adamik Tamás: A Furfo-i felirat (CIL IX 3513) értelmezése.

Ritoók Zsigmond: Két költemény az Anthologia Latinából.

Borzák István: A bibliai Paradicsomtól Mozart Pásztor királyáig.

Bolyki János: Etika János evangéliumában.

Szepessy Tibor: Mitikus és történelmi idő Apollónios Rhodiosnál és Vergiliusnál.

Maróth Miklós: Aristotelés intelmei.

Tóth Péter: Filozófusok és szentek. Egy kései keresztény apológia a kopt hagyományban.

Bugár M. István: Szó és kép mint alternatív teológiai közegek a korai kereszténységben.

Mezei Mónika: Az antik irodalom hatása Tours-i Szent Gergely *Historia Francorum* című művében.

Nemerkényi Előd: Latin klasszikusok középkori könyvtárakban: Magyarország a II. században.

Domány Judit: Theokritos Hylas-idillje.

Schiller Vera: Áldozatul felajánlott királylányok mítoszok a görög mitológiában: Erechteidák — Iphigeneia — Ariadné.

Várady Jenő: A Hórusz-táblák és Sed-sztélék szimbolikájának eredete és csillagászati vonatkozásai.

Fleis Rita: Szótárak kezelhetőségével kapcsolatos tapasztalatok.

Rihmer Zoltán: „Orthographiae ratio”. A latin helyesírás fogalma és helye a tudományok rendszerében.

Szöke Ágnes: A latin szavak magyarosodásának tendenciái.

Havas Lászlóné: A latinoktatás helyzete Európában az Unio Latina konferencia alapján.

Frenyó Zoltán: Szent Ágoston hermeneutikája és az európai kultúra szelleme.

Szekeres Csilla: Cicero és az epikureus fizika.

Tüske László: A poétika arabul.

2. Az Ókortudományi Társaság jelentős feladata az ókortudomány eredményeinek és az ókor irodalmi alkotásainak közzététele, illetve a közzététel támogatása. A Magyar Ókortudományi Társaság két reprezentatív folyóirata az *Antik Tanulmányok* és az *Acta Antiqua*. Mindkét folyóirat időben megjelent, ezért méltán dicséret illeti a két folyóirat felelős szerkesztőjét, Borzák Istvánt, Harmatta Jánost, Ritoók Zsigmondot és Németh Györgyöt.

Ami a magyar ókortudomány két élő sorozatát, az *Apollo Könyvtárt* és az *Auctores Latinit* illeti, az *Apollo Könyvtárral* kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy az elsősorban megfelelő színvonalú doktori

értekezéseket közlétező sorozat kötetei évente 10 ív terjedelemben jelennek meg az Argumentum Kiadónál. 2002-ben a 23. kötet, Hajdu Péter: *Claudius Claudianus eposzai* c. műve látott napvilágot.

Már nem ilyen fényesek a kilátások az *Auctores Latini* egyetemi tankönyvsorozatunk esetében. E fontos sorozatból 24 kötet elkészült ugyan, azonban az elfogyott kötetek újranyomására a Nemzeti Tankönyvkiadó nem vagy csak nehezen vállalkozik. De hogy nem teljesen reménytelen a helyzet, talán arra következtethetünk abból a tényből, hogy a Catullus-kötetnek 2000-ben már 3. kiadását jelentette meg a Nemzeti Tankönyvkiadó, Vergilius *Aeneis*-ének pedig második, javított kiadását 2001-ben. A továbbiakban a legfontosabb feladat lenne a három *Horatius-kötet* megjelentetése, tudniillik a legterjedelmesebb szövegmenyiséggel Horatius szerepel az egyetemi tananyagban, ezért a példányok hiánya akadályozza a kellő színvonalú Horatius-olvasást. E kötet érdekében már hónapok óta tárgyalok a Nemzeti Tankönyvkiadó *Universitas* szerkesztőségével, s a főszerkesztő minden alkalommal pozitív ígéretet tesz, de ezek az ígéretek mindmáig csak ígéretek maradtak. Talán nyomást gyakorolhatnánk a Nemzeti Tankönyvkiadóra, ha mindazok az egyetemek, amelyeken latin szakos képzés folyik (a budapesti, a debreceni, a szegedi, a pécsi és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem) nyomatékosan jeleznék a Kiadónak, hogy a Horatius-kötetek hiánya komoly gondokat okoz az egyetemi oktatásban.

Az *Auctores Latini* sorozattal kapcsolatban még két problémára szeretném felhívni a figyelmet. Az egyik az, hogy egyes kötetei, főleg azok, amelyek válogatásokat tartalmaznak az adott szerzők műveiből, az átlagnál gyengébb színvonalúak, akár a feldolgozás minősége, akár a válogatás vitathatósága miatt. Példaképpen két kötetet említek meg: az egyik a *Livius*-kötet, a másik pedig az *Ovidius*-kötet. E köteteket utánnomlás esetén alaposan át kellene dolgozni, különös figyelmet fordítva mind a tudományos pontoságra, mind a pedagógiai célnak megfelelő válogatásra. A másik probléma pedig az, hogy folytatni kellene a sorozatot, mégpedig olyan témakörökkel, amelyeket a korábbi válogatás nem vett figyelembe, például egy olyan kötettel, amely ezüst kori és késő császárkori szövegeket tartalmazna stb.

Az Ókortudományi Társaság nemcsak az említett kiadványok gondozásával segíti elő a magyar ókortudomány fejlődését, hanem ösztöndíjak odaítélésével is. Így 2002-ben két fiatal tagtársunknak teszi lehetővé — a Maróth-alapítvány támogatásával —, hogy két hetet kutatással tölthessen Vandoeuvres-ben a Fondation Hardtnál. Szintén az ókortudomány segítésének szándéka vezette az Ókortudományi Társaságot, amikor anyagilag támogatta az V. Magyar Ókortudományi Konferenciát.

3. Az Ókortudományi Társaság — az Oktatási Minisztérium támogatásával — a 2002. évben is megrendezte országos, Ábel Jenőről elnevezett tanulmányi versenyét két kategóriában. A verseny első, iskolai fordulóján 89 iskolából (62 vidéki, 27 budapesti) 1268 tanuló vett részt, 790 fő a maior és 478 fő a minor kategóriában. A maiores versenyzők tétele: „Egy Szókratész-tanítvány a sok közül?“, a minorésé pedig: „Miért vonult ki a nép Rómából a Szent Hegyre Kr. e. 494-ben?“ A szaktanárok 295 dolgozatot küldtek be az iskolákból, ebből 177-et a maior, 118-at a minor kategóriában.

A versenybizottság döntése alapján a döntőben 179 fő versenyezhetett 2002. április 20-án az ELTE-n. A maior kategória 103 versenyzője a „Hogyan válsztotta ki utódját Arisztotelész Iskolája élére?“ c. tétellel, a 76 minorek versenyzője pedig „Menenius Agrippa híres meséje, mellyel megmentette Rómát“ c. szöveggel tette próbára erejét.

A minorek kategóriában 76 versenyző közül 35 főt soroltunk a legjobbak közé, így közülük kerültek ki az első fokú dícséretesek (31 fő) és a helyezettek (5 fő). Másod fokú dícséretben részesült további 18 fő.

A maiores kategóriában 103 versenyző közül 36 főt soroltunk a legjobbak közé és közülük kerültek ki az első fokú dícséretesek (31 fő) és a helyezettek (5 fő). Másod fokú dícséretben részesült további 32 fő. A versenyen minden első fokú dícséretben részesülő tanuló könyvjutalmat kapott, természetesen a helyezettek is, így összesen 71 főt díjaztunk. A könyvjutalmakhoz hozzájárult az Akadémiai, az Enciklopédia, az Athaeneum és a Typotex kiadó, akiknek ez úton is köszönetet mondunk. Hasonlóképpen köszönetet mondunk minden latintanárnak áldozatos munkájáért, különösen a tanulók felkészítéséért, valamint a verseny szervezőbizottságának, Rimócziné Hamar Mártának, Adamik Bélának, Tordai Évának és Mayer Gyulának a verseny sikeres lebonyolításáért.

Összegezőképpen megállapíthatjuk, hogy versenyünk több évtizedes hagyományaihoz méltó módon zajlott le, és remélhetőleg fontos szerepet tud betölteni a középiskolai latinoktatás fennmaradásában, amely döntő jelentőséggel bír a magyar ókortudomány utánpótlásának kinevelésében.

4. Az Ókortudományi Társaság ez évben is jutalmazta a legjobb tudományos teljesítményeket. A *Marót Károly-díjat* Kádár Zoltánnak, a *Lénárd Sándor-díjat* Takács Lászlónak, a *Kerényi Grácia-díjat* Mészáros Tamásnak, a *Faludi Szilárd-díjat* pedig a budapesti Balassi Bálint Nyolcévolyamos Gimnázium két latintanárának, dr. Kiss Gábornénak és Kaszab Lászlónak ítélte oda.

Kádár Zoltán a magyar ókortudatás „nagy öreg”-jeinek egyike, azon nemzedék tagja, mely még a legszélesebb alapokról kiindulva folytatta kutatásait a legteljesebb interdiszciplinaritás szellemében anélkül, hogy ezt hangoztatta volna. Antik művészet, bizantinológia, az ókori tudománytörténet — ezen belül is különösképpen a zoológia — voltak azok a területek, ahol maradandót alkotott.

Dolgozott múzeumi területen (Nemzeti Múzeum régészeti osztály, Szépművészeti Múzeum könyvtára), pályájának leghosszabb szakasza azonban a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemhez kapcsolódott, ahol 1948—76-ig, nyugállományba vonulásáig oktatott és 1953-tól 1958-ig az Ókortörténeti Tanszék vezetője volt. 1991-től a bizantinológiai munkabizottság elnöki tisztét töltötte be.

Főbb munkái: *Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn* (ÉPRO 1962), *Survivals of Greek Zoological Illumination in Byzantine Manuscripts* 1978; *Antik Természettudomány* (Szabó Árpáddal), 1984. Töretlen munkakedvét mutatja Kádár Z.—Tóth A.: *Az egyszarvú és egyéb állatfajták Bizáncban* c., 2000-ben megjelent könyve. Eddigi tevékenységéért Ipolyi-díjban és Zsámboky-díjban részesült. Az Ókortudományi Társaság vezetősege, amikor további sok aktív tudományos munkásságban eltöltött évet kíván neki, ezennel Marót Károly-díjjal fejezi ki elismerését Kádár Zoltánnak életművéért.

Takács László csak nemrégiben kezdte oktatói pályáját. Évtizede sincs még, hogy első tanulmányai napvilágot láttak magyarul vagy idegen nyelveken, vagy hogy első előadásaira felfigyelt a közönség. Mára azonban nevét ismeri, és hovatovább nem csupán a szűkebb szakma, hiszen nem volt az ókortudománynak olyan rendezvénye, amelyen nem vett volna részt. Kutatásának középpontjában az ezüstkori irodalom áll. Éppen ennek a korszaknak kitartó búvárlása érlelte meg *A Nero-kor irodalmi élete* című nagyigényű és terjedelmes monográfiáját, mely több éves kutatómunka eredményeit összegezi. A kötet megjelenése a közeli jövőben várható, s aligha véletlen, hogy az idegen nyelvű publikálás már a magyar változat kiadása előtt szóba került. E jelentős művében egyfelől kitapinthatóvá teszi az egyes irodalmi csoportosulások jellegét és sajátosságait, másfelől a kevésbé és alig ismert szerzők portréját is felvázolja.

Eddigi munkásságán kívül elsősorban ezért az ígéretes monográfiáért ítéli oda az Ókortudományi Társaság a Lénárd-díjat *Takács Lászlónak*.

A 2002. évi Kerényi Grácia-díjat *Mészáros Tamás* nyerte *Lysias*-fordításaiért. Mészáros Tamás már több prózafordításával bizonyította kiemelkedően alapos nyelvi tudását, filológiai felkészültségét és egyéni hangú stílusát. A most elkészített *Lysias*-fordításaiban különösen jól sikerült ötvöznie a szellemes és könnyed hangvételt a filológusi pontossággal. Munkájának külön érdeme, hogy több esetben is a szövegproblémák eredeti értelmezésén alapul.

A legeredményesebb latintanár számára kiírt Faludi Szilárd-díjat az Ókortudományi Társaság ez évben a budapesti Balassi Bálint Nyolcévolyamos Gimnázium két latintanárának, dr. Kiss Gábornénak és Kaszab Lászlónak ítélte oda. E díj odaítélésével Társaságunk egyrészt elismerését fejezi ki a Balassi Bálint Gimnáziumnak, amelyben a latin nyelvet kiváló körülmények között oktatják, másrészt dr. Kiss Gáborné latintanárnak, akinek tanítványa Mészáros Anikó a minores kategóriában első helyezést ért el, továbbá Kaszab Lászlónak, mert tanítványa, Benkes Enikő ez évben Arpinóban a nemzetközi *Cicero-verseny* 12 díja közül egy különdíjat elnyert. E díj értékének megítéléséhez érdemes megemlíteni, hogy 15 nemzet mintegy 600 versenyzője közül csak 12 kapott díjat, s a díjazottak öt nemzet versenyzőiből kerültek ki. A magyar versenyzők nagy nemzeteket is megelőztek, például az angolokat, a franciákat és a lengyeleket.

5. Az Ókortudományi Társaság tagjainak létszáma a tavalyi adatok alapján 445 fő. A Társaság évi tagdíja jelenleg diákoknak 500, mindenki másnak 1000 forint. Sajnos mint általában minden évben, ez évben sem kímélte a halál Társaságunkat.

Hosszú és eredményekben gazdag élet után hunyt el Szabó Árpád, az ókortudomány nagyhatású oktatója és világhírű művelője, a magyar és több külföldi akadémia tagja, aki mint tanár, nemzedékeket nevelt az ókortudomány szeretetére, tudósként pedig olyan műveket alkotott, amelyek maradandó értékei maradnak mind a magyar, mind a nemzetközi ókortudományban.

Ötvenhetedik életévében távozott közülünk kollegánk és barátunk, *Bollók János*, aki 1970-től több mint 30 éven keresztül volt az ELTE Latin Tanszékének messzire kisugárzó tanáregyénisége, s akit pályája csúcán, az Ókortudományi Intézet igazgatójaként ragadott el a halál. Emlékét gondolatgazdag tanulmányai és veretes műfordításai ugyanúgy megőrzik, mint hálás tanítványai és kollegái.

Szintén távozott körünkől *Pintér László Ernő* a Szentendrei Gimnázium latintanára, aki nemcsak oktatta tanítványait, hanem *Limes* című ókortudományi tárgyú folyóiratának szerkesztésébe is bevonta őket.

Végezetül kedves kötelességemnek teszek eleget, amikor köszönetet mondok a tisztikar meg a választmány tagjainak, megjelent tagtársainknak és mindazoknak, akik Társaságunk működését az elmúlt év folyamánt támogatták.

ADAMIK TAMÁS

RIMÓCZI-HAMAR MÁRTA—ADAMIK BÉLA

BESZÁMOLÓ A 2001—2002. ÉVI ORSZÁGOS „ÁBEL JENŐ LATIN TANULMÁNYI VERSENY”-RŐL

Az Ókortudományi Társaság — az Oktatási Minisztérium támogatásával — a 2002. évben is megrendezte országos, Ábel Jenőről elnevezett tanulmányi versenyét, két kategóriában.

A verseny első, iskolai fordulóján 89 iskolából (62 vidéki, 27 budapesti) 1268 tanuló vett részt, 790 fő a maior (498 vidéki, 292 pesti) és 478 fő a minor kategóriában (232 vidéki, 246 budapesti). A maiores versenyzők tétele: „Egy Szókratész-tanítvány a sok közül?”, a minoresé pedig: „Miért vonult ki a nép Rómából a Szent Hegyre Kr. e. 494-ben?” volt.

A szaktanár kollégák 295 dolgozatot küldtek be az iskolákból, ebből 177-et a maior, 118-at a minor kategóriában. A versenybizottság döntése alapján végül 179 fő versenyezhetett 2002. április 20-án az ELTE-n. A maior kategória 103 versenyzője a „Hogyan választotta ki utódját Aristotelész iskolája élére?” c. tétellel, a 76 minores versenyző pedig „Menenius Agrippa híres meséje, mellyel megmentette Rómát” c. szöveggel tette próbára erejét.

A döntő forduló szövegei mindkét kategóriában megfelelő nehézségűnek bizonyultak, ami egyrészt lehetővé tette, hogy a versenyzőket megfelelő módon rangsorolhassuk, másrészt a többség számára sikerélményt is nyújtott, így növelve kedvüket a latin nyelv tanulására.

Mivel részletesebb, az iskolák számára az interneten hozzáférhetővé tett jelentésünkben bemutatuk az első és a döntő forduló legjellemzőbb fordítási hibáit, itt csak a döntő forduló szövegeit közöljük, először a minores, majd a maiores kategóriáét.¹

MENENIUS AGRIPPA HÍRES MESÉJE, MELLYEL MEGMENTETTE RÓMÁT

A királyság bukása után (Kr. e. 510) — az állam vezető rétege, a *patriciusok* nemtörődömségének következtében — a római nép (a *plebs*) sanyarú körülmények között élt, majd helyzetét megelégedve tiltakozásul Kr. e. 494-ben kivonult Rómából a Szent Hegyre (*Mons Sacer*) és ott elsáncolta magát. A megrémült *patriciusok* maguk közül Menenius Agrippát küldték el békéltető tárgyalásra a *plebs*hez, aki a következő, a testrészek lázadásáról szóló mesével kísérelte meg visszatérésre bírni a népet.

„*Olim venter ceteris membris invisus erat. Membra enim ita clamabant: »Nos semper laboramus, hic venter autem semper est otiosus. Omnia huic apportamus, omnia huic paramus: nonne praeda ac servi sumus huius tyranni? Liberemus ergo nos h'ōc servitio!« Manūs igitur cibos ad os non apportabant, alia membra (os, dentes) cibos non praeparabant, et alia ministeria quoque recusabant. Membra sic fatigabant ventrem*

¹ Lásd az ELTE Latin Tanszékének honlapján: <http://www.latin.elte.hu/>.

otiosum, sed ipsa membra per se iam non valebant. Nam etiam venter ipse sua officia habet: is alit corpus totum et membra cuncta. Quid haec fabula docet? Si membra non praebent cibos ventri, etiam ipsa pereunt. Debetis igitur patriciis obaedire.” Plebs his Menenii verbis placata Romam rediit et pax redintegrata est.

Magyarázatok: *invisus* 3: gyűlölt, utálatos (aki számára: dat.); *otiosus* 3: semmittevő; *hic tyrannus*: ez a zsarnok (utalás a gyomorra, amely csak látszólag lusta és semmittevő); *nos*: magunkat; *alia membra*: más testrészek, a többi testrész; *praeparo* 1: előkészít (preparál); *ministerium -i* n.: szolgálat, feladat; *per se*: önmaguk miatt, önmaguk által; *valeo* 2: erősnek lenni, jó erőben lenni; *officium -i* n.: feladat, kötelesség, dolog; *debeo* 2: köteles, tartozik vmit tenni (inf.); *placatus* 3: lecsendesített, lecsillapodott (amitől vagy amivel: abl.); *redintegrata est*: helyreállt.

Most pedig nézzük a döntő forduló maiores-tételét:

HOGYAN VÁLASZTOTTA KI UTÓDJÁT ARISTOTELES ISKOLÁJA ÉLÉRE?

Aristotelés (Kr. e. 4. sz., Platón tanítványa), kora előrehaladtával és gyenge egészségi állapota miatt, gondoskodni kívánt utódjáról, aki méltó arra, hogy iskoláját tovább vezesse. Kiváló tanítványait ugyanakkor nem szerette volna nyílt választásával megsérteni, így szellemes módon, „borozgatás” közben tudatta velük javaslatát.

Omnis cohors sectatorum Aristotelis philosophi ad eum accedit, orantes obsecrantesque, ut ipse deligeret successorem. Erant tunc in eius ludo boni multi, sed praecipui duo, Theophrastus et Eudemus. Ingenio hi atque doctrinis ceteros praestabant; alter ex insula Lesbo fuit, Eudemus autem Rhodo. Aristoteles respondit eis se temperi facturum esse, quod vellent. Postea brevi tempore, cum discipuli praesentes essent, vinum bibi insalubre et asperum, propterea poposcit melius, vel Rhodium vel Lesbium. Eunt, inveniunt, adferunt vinum discipuli. Tum Aristoteles Rhodium petit, degustat: „Iucundum” inquit „hercle vinum.” Mox Lesbium petit. Hoc item degustato: „Utrumque” inquit „bonum, sed Lesbium suavius.” Id ubi dixit, nemini fuit dubium, quin illa voce non vinum sed successorem lepide et verecunde delegisset. Itaque non diu post, Aristotele vita defuncto, ad Theophrastum omnes concesserunt.

Magyarázatok: *cohors sectatorum*: (vki) követőinek tábora; *ludus -i* m.: (filozófiai) iskola; *multi* ti. *discipuli*; *doctrina -ae* f.: többes számban itt: tudás, ismeretek.; *praesto* 1: megelőz, felülmúl vkit (acc.); *alter... autem*: az egyik... (a másik) pedig; *insalubris -e*: egészségtelen, itt: kellemetlen ízű; *quin*: hogy (utána a coniunctivusos állítmányt fordítsd indicativussal!); *verecundus* 3: tapintatos; *defuncto*: lásd *defungor* 3 *vitā*: meghal; *concesserunt*: concedo 3 cessi: csatlakozik.

Aristotelés, a kiváló mester tehát távoztával nem sértett: szellemesen, de egyértelműen tett javaslatot iskolája továbbvezetőjének személyére. A kiváló emberek tréfás szavai is szellemi fölényüket mutatják meg. Évezredek múltán is tanulhatunk tőlük. Az emberi szó, a szelíd *vox humana* primátusa tagadhatatlanul örök érvényű, csak élni kell vele, ahogy tette azt Aristotelés.

Világhíres klasszikus filológus professzorunk, Kerényi Károly kb. 70 évvel ezelőtt kereste Lesbosz szigetén mindazt, amit olvasmányélményei alapján elképzelt. Az antik szépség, csend, békesség helyett elé táruló nyers valóság azonban elkedvetleníti, depresszióval cipeli hátizsákját a bazár-utcák során át: „Lesbos egyharmada óriás, egyhangú olajfás terület. Másik harmada »csamlik«, mint a törökök nevezték: aleppói fenyves. Az utolsó harmad kopár szikla. Gabona is terem, Démétér még nem hagyta el a szigetet. Szőlő kevesebb. Bízác és az iszlám dionysostalansága leszoktatta a lesbosziakat a nemesbor temeléséről, a törökök a szőlőt térszába süüttek. Ma a lesboszi bor nem dicsérhető úgy, mint az antikot dicsérték: ártalmatlannak, egészségesnek, édessége mellett tengerizűnek...”

Fájó abbahagyni Kerényi Károly líraian szép leírását útiélményeiről, ill. várt élményeinek hiányáról. Az idézet a Kerényi Károly által szerkesztett, híres „Sziget”-kötet (II. 1936) „Lesbosi utazás” c. írásából származik.²

A „minores” kategóriában 76 versenyző közül 35 főt soroltunk a legjobbak közé, így közülük kerültek ki — gondos és alapos mérlegelés után — az első fokú díjszavak (30 fő) és a helyezettek (5 fő). Másodfokú díjszavakban részesült további 18 fő.

A „maiores” kategóriában 103 versenyző közül 35 főt soroltunk a legjobbak közé, és — egy 5 fős bizottság ugyancsak gondos és alapos mérlegelése után — közülük kerültek ki az első fokú díjszavak (31 fő) és a helyezettek (5 fő). Másodfokú díjszavakban részesült további 32 fő. A versenyen minden első fokú díjszavakban részesülő tanuló könyvjutalmat kapott, természetesen a helyezettek is, így összesen 71 főt díjaztunk. A könyvjutalmakhoz hozzájárult az Akadémiai, az Enciklopédia, az Athenaeum és a Typotex kiadó, akiknek ezúton is köszönetet mondunk.

Összegzésül szeretnénk örömeinket és köszönetünket kifejezni a versenyen való nagyszámú részvételért, és tovább lelkesíteni tanár kollégáinkat tanulóikkal együtt, hogy az elmúlt évekhez hasonlóan a továbbiakban is induljanak minél többen a latinversenyen a maior és minor kategóriákban egyaránt. Minden kollégának, az iskolák igazgatóinak köszönjük segítő munkájukat. Köszönjük a tanulók lelkes próbálkozásait. Köszönjük Borzsák István akadémikus professzor úrnak, hogy személyes jelenlétével is megtisztelte a versenyt, buzdító szavaival lelkesítette azokat a diákokat, akik majd egyszer átveszik a stafétabotot.

Az Oktatási Minisztérium és az Ókortudományi Társaság
Ábel Jenő Latin Tanulmányi Versenyének végeredménye
2001/2002. tanév

Maiores kategória

I. helyezett (megosztva)

Bényi Rita, a budapesti ELTE Apáczai Csere János Gyakorlógimnázium növendéke, tanára: Szőke Ágnes,
igazgató: Munkácsy László és
Ötvös Zsuzsanna, a csongrádi Batsányi János Gimnázium és Szakközépiskola növendéke, tanára: Kajtár
Éva Adél, igazgató: Fábíán György

II. helyezett

Sárközy Márta, a békéscsabai Rózsa Ferenc Gimnázium növendéke, tanára: Patakiné Brezina Mária,
igazgató: Dr. Kovács János

III. helyezett (megosztva)

Csiffáry Veronika, a Budapesti Fasori Evangélikus Gimnázium növendéke, tanára: Szabó-Pál Tibor, igazgató: Dr. Tárnok Dezső és

² Külön megköszönöm *Harmatta János* akadémikus professzor úrnak, aki e ritka kincsnek számító könyvét kölcsönadta, hogy e versenyszövegünk témájához illő elgondolkodtató sorokat közkinccsé tehessem. Szabad legyen tisztelt kollégáim figyelmébe ajánlani a kevésszámú *Sziget* kötet bármelyikét, magasrendű esztétikai élményt nyújt minden írás. *Kerényi Károly*, *Németh László*, *Hamvas Béla*, *Szerb Antal* gyönyörűségei valós és szellemi utazásra hívnak és visznek bennünket. E kötetek újra nem kiadása érzékeny veszteség mindannyiunknak, akik ismerhették *Kerényi Károlyt* és köréhez tartozhattak — *Borzsák István*, *Harmatta János*, *Szilágyi János György* ma is közöttünk lévő, tanító tanáraink — és azoknak is, akiknek nincs lehetőségük e különleges íráskészlet megismerésére sem. 1936-ban, három évvel a második világháború kitörése előtt *Kerényi Károly* mottóul a következő idézetet választotta: *placet ire per altis Cycladas* (Statius: *Achilleis* I, 204. sk.). Rimóczi Gáborné.

Gállya Edit, a budapesti Berzsenyi Dániel Gimnázium növendéke, tanára: Mezei Mónika, igazgató: Somogyi László

I. fokú dícséretben részesült:

Ágoston László budapesti Balassi Bálint Nyolcévolyamos Gimnázium, tanára: Kaszab László, igazgató: Juhász Gusztávné

Bakó Ilona Debreceni Egyetem Kossuth Lajos Gyakorlógimnáziuma, tanára: Szilágyi Ilona, igazgató: Titkó István

Bara Péter szegedi Dugonics András Piarista Gimnázium, tanára: Dékány Zoltán, igazgató: Urbán József
Barkó Ferenc budapesti Egyetemi Katolikus Gimnázium, tanára: Berthóty László, igazgató: Endrédi Józsefné

Birkás Orsolya debreceni Svetits Katolikus Gimnázium, tanára: Orosz Ágnes, igazgató: Koncz M. Julianna
Borbás Péter szegedi Dugonics András Piarista Gimnázium, tanára: Dékány Zoltán, igazgató: Urbán József

Csiffáry Emília budapesti Fasori Evangélikus Gimnázium, tanára: Szabó-Pál Tibor, igazgató: Dr. Tárnok Dezső

Csiky Márta budapesti Egyetemi Katolikus Gimnázium, tanára: Hackel Anna, igazgató: Endrédi Józsefné
Juhász Imre Budai Ciszterci Szent Imre Gimnázium, tanára: Szvorényi Róbert, igazgató: Párdányi Miklós
Farkas Márton budapesti ELTE Radnóti Miklós Gyakorlóiskola, tanára: Mozer Tamás, igazgató: Dr. Réz Gáborné

Füzi Beáta székesfehérvári Ciszterci Szent István Gimnázium, tanára: Berta Annamária, igazgató: Gyóni András

Galambos Dalma budapesti Madách Imre Gimnázium, tanára: Rudolfné Tanos Katalin, igazgató: Mészáros Csaba

Guba Anita miskolci Fráter György Katolikus Gimnázium, tanára: Skornyákné Török Márta, igazgató: Mariscsák István

Gurszky Adrienn budapesti Egyetemi Katolikus Gimnázium, tanára: Hackel Anna, igazgató: Endrédi Józsefné

Leidecker Orsolya budapesti Patrona Hungariae Gimnázium, tanára: Peller Beáta, igazgató: Bajzák Erzsébet

Lengyel Krisztina győri Kazinczy Ferenc Gimnázium, tanára: Dr. Fazekas Zoltánné, igazgató: Németh Tibor

Marofka Viktor budapesti Kassák Lajos Nyolcosztályos Gimnázium, tanára: Deák Csaba, igazgató: Csonka Katalin

Megyimóri Attila győri Kazinczy Ferenc Gimnázium, tanára: Dr. Fazekas Zoltánné, igazgató: Németh Tibor

Méhész Ágoston debreceni Református Kollégium Gimnáziuma, tanára: Nagy Gábor, igazgató: Győri József

Nyitrai Anikó szekszárdi Garay János Gimnázium, tanára: Gesztesi Enikő, igazgató: Lemle Béláné

Pányi Szabolcs budapesti ELTE Apáczai Csere János Gyakorlógimnázium, tanára: Szőke Ágnes, igazgató: Munkácsy László

Pehartz Noémi budapesti Patrona Hungariae Gimnázium, tanára: Gazdag Gyöngyi, igazgató: Bajzák Erzsébet

Peternák Anna budapesti Fasori Evangélikus Gimnázium, tanára: János Judit, igazgató: Dr. Tárnok Dezső
Ruszkai Csilla miskolci Diósgyőri Gimnázium, tanára: Móre Anita, igazgató: Péter Barnabás

Soltész Tamás budapesti Fazekas Mihály Gimnázium, tanára: Péli Ágota, igazgató: Hámori Veronika

Soós András zalaegerszegi Zrínyi Miklós Gimnázium, tanára: Simonné Bertók Éva, igazgató: Horváth Attila

Soós Krisztina budapesti Kodály Zoltán Magyar Kórusiskola, tanára: Bognár Zsuzsanna, igazgató: Torvalyi Lászlóné

- Tóth Annamária* szolnoki Varga Katalin Gimnázium, tanára: Mucsi Józsefné, igazgató: Botka Lajosné
Turai Júlia budapesti ELTE Radnóti Miklós Gimnázium, tanára: Mozer Tamás, igazgató: dr. Réz Gábor-né
Végh Zsuzsanna debreceni Tóth Árpád Gimnázium, tanára: Biczóné Porcsin Judit, igazgató: Kovács Ákos
Zsigmond Réka Ildikó budapesti Patrona Hungariae Gimnázium, tanára: Dellamartina M. Róza, igazgató: Bajzák Erzsébet

II. fokú dicséretben részesült

- Barkó Gábor* győri Czuczor Gergely Bencés Gimnázium, tanára: Horváth Valér, igazgató: Csóka Gáspár
Berkes Lajos budapesti ELTE Trefort Ágoston Gyakorlóiskola, tanára: Lenkefi Ferencné, igazgató: Dr. Schróth Ágnes
Bula Mátyás budapesti Szily Kálmán Kéttannyelvű Műszaki Középfiskola és Informatikai Kollégium, tanára: Gyurcsó Gyuláné, igazgató: Márkusné G. Ildikó
Csáki Balázs budapesti Veres Péter Gimnázium, tanára: Csanády Adél, igazgató: Rác Mihályné
Debreczeni Gábor szegedi Tömörkény István Gimnázium, tanára: Vágó Mária, igazgató: Dr. Kühn János
Dömötör Andrea győri Kazinczy Ferenc Gimnázium, tanára: Dr. Fazekas Zoltánné, igazgató: Németh Tibor
Édes Éva budapesti Patrona Hungariae Gimnázium, tanára: Dellamartina M. Róza, igazgató: Bajzák Erzsébet
Erdélyi Zoltán székesfehérvári Teleki Blanka Gimnázium, tanára: Gajda Péter, igazgató: Sipos Imre
Feierabend Izabella budapesti Szilágyi Erzsébet Gimnázium, tanára: Korentsy Márta, igazgató: Schneider Istvánné
Gál Alíz kiskunhalasi Bibó István Gimnázium, tanára: Frei Erzsébet, igazgató: Pintér András
Hérincs Mária jászberényi Lehel Vezér Gimnázium, tanára: Dr. Váradi Istvánné, igazgató: Nagy András
Horváth Zsanett szegedi Tömörkény István Gimnázium, tanára: Vágó Mária, igazgató: Dr. Kühn János
Kókai Bernadett budapesti Patrona Hungariae Gimnázium, tanára: Gazdag Gyöngyi, igazgató: Bajzák Erzsébet
Kormos Eszter pécsi Radnóti Miklós Közgazdasági Szakközépfiskola, tanára: Szabóné Gétzi Katalin, igazgató: Szittár Lászlóné
Kovács László debreceni Tóth Árpád Gimnázium, tanára: Dr. Parajdiné Losonczy Éva, igazgató: Kovács Ákos
Kozma Mariann Debreceni Egyetem Kossuth Lajos Gyakorló Gimnáziuma, tanára: Szilágyi Ilona, igazgató: Titkó István
Lukovics Boglárka orosházi Táncsics Mihály Gimnázium és Szakközépfiskola, tanára: dr. Bánkiné dr. Borbély Mária, igazgató: Blahó János
Muntag Márton budapesti Fasori Evangélikus Gimnázium, tanára: Missura Mária, igazgató: Dr. Tárnok Dezső
Rigó Bálint pannonhalmi Bencés Gimnázium, tanára: Borián Elréd, igazgató: Horváth Dari Tamás
Soós István debreceni Tóth Árpád Gimnázium, tanára: Biczóné Porcsin Judit, igazgató: Kovács Ákos
Szabados Renáta miskolci Fráter György Katolikus Gimnázium, tanára: Dr. Tatár Albertné, igazgató: Mariscsák István
Szabó Anikó kiskunfélegyházi Móra Ferenc Gimnázium, tanára: Tóthné Sinkó Edit, igazgató: Rosta Ferenc
Szabó Dávid budapesti Balassi Bálint Nyolcévfolyamos Gimnázium, tanára: dr. Kiss Gáborné, igazgató: Juhász Gusztávné
Szabó Zsolt kecskeméti Katona József Gimnázium, tanára: Kristóf Antónia, igazgató: Szabó István
Tancsik Annamária budapesti Egyetemi Katolikus Gimnázium, tanára: Hackel Anna, igazgató: Endrédi Józsefné
Tokai Ildikó berettyóújfalui Arany János Gimnázium, tanára: Vatai Judit, igazgató: Domján János

Töltési Zsuzsanna budai Ciszterci Szent Imre Gimnázium, tanára: Szvorényi Róbert, igazgató: Párdányi Miklós

Várszegi Eszter jászberényi Lehel Vezér Gimnázium, tanára: Dr. Várad Istvánné, igazgató: Nagy András
Vass Ivett kiskunhalasi Bibó István Gimnázium, tanára: Kovács Erika, igazgató: Pintér András

Végh Dávid soproni Szent Orsolya Római Katolikus Gimnázium, tanára: Dr. Horváth József, igazgató: Dr. Horváth József

Viszkievics András budapesti Jedlik Ányos Gimnázium, tanára: Uray Piroska, igazgató: Zanatai Béla

Vladár Zsófia, a budapesti Szilágyi Erzsébet Gimnázium és Kollégium, tanára: Révészné Bartók Gertrud, igazgató: Finta István

Mínorek kategória

I. helyezett (megosztva)

Mészáros Anikó, a budapesti Balassi Bálint Nyolcévfolyamos Gimnázium növendéke, tanára: Dr. Kiss Gáborné, igazgató: Juhász Gusztávné és

Nemes Zsófia, a budapesti Szilágyi Erzsébet Gimnázium növendéke, tanára: Baranyai Tiborné, igazgató: Schneider Istvánné

II. helyezett

Koprás Márton, a hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium növendéke, tanára: Czegeleddi Sándor, igazgató: Simon Tamásné

III. helyezett (megosztva)

Kollár Sára, a Budai Ciszterci Szent Imre Gimnázium növendéke, tanára: Gáll Zsófia, igazgató: Dr. Párdányi Miklós és

Tajti Judit, a soproni Berzsényi Dániel Evangélikus Gimnázium növendéke, tanára: Kaposi László, igazgató: Tölle Balázs

I. fokú dicséretben részesült

Bánhegyi Luca budapesti ELTE Trefort Ágoston Gyakorlóiskola, tanára: János Judit, igazgató: Dr. Schróth Ágnes

Boros Eszter székesfehérvári Ciszterci Szent István Gimnázium, tanára: Belec Zsolt, igazgató: Gyóni András

Emődy Kincső Debreceni Egyetem Kossuth Lajos Gyakorló Gimnáziuma, tanára: Szilágyi Ilona, igazgató: Titkó István

Gálik Zoltán budapesti Szilágyi Erzsébet Gimnázium, tanára: Baranyai Tiborné, igazgató: Schneider Istvánné

Görög Balázs Budai Ciszterci Szent Imre Gimnázium, tanára: Gáll Zsófia, igazgató: Dr. Párdányi Miklós

Horváth Szilvia budapesti Jedlik Ányos Gimnázium, tanára: Dr. Szekszárdiné Gábor Ágnes, igazgató: Zanatai Béla

Illés Éva kiskunhalasi Bibó István Gimnázium, tanára: Kovács Erika, igazgató: Pintér András

Lé Marietta budapesti Balassi Bálint Nyolcévfolyamos Gimnázium, tanára: Faragó Ildikó, igazgató: Juhász Gusztávné

Márkus Attila budapesti Balassi Bálint Nyolcévfolyamos Gimnázium, tanára: Dr. Kiss Gáborné, igazgató: Juhász Gusztávné

Mészár Zsófia jászberényi Lehel Vezér Gimnázium, tanára: Dr. Várad Istvánné, igazgató: Nagy András

Meszéna Katalin Budai Ciszterci Szent Imre Gimnázium, tanára: Gáll Zsófia, igazgató: Dr. Párdányi Miklós

Miklós Eszter budapesti Fasori Evangélikus Gimnázium, tanára: Szabó Zsolt, igazgató: Dr. Tárnok Dezső

Őri Péter sárbogárdi Petőfi Sándor Gimnázium és Híradásipari Szakközépiskola, tanára: Vučkics Ivett, igazgató: Boda János

Őze Dávid budapesti Németh László Gimnázium, tanára: Némethné Salamon Ágnes, igazgató: Lami Pál
Polyák Pálma egri Dobó István Gimnázium, tanára: Ujvári Csaba, igazgató: Dr. Petercsák Tivadarné
Póti Ádám budapesti Balassi Bálint Nyolcévolyamos Gimnázium, tanára: Kaszab László, igazgató: Juhász Gusztávné

Ruschel Adrienn budapesti Kassák Lajos Gimnázium, tanára: Pozsgai Valéria, igazgató: Csonka Katalin
Samu Vivien budapesti Fasori Evangélikus Gimnázium, tanára: János Judit, igazgató: Dr. Tárnok Dezső
Schwarzenberger Hanna budapesti Fasori Evangélikus Gimnázium, tanára: Szabó Zsolt, igazgató: Dr. Tárnok Dezső

Szabó Márton budapesti Németh László Gimnázium, tanára: Szabó Józsefné, igazgató: Lami Pál
Szabó Tímea budapesti Szilágyi Erzsébet Gimnázium, tanára: Baranyai Tiborné, igazgató: Schneider Istvánné

Tanárki József székesfehérvári Ciszterci Szent István Gimnázium, tanára: Giesz Jánosné, igazgató: Gyóni András

Tőke Eszter székesfehérvári Ciszterci Szent István Gimnázium, tanára: Berta Annamária, igazgató: Gyóni András

Truka Vájk győri Czuczor Gergely Bencés Gimnázium, tanára: Horváth Valér, igazgató: Csóka Gáspár
Úr Bence budapesti Szilágyi Erzsébet Gimnázium, tanára: Baranyai Tiborné, igazgató: Schneider Istvánné
Urbán Alexandra budapesti Fasori Evangélikus Gimnázium, tanára: János Judit, igazgató: Dr. Tárnok Dezső

Vadász Ágnes budapesti Egyetemi Katolikus Gimnázium, tanára: Hackel Anna, igazgató: Endrédi Józsefné

Véssey Anna budapesti Fasori Evangélikus Gimnázium, tanára: Szabó Zsolt, igazgató: Dr. Tárnok Dezső
Zoltán Vince budapesti Szilágyi Erzsébet Gimnázium, tanára: Kürtiné Badár Ágnes, igazgató: Schneider Istvánné

Zsár Virág budapesti Fasori Evangélikus Gimnázium, tanára: János Judit, igazgató: Dr. Tárnok Dezső

II. fokú dícséretben részesült

Erdős Csanád Budai Ciszterci Szent Imre Gimnázium, tanára: Gáll Zsófia, igazgató: Dr. Párdányi Miklós
Éry Anna budapesti Jedlik Ányos Gimnázium, tanára: Dr. Szekszárdiné Gábor Ágnes, igazgató: Zanati Béla

Fási Ferenc mezőtúri Szegedi Kis István Református Gimnázium, tanára: Dr. Horváth Józsefné, igazgató: Árvai Gyula

Fülöp Attila sárbogárdi Petőfi Sándor Gimnázium és Híradásipari Szakközépiskola, tanára: Vucskics Ivett, igazgató: Boda János

Kondákor Szabolcs pécsi Szent Mór Katolikus Általános Iskola, Művészeti Iskola és Gimnázium, tanára: Simon Erika, igazgató: Récsi Rita

Kovács Bertalan budapesti Németh László Gimnázium, tanára: Gloviczki Zoltán, igazgató: Lami Pál
Lindner Gyula budapesti Fasori Evangélikus Gimnázium, tanára: Szabó Zsolt, igazgató: Dr. Tárnok Dezső

Ludányi Annamária gyöngyösi Berze Nagy János Gimnázium, tanára: Gondáné Zöllei Ágnes, igazgató: Czinder Péter

Márk Annamária orosházi Táncsics Mihály Gimnázium, tanára: Mikulás Rolandné, igazgató: Blahó János
Muntag Lőrinc budapesti Fasori Evangélikus Gimnázium, tanára: János Judit, igazgató: Dr. Tárnok Dezső

Német Attila jászberényi Lehel Vezér Gimnázium, tanára: Dr. Váradi Istvánné, igazgató: Nagy András
Németh Dorotya jászberényi Lehel Vezér Gimnázium, tanára: Dr. Váradi Istvánné, igazgató: Nagy András

Pálfi Gergő Budai Ciszterci Szent Imre Gimnázium, tanára: Illyés Erika, igazgató: Dr. Párdányi Miklós
Papp Dániel budapesti Toldy Ferenc Gimnázium, tanára: Bácskai Katalin, igazgató: Porogi András
Rapatyi Ferenc budapesti Németh László Gimnázium, tanára: Szabó Józsefné, igazgató: Lami Pál

Rencz Fanni budapesti Fasori Evangélikus Gimnázium, tanára: Szabó Zsolt, igazgató: Dr. Tárnok Dezső
Szentpéteri Orsolya soproni Szent Orsolya Katolikus Általános Iskola és Gimnázium, tanára: Sztórkay
Adél, igazgató: Horváth József
Wild Mária soproni Berzsényi Dániel Evangélikus Gimnázium, tanára: Kaposi László, igazgató: Tölly
Balázs

AZ ANTIK TANULMÁNYOK SZERZŐINEK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az *Antik Tanulmányok* az ókori Görögország és Róma irodalmával, nyelvvel, történetével, vallásával és anyagi kultúrájával, valamint az ókori Kelettel, a középkori latin nyelvvel és irodalommal, Bizánc történetével és művelődésével, továbbá a görög-római kultúra magyarországi hatásával és továbbélésével foglalkozó eredeti tanulmányokat, kisebb közleményeket és könyvismertetőket fogad első közlésre.

A tanulmányok terjedelme általában nem haladhatja meg az egy szerzői ívet (40 000 leütés). A teljes kinyomtatott kéziratot két példányban kell a szerkesztőségbe beküldeni. Az elfogadott cikket lehetőség szerint IBM kompatibilis számítógépen működő szövegszerkesztővel – elsősorban WinWorddel (6.0, '95, '97), másodsorban WordPerfecttel (5.1, 6.0) – előállítva, egyéb editorok esetén pedig szövegfájlban (ASCII-kódok) mágneslemezen is kéri a szerkesztőség.

A kéziratok kövessék az *Antik Tanulmányok* nyomdai formáját, és különösen ügyeljünk a következőkre:

– A tanulmány a szerző nevével kezdődjék, ezt kövesse a cikk címe, ezután 8–10 sor magyar nyelvű összefoglalás, majd a tanulmány szövege (a kiemelések dőlt betűvel), végül 8–10 sor angol nyelvű összefoglalás következék!

– Minden cikk végén kérjük megadni a szerző lakáscímét és telefonszámát.

– A számozott és címmel ellátott ábrákat csak eredeti rajzban, illetve fényképen (nem xerox-másolatban!) vagy lézernyomtatóval előállítva egy példányban kérjük (nem összehajtván!).

– A tanulmány szövegében csak az antik forráshelyek megadása szerepelhet, szakirodalmi hivatkozások nem kerülhetnek bele. Ezeket lapalji jegyzetek formájában kell közölni.

A jegyzetekben az idézés formája magyar szerző esetében a következő:

Szepessy T.: Héliodóros és a görög szerelmi regény. Budapest 1987. 134 sk.

Folyóiratcikk esetében:

Borzsák I.: Petőfi és Tacitus. *Ant. Tan.* 43 (1999) 275.

Idegen szerző esetében:

W. Ranisch: *Eddalieder*. Leipzig 1912. 41 ssk.

A folyóiratcímek rövidítésénél a *L'Année philologique* rövidítésrendszere az irányadó. A könyv vagy cikk adatait csak az első idézésnél közöljük, a továbbiakban i. m. rövidítéssel utalunk rá. Bibliográfiát a tanulmány végén nem közlünk.

Ára: 1512,— Ft áfával

ISSN 0003-567X

9 770003 567008 >

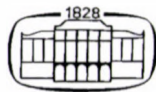

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XLVII. KÖTET

2. SZÁM

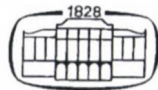

AKADÉMIAI KIADÓ
2003

ANTI-K TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XLVII. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ
2003

FELELŐS SZERKESZTŐ:

BORZSÁK ISTVÁN

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

HARMATTA JÁNOS, MARÓTH MIKLÓS, RITOÓK ZSIGMOND,
DÉRI BALÁZS, SZEPESSY TIBOR

A SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1053 BUDAPEST V., KECSKEMÉTI U. 10–12. (Latin Tanszék)

Előfizethető az Akadémiai Kiadó Rt.-nél,
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19/D. Telefon: 464-8240, fax: 464-8231
www.akkrt.hu

Megvásárolható:
Kis Magiszter Könyvesbolt, Budapest V., Magyar u. 40.
Telefon: 327-7796, 327-7797

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Rt. igazgatója

Felelős szerkesztő: Borzsák István

Termékmenedzser: Marton Andor

A számítógépes szerkesztés a Vetula Visual Bt. munkája

Felelős vezető: Liener Katalin

A nyomdai munkálatokat a PXP Első Magyar Digitális Nyomda Rt. végezte
Budapest, 2003

Megjelent 17,52 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0003-567X

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Horváth László</i> : Egy hérodotosi történet és Alexandros perzsa trónigénye	173
<i>Ősz Ferenc</i> : Kleomenés — a negatív hagyomány ereje	183
<i>Domány Judit</i> : ΑΔΥ ΨΙΘΥΡΙΣΜΑ. Esztétika Theokritos idilljeiben	199
<i>Borzsák István</i> : A bűbájos Virgilius	207
<i>Borzsák István</i> : Ádventtől a kaland(or)okig	215
<i>Darab Ágnes</i> : Corinthium aes	221
<i>Adamik Tamás</i> : Livius és a Bacchanalia-összeesküvés	237
<i>Borzsák István</i> : Egy kis historiográfia	253
<i>Kovács Péter</i> : Adatok a hasta mint hatalmi jelvény használatához	261
<i>Kovács Péter—Prohászka Péter</i> : Új római feliratos emlékek a Magyar Nemzeti Múzeum adatrájából	291
<i>Harmatta János</i> : Egy sásánida gemma a Szarvas-68 avar temetőből	305
<i>Dobrovits Mihály</i> : A türök hatalom utolsó évtizede	311

KUTATÁSI BESZÁMOLÓ

<i>Kovács Péter</i> : Die römischen Inschriften Ungarns. Supplementum I	319
---	-----

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

<i>Borzsák István</i> : Párhuzamos (?) életpályák (A. E. Housman—Némethy Géza)	323
--	-----

MEGEMLÉKEZÉS

† <i>Kákósy László (Török László)</i>	333
---	-----

VITA

<i>Kádár Zoltán</i> : Megjegyzések Fr. W. Deichmann <i>Archeologia Cristiana</i> c. kézikönyvéhez	339
---	-----

KÖNYVSZEMLE

Korai földrajzi írók — a római hódítás kora. <i>Fontes Pannoniae Antiquae</i> I. Ed. <i>Fehér Bence—Kovács Péter</i> . Budapest 2003. (Ism. <i>Prohászka Péter</i>)	343
<i>Sebő József</i> : <i>Maira</i> . Brusznai Árpád élete és kora. Budapest 2002. (Ism. <i>Vekerdí József</i>)	345
A. J. Woodman: <i>Tacitus reviewed</i> . Oxford 1998. (Ism. <i>Borzsák István</i>)	346

Marco Anneo Lucano, La guerra civili (Farsaglia) I—II. Testo critico, traduzione e commento a cura di Giovanni Viansino. Milano 1995. (Ism. <i>Nagvillés János</i>)	348
Lucan, Bellum civile. IX. Comm. By David P. Kubiak. Bryn Mawr, Pennsylvania 2001. (Ism. <i>Nagvillés János</i>)	351
Atti del Seminario Internazionale di Studi Letteratura scientifica e tecnica greca e latina. A cura di Paola Radici Colace e Antonio Zumbo. Messina 2000. (Ism. <i>Adamik Béla</i>)	352

HÍREK

<i>Pataki Elvira</i> : Virtuális Homéros	355
<i>Simon Zsolt</i> : Beszámoló az V. Nemzetközi Hettitológiai Konferenciáról	358

HORVÁTH LÁSZLÓ

EGY HÉRODOTOSI TÖRTÉNET ÉS ALEXANDROS PERZSA TRÓNIGÉNYE*

A tanulmány a Hérodotos művében olvasható talányos történet (V. 18—21) új értelmezési kísérlete. Hét perzsa követ az ἀληθόνας σφίσι ὀφθαλμῶν kifejezéssel jellemzi a társaságukban jelenlévő szabad makedón nőket. A korhelykedő követeket az ifjú I. Alexandros legyilkoltatja, majd a keresésükre küldött perzsákat egy dinasztikus házassággal lekenyerezi. A perzsa nők szépségére utaló kifejezés hírhedtté vált az ókorban. Ps. Longinos és Eustathios elmarasztaló kritikája mellett talán Aristophanés is Hérodotos ezen helyére utal, mikor az *Achamaibeliek*ben Álartabast színre lépteti. A keleties ízű történet számos, az iráni uralkodó törvényes hatalmával kapcsolatos elemet hordoz. A nagykirályt képviselő hét főember felrúgja a perzsa szokásokat, és joggal bűnhődik, akárcsak a mitikus őskirály, Yima. Kallisthenés, Alexandros trónigényének perzsa hagyományokat követő ideológusa e hérodotosi történetet fordítja ki. A pajzán kifejezés Alexandros ajkán (Plut. *Alex.* 21) — markáns ellentétben a hét követ magatartásával — a makedón uralkodó önuralmát és a Dareiosztól elismert jogos trónutódlását bizonyítja.

Kulcsszavak: szemek bántalma, trónigény igazolása

Hérodotos történeti művének V. könyvében, mely az ión lázadás (a bajok kezdete — ἀρχὴ κακῶν) alcímet viselhetné, egy különös történetről olvasunk. A 18—21. fejezetekben leírt események valószínűleg Kr. e. 511 körül, közvetlenül Dareiosz szkíta hadjárata után történtek — ha egyáltalán megtörténtek. A perzsák földet és vizet kérnek Európa népeitől.¹ A majdan Athén felé vezető hadiút egyik fontos állomása a makedón királyság területe. A történeti és irodalmi értelmezések ismertetése előtt azonban néhány fontosabb szöveghely kiemelésével Hérodotos beszámolóját összegezzük:

(17.) Megabazos a paionok leigázása után Makedóniába küld hét követet, mégpedig a rangsorban utána következő hét legtekintélyesebb férfit (δοκιμώτατοι). (18.) A nagykirály követei a hivatalos kihallgatás alkalmával Amyntas makedón királytól a perzsa főség elismerését kérik, amit a király készségesen megtesz, sőt jóindulatát bizonyítandó még egy nagyszabású fogadásra — pontosabban vacsorára (ἐπι

* Elhangzott a Magyar Ókortudományi Konferencián, Piliscsaba, 2002.

¹ E. Badian: Herodotus on Alexander I of Macedon: A Study in Some Subtle Silences. In S. Hornblower (szerk.): *Greek Historiography*. Oxford 1994. 112 sk.

ξεΐνια καλέει, παρασκευασάμενος δὲ δεῖπνον) — is meghívja őket. Amint végéhez közeledik a vacsora, a perzsák egyre szilajabban isznak, majd így szólnak — Hérodotos idézi szavaikat: „Makedón barátunk, nekünk perzsáknak az a szokásunk: valahányszor nagy vacsorát adunk, ágyasainkat és törvényes asszonyainkat egyaránt behívjuk, és asztalhoz ültetjük. Lám, szívélyesen fogadsz, és bőkezűen vendégelsz minket, földet és vizet adsz a nagykirálynak, kövesd hát szokásunkat!” Erre Amyntas így válaszol: „Perzsa férfiak, nekünk ugyan nem ez a szokásunk, sőt, az asszonyok elkülnülnek a férfiaktól, de mivel ti urainkként kéritek ezeket, ez is meglesz nektek.”² Ezek után Amyntas behívja az asszonyokat (τὰς γυναῖκας — feleségeket), akik a perzsákkal szemben egymás után, sorban (ἐπεξῆς) leülnek. Ekkor a perzsák látva a gyönyörű nőket (γυναῖκας εὐμόρφους) egyre csak azt mondják (ἔλεγον) Amyntasnak, hogy ez egyáltalán nem volt bölcs cselekedet, mert jobb lett volna, ha eleve be sem jönnek a nők, mint hogy bejöttek és most szemük fájdalmára (ἀλγηδόνως σφίσι ὀφθαλμῶν) nem mellettük, hanem velük szemben ülnek. Amyntas a kényszernek engedve melléjük fekteti a nőket, akikkel a perzsák korhely módon rögtön erőszakoskodni kezdenek. (19.) Amyntasnak háborog a lelke, de a félelem miatt tétlen marad, az ifjú és tiszta lelkű (κακῶν ἀπαθής) trónörökös, Alexandros azonban nem túrtóztetheti magát, nyugovóra küldi apját, és megígéri, hogy minden szükségessel (πάντα τὰ ἐπιτήδεια) el fogja látni a vendégeket. Bár Amyntas enged fia felszólításának, arra kéri, tűrjön, és ne tegyen semmi meggondolatlanságot (νεώτερα πρήγματα és τὶ νεώτερον — mely megfogalmazás gyakran a hatalmi viszonyok megváltoztatására utal). (20.) Alexandros apja távozása után biztosítja a perzsa követeket, ha akarják, akár az összes makedón asszonnyal is hálhatnak, de most, a lefekvés előtt engedjék meg, hogy megfürödjenek. A perzsák beleegyeznek, erre titokban Alexandros az asszonyokat a női lakosztályba (ἐς τὴν γυναικίην) küldi és ruháikba felfegyverzett ifjakat bújtat. Visszatérve így szól vendégeihez: „Perzsa férfiak, szerintem tökéletes vendéglátásban van részetek: hiszen nemcsak minden jószágunk, és ami még ezen felül előteremthető volt, előttetek hever, hanem íme, ami a lehető legnagyobb dolog, még saját anyáinkat és nővéreinket is nagylelkűen átengedjük nektek, hogy tökéletesen megbizonyosodjatok, pontosan annyi tiszteletet kaptok tőlünk, amennyire méltók vagytok, — hogy a titeket küldő királynak hírül vigyétek, egy hellén férfi, a makedónok alávetett vezére, asztallal és ággal egyaránt jól tartott titeket.”³ Ezután a

² Her. 5.18: Ξεῖνε Μακεδῶν, ἡμῖν νόμος ἐστὶ τοῖσι Πέρσησι, ἐπεὰν δεῖπνον προτιθώμεθα μέγα, τότε καὶ τὰς παλλακὰς καὶ τὰς κουριδίας γυναῖκας ἐσάγεσθαι παρέδρους. Σὺ νυν, ἐπεὶ περ προθύμως μὲν ἐδέξασο, μεγάλας δὲ ξεινίζεις, διδοῖς τε βασιλεῖ Δαρεῖω γῆν τε καὶ ὕδωρ, ἔπειο νόμῳ τῶ ἡμετέρῳ. ... Ὡ Πέρσαι, νόμος μὲν ἡμῖν γέ ἐστι οὐκ οὗτος, ἀλλὰ κεχωρισθαι ἄνδρας γυναικῶν ἐπεῖτε δὲ ὑμεῖς ἐόντες δεσπότες προσχρῆζετε τούτων, παρέσται ἡμῖν καὶ ταῦτα.

³ Her. 5. 20: Ὡ Πέρσαι, οἴκατε πανδαισίη τελέη ἰστιῆσθαι: τὰ τε γὰρ ἄλλα ὅσα εἶχμεν, καὶ πρὸς τὰ οἶά τε ἦν ἐξευρόντας παρέχειν, πάντα ἡμῖν ἄπερσι, καὶ διη καὶ τόδε τὸ πάντων μέγιστον, τὰς τε ἑωυτῶν μητέρας καὶ τὰς ἀδελφεὰς ἐπιδαψιλευόμεθα ἡμῖν, ὡς παντελέως μάθητε τιμῶμενοι πρὸς ἡμέων τῶν πέρ ἐστε ἄξιοι, πρὸς δὲ καὶ βασιλεῖ τῶ πέμπαντι ἀπαγγείλητε ὡς ἄνηρ Ἕλλην, Μακεδῶν ὑπαρχος, εὖ ὑμέας ἐδέξατο καὶ τραπέζῃ καὶ κοίτῃ.

perzsák mellé egyenként odafekteti a nőnek álcázott ifjakat, akik megölik ágyszomszédaikat.

(21.) Hérodotos hozzáfűzi, nemcsak a követeket, de teljes kíséretüket is eltűntették (ἠφάνιστο) szolgásként, szerelvényestül és szekeresestül. Bár a perzsák rövidesen komoly nyomozásba kezdtek, Alexandros bölcsen (σοφίῃ) leszerelte őket. Nővérét, Gygaiat nagy összegű hozománnyal feleségül adta Bubaréshez, aki az eltűnteket kereső bizottság vezetője volt. Így végül a perzsa követek meggyilkolását tökéletesen eltussolták.

Ez Hérodotos elbeszélése. Kérdés, vajon van-e történeti hitele e beszámolóknak, ha pedig nincs, hogyan értelmezzük, miért került a műbe, és hogy értsük az ókorban ismertté vált kifejezést: ἀλγηδόνες ὀφθαλμῶν. Ezen kérdésre adott, a szakirodalomban fellelhető válaszok, többé-kevésbé a Hérodotoszal kapcsolatos régi keletű vita törésvonalai mentén csoportosíthatók. Létezik álláspont, mely valósnak tekinti a tudósítást, a perzsa főembereket lemészárolták, és a nagyhatalom belenyugdott eltűnésükbe.⁴

A kételkedők táborában azonban nagyobb. Az események megtörténtét cáfolva vagy I. Alexandros propagandájának tulajdonítják, vagy a történetíró saját találmányának tekintik a leírásokat. Előbbi vélemény szerint I. Alexandros a görögök győzelme után a perzsákkal kötött vazallusi házasság (Gygaia — Bubarés) kellemetlen tényét akarta feledtetni, vagy legalább enyhíteni a követek eltűntetéséről és ennek következményeiről terjesztett történetével.⁵ Vagyis: I. Alexandros bátor tette miatt kényszerült a dinasztikus házasságra. A történetet Hérodotos makedóniai utazásai során minden bizonnyal személyesen Alexandrostól vagy a makedónoktól hallotta.⁶ E vélemény megfogalmazói is hangsúlyozzák, hogy Hérodotos egyszerűen irodalmi, szerkesztésbeli céljaihoz igazítja elbeszélését. A Spártában legyilkolt perzsa követek makedóniai párhuzama és néhány további motívum, melyeket már a nagy Hérodotos-kommentárok kiemelnek, újra meg újra Alexandros *philhellén* beállítottságát hivatottak bizonyítani. A történet tehát azon helyek sorába illeszkedik, ahol Hérodotos Alexandros kényszerű *médismosáról* és rendre megnyilvánuló hellénbarátságáról beszél.⁷

Mások Hérodotos saját találmánya mellett érvelnek, mely az imént említett irodalmi célokat szolgálta, de vannak, akik egyszerűen szórakoztató hazudozóként

⁴ F. Geyer: *Makedonien bis zur Thronbesteigung Philipps*. München—Berlin 1930. 42. sk.; R. Paribeni: *La Macedonia sino ad Alessandro Magno*. Milano 1947. 36. sk. Vö. R. M. Errington: *Alexander the Philhellene and Persia*. In H. S. Dell (szerk.): *Ancient Macedonian Studies in Honour of Charles F. Edson*. Thessaloniki 1981. 140. sk. 5. jegyz.

⁵ R. M. Errington: i. m. 143. sk.; R. Scaife: *Alexander I in the Histories of Herodotus*. *Hermes* 117 (1989) 133; H. Castritius: *Die Okkupation Thrakiens durch die Perser und der Sturz des athenischen Tyrannen Hippias*. *Chiron* 2 (1972) 3.

⁶ N. G. L. Hammond—G. T. Griffith: *History of Macedonia II. 550—336 B.C.* Oxford 1979. 98. sk.; E. Badian: i. m. 114. sk.

⁷ K. Rosen: *Alexander I., Herodot und die makedonische Basileia*. In W. Will—J. Heinrichs (szerk.): *Zu Alexander d. Gr. Festschrift G. Wirth*. Amsterdam 1988. I. 29—31. skk.

könyvelik el a szerzőt. A hérodotosi műnek homérosi mintákat követő szerkesztési elvét bizonyítja Hartmut Erbse és állítja, hogy a hihetetlen történet nem annyira a makedón propaganda szüleménye, mint inkább Hérodotos szándékait tükrözi, hogy ezzel Alexandrosnak a plataiai ütközetet megelőző vakmerő tettét keretbe foglalja (IX. 44).⁸ Alexandros itt az ütközetet megelőző éjszakán az ellenség szövetségeseként titokban átlovolg az arcvonalon és elárulja a hajnali perzsa támadás tervét. Az irodalmi fikcióra utaló jellegzetes hérodotosi motívumok Alexandros „figyelmeztető” (Warner) szerepköre, illetve a szokások (*nomoi*) (perzsa és makedón / görög) jellegzetes egymásnak feszülése.⁹

Tömören összegezve ezek a szakirodalomban fellelhető álláspontok. Az elbeszélést azonban talán másképp is érthetjük. A kutatást az ἀληθῶνες ὀφθαλμῶν (szemek bántalma) értelmezésére érdemes koncentrálni. E kifejezés — merészsége miatt — az ókorban szállóigeszerűen hírhedtté vált. Ps. Longinos a fenség elvételének jellegzetes hibái között említi, mikor az író a mindenáron való újítási kényszer miatt a rideg sótlanság (ψυχρότης) hibájába esik. Ps. Longinos fogalmazásmódja egyértelműen a kifejezés ismertségéről árulkodik. „Az a hérodotosi hely sem áll távol ettől, mikor a szép nőt a szemek bántalmának nevezi. Igaz, némiképp a mentségére szolgál, hogy a barbárok azok, akik ezt mondják nála, ráadásul részek. Még ilyen személyek szerepeltetésével sem szép azonban az alantas gondolkodásból fakadó örökös gyalázat.” (4.7)¹⁰ Bár Wilamowitz a βάρβαροι szó előtt a határozott névelőt kirekesztette, és Russell is követte őt, Mazzucchinak igaza van, hiszen Longinos itt a hérodotosi történet konkrét szereplőit idézi fel, a határozott kijelölés a jól ismert jelenetre utal.¹¹ — „Csakis ilyen részeg alakok szólíthatták meg ilyen nyers és faragatlan módon a természet legelragadóbb teremtményeit. A hölgyekhez fellebbezek e megállapítás helytállóságával kapcsolatban” — fakadt ki Longinos angol fordítója 1739-ben.¹² Tanulságos Eustathios Homéros-kommentárjának megjegyzése is. A szerelem ébredésének epikus kifejezését (καὶ με γλυκὺς ἕμερος αἰρεῖται) taglalva így ír. Más, nem feltétlenül édes szerelem megfogalmazása az „a kifejezés, melyet valami

⁸ H. Erbse: Studien zum Verständnis Herodots. Berlin—New York 1992. 99—104. skk.

⁹ Vö.: Rosalind Thomas: Herodotus in Context. Ethnography, Science and the Art of Persuasion. Cambridge 2000. 104—134. skk. A gondolatot, hogy Hérodotos e történetet irodalmi keretbe ágyazta, talán egy másik novellával is alátámaszthatjuk. Gygés (I. 8—12), a nagyvezér (vö. Szabó Árpád: Óperzsa novellák. Budapest 1946. 32. sk. — a kiemelt kifejezések Szabó Árpádtól származnak) meglesi mezítelen királynőjét, mely, végső soron az uralkodó személyének változásához vezet. Gygés szemeivel olyasmit tett, mely a barbárok körében is ismeretlen. 'Αλλ' ἦτοι κείνῳ γε τὸν ταῦτα βουλευσάντα δεῖ ἀπόλλυσθαι ἢ σὲ τὸν ἐμὲ γυμνὴν θεησάμενον καὶ ποιήσαντα οὐ νομιζόμενα A hatalom, az azt megszemélyesítő királynéval együtt elkerülhetetlenül Gygésre száll.

¹⁰ Ps. Longin. 4.7: καὶ τὸ Ἡροδότειον οὐ πόρρω, τὸ φάναι τὰς καλὰς γυναῖκας — ἀληθῶνας ὀφθαλμῶν — καίτοιγε ἔχει τινὰ παραμυθίαν, οἱ γὰρ παρ' αὐτῷ ταυτὶ λέγοντές εἰσι(ν οἱ) βάρβαροι καὶ ἐν μέθῃ, ἀλλ' οὐδ' ἐκ τοιούτων προσώπων διὰ μικροψυχίαν καλὸν ἀσχημονεῖν πρὸς τὸν αἰῶνα. (A görög szöveg D. A. Russel kiadását követi, OCT, Oxford 1968. Repr. 1981.)

¹¹ D. A. Russell: 'Longinus'. On the Sublime. Oxford 1964. 80—81. skk., Wilamowitz javításáról is. Carlo Maria Mazzucchi: Dionisio Longino Del sublime. Milano 1992. 152 sk.

¹² Vö. D. A. Russell: 'Longinus' 81 sk. (a hivatkozott angol fordítást nem láttam).

nagy bölcs mondott: — a lányok a szemek fájdalma —, amit menthetetlenül javítani kell. Hiszen hogyan okozhatnak fájdalmat a szemeknek, akik látványukkal édes vágyat ébresztenek?”¹³ Eustathios méltatlankodása — ha ugyan valóban tőle származik — ismét a kijelentés szállóigészerű hírhedtségéről árulkodik. Eustathios némiképp Ps. Longinos szellemét is idézi, mintha a Hérodotosi fordulat az alantas testi szerelem szinonimája volna. A harmadik, számunkra legfontosabb ókori reminiscencia Plutarchos *Alexandros-életrajzában* szerepel, ahol Nagy Sándor tudatosan eleveníti fel a kifejezést és a jelenetet, markáns ellenpontját adva az egykori perzsa követek viselkedésének. E harmadik szöveghelyet alább bővebben ismertetjük.¹⁴

Vizsgáljuk meg azonban először, mit értett Hérodotos e *szemek* alatt. A modern kommentárok megfelelő források híján óvatosan említik, hogy a kifejezés keleti eredetű is lehet.¹⁵ Giuseppe Nenci, a legutóbb megjelent kommentár szerzője — Ps. Longinos nyomán — Hérodotos merész újításának tartja a fordulatot.¹⁶ A legbizarrabb vélemény szerint Hérodotos bizonyos fiziológiai jelenségre utal, mely a kapatos perzsa követekben ébred a makedón nők láttán.¹⁷ Bár a klasszikus görög erotikus vonatkozású szókinszben ennek tudomásunk szerint nincs párhuzama, nem zárható ki ez az értelmezés, sőt mintha Ps. Longinos elítélő szavaival is némiképp összhangban volna. Elképzelhető, hogy Hérodotos erre is utal, miközben a követek bevett perzsa titulását „a király szeme” használja.

Talán egy lépéssel még tovább is mehetünk. Mintha e férfiasságukban túlhevült perzsa követek viselkedését parodizálná Aristophanés az *Acharnaibeliék* 94–97. verseiben, ahol Átartabast, a nagykirály követét (βασιλέως ὀφθαλμός) különös maskarában lépteti föl. Arany János fordításában a jelenet így hangzik: „Hírnök: A nagy király szeme! (Átartabas, roppant szemmel, jó.) Dikaiopolis: Uram Herakles / Egész hajólik a nézésed, ember! / Sziklát kerülve, tán révet keressz, / Csüngvén szemedről a szíjj-foglalók?”¹⁸ Az utolsó vers és benne a tengerészeti kifejezés, a szíjj-foglalók (ἄσκωμα) értelmét, miként Arany mondja „a commentatorok is csak gyanítgatják”. A

¹³ *M. van der Valk: Eustathii archiepiscopis Commentarii ad Iliadem peritinentes I—IV. Leiden 1971—1987. I. 682. 4—9. ὁ δὲ γλυκὺς ἡμερὸς εἶη ἂν καὶ δριμύς κατὰ πολυωνυμίαν ῥητόρων, παρ’ οἷς ἡ δριμύτης ἐπίτασις ἐστὶ γλυκύτητος. ἴσως δὲ καὶ διαστολήν ἢ λέξις δηλοῖ ἑτεροίου ἡμέρου μὴ γλυκέος. [πρὸς δὲ ταῦτα ἑτεροιοῦσθαι δοκεῖ παρὰ τινος ῥηθὲν μεγάλου σοφοῦ τὸ τὰς κόρας ἀλγηδόνας ὀφθαλμῶν εἶναι, ὃ καὶ ὑπ’ εὐθύνην πίπτει. πῶς γὰρ ἀλγυνοῦσιν ὀφθαλμοὺς αἱ γλυκὺν ἐμποιοῦσαι ἡμέρον διὰ ὀράσεως].*

¹⁴ Vö: 32. jegyz.

¹⁵ *W. W. How—J. Wells: A Commentary on Herodotus I—II. Oxford 1975°, és Ph.-E. Legrand, Paris 1932—1954. ad locum.*

¹⁶ *Giuseppe Nenci: Erodoto Le Storie. Volume V. Fondazione Lorenzo Valla 1994. 179 sk.*

¹⁷ *A. Keaveney: Two Alexanders and ΑΛΓΗΔΟΝΕΣ ΟΦΘΑΛΜΩΝ GIF 30 (1978) 268—270.*

¹⁸ *Aristoph. Acharn.* 94—97.

ΚΗΡΥΞ

Ὁ βασιλέως Ὀφθαλμός.

ΔΙΚΑΙΟΠΟΛΙΣ.

Ὦναξ Ἡράκλεις.

Πρὸς τῶν θεῶν, ἄνθρωπε, ναύφρακτον βλέπεις,

ἢ περὶ ἄκραν κάμπτων νεώσοικον σκοπεῖς

Ἄσκωμ’ ἔχεις που περὶ τὸν ὀφθαλμὸν κάτω

hellénisztikus scholionok szerint egyfelől: „a hadihajókon hatalmas szemek vannak, ezeken keresztül dugják ki az evezőket és eveznek. Bőrgyűrűkkel zárják el az evezőket, hogy ne kopjon el a keret.” Másfelől: a perzsa követ „egész álarca egy hatalmas szem”, mely alatt szakállt formálva csüng az ἄσκωμα.¹⁹ A triérésekre vonatkozó modern kutatások szerint azonban *askómával* csak a három evezősor legalsó szintjének *szemei* (evezőlyuk) voltak felszerelve, hogy a vízszinthez közel, heves hullámszó esetén megakadályozzák a vízbetörést.²⁰ Sommerstein értelmezése szerint a színész olyan maszkot viselt, melynek alsó részén lévő szájnylílását, miként a hadihajóknál, bőrrrel foglalták be.²¹ Aristophanés megfogalmazása szerint: ἄσκωμα ἔχεις που περὶ τὸν ὀφθαλμὸν κάτω. Az adverbium (κάτω) itt nem feltétlenül *lefelé* (azaz a szemedtől lecsüngve) jelentésben áll, hanem jelentheti azt is, hogy *alant*. Vagyis: Egy bőrtok veszi körbe valahogy a szemed — alant. Ha mindehhez hozzáképzjük a komédia szereplőinek elmaradhatatlan kellékét, akkor a hadihajók legalsó evezősorának minden elemét fellelhetjük a színész megjelenítésében. A kifejezés tehát nem feltétlenül a maszkra vonatkozik.²²

Aristophanés darabja Kr. e. 425-ben a Lénaián nyert első díjat. Hosszú múltra tekint vissza az a mai napig nyílt vita, vajon az *Acharnaibeliek* Euripidész *Téléphos*-ának kifigurázása mellett tartalmaz-e hérodotosi reminiscenciákat is. Ha elfogadjuk, hogy Hérodotos kevéssel Kr. e. 425 előtt olvasta fel, illetve adta ki az athéni (vagy az olympiai) közönségnek művét, könnyen elképzelhető, hogy egy-két hírhedt helyet Aristophanés kipellengérezett, miként ezt a 524—527. versekről sokan feltételezik, ahol a peloponnésosi háború okaként a kölcsönös nőrablást (vö. Hérodotos I. 1—5) említi a komédiáiról.²³

Ezen, már az ókorban kialakult pajzán értelmezés mellett azonban a perzsa szemeknek van egy komolyabb keleti hagyománya — magánál Hérodotosnál is. Az I. könyv 114. fejezetében a királyt játszó gyermek Kyros híres jelenete, mikor egyik pajtását a βασιλέως ὀφθαλμός hivatalára érdemesíti, bizonyítottan keleti eredetű irodalmi topos.²⁴ A témára vonatkozó kutatásokat ismertető Shahbazi érvei alapján

¹⁹ N. G. Wilson: Scholia in Aristophanis Acharnanenses. Groningen 1975. 21 sk. ad locum 95a. ἔσκευασμένος δὲ ἦν ὁ Πέρσης, δέρμα ἔχων καθειμένον εἰς τύπον τοῦ τε πάγωνος καὶ τοῦ στόματος ὡς ἂν προσωπεῖον.

²⁰ J. S. Morrison—R. T. Williams: Greek Oared Ships 900—322 B.C. Cambridge 1968. 283—284 skk.

²¹ A. H. Sommerstein: The Comedies of Aristophanes. Vol. 1. Acharnians. Warminster, repr. 1998. 162 sk.

²² Feltűnő, hogy Aristophanés itt a νεώσοικος (hajószín) szót egyes számban használja, holott a klasszikus görög irodalomban erre elvétve van csak példa. A kifejezés többes számban fordul elő. Az egyes szám használata az erótikus képpel lehet összefüggésben, ha az esetleges metrikai okkal nem számolunk.

²³ L. Edmunds: Aristophanes' Acharnians. YCS 26 (1980) 12—13, a szerző paródiáról beszél a paródiában.

²⁴ A kifejezés, βασιλέως ὀφθαλμός vagy ὀφθαλμοί, több helyen ismert fogalomként bukkan fel a görög irodalomban. Vö. Aisch. *Per.* 979, Her. I. 114, Aristoph. *Ach.* 92, Xen. *Kyr.* VIII. 2. 10—12, Plut. *Artax.* 12. A cím értelmezési lehetőségeiről, az egyes-, illetve többes szám kérdéséről, valamint a perzsa

— az Achaimenidák korát megelőzve — Mithra isteni királyságának földi másaként az iráni uralkodóknak ezerszámra voltak „szemei” és „fülei”, akik a jog és igazság felett örökődő uralkodót segítették. Titkosszolgálati feladatokat és egyéb különleges megbízatásokat teljesítettek vagy akár a király személyét képviselve követségben jártak. A „szemek” felett talán egy főember, a βασιλέως ὀφθαλμῖος (egyes szám) állt.²⁵ Véleményünk szerint a Hérodotosnál olvasható perzsa követjárás leírásában is ezekre a teljhatalmú megbízottakra utal az ὀφθαλμοί kifejezés, akik magát a perzsa uralkodót képviselik. A szóválasztás csak részben tekinthető merész metaphorának, az iráni királyság ideológiája legalább annyira tetten érhető benne. Sőt, alighanem, a történetben a keleti uralkodó legitimitására, valamint uralmának elvesztésére (a *translatio imperii*-re) vonatkozó iráni hagyomány elemeit fedezhetjük fel. Hérodotos, mint számos más alkalommal művében, alighanem itt is egy keleti ihletésű novellát mesél el.²⁶ Természetesen nem tudhatjuk, vajon az uralkodó törvényes hatalomgyakorlására vonatkozó jellegzetességeket tudatosan jelenítette-e meg. Annyi azonban bizonyos, hogy mintegy 100 évvel később Alexandros udvari történetírói e hérodotosi elbeszélést a makedón király perzsa trónigényének igazolására használták fel.

Melyek ezek az elemek?²⁷ Mindenekelőtt a követeknek nincs nevük, de heten vannak, mégpedig főemberek. A hetes szám nagy múltra tekint vissza egy-egy uralkodó legitimitásával kapcsolatban is, gondoljunk akár a híres hérodotosi helyre (III. 70-től), ahol Dareios hetedmagával vet véget a mágusok uralmának, majd pedig hetedmagával beszélget az ideális államformáról. Az isten által adott uralkodói legitimitás kérdése mindvégig jelen van a történetben, miként a Dareios megválasztását kísérő égi jelek is bizonyítják. De ennél tovább mehetünk, Yima, az iráni uralkodók mitikus előképe, a *kosmos* királya a hagyomány szerint a hétszatatú földön tartja kezében a főhatalmat.²⁸

A perzsa követek a szabad nők, hites feleségek (anyák és nővérek) követelésékor perzsa szokásokra hivatkoznak a makedón szokásokkal szemben. Csakhogy ilyen szokások nem léteztek. Az ókori testimóniumok alapján az Achaimenida-vacsora azon pontján, mikor illetén élvezetek kerültek terítékre, a szabad nők elhagyták a

kifejezésről vö. *H. H. Schaefer: Iranica. 1. Das Auge des Königs.* Berlin 1934. 4 sk. és *R. N. Frye: The History of Ancient Iran.* München 1984. 108—109 skk. további irodalommal.

²⁵ *A. Sh. Shahbazi: Irano-Hellenic notes. 2. The 'King's Eyes' in Classical and Iranian Literature.* AJAH 13 (2) (1988) 183.

²⁶ Az óperzsa novella létezéséről, illetve Hérodotos és az óperzsa novella kapcsolatáról vö. *Harmatta János: Hérodotos és az óperzsa novella.* Ant. Tan. 43 (1999) 39—51.

²⁷ A hérodotosi történetek orientális jellegzetességeinek vizsgálata során biztos alapról indulhatunk. Vö. *H. Kleinknecht: Herodotos und die makedonische Urgeschichte.* Hermes 94 (1966) 134—46. *Borzák István: Népmese? Királytörténet? Rituális dráma?* MTA I. Osztályközlemények 33 (1982) 103—110 (repr. in: *Borzák István: Dragma I.* Budapest 1994. 79—86. *Borzák István: Antigonos aranyvetése.* Ant. Tan. 31 (1984) 229—232 (repr. in: *Borzák István: Dragma I.* Budapest 1994. 71—74).

²⁸ *Geo Widengren: Die Religionen Irans. Die Religionen der Menschheit XIV.* Stuttgart 1965. 55 sk.

férfiak termét és *παλλακαί* vonultak be helyükre.²⁹ (Ez a szerepcsere itt is megjelenik bizonyos fokig, de az ágyasok helyett a *hybris*-t megbosszuló nőnek öltözött ifjak jönnek vissza.) A királyt és hatalmát megszemélyesítő követek tehát lábbal tapossák a perzsa szokásjogot. Egyik modern kommentátor arra utal, hogy ezt csak távol az otthontól, a szabadabb külföldi közegben merték megtenni. Talán azonban többről van itt szó. Egyfelől az uralkodót jellemző igazságosság feladásáról, a hatalom legitimitásának eljátszásáról, mely az iráni hagyomány szerint a *χvarənah-*, az uralkodó hatalmát jelentő dicsfény elvesztését jelenti. Yima, a fent említett őskirály hazudott és ennek büntetéseképpen veszítette el hatalmát.³⁰ Képletesen értelmezve az *ἀλγηδόνες ὀφθαλμῶν* a követek fizikai fájdalma, pusztulása lesz. Másfelől tekinthetjük úgy, hogy az uralkodói dicsfényt (*χvarənah-*) hordozó királyi nőket a makedónok — sőt, erőteljesen hangsúlyozva — a görögök (*ἄνθρωπος Ἕλληνα* — mondja magáról Alexandros) nem adják ki kezükből a perzsáknak. Általában a történet keleties íze utal Van Groningen is, aki *Eszter könyvének* egyes jeleneteivel vél rokonságot felfedezni.³¹ Hozzátehetjük, hogy az ószövevényi történetben a királynét ugyancsak hét főember keresi fel a nagykirály kérésére, és Vasti vonakodása itt is hatalmi változást, történetesen saját bukását vetíti előre.

A *translatio imperii* motívumainak jelenléte mellett szól szerintünk az elbeszélés Hérodotosi komponáltsága is. Úgy tűnik Hérodotos a vacsorát (*δειπνον*) általában olyan irodalmi keretnek használja művében, ahol a beszédek és egyéb megnyilvánulások rendre a hatalom átszállását harangozzák be. Itt csupán két markáns vacsorajelenetet (*δειπνον*) említünk meg: az egyikben (VI. 129) Hippokleidés széles jókedvében szemérmetlen táncával „eltáncolja” Kleisthenés tyrannos lányának már-már elnyert kezét. A másikban (III. 42) Polykratés hívja vacsorára a halászt, aki elhozta neki azt a halat, amelyki lenyelte a gyűrűjét.

Az uralkodó törvényes és igazságos hatalomgyakorlásának kérdése látszik tehát sűrűsödni az *ἀλγηδόνες ὀφθαλμῶν* kifejezésben, melyet leginkább a harmadik ókori forrás, az *Alexandros-vita* szöveghelyein láthatunk. Plutarchos művének 21. fejezetében a nagy Alexandros szájából hangzik el a perzsa követek egykori kijelentése, mikor a hódító önuralmat (*ἐγκράτεια*) tanúsítva szemléli a gyönyörű perzsa nőket, éppen Dareios háza népét (anyját és feleségét). Alexandros történetesen maga is vacsorához készülődik: „Amikor vacsorához ült, valaki megmondta neki, hogy ... Többi királyi foglyáról, amikor látta, hogy milyen szépek és sudár termetűek, Alexandros tréfásan csak ezt mondta: »Gyötrellem a szemnek látni ezeket a perzsa nőket.« De mikor szépségüket szembeállította a maga önmérsékletének és önural-

²⁹ Plut. *Mor.* 140b. Vö. P. Briant: *Histoire de L'empire Perse. De Cyrus à Alexandre.* Paris 1996. 296 sk.

³⁰ *Yašt* 19: 30—36, 38, 45—46, vö. Geo Widengren: *Iranische Geisteswelt. Von den Anfängen bis zum Islam.* Baden-Baden 1961. 265 és 274—276 skk.

³¹ B. A. van Groningen: *Herodotus' Historieen, met inleiding. Commentar op Book IV—VI.* Leiden 1966². 85 sk.: „dit geschiedde in werkelijkheid slechts bij hoge uitzondering; vgl. De treffende parallel in Esther I, 11 v., waar de konigin ook weigert te komen.”

mának szépségével, úgy ment el mellettük, mintha élettelen szobrok lettek volna.”³² A jelenet mellé az életrajz további két helyét lehet állítani. A 30. fejezetben Dareios felesége halálhírért veszi hű eunuchja jelentése alapján. A feleséggel esetleg Alexandrosra szállt *χαραnah*- féltése mellett ugyanennyire szembetűnő, hogy Dareios arra az esetre, ha neki magának buknia kell, Alexandrosnak kéri istenétől, Ahura Mazdától a királyságot, mert önmegtartóztatásával kiérdemelte azt. A Dareios szájába adott legitimáció legfőbb eleme ismét a józan önuralom: σωφροσύνη és ἐγκρά-τεια. A királyi nők megszemlélésének jelenetébe ágyazott és az ἀληθδόνες ὀμμάτων kifejezésben megjelenített erény hordozza tehát Alexandros uralkodói hivatását. E gondolatot támasztja alá a plutarchosi életrajz 43. fejezete is. Dareios utolsó szavaival itt újra Alexandros hatalmát ismeri el, és újfent makedón ellenfele nagylelkű bánásmódjára (ἐπιεικεία) hivatkozik: „Minden bajom közt az az én legnagyobb szerencsétlenségem, te derék ember, hogy nem tudom viszonzni a jót, amit tettél velem. Alexandros majd megfizet jószágodért, Alexandrosnak pedig az istenek azért, mert kegyes volt anyámhoz, feleségemhez és gyermekeimhez. Rajtad keresztül nyújtom neki baráti jobbjomat.”³³

Az életrajz 30. fejezetében név szerint említett perzsa főisten ismerete Plutarchos olyan forrására utal, mely a perzsa hagyományokhoz igazítva tudatosan igyekezett felépíteni Alexandros törvényes trónutódlását. Arthur Fränkel és újabban Hammond kutatásai alapján bizonyosnak látszik, hogy a 21., a 30. és a 43. fejezetek forrása egyaránt Kleitarchos, illetve végső soron az Alexandros közvetlen környezetéhez tartozó és a perzsa uralkodói hagyományt jól ismerő Kallisthenés volt.³⁴ Úgy látszik, Kallisthenés mindent elkövetett, hogy Alexandrost törvényes perzsa uralkodónak mutathassa be. Valószínűleg szintén neki köszönhetjük a kilfikai előnyomulás — Plutarchos szerint is túlzóan — drámai ecsetelését (17. fejezet), ahol a tenger visszahúzódik a hódító Alexandros előtt. A jelenség az iráni hagyomány alapján az uralkodót kísérő dicsfény (*χαραnah*-) jelenlétét bizonyítja.³⁵

A Hérodotos-reminiszcencia sem kivételes. A szakirodalomban feltárt ilyen helyek közül itt csupán a sorrendben első, a 2. fejezetben szereplő Philippos-álomra

³² Plut. *Alex.* 21. Máthé Elek fordítása. Τρεπομένῳ δὲ πρὸς τὸ δεῖπνον αὐτῷ φράζει τις ... τὰς δ' ἄλλας αἰχμαλώτους ὄρων ὁ Ἀλέξανδρος κάλλει καὶ μεγέθει διαφερούσας, ἔλεγε παίζων ὡς εἰσὶν ἀληθδόνες ὀμμάτων αἱ Περσίδες, ἀντεπιδεικνύμενος δὲ πρὸς τὴν ἰδέαν τὴν ἐκείνων τὸ τῆς ἰδίας ἐγκρατείας καὶ σωφροσύνης κάλλος, ὡσπερ ἀνύχους εἰκόνας ἀγαλμάτων παρέπεμπεν.

³³ Plut. *Alex.* 43. Máthé Elek fordítása. ὦ ἄνθρωπε, τοῦτό μοι πέρασ γέγονε δυστυχίας ἀπάσης, εὖ παθεῖν ἀμείψασθαι μὴ δυνάμενον· ἀλλ' Ἀλέξανδρος ἀποδώσει σοι τὴν χάριν, Ἀλεξάνδρω δ' οἱ θεοὶ τῆς εἰς μητέρα καὶ γυναῖκα καὶ παῖδας τοὺς ἔμοιους ἐπιεικείας, ἧ ταύτην δίδομι τὴν δεξιάν διὰ σοῦ. ταῦτ' εἰπὼν καὶ λαβόμενος τῆς τοῦ Πολυστράτου χειρὸς, ἐξέλιπεν.

³⁴ A. Fränkel: *Die Quellen der Alexanderhistoriker. Ein Beitrag zur Griechischen Litteraturgeschichte und Quellenkunde.* Breslau 1883. 327—328 skk. és passim; N. G. L. Hammond: *Sources for Alexander the Great. An Analysis of Plutarch's Life and Arrian's Anabasis Alexandrou.* Cambridge 1993. 64 sk.

³⁵ Kallisthenes, FGrH 124 F 31. Vö.: J. R. Hamilton: *Plutarch Alexander. A Commentary.* Oxford 1969. 44 sk., *Kopeczky Rita: A perzsa királyságideológia egy eleme Xenophón Anabasisában.* Ant. Tan. 44 (2000) 43—50.

utalunk. „To a Greek reader this should recall the dream of the mother of Pericles, as told by Herodotus (6.131)”.³⁶ Mossman hangsúlyozza, hogy az *Alexandros-életrajz* egyes tragédiába illő jelenetei párhuzamba állíthatók Hérodotosz szövegével.³⁷

Összegezve tehát elmondhatjuk, hogy Kallisthenész többek között a Makedóniában járt egykori követek hérodotoszi történetét és végzetes kijelentését (*ἀλγηδόνες ὀφθαλμῶν*) felhasználva próbálta megerősíteni Alexandrosz uralkodói legitimitását. Kallisthenész tehát a maga „Sándor-regényében” az ominózus kijelentést a *translatio imperii* összefüggésében értelmezte. Az értelmezés alapját jelentő elemek valóban föllelhetők Hérodotosz előadásában is, aki, mint művének számos más helyén, egy keleti novellát ültetett át görög környezetbe.

SUMMARY

The paper is a new interpretation of the story about the seven Persians in Herodotus 5. 18—21. The Persian legates describe with a strange expression: *ἀλγηδόνες σφίσι ὀφθαλμῶν* the Macedonian women in the dinner-party. After killing all the drunken and violent Persians Alexander I. manages to avoid the revenge of the empire by a dynastic marriage. The Greek expression became a well-known oddity in antiquity. Beside the explicit criticism in Ps. Longinus and Eustathius, perhaps also Aristophanes refers to it in his famous scene in the *Acharnians* about Ps. Artabazus. The story has a strong oriental colouring. There are certain elements, which refer to the question of legitimacy of an oriental king. The seven legates representing the great-king by alienating themselves from Persian customs suffer justly, like the mythical king Yima. Callisthenes, the intimate historian of Alexander the Great in order to legitimate his king's succession in the Persian throne distorts this story from Herodotus. The expression in Alexander's mouth — quite in opposite of the behaviour of the seven Persians — proves the self-control and the — by Darius justified — succession of the Macedonian king.

Keywords: pain of the eyes, justification of the claim to the throne

³⁶ L. Pearson: *The Lost Histories of Alexander the Great*. New York 1960. 11 sk.; vö. J. R. Hamilton: i. m. 3 sk.

³⁷ J. M. Mossman: *Tragedy and Epic in Plutarch's Alexander*. In B. Scardigli (szerk.): *Essays on Plutarch's Lives*. Oxford 1995. 227 sk. A síró Xerxész képzetéhez vö. *Borszák István: A síró Xerxész (Két Hérodotosz-anekdota változásai)*. *Ant. Tan.* 12 (1965) 231—41 (repr. in *Borszák István: Dragma I.* Budapest 1994. 20—9 skk.).

ŐSZ FERENC

KLEOMENÉS — A NEGATÍV HAGYOMÁNY EREJE*

I. Kleomenés, spártai király, az ókor egyik kevésbé ismert, ám annál jelentősebb személyisége. A történetírói hagyomány torzításai miatt nehezen ismerhető fel valódi szerepe, ám minden jel arra utal, hogy nélküle sem Spárta politikája, sem a Kr. e. 6/5. század fordulójának görög világa nem értelmezhető igazán. Ezen dolgozat a Kleomenésre vonatkozó ókori adatok vizsgálatával igyekszik fényt deríteni a „negatív hagyomány” lehetséges okaira, és így árnyaltabb képet adni a kor viszonyairól.

Kulcsszavak: Kleomenés, Spárta, Hérodotos, történetírás, hagyomány, Démaratos, elfogultság, alkmeónida, perzsa, peisistratida

Hogy egy-egy történeti személyről milyen kép maradt meg a kései utókorban, nagyrészt azon múltott, miként viszonyultak hozzá a kor meghatározó írói és gondolkodói: így történhetett, hogy egyesek méltatlanul szereztek hírnevet, másokat pedig — érdemeik ellenére — feledésben hagyott vagy rágalmakkal illetett a hálátlan utókor. Még inkább igaz ez a — közhelynek tűnő — megállapítás, ha olyan korszakban élt az illető személy, amelyről kevés forrás maradt ránk. Az efféle esetekben akár egyetlen történetíró hamis állításai is igen hatásosak lehetnek.

Dolgozatomban azt kívánom bemutatni, hogyan érvényesülnek a fenti „tételék” Kleomenés spártai király, Anaxandridés fia, esetében, aki — e név viselőjeként elsőnek — a Kr. e. 6/5 század fordulója körül uralkodott.

Az első intő jel éppen Kleomenés „hírneve”: míg (az ifjabb) Miltiadés vagy az athéni „reformer” Kleisthenés személye — legalábbis névről — ismert mindazok körében, akik akár csak érintőlegesen is kapcsolatba kerültek az ókori görög poliszvilág történetével, Anaxandridés fia nem véste így be magát az utókor emlékezetébe. Jobbára csak a specialistáknak jut eszükbe valami a neve hallatára. Ám ez a jelenség nem újkeletű: már az antikvitásban sem tartozott a közismert történeti személyek

* A jelen tanulmánynak egy korábbi, rövidebb változata hangzott el az V. Magyar Ókortudományi Konferencián (Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Piliscsaba, 2002. május 23—25.). A kutatást az OTKA T 34.628 számon támogatta.

körébe. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy regényes életéről egyetlen életrajz sem született, noha efféléből igen bő termést produkált az ókori irodalom.

Látható lesz, milyen feszültség, milyen ellentmondás érezhető Kleomenés valódi szerepe, tettei és a róla szóló, személyét tendenciózusan rossz színben feltüntető történetírói hagyomány között, így az olvasó — reményeim szerint — megismerheti e méltatlanul mellőzött spártai király jelentőségét.

1. Kleomenés személye az ókori irodalomban

Kleomenés legkorábbi említését Hérodotosnál találjuk, aki ezzel nagyban meghatározta e spártai király későbbi „sorsát”. A mű 5. könyvében érkezik Spártába a milétosi Aristagoras, hogy katonai segítséget kérjen az (egyébként általa elindított) ión felkelés leverésére készülő perzsák ellen.¹ Itt bocsátkozik a történetíró — szokásához híven — egy nagyobb kitérőbe:² elmeséli a Spártában uralkodó egyik király, az Agiada-ághoz tartozó Kleomenés, hatalomra jutását. Mivel Anaxandridésnek nem született gyermeke az első feleségétől, az ephorosok — nehogy kihaljon ez a királyi család — felszólították a válásra és az újbóli házasodásra. Ő azonban nem akart beleegyezni. Ekkor — a férfitermészet ismeretében és némi fenyegetőzés bevetésével³ — kompromisszumos megoldást ajánlottak: térjen át a többnejűsége (noha ez a dolog — legalábbis Hérodotos szerint — «οὐδαμῶς Σπαρτητικά»⁴). Anaxandridés tehát másodszor is megházasodott: ebből a frigyből született Kleomenés. Ám hamarosan az első feleség is teherbe esett, és súlyos gyanúsítgatások közepette — amelyek a második asszony családjától⁵ származtak — világra hozta Dórieust. Sőt ezután még két fiúgyermeket szült: Leónidast, a thermophylai csata hőst, és Kleombrotost. Kleomenés anyja viszont nem ajándékozta meg további utódokkal Anaxandridést.⁶

Anaxandridés halála után a legidősebb fiúgyermek, Kleomenés, lett a király. A spártai hagyományok szerint teljesen helyénvaló volt ez az örökösödési rend. Épp ezért kelti fel az olvasó figyelmét Hérodotos megjegyzése: «Τῆς δὲ Σπάρτης Ἀναξανδρίδης μὲν ὁ Λέοντος οὐκέτι περιεὼν ἐβασίλευε, ἀλλὰ ἐτελευτήκει, Κλεομένης δὲ ὁ

¹ Hér. 5, 38,2: «αὐτὸς ἐς Λακεδαίμονα τριήρει ἀπόστολος ἐγένετο, ἔδεε γὰρ δὴ συμμαχίης τινός οἱ μεγάλης ἐξευρεθῆναι» Hérodotos művét *H. B. Rosén* kiadása (Leipzig 1987, Teubner) alapján idézem.

² Hér. 5, 39—41.

³ Hér. 5, 40,2: «μή τι ἄλλοῖον περὶ σεῦ Σπαρτητῆται βουλευούσωνται»

⁴ Hér. 5, 41,1.

⁵ A híres ephoros Khilón rokonságáról van itt szó. (Hér. 5, 40 és 6, 65.)

⁶ Tudni kell, hogy Kleomenés fiúutód nélkül halt meg, tehát — hosszabb távon — az első asszony szülöttei határozták meg a család sorsát. Az Agiada ág trónján féltestvére, Leónidas követte, miután feleségül vette Kleomenés egyetlen lányát, Gorgót. A spártai királyi családokon belül ugyanis nem volt ritka a rokonházasság. Például Anaxandridés első felesége, Lampitó, egyben az unokahúga is volt (Hér. 5,9,1). A másik (Euryontiada) királyi családban pedig Archidamos (Kr. e. 469—427) saját nagynénjét vette feleségül.

Ἄναξανδρίδew εἶχε τὴν βασιλιήν, οὐ κατ' ἀνδραγαθὴν σχών, ἀλλὰ κατὰ γένος.»⁷ Nem kiválósága miatt lett Kleomenésből Spárta egyik királya, hanem egyszerűen szerencséje volt: korábban született, mint féltestvére Dórieus, aki — a következő súlyos megfogalmazás szerint — minden tekintetben derekabb volt: «ὁ μὲν δὴ Κλεομένης, ὡς λέγεται, ἦν τε οὐ φρενήρης ἀκρομανής τε, ὁ δὲ Δωριεὺς ἦν τῶν ἡλικίων πάντων πρῶτος εὗ τε ἐπίστατο κατ' ἀνδραγαθὴν αὐτὸς σχήσων τὴν βασιλιήν. ὥστε ὧν οὕτω φρονέων, ἐπειδὴ ὁ τε Ἄναξανδρίδης ἀπέθανεν καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι χρωόμενοι τῷ νόμῳ ἐστήσαντο βασιλεία τὸν πρεσβύτατον Κλεομένεα.»⁸

Az idézetben szereplő, Kleomenés jellemzésére használt jelzők vizsgálata fényt deríthet néhány érdekes összefüggésre. Az «ἀκρομανής» szónak ugyanis ez az egyetlen előfordulása Hérodotosnál. Sőt a görög irodalomban, Homérostól egészen a Kr. u. 4. századig,⁹ csupán egyetlen további helyen szerepel: a késő antik Iulius Pollux-féle Onomasticonban, és ott is csupán ehhez a hérodotosi helyhez kapcsolódó magyarázatként. A jelző tehát az antikvitásban gyakorlatilag *hapax legomenon*. Értelmezésében is megfigyelhető némi bizonytalanság: A Liddell—Scott szótár szerint „on the verge of madness, somewhat mad”, vagyis „kissé őrült”. Ezt a jelentést az «ἀκροθώραξ» szó Hésychiosnál található «ἡμιμέθυσος»¹⁰ értelmezése támasztja alá. Az ἀκρο- előtag azonban nemcsak a szélét, hanem (átvittven) a csúcsát is jelentheti egy fogalomnak.¹¹ Ezt a jelentést fogadja el Macan, mikor a „stark mad” kifejezéssel adja vissza az «ἀκρομανής» szót,¹² amit megerősít az «ἀκράχολος» egyik aristotelési, „értelmezett” előfordulása¹³ is.

A Kleomenés jellemzésére használt másik jelző, az «οὐ φρενήρης» viszont több alkalommal is előfordul Hérodotosnál: a 3. könyvben három helyen is ezt a kifejezést használja, még hozzá annak a Kambszésnek a jellemzésére, aki — épp Hérodotos műve alapján — az őrült zsarnok egyik archetípusává vált az európai irodalomban:¹⁴ 1) — ὁ Καμβύσης ὀργὴν ποιησάμενος ἐστρατεύετο ἐπὶ τοὺς Αἰθίοπας ... ἐμμανής τε ἐὼν καὶ οὐ φρενήρης (3, 25, 1—2) — 2) — Καμβύσης δέ, ὡς λέγουσι Αἰγύπτιοι, αὐτίκα διὰ τοῦτο τὸ ἀδίκημα ἐμάνη ἐὼν οὐδὲ πρότερον φρενήρης. (3, 30,1) — 3) — «Πρηξάσπεα δὲ ὀρῶντα ἄνδρα¹⁵ οὐ φρενήρεα καὶ περὶ ἐωυτῶ δειμαίνοντα (3, 35, 4).

⁷ Hér. 5, 39.

⁸ Hér. 5, 42,1—2. Magyarul: Állítólag ez a Kleomenés nem volt egészen épelméjű, hanem nagyon is (vagy: kissé) eszelős, Dórieus viszont kiemelkedett valamennyi kortársa közül, s jól tudta, hogy kiválósága miatt övé lesz a királyság.

⁹ A kereséshez a TLG-2000 CD-ROM-ot használtam, ami (a kiadó állítása szerint) Homérostól a kora bizánci időszakig minden ismert görög (irodalmi) szöveget tartalmaz, a feliratos anyag kivételével.

¹⁰ „slightly drunk”

¹¹ Erre az értelmezésre Ritoók Zsigmond hívta fel a figyelmemet.

¹² R. W. Macan: Herodotus. London 1895. Appendix VII. p. 85.

¹³ Aristoteles EN 1126a18.

¹⁴ Kambszés alakját valószínűleg az egyiptomi papi hagyomány feketítette be, Hérodotos pedig — egyiptomi utazása idején — éppen ebből a kútböből merített. (A. R. Burn: Persia and the Greeks. New York 1962. 82 p.) Később egyes római császárok (pl. Nero) zsarnoki portréinál köszönnek vissza Kambszés tettei.

¹⁵ sc. Καμβύσην»

Az őrjöngés vagy őrülség mellett Kleomenés fontos — negatív — jellemzője még (és nem csupán Hérodotosnál) a vallási tilalmak semmibevétele, ami szintén Kambysés zsarnoki portréjához közelíti őt: 1) A peisistratidák elűzését követően beavatkozott, Isagoras oldalán, az athéni belpolitikai harcokba (Kr. e. 508.). Miután sikeresen elfoglalta az Akropolist, a papnő tiltó szavával mit sem törődve belépett Athéné¹⁶ szentélyébe. (Hér. 5, 72) — 2) Pausanias beszámolója szerint (Descriptio Graeciae 3, 4,2) Kleomenés, Athén ellen indított egyik hadjáratában, feldúlta az eleusisi istennőknek szentelt Orgas nevű területet. — 3) Amikor Sépeiánál győzelmet aratott Spárta nagy riválisa, Argos felett, felgyújtatta azt a *szent* ligetet, ahová az ellenség életben maradt katonái menekültek. (Hér. 6, 80) — 4) Az említett győzelem után, ezer válogatott harcos kíséretében vonult el az Argostól északkeleti irányban mintegy 8 kilométerre található Héra-szentélyhez, hogy áldozatot mutasson be. Mikor a pap¹⁷ tiltakozott ez ellen, mondván, hogy idegennek itt tilos áldozni, Kleomenés a helótákkal hurcoltatta el az oltártól, majd megkorbácsoltatta. (Hér. 6, 81)

Ennyi negatívum után az olvasó már nem is csodálkozhat Kleomenés halálának körülményein. Őrülség szállta meg:¹⁸ valahányszor szembetalálkozott egy spártai polgárral, jogarával (sképtron) az arcába akart csapni. Rokonai erre kalodába zárták. Itt követett el öngyilkosságot, méghozzá szörnyű módon: az őrizetével megbízott helótától (fenyegetéssel) egy kést szerzett, majd ezzel szabdalta végig saját testét a lábujjától kezdve a gyomráig (Hérodotos finom aprólékossággal ecseteli az öngyilkosság folyamatát), míg meg nem halt.¹⁹

Természetes, hogy az említett párhuzamok felvetik a topikus ábrázolás lehetőségét Kambysés és Kleomenés esetében. Nyilván az «οὐ φρενῆρης» jelző illetén használata sem a véletlen műve a hérodotosi szövegben. Talán épp a vallási tilalmak megcsúfolása, ami jellemző volt mindkét uralkodóra, inspirálta Hérodotost a finom párhuzamok megalkotásában. Mindazonáltal hiba lenne Kleomenés alakját csupán a történetíró Kambysés-ábrázolásából származtatni.²⁰ A hérodotosi szöveg mélyebb vizsgálatából kiderül, hogy az egymásnak ellentmondó hagyományok olykor következetlen egybegyűréséről van itt szó, ami sokkal árnyaltabbá teszi a képet. Mielőtt ennek elemzésébe fognánk, röviden vázoljuk fel Kleomenés „Hérodotoson túli” utóéletét!

Úgy tűnik, a Kr. e. 5. század második felében Athén városában széles körben ismert volt Kleomenés személye, ám nem örvendett jó hírnévnek, inkább a durva tréfálkozások tárgyát jelentette. A Kr. e. 411-ben színre vitt Lysistratében Aristopha-

¹⁶ W. W. How—J. Wells: Commentary on Herodotus. Oxford 1912. A kommentár szerint valószínűleg az Erechteumban lévő Athéné Polias szentélyről van szó, bár lehetséges a régi Hekatompedonnal való azonosítás is.

¹⁷ Talán egy templomszolga, nem pedig Héra papnője. (How—Wells: i. m.)

¹⁸ «ὀπέλαβε μανίη νοῦσοσ» (Hér. 6, 75)

¹⁹ Hér. 6, 75,2—3

²⁰ Vö. A. Griffiths: Was Kleomenes Mad?, in: A. Powell: Classica Sparta, London 1989. 51—78.; Griffiths kissé túlértékeli a Kambysés és Kleomenés közötti vélt vagy valós párhuzamok jelentőségét.

nés tesz róla említést. A rá jellemző éles gúnnyal afféle koszos csirkefogóvá degradálja Spárta egykori királyát:

ἐπεὶ οὐδὲ Κλεομένης, ὃς αὐτὴν κατέσχε πρῶτος,
ἀπῆλθεν ἀψάλακτος, ἀλλ'
ὄμως Λακωνικὸν πνέων
ῥυγετο θῶπλα παραδοῦς ἐμοί,
σμικρὸν ἔχων πάνυ τριβώνιον,
πινῶν ρύπ', ἀπαράτιλος,
ἔξ ἐτῶν ἄλουτος.
Οὕτως ἐπολιόρησ' ἐγὼ τὸν ἄνδρ' ἐκεῖνον ὠμῶς
ἐφ' ἑπτακαίδεκ' ἀσπίδων πρὸς ταῖς πύλαις καθεύδων.

(Lysistraté 273—282)²¹

A kontextusból kiderül, hogy ezt a történetet — és ezen keresztül Kleomenés nevetességé tett alakját — szinte mindenki ismerte a városban.

Majd öt évszázadnyi szünet következik ezután, legalábbis a ránk maradt források tekintetében. Ugyanis a következő szerző, aki említést tesz Kleomenésről, a Kr. u. 1. században alkotó Plutarchos. Az «Ἀποφθέγματα Λακωνικά» címet viselő írásából²² egy kíméletlen, se embert se istent nem ismerő, gögös király képe bontakozik ki, aki ugyanakkor kemény, következetes és megvesztegethetetlen. «Γυναικῶν ἀρεταί» (Mulierum virtutes) című művében²³ egy Telesilla nevű költőnő, afféle Zrínyi Ilonaként, hősieien megvédi a sépei csatavesztés miatt férfiak nélkül maradt Argos városát. Az agresszor Kleomenés — természetesen — itt sem pozitív szereplő.

Végül Pausanias az, aki a Kr. u. 2. század végén, jórészt Hérodotosból merítve, teljessé teszi Kleomenés méltatlan szereplését. Művének harmadik, Lakóniát bemutató, könyvében részletesen tárgyalja e spártai király életét. A Pausanias által felsorolt események egyezései a hérodotosi forrást valószínűsítik, ami Kleomenés esetében egyet jelent a negatív ábrázolásmóddal: 1) ἐπεὶ ἀπέθανεν Ἄναξανδρίδης, Λακεδαιμόνιοι Δωριεῖα καὶ γνώμην Κλεομένουσ καὶ τὰ ἐς πόλεμον ἀμείνονα εἶναι νομίζοντες τὸν μὲν ἀπόσαντο ἄκοντες, Κλεομένει δὲ διδῶσιν ἐκ τῶν νόμων πρεσβεία τὴν ἀρχήν.

²¹ Arany János fordításában:

Hisz' lám Kleomenes, ki első bevette várunk' —
Se vitte szárazon el azt, de bár lakón dühöt lehelt,
Fegyvert lerakva távozék, ütött-kopott gúnyába csak,
Éhen, pizsokban, szőrösen, hat évig nem mosódva:
Úgy ostromoltam hősieleg innen ki azt a férfit
Tizenhat sor paizs megett aludván e kapuknál.

²² Moralia 223 A — 224 B

²³ Moralia 245 C — 245 F

(Descr. Graec. 3, 3,10)²⁴ — 2) Κλεομένης δὲ — ἐξώρμει γὰρ τὰ πολλὰ ἐκ τοῦ νοῦ (Descr. Graec. 3, 4,1).²⁵

Mindezen ókori szöveghelyek alapján könnyen arra a megállapításra juthatunk, hogy egy örült, zsarnokoskodó királynak kell tartanunk Kleomenést, aki ráadásul nem tűnik jelentős történeti személynek. Így az is teljesen érthető, miért nem készült róla életrajz az antikvitásban.

Ám vannak olyan jelek, olyan utalások forrásainkban, amelyek alapos elemzése megváltoztatja ezt az elnagyolt, rosszindulatot tükröző beállítást. A történeti valóság jobb közelítéséhez azonban meg kell próbálkozni Kleomenés életrajzában minél pontosabb rekonstrukciójával.

2. Kleomenés életrajza — rekonstrukció

2.1. A DATÁLÁS PROBLÉMÁI

Hérodotos figyelmes olvasója, ha a korabeli történeti eseményeket is nagyító alá veszi, észrevehet néhány olyan részletet, intő jelet, ami megkérdőjelezi a Kleomenésről kialakult (korábban vázolt) egyértelműen negatív képet.

Kleomenés neve 81 esetben fordul elő Hérodotos művében, ami — összehasonlítva más görög történeti személyiségekkel — föltöbb gyakorinak mondható: a plataiai győztes Pausanias 41-szer, a két Miltiadés²⁶ összesen 52-szer, Themistoklés neve pedig 51-szer bukkan fel a történetírónál. A 3—6. könyvekben — itt koncentrálnak ugyanis ezek az említések —, kijelenthetjük: Kleomenés (az egyik) főszeplő.

Persze, pusztán ez a számadat még kevés ahhoz, hogy a kor egyik meghatározó személyiségévé tegyük őt. Életének, tetteinek bemutatása viszont annál többet nyom a latban. Ehhez az első komolyabb lépcsőfokot az életrajz fő dátumainak, az uralomra jutás és a halál idejének meghatározása jelenti, különösen mivel ennek kapcsán súlyos ellentmondást találunk Hérodotos beszámolójában.

A történetíró művének 3. könyvében²⁷ ír arról, hogyan igázták le a perzsák Samost. A sziget ura Maiandrios, Polykratés utóda,²⁸ a perzsák elől menekülve Spár-

²⁴ „A lakedaimóniak Anaxandridés halála után — noha meggyőződésük szerint Dóreius értelme-
sebb és harcban vitézebb volt, mint Kleomenés — akaratuk ellenére lemondtak arról, hogy királlyá válasz-
szák, és a törvények értelmében, az elsőszülött jogán Kleomenésnek adták át a hatalmat.” (Muraközy
Gyula fordítása)

²⁵ „Kleomenés pedig, akinek gyakran voltak esztelen indulatkitörései...” (Muraközy Gyula fordítá-
sa)

²⁶ Miltiadés, Kypselos fia (az „idősebb M.”), valamint Miltiadés, Kimón fia (a Kr. e. 524/23-as év
archónja, a marathóni csata hőse).

²⁷ Hér. 3, 144—147.

²⁸ Hér. 3, 142,1.

tához fordult segítségért. Kincseivel próbálta meggyőzni a királyt, ám Kleomenés ellenállt minden megvesztegetési kísérletnek: nem volt hajlandó fegyveres segítséget nyújtani a samosi „trónkövetelőnek”.²⁹ Ezt a magatartást — a megvesztegethetetlenséget — mi akár pozitívumként is felfoghatnánk, de az 5. századi történetíró (a kis-ázsiai görög városok felszabadításának propagandáján nevelkedett) közönsége inkább a perzsáktól fenyegetett görög sziget elárulásaként értelmezhetette, holott valójában teljesen racionális katonai döntésről volt szó. Néhány évvel korábban ugyanis Spárta egy sikertelen „kalandba” keveredett: Kr. e. 524 körül az előzőtt samosi arisztokraták spártai támogatással akarták megbuktatni Polykratés tyrannisát (Hér. 3, 44—56). Jelentős lakón haderő vonult fel akkor a sziget ellen, így a bekövetkezett katonai fiaskó komolyan érintette Spárta presztízsét. A Maiandrios-féle segítségkérés Kr. e. 517 körül³⁰ történhetett. Tehát ekkor már Kleomenés volt a király, aki okult városának 524-es kudarcából, és nemet mondott a bizonytalan kimenetelű vállalkozásra.

A rivális uralkodójelölt, Dórieus, Spártából való távozása után mintegy 3 évvel, részt vett a Sybaris és Krotón között dúló háborúban, ami — Diodóros két szöveghegye alapján³¹ — Kr. e. 510-re tehető. Így Kleomenés hatalomra jutásának *terminus post quem*-je a Kr. e. 513-as esztendő.³² A korai datálás kérdéséhez az a hérodotosi részlet szolgáltat adatot,³³ ahol Athén és Plataia stratégiai szövetségkötéséről van szó. E szerint Kleomenés visszautasította a plataiaiak szövetségi ajánlatát,³⁴ mire azok Athénnal vették fel a kapcsolatot. Thukydides művéből (3, 68) tudjuk, hogy Plataia pusztulása (Kr. e. 427, a második peloponnésosi háború alatt) az említett szövetségkötés után 93 évvel következett be.³⁵ Ezt a datálást követve, arra a megállapításra juthatunk, hogy Kleomenés már 519-ben király kellett, hogy legyen.³⁶

²⁹ Hér. 3, 148.

³⁰ *W. G. Forrest: A History of Sparta 950—192 B. C.*, p. 85. Ez a datálás egyébiránt bizonytalan: Maiandrios perzsák általi elűzését (ami egyben a samosi tengeri hegemonia végét is jelentette) Kr. e. 517-re teszi a Diodóros nevéhez fűződő, tengeri hegemoniákat felsoroló lista, amit Eusebios Chronikonja őrzött meg. Ennek görög eredetije elveszett, egy örmény és egy latin (ez Hieronymus munkája) fordítása maradt ránk: az említett lista viszont csak az örmény szövegben szerepel. E forrás megbízhatósága erősen vitatott. *M. White: JHS 75 (1954) 37—38.*

³¹ XI 90,3 és XII 10,2.

³² *R. W. Macan: i. m. 84.*

³³ Hér. 6, 108.

³⁴ Politikai szempontok alapján ez is kitűnő, logikus döntés volt. A távoli és kicsiny Plataia nem lett volna védhető a peloponnésosi szövetség számára (Hér. 6, 108,2), Athénnal kötött szövetsége viszont hosszú időre kiélezte Athén és Thébai viszonyát, ami nagyon is érdekében állt Spártának (Hér. 6, 108,3), hiszen épp ekkor csatlakozott hozzá Megara, Athén szomszédja. Ezen érvek alapján (amelyeket egyébként maga Hérodotos ad Kleomenés szájába) éppenséggel a spártai király külpolitika iránti jó érzéke nyer bizonyítást.

³⁵ *G. L. Cawkwell: Cleomenes. Mnemosyne 46 (1993) 510.*

³⁶ *Hammond* meggyőző érvekkel utasítja el az esemény Kr. e. 509-re datálását, Kleomenés uralmának kezdetét pedig az 521/20-as évekre teszi. *N. L. G. Hammond: Plataea's Relations with Thebes, Sparta and Athens. JHS 112 (1992) 143—150.*

Az előzőekben felsorolt érvek alapján uralmának kezdetét a Kr. e. 519 és 513 közötti időszakban helyezhetjük el, és komoly bizonyíték szól a korábbi (Kr. e. 519-es) datálás érvényessége mellett.

Kleomenés halálának dátuma is bizonytalan. Aigina Kr. e. 492/91-ben a meghódolás jeleként földet és vizet adott Dareios követeknek. Az athéniak ekkor bevádolták a várost a peloponnésosi szövetség vezető állama, Spárta előtt. Kleomenés a szigetre utazott, hogy megbüntesse a felelősöket,³⁷ ám az aiginaiak megmakacsolták magukat: nem adták ki a bűnösöket, a város vezető polgárait. Hérodotos szerint a Kleomenésszel rivalizáló (és otthon ellene áskálódó) másik király, az eury Pontiada Démaratos³⁸ biztatására tettek így, az eljárás jogtalanságát hangoztatva: «ἀνευ γάρ μιν Σπαρτητέων τοῦ κοινοῦ ποιέειν ταῦτα, ὑπ’ Ἀθηναίων ἀναγνωσθέντα χρήμασι, ἅμα γὰρ ἄν μιν τῷ ἐτέρῳ βασιλεῖ ἐλθόντα συλλαμβάνειν.»³⁹ Hazatérve aztán — kihasználva a Démaratos származása körüli mendemondát⁴⁰ — lemondatja őt a királyságról, és ellenfelét Leótychidést segíti hatalomra. Ezután az új királlyal együtt keresi fel Aigina szigetét, ahol nem tudnak ellenállni ekkora külpolitikai nyomásnak, és túszként átadják a tíz legelőkelőbb polgárt: Kleomenés pedig kiszolgáltatja őket Athénak.⁴¹ Démaratos eltávolítását azonban ő sem úszta meg szárazon: ellenfelei (talán épp a lemondatott király rokonsága) elűzik Spártából. Kleomenés ekkor hazája ellen kezd szervezkedni,⁴² mire a megrettent spártaiak hazahívják: ekkor válik örültté és vet véget az életének.⁴³ Valószínű, hogy ezek az események az aiginai túszszedés utáni néhány éven belül történtek: minden bizonnyal még a marathóni csata (Kr. e. 490) előtt.⁴⁴

Az elmondottak alapján egy körülbelül 30 éves uralkodás képe rajzolódik ki előttünk, amely alatt a lakón állam — ahogy az a későbbiekből kiderül — hatalma és elismertsége csúcán van. Ennél is érdekesebb tény számunkra, hogy ebben az intervallumban Spárta szinte minden fontos külpolitikai lépése egyetlen személyhez, Kleomenéshez köthető. Éppen ezért érthetetlen Hérodotos megjegyzése, amit Kleomenés és féltestvére Dórieus ellentéte kapcsán tesz: «εἰ δὲ ἦν ἐσχετο βασιλευόμενος ὑπὸ Κλεομένεος καὶ κατέμενε ἐν Σπάρτῃ, ἐβασίλευσε ἄν Λακεδαίμονος, οὐ γὰρ τινα πολλὸν χρόνον ἦρξε ὁ Κλεομένης, ἀλλ’ ἀπέθανε ἄπαις θυγατέρα μούνην λιπών, τῇ

³⁷ Hér. 6, 49—50.

³⁸ A név dór alakja Damaratos.

³⁹ Hér. 6, 50,2: „különben sem a spártaiak megbízásából jár el, hanem az athéniakéból, akik megvesztegették: ha nem így volna, a másik király is vele jön, hogy elfogja a vétkeseket.” (*Muraközy Gyula* fordítása)

⁴⁰ Hér. 6, 61—64.

⁴¹ Hér. 6, 73.

⁴² Legalábbis Hérodotos ezt állítja, valószínűleg spártai források alapján. (Hér. 6, 74)

⁴³ Hér. 6, 74—75.

⁴⁴ L. H. Jeffery: *Greece before the Persian Invasion*, in: *Cambridge Ancient History IV*² p. 356—57.

οὐνομα τῆν Γοργώ.» (Hér. 5, 48)⁴⁵ Ez a kijelentés a korábban vázolt kronológia ismeretében menthetetlenül téves. Talán csak azzal magyarázható, hogy a történetíró forrásainak sokfélesége, vagy inkább azok Kleomenés-ellenessége miatt még önmagával is ellentmondásba keveredett. — Az efféle „egyenetlenség” azonban korántsem egyedülálló a Hérodotosi műben. Az őrütnek tartott, negatív jelzőkkel aposztrofált Kleomenés aiginai tevékenységével kapcsolatosan váratlanul az alábbi megjegyzést teszi a szerző: «Τότε δὴ τὸν Κλεομένεα εὐόντα ἐν τῇ Αἰγίνῃ καὶ κοινὰ τῇ Ἑλλάδι ἀγαθὰ προσεργαζόμενον ὁ Δημάρατος διέβαλε ...» (Hér. 6, 61,1)⁴⁶ — A „Hellas közjávára” vonatkozó kitétel a mű egész szellemiségének ismeretében egyértelműen pozitív kicsengésű,⁴⁷ sehogy sem egyeztethető össze a szerző korábban idézett véleményével. Ám Hérodotos ellentmondásossága a kutató számára olykor nagyon is hasznos lehet. Ugyanis a történetíró nem rostálta meg forrásait, nem alakított ki valamiféle „orthodox” nézetet az egyes eseményekről, hanem gyakran — párhuzamosan — egymással ellentétes hagyományokat közöl. (Kifejezetten hasznos ez a hérodotosi „inkonzisztencia”, amikor megpróbáljuk elkülöníteni a történetíró forrásait, illetve kimutatni a mögöttük álló szándékot, motivációt.)

Kleomenés értékelésénél különösen fontos az efféle „apró” megjegyzések alapos vizsgálata. Arra a kérdésre, milyen források rejtőzhetnek a hérodotosi beszámoló mögött, ki fogunk térni a későbbiekben. Ám előbb lássuk, milyen tettek köthetők a „jelentéktelen” Kleomenés uralkodásához.

2.2. KLEOMENÉS TETTEI

Ez a hosszú uralkodás Spárta történetének egy igen eseménydús szakaszát jelentette. A fokozott külpolitikai aktivitás is jelzi, hogy Kleomenés személyében egy céltudatos, önálló politikai elképzelésekkel bíró ember tölti be a lakón állam egyik irányítói posztját. Természetes, hogy nagyobb tettekbe vágva, számos ember érdekét sértette meg, így ellenségei igencsak megszorodtak és hatékonyan ártottak későbbi hírnevének. Épp ezért szükséges, hogy Kleomenés külpolitikáját ne az ellenfelei szemével nézzük — noha a történetírók szinte kizárólagosan az efféle véleményeket tálalják. Sokkal fontosabb annak megállapítása, milyen valós indokok állhattak egy-egy döntés háttérében, és hogy mi motiválta az eseményekről szóló beszámolók készítőit.

⁴⁵ „Pedig ha otthon marad (ti.: Dórieus), s kivárja Kleomenés uralkodását, ő lett volna Lakedaimón királya, mert Kleomenés nem sokáig ült a trónon, s ráadásul csak egy leány — Gorgó — maradt utána.” (Muraközy Gyula fordítása)

⁴⁶ „Akkor, amikor Kleomenés Aiginán időzött, és egész Hellas érdekében fáradozott, Démaratos áskálódni kezdett ellene...” (Muraközy Gyula fordítása)

⁴⁷ Hér. 7, 139 — „Athén dicsérete”

Az egyik (ebből a szempontból rendkívül jelentős) eseménysorozat a Peisistratidák elűzése Athénból, a város „felszabadítása a tyrannosok uralmától”. Több párhuzamos hagyomány is létezett ezzel kapcsolatosan. Az Athénban legismertebb és legnépszerűbb változatra vonatkozó thukydidési „kirohanások”⁴⁸ alapján sejtésünk lehet arról, hogyan viszonyult ehhez a verzióhoz egy korabeli, a történeti tisztánlátásra igen kényes értelmiségi. A történetírók nagyobb (és fontosabb) része ugyanis elismerte, hogy Spárta vagy inkább Kleomenés volt a tyrannos elűzője. Ezt a változatot írja le Hérodotos (5, 63—65) és Thukydidés (6, 59), valamint a (részben rájuk támaszkodó) aristotelési Ἴ�θηναίων πολιτεία (Ath. Pol. 19). Mindazonáltal — és ezen nem is csodálkozhatunk — az athéni gyomornak nehezeére esett lenyelni ezt a „békát”, vagyis hogy csupán a (Kr. e. 5. században már gyakorlatilag ellenséges) spártaiak segítségével tudtak megszabadulni a tyrannosuralomtól. Valószínűleg épp ezért formáltak zsarnokölő sztárokat, Athén felszabadítóit, Harmodisból és Aristogeitónból. A „zsarnokölők” szerepe aztán erősen fel lett nagyítva az athéni népies hagyományban. Jó példa erre az Athénaiosnál⁴⁹ megőrzött híres scholion,⁵⁰ a parosi márványkrónika beszámolója az eseményekről,⁵¹ valamint a zsarnokölők Athénban felállított, majd a perzsa pusztítás után azonnal pótoltt hősi szoborcsoportja. Ehhez kapcsolódott egyfajta állami (halott)kultusz, amint az Aristotelés beszámolójából (Ath. Pol. 58,1) kiderül. Még a „zsarnokölők” leszármazottai is részesültek az állami kedvezményekben (IG I³ 121).⁵²

Ám a megbízható történeti hagyomány is igyekezett eliminálni Kleomenés szerepét azzal a megjegyzéssel, hogy valójában az Alkmeónidák üzték el Hippiast: megvesztegették a Pythiát, aki jóslataival kényszerítette Spártát erre a hadműveletre.⁵³ Ennek az álláspontnak egyik legharcosabb képviselője éppenséggel az a Hérodotos, aki a Kr. e. 440-es években hosszabb időt töltött Athénban,⁵⁴ ahol — ez művének ilyen irányú elfoglaltsága miatt is valószínűsíthető — az Alkmeónidák, közelebbről a „klán” egyik prominens tagjának, Periklésnek a támogatását és vendégszeretetét

⁴⁸ Thuk. 1,202: «Ἀθηναίων γοῦν τὸ πλῆθος Ἰππαρχον οἴονται ὑφ' Ἀρμόδιου καὶ Ἀριστογείτωνος τύραννον ὄντα ἀποθανεῖν καὶ οὐκ ἴσασιν ὅτι ...»; 6,54,1: «ἐγὼ ἐπὶ πλείον διηγησάμενος ἀποφανῶ οὔτε τοὺς ἄλλους οὔτε αὐτοὺς Ἀθηναίους περὶ τῶν σφετέρων τυράννων οὐδὲ περὶ τοῦ γενομένου ἀκριβῆς οὐδὲν λέγοντας.»

⁴⁹ Deipnosophistae 15, 695.

⁵⁰ «Ἐν μύρτου κλαδί τὸ ξίφος φορήσω,
ὡσπερ Ἀρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων,
ὅτε τὸν τύραννον κτανέτην
ἰσονόμους τ' Ἀθήνας ἐποίησάτην.»

⁵¹ IG XII (5) 444,445 (ill. *Jacoby*: FrGH II/B p. 999): «Ἀρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων ἀπέκτε(ι)ναν Ἰππαρχον Πεισιστράτου δ(ι)άδ(ο)χον, καὶ Ἀθηναῖοι (ἐξ)ανέστησαν τοὺς Πεισιστρατιδαῖς ἐκ τ(οῦ) Π(ε)λασγικ(οῦ) τείχους»

⁵² A problémáról, Harmodios és Aristogeiton kultuszának okairól bővebben: *C. W. Fornara: The Cult of Harmodius and Aristogeiton. Philologus 114. 1970) 150—180; M. W. Taylor: The Tyrant Slayers: the Heroic Image in Fifth Century B. C. in: Athenian Art and Politics. Salem 1991.*

⁵³ Hérod. 5, 63, 1—2.

⁵⁴ *F. Jacoby: Herodotus, PWRE Suppl. II. p. 237—242.*

évezte.⁵⁵ Érdemes itt megemlíteni Plutarchos «Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας» (De Herodoti malignitate) c. művét, melynek 23. fejezetében⁵⁶ a boiót szerző (akit Hérodotos Thébai perzsa háborúban tanúsított negatív szerepét kiemelő írásmódja nagyban inspirált az erős kritikára) ezt a véleményt, a Phythia megvesztegetését, egyszerűen rágalomnak minősíti.⁵⁷

A hagyomány ezen vonulatában szinte már szó sem esik Kleomenés szerepéről. Ez pedig — mivel forrásaink egytől egyik Athénhoz kötődnek — jórészt az Alkmeónidák „érdeme”. De mi volt az a tett, amivel a spártai király végzetesen magára haragította ezt a családot és az athéni közvéleményt? Hippias elűzése után Kleomenés nem tudta megtartani a hatalomban athéni vendégbarátját, Isagorast (akinek a feleségéhez — Hérodotos szerint — gyengéd viszony fűzte⁵⁸), ezért egyre durvább módszerekhez folyamodott: elűzte az alkmeónida Kleisthenést, valamint a kylóni vérbűnnel terhelt klán tagjait («τοὺς Ἐναγέας»)⁵⁹. Az eseményről szintén beszámoló Thukydidész tovább fokozza a szörnyűségeket: «Ἥλασαν μὲν οὖν καὶ Ἀθηναῖοι τοὺς ἐναγεῖς τούτους, ἤλασε δὲ καὶ Κλεομένης ὁ Λακεδαιμόνιος ὕστερον μετὰ Ἀθηναίων στασιαζόντων, τοὺς τε ζῶντας ἐλαύνοντες καὶ τῶν τεθνεώτων τὰ ὄστᾶ ἀνελόντες ἐξέβαλον· κατῆλθον μὲντοι ὕστερον, καὶ τὸ γένος αὐτῶν ἔτι ἔστιν ἐν τῇ πόλει.»⁶⁰ Ezek után egyáltalán nem csodálkozhatunk azon, hogy az Alkmeónidák által befolyásolt történeti hagyomány ilyen sötét színekkel ábrázolta Kleomenést.

Azt, hogy *valójában* miért változott meg a Peisistratidákkal szembeni spártai politika, csupán találgathatjuk. Tudjuk, hogy a Peisistratidák Spárta vendégbarátai voltak (Ath. Pol. 19,4; Hér. 5, 90), tehát nem beszélhetünk valamiféle régi, zsigeri ellenszenvről a „tyrannosok” iránt. Aristotelész az, aki felveti az „argosi-szál” jelentőségét. Már Peisistratos baráti kapcsolatot ápolt ezzel a várossal: innét származott egyik felesége, sőt második visszatéréskor katonai támogatást is kapott tőlük.⁶¹ Tehát a spártai állam és Argos hagyományos ellenségeskedése szolgálhat magyarázattal a

⁵⁵ Ezen háttér ismeretében különösen figyelemre méltó az a rész, ahol az Alkmeónidákkal szemben felhozott perzsa- és tyrannosbarátság vádját igyekszik (szinte tudatosan) eloszlatni a történetíró (Hér. 6, 121; 6, 123): «Θῶμα δὲ μοι καὶ οὐκ ἐνδέχομαι τὸν λόγον, Ἀλκμεωνίδας ἂν κοτε ἀναδέξει Πέρσησι ἐκ συνθήματος ἀσπίδα, βουλόμενους ὑπὸ βαρβάρουσι τε εἶναι Ἀθηναίους καὶ ὑπὸ Ἰππίη· οἵτινες μᾶλλον ἢ ὁμοίως Καλλίη τῷ Φαινίππῳ Ἰππονίκου δὲ πατρὶ, φαίνονται μισοτύραννοι ἐόντες»; «καὶ οὕτω τὰς Ἀθῆνας οὗτοι ἦσαν οἱ ἐλευθερώσαντες πολλῶ μᾶλλον ἢ περ Ἀρμόδιος τε καὶ Ἀριστογείτων, ὡς ἐγὼ κρίνω»

⁵⁶ Steph. 860 C. skk.

⁵⁷ Plutarchos abban is észreveszi Hérodotos elfogultságát az Alkmeónidák iránt, hogy míg a történetíró ezt a családot tősgyökeres athéninak állítja be (Hér. 5, 62; 6, 125), addig Harmodios és Aristogeiton nemzetségét, a Gephyraios „klánt”, főníciai (Hér. 5, 57–58), az alkmeónida Kleisthenés ellenfelét, Isagorast, pedig valamiféle káriali ősoktól eredezteti (Hér. 5, 66).

⁵⁸ Plutarchos természetesen ezt is az elfogult hérodotosi rágalmak közé sorolja. (De Herodoti malignitate, 860 E)

⁵⁹ Hér. 5, 70.

⁶⁰ „... a lakedaimóni Kleomenés az élők elűzése után a holtak csontjait is kiásatta és kidobatta. Az idő múltával azonban a kitiltottak hazatértek, s utódaik ma is a városban élnek.” (Thuk. 1, 126,12; *Muraközy Gyula* fordítása)

⁶¹ Ath. Pol. 17,4; Hér. 1, 61.

lakón katonai akcióra: «συνεβάλλετο δὲ οὐκ ἐλάττω μοῖραν τῆς ὀρμῆς τοῖς Λάκωσιν ἢ πρὸς τοὺς Ἀργεῖους τοῖς Πεισιστρατίδαῖς ὑπάρχουσα φιλία.» (Ath. Pol. 19,4) Ezt az elgondolást, hogy a Peisistratidák elűzésének valódi célja Argos külpolitikai elszigetelése volt, megerősíteni látszik egy fontos esemény. Kleomenés talán legnagyobb haditette: Sépeiánál óriási vereséget mért a rivális polis hoplita hadseregére. Hérodotos állítása szerint (7, 148) az argosiak több mint 6000 embert vesztettek, ami olyan súlyosnak bizonyult, hogy állítólag a szolganép («δοῦλοι») vette át a városban a hatalmat. (Hér. 6, 83) Ezt más források is megerősítik (Aristotelés: Politika 1303a; az argosi Sókratés, akit Plutarchos idéz — De mulierum virtute 245F —, mindössze annyi különbséggel, hogy szerintük nem «δοῦλοι», hanem «περίοικοι» a helyes olvasat.⁶²

Az ütközet datálása körül elég sok a bizonytalanság. Pausanias szerint rögtön Kleomenés uralomra jutása után történt: «Κλεομένης δὲ ὡς ἐβασίλευεν, αὐτίκα ἐσέβαλεν ἐς τὴν Ἀργολίδα» (Desc. Graec. 3, 4,1). Ennek viszont ellentmond Hérodotos azon állítása, hogy a Xerxés elleni segítségnyújtás alól (Kr. e. 482/81-ben) az alábbi indokkal bújtak ki az argosiak: «νεωστὶ γὰρ σφέων τεθνάναι ἐξακισχιλίους ὑπὸ Λακεδαιμονίων καὶ Κλεομένηος τοῦ Ἀναξανδρίδου» (7, 148). A «νεωστὶ» időhatározó aligha vonatkozhat egy 35—40 évvel korábbi eseményre. Sokkal valószínűbb, hogy az említett győzelem néhány évvel az aiginai konfliktus előtt történt. Ez egyébként Kleomenés roppant tekintélyére (saját királytársának leváltása, Aigina vezető polgárainak deportálása) is magyarázatot adhat.

Számunkra azonban a csata ténye és nem dátuma a lényeges. Természetesen a negatív hagyomány itt sem hagyta érintetlenül Kleomenést. Hérodotos szerint e rendkívüli eredmény otthoni következménye az lett, hogy «νοστήσαντα δὲ μιν ὑπῆγον οἱ ἐχθροὶ ὑπὸ τοὺς ἐφόρους φάμενοι μιν δωροδοκῆσαντα οὐκ ἐλεῖν τὸ Ἄργος παρεὸν εὐπετέως μιν ἐλεῖν» (6, 82). Ez a megnyilvánulás kritikával kezelendő, hiszen nem tudunk arról, hogy a spártai politika valaha is reális célként fogalmazta volna meg Argos elfoglalását: a nagyobb városok ostroma egyébként sem volt a spártaiak erőssége, elég ha arra gondolunk, hogy a plataiai ütközet után a magukat elsáncoló maradék perzsa erővel sem bírtak, athéni segítség nélkül (Hér. 9, 70).

2.3. KLEOMENÉS „POLITIKÁJA”

Végül következék az a szempont, ami nélkül nem érthető meg Kleomenés „világpolitikai” jelentősége, és amiben talán legerősebb az ellenséges spártai és athéni hagyomány nyomása: a Perzsa Birodalomhoz fűződő viszony.

⁶² Az állítólagos hatalomátvétel értelmezése vitatott, ezzel kapcsolatban ld. *Hegyí Dolores*: ΜΗΔΙΣΜΟΣ — Perzsabarát irányzat Görögországban i. e. 508—479. Budapest 1974. 56—61.

Már a lyd Kroisos szövetséget kötött a spártai állammal, amely ekkor⁶³ (Tegea legyőzése után) terjesztette ki hatalmát a Peloponnésos nagy részére,⁶⁴ katonailag pedig vitathatatlanul a legerősebb görög polisz volt.⁶⁵ A lydek veresége után Spárta fenyegető üzenetet küldött a kisázsiai görög városállamok megtámadására készülő Kyrosnak.⁶⁶ Ez a magatartás — mint utólag kiderült — nem volt alaptalan, hiszen a Perzsa Birodalom terjeszkedése egyre inkább fenyegette a lakón állam regionális hatalmi szerepét. Spárta számára — robbanásveszélyes belső viszonyai miatt⁶⁷ — létfontosságú volt a külső veszély minimalizálása: ennek kulcsát a regionális, katonai és politikai, hegemonia jelentette.

Ezekben az évtizedekben jött létre a peloponnésosi szövetség,⁶⁸ amelynek tengeri haderejét elsősorban a korinthosi flotta jelentette, és fontos szerepet játszottak benne olyan, hajóhaddal rendelkező poliszok, mint Sikyón vagy Megara. A perzsa hatalom nem tekintette átléphetetlen határnak az Égei-tengert: a főníciai városok hajóépítő kapacitásának birtokában fokozatos tengeri expanzióba kezdett. Ekkor vált fontossá a komoly flottával rendelkező Samos szerepe: Polykratés, a sziget tyrannosa,⁶⁹ Kr. e. 526 körül nyíltan a perzsa hatalom mellé állt, katonai támogatást küldött⁷⁰ az Egyiptom leigázására induló Kambysésnek. Valószínűleg (a samosi arisztokraták kérése mellett) ez a lépés, ami elsősorban Spárta tengeri szövetségeseit veszélyeztette, volt a Polykratés elleni támadás fő oka.⁷¹

Kleomenés uralkodása idején a külpolitikai irányvonal némileg módosult: a perzsaelenesség továbbra is nyilvánvaló, ám Spárta nem bocsátkozik távoli, tengeri hadműveletekbe. Ezt támasztja alá a korábban már tárgyalt Maiandrios-epizód, valamint Spárta viszonya az ión felkelők ügyéhez. Kr. e. 499-ben a felkelés indítója, a milétosi Aristagoras segítségkérés végett keresi fel a lakón polist. Nem véletlenül látogat épp oda: a segélykérő tisztában volt azzal, hogy katonailag melyik a legerősebb görög városállam. A realista Kleomenés azonban nem vállalta egy ilyen „kalan-

⁶³ Kr. e. 560—520; *N. L. G. Hammond: A History of Greece*. Oxford 1959. 167.

⁶⁴ Hér. 1,68: «πολλῶ κατωπέρτεροι τῶ πολέμῳ ἐγίνοντο οἱ Λακεδαιμόνιοι· ἤδη δὲ σοί καὶ ἡ πολλῆ τῆς Πελοποννήσου ἦν κατεστραμμένη.»

⁶⁵ Hér. 1, 69.

⁶⁶ Hér. 1, 152—153: A Hérodotosi történetben jó adag ironia rejlik.

⁶⁷ Úgy tűnik, a kisebb-nagyobb helótázadások szinte állandó veszélyt jelentettek Spártára nézve. *L. H. Jeffery, CAH IV²* p. 350.

⁶⁸ A szövetség Kr. e. 560-ban, Tegea legyőzése után kezd szerveződni: a spártaiak nem ígázták le a várost, hanem szövetségi státuszt kínáltak neki. Néhány évtizeden belül, Argos kivételével, az egész Peloponnésos Spárta mellett állt: a szövetség létrehozásában valószínűleg oroszlánrésze volt egy Khilón nevű ephorosnak és Anaxandridés királynak (*Jacoby: FrGH 105F1*), Kleomenés atyjának.

⁶⁹ Körülbelül Kr. e. 533 és 521 között volt a sziget ura. A datálás problémái: *B. M. Mitchell: Herodotus and Samos. JHS 95 (1975) 75—91.*

⁷⁰ A Hérodotosi elbeszélés (3,44—45) szerint (ami néhány előkelő samosi család hagyományából származik, és igen ellentmondásos) saját ellenfeleit, a samosi arisztokratákat küldte harcba, akik nem teljesítették a megbízást, hanem Spártába menekültek.

⁷¹ Ezt támasztja alá Hérodotos megjegyzése (3, 48), miszerint a korinthosiak igen lelkesen kapcsolódtak be a háborúba.

dor” akció kockázatát, és csődöt mondott Aristagoras vesztegetési kísérlete is.⁷² Ám Hérodotos közönségének szemében, a görög—perzsa háborúk után — figyelembe véve azt, hogy Athén támogatta az iónok ügyét⁷³ — akár árulásnak is tűnhetett ez a józan spártai magatartás. Egyes kutatók szerint⁷⁴ abszurd az a hérodotosi beállítás, hogy egyedül Kleomenésen múltott a spártai segítség: egy ilyen horderejű kérdésben nem dönthetett csupán az egyik király.⁷⁵ Valószínűleg itt is (akárcsak Samos esetében) a történetíró spártai forrásai (informátorai) próbálkoznak az elmaradt segítségnyújtás miatti felelősség áthárításával.

Kleomenés perzsákkal szembeni következetes politikáját jó néhány további (az ellenséges hagyomány miatt gyakran háttérbe szorított) tény is alátámasztja:

Hippias, Athén tyrannosa, a testvére elleni merénylet (Kr. e. 514) után, baráti kapcsolatot kezdett kiépíteni a perzsákkal.⁷⁶ Thukydides szerint ez azért történt, hogy biztosítsa saját visszavonulását, ha menekülnie kell Athénből. Lehet, hogy ennél is merészebb céljai voltak a perzsa támogatással. Mindenesetre nem abszurd az a feltételezés, hogy a Peisistratidákkal való spártai szakításban komoly szerepet játszott ez a lépés.

A Peisistratidák elűzése utáni időszakban Kleomenés, Isagorast támogatva az Alkmeónida Kleisthenés ellenében, keményen beavatkozott az athéni belpolitikába. Ekkor történt, hogy az athéniak segítséget kértek a perzsa hatalomtól (Hér. 5, 73). A sardeisi helytartó — a perzsa királynak való alávetettség szokásos jeleként — föld és víz szimbolikus átadását szabta feltételül. A követek ekkor «ἐπι σφέων αὐτῶν βαλομένοι»⁷⁷ ígéretet tettek a meghódulásra. Hazatértük után állítólag «αἰτίας μεγάλας εἶχον», tehát Athén városában komoly büntetésben részesültek. Szinte bizonyos, hogy ezen a ponton a későbbi (Alkmeónida) hagyomány mülthamisítása érhető tetten.⁷⁸ A követség tagjai között nyilván ott volt ennek a klánnak néhány tagja, hiszen a család régtől fogva komoly keleti kapcsolatokkal rendelkezett (állítólag mesés gazdaságuk is onnét származott), valamint ők voltak a leginkább érdekelték a Kleomenésszel szembeni katonai segítségkérésben (Hér. 6, 125). Nyilvánvaló, hogy a Perzsa Birodalom és Spárta között meglévő feszültségre építettek, amikor Kleomenés ellenében a sardeisi helytartóhoz fordultak.

Hérodotos — spártai forrásokra hivatkozva — állítja (Hér. 6, 84), hogy skytha követek jártak Kleomenésnél, egy a perzsák ellen indítandó közös hadjárat ügyében. (Erről az eseményről egyébként nincs más adatunk.) A történetíró csupán annyit

⁷² Hér. 5, 49—51.

⁷³ Hér. 5, 97.

⁷⁴ R. W. Macan: i. m. 91—92.

⁷⁵ A Polykratés ellen segítséget kérő samosi arisztokraták is «ἐπι τοὺς ἄρχοντας» terjesztik ügyüket (Hér. 3, 46).

⁷⁶ Thuk. 6, 59.

⁷⁷ A kifejezés néhány más hérodotosi szöveghely (7, 71,5; 3, 155,4; 5, 106 4; 8, 109,1) alapján úgy értelmezhető, hogy „saját felelősségükre” cselekedtek. (How—Wells: i. m. 40.)

⁷⁸ How—Wells: i. m. 40.

árul el, hogy az esemény Dareios sikertelen hadjárata (Kr. e. 513) után történt, Kleomenés pedig «ὀμιλεῖν σφι μεϊζόνως», tehát (amennyiben valós ez a történet) biztosan megtámogatta a skythák terveit.

Az aigina „médismosáról” (Kr. e. 492) korábban esett szó. A perzsákra kacsintó helyi vezetéssel szembeni kemény és következetes fellépés jól illeszkedik az eddig elmondottak sorába.

Talán az sem véletlen, hogy a Kleomenés által lemondásra kényszerített Démaratos a perzsáknál keresett menedéket. Ő volt az, aki Xerxés „tanácsadójaként” részt vett a görög poliszok elleni háborúban. Ilyen irányú tevékenységének (ami nem más, mint „hazaárulás”) Hérodotosi megítélése inkább pozitív (Hér. 7, 101—105; 7, 234—235), míg az ugyanezt művelő Hippias korántsem részesült efféle kedvező elbánásban (Hér. 6, 107). Sőt a Hérodotosi leírásban — milyen meglepő! — sokkal rokonszenvesebb alakká válik Démaratos, mint a mindvégig perzsaellenes Kleomenés.

Delphoi állítólagos megvesztegetésére is Démaratos elűzése után derült fény. Ő ekkor — Hérodotos szerint — Thessáliába menekült.⁷⁹ Ugyanebben az időszakban (Kr. e. 492—490) két perzsa támadás követte egymást. Mivel Thessália vezető nemzetsége, az Aleuadák, „közismertek” voltak perzsabarát politikájukról,⁸⁰ okkal feltételezhetjük, hogy Kleomenés valójában a perzsákkal szövetséges thessalos nemzetségeket igyekezett jobb belátásra bírni.

3. Kleomenés értékelése

Az elmondottak alapján egy olyan személyiség jelenik meg előttünk, aki meghatározó szerepet játszott Spárta és az egész görög világ Kr. e. 520 és 490 közötti időszakában. Igen aktív külpolitikát folytatott, elsősorban Közép-Görögország, illetve a Peloponnésos irányában, noha változó sikerrel. Perzsaellenes politikája is határozott, ám a vakmerő kalandorakciók — amelyek sikertelensége veszélyeztette volna Spárta törékeny belpolitikai békéjét — távol álltak tőle. Ezek után semmiképp sem állíthatjuk róla, hogy politikailag jelentéktelen, őrjöngő zsarnok volt. Ellenkezőleg: Kleomenés megvesztegethetetlen, célratörő, határozott uralkodó, aki éppen ezért került állandóan konfliktusba a spártai államvezetéssel.

A róla szóló információk elsődleges közvetítője Hérodotos, aki elsősorban athéni és spártai (szóbeli) forrásokra támaszkodott. Arról, hogy miként és miért próbált jelentéktelen figurát csinálni Kleomenésből az Alkmeónidák által befolyásolt athéni hagyomány, dolgozatom előző részében írtam. Befejezésül magyarázatot kell adni a „negatív” spártai forrásokra is.

⁷⁹ Hér. 6, 74.

⁸⁰ Hegyi Dolores: i. m. 52.

Az Agiada-ágon Kleomenés halála után féltestvére, Leónidas lett a király, aki Thermopylainál esett el (Kr. e. 480). Árván maradt gyermekének, a kiskorú Pleistarchosnak, Leónidas unokaöccse Pausanias volt a gyámja és afféle régensként vett részt az állam irányításában. Pausanias a plataiai győzelem által hatalmas dicsőségre tett szert, ám végül Spárta ellenségeként, dicstelen halállal végezte.⁸¹ Pleistarchos hamar távozott az élők sorából (Kr. e. 458), így Pausanias fia, Pleistoanax került a trónra. Ő volt az, akinek kudarcba fulladt a Kr. e. 446-ban Attika ellen indított hadjárata, mivel (Plutarchos állítása szerint)⁸² a ravasz Periklés megvesztegetés útján (állítólag a király tanácsadóját, Kleandridast fizette le) visszavonulásra bírta. A spártaiak ezért büntetést szabtak ki rá és elűzték városukból.⁸³ Ez volt tehát az Agiada-ág helyzete Hérodotos idejében: az Euryptiadáknál viszont a roppant elismert és tekintélyes Archidamos⁸⁴ volt ekkor a király (Kr. e. 467—427), ami talán némi magyarázattal szolgál a történetíró spártai informátorainak elfogultságára.

SUMMARY

In my paper I've tried to give some highlight to the deeds, policy and personality of the Spartan king, Kleomenes I. Our ancient sources — mostly based on Herodotus's inconsistent narrative — make him seem like a minor, evil-minded figure who did not play a great part in the contemporary Greek world. Nevertheless, making a detailed analysis, we can find the roots of this spiteful tradition and give a more favourable account of the Spartan king, without whom this period (late 6th/early 5th century BC) cannot be really understood.

Keywords: Kleomenes, Sparta, Herodotus, history tradition, Demaratos, Alkmeonidai, Persian, Peisistratidai

⁸¹ Thuk. 1, 128—135; Pausanias halála a Kr. e. 460-as évek elején történt.

⁸² Plut. Per. 22.

⁸³ Plut. Per. 22: «οἱ Λακεδαιμόνιοι τὸν μὲν βασιλεῦα χρημασιέξη μίσσοσαν, ὃν τὸ πλῆθος οὐκ ἔχων ἐκτεῖσαι μετέστησεν ἑαυτὸν ἐκ Λακεδαιμόνος»

⁸⁴ A Kr. e. 464-ben kitört nagy helótafelkelés leverője.

DOMÁNY JUDIT

ΑΔΥ ΨΙΘΥΡΙΣΜΑ

ESZTÉTIKA THEOKRITOS IDILLJEIBEN

Az ének, a dal Theokritos idilljeiben kellemes, jóleső érzést vált ki a befogadóból, de nem ébreszt azonnali kielégítést igénylő vágyat, mint a *ἡμερόεσσα ἀοιδή* Homérosznál. Theokritosnál témává válik a dalverseny, a költemények szépségének megítélése, a költői, előadói teljesítmények összehasonlítása. Az 1., 5., 7., 8., 9. és 10. idill olyan jeleneteket tartalmaz, ahol az alakok egymásnak énekelnek, tehát előadóművészek vagy költők is és hallgatók is egy személyben, kifejezve, hogy a befogadói és előadói szerepek felcserélhetők, vagyis az előadónak műértő közönséggel van dolga, aki maga is alkot, s a költő (előadó) és a befogadó egyenrangú.

Kulcsszavak: Theokritos, dalverseny, költő és közönsége, előadói teljesítmények összehasonlítása, esztétika

Theokritos első idilljének első szava *ἀδύ*.¹ Ez a szó, amely az első költemény és egyben a theokritosi corpus kitüntetett helyén szerepel, itt esztétikai értékítéletet hordoz: Thyrsis kellemesnek találja a fenyő susogását, a kecskepásztor syrinxjátékában is a kellemes hangzást dicséri (1, 1—3).² A kecskepásztor viszonyozza a bókot, Thyrsis énekében ő is a hangzást dicséri: a víz csobogásánál kellemesebbnek (*ἄδιον*) mondja azt. Nem az előadott dal mondanivalójának szól a dicséret, hanem az előadás módjának (1, 7—8).³ Ugyanebben az idillben Thyrsis a Daphnis haláláról szóló énekét azzal az ígérettel fejezi be, hogy legközelebb kellemesebben fog énekelni, ezzel a dal témájára utalva (1,143—145).⁴ Ugyancsak a költészetre vonatkozik a *ἀδύ*

¹ *ἀδύς*, a *ἡδύς* dór változata. Az eleaiban stb. *ἡδύς*, „ami tetszik” (az érzékeknek, az ízlelésnek, a szaglásnak), ami tetszik általában: ’édes, kellemes’ cf. lat. *suavis*: *Chantraine* s. v. *ἡδομαι*, *ἡδύς*, in: *P. Chantraine: Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots.* Paris: Klincksieck 1968—1980; É. Boisacq, s. v. *ἡδομαι*, in: *Dictionnaire étymologique de la langue grecque.* Paris—Heidelberg 1916; ’édes, jóízű, kellemes, örömet okozó’, Frisk, s. v. *ἡδύς*, in: *H. Frisk: Griechisches etymologisches Wörterbuch.* Heidelberg: Winter 1960.

² *Ἀδύ τι τὸ ψιθύρισμα καὶ ἄ πῖτυς, αἰπόλε, τήνα, ἄ ποτὶ ταῖς παραῖσι, μελίσσεται, ἀδὺ δὲ καὶ τὴν συρίσδεσ; μετὰ Πᾶνα τὸ δεύτερον ἄθλον ἀποισῆ.*

³ *ἄδιον, ὡ ποιμήν, τὸ τεὸν μέλος ἢ τὸ καταχέσ τήν’ ἀπὸ τᾶς πέτρας καταλείβεται ὑψόθεν ὕδωρ.*

⁴ *ὦ χαίρετε πολλᾶκι, Μοῖσαι, χαίρετ’ ἐγὼ δ’ ὑμῖν καὶ ἐς ὕστερον ἄδιον ἄσῶ.*

szó a 11. idill bevezetőjében, ahol a költő barátját, Nikiast emlékezteti arra, hogy könnyű és kellemes orvosság a szerelem ellen a költészet (11, 1–3).⁵

A ἡδύ (kellemes) fogalmával Aristotelés foglalkozik a Rhétorika első könyvében, elhatárolva azt a καλόν (szép) fogalmától.⁶ A gadarai Philodemos *Περὶ ποιημάτων* c. műve első könyvének töredékeiből sejthetjük, hogy a hellénisztikus korban fontosnak tartották a kellemes hangzást, ha ez a kérdés az esztétikát is foglalkoztatta.⁷ A ma rendelkezésünkre álló töredékek alapján ennyit biztosan állíthatunk, és ez is arra ösztönöz, hogy megvizsgáljuk, milyen esztétikai értéktételek olvashatók ki Theokritos idilljeiből.⁸

Theokritos hosszú időn keresztül elsősorban úgy emlegették, mint a bukolika megteremtőjét.⁹ Emellett már régóta foglalkoznak a kutatók Theokritos költeményeinek formai elemeivel, szerkesztésével is.¹⁰ Ebben az elemzésben nem kezelem külön csoportként az ún. „bukolikus” és „nem bukolikus” idilleket, hanem inkább az átmenetekre igyekszem figyelni.

Hogy képet tudjak alkotni a theokritosi idillekben megjelenő esztétikai ítétekről, megvizsgáltam, hogy milyen összefüggésekben és milyen jelentéssel fordul elő a ἄδύ (kellemes, édes) szó, a rokon jelentésű γλυκύς (édes), valamint az Aristotelés által a ἡδύ-vel együtt említett καλόν (szép, jó),¹¹ továbbá az ἀοιδός (énekes, dalnok)

⁵ Οὐδὲν ποττὸν ἔρωτα πεφύκει φάρμακον ἄλλο,
Νικία, οὐτ' ἐγχριστον, ἐμὶν δοκεῖ, οὐτ' ἐπίπαστον,
ἢ ται Πιερίδες· κοῦφον δέ τι τοῦτο καὶ ἄδύ.

⁶ 1364 b 25—28: Ἦδιον δὲ τὸ τε ἀλυπότερον καὶ τὸ πολυχρονιώτερον ἡδύ. Καὶ τὸ κάλλιον τοῦ ἦττον καλοῦ· τὸ γὰρ καλὸν ἐστὶν ἦτοι τὸ ἡδύ ἢ τὸ καθ' αὐτὸ αἰρετόν. Aristotelés szerint az, hogy valamiben gyönyörködünk (αἰσθάνεσθαι), összefügg az érzékeléssel, az emlékezéssel és a vélekedéssel: Ἐπεὶ δ' ἐστὶ τὸ ἡδεσθαι ἐν τῷ αἰσθάνεσθαι τινος πάθους, ἢ δὲ φαντασία ἐστὶν αἰσθησῆς τις ἀσθενής, κὰν τῷ μεμνημένῳ καὶ τῷ ἐλπίζοντι ἀκολουθοῖ ἂν φαντασία τις οὐ μεμνηται ἢ ἐλπίζει. Εἰ δὲ τοῦτο, δῆλον ὅτι καὶ ἡδοναὶ ἅμα μεμνημένοις καὶ ἐλπίζουσιν, ἐπεὶ περ καὶ αἰσθησῆς. Ὡστ' ἀνάγκη πάντα τὰ ἡδέα ἢ ἐν τῷ αἰσθάνεσθαι εἶναι παρόντα ἢ ἐν τῷ μεμνησθαι γεγενημένα ἢ ἐν τῷ ἐλπίζειν μέλλοντα· αἰσθάνονται μὲν γὰρ τὰ παρόντα, μέμνηται δὲ τὰ γενόμενα, ἐλπίζουσι δὲ τὰ μέλλοντα. Τὰ μὲν οὖν μνημονευτὰ ἡδέα ἐστὶν οὐ μόνον ὅσα ἐν τῷ παρόντι, ὅτε παρῆν, ἡδέα ἦν, ἀλλ' ἔνια καὶ οὐχ ἡδέα, ἂν ἢ ὕστερον καλὸν καὶ ἀγαθὸν τὸ μετὰ τοῦτο· ὅθεν καὶ τοῦτ' εἴρηται, „ἀλλ' ἡδύ τοι σωθέντα μεμνησθαι πόνων” (1370 a 27—1370 b 4; az idézet: Euripidés, *Androméda* fr. 133 Nauck²).

⁷ Philodemus *On Poems Book 1* edited with Introduction, Translation and Commentary by *Richard Janko*. Oxford University Press, Oxford 2000 (a továbbiakban: Janko). — Pausimachos foglalkozott a jó hangzással (*Janko* 85,25; 123,13—14); Hérakleodóros „ἡδύ πόημα”-t említ (201,7—9).

⁸ Ebbe az elemzésbe csak az *A. S. F. Gow* által „valódinak” tekintett idilleket (1—7., 10—18., 22., 24., 26., 28—30.) vonom be. A görög szöveget Theocritus ed. with a Translation and Commentary by *A. S. F. Gow*, 2 vols, Cambridge 1952. kiadása szerint idézem.

⁹ A Theokritos-kutatás irányairól ld. *A. Köhnken*: Theokrit 1950—1994 (1996) 1. Teil. *Lustrum* 37 (1995) 203—307 és —, Theokrit 1950—1998 2. Teil. *Lustrum* 41 (1999) 9—73.

¹⁰ Hogy csak néhány példát említsék: az idillek sorrendjének és az egyes költemények verssorai számának összefüggésével foglalkozott *Jean Irigoin*: *Les bucoliques de Théocrite. La composition du recueil. QUCC* 19 (1975) 27—44; az epigrammagyűjtemény numerikus összefüggéseivel *Szepessy Tibor*: *A theokritosi epigrammagyűjtemény. AntTan* 37 (1993) 1—23; az egyes költeményekben felfedezhető hangzásbeli szimmetriákkal *Daniel Donnet*: *Théocrite, „Les Thalysies”*: aspects des sonorités. *RBPh* 73 (1995) 39—51 és — *Théocrite, Thyrsis*, v. 7—26: les sonorités. *LEC* 63 (1995) (1): 67—70.

¹¹ Vö. 6. lábaj.

és az ἀοιδή (ének, dal) szó, és azt is, hogy a fenti szavak előfordulásai mennyiben térnek el a homérosi használattól.¹²

ἄδύ

Az ének, a dal Theokritos idilljeiben a hallgatóságban nem ébreszt azonnali kielégítést igénylő vágyat, mint a ἡμερόεσσα ἀοιδή Homérosnál,¹³ viszont kellemes érzést vált ki belőle, mint amilyen kellemes egy szép természeti környezetben (5,31—32)¹⁴ vagy megszokott, kedvelt környezetben üldögelni (2, 96—98).¹⁵

Homérosnál a ἡδύ az 'édesen nevetve', 'édes nevetés', kifejezésekben fordul elő a leggyakrabban,¹⁶ ezenkívül kellemes ital,¹⁷ kellemes étkezés (Od. 20,391), kellemes illat (Od. 4,446), kellemes szenderegés¹⁸ (Od. 4,809), kellemes érzés (Il. 4,17, 7,387, Od. 24,435); tehát kellemes érzetet, illetve a testi szükségletek kielégítésével (evéssel, ivással) előidézett kellemes állapotot jelöl. Az édes nevetés Theokritosnál is megtalálható: Aphrodité édes nevetése (1,95—96),¹⁹ illetve a Thalysiában Lykidas, a kecskepásztor édes nevetése (7, 42—43)²⁰, (7, 128—129).²¹ A homérosi kifejezés felbukkanása Theokritosnál a pásztorral kapcsolatban azt sugallja, hogy a költő isteni jelenség.²² A ἄδύ Theokritosnál jelent ezenkívül édes ízt (5,53—54),²³ kellemes borozgatást (14,17),²⁴ a szerelemmel kapcsolatos kellemes dolgokat: édes susogást (2,141),²⁵ édes csókot (3,20),²⁶ az önfeláldozásra kész szerelmes szubjektív érzését (3,27),²⁷ s végül Ptolemaios jó tulajdonságát, nevezetesen azt, hogy rendkívül kellemes (14,62).²⁸

¹² A homérosi eposzok esztétikájáról: *Ritoók Zs.: The Views of Early Greek Epic on Poetry and Art. Mnemosyne* 42 (1989) 331—348.

¹³ *Ritoók* 334—335.

¹⁴ ἄδιον ἄσῃ | τεῖδ' ὑπὸ τὰν κότινον καὶ τάλσεα ταῦτα καθίξας.

¹⁵ ἄλλα μολοῖσα

τήρησον ποτὶ τὰν Τιμαγήτοιο παλαίστραν

τηνεὶ γὰρ φοιτῆ, τηνεὶ δέ οἱ ἄδύ καθήσθαι.

¹⁶ Il. 2,270, 11,378, 21,508, 23, 784, Od. 16,354, 17,354, 18,35, 18,111, 20,358, 21,376.

¹⁷ Od. 4,746, 7,265, 9,162, 9,354, 9,557, 10,184, 10,468, 10, 477, 12,30, 17,533.

¹⁸ *Devecseri Gábor* fordításában „édes szunnyadozás”.

¹⁹ A sorok értelmezése problematikus. Ld. *Crane Gregory: The laughter of Aphrodite in Theocritus, Idyll I HSPH* 91 (1987) 161—184.

²⁰ ὁ δ' αἰπόλος ἄδύ γελάσσας, | (...), ἔφα,

²¹ ὁ δέ μοι τὸ λαγωβόλον, ἄδύ γελάσσας | ὡς πάρος, ἐκ Μοισῶν ξεινήιον ὄπασεν ἦμεν.

²² Alkmannál a Múzsák jelzője: φαδειῶν ... Μωσῶν (PMG 59 a).

²³ στασῶ δὲ κρατῆρα μέγαν λευκοῖο γάλακτος

ταῖς Νύμφαις, στασῶ δὲ καὶ ἀδέος ἄλλον ἐλαίω.

²⁴ ἦς πότος ἄδύς.

²⁵ καὶ ἐψιθυρίσδομες ἄδύ.

²⁶ ἔστι καὶ ἐν κενεοῖσι φιλήμασιν ἀδέα τέρψις.

²⁷ καὶ κα δὴ ποθᾶνω, τό γε μὲν τεὸν ἄδύ τέτυκται.

²⁸ ... τοῖσιν ἄριστος

ἐυγνώμων, φιλόμουσος, ἐρωτικός, εἰς ἄκρον ἄδύς,

γλυκύς

Homérosnál a γλυκύς az álom jelzője,²⁹ jelenti az édes ízt,³⁰ ezenkívül az eposzok témájával összefüggő jelentése is van: az Iliásban a vágy,³¹ a harc³² jelzője, az Odysseiában pedig a haza, a haza földje, a hazatérés jelzője,³³ de van énekmondó előadására vonatkozó előfordulása is: a méznél édesebben folyik a dal a nyelvről (II. 1,249). Theokritosnál azt olvashatjuk, hogy az énekesnőnek édes hangja van (15,146).³⁴ Ezzel rokon használata található a Thalysiában: a Múzsza édes nektárt öntött az ajkára (7,82).³⁵ A γλυκύς jelzőt ironikusan használja Theokritos a 6. és a 11. idillben.³⁶ A 6. idillben az édes egyetlen szemére esküszik a Kyklópsot megszemélyesítő Damoitas (6,22).³⁷ A 11. idillben a Kyklóps édesnek becézi Galateiát (11,39),³⁸ azzal dicsekszik, hogy van a barlangjánál édes szőlő (11,46),³⁹ fogadkozik, hogy Galateiának megengedné, hogy kiégesse a lelkét és az egyetlen szemét, aminél semmi sem édesebb neki (11,52—53), és ebben az idillben használja a költő az 'édes álom' formulát is (11,22—23).⁴⁰

A γλυκύς Alkmánál Erós jelzője,⁴¹ és Theokritos is használja ezt a jelzőt a szerelemmel kapcsolatban: a szerelmi varázslat közben a varázslónő az édes Erósra esküszik (2,118);⁴² Amaryllis szeretője a kómos végén azt mondja, hogy ha ő belehal bánatába, az olyan édes legyen a szívtelen hölgynek, mint ha édes méz csurogna le a torkán (3,54);⁴³ aki a csókversenyben édesebben préseli ajakra az ajkat, az lesz a

εἰδὼς τὸν φιλέοντα, τὸν οὐ φιλέοντ' ἔτι μᾶλλον,
πολλοῖς πολλὰ διδοῦς, αἰτεῦμενος οὐκ ἀνανεύων,
οἷα χρῆ βασιλῆ' αἰτεῖν δὲ δεῖ οὐκ ἐπὶ παντί,

²⁹ II. 1,610, 23,232, Od. 2,395, 4,295, 5,472, 7,289, 8,445, 9,333, 10,31, 10,548, 12,338, 18,188, 18,199, 19,49, 19,511, 22,500, 23,342. Vö. Alkman PMG 3, (fr. 1.),7.

³⁰ II. 1,598, 18,109, Od. 4,88, 12,306, 13,282, 14,194, 15,7, 20,69, 24,68.

³¹ II. 3,139, 3,446, 14,328.

³² II. 2,453, 11,13.

³³ Od. 9,34, 9,28, 22,323.

³⁴ πανολβία ὡς γλυκὺ φωνεῖ.

³⁵ οὐνεκά οἱ γλυκὺ Μοῖσα κατὰ στόματος χέε νεκταρ.

³⁶ Vö. Domány J.: A theokritosi ironia szemiotikai megközelítése. In: Ókortudományi Értesítő (Debrecen) 5. szám, 2000. 15—22. o.; —, Még egyszer a theokritosi ironia szemiotikai megközelítéséről. In: Szemiotikai Tájékoztató (Budapest) Új folyam 9 (14), 1999. 3. sz., 1—3. o.

³⁷ οὐ τὸν ἐμὸν τὸν ἕνα γλυκύν.

³⁸ τὸ φίλον γλυκύμαλον.

³⁹ ἄμπελος ἂ γλυκύκαρπος.

⁴⁰ φοιτῆς δ' αὐθ' οὕτως ὄκκα γλυκὺς ὕπνος ἔχη με,
οἷχη δ' εὐθὺς οἰσ' ὄκκα γλυκὺς ὕπνος ἀνή με.

⁴¹ Alkman PMG 59 a.

⁴² ἦνθον γάρ κεν ἐγώ, ναί τὸν γλυκὺν ἦνθον ἔρωτα.

⁴³ ὡς μέλι τοι γλυκὺ τοῦτο κατὰ βρόχθοιο γένοιτο.

győztes (12,32),⁴⁴ és a 14. idillben elhangzik a mellőzött szerető szemrehányása: más édesebb neked? (14,37).⁴⁵

καλόν

A καλόν Theokritosnál különféle dolgok vonatkozásában jelent szépet, illetve jót, és a szöveg összefüggéseiből nem derül ki egyértelműen, hogy esztétikai ítéletekben inkább szépet vagy inkább jót jelent.⁴⁶

ᾠοιδή

Homérosnál a dal nemcsak vágykeltő (ἰμερόεσσα)⁴⁷ lehet, hanem istentől ihletett (θέσπις),⁴⁸ édes (ἠδεΐα)⁴⁹ vagy „csengőszavú”, „éles” (λιγυρή),⁵⁰ mint a Szirénéké, vagy „riasztó” (στυγερή).⁵¹ Theokritosnál a dal lehet mulandó (1,62—63),⁵² pásztori (az 1. idill refrénjei,⁵³ 7,49⁵⁴), tisztán csengő (15,135⁵⁵; 17,113⁵⁶). Az énekes nem rendelkezik olyan szilárd tekintéllyel, mint a homérosi θεῖος ᾠοιδός, viszont lényeges, hogy szeressék a Múzsák (5,80—81⁵⁷), és fontos a közönség véleménye is (16,68—70⁵⁸; 7,37—38;⁵⁹ 15,97—98⁶⁰). Az előadók gyakran és szívesen mérik össze tudásukat,

⁴⁴ ὅς δέ κε προσμάξει γλυκερώτερα χεῖλεσι χεῖλη, βριθόμενος στεφάνοισιν ἐὴν ἐς μητέρ' ἀπήλθεν.

⁴⁵ ἄλλος τοι γλυκίων ὑποκόλιπος;

⁴⁶ Pl. ἢ καλὰς ἄμμε ποῶν ἐλελάθει Βούκος ᾠοιδάς· (10,38); vö. *Ritooók* 333—334.

⁴⁷ Od. 1,421, 18,304. A theokritosi idillek szereplőiben nem ébred csillapíthatatlan vágy az ének, a dal iránt, ezzel szemben a küzdelem, a harc iránt igen, és ezt Homérosból ismerős szavak fejezik ki: λιλαϊόμενος μέγα ἔργον (22,118), τί μάχης ἰμείρετε (22,145).

⁴⁸ Od. 1,328, 8,498.

⁴⁹ Od. 8,64.

⁵⁰ Od. 12,44, 12,183. (*Devecseri Gábor* ford.)

⁵¹ Od. 24,200. (*Devecseri Gábor* ford.)

⁵² τὰν γὰρ ᾠοιδὰν

οὐ τί πα εἰς Ἄιδαν γε τὸν ἐκλελάθοντα φυλαξεῖς.

⁵³ Ἄρχετε βουκολικᾶς, Μοῖσαι φίλαι, Ἀρχετ' ᾠοιδᾶς, ἐς λήγετε βουκολικᾶς, Μοῖσαι, ἵτε λήγετ' ᾠοιδᾶς.

⁵⁴ ἀλλ' ἄγε βουκολικᾶς ταχέως ἀρξώμεθ' ᾠοιδᾶς.

⁵⁵ στήθεσι φαινομένοις λιγυρᾶς ἀρξεύμεθ' ᾠοιδᾶς.

⁵⁶ οὐδὲ Διωνύσου τις ἀνὴρ ἱεροῦς κατ' ἀγῶνας

ἵκετ' ἐπιστάμενος λιγυρὰν ἀναμέλψαι ᾠοιδᾶν.

⁵⁷ ταῖ Μοῖσαι με φιλεῦντι πολὺ πλεον ἢ τὸν ᾠοιδόν

Δάφνιν·

⁵⁸ οἷζήμαι δ' ὅτινι θνατῶν κεχαρισμένος ἔλθω

σὺν Μοῖσαις· χαλεπαὶ γὰρ ὁδοὶ τελέθουσιν ᾠοιδοῖς

κουράων ἀπάνευθε Διὸς μέγα βουλευόντος.

⁵⁹ καὶ γὰρ ἐγὼ Μοισᾶν καπυρὸν στόμα, κῆμὲ λέγοντι

πάντες ᾠοιδὸν ἄριστον

⁶⁰ ἃ τᾶς Ἀργείας θυγάτηρ, πολὺδρις ᾠοιδός,

ἄτις καὶ πέρυσιν τὸν ἰάλεμον ἀρίστευσε.

ezt tükrözi, hogy sok idillben találkozunk az ἄγων, a dalverseny különféle változataival.⁶¹ Az 1., az 5., a 7., a 8., a 9. és a 10. költemény olyan jeleneteket tartalmaz, ahol az alakok, váltakozva vagy egymás után, egymásnak énekelnek, tehát előadóművészek vagy költők is és hallgatók is egy személyben, kifejezve, hogy a (befogadói és előadói) szerepek felcserélhetők, a költészet közkinccs, vagyis az előadónak műértő közönséggel van dolga, hiszen aki maga is alkot, az szükségképpen ért a költészet-hez, s egyben jelezve, hogy a költő nem valami felsőbbrendű lény a hallgatókhoz képest, hanem egy közülük, a költő (előadó) és a befogadó egyenrangú. Ugyanakkor azok a költemények, amelyeknek szereplői egymásnak adják elő költeményeiket, megjelenítik a költői verseny, az ἄγων helyzetét, a költemény tárgyává téve a megmérettetést, a költemények szépségének, jóságának megítélését, a költői, előadói teljesítmények összehasonlítását.

Az első idillben látszólag aszimmetrikusan csak Thyrsis ad elő egy dalt, de azt a hallgatója egy képzőművészeti alkotással, egy faragott kupával jutalmazza, és elmondja, hogy milyen a díszítése.⁶² Thyrsis úgy dicséri a kecskepásztor syrinxjátékát, hogy a minősítésben versenyre utal: Pán után a második versenydíjat hozná el (1,3).⁶³ A kecskepásztor viszonozza a bókot: szerinte Thyrsis közvetlenül a Múzsák után következik a rangsorban (1, 9–11).⁶⁴ A 4. idill pásztorok pletykával, gúnyolódással fűszerezett beszélgetése, döntőbíró nélkül, az 5. idill Komatas és Lakón vetélkedése döntőbíró előtt, a 6. költeményben egyenlők versenye zajlik, a 7. idillben Simichidas maga beszéli el megmérettetésének történetét, amikor Lykidas, az isteni kecskepásztor maga ajánlja fel a botját — a vendégbarátság zálogaként, vagyis versenydíj — elismerve Simichidas fölényét. A 10. idillben két életfelfogás versenye tárul eléink, a 11. idill a Kyklóps magányos versengése Galateia szerelméért. A 12. idillben csókversenyről van szó. A 13. idillben a szerelem okozta szenvedés tekintében mutatkozik egyenlőnek halhatatlan és földi halandó. A 22. idillben Polydeukés és Amykos szóparbajt vívnak, mielőtt halálos küzdelembe kezdenének egymással.

A homérosi eposzokban oly jelentős κλέος (hírnév, dicsőség) fogalmával a 16., a 17. és a 22. idillben találkozunk: az eposznak azt a szerepét, hogy a hírnevet, dicsőséget megőrizze, a theokritosi idillek corpusában az ἐγκώμιον tölti be.

A Múzsák és az énekmondók feladata megénekelni a halhatatlanokat és az emberek jó hírnevét (16,1–2);⁶⁵ az emberek hírneve a Múzsáktól származik (16,58⁶⁶;

⁶¹ V. Frangskou az *agont* nem tekinti azonosnak a versennyel (*contest*), ez utóbbit szűkebben úgy értelmezve, mint két versenyző küzdelmét ugyanazért a versenydíjért, kívülálló versenybíró előtt: Theocritus' Idyll I: an unusual Bucolic Agon. *Hermathena* 161 (1996) 23–42, 24. o. 5. jegyz.

⁶² Az 1. idillel foglalkozó lényeges korábbi elemzések felsorolását ld. Frangskou jegyzeteiben.

⁶³ μετὰ Πάνα τὸ δεῦτερον ἄθλον ἀποισῆ.

⁶⁴ αἱ κα τὰ Μοῖσαι τὰν οἰδα δῶρον ἄγωνται, ἄρνα τὸ σακίταν λαψῆ γέρας· αἱ δὲ κ' ἀρέσκη τήναις ἄρνα λαβεῖν, τὸ δὲ τὰν οἶν ὕστερον ἄξῆ.

⁶⁵ Αἰεὶ τοῦτο Διὸς κούραις μέλει, αἰὲν ἀοιδοῖς, ὕμνεῖν ἄθανάτους, ὕμνεῖν ἀγαθῶν κλέα ἀνδρῶν.

⁶⁶ Ἐκ Μοισᾶν ἀγαθὸν κλέος ἔρχεται ἀνθρώποισι.

16,98⁶⁷). A Múzsák a halhatatlanokat éneklik meg, a halandók a halandókat (16,3—4).⁶⁸ Az istenek tisztelik az énekeseket (16,19—20).⁶⁹ Az énekmondók kedvesek a hősöknek (22,215—7),⁷⁰ a hősöket az énekesek teszik híressé (16, 48—57). Az istenek számára a legszebb ajándék a dal (22,223).⁷¹

SUMMARY

Songs are pleasant to the public but they are not fervently desired as *ιμερόεσσα ἀοιδή* in Homer. Contests of singers, the critical judgement of the poems, the comparison of artistic performances become a theme in Theocritus' poetry. In Id. 1, 5, 7, 8, 9 and 10 we can find scenes, where the persons (shepherds and other) are singing to each other, i. e. they are both artists (poets) and audience, that means that the rule of the artist can be interchanged with the rule of the audience. The audience itself is creative, and the poet and the recipient are equal.

Keywords: Theocritus, singer and his audience, comparison of artistic performances, aesthetics

⁶⁷ ὑψηλὸν δ' Ἱέρωνι κλέος φορέοιεν ἀοιδοί.

⁶⁸ Μοῖσαι μὲν θεαὶ ἐντί, θεοὺς θεαὶ ἀείδωντι·

ἄμμες δὲ βροτοὶ οἶδε, βροτοὺς βροτοὶ ἀείδωμεν.

⁶⁹ θεοὶ τιμῶσιν ἀοιδούς.

'τίς δέ κεν ἄλλου ἀκούσαι ἄλις πάντεσσιν Ὀμηρος.'

'οὗτος ἀοιδῶν λῦστος, ὃς ἐξ ἑμεῦ οἴσεται οὐδέν.'

⁷⁰ φίλοι δέ τε πάντες ἀοιδοί

Τυνδαρίδαις Ἑλένη τε καὶ ἄλλοις ἠρώεσσιν,

Ἴλιον οἱ διέπερσαν ἀρήγοντες Μενελάω.

⁷¹ γεράων δὲ θεοῖς κάλλιστον ἀοιδαί.

BORZSÁK ISTVÁN

A BÚBÁJOS VIRGILIUS

A VERGILIUS-ÉLETRAJZOK KALANDOS TORZULÁSAI

Vergilius hihetetlenül gazdag utókorát megpróbáltuk az antik életrajz-irodalom, közelebből az író-életrajzok összefüggésében nyomon követni. D. Comparetti ma is nélkülözhetetlen anyaggyűjtéséhez (*Virgilio nel medio evo*) szerény újabbkori kiegészítésként hívtuk fel a figyelmet egy XIX. századi — feltehetőleg németből fordított — ponyvatermékre (A búbajos Virg. csodás története), amelynek kompilálója a költőnek amúgy is kalandossá színezett életrajzát további régenyes — sőt idéetlen! — kitalálásokkal „gazdagította”. A *divinus poeta* hírnevét persze ez sem csorbíthatja.

Kulcsszavak: Vergilius, életrajz-irodalom, ponyvatermék, búbajos

A hajdani Gondolat Kiadó „Európai antológia” sorozatának „A görög irodalom” c. kötetében (1966) több szemelvény bemutatásával szemléltettük az antik író-életrajzok „műfajának” érdekességeit. Ezekben szó sincsen modern értelemben vett történeti vagy irodalomtörténeti kutatások eredményeiről, sokkal inkább kuriózumokról, korukbeli mendemondákról vagy utólagos spekulációkról, nem is mindig mulatságos, fonák híresztelések novellisztikus összeszerkesztéséről. Ezt a józanul mérlegelő régiek is tudták, a közönség mégis *erre* volt kíváncsi, az életrajzgyártók pedig alkalmazkodtak az olvasóközönség ízléséhez és kíváncsihoz.

Kezdhetnők a sort a Homéros-„életrajzok” furcsaságaival, a „legrégebb és legjobb” költő és a jóval későbbi Hésiodos versengésével, Archilochosnak a Múzsákkal való találkozásával vagy a Sapphó alakjához tapadó — nagy jövőre hivatott — kitalálásokkal. Jó példa az a kedves történet, amely Eupoliszal — az attikai ókomédiának Kratinos és Aristophanés társaságában (Hor., Sat. I 4,1 *Eupolis atque Cratinus Aristophanesque poetae*) legünnepeltebb nagyságával — kapcsolatban került forgalomba. E szerint az okvetetlenkedő vígjátékíró Alkibiadés 415-ben, mikor az athéni hajóhad Szicília felé tartott, a tengerbe dobatta. „Rút vétség a történelmi igazság ellen!” — kiálthatnánk fel mi is Ciceróval (Ad Att. VI 1, 17 *O ἀνιστορησιαν turpem! ... ut multa apud Graecos*), és elismételhetnők vele az alexandriai Eratoszthenés tudós cáfolatát, aki ti. filológus alapossággal elősorolta, hogy a „vízbefúlt” poeta állítólagos tengerbedobása után még hány darabot írt (*quas ille post id tempus fabulas docuerit*). A „történeti valóság” megcsúfolása mégis makacsabbnak és

életképesebbnek bizonyult, mint a történeti valóság. Elvégre a nyilvánvaló kitalálás fölöttébb érdekes, sőt izgalmas (a legenda szerint Ariónt is a tengerbe dobták a pénzéhes hajósok, csak éppen partra segítette egy delfin); beleillik Alkibiadés excentrikus cselekedeteinek panoptikumába, és ugyan ki törődik a soha meg nem történt történet *reális* magával? Azzal ti., hogy Eupolis, mint a szabadszájú csúfolódás mestere, „*Baptai*” című vígjátékában kíméletlenül kizserkesztette az athéni közélet ismert és népszerű, aranyifjú politikusát a Kotyttó thrakiai istennő „*beavatott*” (szó szerint: *bemártott*) híveinek orgiákká fajuló misztérium-szertartásain való részvétele miatt. (Βάπτης — „bemártó”, vö. Keresztelő János *Baptistes* nevével, — a Kotyttó-papok megjelölése.) Eupolis a misztikus „bemerítési” szertartást figurázhatta ki, mire a megbántott Alkibiadés nem a színpadon, hanem a kitalált bosszútörténetben „merítette meg” merész kritikálóját.

Vagy gondoljunk az aristophanesi „Békák” alvilági jelenetére, Aischylos és Euripidés szópárbajára: a tragikus triász harmadik tagjába, Sophoklésbe sem Aristophanés, sem más komédiaíró nem mart bele, mert „szeretetreméltó (82 εὐκολος, nem pedig δῦσκολος) volt *itt* (ti. fent, a földi életben), és *ott lent* (ti. a holtak közt) is az.” De azért később az ő halálát is kicifrázták. Phrynichos méltóképpen búcsúztatta az istenektől is kegyelt aggastyánt: boldognak mondotta (a „Múzsák”-ban), amiért oly sok szép tragédia megírása után szépen is végezte. A „jobban” értesültek viszont „pontosan” részletezik ezt a szép véget, mondván, hogy egy félrenyelt szőlőszemtől halt meg (még azt is tudni vélték, hogy a színész Kallippidés küldte neki a szőlőt); mások szerint az *Antigoné* felolvasása közben — egy hosszú mondat végén — annyira megerőltette a hangját, hogy azzal együtt az életét is elvesztette. Egy harmadik változat arról tudósít, hogy az utolsó drámájának győzelmével járó izgalom, majd öröm idézte elő halálát.

Folytathatjuk: Euripidést kutyák vagy a sértegetései miatt felbőszült asszonyok tépték darabokra, — mint az őrjöngő bakkhánsnők Pentheust vagy a titánok magát Dionysost; Aischylos kopasz fejére pedig egy sas pottyantott egy teknősbékát; Empe-doklés az Etna kráterébe ugrott, hogy „megistenüljön”; még különösebb (vagy „nevetséges”?) lett volna a közép-komédia neves képviselőjének, Philémónnak a halála: azt fogták rá, hogy a fékezhetetlen nevetésbe halt bele, amikor látta, hogy egy számár felfalja előle a neki odakészített fűgét.

Ezek a furcsa történetek azonban az antik életrajzokban csak lezárják a nem kevésbé furcsa anekdotákból összetákolt élettörténeteket. K. Lehrs a hasonló életrajzi fikciók vizsgálata során¹ a különlegesen cifrázott halálnemek regisztrálásán kívül rámutatott pl. a költők „isteni megoltalmazásának” illusztrálásául szolgáló novellisztikus elemekre (Arión és a delfin; Simónidés kimentése az égiek neheztelése folytán összerogyó házból; ilyenek a Pythagorast és Platónt övező, majd a keresztény areta-

¹ K. Lehrs: Über Wahrheit und Dichtung in der griech. Literaturgesch. A „Populäre Aufsätze” c. kötetben: ²Leipzig 1875. 396.

logiákban öröklődő legendák is); felsorakoztatta a vígjátékírók ötleteiből táplálkozó életrajz-„gazdagodás” eseteit (így lett Euripidész anyjából a publikum mulattatására — zöldségeskófa, és így tapadt Sókratész alakjához a bigámia vádja, stb.), de ne feledkezzünk meg a politikai célzatú ráfogásokról sem (pl. a Periklész eláztatása végett kitalált históriákról); továbbá gazdátlan anekdoták (nemzetközi vándormotívumok) is könnyen ragadtak rá ismert, különben feddhetetlen nagyságokra.

A klasszikus római irodalom művelői vagy befogadói nem dicsekedhettek ilyen dús képzelőtehetséggel. Plautus életéről pl. csak azt olvassuk, hogy változatos élte folyamán elszegényedve kénytelen volt egy malomban nehéz fizikai munkát vállalni, és csak a munka szüneteiben áldozhatott a vígjátékírás Múzsájának, Hieronymus világkrónikájának a Kr. e. 200. évhez fűzött megjegyzése szerint: *ad molas manuarias se locaverat, ibi quotiens ab opere vacaret, scribere fabulas solitus ac vendere.* (Vö. Gell., N. A. III 3,14 *Varro et plerique alii memoriae tradiderunt...*) A vitatott kérdésben Fr. Leo véleményéhez csatlakozhatunk:² alkalmasint több plautusi darab elejtett célzásából összeszerkesztett kitalálással van dolgunk. Azt, amit Horatius tréfásan említ *Ennius pater*-ről, hogy ti. csak jól felöntve a garatra (Epist. I 19,7 *potus*) „ugrott neki” az eposzírásnak, az előző sorban Homérosról is elmondja és azóta is nem egy költőről elmondhatná. Feltehetőleg Lucretius örültnek nyilvánítása (Lact., *De opific. Dei* 6,1; Hier. ad a. 96 ante Chr. n.) sem tekinthető alappal bíró ténynek, sokkal inkább dühödött rosszállásnak, az „istentelen” pogány kötő tulajdon soraiból konstruált elmarasztalásnak.

Más lapra tartozik például Horatius visszaemlékezése (vagy költői álma): amikor kisded korában elkószált dajkája mellől és egy fa tövében elszunnyadt, galambok fedezték be friss babérlevelekkel, mirtusszal, Apollo és Venus attribútumaival; nem esett bántódása sem medvétől, sem kígyótól, mert az istenek védték (C. III 4,20 *non sine dis animosus infans*). A kommentárok számos hasonló csodás történetre utalnak; Stésichorosról és Pindarosról is mondtak ilyeneket, és — képzeletben — az a bizonyos sabinumi farkas sem bántotta később az *ultra terminum* tévedő, de elhivatottságának tudatában *gondtalan* költőt...

Legfőbb ideje azonban, hogy Vergiliusra térjünk. Életrajzának ismerői számon tartják a Cn. Pompeius Magnus és M. Licinius Crassus consuli éve (Kr. e. 70) körüli zűrzavarokat; kevesebben tartják számon azokat a nyilván későbbi, mesés híreszteléseket, melyek szerint a költő édesanyja várandós állapotában azt álmodta, amit világhódítók vagy -megváltók eljövetelére várva szoktak álmodni: babérág sarjadt ki méhéből, gyökeret vervén csodás gyorsasággal nőtt-terebélyesedett és máris virágba borult. A szegény asszony másnap kint a mezőn szerencsésen megszülte gyermekét, aki még csak nem is nyöszörgött, nem sírt, mint az újszülöttek: derűs mosolygása boldogságot ígért. Ottani (észak-itáliai) szokás szerint a gyermek születésekor nyár-

² Fr. Leo: *Plautinische Forschungen.* ³Berlin 1912. 63; *Die griech.-röm. Biographie.* 1901. 137.

faágot szúrtak a földbe; ez megfogamzott, gyorsan nőtt és csakhamar utolérte az előbb ültetett facsemetéket.³

Érthető, hogy az ünnepeelt költő személyét már életében közfigyelem övezte. A családi hagyomány színes mozaikjain kívül sok minden szivárgott át a korabeli vagy később kanonizálódó élettörténetbe. Szívesen adunk hitelt azoknak a tételeknek, amelyek szerint a „Szúziés” (*Parthenias*) költő, ha Nápoly környéki visszavonultságából néha Rómába látogatott, a kíváncsi sokadalom elől a legközelebbi kapualjba menekült. Azt is elhisszük, hogy amikor egyszer Augustusszal együtt jelent meg a színházban, a közönség felállással tisztelte meg legnagyobb költőjét. Akárhány egyéb ilyen történet persze már csak a három mű (az eklogák, a *Georgica* és az *Aeneis*) részleteiből kikövetkeztetett, későbbi tudálékosság lecsapódása. Vészesebbnek bizonyult a későbbi korok érdekesség-hajhászása, aminek a vergiliusi utókor (Fortleben) nem mindig épületes, akárhányszor fonák, sőt riasztó „gazdagodását” köszönhetjük. Nem jutna eszünkbe itt ismertetnünk D. Comparetti ma is nélkülözhetetlen alapl művének⁴ sokezernyi adatát, sem az ennek nyomán sarjadt külön szakirodalmat.

Célunk sokkal szerényebb: ismertetendőnek véljük a költő magyarországi „utóéletének” egy eddig feldolgozatlan dokumentumát, egy Budapesten, 1888-ban (is) kiadott ponyvafüzetet: „A búbjós Virgiliusnak csodás történetét”, ezt az „igen szép és felette mulatságos olvasmányt öregek és fiatalok számára.” (Hét primitív képpel.)

Amikor Takács László közlése nyomán, Vízkelety András baráti közreműködésének köszönhetőleg az Országos Széchényi Könyvtár megvisselt példányát megláthattam, kisiskolás emlékek ébredtek bennem. Még most is érzem a falumbeli öreg könyvkötőmester műhelyének enyvszagát, ahol a vásári ponyvairodalommal találkoztam. (Katona Imre is a *kompaktorokat* említi emez írásművek hajdani terjesztőiként: VII X 744.) Most is emlékszem néhány hasonló füzet címlapi ábrázolására: Tamás bátya kunyhójának menekülés-jelenetére; a nagyorrú Hunyadi Mátyás találékony hadicselére, amint inasnak öltözve besétál az ostromlott Bécs kapuján; Petneházy Dániel kalandos szerelmi történetére vagy a Dózsa-lázadás klerikális ízű elmarasztalására: hogy fogtak be a parasztok egy papot az eke elé... Még egy iskolás emlék: gyermeki fantáziával az öreg könyvkötő műhelye mellé lokalizáltam „A kőszívű ember fiainak” rémséges „meghalató intézetét” (amelyben Baradlay Richárd halálra sebzett ellenfelének kisfiát meglelte: „Monor — Kaszáné — 73”).

Az ismertetendő ponyva szerzője ugyancsak *gemino ab ovo* (Hor., *Ars* p. 147), Róma alapításának bonyodalmaival, Remus megölésével, majd fiacskájának, Luciusnak bosszúállásával kezdi „mulatságos” történetét. A bátor ifjúvá férfiasodó Lucius megfizeti nagybátyjának a tartozását, vagyis leszúrja a remegő Romulust, mire a „tanácsosok” igazságosnak ítélik a gyilkosságot és Luciusnak ajánlják fel a római

³ Vö. *Trencsényi-Waldapfel I.*: Vergilius pásztori Múzsája. Vallástört. tanulmányok. Bp. 1960. 349.

⁴ *D. Comparetti*: *Virgilio nel Medioevo*, 1872 (több kiadásban, német fordításban is megjelent).

császári koronát. (Az akadémikusok olvasó felismerni véli a Romulus-monda és a Caesar-gyilkosság kontaminálását.)

A folytatásban megismerkedünk Lucius császár fiának és utódjának egy derék lovagjával, aki sértődöttségében (Achilleus módjára) visszavonul campaniai (!) birtokaira, ahol is fiúgyermek születik, ki a „Virgilius” nevet kapja. A gyermek születésekor „hirtelen nagy földrengés támadt, mely az egész várost megrázkódttatta”. Ebből azt jövendölték, hogy Virgilius „igen híres férfi leend”. Gondoljunk más nyak „világrengető” megjelenésére (Nagy Sándoréra, Attiláéra): „Csillag esik, föld reng, jött éve csudáknak...” Arany Jánosunk Csaba-trilógiájának töredékében Attilának halálát is csillag hullás, földrengés kíséri:

...Mert a világ négy sarka megrázkodott belé,
A csillagok ijedten futkostak lefelé...

Ehhez persze ismernünk kell Arany visszaemlékezéseit is: „Minden könyv, ami kezem ügyébe került, mohó vággyal lőn felemészve... A Hármass történet (Halleré), Fortunatus s más, mit én tudom miféle grapsák a ponyvairodalom egész özönével együtt... felkutatva és megéve lőnek...”⁵

Visszatérve Virgiliusra: „ő már kiskorában is igen nagy okosságot s észet árult el”, gondos anyja ezért „egy híres iskolába adta be őt *Toledo városába*”. (Újabb árulkodó jel: szerzőnk — illetve valamelyik őse — nemcsak az Újszövetségben volt járatos, nemcsak az Alexandriában keletkezett Nagy Sándor-regényt ismerte, hanem későbbi — keleti, illetve hispániai arab — forrásokból is merített.)⁶

Otthon az anya hiába keres oltalmat Persides (!) császárnál, a gonosz rokonok — fia távollétében — kiforgatják vagonából. Közben a tizenkilenc éves Virgilius „nagy előrehaladást tesz a tudományokban”. Tudományát rövidesen meg is csillogtatja: társaival „búvócskázva” (!) egy sötét barlangban egy „szerencsétlen ördöggel” gyűlik meg a baja, akit az ördög-principális büntetésből zárt oda. A hatalmas szikla alá rekkentett ördög a nála lévő két *bűbajos könyvet* ígéri Virgiliusnak, ha kiszabadít-

⁵ Vö. *Dragma* IV 33 sk. — *Haller János* „jeles példabeszédeiben” (1682) mindössze egyszer (57.) van szó a „bölcse Virgiliusról”, aki Titus császár parancsára „ördögi mesterséggel” csináltat egy olyan „állóképet”, amely „kinek-kinek titkos vétékét megjelentette a császár előtt”. Többször olvasunk viszont arról a római „nagy tudós mesteremberről”, akinek tükrében csodálatos dolgokat lehet látni (102.), továbbá a Világbíró Sándornak készített tükörről (139.), vagy a bölcse Sokratestől Filep király megsegítésére szerkesztettről (145.), amelyben „minden rejtekek meglátszottak”. Tanulságos itt a történeti neveknek a hagyományozás során mutatkozó torzulása: így lesz pl. („Gellius Aulus”-ra való hivatkozással) a lantos Ariónból „Amon nevű gazdag ember”, akit a „révészek” a tengerbe vetnek, de egy delfin „a szájába (!) vészen és a szárazra kitesz” (vö. *Gell.* XVI 19); így torzul Codrus (Kodros), a legendás athéni király neve is *Chosroes*-re (41.) stb.

⁶ A Vergilius (és Aristotelés) nevéhez fűződő, csúfolódó anekdoták vitatt eredetéről és messze nyúló elágazásairól *Theodor Benfey* Pancsatantra-fordításának (1859) előszava (az összehasonlító mesekutatás megalapozása) óta rengeteg találgatás látott napvilágot; l. „Az antikvitás XVI. sz. képe” c. monográfiánk (Bp. 1960) 276 skk. lapjait.

ja, amit a bölcs ifjú meg is cselekszik, de túl is jár a csalafinta ördög eszén, magához veszi a „bűvészkönyveket”, hazatér, „s az időtől fogva nagy haladást tett a bűbájos-ságban”. Hiába kér azonban segítséget a császártól, a gonosz rokonoktól megvesztegetett tanácsosok Toledóba küldenék vissza panaszával, tanuljon ott tovább, amíg ők majd utánanéznak, melyik csillagon van családi birtoka. Mit tehetett erre a bűbájos Virgilius: kiejti az ördög könyveiből tanult igéket, és ellenségei máris szegyenben maradnak, és a „gaz ördögössel” a császár sem tud mit kezdeni. Mit tehetett szegény császár? Kinevezte Virgiliust titkos tanácsosának.

„Akármilyen bűvész volt is Virgilius, mégis csak ember volt, s így az ő szíve sem volt sérthetetlen a szép leányok szemeitől.” Szerelmes levélben meg is vallja érzelmeit a szép Júliának — mire a „hamis” alaposan *megtanítja* a szerelmes bölcsét. A késő középkor erkölcsnemesítő (vagy szórakoztató?) traktátusaiban járatos olvasó most azt kapja, amire okkal várt, Vergilius csúfos felsülését: a csalfa szépségtől felemagasságig felhúzott kosárban ott kellett kuksolnia az egész város hahotája közepette. Ez az a história, melyet Bornemisza-monográfiánkban⁷ tüzetesen megtárgyaltunk, majd a témára — egy pajzán Urs Graf-metszet kapcsán⁸ — vissza is térünk. „Szomorúan ült ökelme a kosárban”, mivel az „Abrakadabra” nem szólt arról, hogyan lehet a szép lányok hálójából kikerülni. A vaskos folytatást ponyvánk szegyenlős szerzője jócskán megszelídítette (akárcsak E. von Wolzogen, R. Strauss „Feuersnot” c. operájának szövegkönyvírója): a megszegyenített bűbájos — bűvészkönyvének segítségével — kiolt minden tüzet a városban, de a csalfa hölgyet a csúfságos megszegyenítés helyett csak arra kényszeríti, hogy három napon át kint üljön a piac közepén egy szalmatrónuson, ahol el kell szenvednie, hogy „a sok piszkos kocsis csattanós cvikipuszit nyomhasson rózsás ajkára”.

Virgilius ezután egy szép várat építtetett, a négy sarkán egy-egy toronnyal. A császár ezekből a tornyokból mindent hallott és látott, amit az emberek csináltak vagy beszéltek. Az uralkodó kérésére „a Kapitolium nevű hegyen” olyan templomot építtetett, amelyben minden tartomány bálványszobra fel volt állítva, minden szobor kezében egy kis ezüstharang; ha akármelyik csengő megszólalt, a császár tudhatta, hogy az illető tartományban lázadás készülődik, és máris intézkedhetett. Ez a „Róma üdvösségének” nevezett templom természetesen nem más, mint a középkori Vergilius-hagyományból jól ismert *Salvatio Romae*,⁹ aminek hírére a népek „úgy megszeppentek, hogy fülüket is alig merték mozgatni”. Legjobban a karthágóiak szeppentek meg; ki is eszelték, hogy milyen csalárdsággal tudnák „Róma üdvösségét” hatástalanítani. „Álom mestereknek” álcázva egy fazék aranyat és egy hordó ezüstöt visznek magukkal, majd jelentik a császárnak, hogy hol találná a kincset, csak ássa ki (ez megtörténik); a császár lépre megy, és a *harmadik* kincset, amely az Üdvösség temploma alatt volna elrejtve, már maga ásatja ki, mire a templom összedől, kincs

⁷ I. m. 271 skk.

⁸ Vö. *Dragma* II 340 skk.

⁹ Vö. *Dragma* I 117 skk.

pedig sehol. A gyanús történet kieszelője talán a tacitusi *Annales* XVI. könyvének első fejezeteiből vette a tudományát: itt van szó a kincsekre éhes Nero hasonló felsüléséről, akit ugyancsak egy „pún eredetű” tanácsosának álomlátása készített csúfos kudarccal végződő kincskeresésre.

Virgilius nem minden további csodás tettének forrását sikerülhet kitapintanunk. A soha ki nem alvó lámpa rokonítható az alexandriai világítótorony „csodájával”, amit a hagyomány Nagy Sándor mesterének, Aristotelésnek, vagy akár Sókraetésnek tulajdonított.¹⁰ Erre utal ponyvánknak az a megjegyzése, hogy „a lámpának (megszerkesztése után) semmi baja nem történt, s még ezentúl is több, mint háromszáz esztendeig világít meg a várost”. Ez a számítás gyanúsán egybevág a Nagy Sándor halálától Actiumig eltelt évek számával.

Egy gyönyörű kert megépítése után Virgilius „a szerelmesek regimentjébe állt, azaz megházasodott”. Kellő tapasztalatokkal rendelkezvén, olyan márványszobrot állíttatott, amelyre ha egy „csintalan” asszony ránézett, tüstént jámborrrá változott. A római asszonyoknak viszont „semmi kedvük nem volt az erényes életre”, ezért újra és újra ledöntették a szobrot. Virgilius rájött, hogy a saját felesége sem akar megjavulni, — hát akkor csináljon, amit akar, majd csak elviszi az ördög, és „az asszonyok nagy öröme” többé nem tette vissza a szobrot. Mégis beleszeret a babiloni szultán leányába, és mindenféle bonyodalmak után haza is viszi a levegőből épített csodahídon „egy tengerpartra, nem messze Rómától.” Ott aztán bűvésze segítségével egy szép várost épített, melyet *Nápolynak* nevezett el. Ezután, hogy a várost benépesítse, a szultánleányt egy előkelő spanyol lovaggal házasította össze, ki azután „alattvalóival benépesíté Nápoly városát”. Virgilius — a római császár hódító tervének meghíúsítása után — felvirágoztatta Nápolyt: „nagy iskolát alapított, azonkívül egy meleg gyógyfürdőt, sőt bűvészi iskolát is állított föl; sok ideig onnan kerültek ki a leghíresebb kócevek” (csepürágók) — hát ez valóban épületes („igen szép és felette mulatságos”) története a Vergilius-kedvelte Nápolynak.

Ezután a császár a Rómába visszatérő Virgiliusszal olyasvalamit készíttetett, „amitől a vádlottak ártatlanságát meg lehet tudni”. Az itt leírt „érckígyó”, melynek torkába a vádlott a kezét bedughatta, úgy esküdhett meg ártatlanságára, nyilván az „igazság szájának” (*Bocca della verità*) kalandos változata. Elszórakozhatunk a férjétől bevádolt csapodár asszony csalafintaságának olvastán: következmények nélkül esküdhett meg arra, hogy az *egyik* elővezetett férfival csak oly viszonyban áll, mint a bolondnak öltöztetett *másikkal*.

Virgilius azt is megígérte, hogy a császár Rómájában „a fák s a gabona háromszor hozzon évenként gyümölcsöt...” Az elmés szerkesztmény szerzője — úgy látszik — még a vergiliusi „*Laudes Italiae*” csodájára is rádupláz (Georg. II 149 skk.):

¹⁰ Vö. *Dragma* II 294.

*Hic ver assiduum, ...
bis gravidae pecudes, bis pomis utilis arbos...*

Ezek után már nem is következhet más, mint a vénülését érző *Zaubermeister* megfiatalítási praktikája, illetve a kínosan részletezett művelet zavarosan groteszk lezárása, amely — esetlen változatlan — Goethe „Schatzgräber”-ének megnyugtató végső látomására emlékezteti a ponyva olvasóját. Így végződött volna „a híres Virgilius élete, kinél nagyobb bűvész nem is élt még azóta”.

Ez után a sivár értetlenség és zagyaság után kanyarodjunk vissza *értő* közegbe, mondjuk: a Symmachusok IV. század végi Rómájába, legyünk részesei a Macrobius „Saturnaliai beszélgetéseiben” megörökített ünnepi hangulatnak. A nem közönséges történeti körülmények közt, a halódó pogányság nemes képviselőinek értékmegőrző erőfeszítéseit tükröző beszélgetés főhőse — a „támadhatatlan” Cicero (I 24 *Cicero, qui conviciis impenetrabilis est*) mellett — természetesen *Vergilius noster*,¹¹ annak a századnak és a következőknek is Vergiliusa, akit a hívatlan vendég, a beszélő nevű *Euangelus* (a „pogány” Rómában inkább *Κακάγγελος*) hiába gáncsol, hiába kisebbít, beszélgető társai egyetértenek a „mantuai Homéros” isteni tehetségének csodálatában: életművét szinte a *kosmos* rendjével, őt magát pedig az *opifex deus*-szal (*Δημιουργός*) összehasonlíthatónak hirdetik. (V 1,20 *ignoscite, nec nimium me vocetis, qui naturae rerum Vergilium comparavi.*) A kicsinyes vagy értetlen gáncsoskodásokkal szemben joggal állapítja meg Symmachus, hogy „Maro dicsőségét senki dicsérete nem növelheti, senki gyalázkodása nem kisebbítheti” (I 24,8 *haec est equidem Maronis gloria, ut nullius laudibus crescat, nullius vituperatione minuatur*).

Sem „szépnek”, sem „felette mulatságosnak”, legfeljebb — negatív értelemben — tanulságosnak minősíthető ponyvánk ismeretében jó lélekkel Symmachusnak adhatunk igazat.

SUMMARY

We tried to follow up the incredibly rich posterity of Vergilius in the context of the antique biographical literature, more exactly in that of the biographies of writers. As to a modest modern complement to the collection, indispensable even today, by D. Comparetti (*Virgilio nel medio evo*), we drew attention to a trash of the 19th century (The miraculous story of the enchanting Vergilius), the author of which „enriched” the already otherwise adventurously embellished biography of the poet with further romantic — even foolish! — inventions. Of course, not even this can damage the fame of the *divinus poeta*.

Keywords: Vergilius, biographical literature, trash, enchanting

¹¹ *Petrarca* szerint is ők ketten „nyelvünk szemefényei” (sono gli occhi della lingua nostra).

BORZSÁK ISTVÁN

ÁDVENTTŐL A KALAND(OR)OKIG

Amiképpen *adventus* nemcsak 'békés megérkezés'-t, hanem 'ellenséges felvonulás'-t is jelent, úgy különbséget kell tennünk az *advenire* ige egyéb származékainak eltérő jelentésárnyalatai között. Így fejlődött az *adventor*-ból az angol *adventurer* és a francia *aventurier*: Micsoda különbség van az angol *Advent* és *adventurer* és a francia *avent* és *aventure* között!

Kulcsszavak: *adventus*, *adventor*, *adventurer*, *aventurier*, *Advent*, *aventure*, *avent*, *aventure*

Adventus nem jelent mindig békés megérkezést (bevonulást), hanem akárhányszor nagyon is támadó szándékú megközelítést (felvonulást); *advena* hol szívesen látott vendég, hol betolakodó, és az *advenire* ige egyéb származékai közt se csak a közismerteket (*Advent*, *avent*, *avenir* ...) tartjuk számon, hanem a „kalandosabb” újkori fejleményeket is: ang. *adventure*, ol. *avventura*, fr. *aventure*, ném. *Abenteuer*. A „pogány” *adventus* és a keresztény *ádvent* összefüggéseit elemző tanulmányunkban¹ csak futólag érintettük uralkodók, hadvezérek, ilyen-olyan méltóságok megjelenésének (bevonulásának, ünnepélyes fogadtatásának) ábrázolásait és az ilyen alkalmakkal együttljáró negatív mozzanatokot, mint például az illető közösségekre háruló anyagi terheket (pl. Plin., *Epist.* IX 33,10 *magistratum adventu et mora modica res publ. novis sumptibus atterebatur*). A hétköznapok emberét azonban nemcsak holmi hivatalos látogatások tölthetik el váratlan örömmel vagy bosszúsággal, hanem bármikor sok egyéb is meglátogathatja, amivel az előrelátó (*prudens*) bölcs számol is: az eshetőségek számontartása enyhítheti az előbb-utóbb bekövetkező csapás súlyát. (Vö. Cic., *Tusc.* III 14,29 *praemeditatio futurorum malorum lenit eorum adventum*, azaz a már korábban látott bajok elközeledtét, bekövetkezését.) Ebben az összefüggésben idéz Cicero egy polykratési nagy jódoigunkban — *cum secundae res sunt maxime* — magunkba szállásra készítő, filozófikus Terentius-részletet (Phorm. 244: *semper cogitet ... uxoris mortem*), amelyet mintegy fegyverként *contra casus et eventus* ő is átvesz a „kyrénieiktől” (Aristippostól), hogy ezzel próbálja megtörni „a véletlen események rántörő rohamát” (15,31 *quibus eorum adve-*

¹ „Pogány” *adventus* — keresztény *ádvent*. Ant. Tan. 44 (2000) 95 sk. = *Dragma* IV 10 sk.

nientes impetus... frangantur). Mert azok közelegnek, egyszer csak oda is érnek, és megjelenésükkel — *si quando ita incidat* (Quint., Inst. II 5,5; vö. 'incidens', Zwischenfall; Aisch., Agam. 1468 sk. δαῖμον, ὃς ἐμπίτνεις δόμασι, a Tantalos unokáit sújtó sorscsapásokról) — sok mindent zúdíthatnak ránk.

De hát mi érhet bennünket? Hol jó, hol rossz; az utóbbit az emberek keserve-sebben tapasztalják meg a bőrükön. A továbbiakban az *advenire* (*adventare, advena, adventor, adventus...*) esetenként megkülönböztetendő jelentését (*ambiguitas, amphibolia*) vesszük szemügyre.

Adveniat regnum tuum (Mt. 6,10). A hívő ember ennek az országnak az eljöveteleért imádkozik, mert földi vándorlása során nagyon is evilági véletlenségeket (*casus et eventus*) él meg, amelyek hol így, hol úgy érintenek bennünket; kimenetelük (*eventus*) kiszámíthatatlan. Az *advenit* ige szinonimái közt nemcsak az *accedit* ('hozzájárul'), hanem az *accidit* ('megesik') is számon tartandó. Gyermekek születésekor mindnyájan örvendünk a kis *jövevény* megérkeztenek, annál kevésbé holmi *jöttmentnek*. Pedig mindkettő *advena*. Gondoljunk Vergilius pásztoraira (Ecl. IX 2 skk.):

O Lycida, vivi pervenimus, advena nostri
— *quod numquam veriti sumus — ut possessor agelli*
diceret: Haec mea sunt; veteres migrate coloni!

Nem vitás, hogy Lycidaséknak gyűlölt jövevényvel, más földjébe települő „beleülövel” (*possessor*) gyűlt meg a bajuk, akárcsak a ps.-vergiliusi Átkokban (Dirae 80 sk.):

Piscetur nostris in finibus advena arator,
advena, civili qui semper crimine crevit, —

akit az italiai polgárháborúk megszenvedői nem tudnak távortartani birtokuktól úgy, mint ahogy Plautus hencegő parasitusa a *militaris advena* ellenében fogadkozik (Pseud. 928). Aeneas is, mielőtt hajóival végzetrendelte hazájában — jó reménységgel eltelve (Aen. VII 36 *laetus*) — kiköt (38 sk. *advena classem ... Ausoniis ... appulit oris*), hányattatásai során elvetődik Dido épülő Karthagójába is (Aen. I 388 *Tyriam qui adveneris urbem, vö. 558 huc advecti*). De mikor a szerelmében csalódott királynő ráébred, hogy kit fogadott be otthonába (IV 10 *quis novus hic nostris successit sedibus hospes*),² kétségbeesetten méltatlankodik (IV 590 sk.):

... Pro Iuppiter! Ibít
hic ... et nostris illuserit advena regnis?

² *Hospes* a Walde—Hofmann lat. etimológiai szótár szerint a. m. „Gastfreund, u. zw. sowohl der bewirtete Freund als der bewirtende Gastgeber”, tkp. „Herr des Fremden, Gastherr” < *hosti-pot-s; hostis* tkp. a. m. 'idegen', de általában a. m. 'ellenség' (vö. Gast, ang. guest; ófr. [h]ost 'ellenség'.

Majd a végső átok (612 skk.): támadjon bosszulója (625 skk.),

*exoriare aliquis... ultor;
qui face Dardanius ferroque sequare colonos...*

Az átok megfogán: az őshonosok Aeneas tekintik *improbus advena*-nak (Aen. XII 261), majd a Didótól szólított unokák (*nepotes*) a bosszuló Hannibal személyében fognak szembesülni az ő földjüket tűzzel-vassal pusztító *advena*-val (Liv. XXII 14,5 *Poenus advena*; Stat., Silv. IV 3,5; Sil. It. XVII 1).

Fentebb (bevezetőben) volt szó az ifj. Plinius elgondolkoztató tartományi hangulatjelentéséről. Bezzeg Cicero kilikiai beiktatása — ha igaz — nem rótt senkire terhet! (Ad Att. V 14,2 *nos Asia accepit admirabiliter: adventus noster nemini ne minimo quidem fuit sumptui.*) Tanulságos persze itt visszagondolni arra, amit a szónok korábban (66-ban: de imp. Cn. Pomp. 5,13) hangoztatott: a rendcsináló Pompeius jövetelének hírére, sőt nevének pusztá hallatára (*adventu ipso et nomine*) a kalóznépség vállalkozó kedve (*impetus*) máris alábbhagyott, pedig bizony *imperium*-mal felruházott „fontos személyek” akárhányszor még szövetséges városba is szinte úgy vonulnak be, mintha ellenségtől foglalták volna el (*ut ipsorum adventus in urbes sociorum non multum ab hostili expugnatione differant*). Ha ott messze Pompeius erényeiről (*temperantia, mansuetudo, humanitas*) eddig csak hallottak, most majd azok lesznek a legboldogabbak, akiknél minél huzamosabban talál időzni (*apud quos ille diutissime commoratur*).

Van azért kevésbé boldogító *adventus* is. A Thesaurus I. Lat. cikkírója — annak idején, még a kezdet kezdetén — nagyvonalúan választotta ketté a „pogány” anyagot (s. v. p. 837, 45: *de adventu pacifico*, ill. 837, 78: *adv. exercituum, ducum ad dimicandum*), mindenesetre az utóbbi részben *nem* regisztrálta a talán legtanulságosabb auktorhelyet. Cicero a *De re publ. II.* könyvében (3,6) Róma helyének megválasztásáról szólván bölcsnek mondja a váratlan rajtaütéseknek kitett tengerpart helyett a biztonságosabb romulusi megoldást: *terra continens adventus hostium ... multis indiciis ante denunciat, neque vero quisquam potest hostis* (azaz illetéktelen idegenként)³ *advolare*⁴ *terra, quin eum non ... adesse scire possimus.* (Vö. Verr. V 35, 93 holmi fosztogatók — *latrones* — vészes közeledtéről, amit a praetor bűnös hanyagsága folytán nem jeleztek idejekorán az erre szolgáló őrtüzek.) Helyes tehát a régi jó Freund-szótárban megadott jelentés: „Zuweilen von einem feindlichen Anrücken, Anmarsch”, tehát ’támadó szándékú megközelítés, felvonulás’, általában

³ L. az előző jegyzetet.

⁴ Vö. Caes., B. G. V 17 *hostes repente ... advolaverunt*; Bell. civ. II 43,2 *ut... alii classem hostium celeriter advolaturam suspicarentur*. A kérdéses szó jelentésének meghatározásában (’odarepül’?) ne pl. az archaikus (költői) *velivulus* jelzőre gondoljunk, inkább a *volare* ige későbbi fejleményeire: a francia *voleur* az, aki odasettenkedve (*furtim*) lopja el a másét; *advolat* tehát a. m. ’(orvul) odalopózik’, régi magyar szóval ’orozkodik’, vö. ’vadorzó.’ — Más lapra tartoznak Nagy Sándor makedón hegyi pásztora, akik adott esetben (vö. Arr. IV 18,6) megmutatják, hogy „repülni” is tudnak.

'veszélyeztetés', vö. pl. Liv. V 33,1 *adventante fatali urbi clade* (a gall veszedelemről): 41,1 *adventus hostium*.

Így már értjük az *adventor* jelentését is: nem prométheusi *inventor* az illető, aki 'rájön' valamire, 'feltalál' valamit, hanem '(ilyen vagy olyan szándékkal) odaérkező', 'odavetődő', vagy — hogy a Wehrle—Egger-féle 'Deutscher Wortschatz' c. kézikönyv szinonimáit soroljuk (p. 99): — „Ankömmling - Besucher - Gast⁵ -Einwanderer - Eindringling.” Ezek mellől már csak az „Abenteurer” ('kalandor', ang. adventurer, fr. aventurier) hiányzik.

Kalandos úton jutottunk idáig. A megtévesztően *esti* hangulatot idéző német szónak persze semmi köze a nyugodalmas *Abend*-hez, csak annak hasonlóságára formálódott ilyenné a francia minta nyomán. Az *aventure* szó (olasz *avventura*)⁶ első előfordulását alkalmasint a Szt. Elekről szóló XI. századi ófrancia költeményben tapinthatjuk ki (441. v.: A, lasse mezre, cum oī fort aventure!), ahol a jelentése 'váratlan esemény' vagy még inkább 'sors(csapás)', 'szerencsétlenség'. Lakits Pál⁷ sok-sok jelentésváltozatot tartott számon: „Schicksal, Los, Ereignis, Erlebnis, Zufall; sorsfordulat, szerencse, halálos veszedelem, kaland” stb. A (lovagi) kaland esetjellegét jelzi az *avenir* < *advenire* igével való gyakori kapcsolása (a latin *advenit* személytelenül a. m. 'megesik', vö. *accidit, incidit, contingit, evenit*).

Ha az *aventure* szó jelentésárnyalatainak kialakulását a romanisták „adatok híján még csak megközelíteni sem tudják” (Lakits, i. m. 17: az *aventure* jelentéséről Marie de France novelláiban), akkor a latin filológus — a rég elköltözött jóbarát eligazító tanulmányára való hálás hivatkozáson túl, illetékességének határain belül — odáig nyújtozhat, ameddig az *advenio* ige származékainak vizsgálata engedi. Láthattuk ezek változatosságát, pozitív és negatív értelemben egyaránt: micsoda különbség van Lucretius Venusának varázslatos tavaszi epiphaniája, a Gyermeek megszületésének várása, vagy a virágvasárnapi bevonulás, illetőleg támadásra kész erők felvonulása, vagy éppen a vidéket veszélyeztető állati csorda beözönlése (Pacuvius: Trag. Rom. frg. I³ p. 132) között!⁸

⁵ L. a 2. jegyzetet.

⁶ Az olasz *avventura* még őrzi a latin part. inst. jelentését: „qui doit arriver”, vagyis aminek rendeltetészerűen be kell következnie, — amint ezt szöveginterpretációkban következetesen hangsúlyoztuk, vö. Dragma III 174.

⁷ Lakits P.: A kaland változásai. Bp. 1967. 95, 29. j.

⁸ A sokféle elvetődő, de megpróbáltatásaikból végül mégis jó szerencsével megtérő ceyloni királyfiak kalandjairól és találékonyágáról l. Dragma VI 297 skk.

SUMMARY

As *adventus* means not only 'peaceful arrival', but also 'hostile advance', so we have to differentiate between the different semantic tints of the other derivatives of the verb *advenire*. Thus developed English *adventurer* and French *aventurier* from Latin *adventor*. What a difference does exist between English *Advent* and *adventure* and between French *avent* and *aventure*!

Keywords: *adventus*, *adventor*, *adventurer*, *aventurier*, *Advent*, *avent*, *aventure*

DARAB ÁGNES

CORINTHIUM AES

AZ ANEKDOTIKUS ELBESZÉLÉS AZ ID. PLINIUS *NATURALIS HISTORIÁJÁBAN*

A korinthusi bronz az ókor legértékesebb ötvözete volt. Hírének fenntartásában meghatározó szerepet játszott a keletkezését elbeszélő anekdota. A tanulmány számba veszi e történet valamennyi előadását. Másrészt párhuzamba állítja a *Naturalis Historiá*ban található egyéb történetekkel, amelyek szintén különleges anyagok keletkezéséről szólnak. Ennek eredményeként kísérletet tesz a történet formálódásának rekonstruálására, műfajának meghatározására anekdotaként, valamint Plinius anekdotikus elbeszélésmódjának jellemzésére.

Kulcsszavak: Korinthus, bronz, Plinius, anekdota

A korinthusi bronz¹ az ókor leghíresebb ötvözete volt (Plin. Nat. Hist. 34, 8), amelynek értéke felülmúlta az ezüstét és csaknem az aranyét is (Nat. Hist. 34, 1). Ovidius a mindig is jelentős és nagyhírű várost bronzza miatt nevezi *nobilis*-nek (Met. 6, 416). Az ötvözetből készített, *Corinthia*-nak nevezett tárgyakról egybehangzóan állítja az antik hagyomány, hogy a gyűjtők óriási összeget voltak képesek megadni értük (Cic. Rosc. 133; Plin. Nat. Hist. 34, 11). Vergilius (Georg. 2, 464) és Propertius (3, 5, 6) a korinthusi bronztárgyak birtoklását a legnagyobb fényűzés példái között említi. Tiberius császár mélységesen felháborodott, amikor meghallotta, hogy milyen mértéktelenül felment ezeknek a tárgyaknak az ára (Suet. Tib. 34, 1). Seneca szavai-ból az is világossá válik, hogy ez a gyűjtők esztelen megszállottságának volt a következménye (Brev. vit. 12, 2). A *Corinthia* gyűjtése olyan örült szenvedéllyé vált, hogy egyesek az életükkel fizettek érte. Plinius szerint Verrest azért proskribálta Antonius, mert megtagadta korinthusi bronzai átadását (Nat. Hist. 34, 6). A *Corinthia* csábításának Augustus sem tudott ellenállni, sok embert állítólag korinthusi edényei miatt íratott a számkivetésre ítélték listájára (Suet. Aug. 70). Nem csoda, hogy akadtak, akik a csillagászati ár reményében hamisították az ötvözetet. Amikor az ifjabb Plinius beszámol egy korinthusi bronzszobrocska megvételéről, megjegyzi, hogy a szobor anyagát a színe alapján ítélte valódinak: *Aes ipsum, quantum uerus color indicat, uetus et antiquum* (Ep. 3, 6). Sevillai Isidorus leírása alapján a hamisítás

¹J. Mau: *Corinthium aes*, in: RE IV (1901) 1233 sk.; A. Rumpf: *Corinthium aes*, in: Der Kleine Pauly, Bd. 1 (1979) 1305 sk.; R. Neudecker: *Korinthisches Erz*, in: Der Neue Pauly, Bd. 6 (1999) 744 sk.

folyamatosan tartott mindaddig, amíg az ötvözetet ismerték és alkalmazták: „*Unde et usque in hodiernum diem sive ex ipso sive ex imitatione eius aes Corinthium vel Corinthia vasa dicuntur.*” (Etym. 16, 20, 4.)

A korinthusi bronztárgyak tehát az ókor status szimbólumai voltak egészen a Nyugat-római Birodalom bukásáig, mert még Sidonius Apollinaris is a római provinciák legdrágább termékei között sorolja fel őket (Carm. 5, 41—50). Nevéhez a bűnös *luxus* mellékíze tapadt, birtoklása az erkölcsi züllöttség jelképévé vált. E tekintetben egységes az antik hagyomány. Abban azonban nem, hogy pontosan milyen tárgyakat készítettek ebből az anyagból, és hogy miben rejlett azok különlegessége: magában az ötvözetben vagy a megmunkálás művészi színvonalában. Ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban, mint ahogy a korinthusi bronzról általában is, mindmáig a *Naturalis Historia* 34. könyve a legrészletesebb és legpontosabb forrásunk.

Vasa Corinthia

Plinius előadása szerint az emberek többsége már az ő korában sem volt tisztában azzal, melyek a valódi korinthusi bronzok (34, 6—7). Mint írja, a korinthusi megjelölést kiváltképp kandeláberekre alkalmazták, miközben korinthusi kandeláber köztudottan nem létezik (34, 12). Állítása szerint: *Sunt ergo uasa tantum Corinthia, quae isti elegantiores modo ad esculenta transferunt, modo in lucernas aut trulleos nullo munditiarum dispectu* (34, 7). Ezt a kulcsfontosságú mondatot egy hangsúlyos *ea* (*vasa*) hallgatólagos kiegészítésével szokás értelmezni: „Tehát csupán azok az edények korinthusiak, melyeket ...”.² Azonban pontosabb jelentést kap, ha a kiegészítést elhagyva a hangsúlyt a *vasa*-ra helyezzük: „Tehát csak az edények korinthusiak, melyeket ...”.³ Ezt az értelmezést támasztja alá, hogy a további szöveghegyek szóhasználatában is leggyakrabban a *vasa* szerepel: *Tu videlicet solus vasis Corinthiis delectaris* (Verr. 2, 98); *Deliacam supellectilem, plurima vasa Corinthia* (Verr. 2, 176); *Domus referta vasis Corinthiis* (Rosc. 133); *Expectabam ut pro reliqua insolentia diceret sibi vasa Corintho afferri* (Petr. Satyr. 50).

Plinius szerint tehát a *Corinthia* eredetileg kizárólag szépen megmunkált edények voltak, amelyeket a rómaiak tálalóedényekként (Petr. Sat. 50: *lanx, catilla, parapsides*, Isidorus, Etym. 20, 4: *parapsides*) használták a lakomákon, ezzel is emelve annak fényűző voltát. Az *isti elegantiores* gúnyos kicsengése, a *transferunt* szóvá-

² Pline L’Ancien: *Histoire Naturelle*, Livre XXXIV. Trad. et comm. par H. Le Bonniec—H. G. de Santerre. Paris 1953. 110; Gaio Plinio Secondo: *Storia Naturale*, Libri 33—37. Trad. e note di A. Corso—R. Mugellesi—G. Rosati. Torino 1988. 119; C. Plinius Secundus d. Á.: *Naturkunde* XXXIV. Hrsg. und übers. von R. König—K. Bayer. München 1989. 17; Idősebb Plinius: *Természettörténet* (XXXIII—XXXVII). Az ásványokról és a művészetekről. Ford. és a jegyzeteket készítette Darab Ágnes és Gesztelyi Tamás. Bp. 2001. 97.

³ Ezúton mondok köszönetet Thomas Köves-Zulauf professzor úrnak, aki felhívta a figyelmemet erre az interpretációra és e tanulmány elkészítését további hasznos megjegyzéseivel segítette.

lasztás és a *nullo munditiarum dispectu* megjegyzés alapján világossá válik, hogy a *vasa Corinthia* eredetileg nem ilyen használatra készültek. Aligha lehet véletlen, hogy abban a néhány esetben, amikor név szerint ismerjük ezeknek a tárgyaknak a tulajdonosát, gátlástalan harácsoló vagy tanulatlan úrgazdag az illető, mint Verres, Chrysothonus (Rosc. 133) és Trimalchio. Ők azok a „műértők”, akik a korinthusi edényeket átvitték a hétköznapok használatába. Amikor Vergilius (Georg. 2, 464) és Propertius (3, 5, 6) büszkén hangoztatják, hogy nincsenek korinthusi bronzaik, nemcsak a *vivere parvo contentus* ideálját hirdetik, hanem az efféle emberektől kívánnak elhatárolódní.

Signa Corinthia

Néhány szöveghely tanúsága szerint szobrok is készültek az ötvözetből. Petronius *statuunculá*-ról ír (Sat. 50), az ifjabb Plinius *signum modicum*-ról (Ep. 3, 6), Martialis pedig egy *Sauroctonos Corinthius*-ról (Epig. 14, 172) és egy csecsemő *Hercules Corinthius*-ról (Epig. 14, 177). Kisméretű szobrokról van tehát szó, amelyeket tulajdonosaik akár magukkal is hordozhattak (Nat. Hist. 34, 48). Ugyanakkor Plinius azt állítja, hogy — miként kandeláberek — szobrok sem készültek ebből az anyagból (34, 7). Ennek megfelelően nem is korinthusi, hanem csak annak nevezett szobrokról ír: *Signis quae vocant Corinthia plerique in tantum capiuntur...* (34, 48). A *plerique* azokra utalhat, akikről korábban azt mondja, hogy csak színlelik a hozzáértést, tehát a sznobokra: *Ac mihi maior pars eorum simulare eam scientiam uidetur, ut segregandos sese a ceteris magis quam intellegere aliquid ibi suptilius* (34, 6). Az idézett mondatok alanyai (*plerique, maior pars*) azonosak a néhány mondattal később *isti elegantiores*-nek nevezettekkel. Ennek már fentebb is említett gúnyos felhangját kétségtelenné teszi Cicerónak egyik Verreshez intézett, éspedig éppen a korinthusi bronzal összefüggésben megfogalmazott intése: *Vide ne ille (sc. Scipio) non solum temperantia sed etiam intellegentia te atque istos qui se elegantis dici volunt vicerit* (Verr. 4, 98). Mind-ebből arra következtethetünk, hogy a *signa Corinthia* létezése csupán a tájékozatlan gyűjtőknek köszönhetően épült be a köztudatba. Ennek ellenére az ókori szerzők, és őket követve a modern szakirodalom⁴ is tényként kezeli, hogy korinthusi bronzból kisméretű szobrokat is készítettek. Ebben a kérdésben Plinius is óvatosabban fogalmaz, mint a kandeláberekkel kapcsolatban. Ott a *constet* (34, 12) szerepel, itt a *mihi uidetur*. Még sincs okunk arra, hogy kijelentésének ne adjunk hitelt, még akkor sem, ha az csak személyes véleményként fogalmazódik meg.

⁴ Mau: i. m. 1233; J. Murphy-O'Connor: Corinthian Bronze. *Revue Biblique* 90 (1983) 89; R. Giunlia-Mair—P. T. Craddock: Corinthum aes. Das schwarze Gold der Alchimisten. *Antike Welt* 24. Sondernummer (1993) 5. E. G. Pemberton ugyanakkor kételyének is hangot ad: *The Corinthians evidently did make small-scale statuettes, or was „Corinthian” a conventional term?* (*The Attribution of Corinthian Bronzes*. *Hesperia* 50 (1981) 110, 53. j.)

A 48. caput tartalma az az állítás, hogy a korinthosinak nevezett szobroknak sokan annyira rabjai, hogy állandóan magukkal hordozzák őket. Ezt Plinius négy példával támasztja alá: Hortensius szfinxével, Nero amazon szobrával, C. Cestius meg nem nevezett tárgyú kis szobrával és a Nagy Sándor sátrát tartó szobrokkal. Ezek a példák azonban vagy ellenőrizhetetlenek, vagy tévedésen alapszanak, vagy egy már ismert történet változataként értékelhetők.⁵ Vagyis nem a *signa Corinthia* létezését, hanem Plinius vélekedését igazolják, mely szerint csak korinthosinak nevezett szobrokról beszélhetünk.

Votiv tárgyak korinthosi bronzból

Még két esetben esik szó korinthosi bronztárgyakról, amelyek azonban nem illenek bele az eddig tárgyalt két típusba. Iosephus Flavius a jeruzsálemi Herodes-templom leírásakor tesz említést egy korinthosi bronzból készített kapuról (Bell. Iud. 5, 201—202), amely az Ékeskapuval (Csel. 3, 2) és a Mishnahban (Middot 2, 3) említett Nikanór kapuval azonosítható.⁶ A másik esetben ugyancsak szentélyben elhelyezett tárgyakról van szó, amelyeket P. Scipio ajánlott fel Magna Maternek az istennő engyoni szentélyében. Erről Cicero számol be: *in hoc fano loricas, galeasque aeneas, caelatas opere Corinthio, hydriasque grandis simili in genere atque eadem arte perfectas idem ille Scipio ... posuerat et suum nomen inscripserat* (Verr. 2, 4, 97). A tulajdonságok miatt, amelyekkel ezeknek a tárgyaknak a különlegességét jellemzi, a szöveg folytatása is lényeges.

Miután Cicero megnevezi Verres istentelen tettét, hogy tudniillik a szentélyből ellopta ezeket a tárgyakat, összehasonlíttja őt Scipióval: *Tu videlicet solus vasis Corinthiis delectaris, tu illius aeris temperationem, tu operum liniamenta sollertissime perspicis! Haec Scipio ille non intellegebat, homo doctissimus atque humanissimus: tu sine ulla bona arte, sine humanitate, sine ingenio, sine litteris, intellegis et iudicas! Vide ne ille non solum temperantia sed etiam intellegentia te atque istos qui se elegantis dici volunt vicerit. Nam quia quam pulchra essent intellegebat, idcirco existimabat ea non ad hominum luxuriam, sed ad ornatum fanorum atque oppidorum esse facta, [ut posteris nostris monumenta religiosa esse videantur]* (Verr. 2, 4, 98). A *caelatas opere Corinthio* és a *liniamenta* alapján rendkívül szép megmunkálású, vésett tárgyakra gondolhatunk. Másrészt ugyanilyen hangsúlyt kap az ötvözet maga (*illius aeris temperationem*), az ötvözetet alkotó anyagok tökéletes elegye. A két ember összehasonlításában is ez a kulcsfogalom. Scipio az, aki a legnemesebb tulajdonságoknak (*ars, humanitas, ingenium, litterae*) a tökéletes ötvözetét testesíti meg, Verres pedig a *luxuries*-t. Amikor Cicero párhuzamot von Scipio jelleme és a korinthosi bronz között, ennek alapja

⁵ *Le Bonniec—De Santerre*: i. m. 42—43; *K. Jex-Blake—E. Sellers*: Elder Pliny's Chapters on the History of Art. Chicago 1967. 36.

⁶ *D. M. Jakobson—M. P. Weitzman*: What was Corinthian Bronze? *AJA* 96 (1992) 240.

kimondatlanul is az ókor folyamán mindvégig felbukkanó közhiedelem, hogy a korinthusi bronz réznek, aranynak és ezüstnek a keveréke. A *temperantia* egyaránt kifejezője a Scipio jellemét és a korinthusi bronzot alkotó legnemesebb tulajdonságok, illetve anyagok tökéletes elegyének.⁷

Cicerónak szintén ebben a szövegben olvasható megállapítása (2, 4, 97: *hostium spolia, monumenta imperatorum, decora atque ornamenta fanorum posthac his praeclaris nominibus amissis in instrumento atque in supellectile Verris nominabuntur*) alapján kap pontos jelentést Plinius mondata (34, 7: *ad esculenta transferunt* stb.) is. A Corinthia eredetileg szentélyek és győzelmi emlékek díszei voltak. Ez volt az értékükhöz méltó elhelyezésük és innen kerültek át a profán használatba.

A *Verrina*-k alapján csaknem teljes egészében előttünk áll az a kép, amely a többi, minden esetben későbbi szöveghely segítségével megrajzolható a korinthusi bronzról, illetve annak szerepéről a római társadalomban. A *Corinthium aes* egy különleges ötvözet volt, amelyből művészi megmunkálású tárgyakat, elsősorban edényeket készítettek. Hírét anyagának és díszítésének egyaránt köszönhette. Ezeket a munkákat a valóban finomabb ízlésű emberek értékelték igazán, akik a köz javára ajánlották fel őket. A sznobok és a műkincsvadászok olyan megszállottsággal gyűjtötték, hogy egy szentély kifosztásától sem riadtak vissza. A szentélyek ékességei ezeknek az embereknek a villáiba kerültek, ahol berendezési és használati tárgyakként szolgáltak. Ami ebből a képből hiányzik, az a történet, amely e különleges ötvözet keletkezéséről szól, és amely nagymértékben hozzájárulhatott ahhoz, hogy a *Corinthia* a rómaiak egyik legkeresettebb és legdrágább luxuscikkévé váltak.

Az ötvözet keletkezése

A *Corinthium aes*-nek megkülönböztető tulajdonsága, egyszersmind különlegessége a színe volt (Plin. Ep. 3, 6; Verg. Georg. 4, 464—65; Plut. De Pyth. orac. 5, 395 B—C). Olyannyira, hogy Plinius ennek alapján állapítja meg három fajtáját (Nat. Hist. 34, 8). A források — Pausanias (2, 3, 3) kivételével — a magyarázatban is egységesek: a korinthusi bronz réznek, aranynak és ezüstnek az ötvözete, amely véletlenül keletkezett, amikor Mummius Kr. e. 146-ban elfoglalta a várost (Nat. Hist. 34, 6—7; 37, 12). Ez az anekdota az ókor folyamán mindvégig előbukkan, valahányszor a korinthusi bronz keletkezéséről van szó.

Petronius *Satyricon*-jában (50) Trimalchio meséli el, hogy amikor Ilion elesett, Hannibal minden bronz-, arany- és ezüstsobrot máglyára hordatott. Ezek összeolvadtak, *Sic Corinthea nata sunt, ex omnibus in unum, nec hoc, nec illud*. Az anekdotának ez a legkorábbi fennmaradt előadása, de ismertsége nyilvánvalóan megelőzi ezt.

⁷ Efféle párhuzam a Tusc. 4, 32-ben is található, ahol Cicero a tehetséges embert hasonlítja a korinthusi bronzhoz, amelyet csak lassan von be a rézrozsda.

Ha az ötvözet keletkezésének mesés története nem lett volna közismert, Petronius aligha használhatta volna fel ennek paródiáját Trimalchio nevetségessé tételére. Plutarchos (De Pyth. orac. II, 395 B—D) egy másik változatot mond el, amelyben az eset nincs összefüggésben a város elfoglalásával. Az ő elbeszélésében a tűz egy korinthusi házban keletkezett, ahol sok réz és némi arany és ezüst olvadt össze. Ezután azonban elmesél egy másik történetet is egy helyi rézművesről, aki elrejtett aranyra talált, és hogy ezt titokban tartsa, az aranyat egy új ötvözet előállítására használta fel. Florus (Epit. I, 32, 6—7. = Rer. Rom. II, 16) a pliniusi változatot írja le, csak részletebben. Az esetet annak szemléltetésére adja elő, hogy mekkora pusztítást végeztek Mummius katonái. A megolvadt szobrok nyomán egymásba folyó réz-, arany- és ezüstpatakokról ír, de előadása szerint a már addig is híres bronzot tette a tűz még értékesebbé (*aeris notam pretiosiore* ... *fecit* ... *iniuria*). Pausanias nem ír a város elpusztításáról és a fémek összeolvadásáról, hanem csak arról, hogy a bronz jellegzetes színét a Peiréné forrás vizétől kapta, amelybe izzó állapotban merítették (2, 3, 3). A történet ismert volt az antikvitás végéig, sőt még azon túl is. Orosius ugyancsak Korinthus égéséről és a bronz-, ezüst- és aranyszobrok összeolvadásáról ír (Hist. 5, 3). Isidorus a *Corinthium aes* paragrafusba egész mondatokat dolgoz be Petroniustól, Pliniustól és Orosiustól. Külön érdekessége, hogy megmutatja, hogyan terjednek és torzulnak tovább a hamis tudósítások: Hannibal, miután bevette Korinthost, az összes bronz-, arany- és ezüstsobrot máglyán égette el. Így keletkezett az a *commixtio*, amelyből a mesterek a díszes edényeket készítették (Etym. 16, 20, 4).

A történet kétségtelenül téves, mert korinthusi bronzok bizonyosan léteztek már a város pusztulása előtt is.⁸ A latin nyelvű források mégis Korinthus elfoglalásával hozzák összefüggésbe az ötvözet létrejöttét, a névhasználat is⁹ a római korhoz kötődik. Bár az irodalmi forrásaink egészen a 10. századig terjednek, a legkésőbbi utalást a bronz valódi használatára Seneca, az idősebb és az ifjabb Plinius, Suetonius és Josephus Flavius idézett szöveghelyei jelentik. Vagyis a korinthusi bronz virágkora csupán Cicero korától a Kr. u. 1. sz. végéig tartott.

Az anekdota kialakulása

Mint láttuk, Cicero, aki mindent tudott erről az ötvözetről, amit mások később még írtak róla, keletkezésének történetéről említést sem tesz. Noha az ötvözet nemesfém tartalmáról tudnia kellett, különben a párhuzam e bronz és Scipio jelleme között értelmetlen, sőt érthetetlen lenne. Az Augustus-kor költői is az ötvözet külön-

⁸ Mau: i. m. 1233; *Le Bonniec—De Santerre*: i. m. 173; C. C. Mattusch: *Corinthian Metalworking: The Forum Area*. *Hesperia* 46 (1977) 381 skk.; R. König—K. Bayer: i. m. 127; D. Engels: *Roman Corinth. An Alternative Model for the Classical City*. Chicago 1990. 33 skk.

⁹ Rumpf: i. m. 1306; Jakobson—Weitzman: i. m. 238—246; Giunilia-Mair—Craddock: i. m. 3 sk. és 26.

leges színét és megszállott gyűjtését említik (Vergilius, Propertius), eredettörténetét nem. Petroniustól kezdve viszont mindig előadják véletlenszerű létrejöttét, valahányszor szóba kerül az ötvözet.

A császárkori görög szerzők más hagyományt örökítettek meg. A bronz különlegességét ők is a színében jelölik meg, csak ennek megokolásában térnek el nemcsak a latin nyelvű forrásoktól, hanem egymástól is. Pausanias racionális magyarázatot ad, ami a Peiréné forrás vizének alkalmazása az izzó anyag lehűtéséhez.¹⁰ Plutarchos kétféle, egyaránt mesés történetet mond el. Egyszer, miként a latin nyelvű források, bronz-, arany- és ezüsttárgyaknak Korinthos elfoglalásától ugyan teljesen független, de ugyanolyan véletlenszerű összeolvadását adja elő, majd a talált arany beolvasztásának és a rézműves meggazdagodásának még mesésebb történetét.

Az anekdota végső formája hosszú folyamat eredményeként alakult ki. Eredetileg abban a mesés változatban ismerhették, amelyet Plutarchos örökített meg, és amely már a görög Korinthosban kialakulhatott. A bronzművesség három kiemelkedő központja Korinthos, Délos és Aigina volt (34, 9—10). Hírüket a műhelyekben előállított ötvözetnek és az abból készített tárgyaknak köszönhették (34, 9—10). Miként a szobrászok, úgy a műhelyek is bronzaiknak nemcsak művészi megmunkálásával, hanem anyagával is vetélkedtek (ld. Myrón és Polykleitos versengését: 34, 10). Ebben a helyzetben a korinthusi áruk versenyképességét és még inkább az árát növelhette egy olyan anekdota, amely az ötvözet páratlan összetételéről szólt. Lehetséges, hogy a történet egy bronzművestől származik, miként azt Engels gondolja,¹¹ de ez — elképzelésével ellentétben — nem Korinthos elfoglalása után, hanem már jóval korábban történhetett.

Amikor L. Mummius serege elfoglalta a várost, hatalmas mennyiségű műtárgyat szállítottak Itáliába. Mégis, a bronztárgyaknak ebből a Rómára zúduló tömegéből a korinthusi bronznak kivételes tekintélye és értéke lett. Ennek magyarázatát vélhetően nemcsak a szépségükben kell keresnünk, hanem elsősorban abban, hogy a tárgyakkal együtt az ötvözet keletkezésének mesés története is eljutott a rómaiakhoz. Maga az anyag volt az, amellyel egyetlen más ötvözet sem tudott versenyezni, bármilyen szépen volt is megmunkálva. Ez emelte értékét a többi fölé, és ezt segített fenntartani keletkezésének különleges története. A híres korinthusi edények, miként a hadizsákmányként Rómába került valamennyi műkincs, nagyrészt szentélyekbe kerültek fogadalmi ajándékként.¹² Olyan tárgyacról van tehát szó, amelyeknek jogi-

¹⁰ A szöveghely metallurgiai szempontú vizsgálatáról, ezzel összefüggésben a βάρπεσθαι fordításáról 'belemerít' vagy 'színez' jelentésben, ill. e kérdéskör kutatásának áttekintéséről ld. *Giulia—Mair—Craddock*: i. m. 8—10.

¹¹ *Engels*: i. m. 37.

¹² *G. Waurick*: Kunstraub der Römer: Untersuchungen zu seinen Anfängen anhand der Inschriften. *JdRGZM* 22 (1975) 1—46; *H. Galsterer*: Kunstraub und Kunsthandel im republikanischen Rom, in: *G. Hellenkemper Salies, H.-H. von Pritwitz und Gaffron, G. Bauchhenß* (Hrsg.): *Das Wrack. Der antike Schiffsfund von Mahdia*, Bd. 2. Köln 1994. 857—866; *T. Hölscher*: Hellenistische Kunst und römische Aristokratie, in: uo. 875—888.

lag és morálisan egyaránt megkövetelt helye a szentély volt, miként azt Scipio tette Engyonban, nem pedig a *luxuria privata* világa. Ez utóbbival szemben emelte fel szavát Cicero (Verr. 2, 4, 97—98) és Plinius (34, 7). Mindketten azt az utat foglalták össze, amelyet a többi hadizsákmányként Rómába került műkinccsel együtt a korinthusi edények is bejártak.

A *Corinthia* gyűjtésének újabb lendületet adott, amikor Caesar Kr. e. 44-ben elhatározta, hogy újjáépíti a várost. Vizsgálatunk szempontjából kulcsfontosságú, amit Strabón ezzel kapcsolatban ír: „Miótán Korinthosz hosszú ideig romokban hevert, az isteni Caesar, kedvező fekvése miatt ismét fölépíttette, és nagyon sok fölzsabadított rabszolgát küldött oda. Amikor ezek a romokat eltakarították, és a sírokat felásták, nagy mennyiségben találtak agyag- és ércedényeket, amelyeknek művészi kidolgozását csodálva egyetlen sírt sem hagytak fölásatlanul. Minthogy ezeket jó áron tudták eladni, Rómát valósággal elárasztották a nekrokorinthusiakkal, a korinthusi temetőkből származó tárgyakkal. Így nevezték ugyanis a sírokból kiásott, főleg agyagedényeket. Kezdetben éppen olyan nagyra értékelték ezeket, mint a korinthusi ércedényeket, később azonban ellanyhult a buzgóság, minthogy az agyagedények kifogytak és a legtöbb nem is volt jól kidolgozva.” (Geógr. 8, 6, 381—382, ford. Földy J.)

Megkockáztatom, hogy az anekdota röviddel ezután egészült ki azzal, hogy a bronz a város elfoglalásakor keletkezett. A sírokból kevés bronztárgy került elő, ellenben tudjuk, hogy a város és vele együtt a bronzművesség igen gyorsan újjáéledt. Korinthosz újjáépítése Augustus uralkodásának éveiben nagy lendülettel folytatódott, és a város már ekkor Achaia provincia központjává vált.¹³ Az ötvözet keletkezéstörténetének egyik változata egy véletlenszerű tüzesetről és fémek összeolvadásáról szólt. Ezt a történetet alakították át úgy, hogy a tűz nem egy házban, hanem Korinthosz egészében végezte el összeolvasztó munkáját, amikor Mummius serege elpusztította a várost. Az anekdotának ez az átformálása tette lehetővé, hogy a korinthusi bronzművesség termékei ismét keresettek és jó áron értékesíthetők lettek. Akár egy jó üzleti érzékkel megáldott bronzműves leleményeként született meg a történetnek ez a változata, akár spontán módon alakult ki és terjedt el a rómaiak körében, mindenképpen nagy szerepe lehetett abban az ismét fellángoló és addig soha nem látott mértékű gyűjtőszennvedélyben, amely Augustus korától az 1. sz. végéig tartott.

A Corinthia jelentése

Az anekdotának itt rekonstruált kialakulása és változása alapján az elnevezés nem térben,¹⁴ hanem időben határozható meg. A *Corinthia* jelentése nem attól függ, hogy hol, hanem hogy mikor készített bronzokról beszélünk. Kr. e. 146-ig bizonyosan

¹³ Engels: i. m. 16—21.

¹⁴ Murphy—O'Connor: i. m. 80 skk.; Engels: i. m. 37; Jakobson—Weitzman: i. m. 245; Giunilia—Mair—Craddock: i. m. 23—26.

azokat a szép megmunkálású edényeket nevezték *Corinthia*-nak, amelyek egy helyi különleges ötvözetből készültek. A rómaiak megjelenése után azonban összekeveredtek nemcsak a tárgyak, hanem a nevek is. Plinius írja, hogy Mummius győzelme után több görög városból hozták el a bronzokat (34, 12). A tapasztalatlan rómaiak már ekkor is korinthosinak gondoltak olyan tárgyakat, amelyek nem voltak azok. Ez a jelenség a város újjáépítése és a bronzművéség újraindulása után vált általánossá. Az igényesebb gyűjtők, mint Augustus vagy az ifjabb Plinius, a régi, Kr. e. 146 előtt készült darabokat igyekeztek megszerezni. A tájékozatlan, vagy még inkább műveletlen emberek számára korinthosi volt minden szép megmunkálású bronztárgy, amelyről azt mondták, hogy a különleges ötvözetből készült.

A véletlenszerűség motívuma

A korinthosi bronz aitiológiája nemcsak történetiségében írható le, hanem az irodalmi párhuzamok alapján is. E tekintetben a közös motívumokból kell kiindulni. Az ötvözet keletkezéséről szóló beszámolók abban közösek, hogy az anyag a véletlen műve, a tűz összeolvasztó munkájának eredménye. Ugyanerre az elemre épülő egyéb anekdoták is megtalálhatók a *Naturalis Historia*-ban. Az üveg annak köszönhetette felfedezését, hogy egyszer Phoenicia partjainál kikötő sziksókereskedők ebédkészítéshez fogtak, de nem találtak megfelelő követ az edény alátámasztásához. Sziksórögöket tettek alá, és amikor ezek felhevülve a part homokjával összeolvadtak, létrejött az üveg (36, 190—191). A festészetben az árnyékolásra használt égetett ólomfehér (*cerussa usta*) is véletlenül, egy piraesi tűzvész során keletkezett, amikor is a korsókban tárolt anyag megégett (35, 38). Mindhárom történet egy-egy anyag létrejöttének magyarázatát adja, ezért nevezhetjük őket aitiológiai anekdotáknak. A történetek magja azonos: a véletlen, amely ezekben az esetekben a tűz, illetve a tűzvész. Ezekkel rokon történetek azok, amelyek egy anyag elnevezésének eredetéről szólnak, összekapcsolva ezt a véletlen rátalálás mozzanatával. A mágnesvaskő, a *magnes lapis* egy *Magnes* nevű pásztorról kapta a nevét, aki az Ida-hegyen legeltette nyáját, amikor saruszöge és botjának hegye hozzátapadt a kőhöz (36, 127). Az obszidián pedig *Obsius*-ról, aki Etiópiában fedezte fel a követ (36, 196).

Egy-egy anekdota kialakulásában igen nagy szerepe van az analógiának. Amikor egy anekdota megszületik, annak a típusnak a schémájára formálódik, amelyhez tartalmát tekintve a legközelebb áll.¹⁵ A korinthosi bronz, az üveg, az égetett ólomfehér, a mágnesvaskő és az obszidián egyaránt különleges anyag volt, különlegesen szép és/vagy értékes. Kialakulásuk vagy fölfedezésük nem mindennapi története is éppen ezt a különlegességet hivatott kifejezni. Okmagyarázatuk közös motívuma a

¹⁵ Igen tanulságos párhuzamot kínál *O. Gigon* tanulmánya: Antike Erzählungen über die Berufung zur Philosophie. Mus. Helv. 3 (1946) 1—21.

véletlen, egy váratlan esemény. Ettől sajátosak, ugyanakkor tipikusak is ezek a történetek. A korinthusi bronz eredetének mondája tehát azoknak a történeteknek a mintájára formálódott ki, amelyek egy különleges anyag véletlenszerű keletkezéséről szóltak. Ez a véletlen az egyik változat szerint egy korinthusi házban kitörő tűz volt, a másik szerint pedig a rátalálás az elrejtett aranyra. A történetnek ez a két változata nézetem szerint már a görög Korinthosban kialakult. Végleges és közkeletűvé lett formáját valamikor Kr. e. 44 után nyerte el, amikor az egyik változat (tűz) összekapcsolódott a város pusztulásának történelmi eseményével. A korinthusi bronz keletkezése ettől kezdve egyszer és mindenkorra összeforrott a várost elpusztító tűzzel.

Az anekdota kérdése

Plinius műve számos elbeszélést tartalmaz, amelyeknek mind eredete, mind formája igen változatos. Ezek a történetek nem pusztán illusztrációk vagy érdekességek, hanem a *homo narrans* tudatos munkájának eredményeként a *Naturalis Historia* szerkezetének egyik formálójává válnak. Ennek eredménye, hogy Plinius műve az antik tudományos irodalomnak egy sajátos fajtáját képviseli.¹⁶ Éppen ezért nem érdektelen ezeknek a történeteknek a meghatározása, ami több szempont szerint is elvégezhető. Megközelíthetőek forrásuk jellege szerint: írott vagy szóbeli, görög vagy római eredetre vezethetők-e vissza.¹⁷ A másik szempont műfaji: fabula, exemplum, apophthegma, anekdota vagy rövid elbeszélés-e a történet. Ilyen megközelítésben csak az utóbbi évtizedek néhány tanulmánya foglalkozott a *Naturalis Historia*-val,¹⁸ az átfogó összegzés még nem született meg. Ezt nemcsak az anyag óriási mennyisége teszi nehezen elvégezhetővé, hanem ezeknek a kis műfajoknak a fogalmi tisztázatlansága is. A pliniusi történetekkel kapcsolatban leggyakrabban az anekdota megjelöléssel találkozunk, annak műfaji tisztázása nélkül. A szakirodalom ezt többnyire gyűjtőfogalomként használja, amellyel minden rövid, mesés és érdekes történet megnevezhető, amelynek vélhetően vagy valóban nincs valóságalapja.

Az ókorban nem létezett anekdotának nevezett műfaj. Az *ἀνέκδοτος* eredetileg technikai megjelölés volt, amely a nem kiadásra, nem a nyilvánosságnak szánt írásokra vonatkozott (Cic. Att. 2, 6, 2). Tartalma akkor egészült ki „titkos” jelentéssel, amikor Prokopios *Historia Arcana* c. művét Suda az *Anekdota* címmel látta el.¹⁹ Rö-

¹⁶ Th. Köves-Zulau: Plinius Secundus d. Ä., in: R. W. Brednich (Hrsg.): Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung, Bd. 10/3. Berlin—New York 2002. 1081.

¹⁷ Köves-Zulau: uo. E tekintetben mindmáig alapvető F. Münzer munkája: Beiträge zur Quellenkritik der Naturgeschichte des Plinius. Berlin 1897.

¹⁸ V. L. Brüschweiler-Mooser: Ausgewählte Künstleranekdoten. Eine Quellenuntersuchung. (Diss. 1969) Zürich 1973. F. Della Corte: Struttura della Naturalis Historia, in: Plinio il Vecchio sotto il profilo storico e letterario. Como 1982. 19—39.

¹⁹ H. A. Gärtner: Anekdote, in: Der Neue Pauly, Bd. 1 (1996) 697.

vid történet jelentésében a 17. sz.-i francia memoáirodalomban tűnt fel először, majd ennek nyomán a 18. sz.-ban Németországban.²⁰ Kiformálódása és műfajjá válása ekkor vette kezdetét. Az út azonban, amelyet bejárt, oly sok irányba ágazott el, hogy mind a mai napig nem létezik egy általános érvényű vagy konszenzusos anekdota meghatározás. Az antikvitásra vonatkozóan éppen nem, mivel a megnevezés műfaji megjelölésként nem került használatba. Ez azonban nem lehet akadálya annak, hogy jelenlétét az antik szövegekben felismerjük.

Az anekdota ókori megfelelőjét leginkább az *apophthegma*-ban szokás megjelölni²¹ vagy az *exemplum*-ban.²² Az *anekdota* kétségtelenül mutat rokon vonásokat mindkettővel, de nem azonos egyikkel sem. Az *apophthegma*-ban²³ a hangsúly a bölcs mondáson van, amit előadója csak a legszükségesebb mértékig helyez bele, ha ugyan behelyezi, egy szituációba (pl. Nat. Hist. 36, 46). Az *anekdota* rövidsége ellenére is több figyelmet fordít a történet felépítésére. Ha az *anekdota* csattanója egy bölcs kinyilatkoztatás, akkor apophthegmatikus anekdotáról beszélhetünk, de egy *apophthegma* önmagában még nem *anekdota*. Vitathatatlan, hogy az anekdotáknak, különösen az apophthegmatikusoknak gyakran példázat szerepük van (pl. Nat. Hist. 34, 61). Ebben az esetben a meggyőzés a céljuk, miként a rétorika vagy a történetírás körébe tartozó művek *exemplum*-ainak.²⁴ Azonban az anekdotának sem a tartalma, sem a funkciója nem korlátozható kizárólag erre. Továbbá az *exemplum* elképzelhetetlen a múlt valamely közismert személye mint központi szereplő nélkül, mert a történetben éppen az ő magatartása válik példaértékűvé. Egy *anekdota* számára ez csak abban az esetben nélkülözhetetlen, ha a példázat szerepét tölti be a műben.

Az egyetlen, amiben egyetértés született, hogy az *anekdota* sajátossága eredetileg a szóbeli hagyományozási forma volt.²⁵ Ez az antik *anekdoták* esetében különösen jellemző, mivel az orális eredet még a történet írott formáján is érzékelhető. Ha az eddigiekben tárgyalt pliniusi történeteket eredetük alapján rendszerezük, abba a csoportba sorolhatók, amelynek elbeszélései a már írott formában is létező római hagyományból származnak, de szóbeli eredetük még átsugárzik rajtuk.²⁶ Ennek leglátványosabb jele az a változatosság, ami a korinthusi bronz keletkezésének előadásaiiban is megfigyelhető: a város elpusztítója hol Mummius, hol Hannibal, a város pedig hol Korinthus, hol Ilion. Az anyag keletkezésének körülményei is igen változa-

²⁰ R. Schäfer-Maulbetsch: Anekdote, in: Metzler Literatur Lexikon. Stuttgart 1984. 13.

²¹ Th. Klausner: Apophthegma, in: RAC, Bd. 1 (1950) 545—46; H. Grothe: Anekdote. Stuttgart 1971. 4.

²² A. Lumpe: Exemplum, in: RAC, Bd. 6 (1966) 1230—1240; F. Wittchow: Exemplarisches Erzählen bei Ammianus Marcellinus. Episode, Exemplum, Anekdote. München—Leipzig 2001. 416 l. A szerző úgy „oldja meg” a kérdést, hogy az anekdotát és az exemplumot szinonimaként használja, miközben olykor különbséget is tesz közöttük.

²³ H. A. Gärtner: Apophthegma, in: Der Neue Pauly, Bd. 1 (1996) 893.

²⁴ Lumpe: i. m. 1230. sk.; Wittchow: i. m. 37 skk.

²⁵ Grothe: i. m. 14 skk.; Hajdu P.: Az anekdota fogalmáról. in: Szegedy Maszák M.—Hajdu P. (szerk.): Romantika. Világkép, művészet, irodalom. Bp. 2002. 67.

²⁶ Köves-Zulauf: i. m. 1081.

tosak. Vagy egész Korinthos, vagy egy korinthosi ház leégésekor keletkezett, vagy egy rézműves leleményének köszönhette létrejöttét. Csak az eredmény azonos, a különleges anyag. Minden esetben, amikor egy eseménynek több előadása is rendelkezésünkre áll, ugyanezt tapasztaljuk. A hajlékony üveg történetét Petroniustól, Pliniustól és Isidorustól is ismerjük. A Satyriconban ezt is Trimalchio mondja el (51), ugyancsak műveltsége fitogtatására. Petronius az eseményt nem datálja, nem tudni, hogy a *Caesar* név kire vonatkozik, míg Plinius határozottan Tiberiusról ír (36, 195). Petronius elbeszélésében a mestert Caesar lenyakaztatta, Pliniusnál Tiberius a műhelyt földig romboltatta. Mások a szereplők, más az eszköz, csak a végeredmény azonos: megsemmisül egy anyag, amely oly különleges, hogy az arany értékállóságát is veszélyeztetné. Egy *anekdota* eseményének van helye, ideje és szereplője. Az antik *anekdota*-k legkevésbé szilárd pontja az esemény ideje és helye. A szereplők szintén gyakran változnak, nemcsak a mellék-, hanem a főszereplők is.²⁷ Ez a változatosság, ill. változtathatóság az antik *anekdota*-nak talán a legjellemzőbb tulajdonsága.

Az *anekdota* tartalmi és formai meghatározásai igen nagy változatosságot mutatnak. Ami a tartalmat illeti, mára talán általánosan elfogadottnak nevezhető az a megfogalmazás, hogy az *anekdota* egyetlen véletlen eseménynek vagy egy egyedülálló esetnek az elbeszélése.²⁸ Gyakori az a definíció is, mely szerint az *anekdota* az embereket egy meghatározott helyzetben mutatja be.²⁹ Azonban a tartalom leszűkítése a történet főszereplőjére vagy szereplőire számos *anekdota*-t rekesztene ki a műfajból.

Az anekdotával előadott eset az általános vélekedés szerint nem igaz, csak valószínű. Ugyanakkor sok anekdotikus szöveg a valóság igényével lép fel. A recepció ezért komplex. Az író bizonygat, aminek következtében az olvasó megbízik az állításban, így az *anekdota*-t igazi történetként olvassa. Mivel azonban az olvasónak van előzetes ismerete az *anekdota* műfajáról, végül a történetet mint valószínűt fogadja el.³⁰ A történetírásban az *anekdota* a történelem folyamatát nyomon követő kontextusba ágyazza az eseményt, ezzel a valóság hatását kelti. Ugyanakkor előadásával megtöri azt a narrációt, amelyről tudósít.³¹ Ez a kettősség — mind a recepcióban, mind a narrációban — tökéletesen jellemzi a *Naturalis Historia*-t. Tendenciának tekinthetjük, hogy Plinius az *anekdota*-val elmondott eseményt többnyire pontosan elhelyezi térben és időben. A korinthosi bronzról szólva megadja a város pusztulásának pontos dátumát. Az üveg keletkezésénél a pontos helyet (Phoeniciában, ott, ahol a Belus folyó a tengerbe torkollik Ptolemais városánál), a hajósok történetét azonban a *fama est* fordulattal vezeti be. Az égetett ólomfehér aitológiájában Vitru-

²⁷ R. Saller: *Anecdotes as historical evidence for the Principate. Greece and Rome* 27 (1980) 74 skk.

²⁸ Saller: i. m. 69; J. Fineman: *The History of the Anecdote*, in: H. Aram Veeser (ed.): *The new Historicism*. New York 1989. 56; Hajdu: i. m. 72.

²⁹ Grothe: i. m. 18; Brüscheweiler-Mooser: i. m. 3; Wittchow: i. m. 17.

³⁰ Wittchow: i. m. 20 sk.

³¹ Fineman: i. m. 61.

viust követi, de csak ő lokalizálja és datálja az eseményt: Piraeusban történt a festő Nikias korában, azaz Kr. e. 350 körül. A *magnes lapis* etimológiáját Nikandrosra hivatkozva adja meg, de az eset előadását már a *fertur*-ral vezeti be. A hajlékony üveg feltalálását pontosan datálja, de a *ferunt*-tal vezeti be és maga is *fama*-nak nevezi.

Az *anekdota* formáját olyan rövid elbeszélésként szokás meghatározni, amelynek cselekménye tömör, egyenes vonalú és csattanóval végződik.³² A vele rokon kis műfajok mindegyikéből van benne valami. A rövid elbeszélésből a narrativitás, az *exemplum*-ból a példázatos-tanító jelleg, az *apophthegma*-ból a tömören megfogalmazott bölcsesség, a viccből a csattanó. Ezek a sajátosságok kiforrott formájában jellemzik az anekdotát. Kérdés azonban, hogy ha egy egyedi, valószínű esetet elbeszélő, váratlan fordulattal záruló rövid történet nem felel meg maradéktalanul ezeknek a formai követelményeknek, például nem elbeszél, csak felidéz, nevezhető-e *anekdota*-nak. Vagyis jelen lehet-e egy műfaj a műben azon sajátosságok, vagy azok egy része nélkül, amelyek alapvető jellemzői?

Plinius *anekdota*-i között megtalálható az a forma is, amelyet rövid, csattanóval végződő történetként lehet leírni (az üveg keletkezése, a mágnesvaskő felfedezése), és az is, amely nem történetyszerű leírás, de a csattanó ebből sem hiányzik: a véletlennek köszönhető az ókor egyik legdrágább anyaga, a *Corinthium aes*. Ezt a történetet nem a megformálás teszi anekdotává, hanem az, hogy felidézi az itt történetként el nem beszélt esetet. Azt az esetet, amelyről Plutarchos is azt írja, hogy iöèìò (De Pyth. or. 395 c). Hogy mennyire nem lehet csak a forma alapján meghatározni egy elbeszélés műfaját, jól példázza a Gegania-történet (34, 12), amely első pillantásra tökéletes *anekdota*: rövid, van eleje, közepe, csattanós vége, találóan jellemez egy típust és egy kort, ebből ered példázatos jellege. Azonban Gegania és Clesippus síremlékének táblája megmaradt,³³ így a történet még igaz is lehet, és ez esetben leginkább epizódként határozható meg. Ez a példa arra is rávilágít, hogy az antik *anekdota*-k esetében megkerülhetetlen a forrásvizsgálat, amelynek eredménye a műfaji meghatározás kérdésében is döntő lehet.

Grothe mintegy kétszáz év *anekdota* meghatározásait áttekintve szögezi le, hogy a rövid epikus elbeszélésfajta nem feltétlenül kötelező formai ismertetőjele az anekdotának.³⁴ Ezzel szöges ellentétben áll az a felfogás, amely szerint az *anekdota*-t maga az előadás hozza létre, a csattanó csakis az előadás által keletkezhet. Az *anekdota* elbeszélése előtt csak a szüzsé potenciáljai írhatók le, az *anekdota*-t éppen ezek az elbeszélésben realizálódó potenciálok teszik anekdotává.³⁵ Az antikvitásban szóbeliség és írásbeliség nemcsak egymás mellett élt, hanem a szóbeli hagyományozás

³² Grothe: i. m. 10; Gärtner: i. m. (ld. 19. j.) 697; Wittchow: i. m. 17; Hajdu: i. m. 74 sk.

³³ R. C. A. Rottländer (Hrsg.): Plinius Secundus d. Ä. — Über Glas und Metalle. Übersetzt und kommentiert von der Projektgruppe Plinius. St. Katharinen 2000. 173.

³⁴ I. m. 10.

³⁵ Hajdu: i. m. 79.

jóval szélesebb körre terjedt ki. Az ismeretek, hírek, történetek mindenekelőtt szóban terjedtek és hagyományozódtak, írásban rögzített szöveget csak kevesen vehettek kézbe. A vizsgált aitiológiai történetek elsősorban a köztudatban léteztek, erre a közös ismeretre az írók joggal építhettek.

Az antik *anekdota*-k azt az átalakulást közvetítik számunkra, amelyet Bahtyin a következőképpen ír le: „A származékos (összetett) beszédműfajok — regények, drámák, különféle tudományos munkák, terjedelmes publicisztikai műfajok stb. — csupán a kulturális érintkezésformák — a művészet, a tudomány, a közélet és politika stb. — egy bonyolultabb, viszonylag magasan fejlett és szervezett szintjén alakulnak ki (főként írásbeli formában). Formálódások során magukba gyűjtik és feldolgozzák a legkülönfélébb elsődleges (egyszerű) műfajokat, amelyek a közvetlen beszédérintkezésekben alakultak ki. Miután az elsődleges műfajok az összetett műfajok elemeivé váltak, eredeti alakjukat elveszítve, új szerepkörbe lépnek át: közvetlen kötődésük a reális valósághoz és a többi, közvetlenül a valóságra vonatkozó megnyilatkozáshoz megszűnik.”³⁶

Egy *anekdota* hosszú utat tesz meg, amíg elnyeri teljes értékű formáját, amelynél már egy vesszőt sem szabad megváltoztatni. A korinthusi bronz aitiológiájának különféle előadásai azt mutatják, hogy az antikvitásban egy *anekdota* alakulásának folyamata az írott formában is folytatódott, éspedig nemcsak tartalmi, hanem formai szempontból is. A formát nem műfaji normák határozták meg, mert azok még nem is léteztek, hanem kizárólag az elbeszélő szándéka. Plinius *anekdota*-it paradox módon az jellemzi, hogy a történeteket éppen anekdotikus jellegüktől kívánja megfosztani, de legalábbis tompítani azt. Ezt szolgálja az esetek datálása és lokalizálása, amellyel az ok-magyarázatot az ismereteknek abba a csoportjába igyekszik áthelyezni, amelyeket a maga rendszerezésében *res*-nek nevez.

Nemcsak Plinius, hanem valamennyi antik író szabadon alakította a történeteket. Mindenki annyit mond el belőlük, vagy úgy alakítja át, amennyit és ahogyan művének szándéka megkívánta. Ugyanúgy viszonyultak az *anekdota*-khoz, mint a mitológiai történetekhez. A lényeges pontok (véletlen) és a befejezés (egy különleges anyag létrejötte) változtathatatlanok, a többi részlet (ki és melyik várost égette fel) szabadon, szándék szerint alakítható. A *Naturalis Historia*-t számos *anekdota* színesíti, ezek azonban nem tördelik szét a mű felépítését. Plinius mindig megtalálja azt a szempontot, azt a kapcsolódási pontot, amely beemeli az *anekdota*-t az előadásba és annak szerves részévé teszi. Az aitiológiai *anekdota*-k esetében ez igen kézenfekvő: hol, mikor és hogyan keletkezett a szóban forgó anyag, amelynek bemutatásába belekezd. A történetek elbeszélését vagy csak felidézését a kontextus hívja elő. Ezért lehet helytálló Plinius elbeszélésmódját anekdotikusnak nevezni.

³⁶ M. M. Bahtyin: A beszéd műfajai. Ford. Könczöl Cs. In: A beszéd és a valóság. Bp. 1986. 361—362.

SUMMARY

Corinthian bronze was the most precious alloy of its time. An anecdote, which tells about the origin of Corinthian bronze, probably played an important role in preserving its reputation. This paper is an overview of all reports of this 'bronze' story. Moreover, it correlates with other stories in Natural History telling also about the origin of special materials. Together, the paper attempts to reconstitute how the story was shaped, to define its genre as anecdote, and to describe the anecdotic narration of Pliny the Elder.

Keywords: Korinthos, bronze, Plinius, anecdote

ADAMIK TAMÁS

LIVIVS ÉS A BACCHANALIA-ÖSSZEESKÜVÉS

Dolgozatomban Livius beszámolóját elemzem a Kr. e. 186-ban leleplezett és elfojtott Bacchanalia-összeesküvésről. Figyelmemet e téma iránt Livius leírásának terjedelmessége és mindenre kiterjedő részletessége keltette fel. Az a Livius, aki véres csatákat pár oldalon elintéz, a Bacchanalia-botránynak 12 hosszú fejezetet szentel mintegy 12 oldal terjedelemben. Az a Livius, akiről azt állítják a kutatók, hogy egy-egy esemény leírásakor általában egy-egy forrást követ, és a feliratokat másodkézből ismeri, itt bizonyíthatóan több forrásból építkezik, és egy fontos dokumentumra, a *Senatusconsultum de Bacchanalibus*-ra hivatkozik, idéz belőle, s a véletlen szerencse folytán előkerült e rendelet egy bronzba vésett példánya. Így kiderült, hogy Livius nem vaktában beszél, hanem olykor szó szerint idéz, olykor az eredeti megbízható parafrázisát adja. E részlet elemzése nemcsak arra ad választ, hogyan viszonyult ő, a történetíró a valláshoz, hanem arra is, hogyan viszonyult hozzá a római állam e botrány idején, Kr. e. 186-ban, s hogyan a 39. könyv írásakor, a Kr. e. tízes években.

Kulcsszavak: Livius 39,8—19, Bacchanalia, összeesküvés, Kr. e. 186; struktúra, funkció, vallás, valláspolitikai, beavatás, római vallás, idegen vallás; forrás; hellénizmus

I. T. J. Luce, aki *Livius* című könyvének azt az alcímet adja, *Történeti művének felépítése*, felhívja a figyelmet arra, hogy Livius művének 39. könyve különleges felépítésű. E könyv 4 év történetét adja elő, 187 második felétől a 183. consuli év végéig. Sajátos a 186., a 185. és a 184. év történéseinek előadása: mindegyik év egy fontos eseménnyel kezdődik, melyet a szerző a tragikus történetírás stílusában a legapróbb részletelig taglalva élénk színekkel ecsetel, az év többi eseményét viszont csak szárazon felsorolja.¹ E sémának megfelelően a 186. év különleges eseménye a *Bacchanalia*-botrány (39, 8—19); a 185. évé a Perseus elleni háború előzményei: Philippos makedón király Róma-ellenes érzelmeinek kialakulása (39, 23,5—29, 3); a 184. év fontos eseménye Philippos Róma-ellenes tettei (33—37). A könyv eme felépítésével Livius kiemeli az említett három esemény fontosságát a többi eseménnyel szemben. Mivel pedig a három főesemény közül a *Bacchanalia*-botrányt tárgyalja leghosszabbban összefüggő elbeszélésként, megállapítható, hogy a 39. könyvnek — Livius szerint — ez a legjelentősebb eseménye.

¹ T. J. Luce: *Livy. The Composition of His History*. Princeton, New Jersey 1977. 105—106.

Livius már az első mondatával, amellyel új témáját bevezeti, érzékelteti, hogy jelentős és tanulságos eseményről lesz szó: *Insequens annus Sp. Postumium Albinum et Q. Marcium Philippum consules ab exercitu bellorumque et provinciarum cura ad intestinae coniurationis vindictam avertit* (39, 8,1).² Azaz a következő évben olyan belső összeküvés történt, amelynek felszámolása és megbüntetése fontosabb volt, mint a háborúk a külföldi népekkel és a tartományok gondjai. A téma exponálása után, Livius rögtön azzal folytatja, hogy a senatus megbízta a két consulet, hogy derítse fel az összeesküvést: *consulibus ambobus quaestio de clandestinis coniurationibus decreta est* (39, 8,3). Az ügy súlyossága miatt a senatus tehát nem a papi testületekre, hanem a legfőbb politikai tisztségviselőkre bízta ezen idegen kultusz kivizsgálását. Jelentős eseményről van tehát szó, amely a retorika előírása szerint komoly és részletes tárgyalást igényel fenkölt stílusban.³

Livius hat részben írja le az összeesküvést, azaz elbeszélésének a szónoki beszéd vagy még inkább a tragédia felépítését kölcsönzi.⁴

1. Az első részben (39, 8,1—8) az összeesküvés előtörténetét ismerteti, mégpedig úgy, hogy annak társadalmi veszélyességét, rendkívüli erkölcstelenségét kellőképpen kidomborítja. Azzal kezdődött az egész, hogy egy közönséges görög ember (*Graecus ignobilis*) érkezett Etrúriába, pap volt és jóvendőmondó (*sacrificulus et vates* 39,8,3) titkos, éjszakai szertartások szervezője (*occultorum et nocturnorum antistes sacrorum* (39, 8,3—4). A férfiakat és a nőket azzal nyerte meg a beavatás számára, hogy a szertartást borozással és lakomával kötötte össze, és részegen a legborzalmasabb bűnöket követték el: *cum vinum animos et nox et mixti feminis mares, aetatis tenerae maioribus, discrimen omne pudoris extinxissent, corruptelae primum omnium generis fieri coepitae ... supra promiscua ingenuorum feminarumque erant ... falsi testes ... venena indidem intestinaeque caedes* (39, 8,6—7). Fajtalankodások, hamis tanúskodások, mérgezések és gyilkosságok történtek ezeken az éjszakai összejöveteleken. Ezen erőszakos cselekmények azonban titokban maradtak, mert a sértettek jajkiáltásait elnyomta a hangos zene: *occulebat vim quod prae ululatus tympanorumque et cymbalorum strepitu nulla vox quiritantium inter supra et caedes exaudiri poterat* (39, 8,8).

2. A második részben (39, 9—13) kifejti, hogy a *Bacchanalia* Etruriából jutott el Rómába, ám a város nagysága hozzájárult ahhoz, hogy rémtettei titokban maradjanak. Egyszer azonban feljelentés érkezett Postumius consulhoz: P. Aebutius és ked-

² Livius szövegét a következő kiadás alapján idézem: *Titii Livi Ab urbe condita libri*. Erkläert von W. Weissenborn. Neunter Band. Erstes Heft. Buch XXXVIII und XXXX. Zweite verbesserte Auflage. Berlin 1875.

³ Vö. *Rhet. ad Her.* 4, 8, 11: *In gravi consumitur oratio figurae genere, si, quae cuiusque rei poterunt ornatissima verba reperiri, sive propria sive extranea, unam quamque rem adcommodabuntur; et si graves sententiae, quae in amplificatione et commiseratione tractantur, eligentur; et si exomationes sententiarum aut verborum, quae gravitatem habebunt, de quibus post dicemus, adhibebuntur.*

⁴ Vö. H. Cancik-Lindemaier: Der Diskurs Religion im Senatsbeschluß über die Bacchanalia von 186 v. Ch. und bei Livius (B. XXXIX). In: *Geschichte-Tradition-Reflexion. Festschrift für Martin Hengel zum 70. Geburtstag*. Tübingen 1996. II, 86—87.

vese, Hispala Fecenia leplezte le az üzelmeket. Aebutiust ugyanis gyámszülei, hogy eltegyék láb alól, be akarták avatni a Bacchus-kultuszba (*via una corruptelae Bacchanalia erant ... Bacchis eum se initiaturam* 39, 9,3—4). Az ifjú ezt elmeséli kedvesének, Hispala Feceniának, aki megrémül, és arra kéri, hogy ne avattassa be magát, mert az minden gonoszságok műhelye: *corruptelarum omnis generis eam officinam esse* (39, 10,6). Még rabszolgaként úrnőjét elkísérte ezekre a szertartásokra, innen tudja, hogy miket követnek el. Ezután a fiú szavát adta neki, hogy nem avattatja be magát. Amikor azonban ezt nevelőszülei tudomására hozza, azok feldühödvé kidobják a házból, s az ifjú apja hűgánál, Aebutiánál talál menedéket. Elmeséli neki is, mi történt vele, mire nagynénje azt tanácsolja, hogy mondja el az esetet Postumius consulnak. A consul ezután Aebutiával is beszél, majd kihallgatja Hispalát is, aki elmondja, hogy még fiatal lányként avatták be úrnőjével együtt több évvel ezelőtt. Miután a consul biztosítja arról, hogy állami védelemben részesül, felszólítja, hogy mondja el, „mi szokott történni Simila ligetében az éjszakai szertartáson tartott bacchanaliákon”⁵ — *quae in luco Similae Bacchanalibus in sacro nocturno solerent fieri* (39, 12,4). Kezdetben csak asszonyok vehettek részt a szertartásokon. Minden évben csak három napon tartottak beavatásokat, a papnőket pedig csak a matrónák közül választották (39, 13,8). Ezt a szokást egy campaniai papnő, Pacula Annia változtatta meg. Ő volt az első, aki férfiakat is beavatott, mégpedig saját fiait, Minius és Herennius Cerrniust. Továbbá két fontos újítást is bevezetett: a beavatást nappal helyett éjszaka rendezte, és az évi három nap helyett minden hónapban öt napot jelölt ki a beavatásokra: *nocturnum sacrum ex diurno et pro tribus in anno diebus quinos singulis mensibus dies initorum fecisse* (39, 13,9). Ettől kezdve rettenetes bűnöket követtek el. Akik nem akartak részt venni e büntettekben, azokat föláldozták. Alapszabályuk ez volt: semmit sem szabad bűnnek tartani: *si qui minus patientes dedecoris sint et pigriores ad facinus, pro victimis immolari. nihil nefas ducere, hanc summam inter eos religionem esse* (39, 13,11). A beavatottak száma óriási, szinte egy másik népet alkotnak: *multitudinem ingentem, alterum iam prope populum esse* (39, 13, 14). Az utóbbi két évben bevezették, hogy csak húsz éven aluliakat avatnak be, mert leginkább ezt a korosztályt lehet behálózni (39, 13, 14). Vallomása befejeztével Hispalát és Aebutiust a consul biztonságba helyezi.

3. A harmadik részben (39, 14) Postumius consul beszámol a senatusnak nyomozása eredményeiről. A senatorokat roppant félelem fogta el. Részben az állam biztonságáért aggódtak, részben családtagjaikért. Először kinyilvánították hálájukat a consulnak, majd felhatalmazták őket, hogy soron kívül tartsanak vizsgálatot. Gondoskodjanak róla, hogy Aebutiustnak és Hispalának ne legyen bántódásuk, s tűzzenek ki jutalmat újabb feljelentőknek. „Igyekezzenek a szertartások papjait — férfiakat és nőket egyaránt — nemcsak Rómában, de valamennyi forumon és törvényke-

⁵ Livius szövegének magyar fordítását az alábbi kiadás alapján idézem: *Titus Livius: A római nép története a város alapításától. XXXVI—XL. Fordította és a jegyzetanyagot összeállította Muraközy Gy. Európa Könyvkiadó, Budapest 1974.*

zési helyen felkutatni, hogy ezek a consulok kezébe kerüljenek. Rendeljék el Rómában s küldjenek rendeletet egész Itáliában mindenhová, hogy senki, aki Bacchus-szertartásba be van avatva, nem gyülekezhet, szertartás címén nem jöhet össze, és semmi, az istenekkel kapcsolatos dolgot nem cselekedhet. Mindenekelőtt pedig fel kell kutatni azokat, akik összegyűltek és ünnepélyesen felesküdtek a fajtalanság és gyalázat művelésére” (39, 14,7—9). A senatus ezt megszavazta. A consulok megparancsolták az aediliseknek, hogy tartóztassák le e szertartás papjait, tiltsák be e szertartásokat, szervezzék meg a város védelmét.

4. A negyedik részben (39, 15—17,3) következik Postumius consul beszéde a népgyűlésen, amelyben tájékoztatja a népet az összeesküvésről és a senatus határozatáról. Az ilyenkor szokásos imádság után a consul így kezdi beszédét: „Nem volt még soha népgyűlés, polgárok, amelyen nemcsak ennyire illő, de ennyire szükséges lett volna az istenekhez intézett ünnepélyes könyörgés, mert ez figyelmeztet benneteket arra, hogy ezek azok az istenek, akiket őseink rendelkezései szerint szolgálunk, tisztelnünk és kérlelnünk kell, s nem azok, akik az ártalmas és idegen babonáktól megszállt lelkeket (*qui pravis et externis religionibus captas mentes*) ostorukkal mint valami Furiák, mindenféle gaztetre és mindenféle bujaságra ösztönzik” (39, 15,2—3). Célratóró ez a bevezetés, mert tüstént a lényegre tér: a hagyományos római vallás jó és tisztességes, az idegen vallás pedig gonosz. Majd még inkább felfokozza a hallgatóság kíváncsiságát, mert a kétkedés alakzatával késlelteti mondanivalóját („nem is tudom, mivel kezdjem”), majd végül így kezdi beszámolóját: *Bacchanaliák* egész Itáliában vannak, s Rómában is, és szinte mindenki hallhatott róluk, de nem tudják, miről van szó: azt hiszik, hogy egyszerű istentisztelet, s csak keveseket érint. Valójában sok ezer emberről van szó (*multa milia hominum esse* 39, 15,8), nőkről és férfiakról, akik éjjel lerészegedve bujálkodnak: „az összeesküvésnek még nincs ereje, viszont rendkívüli mértékben erősödik, mert számuk napról napra nő” — *nullas adhuc vires coniuratio, ceterum incrementum ingens virium habet, quod in dies plures fiunt* (39, 15,10). Majd kifejti, hogy az ifjúságot lezüllesztik, de ez még csekélység: „Aljas összeesküvésük eddig csak egyéni gaztettek elkövetésére korlátozta őket, mert még nem elég erősek ahhoz, hogy az államot is hatalmukba kerítsék. De minden nappal növekszik és terjed a veszedelem. ... Most már az egész államot veszi célba” (39, 16,3). Mindenkit fenyeget tehát ez a veszély. „Hiszen semminek sincs annyira megtévesztő látszata, mint az istenek fonák tiszteletének” — *nihil enim in speciem fallacius est quam prava religio* (39, 16,6). Ez az oka annak, hogy a rómaiak mindig tiltották „a külföldi vallásokat”, mert „semmi sem gyengíti jobban a vallásos érzést, mint ha az áldozatot nem hazai, hanem idegen szertartás szerint mutatják be” — *nihil aequae dissolvendae religionis esse, quam ubi non patrio, sed externo ritu sacrificaretur* (39, 16,9). Ezután elmondja, hogy a senatus megbízta őt és kollegáját az ügy kivizsgálásával, és az összeesküvés felszámolásával. Elvárja a néptől, hogy mindent elkövet annak érdekében, hogy ez a gázság kárt és zűrzavart ne okozzon. Végül feolvasták a senatusi határozatot, s elrendelték, hogy el kell fogni a bűnösöket, s meg kell akadályozni, hogy elmeneküljenek.

5. Az ötödik részben (39,17,4—18,6) szerzőnk ismerteti, hogy a népgyűlésre következő éjszakán már sok embert letartóztattak, mert sokakat feljelentettek. Közülük többen öngyilkosságot követtek el. Állítólag több mint hétezer férfi és nő vett részt az összeesküvésben: *coniurasse supra septem milia virorum ac mulierum dicebantur* (39, 17,6). Az összeesküvés vezetői Marcus és C. Atinius római polgárok, a faliscus L. Opiternius és a campaniai Minius Cerrinius voltak, akik beismerő vallomást is tettek. Azokat, akik be voltak avatva, de maguk gaztetteket nem követtek el, bebörtönözték (*eos in vinculis relinquebant* 39, 18,3). Azokat viszont, akik a fentebb említett bűnököt elkövették, kivégezték (*capitali poena adficiabant* 39, 18,4). Nagyobb volt a kivégezettek, mint a fogságba vetettek száma (*plures necati quam in vincula coniecti sunt* 39, 18,5). Az asszonyok megbüntetését a családfőre bízta, ha erre az nem volt hajlandó, nyilvánosan hajtották rajtuk végre az ítéletet.

6. A hatodik, s egyben utolsó részben (39, 18,7—19,7) szerzőnk a mozgalom teljes felszámolásáról tudósít: „Ezután a consulok utasítást kaptak, hogy először Rómában, majd egész Itáliában romboltassák le a bacchanaliák színhelyeit, kivéve, ha ott valami régi oltár vagy megszentelt istenkép található. Ezután a jövőre nézve senatusi határozat intézkedett arról, hogy sem Rómában, se Itáliában nem szabad bacchanaliát rendezni. Ha valaki úgy gondolja, hogy számára megszokott és nélkülözhetetlen az ilyen szertartás, s azt vallásos aggodalom és lelkiismeret-furdalás nélkül nem mulaszthatja el, ezt jelentse be a városi praetornak, a praetor pedig kérdezze meg a senatust. Ha a senatus ülésén legalább száz senator van jelen, s tőlük engedélyt kap rá, ő megrendezheti a szertartást úgy, hogy nem lehetnek jelen ötnél többen az áldozásnál, nem lehet közös pénzük, s egyikőjük se lehet előljáró vagy főpap” (39, 18,7—9). Végül a senatus jutalmat szavaz meg P. Aebutiusnak és Fecenia Hispalának, s ezt a népgyűlés jóváhagyja (39, 19).

II. E részletes és színes beszámoló történeti hitelességét igen eltérően értékeli a modern kutatás. S. Reinach,⁶ A. Grenier⁷ és H. Cancik-Lindemaier⁸ elítélően nyilatkoznak a liviusi beszámolóról, Y. Béquignon,⁹ A Bruhl¹⁰ és H. Jeanmaire¹¹ viszont értékes dokumentumnak tartják Livius leírását annak ellenére, hogy fő forrása a főpapi és annalista hagyomány volt, és Livius mint lojális római polgár szigorúan a hivatalos álláspontot képviseli, és igyekszik felnagyítani e vallási eltévelyedés társadalmi veszélyességét. Kérdés azonban, hogy valóban megtörtént-e a szóban forgó Bacchanalia-botrány, és ha igen, felszámolása valóban ilyen kegyetlen volt-e. E kérdésekre csak akkor tudunk kielégítően válaszolni, ha Livius beszámolóját egybevetjük más forrásoknak a bacchanaliákra vonatkozó adataival és megjegyzéseivel, s

⁶ S. Reinach: Cultes, Mythes et Religions. III, 266 skk.

⁷ A. Grenier: Le génie romain. Paris 1925. 194 sk.

⁸ H. Cancik-Lindemaier: i. m. 92—94.

⁹ Y. Béquignon: Revue archéologique 17 (1941) 184 skk.

¹⁰ A. Bruhl: i. m. 87.

¹¹ H. Jeanmaire: Dionysos. Histoire du culte de Bacchus. Paris 1970. 454—455.

megnézzük, hogy azok megerősítik-e Livius megállapításait, vagy netalán cáfolják azokat.

Mint fentebb említettük, a Bacchanalia-botrány Kr. e. 186-ban robbant ki. Erre az időre a kortárs komédiaíró, Plautus komédiáinak többségét már megírta. A Bruhl összegyűjtötte azokat a helyeket, amelyekben Plautus a bacchanaliákra utal.¹² Mivel kortárs utalásokról van szó, nem lesz haszontalan, ha röviden áttekintjük a nagy komikus megállapításait. Az *Aulularia* (A bögre) című darabjában Congrio szakácsot megverik és kidobják a házból, s ő segítségért kiáltozva, így panaszozza föl e méltatlan bánásmódot: *neque ego umquam nisi hodie ad Bacchas ueni in bacchanal coquinatum ... aperit bacchanal, adest, sequitur*¹³ — „Nem főztem még soha eddig ily bolond bős bacchánsoknál; ... itt jön, megnyitja a bacchanalt”¹⁴ (408; 411a). E helyen Plautus egyértelműen arra utal, hogy a bacchanaliákon erőszakos cselekmények történnek. Ugyanerre céloz a *Bacchides* (A két Bacchis) egyik szójátékával: *Bacchides non Bacchides, sed Bacchae sunt acerrumae. / apage istas a me sorores, quae hominum sorbent sanguinem* — „Bacchisok? Nem Bacchisok, de bős bacchánsnők laknak itt. / Távozz tőlem, te két nővér, te vérünket szürcsölő” (371—372). Az *Amphitruo*-ban Sosia azt javasolja gazdájának, hogy hagyja Alkménét lecsillapodni, mert olyan, mint egy bacchánsnő: *non tu scis? Bacchae bacchanti si velis aduorsarier; / ex insania insaniorem facies, feriet saepius / si obsequare, una resolvas plaga* — „Nem tudod, hogy a dühöngő bakhánsnőt, ha szembezállsz / véle, csak jobban dühíted, csak még jobban ostoroz? / Ha engedsz neki, egy ütés — és szabadulsz” (703—705). E részletben Plautus a bacchánsnők közismert őrzőngésére utal. A bacchanaliába beavatottak bizonyos jelekről ismerték fel egymást. Plautus feltehetőleg erre utal a *Miles gloriosus* (A hetvenkedő katona) következő kijelentésével: *cedo signum, si harum Baccharum es* — „Jelt adj, ha te is mivelünk vagy Baccháns” (1016). A bacchanaliák betiltására is történik utalás Plautusnál. *Casina* című darabjában Lysidamus hiányos öltözetben rohan ki a házból, s mikor felesége számonkéri, hogy hol hagyta ruháját, zavarában ezt mondja: *Bacchae hercle, uxor. Mire valaki megjegyzi: nugatur sciens, nam ecastor nunc Bacchae nullae ludunt* — „Bacchánsnők, feleségem, esküszöm ... Adja a hülyét. Mindenki tudja, hogy baccháns-ünnep nincs már” (979—980). Plautus tehát nevetség tárgyává teszi a bacchánsnőket és a bacchanaliákat, és közönséges bűnözőknek tünteti fel őket, s e megítéléssel nyilván római közönsége is egyetértett.

Cicero *De legibus* (A törvényekről) című munkájában a nők éjjeli szertartásairól vitatkozva megjegyzi, hogy a törvény a nők jóhírét védi azzal, hogy előírása szerint nappal történik beavatásuk a Ceres-kultuszba. Majd így folytatja: *Quo in genere severitatem maiorum senatus vetus auctoritas de Bacchanalibus et consulum exercitu*

¹² A. Bruhl: i. m. 111—113.

¹³ Plautus szövegét az alábbi kiadás alapján idézzük: *T. Macci Plauti: Comoediae. Recognouit breuicue adnotatione critica instruit W. M. Lindsay. Oxonii (1905) 1963.*

¹⁴ Plautus magyar fordítását az alábbi kiadás alapján idézzük: *Titus Maccius Plautus: Vigjátékai. I—II. Fordította Devecseri G. Magyar Helikon, Budapest 1977.*

*adhibito quaestio animadversioque declarata*¹⁵ — „E tekintetben őseink szigorúságát világosan kifejezésre juttatja a senatus régi példamutatása és a consuloknak a hadsereg igénybevételével történő bűnvádi nyomozása” (2, 15,37). Cicerónak ez a megállapítása tökéletes összhangban van Livius tudósításával: mindketten kiemelik, milyen szigorral kutatták fel és jártak el a bacchanalia beavatottjaival szemben.

Ovidius *Fasti* (Római naptár) című művében a *Matralia*, azaz *Mater Matuta* ünnepével kapcsolatban a Bacchus-kultuszt is érinti, és a római bacchanaliák színhelyére is utal:

*Lucus erat, dubium Semelae Stimulaene vocetur;
maenadas Ausonias incoluisse ferunt.*¹⁶

„Nem tudom: ott a liget Semeléé vagy Stimulaé?
Auson bacchánusnők laktak a fái között” (2, 503—504).¹⁷

A Livius-kéziratok az *in luco Similae* olvasatot közlik, s talán helyesen jegyzi meg Weissenborn, hogy a *Similae* forma a *Semelae* régebbi kiejtését tükrözi (Semelé ugyanis Bacchus anyja volt),¹⁸ amelyet később *Stimula*-val azonosítottak. Az idézet szerint Ovidius idejében már nem tudták eldönteni, melyik a helyes elnevezés. A. Bruhl megállapítja, hogy ez az erdő azon a kis sík helyen terült el, amely az Aventinus dombja és a Tiberis között fekszik. Az erdő nevét eredetileg *Stimula* istennőről kaphatta, aki Latium ősi istennője volt, és akinek nevét Varro így értelmezi: *de stimulis quibus ad nimium actum homo impellitur dea Stimula nominatur* — „Stimula istennő azon ösztökélésekről kapta a nevét, amelyek az embert túlzott cselekvésre ösztönzik”.¹⁹ A római bacchanaliák tehát Semelé vagy Stimula erdejében zajlottak, a fák védelme alatt. S hogy ez a szent erdő a Tiberishez közel, az Aventinus lábánál feküdt, ezt Ovidius leírása is megerősíti: az onnan felhangzó kiáltás az Aventinus közeli szikláit veri: *clamor Aventini saxa propinqua ferit* (6, 518).

Valerius Maximus kétszer hivatkozik a római bacchanaliákra. Először a *De peregrina religione reiecta*²⁰ (Az idegen vallás elvetéséről), majd pedig a *De severitate Romanorum* (A rómaiak szigorúságáról) című fejezetben. Először tömören, egyetlen mondatban utal a bacchanaliák betiltására: *Bacchanalium sacrorum mos novus insti-*

¹⁵ Cicerót az alábbi kiadás szerint idézzük: *M. Tullii Ciceronis Scripta quae manserunt omnia*. Recognovit C. F. W. Mueller. Lipsiae 1905.

¹⁶ Ovidius szövegét az alábbi kiadás szerint idézzük: *Ovidius: Fasti*. A szöveget gondozta, a bevezetést és jegyzeteket írta *Gesztehy T. és Németh B.* Auctores Latini XIX. Budapest 1982.

¹⁷ A magyar fordítást az alábbi kiadás szerint idézem: *P. Ovidius Naso: Római naptár, Fasti*. Fordította, a név- és tárgymutatót készítette *Gaál L.* A jegyzeteket és az utószót *Bollók János* írta. Helikon Kiadó, Budapest 1986.

¹⁸ *W. Weissenborn*: i. m. 22.

¹⁹ *A. Bruhl*: i. m. 88.

²⁰ Valerius Maximus szövegét az alábbi kiadás alapján idézem: *Valerius Maximus: De dictis factisque memorabilibus*. Recensuit novisque accessionibus locupletavit C. B. Hase. I—III. Parisiis 1822—1823.

tutus, quum ad perniciosam vesaniam iretur, sublatus est — „A bacchanalia szertartások ujjonnan bevezetett szokását, miután veszélyes örületté vált, megszüntették” (1, 3,1). E kijelentés lényege, hogy új volt Rómában a bacchanaliák szertartása, s később veszélyessé vált a társadalomra, ezért betiltották. Lényegében ugyanazt mondja Valerius Maximus, mint Livius, csak egyetlen mondatban. Másodszer hosszabban nyilatkozik: *Consimili severitate senatus postea usus, Sp. Postumio Albino et Q. Marcio Philippo consulibus mandavit, ut de his, quae sacris Bacchanalium incestu usae fuerant, inquirerent; a quibus quum multae essent damnatae, in omnes cognatas intra domos animadverterunt; lateque patens opprobrii deformitas, severitate supplicii emendata est; quia quantum ruboris civitati nostrae mulieres turpiter se gerendo incusserant, tantum laudis graviter punitaе attulerunt* — „Hasonló szigorúsággal járt el később a senatus, mikor megbízta a consulokat, hogy foytassanak vizsgálatot azon nők ellen, akik a bacchanaliákkal erkölcstelenül visszaéltek; miután ők sok nőt elítéltek, az ítéletet a családon belül hajtották végre; a bűnük nyilvánvaló borzalmasságát büntetésük szigorúságával hozták helyre; mivel amekkora szégyent okoztak asszonyaink rút magatartásukkal, akkora dicséretet érdemel súlyos büntetésük.” (6, 3,7). Valerius Maximus egyfelől még Liviuson is túltesz azáltal, hogy a vétkes nők kegyetlen megbüntetését dicséretesnek mondja, másfelől megerősíti Livius beszámolójának egyik leghihetlenebb részletét, azt, hogy az elítélt nőkön a halálbüntetést a családban a családtagokkal hajtották végre.

A Livius előtti és a közvetlen Livius utáni római irodalomban tehát fennmaradt a Bacchanalia-botrány emléke. A fentebb felsorolt hivatkozások szorványosak ugyan, és nem olyan terjedelmesek, mint a liviusi beszámoló, azonban a liviusi beszámoló tényei- nek egy részét megerősítik, és ugyanolyan szellemben viszonyulnak a bacchanaliákhoz, mint Livius, azaz helyeslik a római államhatalom szigorú fellépését.

III. Massino Pallottino írja, hogy a Róma történetével kapcsolatos „antik irodalmi források elbeszéléseinek valószínűsége” nagy, mert ekkor már „az írás széles körben elterjedt”, „az archaikus emlékek feliratai részben még olvashatók voltak Polybios, Halikarnassosi Dionysos és Titus Livius idejében”.²¹ E megállapítás igazát támasztja alá az a bronztábla, amelyet 1640-ben Tiriólóban, Calabriában találtak, s 1727 óta Bécsben, jelenleg pedig a bécsi Kunsthistorisches Museumban őriznek.²² E bronztáblácska hivatalos dokumentum, amely kivonatok formájában közzéteszi a római senatus határozatát (*senatus consulta*) a Livius leírta bacchanaliákkal kapcsolatban. A kivonatot rögtön a Kr. e. 186 október 9-én tartott senatusi ülés után küldték szét a vidéki hatóságoknak.²³ A szóban forgó példányt az *ager Teuranus* hatóságához küldték, s a bronzmásolatot itt készítették el kifüggesztés, azaz közzététel céljá-

²¹ Róma születése. A kötetet szerkesztette Szilágyi János György. Szépművészeti Múzeum, Budapest 1980. 24.

²² A. E. Gordon: Illustrated Introduction to Latin Epigraphy. Berkeley and Los Angeles 1983. 83—85.

²³ H. Cancik-Lindemaier: i. m. 77—78.

ból. E dokumentum jelentősége rendkívül nagy Livius történetírói hitelességének szempontjából. Ha ugyanis e korabeli hiteles dokumentum ellentmond vagy nem egyezik Livius beszámolójával, akkor megállapíthatjuk, hogy Livius megbízhatatlan történetíró, ha viszont egyezik, akkor Liviust történeti művének megbízhatóságát komolyan kell venni.

Római felfogás szerint a legsúlyosabb büntett, amelyet római polgár elkövethe-
tett, az összeesküvés, a *coniuratio* volt. Ez oly mérhetetlenül nagy bűn volt a haza
ellen, hogy a *Rhetorica ad Herennium* szerzője szerint²⁴ és Caesar szerint²⁵ neki meg-
felelő, vele egyenértékű büntetést nem is lehet kiszabni azokra, akikre az összeeskü-
vés büntetést lehet rábizonyítani. Livius a 186-os Bacchanalia-botrányt *összeesküvés*-
nek, *coniuratió*nak minősíti: *intestina coniuratio* (39, 8,1), *clandestinae coniurationes*
(39, 8,3), *coniuratio* (39, 15,9), *coniurasse* (39, 17,6). Mivel az összeesküvés a legsú-
lyosabb elkövethető bűn, feltételezhetnénk, hogy Livius elfogultságból túloz. Nos a
bacchanaliákat a bronztábla szövege is *coniuratió*nak minősíti, mert amikor megtilt-
ja, hogy bacchanalia tartása végett összegyűljenek, a *coniurare* ígét alkalmazza, és
jelentését további négy szinonimával is hangsúlyozza, ami az archaikus dokumentu-
mok egyik legfontosabb nyelvi sajátossága, s célja nyilván az egyértelműség, a félre-
értés elkerülése: *neve posthac inter sed conioura[se nev]e comvovise neve conspondise
neve conpromesise velet neve quisquam fidem inter sed dedise velet.*²⁶ — „és ezután ne
álljon szándékukban egymással összeesküdni, vagy egymásnak fogadalmat tenni,
vagy egymást elkötelezni, vagy egymásnak kölcsönösen ígéretet tenni, vagy egymást
adott szóval biztosítani”²⁷.

Livius — mint fentebb láttuk — leírja, hogy kivégezték azokat (*eos capitali
poena adficiabant*), akikre rábizonyult, hogy a bacchanaliákon büntetteket követtek
el (39, 18,4). A senatus rendelete valóban kimondja a halálbüntetést: *Sei ques esent,
quei arvorum ead fecisent, quam suprad scriptum est, eis rem capitalem faciendam
censuere* — „ha akad valaki, aki a fent leírtakkal ellentétesen cselekszik, azt a hatá-
rozatuk értelmében halálbüntetéssel kell sújtani”.

További fontos közlése Liviusnak az, hogy a bacchanaliák kultuszhelyeit rende-
letileg leromboltatták: *datum deinde consulibus negotium est, ut omnia Bacchanalia
Romae primum, deinde per totam Italiam diruerent, extra quam si qua ibi vetusta ara
aut signum consecratum esset* (39, 18,7). — „Ezután a consulok utasítást kaptak, hogy
először Rómában, majd egész Itáliában romboltassák le a bacchanaliák színhelyeit,
kivéve, ha ott valami régi oltár vagy megszentelt istenkép található.” A senatusnak
ezt a határozatát a bronztábla is megőrizte: *atque uti ea Bacanalia, sei qua sunt,*

²⁴ *Nam quis est vestrum, iudices, qui satis idoneam possit in eum poenam excogitare, qui prodere
hostibus patriam cogitarit* (4, 8, 12).

²⁵ *Equidem ego sic existumo, patres conscripti, omnis cruciatus minores quam facinora illorum esse*
(Sall. *Cat.* 51,15).

²⁶ A rendelet szövegét A. E. Gordon kiadása alapján idézem: i. m. 83—84.

²⁷ A rendelet magyar szövegét Adamik B. fordításában idézem. In: *Római történelem. Szöveggyűj-
temény. Szerkesztette Borhy László. Budapest 1998. 37—38.*

extrad quam sei quid ibei sacri est, ita uti suprad scriptum est, in diebus X, quibus vobeis tabelai datai erunt, faciatis utei dismota sient — „és hogy a Bacchus-szentélyeket, ha vannak ilyenek, kivéve ha ott valamiféle más ősi szent hely van, úgy, ahogy fent le van írva, a határozatot tartalmazó táblák átvétele utáni tíz napon belül távolíttassátok el”. Itt érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy bár Livius saját korának normatív nyelvén adja vissza a rendelet szövegét, mégis használ egy olyan, az ő korában már erős archaizmusnak számító fordulatot, amelyet a rendelet szövegéből vett át, csak a korabeli helyesírással közli: *extra quam si* — *extrad quam sei*. E kötőszót nyilvánvalóan azért alkalmazza, hogy a rendeletnek azt a fontos kivételt is megörökítse, amely megszabja, hogy nem minden Bacchus-kultushelyet kell lerombolni, hanem csak azokat, amelyeket a bacchanaliák céljából hoztak létre vagy arra használtak. A korábbi Bacchus-szentélyeket, amelyek nem a bacchanaliák tartása céljából épültek, hanem Bacchus vagy Liber kultuszát ápolták úgy, mint a többi istenekét, meghagyták.²⁸ Jellemző, hogy sem Livius, sem a rendelet nem említi a Liber nevet, s ez azt jelenti, hogy a rendelet tiltó rendelkezései nem vonatkoztak a Liber-kultuszra.

Ez utóbbi hely is arra figyelmeztet, hogy nem lehet sommás ítélettel elintézni Livius forráshasználatát. Ogilvie határozottan kijelenti, hogy ha szerzőnk a feliratok tanúbizonyosságát idézi, azt mindig másodkézből teszi.²⁹ Akár másodkézből idéz Livius, akár nem, a lényeg az, hogy megbízhatóan idézi-e a dokumentumokat, nem fordít-e el azokat. A bacchanaliák vonatkozásában semmi olyat nem mond, ami ellenkeznék a senatusi rendelet azon kivonatával, amelyet a bronztábla őrzött meg. Ellenkezőleg a gondolati és a szóhasználati egyezések arra utalnak, hogy Livius látta és használta a senatusi határozat szövegét. Már Weissenborn utalt arra, hogy Livius kivonatolta a rendeletet, és a legfontosabb rendelkezéseket emelte ki belőle.³⁰ E megállapítás helyességének szemléltetésére idézünk egy hosszabb összefüggő részt Liviusból: *in reliquum deinde senatus consulto cautum est, ne qua Bacchanalia Romae neve in Italia essent; si quis tale sacrum sollemne et necessarium duceret, nec sine religione piaculo se id omittere posse, apud praetorem urbanum profiteretur, praetor senatum consuleret; si ei permissum esset, cum in senatu centum non minus essent, ita id sacrum faceret, dum ne plus quinque sacrificio interessent, neu qua pecunia communis neu quis magister sacrorum aut sacerdos esset* (39, 18,8—9). — „Ezután a jövőre nézve senatusi határozat intézkedett arról, hogy sem Rómában, sem Itáliában nem szabad bacchanaliát rendezni. Ha valaki úgy gondolja, hogy számára megszkott és nélkülözhetetlen az ilyen szertartás, azt vallásos aggodalom és lelkiismeretfurdalás nélkül nem mulaszthatja el, ezt jelentse be a városi praetornak, a praetor

²⁸ Vö. Römische Inschriften. Lateinisch/Deutsch. Ausgewählt, übersetzt, kommentiert und mit einer Einführung in die lateinische Epigraphik herausgegeben von L. Schumacher. Stuttgart 1996. 82: „Verfolgt wurde nicht der Kult des Bacchus-Liber (Dionysos) als solcher, sondern die (angeblich) mit dem Ritual verbundenen Verbrechen, die den Bestand der politischen Ordnung zu gefährden schienen.”

²⁹ R. M. Ogilvie: A Commentary on Livy. Books 1—5. Oxford 1965. 6: „Where he does quote epigraphic evidence, it is always at second hand.”

³⁰ W. Weissenborn: i. m. 35.

pedig kérdezze meg a senatust. Ha a senatus ülésén legalább száz senator van jelen, s tőlük engedélyt kap rá, ő megrendezheti a szertartást úgy, hogy nem lehetnek jelen ötnél többen az áldozásnál, nem lehet közös pénzük, s egyikük se lehet előljáró vagy főpap.” Livius e szöveg összeállításához a senatusi rendelet következő részeit használta fel: *sei ques esent, quei sibi deicerent necessus esse Bacanal habere ... Sacerdos nequis vir eset; magister neque vir neque mulier quisquam eset; neve pecuniam quisquam eorum comoinem [h]abuise velet ... Sacra in oquoltod ne quisquam fecise velet, neve in poplicod neve in preivatod neve extrad urbem sacra quisquam fecise velet, nisei pr urbanum adieset isque de senatuos sententiad, dum ne minus senatoribus C adesent, quom ea res cosoleretur, iousisent. ... Homines plous V oinvorsei virei atque mulieres sacra ne quisquam fecise velet ...* „ha mégis vannak olyanok, akik maguk számára szükségesnek tartják, hogy Bacchus-szentéllyel rendelkezzenek ...Egy férfi se legyen pap; se férfi, se nő ne legyen előljáró, egyikőjük se tartson fenn közös pénztárat ... Senki se mutasson be titokban áldozatot, és senkinek se álljon szándékában se közterületen, se magánterületen, se a városon kívül áldozatot bemutatni, csak ha a praetor urbanushoz járul, és ő senatusi határozat alapján, de csak akkor, ha legalább száz senator jelen van, amikor ezt az ügyet tárgyalják, ezt megengedi. ... Ötnél több ember, férfi és nő, ne akarjon együtt áldozatot bemutatni...” Livius tehát a rendelet szövegéből kiragadta a lényeges tiltásokat és engedményeket, s azokat megfelelő sorrendbe helyezve, céljának megfelelő szöveget alkotott, úgy azonban, hogy a rendelet kitételeit és szándékát híven megőrizte.

Mind Livius leírásából, mind a senatusi határozatból nyilvánvaló, hogy sem a hivatalos római felfogás, sem Livius nem tekintette a bacchanaliákat és kultuszhelyeit szentnek, *sacernak*. Azáltal, hogy vezető testületét, anyagi eszközök birtoklását megtiltotta, megszüntette kollégiumi státusát, s ezzel az illegalitásba kergette. Hogy a legalitásnak még a látszata se maradjon fenn, a senatusi határozat megtiltotta, hogy nők vezetői tisztséget töltsenek be a kultuszközösségben, a férfiaknak pedig hogy egyáltalán belépjenek s ott papi tisztséget viseljenek.

IV. H. Cancik-Lindemaier kiemeli, hogy a senatusi határozat szövege és hangneme objektív, jogilag korrekt s mentes minden moralizálástól. Ezzel szemben Livius beszámolója szubjektív, moralizáló és hangneme az invektíva határát súrolja.³¹ Valóban a beszámolóban van olyan motívuma, amelynek forrása a *rumores*, a hagyományos római valláshoz ragaszkodó rómaiak negatív véleménye, amelyet szóbeszéd formájában terjesztettek. Például a bacchanaliák egyik lényegi tulajdonsága volt, hogy hangosak voltak ugyanúgy, ahogyan a Kybelé-kultusz papjainak és híveinek felvonulásai is. Ez utóbbiak fülsiketítő hangosságát a költészet eszközeivel nagyszerűen lefesti Lucretius³² és Catullus,³³ de a hangosságból nem következhetnek semmi rosszra.

³¹ H. Cancik-Lindemaier: i. m. 83—84, 93—94.

³² 2, 600—645.

³³ 63, 6—30.

Ezzel szemben Livius a bacchanaliák hangosságát rosszra értelmezi: az a szerepe, hogy a meggyalázottak és meggyilkoltak jajgatását és ordításait elnyomja. Ez a motívum kétszer is szerepel leírásában. Először rögtön a beszámoló elején, amikor Livius arról szól, hogy a bacchanaliákon a résztvevők részegen mindenféle bűnöket elkövetnek, megjegyzi, hogy ezen erőszakosságok titokban maradtak: *multa dolo, pleraque per vim audebantur. occulebat vim quod prae ululatus tympanorumque et cymbalorum strepitu nulla vox quiritantium inter stupra et caedes exaudiri poterat* (39, 8,8) — „S az erőszakosság titokban maradt, mert az üvöltés, a dobok és a cymbalum zajától a megbecstelenítettek és megöltek segélykiáltásait egyáltalán nem lehetett hallani.” Másodszor a prostituált Hispala Fecenia mondja ugyanezt szeretőjének, az ifjú Aebutiusnak, hogy lebeszélje arról, hogy beavattassa magát a Bacchus-kultuszba: *ut quisque introductus sit, velut victimam tradi sacerdotibus; eos deducere in locum, qui circumsonet ululatus cantuque symphoniae et cymbalorum et tympanorum pulsus, ne vox quiritantis, cum per vim stuprum inferatur, exaudiri possit* (39, 10,7). — „Azt, akit ide bevezetnek, úgy adják a papok kezére, mint valami áldozati állatot, s olyan helyre viszik, amely visszhangzik az üvöltéstől, a zenélés, a cymbalumok és dobok körben felhangzó zajától, hogy ne lehessen hallani az erőszakosan meggyalázottak segélykiáltásait.” A lármának e második említése megerősíti az elsőt: a beavatási szertartáson a beavatottak többek között nemi erőszakot, *stuprum*-ot követnek el. Az antik szerzők adataira támaszkodva több kutató vallja, hogy a testi és nemi erőszak, a gyilkolás, az emberáldozat valóban előfordult a Dionysos-kultuszban.³⁴

Szintén Hispala vallomásában található ez a különös mondat: *raptos a diis homines dici, quos machinae inligatos ex conspectu in abditos specus abripiant; eos esse, qui aut coniurare aut sociari facinoribus aut stuprum pati noluerint* (39, 13,13) — „Azokról az emberekről, akiket csigára kötnek, s a szem elől ismeretlen barlangokba hurcolnak, azt híresztelik, hogy az istenek ragadják el őket. S azok járnak így, akik nem voltak hajlandók velük együtt felesküdni, gaztetteikben részt venni, vagy a megbecstelenítést eltűrni.” J.-M. Pailler szerint a fenti mondatban félreértették vagy szándékosan félremagyarázták (vagy Livius, vagy Hispala) a beavatási szertartásnak egy fontos mozzanatát. Bacchus kísérői a mainasok, s a beavatott személy a beavatás során mainasszá válik. A régiek a mainasokat a nimfákkal azonosították, mert a gyermek Dionysost a nimfák barlangban nevelték, ezért a beavatottat „nimfák által

³⁴ Vö. K. Kerényi: *Dionysos. Urbild des unzerstörbaren Lebens*. München—Wien 1976. 178—179; P. McGinty: *Dionysos's Revenge and the Validation of the Hellenic World-View*. *Harvard Theological Review* 71 (1978) 77—94; R. S. Kraemer: *Ecstasy and Possession: the attraction of Women to the Cult of Dionysos*. *Harvard Theological Review* 72 (1979) 55—80; M. Daraki: *Aspects du sacrifice dionysiaque*. *Revue de l'Histoire des Religions* 197—2 (1980) 131—157; A. Henrichs: *Changing Dionysiac Identities*. In: *Jewish and Christian Self-Definition. Volumen three: Self-Definition in the Graeco-Roman World*. Edited by B. N. Meyer and E. P. Sanders. London 1982. 137—160; G. Casadio: *Dioniso e il sangue di Penteo nel culto di Corinto*. In: *Sangue e antropologia nella Liturgia*, a cura di F. Vattioni. Roma 1984. 87—117; E. C. Keuls: *Male-Female Interaction in Fifth-Century Dionysiac Ritual as Shown in Attic Vase Painting*. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 55 (1984) 287—297.

elragadott"-nak, görögül *νυμφόληπτος*-nak nevezték. Pailler szerint a beavatási szertartás keretében el is játszották azt a jelenetet, amikor a beavatottat a nimfák elragadták a barlangba. A liviusi szövegben tehát az *a diis* ablativus auctoris a nimfákra vonatkozik, s a *dici* ige 'nevezni' jelentésben szerepel. A fenti mondatot tehát így kell fordítani: „Az istenektől elragadottaknak nevezték azokat a személyeket, akiket egy gépezethez kötve a szem elől mély barlangokba ragadtak”. Ez tehát a beavatási szertartás része volt, a kívülállók, akik nem értették a beavatásnak ezt a részét (vagy értették, csak rosszabb értelemben szándékosan félremagyarázták), e számukra furcsa mozzanatból egy újabb, az előbbieknél még szörnyűbb vádat kovácsoltak a bacchanaliák beavatottai ellen.³⁵

Pailler egy régészeti lelettel igazolja azt, hogy a beavatásokon valóban elragadták, maguk közé fogadták a nimfák a beavatottat föld alatti barlangjukba. Bolsenában, a római Volsiniiben föltártak egy Bacchus-szentélyt, amelyet Kr. e. 220—200 között építettek, és 30—60 évvel később fölégettek. A régészeti feltárás nyilvánvalóan bizonyítja, hogy olyan dionyszosi barlangról van szó, amelyet irodalmi alkotásokban, feliratokon gyakran leírtak, képzőművészeti alkotásokon pedig gyakran ábrázoltak. Az építményből főleg a föld alatti részek maradtak meg, mert a tűz nem fért hozzájuk, és bennük több terrakotta ábrázolás, amely kétségkívül tanúskodott rendeltetéséről. A barlang szomszédságában ugyanahhoz a kultikus építményhez tartozó óriási L alakú medencét is feltárták, szigetelő anyaggal bélelve. A víz a Bacchus-kultuszban fontos szerepet játszott. A földalatti terem egy ciszternával volt összekötve, s ugyanolyan szigetelő anyaggal volt vakolva, mint a ciszterna. A régészeti leletek arra utalnak, hogy az építmény a nimfák barlangját formázta. A terrakotta ábrázolások a kis Bacchust ábrázolják, miközben a nimfák nevelik. Semmi nem szól az ellen, hogy a 186-os senatusi rendelet értelmében rombolták le a *foederati Vulsinienses* Bacchus-szentélyét.³⁶

V. Összegezőképpen megállapíthatjuk, hogy a fentebb elemzett dokumentumokból egyértelmű, hogy Kr. e. 186-ban drasztikusan elfojtották és betiltották a bacchanaliákat. Társadalmilag veszélyesnek ítélték,³⁷ s mint idegen rítusú vallás alapján történő összeesküvést a hatalom eszközeivel felszámolták. Mint fentebb láttuk, a Bacchus-kultusz kezdettől fogva, görög területeken is helytől és időtől függően lényegi elemeként magával hordozta a féktelenséget és az erőszakot, amely a második pun háború véres és kegyetlen, reményvesztett éveit Itáliában és Rómában is egyre nagyobb méreteket ölthetett, s a közvélemény már akkor is elítélte — lásd a plautusi komédiák negatív megjegyzéseit —, s csak egy konkrét eset, és megfelelő

³⁵ J.-M. Pailler: «raptos a diis homines dici ...» (Tite-Live, XXXIX, 13): Les bacchanales et la possession par les nymphes. In: Mélanges offerts à Jacques Heurgon. École Française de Rome. 1976. 735—738.

³⁶ J.-M. Pailler: i. m. 739—742.

³⁷ K. Christ: The Romans. An Introduction to their History and Civilisation. Translated from the German by Ch. Holme. Berkeley and Los Angeles 1984. 160.

idő kellett ahhoz, hogy a római állam a hatalom eszközeivel szétzúzza ezt a *mos maiorum*-mal ellentétes vallási mozgalmat. Az idegen kultuszok és babonák ellen már a 2. pun háború idején intézkedéseket hoztak, de a háború miatt a hatalom eszközeivel nem léphettek fel ellenük (v. Liv. 25,1). Ez az alkalom és idő 186-ban érkezett el, amikor is az ez idő tájt a Rómába visszatérő győztes hadseregek a keleti és görög kincsekkel és műalkotásokkal együtt, a keleti fényűzést és eszmevilágot magukkal hozták Rómába, például Fulvius Nobilior, Manlius és katonái.³⁸ Catónak és a konzervatív senatoroknak, akik egyre nagyobb aggodalommal szemlélték a hellénizmus eszméinek beáramlását, kiváló alkalmul szolgált a szinte véletlenül kirobbant Bacchanalia-botrány a külföldi eszmék kártékonyságának bizonyítására és az ellenük való drasztikus fellépésre. Cato és a konzervatív senatori körök megerősödését jelzi a zamai győzőnek, Scipio Africanusnak perbefogása és félrevonulása Campaniába, és Cato hírhedten szigorú cenzori éve. Igazat kell tehát adnunk A. Bruhlnek, aki kiemeli, hogy a bacchanaliák felszámolását a Scipiók által támogatott és propagált hellénizmus elleni fellépésnek kell tekinteni.³⁹

Az sem véletlen, hogy a bacchanaliák fölszámolásáról a legrészletesebben éppen Livius számol be, mégpedig úgy, hogy sok-sok konkrét és más forrásokból is ellenőrizhető helyes adatokat közöl, ugyanakkor felnagyítja a bacchanaliákon elkövetett visszaéléseket, s határozottan, többször is hangsúlyozza társadalmi veszélyességüket. Livius történeti művének első negyven könyvén feltehetőleg Kr. e. 27-től a tízes évek végéig dolgozott, tehát abban az időszakban, amikor Octavianus Augustus vallási és erkölcsi reformjait tervezte, törvényeit hozta, és a *Ludi Saeculares* a hagyományos római vallás szellemében megrendezte.⁴⁰ Livius a régi hagyományos római kultuszok felújításával, az azokhoz való ragaszkodással a legteljesebb mértékben egyetértett. E ragaszkodását már történeti művének elején, a Róma őstörténetét tárgyaló részben is kifejezésre juttatta. Amikor Numa Pompilius vallási reformjait ismerteti, hangsúlyozza, hogy Numa mindent leírt (*omnia exscripta*) és a vallási tudnivalókat a *pontifex maximus*-ra bízta: *Cetera quoque omnia publica privataque sacra pontificis scitis subiecit, quo consultum plebes veniret, ne quid divini iuris neglegendo patrios ritus peregrinosque adsciscendo turbaretur.* — „Valamennyi egyéb — akár állami, akár magánjelleű — vallásos szertartást a főpap hatáskörébe utalt, hogy a nép tudja, kihez kell tanácsért fordulnia, s hogy az istenek tiszteletét se a hazai vallás elhanyagolása, se idegen szokások behozatala meg ne zavarja” (1, 20,6). Nos, a Bacchanalia-botrányt éppen a hazai vallás elhanyagolása és idegen rítus bevezetése okozta. S Liviusnak, aki saját korának eseményeit aggódva figyelte, észre kellett vennie, hogy a Bacchus-kultusz ismét terjedőben volt.⁴¹ A bacchanaliák elleni fellé-

³⁸ T. J. Luce: i. m. 260—261.

³⁹ A. Bruhl: i. m. 115.

⁴⁰ D. Kienast: Augustus. Prinzeps und Monarch. Darmstadt 1982. 70, 92—99.

⁴¹ Vö. Adamik T.: A Furfői Iuppiter Liber-templom szabályzata (CIL I², 756). Antik Tanulmányok 46 (2002) 76—78.

pés később mintául szolgált mindazon vallásokkal szembeni fellépésre, amelyek ellentétben álltak a *mos maiorum*-mal, például a druidákkal és a keresztényekkel szembeni fellépésre is.⁴²

Komoly tanulságokkal szolgál a fenti elemzés Livius forráshasználatára vonatkozólag is. Ogilvievel⁴³ szemben, aki azt állítja, hogy Livius egy-egy esemény leírásakor általában egy forrást követett, W. Wiehemeyer,⁴⁴ A. Klotz⁴⁵ és P. G. Walsh⁴⁶ megállapításait erősíti meg, akik hangsúlyozzák, hogy a 21—45. könyvekben Livius a számára fontos események bemutatásakor egyszerre több megbízható forrást használ. A bacchanaliák leírásakor a korábbi római történetírók adatait éppen úgy értékesítette, mint az ügyvel kapcsolatos senatusi határozatokat és a köznép hangulatát és véleményét tükröző híreszteléseket és invektívákat.

SUMMARY

In my paper I analyse the relation of Livy about the Bacchanalia conspiracy. Our author, who is short with some events, dedicates twelve long chapters to this happening, that is, he regards it as important. In his report we can establish more different sources: the accounts of earlier historians, the orders of the senate and rumours. In spite of his loyalty to the Roman state, his description is reliable.

Keywords: Bacchanalia, conspiracy, sources, senate, Roman religion

⁴² T. Adamik: *Flagitia Christianorum*. Wiener Studien 114 (2001) 397—404.

⁴³ R. M. Ogilvie: i. m. 6.

⁴⁴ W. Wiehemeyer: *Proben historischer Kritik aus Livius*. In: *Wege zu Livius*. Hrg. von E. Burck. Darmstadt 1967. 235—236.

⁴⁵ A. Klotz: *Die Quellen des Livius*. In: *Wege zu Livius* 222—223.

⁴⁶ P. G. Walsh: *Sachliche Vorzüge und Mängel des livianischen Werkes*. In: *Wege zu Livius* 254.

BORZSÁK ISTVÁN

EGY KIS HISTORIOGRÁFIA*

A római irodalom a IV/III. század fordulójától fogva értelmezhetetlen az *exemplaria Graeca* figyelembevételével. A lysipposi Nagy Sándor-ábrázolás tömeges korai utánzatai Campaniában azt jelzik, hogy a makedón világhódító meteorszerű jelensége szinte egyidejűleg Itáliában is foglalkoztatta az embereket. Ezt a folyamatot mutattuk be a Fabius Pictor, Ennius, Coelius Antipater, Sisenna, Sallustius, Livius és Tacitus írásaiból vett, illetve feltárt példákkal.

Kulcsszavak: *exemplaria Graeca*, Nagy Sándor, Fabius Pictor, Ennius, Coelius Antipater, Sisenna, Sallustius, Livius, Tacitus

Viktor Pöschl — néhány éve elhunyt, szeretve tisztelt kollégánk — mondotta egyszer, hogy az orientalisztika felségterületére merészelt kalandozásaimmal és az antik historiográfia, közelebbről a Nagy Sándor-hagyomány szinoptikus vizsgálata terén végzett kutatásaimmal „új dimenziókat tártam fel” (*neue Dimensionen erschlossen habe*). Ez így túl szépen hangzik; a nyilatkozó őszinteségében nincs okom kételkedni; mindenesetre bizonyos fenntartásokat sem hallgathatok el. Vergilius ismerői emlékeznek Ed. Norden régesrégi, még 1899-ben megjelent tanulmányára, amelyben kimutatta, hogy a költő az Aeneis VI. énekében (788 skk.) a Nagy Sándor-enkómionokból merített tipikus vonásokat alkalmazta Augustus személyére. Nem sokkal később (1915-ben) ugyanő a következőket írta (Ennius und Verg. 112): „Aki majd egyszer a hellénisztikus historiográfia stílusát vizsgálja, Fabius Pictor hosszabb töredékeiben csodaszép párhuzamokat (*wunderschöne Proben*) fog találni, amelyek azt mutatják, hogy a római átvette görög előzményeinek írásmódját (*Manier*). ... Ez az a színpadias stílus (*θεατρικόν*), amely a diadochosok korának íróitól Poseidónioson át egészen Tacitusig követhető, és amely alkalmanként igen közel jár a *ὑψος* és a *κακοζηλία* közt húzódó határvonalhoz.” Ugyanennek a könyvének egy másik helyén (119, 1. j.), egy átolmátással kapcsolatban (Cic., *De div.* I 49) megállapítja, hogy az illető szövegrész a forrásként megnevezett Silénost „teljességgel a hellénisztikus

* „Eine kleine Historiographie” címmel elhangzott az „Antike Historiographie und ihre Rezeption” témában rendezett tudományos ülészakon (Budapest, 2002. okt. 27-én). Az előadás címét a bécsi vendégekre, ill. Mozartra gondolva adtam meg így.

historiográfia nyomában járó szerzőnek mutatja” (den Silenos ganz im Fahrwasser der hellenistischen Historiographie zeigt); ezt bizonyítja egy hasonló, Nagy Sándornak tulajdonított álom: Arrian. II. 18,1.

Ami most — későbbi időkből — azt illeti, hogy Tacitus is ily szorosan csatlakozott-e a hellénizmus korának drámai történetírásához, Norden (Einleitung in die Altertumswiss. I 523) annak megfontolását ajánlja, hogy „a történeti dráma, vagyis a hellénizmus korában kialakult költőieskedő (poetisierend) történetírás költői ellenpárja (poetisches Gegenstück), Rómában éppen a Flavius-korban örvendett közkedveltségnek, és hogy eziránt Tacitus is élénk érdeklődést mutatott” — gondoljunk a Dialogus bevezetésére (c. 3). Ami pedig végképpen *nem* vált köztudottá, mivel a Mester jól elrejtette római irodalomtörténetének „Szempontok és problémák” c. függelékébe (Einl. I 581): „Az a feledhetetlen, drámai mozgalmasságú, megragadó ábrázolás, ahogyan Tacitus Germanicus földi maradványainak Szíriából Brundisiumba való hazaszállítását megörökítette (Ann. III 1 sk.), apró részletekbe menően egyezik Démétrios Poliorkétés végtisztességével, akinek hamvait ugyanígy Szíriából kísérték haza.” (Plut., Dem. 53 sk.) „További részletekről győződjön meg bárki, ha maga veti egybe a megfelelő szövegrészeket” (überzeuge man sich durch eignen Vergleich). Hát ez az, amit Norden tudományának hasznélvezői — legjobb tudomásunk szerint — mind a mai napig elmulasztottak.

Ez alól kivételt alig tudnánk említeni. Csupán az érdekesség kedvéért próbáljuk a régmúlt időkből Iustus Lipsius emlékét felidézni, aki korszakalkotó Tacituskiadásában (1574) egy kísérteties éjszakai csataleírás kapcsán (Hist. III 23,2: Vitellius katonáinak hajítógerelyei elvétel a Flavius-pártiak testét, mivel ellenfelek — szemben a holdvilággal — a földre vetődő árnyékukat célozzák meg) ezt jegyezte meg: „*Haec fraus sive error alias quoque obiectus hosti*”, és hivatkozik Plutarchos Pompeius-életrajzára (c. 32), ahol *ugyanazt* a holdvilág okozta tévedést olvashatjuk. Különben a Tacitus írásaiban megfigyelhető párhuzamokat, vagyis a „nagy magányos” egyedülálló olvasottságának tanúbizonyságait senki sem tartja számon.

Pontosabban: egy V. Pöschl égisze alatt készült disszertációban (W. Edelmaier, Tac. und die Gegner Roms. Heidelberg 1964, 154, 16. j.) arra lettem figyelmes, hogy egy tacitusi epizódnak (Ann. I 34 sk., vagyis Germanicus gyászos leszereplésének) mintája (Vorbild) Agathoklés történetében (Diod. XX 34) található meg. A disszertációt gondozó professzor olvasottságának ezt a dokumentumát a 85. születése napját ünneplő közönség előtt nem hallgattam el.

Nos hát ez az, amit a római irodalom tanulmányozása terén általában is hiányolunk. Az, amit Norden majdnem száz éve G. Friedrich Catullus-kommentárjáról (Leipzig 1908) bírálatként megállapított, hogy ti. nem ajánlható, „mivel szerzője a görög irodalmat majdnem teljességgel figyelmen kívül hagyta” (Einl. I 563), ma is megszívlelendő követelmény. Egyebek közt *ezért* nem dicsérhettük H. Heubner Agricola-kommentárját (Dragma III 230 skk.), mivel a tudós szerző magyarázataiban jóformán minden görög előzményt, ami pedig nélkülözhetetlen Tacitus megértéséhez, mellőzött.

De kanyarodjunk most vissza kiindulási pontunkhoz, vagyis a római irodalomban kimutatható hellénisztikus motívumok felbukkanásához, sőt egyáltalán a hellénizálódás folyamatának első nyomaihoz! Franz Altheim nem elsőként tulajdonított Róma jövője szempontjából oly döntő fontosságot a sentinumi csata (295) utáni eseményeknek. Nem sokkal ezután látott napvilágot az első *latin* könyv: App. Claudius Caecus szentenciagyűjteménye; egyik napról a másikra vége szakadt a „keltische Wirtschaft”-nak (*metus Gallicus*), mégpedig nemcsak katonai téren. „Ugyanabban a pillanatban lépett be a görögség újból (a nagy történeti hiátus után) — *fördernd, befruchtend und beglückend* — Italia és Róma életébe.” (Röm. Religionsgesch. Berlin 1958, 51.) A két vezető nemzetség hagyományos vetélkedésében persze a Fabiusok sem maradtak el: N. Fabius Pictor apja, aki Q. Ogulniusszal karöltve görög minta nyomán elsőnek veretett ezüstpénzt és ezzel tágra nyitotta a kapukat a görögséggel (és általában a Kelettel) folytatandó kereskedelem előtt, azáltal jutott Pictor melléknevéhez, hogy 302-ben falfestményekkel díszítette Salus templomát. Ez volt az az aktus, amely a festészet terén szabad utat engedett a hellénizmus beáramlásának. (Uo. 57.)

A mögöttünk hagyott XX. század 50-es éveiben, amikor Altheim korábbi téziseit újra megjelentette, az olasz régészeknek azok az ásatási eredményei még nem voltak ismeretesek, amelyeket mi a bimillenniumi Vergilius-ünnepségek során (1981-ben) a Capitoliumi múzeumban szemügyre vehettünk. Ezek az eredmények azt bizonyítják, hogy egyszerű campaniai kézművesek már a Kr. e. III. század első évtizedeiben *tömegesen* állították elő a lysipposi Nagy Sándor-típus utánzatait, hogy a vásárló közönség igényeit ki tudják elégíteni. Vagyis Nagy Sándor híre már ekkor nem korlátozódott Makedóniára, vagy a Keletre.

Ugyanennek a (III.) századnak a vége felé — Cannae után — egy másik Fabius — ugyancsak Pictor — volt az, akit görög szakértőként Delphibe küldtek, hogy a Róma-ellenes hírverést a görögül beszélő Keleten ellensúlyozza. Diplomáciai küldetésének hatását — tekintettel „Évkönyveinek” töredékes hagyományozottságára — nem könnyű felmérnünk. Norden „Ennius und Vergilius”-a után Otto Skutsch volt az, aki mesteri kommentárjával megvetette a további kutatások alapját. Az ő előmunkálatai nélkül „Ennisi vizsgálódásainkban” (*Lucubrationes Ennianae*: Dragma III 50 skk.) aligha próbálhattuk volna a római historiográfia megismerését előbbre vinni. Ott igyekeztünk *ad oculos* szemléltetni, hogyan gazdagította Ennius a korai Róma történeti hagyományát annyi sok szívhez szóló kitalálással úgy, hogy Fabius Pictor közvetítésével visszanyúlt a hellénizmus dramatizáló (tragikus) történetírására és a Nagy Sándor alakja körül burjánzó, minél nagyobb hatásra pályázó irodalomra.

Ennek bemutatására két példás esetet említünk. Enniusnak egy töredékesen hagyományozott félsora (478 *rigidoque Calore*) módot ad arra, hogy *Ennius pater (qui numquam nisi potus ad arma prosiliuit dicenda*: Hor., Epist. I 19,7 sk.) műhelyébe betekintsünk. Egy samniumi folyócskáról van szó (ma: Calore); ennek ’meleg’ nevével játszadozva célzott a költő a túlságosan is *hideg (praeter modum frigidum)* vízre,

amelyben Ti. Sempronius Gracchus a pún sereg numidáinak fegyvereitől halálát lelte (Liv. XXV 17). Ennius ezzel a kétes szójátékkal alkalmasint Nagy Sándornak a *jég-hideg* vizű Kydnosban merészelt, majdnem halálos fürdőzésére emlékeztette olvasóit. Livius forrása az a L. Coelius Antipater volt, aki a hellénisztikus történetírás számos elemét részben a Karthago-barát Silénostól, részben római elődeinek (Fabius Pictornak és Enniusnak) az írásaiból vette át (vö. *Dragma* II 43 skk.).

Másik példánk még körülményesebb. Vergilius *mussant* igéjét (Georg. IV 188; a méhek zümmögéséről) Servius (Dan.) a hangutánzó *murmurant*-tal magyarázza, majd enniusi idézettel (*lib. X*) folytatja: *aspectabat virtutem legionis suae, exspectans si mussaret, quae denique pausa pugnandi fieret aut duri finis laboris*. Vagyis a római fővezér figyelte, hogy katonái — belefáradva a túl hosszán elnyúló hadviselésbe — nem morgolódnak-e. Skutsch (kommentárjában: 503) arra az *atrox seditio*-ra gondolt, amely P. Villiust (199-ben) Makedóniában várta. Zama (202) után ti. kétezer legionáriust *pro voluntariis* (Liv. XXXII 3,3) — azaz mintha önként jelentkeztek volna — Szicíliába, majd onnan Makedóniába vezényeltek, a katonák viszont tiltakoztak (*id voluntate factum negabant*) és elégedetlenségüknek minden alkalommal hangot is adtak. Vessük most ezt össze egy korábbi — *thersitési!* — jelenettel (Liv. XXXI 6,3): *homines taedio periculorum laborumque* (a leggyakrabban ismétlődő szókapcsolat a Nagy Sándor-hagyományban, vö. *Dragma* I 58) nem hajlandók egy bizonyos törvényjavaslatot megszavazni, a senatus urai azonban sikeresen visszaverik a néptribunusok uszító beszédeit, úgyhogy a hadműveleteket az új hadszíntéren mégis folytatják. Ezeknek az epikus késleltető (retardáló) mozzanatoknak a mintáját a regényes Nagy Sándor-történetben mutattuk ki: Arbéla előtt is hasonló kőszó híresztelés (*rumor sine auctore*) veszélyeztette Nagy Sándor világhódító terveinek valóra váltását. A királynak minden tekintélyét és rábeszélő képességét latba kellett vetnie, hogy makedónjait rávegye: kövessék akár a világ végéig (*quocumque vellet*: Curt. Ruf. VI 4,1). Ez annyit jelent, hogy az idézett — nehezen lokalizálható — enniusi versekben is a korai annalsztika történelemszínezésével van dolgunk, méghozzá megint csak a homérizáló hellénisztikus történetírás receptje szerint (vö. *Dragma* IV 41 sk.).

Az imént L. Coelius Antipatert, a pún háborúk egyik későbbi megörökítőjét említettük. „Prózában írott költői művének” (K. Büchner) töredékei közt olvashatunk Hannibal álmáról (Fr. 34 Peter): a pún vezér el akart vinni Iuno Lacinia templomából egy arany oszlopot, de előbb szeretett volna megbizonyosodni, hogy valóban színarany-e az oszlop, ezért megfúratta (*perterebravisse*); álmában ezután megfenyegette az istennő, hogy megfosztja az épen maradt szemének a látásától is, mire Hannibal elállt tervétől. A töredékek legutóbbi kiadójának (W. Herrmann, vö. *Dragma* II 44) kommentárjában egy árva szót sem találunk arról, hogy ez a művelet (a világvégi palota vagy templom oszlopának vagy falának megfúrása) is állandó motívuma a Nagy Sándor-hagyománynak.

Ugyanezt tapasztaljuk a 18. töredék (Liv. XXI 47,4) magyarázatában, illetve a magyarázat elmaradásában is. Itt Hannibal elefántjairól olvasunk, amelyeket azért

állítottak volna a folyóba, hogy a víz sodrását feltartóztatva lehetővé tegyék a sereg átkelését. Polybios nem említi ezt a badarságot; A. Rosenberg szerint (Quellenkunde 169) Coelius ebben az esetben valamelyik annalista változatával (Variante) „rontotta volna el Silénos előadását”. Valójában itt is a Nagy Sándor-hagyománynak egy másik kalandos kitalálásával van dolgunk. Legkalandosabb talán Nagy Sándornak a Tigrisen való átkelése (Diod. XVII 55,3); ezt csak Lucanus múlta felül, aki (Phars. I 220 skk.) elefántok helyett csak lovak sorfalával tette volna lehetővé Caesar seregének átkelését a Rubicón. Elefántok és lovak együtt szerepelnek Diodóros előadásában (XVIII 85,1), itt azonban Perdikkas a szenzációs stratégiája kiesze-lője.

Térjünk át Sallustiusra! Példaképei közt általában Thukydidést, Poseidóniost és az id. Catót szokták emlegetni, jóllehet a *Bellum Iugurthinum* főforrásainak egyike — saját bevallása (Iug. 95,2) szerint — L. Sisenna volt. Ha ezt a tényt számbavesszük, csak csodálkozhatunk azon, hogy az éppen Sisenna közvetítésével importált hellénisztikus „Sensationsliteratur” lecsapódását eddig senki sem vizsgálta. Erre irányuló kísérletünk eredménye a C. Deroux-émlékkönyvben ellenőrizhető; egyelőre csak annyit, hogy pl. Capsa (89,4 *oppidum magnum atque valens*) ostromának és elfoglalásának leírása — akárhányszor szó szerinti egyezésekkel — követi Nagy Sándor várvívói tehetségének a „madarak számára is elérhetetlen” *A-ornos* nevű hegyi erőd elfoglalásában bizonyított megnyilvánulását (vö. Curt. Ruf. VIII 11; Arrian. IV 28).

Ugyanitt olvasunk az afrikai sivatagban honos mérges kígyókról, mint amelyek a legfőbb veszélyt jelentették Marius katonái számára. Ugyanezt találjuk azoknak a megpróbáltatásoknak (*παθήματα*) a leírásában, amelyeket Nagy Sándor visszavonuló csapategységeinek kellett Gedrósiában elszenvedniük. (Vagy Cato embereinek Észak-Afrikában: Luc. VI 500 skk.; vö. Arrian. VI 24 skk.) Máskor meg Metellus — Marius vetélytársa — akar „még a természet fölött is győzedelmeskedni” (Iug. 75,2 *naturam etiam vincere*, vö. Curt. Ruf. VII 11,4 és VIII 11,24), — akárcsak a makedón király, vagy későbbi „utánzója”, Caesar (B. G. VI 43, 2). Ezzel bizonyítottnak tekinthetjük, hogy Sallustius Mariusa — tehát *homo novus!* — számára is Nagy Sándor szolgált „utánozandó” mintakép gyanánt.

A „Nagy Sándor-hagyomány és Livius”-témára ismételten visszatértünk, úgy-hogy a mai alkalommal nem szeretnénk az önisméltés hibájába esni. Így hát eléged-jünk meg néhány „ízéltő” példával. Kimutattuk, hogy az a bizonyos „Ochsenlist” (a marhák szarvára kötözött égő rőzsenyalábbal) elkápráztatta már a regényes Nagy Sándor-történet olvasóit is. Nem kevésbé tanulságos a Hannibal elé járuló transp-adanai kelták históriája: biztos, hogy azok sem *pinnis sublime elati Alpes transgressi* termettek a hegyvonulat nyugati oldalán (Liv. XXI 30,8). Különös, hogy eddig még egy Livius-szakértőnek sem jutott eszébe az az elbizakodott barbár törzsfőnök, aki „nevetve üzent meg Alexandrosnak, kerítsen szárnyas katonákat, akik majd elfog-lalják az ő hegyi fészket” (Arrian. IV 18,6). Az a beszéd is, amelyet Livius ad a Ticinus melletti csata előtt Hannibal szájába (XXI 43), és amelyben a pún vezér —

már Italiában — mintegy kárpótlásul az alpesi átkelés megpróbáltatásaiért gazdag zsákmányt ígér katonáinak, mondanivalójában híven követi Nagy Sándor ópisi szövegét, amellyel katonáinak lázongását leszerelte (Arrian. VII 9 sk.). Hannibal zsoldosai a *Saturnia tellus* áldott térségein azt érezhették csodálva, amit annak idején Nagy Sándor megviselt csapatai éreztek a mesés Indiában.

Most egy kissé megint elkanyarodunk, hogy az idegen — akárhányszor keleti — elemek római közegben megfigyelhető felhasználásának változatosságát érzékeljünk. Erre tulajdonképpen már hamarabb, Fabius Pictorral kapcsolatban kellett volna sort kerítenünk, aki mint diplomata és Kelet-szakértő, a hellénizmus korabeli irodalom ismerője, egyebek közt egy különös történetet — sőt: ősrégi mítoszt — is átültetett a síriai Orontes tájáról a Tiberis mellé. A sidoni — vagy tyrosi — Abdalonimus paradox sorsfordulataira gondolunk. Ez az előkelő származású, de elszegényedett kertész Tyros eleste után, Nagy Sándor döntése szerint — becsületessége jutalmául — városállamának királya lett. Kétezer évvel később ebből a történetből fabrikálta Metastasio Mozart Pásztor királyának (Il re pastore) szövegkönyvét, de ugyanebből a történetből fabrikálta Fabius Pictor is — hogy Róma szegényes évkönyveit gazdagítsa, ugyanakkor a Fabiusok politikai ellenfeleinek, a rámenős Claudiusoknak példát mutasson az igazi hazaszeretetből — az önzetlen Cincinnatusról (vagy a neve szerint is 'tyrosi' Serranusról) szóló megható mesét. Livius épületes elbeszéléséből aztán sok-sok nemzedék merített okulást és lelkesedést — egészen George Washingtonig vagy akár Kossuth Lajosig.

Ezek után szükség van-e további párhuzamok, egyezések, a Nagy Sándor-hagyomány felkapottságát tanúsító dokumentumok felsorakoztatására? Regisztrálhatnánk a császárkori Róma irodalmából — például Lucanus vagy Silius Italicus epikájából — is akármennyit (vö. *Dragma* I 187 skk.). Végezetül azonban már csak abból válogatok, amit Tacitus-olvasmányaim során felszedegettem. Persze itt a bőség zavarával kell megküzdenie az olvasónak. Nem volna helyénvaló, ha élményeimet a kezdetektől fogva próbálnám előadni. Akkor nagyon régi dolgokkal, W. Graf von Uxkull—Gyllenband tübingeni Nagy Sándor-kollégiumának (1934) folyvást előkívánczó refrénjével kellene kezdenem: „Es ergriff ihn die Sehnsucht...” Mikor aztán olvasmányaimban ugyanígy folyvást ugyanerre a szókapcsolatra bukkantam: *πῶδος ἔλαβεν αὐτόν* (vagy latinul: *cupido cepit eum...*), vagy egy másíknak (*labores et pericula*) az eredetijét a *πόνοι καὶ κίνδυνοι* -ban fedeztem fel, sok minden megvilágosodott előttem, úgyhogy már szilárdabb léptekkel kalandozhattam a hellénisztikus történetírás rommezején. Ugyanez vonatkozik olyan *igék* funkciójának felismerésére, mint *aperire* vagy *percurrere*, *peragrarere*, *emetiri* stb. (új országok, sőt világrészek 'feltárásáról', 'végigszáguldásáról'), vagy olyan jelzőkére, mint *invius* — *ἄβατος, ἄπορος, inexsuperabilis* stb. (közönséges halandó számára 'járhatatlan', 'megközelíthetetlen' helyek meghódításáról).

Így született meg „Alexander d. Gr. als Muster taciteischer Heldendarstellung” c. tanulmányom (Gymnasium 1982, 37 skk. = *Eine Handvoll*, 433 skk.), vagyis a tacitusi Agricola- és Germanicus-portré újszerű interpretációja. Ez azonban nem

zárja ki annak lehetőségét, hogy Nagy Sándor vonásai olykor más — adott esetben negatív! — hősök ábrázolásában is feltűnhessenek, mint például a Róma ellen harcoló Civilisében. Ez a barbár fejedelem is magára ölthette holmi Quasi-Nagy Sándor szerepének kellékeit. A tacitusi *Historiae* ránk maradt szövegének utolsó fejezetében (V 22 skk.) a 70. évi bataviai felkelésről olvasunk. Ennek során a germánok éjszakai rajtaütést terveznek, amely Cerialisra, a római vezérre nézve igen rosszul is végződhetett volna. A támadók meglepetésszerűen elvontatták a római zászlóshajót, abban a hiszemben, hogy a főparancsnok ott tartózkodik. Cerialis azonban egy Claudia Sacrata nevű kölni dámával töltötte az éjszakát, úgyhogy a germánok a parancsnoki hajót a parancsnok nélkül vontatták a Lippén felfelé. Ekkor — Tacitus előadása szerint — „Civilist elfogta a vágy, hogy hajóhadát országnak-világnak megmutassa” (*Civilem cupido incessit navalem aciem ostentandi*). Mielőtt a ránk hagyományozott szöveg megszakad, még azt is olvassuk, hogy a zsákmányolt római hajókat vitorlák helyett „fölkötött látványosan” (*haud indecore*) bíbor színű hadiköpenyek (*sagula versicoloria*) vitték előre. Nos, az id. Plinius (*Nat. hist.* XIX 1,22) Nagy Sándornak az Induson az óceán felé igyekvő naszádjaival kapcsolatban írja (merészen költői metonymiával): *stupuerunt litora flatu versicolori pellente vela* (nyilván nem a kedvező szél volt *versicolor*, hanem a vitorlák). Plinius moralizáló szándékkal a korabeli divathóbortot kárhóztatja: bezzeg hajdanában Nagy Sándor vezérei a hajóik vitorláinak díszítésében versenyeztek (*cum duces eius certamine quodam variassent insignia lintea navium*)! Ami pedig a partok bámulását illeti, nemcsak Nagy Sándor admirálisának hajóit bámulták (ἑδύμθησαν) a barbárok (Arrian., *Ind.* 24,2), hanem Agricola lovasainak váratlan és hihetetlen megjelenését is Mona szigetének lakói (*Tac., Agr.* 18,4): *obstupefacti hostes, qui classem, qui naves expectabant*, majd Britannia nagy részének meghódítása során a szigetország keleti partjának őslakossága (25,2 *Britannos visa classis obstupefaciebat*). Mindehhez csak még annyit, hogy bevezetőben Ed. Nordent idéztük, aki annak idején a plutarchosi Démétrios-életrajz egyik „drámai mozgalmasságú” fejezetével a tacitusi *Annales* emlékezetes jelenetét (Agrippina brundisiumi partraszállását) kellőképpen tudta magyarázni. Mi most ugyanebből a plutarchosi életrajzból egy másik epizódot emelünk ki Cerialis kölni félrelépésének pontos megfelelőjeként: a nyughatatlan Démétrios — a „váróvívó” — is meglátogatta az akkori idők „vasladyját”, a világszép Kratésipolist, és ugyanolyan körülmények közt ő is majdnem ráfizetett (*Plut., Dém.* 9).

Még sokáig elidőzhetnénk — további meglepetéseket sorolva, — de végezetül inkább egy tévhitet szeretnénk eloszlatni. Tacitus felületes ismerői azt hiszik, hogy a „fennkölt” (σεμνός) író kizárólag *tiszta* forrásvízből merítve alkotta meg életművét. Nos: Tacitus — akárcsak Vergilius — *mindent* tudott az emberről, erről a világról, és így ismerte a hellénisztikus „Sensationsliteratur” kevésbé épületes termékeit is Zenobia borzasztó tetszhalálától és rejtélyes feltámadásától a brutális zsarnok halált okozó rúgásairól terjengő mendemondákig, vagy a szicíliai Agathoklés fogpiszkálójáig (a Claudiust halálba segítő mérgezett toll irodalmi előzményéig) mindent. Ennek tudatában csak azt kérdezzük: történetírónk *milyen* eszmények szolgálatában építet-

te be életművének fenséges dómjába mindezt? Igenis *fenséges* eszmények — az emberi szabadság és érinthetetlenség — szolgálatában.

Sed iam satis superque. Most t. hallgatóimon a sor. Döntsenek, hogy Viktor Pöschl kollegiális *dictumá*val egyet lehet-e érteni, vagy sem.

SUMMARY

Since the turn of the 4th/3rd century B. C. Roman literature cannot be explained without taking the *exemplaria Graeca* into consideration. The early mass imitations of the representation made by Lysippos of Alexander the Great, found in Campania, indicate that the meteorlike phenomenon of the Macedonian world-conqueror aroused the interest of people even in Italy almost simultaneously. We illustrated this process by examples taken from the works of Fabius Pictor, Ennius, Coelius Antipater, Sisenna, Sallustius, Livius and Tacitus.

Keywords: *exemplaria Graeca*, Alexander the Great, Fabius Pictor, Ennius, Coelius Antipater, Sisenna, Sallustius, Livius, Tacitus

KOVÁCS PÉTER

ADATOK A *HASTA* MINT HATALMI JELVÉNY HASZNÁLATÁHOZ

A római támadóegységek közül a *hastának* alakult ki — katonai használata mellett — egy teljesen sajátos vallás- és jogtörténeti és, mint hatalmi jelvény, eszmetörténeti szimbolikája. Ezt a jelentőségét teljes egészében csak Alföldi A. ismerte fel. Alföldi gondolatmenetét alapvetően elfogadva újabb szempontokkal, antik auctor-helyekkel és régészeti (elsősorban ikonográfiai) adatokkal egészítette ki a szerző, néhány helyen pontosította az adatokat (kb. az adatok fele új). Külön-külön pontokban gyűjtötte össze a szerző az egyes területekre vonatkozó adatokat. A tanulmány felépítése a következő: 1. Vallási jelentőség. Mars és Quirinus-Romulus. 2. Hatalmi jelvény a királykortól a császárkorig. A: királyok és dictator. B: jogi jelentőség és praetor. C: lovagok. D: imperator. E: beneficiarius-jelvények és problematikája. 3. *Hasta pura* és a *censio hastaria*. 4. Késő római használat. A szerző kiemelten foglalkozott a beneficiarius-jelvényekkel, azok (hispaniai) eredetével, hatalmi jelvényként való használatának kezdeteivel.

Kulcsszavak: római történelem, hatalmi szimbólumok

A római támadóegységek közül a *hastának* alakult ki — katonai használata mellett¹ — egy teljesen sajátos vallás- és jogtörténeti és, mint hatalmi jelvény, eszmetörténeti szimbolikája. Ezt a jelentőségét, bár viszonylag sokat foglalkoztak vele,² teljes egészében csak Alföldi A. ismerte fel.³ Jelen tanulmányban a XX. századi magyar ókortudomány egyik, ha nem a legnagyobb alakjának kívánok emléket állítani. Alföldi gondolatmenetét alapvetően elfogadva újabb szempontokkal, antik auctor-helyekkel és régészeti (elsősorban ikonográfiai) adatokkal kívánom kiegészíteni, néhány helyen pontosítani. Külön-külön pontokban gyűjtöm össze az egyes

¹ M. C. Bishop—J. C. Coulston: Roman military equipment. London 1993. 52—53, 69, 109—111, 205, 203.

² Dictionnaire des antiquités grecques et romaines III. Paris 1893. 33—43, PWRE VII (1912) 2501—2509, ThLL VI/3 (1936) 2550—2555, Ch. T. Lewis—Ch. Short: A Latin dictionary. Oxford 1879. 841—842, W. Helbig: Zur Geschichte der *hasta donatica*. Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Phil.-Hist. Klasse. Neue Folge Band X. Nro. 3. Berlin 1908, Der neue Pauly 5. Stuttgart 1998. 181, V. Scarano Ussani: Il significato simbolico dell'*hasta* nel III periodo della cultura Laziale. Ostraka 5, 2 (1996) 321—332.

³ Alföldi A.: *Hasta-Summa Imperii*. AJA 63 (1959) 1—27, Alföldi A.: Vom Speerattribut der alt-römischen Könige zu den Benefiziarlanzen. In: Limesstudien. Vorträge des 3. Internationalen Limeskongresses. Schriften des Instituts für Ur- und Frühgeschichte der Schweiz 14 (1959) 7—12.

területekre vonatkozó adatokat.⁴ A tanulmány felépítése a következő: 1. Vallási jelentőség. Mars és Quirinus-Romulus. 2. Hatalmi jelvény a királykortól a császárkorig. **A:** királyok és dictator. **B:** jogi jelentőség és praetor. **C:** lovagok. **D:** imperator. **E:** beneficiarius-jelvények. 3. Hasta pura és a censio hastaria. 4. Késő római használat.

1. Vallási jelentőség. Mars és Quirinus-Romulus

A hastának katonai jelentősége miatt mágikus erejű tárgyként is igen lényeges szerep jutott a latinok és a rómaiak vallási képzeteiben. Elsők között a devotio során, amikor az isteneknek magát felajánló imperator *capite velato* egy *telum-ra*⁵ lépve mondta el imáját az alvilági isteneknek (Liv. VIII 9,5–6, Cic. Nat. Deor. II 3, 10, Aurel. Vict. 27): *pontifex eum togam praetextam sumere iussit et uelato capite, manu subter togam ad mentum exserta, super telum subiectum pedibus stantem sic dicere.*

A Fetiales a *bellum iustum ac pium* megindításához a hadüzenet formulájának kimondásával együtt hastát dobtak az ellenség területére, később (a pyrrhosi háborúk során) az állam területének megnövekedése miatt egy ellenséges fogollyal egy kis területet vásároltattak a circus Flaminiusban a lándzsa átdobásának céljából, majd még később e célból Bellona temploma előtt egy oszlopot állítottak fel. A pun háborúk során végül már csak két kis tesserulát küldtek el a rávéssett hasta, a háború jelképével (Liv. I 32, 12, Gell. Noct. Att. X 27.3–5, XVI 4, Cass. Dio LXXI 33, 3, Serv. Aen. 9, 52; X 14, Ovid. Fast. VI, 205, Fest. p. 33).⁶

⁴ Természetesen arra is vigyázni kell, hogy a hastát ne tévesszük össze Iuppiter hosszú sceptrumával: A. Alföldi: Die monarchische Repräsentation im römischen Kaiserreich. Darmstadt 1970. 233–235, 239.

⁵ Serv. Aen. 7, 664 alapján a hasta mindenféle hajítófegyverek gyűjtőneve is lehet: *Pilum proprie est hasta Romanorum, ut gaesa Gallorum, sarissae Macedonum*: Dictionnaire des antiquités grecques et romaines III. Paris 1893. 38. Hasonlóan a latin hasta szóhoz problematikus a magyar fordítása is, legjobban a magyar lándzsa szóval adható vissza, amely viszont a hajítófegyver lanceából származik (eredeti alakja lánca), és ismert a régi magyarban a lándzsavetés fogalma is.

⁶ Liv. I 32, 12: *fieri solitum ut fetialis hastam ferratam aut praeustam sanguineam ad fines eorum ferret et non minus tribus I 32, 13 puberibus praesentibus diceret* (cf. Dio Cass. LXXI, 33, 3: τὸ δόρυ τὸ αἰματώδες). Serv. A 9.52. *post quam clarigationem hasta in eorum fines missa indicabatur iam pugnae principium. 3post tertium autem et tricesimum diem quam res repetissent ab hostibus, fetiales hastam mittebant. denique cum Pyrrhi temporibus adversum transmarinum hostem bellum Romani gesturi essent nec invenirent locum, ubi hanc sollemnitatem per fetiales indicendi belli celebrarent, dederunt operam, ut unus de Pyrrhi militibus caperetur, quem fecerunt in circo Flaminiio locum emere, ut quasi in hostili loco ius belli indicendi impleverent. denique in eo loco ante aedem Bellonae consecrata est columna. Varro in Caleno ita ait „duces cum primum hostilem agrum introituri erant, ominis causa prius hastam in eum agrum mittebant, ut castris locum caperent”.* Gell. Noct. Att. XX. 27. 3–4: *Q. Fabius, imperator Romanus, dedit ad Carthaginenses epistulam. Ibi scriptum fuit populum Romanum misisse ad eos hastam et caduceum, signa duo belli aut pacis, ex quis, utrum uellent, eligerent; quod elegissent, id unum ut esse missum existimarent; M. autem Varro non hastam ipsam neque ipsum caduceum missa dicit, sed duas tesserulas, in quarum altera caducei, in altera hastae simulacra fuerunt incisa.* Amm. 19, 2, 6: *Grumbates hastam infectam sanguine ritu patrio nostrisque more coniecerat fetialis.*

A hasta vallási jelentősége azonban legjobban Marssal áll kapcsolatban. Eredetileg a hasta a hadisten szimbóluma lehetett. A *Hastae Martis*-t eredetileg a Palatinuson a romulusi Regia mellett levő, közelmúltban feltárt (?), Curia vagy Sacrarium Saliorum-ban (amely esetleg a varrói Curiae Veteres-szel volna azonosítható: Cic. De div. I 17, Val. Max. I 8, 11, Dion. Hal. Ant. XIV, 2⁷), majd később a forumi Regia sacrariumában a pontifexek felügyelete alatt őrizték — minden valószínűség szerint már a királykor óta⁸ (Serv. Aen. 8, 3, Gell. Noct. Att. IV, 6, 2, Plut. Rom. 29, 1).⁹ A hasták megmozdulását mindig rossz omenként kezelték (Liv. XL 19, 2, Iul. Obseq. 6 (60), 36 (96), 44 (104), 47 (107), 50 (110), Dio Cass. XLIV 17), a háborúba induló imperator az ancilia után a Mars szobor lándzsáját¹⁰ mozdította meg. Hasonló szerepe a praenestei Mars hastájának is volt (Liv. XXIV 10, 10).¹¹

Mindezek miatt nem véletlen, hogy az istenek közül Marsot azonosították leginkább a hastával a benne rejlő numenje miatt (Plut. Rom. 29, 1, Clem. Alex. Protrep. 4. 46 p. 35, Arnob. 6. 11).¹² A hastában lakó istenség legjobb párhuzama az eredetileg a *pilum*-ban lakozó Pilumnus istenség lehet (cf. Aug. De civ. Dei VI 9, 1).¹³ A hastában rejlő numen nemcsak Marsé, hanem más istenségeké is lehetett (Iustin. 43, 3).¹⁴ A védőistenség Falacer ugyanígy a hasonló alapjelentésű *fala*-ból nyerhette nevét.¹⁵ Újabb elképzelések szerint a Penates alakja is lándzsaféle lehetett (Tim. FGrH 566, Fr. 59—61 = Dion. Hal. Ant. I, 67, 4: κηρύκια σιδηρᾶ καὶ χαλκᾶ καὶ κέραμον Τρωικόν).¹⁶

⁷ Roma. Romolo, Remo e la fondazione della città. Milano 2000. 169—170, 177, A. Carandini: Die Geburt Roms. Düsseldorf—Zürich 2002. 82—97, § 47. A tarquiniai Regiában talált szimbolikus tárgyak (pajzs, kettős fejsze, bot) ezt a vélekedést erősítik.

⁸ Alföldi: op. cit., 20.

⁹ Dictionnaire des antiquités grecques et romaines III. Paris 1893. 41, Alföldi: op. cit., 18—20.

¹⁰ Alföldi: op. cit., 19, n. 227. szerint helyesen *hastas*, a *simulacri ipsius* betoldása téves.

¹¹ Gell. Noct. Att. IV, 6, 1—2: *Vi terram mouisse nuntiari solet eaque res procuratur, ita in ueteribus memoriis scriptum legimus nuntiatum esse senatui in sacrario in regia hastas Martias mouisse. Eius rei causa senatusconsultum factum est M. Antonio A. Postumio consulibus, eiusque exemplum hoc est: Quod C. Iulius L. filius pontifex nuntiauit in sacrario (in) regia hastas Martias mouisse, de ea re ita censuerunt, uti M. Antonius consul hostiis maioribus Ioui et Marti procuraret et ceteris dis, quibus uideretur, lactantibus. (ibus) uti procurasset, satis habendum censuerunt. IV.6.pr: Verba ueteris senatusconsulti posita, quo decretum est hostiis maioribus expiandum, quod in sacrario hastae Martiae mouissent. Serv. Aen. 8.3: est autem sacrum: nam is qui belli susceperat curam, sacrarium Martis ingressus primo ancilia commovebat, post hastam simulacri ipsius, dicens 'Mars vigila'. Nam moris fuerat indicto bello in Maris sacrario ancilia commovere.*

¹² Arnob. 6, 11: *Pro Marte Romanos hastam (sc. coluisse) Varronis ut indicant Musae.* Clem. Alex. Protrep. 4. 46 p. 35: *ἐν Ρώμῳ δὲ τὸ παλαιὸν δόρυ φησὶν γεγενῆσθαι τοῦ Ἄρεως τὸ ξόανον ὁ Οὐάρρων συγγραφεύς.* Plut. 29. 1: *ἐν δὲ τῇ Ῥηγίᾳ δόρυ καθιέρυμένον Ἄρεα προσαγορεύειν.*

¹³ Roma. Romolo, Remo e la fondazione della città. Milano 2000. 230, Th. Köves-Zulauf: Bevezetés a római vallás és monda történetébe. Budapest 1995. 81—83, Carandini: op. cit., 195—201, § 111—112.

¹⁴ Iustin. 43, 3, 3: *per ea tempora adhuc reges hastas pro diademate habebant, quas Graeci sceptrā dixere, nam et ab origine rerum pro diis immortalibus veteres hastas coluere ob cuius religionis memoriam deorum simulacris hastae adduntur.*

¹⁵ Carandini: op. cit., 413—415, § 248, 623.

¹⁶ Ibid., 623—624, § 415. A Iaviniumi Héroónban talált lándzsahégyek alapján: Roma. Romolo, Remo e la fondazione della città. Milano 2000. 213—215.

Teljesen jogosan merül fel a lehetőség, hogy a pluralis használata itt nem téves, hiszen nem lehet véletlen az eredeti capitoliumi istentriász harmadik tagja, Quirinus nevének az a rómaiakra (bizonyosan már Varro előtti forrásokra¹⁷) visszamenő, nyelvészeti még nem igazolt magyarázata, mely szerint a név a sabin *curis* szóból (= hasta) származik (Dion. Hal. Ant. 2 48, 2—4, Plut. Rom. 29, 1, Ovid. Fast. 2 475 sk., Macrob. Sat. 1 9, 16, Quaest. Rom. 87, p. 285b).¹⁸ Nem véletlen az sem, hogy Quiri-nust többen eredetileg Mars egyik aspektusának tartják (cf. Serv. Aen. 1, 292 = Myth. Vat. III 11, 10).¹⁹ Ianus ismert melléknevei a Quirinus és a Curiatius.²⁰ Iunó-nak is ismert a Quiritis jelzője (Plut. Rom. 29,1, Quaest. Rom. 87, p. 285b, Fest. p. 45, 55, 56). A forrásokban emlegetett arma Quirini között mindenképpen szerepelnie kellett a hastának is (Festus p. 238: *Persillum vocant sacerdotes rudiculum picatum, quo unguine flamen Portunalis arma Quirini unguet*).²¹

Romulus Quirinusszal való azonosítása miatt, még ha később is történt, szükséges a hastának a szerepét a romulusi mondanokban megvizsgálnunk.²² A hastának Roma alapításában is döntő szerepe volt. Az augurium után az új város kijelölése céljából Romulus (mint pater patratus?²³) egy hastát dobott át mintegy a tulajdonjo-

¹⁷ PWRE XXIV (1963) 1309—1310.

¹⁸ Alföldi: op. cit., 19, n. 218—219, A. Walde—J. B. Hoffmann: Lateinisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg 1964. 635—636, PWRE XXIV (1963) 1309—1312, 1324—1333, Th. Köves-Zulauf: Römische Geburtsriten. München 1990, Carandini: op. cit., 409, 509, § 319.

¹⁹ PWRE XXIV (1963) 1306—1321, 1308—1309.

²⁰ PWRE XXIV (1963) 1314—1315, Carandini: op. cit., 408—411, § 244—245.

²¹ Ibid., 1306—1307. Macrob. Sat. 1 9, 16: *bellorum potens, ab hasta, quam Sabini curim vocant*. Ovid. Fast. 2 475—: *Qui tenet hoc nomen ... sive quod hasta curis priscis est dicta Sabinis, bellicus a telo venit in astra deus; sive suo regi nomen posuere Quirites, seu quia Romanis iniunxerat ille Cures*. Serv. Aen. 1, 292.35—37: *Romulus autem ideo Quirinus dicitur, vel quod hasta utebatur, quae Sabinorum lingua curis dicitur: hasta enim, id est curis, telum longum est, unde et securis quasi semicuris*. Dion. Hal. Antiq Rom 2.48.2—4 *τὸν δ' Ἐνυάλιον οἱ Σαβίνοι καὶ παρ' ἐκείνων οἱ Ῥωμαῖοι μαθόντες Κυρίνον ὀνομάζουσιν, οὐκ ἔχοντες εἰπεῖν τὸ ἀκριβές εἴτε Ἄρης ἐστὶν εἴτε ἕτερός τις ὁμοίως Ἄρει τιμὰς ἔχων. οἱ μὲν γὰρ ἐφ' ἐνὸς οἴονται θεοῦ πολεμικῶν ἀγώνων ἡγεμόνος ἐκότερον τῶν ὀνομάτων κατηγορήσθαι, οἱ δὲ κατὰ δύο τάττεσθαι δαιμόνων πολεμιστῶν τὰ ὀνόματα. ἐν δὲ τοῦ θεοῦ τῷ τεμένει ξορευούσα ἡ παῖς ἔνθεος ἄφνω γίνεται καὶ καταλιπούσα τὸν χορὸν εἰς τὸν σηκὸν εἰστρέχει τοῦ θεοῦ. ἔπειτα ἐγκύμων ἐκ τοῦ δαίμονος, ὡς ἅπασιν ἐδόκει, γενομένη τίκει παῖδα Μόδιον ὄνομα, Φαβίδιον ἐπίκλησιν, ὃς ἀνδρωθεὶς μορφήν τε οὐ κατ' ἀνθρώπων ἀλλὰ δαιμόνιον ἴσχει, καὶ τὰ πολέμια πάντων γίνεται λαμπρότατος: καὶ αὐτὸν εἰσέρχεται πόθος οἰκίσαι πόλιν ἐφ' ἑαυτοῦ. συναγαγὼν δὲ ξεῖρα πολλὴν τῶν περὶ ἐκεῖνα τὰ χωρία οἰκοῦντων ἐν ὀλίγῳ πάνυ χρόνῳ κτίζει τὰς καλουμένας Κύρεις, ὡς μὲν τινες ἱστοροῦσιν ἐπὶ τοῦ δαίμονος, ἐξ οὗ γενέσθαι λόγος αὐτὸν εἶχε, τοῦνομα τῇ πόλει θέμενος, ὡς δ' ἕτεροι γράφουσιν ἐπὶ τῆς αἰζμηῆς: κύρεις γὰρ οἱ Σαβίνοι τὰς αἰζμηὰς καλοῦσιν. ταῦτα μὲν οὖν Τερέντιος Οὐάφρων γράφει. Plut. Rom 29.1—2: 29.1 Τὴν δὲ γενομένην ἐπωνυμίαν τῷ Ῥωμύλῳ τὸν Κυρίνον οἱ μὲν Ἐνυάλιον προσαγορευοῦσιν, οἱ δ' ὅτι καὶ τοὺς πολίτας Κυρίτας ὀνόμαζον, οἱ δὲ τὴν αἰζμηὴν ἢ τὸ δόρυ τοὺς παλαιοὺς κύριν ὀνομάζειν, καὶ Κυρίτιδος Ἦρας ἄγαλμα καλεῖν ἐπ' αἰζμηῆς ἰδρυμένον, ἐν δὲ τῇ Ῥηγίᾳ δόρυ καθιδρυμένον Ἄρα προσαγορευεῖν καὶ δόρατι τοὺς ἐν πολέμοις ἀριστεύοντας γεραίρειν ὡς οὖν ἀρήγιόν τινα τὸν Ῥωμύλον ἢ αἰζμητήν θεὸν ὀνομασθῆναι Κυρίνον. Fest. 43: *Curim Iunonem appellabant, quia eandem ferre hastam putabant*. 55: *Iunonis Curitis ... quae ita appellabatur a ferenda hasta, quae lingua Sabinorum curis dicitur*.*

²² PWRE II/1 (1914) 1098—1099, PWRE XXIV (1963) 1318—1321.

²³ Carandini: op. cit., 508—509, § 319.

ga jelölése céljából (ld. a következő pont alatt), amely a Palatinuson ért célba (Plut. Rom. 20, 6, 1–6, Fest. III 46, Arnob. IV 3, Ovid. Met. 15, 560–564, Schol. Ovid. Met. p. 720 Magnus).²⁴ A hasta gyökeret eresztett, kiszökött, és a fát Caligula koráig eredeti helyén megőrizték. Mellette ásta ki Romulus a város szakrális megalapításánál nélkülözhetetlen fossát, majd erre építette rá az oltárt és lett a Roma quadrata központja. Írásos forrásaink mellett freskókon is sikerült kimutatni Roma Quadrata képi ábrázolását az oltárra támaszkodó hastával.²⁵ Így ugyanez a jelenet figyelhető meg a palatinusi Domus Augusti egyik termében (Stanza delle maschere), valamint a pompeii M. Fabius Secundus-házban.²⁶ Utóbbi képen Róma kezdeteinek különböző epizódjai között szerepel a palatinusi curia Saliorum melletti oltáron fekvő hasta. A Fetiales-féle hadüzenet szokását jogosan hasonlították össze ezzel az aktussal.²⁷ Ugyancsak Romulusszal állhat kapcsolatban a Servius által leírt (Aen. 4, 200) *hastae* használata a *templa in terra* alapításakor is.²⁸ Aligha véletlen az is, hogy az új Romulusként fellépő, az actiumi csata előtt a formálisan Cleopatra ellen háborút indító Octavianus maga végezte a hasta eldobását mint Fetialis (Cassius Dio 50, 4, 4–5).²⁹ Hozzá hasonlóan cselekedett Marcus Aurelius a szarmata háború kitörésekor is (Cassius Dio 71, 33, 3), valamint Grumbates, a chioniták királya is Amida 359-es ostromakor (Amm. 19, 2, 6: *Grumbates hastam infectam sanguine ritu patrio nostrique more coniecerat fetialis*).³⁰ Később a város kijelölésének másik nélkülözhetetlen eszközét, Romulus lituusát a palatinusi Curia Saliorumon belül, Mars sacrariumában őrizték (Plut. Rom. 22, Camill. 32, Cic. De div. I 30, II 80, Val. Max. I 8, 11, Dion. Hal. Ant. XIV, 2, IIt 13, 2, Fast. Praen. Ad d. 23 Mart.).³¹ Nem kizárható, hogy eredetileg itt voltak a *hastae Martis* is.³² A Salii jelvényei között ezért jelenhetett meg a pajzs verésére szolgáló hasta is (Dion. Hal. Ant. II, 70: *καὶ τῆ μὲν δεξιᾷ χειρὶ λόχην ἢ ῥάβδον τι τοιῦθ' ἔτερον κράτει*, de: Plut. Num. 13).³³ Nemrégiben felmerült lehetőségként az is, hogy a flamenek jelvényei között is megtalálható a hasta, ami a flamen Quirinalis esete alapján jogos felvetés (cf. N. Fabius Pictor denariusát (BMC I

²⁴ PWRE II/1 (1914) 1091, *Carandini*: op. cit., 94, 601–602, § 393.

²⁵ E. M. Steinby (ed.): *Lexicon Topographicum Urbis Romae* IV. Roma 1999. 207–209.

²⁶ Roma. Romolo, Remo e la fondazione della città. Milano 2000. 167–183.

²⁷ A. Magdelain: *L'inauguration de l'Urbs et l'Imperium*. MEFRA 89 (1977) 16–17, *Carandini*: op. cit., 509, § 319.

²⁸ Roma. Romolo, Remo e la fondazione della città. Milano 2000. 182, n. 5.

²⁹ *Ibid.*, 183, n. 41.

³⁰ *Helbig*: op. cit., 40–41.

³¹ Roma. Romolo, Remo e la fondazione della città. Milano 2000. 170, E. M. Steinby (ed.): *Lexicon Topographicum Urbis Romae* I. Roma 1993. 335–336, PWRE II/1 (1914) 1097, PWRE II/2 (1920) 1880.

³² PWRE II/2 (1920) 1880.

³³ PWRE II/2 (1920) 1886.

(1923) p. 181), amelyen egy ülő férfi sisakban, pajzzsal és lándzsával kezében *apex*-et tart).³⁴ Így az minden valószínűség szerint szintén hozzájárulhatott a hasta következő pontban tárgyalt királyi jelvényként való használatához is.³⁵

2. Hatalmi jelvény a királykortól a császárkorig

A: királyok és dictator. A hasta mint a háború jelképe már megjelent korábban (Gell. Noct. Act. X 27, 3: *signum belli*).³⁶ Éppen ebből a háborús jelképéből fakadóan lett a hasta hatalmi jelkép is. Festusnál a *hasta coelibaris* (= a menyasszony hajdíszje) kapcsán jelent meg az elhíresült meghatározás: Festus p. 55, 3 (ed. Lindsay): *vel quod nuptiali iure imperio viri subicitur nubens, quia hasta summa armorum et imperii est. Quam ob rem viri fortes ea donantur et captivi sub eadem veneunt quos Graeci δορυαλώτους et δορυκτήτους vocant.* A lényeg minden esetben ugyanaz, a hasta valakinek az alávettségét (a legyőzött, a házasodni készülő nő, eladásra váró tárgy — cf. 3. pont) jelképezi.³⁷

Míndezek után aligha lehetett véletlen, hogy a hasta megjelent a római királyok hatalmi jevényei között is, talán már Romulus óta.³⁸ Ennek eddig írásos bizonyí-

³⁴ PWRE XXIV (1963) 1307, Th. Schäfer: Flaminat und hasta. In: Scritti in ricordo di G. Massari Gaballo e di U. Tochetti Pollini. Milano 1986. 129— (ld. még lejjebb).

³⁵ Festus III 46: *Romulus captato augurio hastam de Aventino monte in Palatium iecit, quae fixa fronduit et arborem fecit.* Arnob. Adv. Nat. 4, 3, 2: *Ante facta et haec ergo nunquam fuerant numina et nisi Romulus tenuisset teli traiectione Palatium.* Rom 20.6.16: *ἐνταῦθα δὲ καὶ τὴν κράνειαν ὕφασαν τὴν ἱερᾶν γεγονέαι, μυθολογοῦντες ὅτι περὶ ὁμοίως ὁ Ῥωμύλος αὐτοῦ λόγχην ἀκοντίσειεν ἀπὸ τοῦ Ἀουεντίνου, τὸ ξυστόν ἔχουσαν κράνειας· καταδύσης δὲ τῆς αἰχμῆς εἰς βάθος, ἀνασπάσαι μὲν οὐδεὶς περὶ ὁμοίως πολλῶν ἰσχυσε, τὸ δὲ ξύλον ἔστειξεν ἢ ἡ ζῶφτος οὖσα, καὶ βλαστὸς 20.7 ἀνήκε καὶ στέλεχος εὐμέγεθες κράνειας ἔθρεψε. τοῦτο δ' οἱ μετὰ Ῥωμύλον ὡς ἔν τι τῶν ἁγιωτάτων ἱερῶν φυλάττοντες καὶ σεβόμενοι περιετείχισαν.*

³⁶ A hasta tiszteletének görög előképe lehet Agamemnon Khairóneióban tisztelt δόρυ-je (= Pelops lándzsaszertű jogara) (Pausan. IX, 40, 11—12). R. Graves: Greek myths. London 1955. 117/f, Carandini: op. cit., 623, Anm. 12.

³⁷ Scarano Ussani: op. cit., 328. Rom 15.7.1—7: *ἐνοιοὶ δὲ λέγουσι καὶ τὸ τὴν κόμην τῆς γαμουμένης αἰχμῆς διακρίνεσθαι δορατίου σύμβολον εἶναι τοῦ μετὰ μάχης καὶ πολεμικῶς τὸν πρῶτον γάμον γενέσθαι.* Quaest. Rom. 87 p. 285.B.3: *Διὰ τί τῶν γαμουμένων αἰχμῆς δορατίου τὴν κόμην διακρίνουσιν; ἄρα σύμβολόν ἐστι τοῦτο τοῦ βίαι καὶ μετὰ πολέμου γαμηθῆναι τὸς πρώτους; ἢ μανθάνουσιν ἀνδράσι συνοικοῦσαι μαχιμοῖς καὶ πολεμικοῖς ἄθροιστον καὶ ἄθροιστον καὶ ἀφελῆ προσίεσθαι καλλωπισμόν; ὡς περὶ ὁ Λυκοῦργος ἀπὸ πρίονος καὶ πελέκεως κελεύσας τὰ θυρώματα ταῖς οἰκίας ποιεῖν καὶ τὸς ὀροφάς, ἄλλω δὲ μὴ χρῆσθαι τὸ παρᾶπαν ἐργαλείω, πᾶσαν ἐξέβαλε περιεργίαν καὶ πολυτέλειαν. ἢ τὴν διάστασιν αἰνίττεται τὸ γινόμενον, ὡς μόνω σιδήρῳ τοῦ γάμου διακριθησομένου; ἢ τὰ μὲν πλείστα τῶν γαμικῶν εἰς τὴν Ἥραν ἀνήπτο, Ἥρας δ' ἱερὸν τὸ δόρυ νενομίσταται, καὶ τῶν ἀγαλμάτων αὐτῆς δόρατι στηρίζεται τὰ πλείστα καὶ Κυρίτις ἢ θεὸς ἐπωνόμασται; τὸ γὰρ δόρυ κύριον ἔκαλον οἱ παλαιοί· διὸ καὶ φασὶ Κυρίνον ὀνομασθῆναι τὸν Ἐνυάλιον.*

³⁸ Scarano Ussani: op. cit., 328—329. Már a latiumi kultúra II—III. fázisától a sírokban megjelenő lándzsákat többször is a harcosok, illetve a pater familias személyével hozták kapcsolatba (ibid., 321—323), ahogy a Hallstatt-sírokban a lándzsa a szabad harcosok szombóluma lehetett: Die Hallstatt-Kultur. Frühform europäischer Einheit. Linz 1980. 94.

tékának csak a már idézett Pompeius Trogus-helyet tartották (43, 3, 3: *per ea tempora adhuc reges hastas pro diademate habebant, quas Graeci sceptrā dixere*). Ezt azonban igen jól kiegészíti a bizánci Ioannes Lydus méltánytalanul sokáig hanyagolt *De magistratibus*.³⁹ Ez Tarquinius Priscus óta a római királyok, majd ezt követően a dictator hatalmi jelvényei között kifejezetten megemlíti a hastát: Ioann. Lyd. Mag. I 8: *Πρίσκου δὲ Ταρκυνίου τοῦ ῥηγῶς ὕστερον Θούσκους καὶ Σαβίνους πολέμῳ νικήσαντος, προσετέθησαν τοῖς τῆς βασιλείας γνωρίσμασι δόρατα ἐπιμήκη, ὡσαύτως τὸν ἀριθμὸν δυοκαίδεκα, ἀκροξίφιδας μὲν οὐκ ἔχοντα, ἡωρημένας δὲ λοφιάς καλοῦσι δὲ αὐτὰς οἱ μὲν Ῥωμαῖοι ἰούβας, οἱ δὲ βάρβαροι τούφας, βραχὺ τι παραφθαρείσης τῆς λέξεως· Mag I 37: πάντα δὲ τὰ τῆς βασιλείας σύμβολα παρῆν τῷ δικτάτωρι στεφάνου χωρὶς· οἱ τε δυοκαίδεκα πελέκεις, πορφύρα καὶ σέλλα καὶ δόρατα καὶ ὄσοις ἐπισήμοις οἱ ῥήγες ἐγνωρίζοντο.*

A Lydus által leírt hegy nélküli (ἀκροξίφιδας μὲν οὐκ ἔχοντα) δόρατα aligha azonosíthatók mással, mint a *hasta praeusta*-val, illetve a *hasta pura*-val (cf. 4. pont). Előbbi már a Fetiales esetén is említésre került korábban (Liv. I 32, 12). Itt kell megemlíteni a Vergilius Aeneisében (6, 760) említett sort *ille, vides, pvra iuvenis qvi nitivt hasta, Silvius, Albanum*, nomen, ahol a *iuvenis* nem más, mint *Silvius, Alba Longa* ifjú királya. Ezért — ezen *hasta pura*-ra vonatkozó *serviusi* helyet vitatva (lásd lejjebb) — utóbbi hastát többen is jogosan a királyi jelvények közé sorolták.⁴⁰ Ez azért is jogos, mert jelen esetben a katonai kitüntetés *hasta pura* aligha jöhet számításba, de hasonlóságuk az idevonatkozó *serviusi* kommentár alapján (*pura* — *id est sine ferro*) aligha vonható kétségbe, ráadásul a vergiliusi meghatározás összecseng Ioannes Lydus fenti adatával. Így jelen esetben a *pura* egy egyszerű adiectivumként értendő a királyi jelvény *hasta* mellett.

A *hasta*, mint hatalmi jelvény jelenik meg a *scrofa*-t a *Penates*-nek feláldozni készülő, az oltáron éppen áldozó *Aeneas* bal kezében az *Ara pacis* ábrázolásán is.⁴¹ A bolsenai tükör ábrázolásán valószínűleg *Latinus* látható a *lupa Capitolina* és az ikrek mellett ugyancsak lándzsával a kezében.⁴² *Servius Aen. 12, 206* szerint (*unde nunc tenet sceptrum Latinus, non quasi rex, sed quasi pater patratus*) *Latinus* kezében talán a *sceptrum* figyelhető meg, de a hosszú *sceptrum* és a *hasta pura* könnyen összetéveszethető (cf. *Iustin. 43, 3, 3*). Lydus mindenesetre a királyi *insignia* között

³⁹ M. Maas: *John Lydus and the Roman past. Antiquarianism and the politics in the age Justinian.* London—New York 1992.

⁴⁰ Helbig: op. cit., 32—33, Alföldi: op. cit., 2, A. Büttner: *Untersuchungen über Ursprung und Entwicklung von Auszeichnungen im römischer Heer.* BJ 157 (1957) 127—180, 143, P. Steiner: *Die dona militaria.* BJ 114—115 (1906) 5—98, 9—10.

⁴¹ Roma. Romolo, Remo e la fondazione della città. Milano 2000. 209, Kaiser Augustus und die verlorene Republik. Berlin 1988. 400—426, 412, P. Zanker: *Augustus und die Macht der Bilder.* München 1987. 206.

⁴² Roma. Romolo, Remo e la fondazione della città. Milano 2000. 233—234, Carandini: op. cit., 218—219, § 122.

külön említette a sasos sceptrumot (cf. Ioann. Lyd. De mag. I, 7). Jelen helyen kell hivatkoznom a Kr. u. 400 körüli Vergilius Vat. Codex (3225) azon miniatúráira (folio 60v és 63r), amikor Latinus Aeneas követeit fogadja először a templom előtt és másodszer pedig barátsága jeléül lovakat ad ajándékba (Aen. 7, 192—197, 274—279).⁴³ A trónuson ülő (*sede sedens*) Latinus kezében talán a hosszú sceptrum látható, míg mögötte mindkét esetben egyetlen egy alak áll (fémhegyes) lándzsával a kezében. Utóbbiak csakis a királyi hatalom jelvényei lehettek. A codex egy másik miniatúráján (36v) Aeneas és Dido látható, az előbbi kezében ugyancsak megjelenik a rangjelző hasta (Aen. 4, 304—333).⁴⁴ Egy Claudianus-hely alapján pedig a hastae mint királyi votív ajándékok is megjelenhetnek (Claud. Apon. 38: *tunc veteres hastae regia dona micant*). A hastának hatalmi jelvényként az etruszkoktól való átvételére legjobb bizonyíték egy Kr. e. 6. század 2. felére keltezhető chiusi sírdombormű,⁴⁵ amely az uralkodót ábrázolja kezében lándzsával, és egy Kr. e. 3 századi, toscanellai szarkofág jelenete, amelyen a bigán utazó elhunyt etruszk tisztségviselő előtt haladó hivatali szolgák a *fasces* mellett egy lándzsát is visznek.⁴⁶

B: jogi jelentőség és praetor.⁴⁷ Jogi forrásainkban a hasta mint iustum dominium jelvénye megjelenik a civiljogban és mint az imperiumé az államjogban.⁴⁸ Az eredetileg hadizsákmány után bekövetkező auctiones et locationes (nemcsak ingó, hanem ingatlan is) mindig *sub hasta* történtek (innen származik a *subhastatio* kifejezés: Cod. Iust. IV 44, 16), ezért Festus p. 101 szerint *hastae subiciebant ea, quae publice venundabant, quia signum praecipuum est hasta*. A szokás ezen eredetét már maguk a rómaiak is felismerték (Liv. 2, 14, 1—4; 5 16, Dion Hal. Ant. 5, 34, 4, Plut. Pobl. 19, 9—10).⁴⁹ A zsákmány szó jelenik meg kifejezetten Cicerónál is Sulláról szólva (De off. 2, 27, 8): *Est enim ausus dicere hasta posita, cum bona in foro venderet et bonorum virorum et locupletium et certe civium, praedam se suam vendere* (másik lehetőség a spolia: Sen. Dial. 6, 20, 5: *hasta consularia spolia vendens*). Ugyanebben kontextusban más szerzőknél is megjelenik a praeda szó (Liv. 4, 29, 4, Suet. Iul. 50, 2). Gaius szerint (Inst. 4, 16, 25—16.29) *festuca autem utebantur quasi hastae loco, signo quodam iusti dominii, quando iusto dominio ea maxime sua esse credebant, quae*

⁴³ Th. B. Stevenson: Miniature decoration in the Vatican Vergil. A study in late antique iconography. Tübingen 1983, D. H. Wright: The Vatican Vergil. A masterpiece of late Antique art. Berkeley—Los Angeles—Oxford 1993. 66—67, 84—91 (keltezés).

⁴⁴ Wright: op. cit., 130.

⁴⁵ P. de Francisci: Intorno all' origine etrusca del concetto di imperium. StEtr ser. 2. 24 (1955—1956) 19, Alföldi: op. cit., 3—4.

⁴⁶ Alföldi A.: Zum Speersymbol der Souveränität im Altertum. In: Festschrift Percy Ernst Schramm zu seinem siebzigsten Geburtstag von Schülern und Freunden zugeignet. Wiesbaden. 1964. 3—6, W. Helbig: Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom I. Die päpstlichen Sammlungen im Vatikan und Lateran. Tübingen 1963⁴. 473—474, Nr. 611. InvNr. 14950.

⁴⁷ Scarano Ussani: op. cit., 323—328.

⁴⁸ Helbig: op. cit., 30.

⁴⁹ Dictionnaire des antiquités grecques et romaines III. Paris 189. 41—42, PWRE VII (1912) 2502—2503, Helbig: op. cit., 30, 33—35, Alföldi: op. cit., 8—9.

*ex hostibus cepissent; unde in centumviralibus iudiciis hasta proponitur.*⁵⁰ Emiatt később az állami eladások során szokás lett *hastam ponere* (e. g. *in foro* vagy *pro aede Iovis Statoris*: Cic. De off. 2, 29; 83, Phil. 2, 64, agr. 2, 53), a hasta a venditio szimbóluma (Cic. Phil. 2, 103) lett, és ebben az értelemben beszélhetünk a *ius hastae*-ről is (Tac. Ann. 13, 28, Cod. Iust. X 3 tit.). Többször a hasta mint szimbólum helyettesíti az egész ügyletet (Sen. Dial. 6, 20, 5, Cic. Ep. 4, 9, Prud. Psych. 873, Cod. Iust. X 3, 1). Annyi bizonyos a forrásainkból, hogy az ügylet *voce praeconis ... exactione quaestoris* (aki a lebonyolítást *sectores*-ra bízta) lett végrehajtva (Tertull. Ad nat. I 10, Dion. Hal. Ant. 5, 34, 4, Cic. In Verr. 2, 1, 52, Tac. Ann. 13, 28).

Az ilyen használatú lándzsát Seneca *hasta civilis*-nek (Dial. 3, 2, 1: *Videbis caedes ac uenena et reorum mutuas sordes et urbium clades et totarum exitia gentium et principum sub ciuili hasta capita uenalia et subiectas tectis faces nec intra moenia coercitos ignes sed ingentia spatia regionum hostili flamma relucetia.*), Cornelius Nepos *hasta publicá*-nak (Att. 6, 3, cf. Gloss. III 450, 482), Iuvenalis pedig *domina hastá*-nak határozza meg (3, 33: *praebere caput domina uenale sub hasta*).⁵¹ A helyet, ahova a forumon a hastát kitétték, *hastarium*-nak nevezték (Tertull. Apol. 13, Ad nat. I 10).⁵² A *hasta praeconis* (Cic. Agr. 1, 6) kifejezés genitivusa csak a hasta alatt álló hivatali szolgát jelöli, *qui stabant ad hastam* (Schol. Hor. Sat 1, 6, 86). Ez a jelenet figyelhető meg Galba egyik denariusán.⁵³ A hasta kitételének szokása, amely alatt történnek a jogi ügyletek, a császárkor során végig fennmaradt már a császári *fiscus* alá tartozva (Cod. Theod. X 17 tit., Cod. Iust. X 3 tit., cf. SHA v. Gord. 25, 1). Minden bizonnyal egy eladási ügyletekkel megbízott flamen aelanumi síremlékén ábrázolták a *praeco*-ját bal kezében hastával.⁵⁴ Az elhunyt flamen voltát a kezében tartott apex bizonyítja.

A hasta kitételének a szokása talán ezekből a jogi ügyletekből kifolyólag másodlagos fejleményként peres ügyleteknél is szokásba jött (*addictio sub hasta*).⁵⁵ Elősként a decemviralis bíróságot hozták a praetorok segítségével Pomponius alapján Kr. e. 242—227 között létre (Dig 1.2.2.29: *Deinde cum esset necessarius magistratus qui hastae praessent, decemviri in litibus iudicandis sunt constituti.*). Egy évszázaddal később jöttek létre a centumviralis bíróságok.⁵⁶ Mindkettő eredetileg praetor irányítása alatt állt, aki *magistratus cum imperio* volt, a köztársaság vége felé proquaestorok irányítása alá kerültek, de Augustus alatt a *Xviri stlitibus iudicandis* vette át az irányításukat praetori felügyelettel (Suet. Aug. 36, 1, Dio Cass. Hist. 54, 26, 6, ILS

⁵⁰ Scarano Ussani: op. cit., 324—325.

⁵¹ A *triumviralis hasta* kifejezés átvitt értelemben utal a proscriptiók után bekövetkezett eladásokra (Sen. Suas. 6 3): Alföldi: op. cit., 8.

⁵² Dictionnaire des antiquités grecques et romaines III. Paris 1893. 42.

⁵³ Dictionnaire des antiquités grecques et romaines III. Paris 1893. 42, Fig. 3735.

⁵⁴ Schäfer: op. cit., 391—392, C 23.

⁵⁵ Alföldi: op. cit., 9—10.

⁵⁶ Dictionnaire des antiquités grecques et romaines III. Paris 1893. 42, Th. Mommsen: RSt I³ 275, n. 4, II 231 n. 5, 590—.

1911, Plin. Ep. 5, 9, 1—2; 5). A 100 tagú testület neve *centumviralis hasta* (Suet. Aug. 36, 1, Stat. Silv. 4, 4, 43, Mart. 7, 63), a 10 fős testületé pedig *Xvir ad hastam* is lehetett (ILS 5951, Laus. Pison. 41). A praetort, akit a felügyelettel megbíztak, *praetor ad hastam*-nak, vagy *praetor hastarius*-nak is nevezhették (ILS 950; CIL VI 1365, 13, VIII 22721, ILA 44, Sen. De brev. vitae 12, 1). A centumviralis bíróság kettéosztása után *duae hastae*-nak nevezték a részeit (Quint. Inst. Or. 5, 2, 1). Aligha lehet véletlen, hogy a hatalmi jogkört jelképező hastát az imperiummal rendelkező praetorénak nevezték (Sen. Dial 12, 1—2: *Quaeris fortasse quos occupatos uocem? Non est quod me solos putes dicere quos a basilica inmissi demum canes eiciunt, quos aut in sua uides turba speciosius elidi aut in aliena contemptius, quos officia domibus suis euocant ut alienis foribus inlidant, quos hasta praetoris infami lucro et quandoque suppuraturo exercet.*). A hasta az *auktiones*-hez hasonlóan itt is elvont szerepet kaphat: Val. Max. 7, 8, 1: *hastae iudicio subvertere frustra conatus est.*

A hasta még egy helyen jelenik meg jogi forrásainkban, nevezetesen a Digestában: 8, 3, 7: *iumentum uero ducere non potest, qui tantum iter habet. Qui actum habet, et plostrum ducere et iumenta agere potest. Sed trahendi lapidem aut tignum neutri eorum ius est: quidam nec hastam rectam ei ferre licere, quia nec eundi neque agendi gratia id faceret et possent fructus eo modo laedi. Qui viam habent, eundi agendique ius habent, plerique et trahendi quoque et rectam hastam ferendi, si modo fructus non laedat*⁵⁷. Az eredeti értelmét már nem igazán értő jogtudósok szerint a *ius hastam ferendi*-t a fák és gyümölcsök megkárosításával hozták összefüggésbe. A meglehetősen homályos hely értelme az archaikus korban kereshető. Ezek szerint az iterhez és az actushoz a jognak semmi köze, ezt később kapcsolták vele össze, eredetileg a hastával való közlekedés (imperiális) jogát jelenthette.⁵⁸

C: lovagok. A Mon. Anc. 3, 4 alapján már Alföldi is feltételezte, hogy a római lovagrend jelvényei között a parma mellett megjelent a hasta is.⁵⁹ Mon. Anc. 3, 4 3—6: *Equites [a]utem Romani universi principem iuventutis utrumque eorum parm[is] et hastis argenteis donatum appellaverunt.* A hasta ezüstből készítésére még külön viszsztatérek, de annyi bizonyos, hogy Cassius Dio alapján (LV, 12, 1) *τοῦ δὲ Λουκίου τοῦ τε Γαίου τὰ σώματα διὰ τε τῶν χιλιάρχων καὶ διὰ τῶν ἐφ' ἐκάστης πόλεως πρώτων ἐς τὴν Ῥώμην ἐκομίσθη, καὶ αἱ πέλται τὰ τε δόρατα, ἃ παρὰ τῶν ἰππέων ἐς τοὺς ἐφήβους ἐσιόντες χρυσᾶ εἰλήφεσαν, ἐς τὸ βουλευτήριον ἀνετέθη.* Caius és Lucius hatalmi jelvényei közé kell sorolnunk a lovagrend által nekik, mint vezetőjüknek ajándékozott lándzsákat, amelyek haláluk után a curiába kerültek és akkora már aranyból készültek. Az ajándékozás jelene lugdunumi érembrázolásokon is megjelenik.⁶⁰ Az is biztos, hogy a hasta és a parma

⁵⁷ Scarano Ussani: op. cit., 326—328, Alföldi: op. cit., 5.

⁵⁸ Ibid., 328.

⁵⁹ Alföldi: op. cit., 2.

⁶⁰ BMC Emp. I (1923) 513—543, Pl. 13/7—14/4, Zanker: op. cit., 220—221, Abb. 173.

később is feltűnik a római lovagrend jelvényei között.⁶¹ P. Verginius Paetus sarsinai síremlékén, aki tribunus militum a populo volt (AÉp 1966, 120),⁶² de egy imolai sír-építmény frízén is feltűnik a hasta és a parma.⁶³ Az előbbi esetében külön mezőben a városi karrierjére utaló *fasces*-től és a *sella*-tól elválasztva. A lovagrend transvectio során használt másik jelvénye a vexillum ábrázolásokról jól ismert (CIL VI 3512⁶⁴, JbAChr 11—12 (1968—1969) 67—). Aligha lehet véletlen, hogy a kitüntetésekre Domitianus számára a következő megtiszteltetést szavazta meg a senatus (Suet. Dom.14, 3): *eadem formidine oblatum a senatu nouum et excogitatum honorem, quamquam omnium talium appetentissimus, recusauit, quo decretum erat ut, quotiens gereret consulatum, eq(uites) R(omani) quibus sors obtigisset, trabeati et cum hastis militaribus praecederent eum inter lictores apparitoresque*.⁶⁵ A *trabea*-ba öltözött lovagoknak *hastae militares*-szal a kezükben aligha lehetett testőr funkciója, sokkal inkább az imperatori-consuli hatalmi jelvényt tartották a hivatali szolgák között (a lictorok mindig is a consuli hatalmi jelvényeket hordozták (e. g. *fasces*, *securis*)). Ez azonban, bár a *hastae militares* hordozói lovagok voltak, inkább már a következő pontban tárgyalt imperatori-császári jelvényekkel áll kapcsolatban.

D: imperator. Alföldi már sokat idézett művében több, elsősorban numizmatikai ábrázolás segítségével már bizonyította a hasta használatát nagyobb imperiummal rendelkezők esetében is már a köztársaság korában.⁶⁶ P. Porcius Laeca Kr.e. 2. sz. végére keltezhető denariusain, amelyek a lex Porcia de provocatione-t hirdették, a tisztviselő mellett álló hivatali szolga (*viator*) jobb kezében hastát, a másikban két *virgae*-t tart.⁶⁷ L. Papius és L. Roscius Fabatus verdejegyein a Kr. e. 70-es években az imperium jelképeként a *securis* mellett a hasta is megjelenik.⁶⁸ Egy intaglión, amely egy ifjú portréját ábrázolja, egy lándzsahegy jelenik meg mint hatalmi jelvény. A mellette látható számár alapján az ifjú jogosan lett Asinius Pollioval azonosítva, akinek hivatali rangját (*cos designatus*) jelezheti csak a hasta.⁶⁹ A lándzsa jelvény voltát bizonyítja a tényleges használatra alkalmatlanná tevő gömbben való végződése (ld. lejjebb). Ugyanez a forma jelent meg M. Volteius M. f. (Kr.e. 81-ben), majd nem sokkal később L. Papius denariusainak verdejegyként ábrázolt *hastain*.⁷⁰ Az Octavianus által veretett DIVOS IVLIVS-típusú vereteken a hasonló végződésű, szív alakú hasta a *lituus*-szal együtt jelenik meg Caesar feje körül nyilvánvalóan az imperium jelképeként.⁷¹

⁶¹ PWRE XVIII (1949) 1539—.

⁶² Schäfer: op. cit., 310—314, Nr. 32, T. 57/3.

⁶³ Ibid., 312, n. 520.

⁶⁴ Roma. Romolo, Remo e la fondazione della città. Milano 2000. 249, 253—254.

⁶⁵ Suétone. Vie des douze Césars III. Texte établi et traduit par H. Ailloud. Paris 1993. 94.

⁶⁶ Alföldi: op. cit., 4—7.

⁶⁷ Ibid., 5, BMC Rep. II (1910) 301, Nr. 649.

⁶⁸ Ibid., 4—5, BMC Rep I (1910) 371, 423.

⁶⁹ Ibid., 5—6, H. B. Walters: BMC Engraved gems. London 1926. 233, Nr. 2271.

⁷⁰ Ibid., 6.

⁷¹ Ibid., 5, n. 44, 25, Fig. 6.

Ahogy már láttuk a lovagi ezüst *hastae*, illetve látni fogjuk a *hastae purae* esetében ugyanezt, jogos (de ki nem fejtett) feltételezése volt Alföldinek, hogy az aranyból készített lándzsahegyek az imperiummal rendelkezőknek, a császárkorban a princeps-nek (és örökösének) voltak fenntartva.⁷² Ezt az elképzelést több auctorhely is bizonyítja. Caius és Lucius ezüst *hastae*-it már korábban említettem. Ezeknek Gaius és Lucius halála utáni sorsáról Cassius Dio tudósít minket: LV, 12, 1: *τοῦ δὲ Λουκίου τοῦ τε Γαίου τὰ σώματα διὰ τε τῶν χιλιάρχων καὶ διὰ τῶν ἐφ' ἐκάστης πόλεως πρώτων ἐς τὴν Ῥώμην ἐκομίσθη, καὶ αἱ πέλται τὰ τε δόρατα, ἃ παρὰ τῶν ἰππέων ἐς τοὺς ἐφήβους ἐσιόντες χρυσᾶ εἰλήφεσαν, ἐς τὸ βουλευτήριον ἀνετέθη.* Amennyiben Dio nem téved, számunkra az utóbbi adat különösen fontos lehet. Caius és Lucius hatalmi jelvényei közé kell sorolnunk a lovagrend által nekik mint vezetőjüknek ajándékozott lándzsákat, amelyek haláluk után a curiába kerültek, és akkorra már aranyból készültek. Utóbbi esetben azt kell feltételeznünk, hogy az eredetileg ezüst lándzsákat az ifjak imperiummal rendelkező hivatalba való lépésük után aranyra cserélték ki. Caiust rendkívüli proconsuli imperiummal küldte Augustus Keletre Kr. e. 1-ben (Cass. Dio 55, 10, 18), majd Kr. u. 1-ben lett consul ordinarius (Inscr. It. XIII 1 p. 612), *futurus Augusti successor* lett (CIL XI 1420f) (*iam designatus princeps*: ILS 140, 12—13), Lucius is consul designatus volt már (ILS IV p. 260, IGRR I 845).⁷³

A principatus korából, különösen a Historia Augusta egyes életrajzaiban, többször is arany(ozott) lándzsákkal találkozunk a császár, illetve trónörökös körül. A SHA Maxim. 29,8 szerint *autem est idem adulescens (az ifjú Maximus) et aurea lorica exemplo Ptolom(a)eorum, usus est et argentea, usus et clypeo gemmato inaurato et hasta inaurata. fecit et spatas argenteas, fecit etiam aureas et omnino quicquid eius pulchritudinem posset iuvare, fecit et galeas gemmatas, fecit et bucculas.*⁷⁴ Utóbbi leírás nagy mértékben hasonlít a dominatus alatti uralkodói insignia jellemzéséhez.⁷⁵ Igen érdekes még az életrajz egy másik adata (Max. 30, 2), mely szerint az *omina sane imperii haec fuerunt: ... lanceola sic fissa est fulmine, ut tota etiam per ferrum finderetur et duas partes faceret.*

A Gallienus-életrajzban leírt, az uralkodó decennaliáján tartott pompa többek között a következők szerint zajlott le: SHA Gall. 8, 5: *ipse medius cum picta toga et tunica palmata inter patres, ut diximus, omnibus sacerdotibus praetextatis Capitolium petit. hastae auratae altrinsecus quingenae, vexilla centena praeter ea, quae collegiorum erant, dracones et signa templorum omniumque legionum ibant.* Az itt említett *hastae* csak a császár imperatori hatalmának jelképei lehettek akár valós forrásból ered,

⁷² Alföldi: op. cit., 2, Maxfield: op. cit., 86.

⁷³ PWRE X (1919) 424—428, Nr. 134, 472—473, Nr. 145, PIR II (1897) 174—175, Nr. 141, 180—181, Nr. 148.

⁷⁴ Historia Augusta. Römische Heershergestalten II. Von Maximinus Thrax bis Carinus. Zürich 1985.

⁷⁵ Alföldi: op. cit., 175.

akár a vita szerzőjének fikciójáról van szó.⁷⁶ Mivel a *dracones*-t külön említik, a vitának az adott Ammianus-hellyel (16, 10, 6—8) való összehasonlítása nem állja meg a helyét. Az uralkodó környezetének nemesféműből való lándzsákkal való ellátására már korábbról is vannak adataink. Ilyen pl. Curtius Rufus Nagy Sándor életrajza, ahol Dareios hadrendjének leírásakor (Curt. Alex. 3, 3, 20) ezüstnyelű, aranyhegyű lándzsákról tudósít minket a szerző.⁷⁷ Nem kizárt, hogy a perzsa hatás is megjelent a nemesféműből készített hasta később római használatában, mint az az uralkodó ruházataiban és másol is kimutatható.⁷⁸

E: beneficiarius-jelvények. A hatalmi jelvények külön csoportjába tartoznak az ún. beneficiarius-jelvények, amelyek hihetetlen változatosságuk ellenére közös jellemzője a lándzsahegyen található két szem vagy ferde bevágás, illetve a tényleges használatra való alkalmatlanság (legtöbbször makk alakú végződéssel).⁷⁹ A mára már

⁷⁶ *A. von Domaszewski*: Untersuchungen zur römischen Kaisergeschichte. Rheinisches Museum 57 (1902) 506—516, (II. Die Pompa an der Decennalien des Gallienus), 510—516, 513, *A. Alföldi*: Die alexandrinischen Götter und die Vota Publica. JbAChr 8—9 (1965—1966) 53—87, 78—87, 82—84, *E. W. Merten*: Zwei Herrscherfeste in der Historia Augusta. Untersuchungen zu den Pompae der Kaiser Gallienus und Aurelianus. Bonn 1968. 87—90, *R. Syme*: Ammianus and the Historia Augusta. Oxford 1968. 40—41, Histoire Auguste IV/2. Vies des deux Valériens et des deux Galliens. Traduit et commenté S. Ratti. Paris 2000. 134—135. A Herodianos 5, 4, 9-ben (Macrinusszal kapcsolatban) leírt τὰ βασιλείας σύμβολα között a hasta-nak feltétlenül szerepe kellett, hogy legyen, mint távolról jól látható tárgynak.

⁷⁷ *Curum decem milia hastatorum sequebantur; hastas argento exornatas, spicula auro praefixa gestabant.* (cf. Flor. Epit. I, 33, 14: *Olyndicus hasta argentea*-ját a hispánoknál).

⁷⁸ *Alföldi*: op. cit., 9—25.

⁷⁹ *E. Ritterling*: Ein Amtsabzeichen der beneficiarii consularis im Museum zu Wiesbaden. BJ 125 (1919) 9—37, *G. Behrens*: Mars-Weihungen in Mainzer Gebiet. Mainzer Zeitschrift 36 (1941) 8—21, *M. Abramcić*: Speculatores i beneficiarii na nekim solinskim spomenicima. Starinar 1 (1922) 57—64, *Alföldi*: op. cit., *Alföldi A.*: Vom Speerattribut der altrömischen Könige zu den Benefiziarlanzen. In: Limesstudien. Vorträge des 3. Internationalen Limeskongresses. Schriften des Instituts für Ur- und Frühgeschichte der Schweiz. 14 (1959) 7—12, *Mócsy A.*: Hivatali jevény a sárszentmiklósi kocsisírban. FolArch 14 (1962) 35—39, *H.-J. Ubl*: Waffen und Uniform des römischen Heeres der Prinzpatsepoche nach den Grabreliefs Noricum und Pannoniens. Diss. Wien 1969. 437—443, *H. Vetters*: Eine Standarte aus Ephesos. IM 25 (1975) 393—396, *J. Oldenstein*: Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. BRGK 57 (1976) 49—284, 152—157, *J. Arce*: A Roman bronze standart from Pollentia (Mallorca) and the collegia iuvenum. In: Akten der 6. Tagung über antike Bronzen. Berlin 1980. 33—39, *G. Faider-Feytmans*: Statuettes de bronze fixées sur des enseignes de collegia iuvenum. In: Akten der 6. Tagung über antike Bronzen. Berlin 1980. 111—117, *R. Degen*: Römische Standartenfragmente vom Summus Poeninus. Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte 38 (1981) 244—259, *M. Speidel*: The early protectores and their beneficiarius lance. ArchKBl 16 (1986) 451—453, *K. Spindler*: Benefiziarier-Abzeichen. Schriften des Vorarlberger Landesmuseums 5 (1992) 185—192, *E. Künzl*: Die Alamannenbeute aus dem Rhein bei Neupotz. Plünderungsgut aus dem römischen Gallien. RGZM Monographien Band 34. Mainz. 1993 89—93, II 17, Kat C1, III Taf. 18—20, *Kovács P.*: A beneficiariusok tárgyi és feliratos emlékei Pannoniában. Egyetemi szakdolgozat. Budapest 1993, *H.-J. Ubl*: Zwei kleine Bronzefunde aus Lauriacum und die Abzeichenlanze der frumentarii Augusti. Mitteilungen des Museumvereins Enns. 31 (1993) 5—18, *L. Petculescu*: Miniature spearhead fittings of military equipment in Roman Dacia. Dacia 37 (1993) 181—196, *K. Eibl*: Gibt es eine spezifische Ausrüstung der Benefiziarier? In: Der römische Weihebezirk Osterburken II. Kolloquium 1990 und paläobotanische-osteologische Untersuchungen, Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 49 (1994) 273—397, *M. Egger*: Ikonographisches zur römischen Standarte von Gauting. In: Dedicatio. Hermann Dannheimer zum 70. Geburtstag. Kataloge der Prähistorischen Staatssammlung. Beiheft 5 (1999) 98—115, *M. J. Klein*: Votivwaffen aus

közzétett darabok száma jóval meghaladja a százat,⁸⁰ ismerjük eredeti darabjaikat, miniatürizált bronz (ritkán ezüst) jelvény formájukat, amelyek lehettek használati funkciójuk szerint fibulák (Mainz, Mainz-Weisenau, Bonn, Cambodunum, Pförring (utóbbi emailos)⁸¹), övveretek (főleg Germania Superiorból), függők (gyűrűmarkolatlos kardokkal), szíjvégek, balteus veretek (Raetia és Dacia területére koncentrációva), balteus szíjvégek (Vechten-South Shields-típusúak),⁸² kocsiveret (Sárszentmiklós).⁸⁴ Ábrázolásaik ismertek sírkövekről,⁸⁵ szarkófagokról, aedicula oldalfalról, oltárkövekről, kváderkőről (Benwell: CIL VII 517 = RIB 1341), építészeti tagozatról (Mainz: AÉp 1990, 744), gemmákról (Carnuntum, Ermitage),⁸⁶ gyűrűről (Thracia),⁸⁷ fondo d'ororól,⁸⁸ bronz Siegelkapsel-ről (Ostia),⁸⁹ mozaikról (Utica, hajó árboácsúcsa),⁹⁰ terra sigillatáról (Obergrömbach, Drag. 18/31 tányér, 2. sz. 2. fele).⁹¹ Az ábrázolások alapján a jelvényeket használhatták beneficariusok (oltárkövek: Obernburg: CIL XIII 6628, Vinxtbach: CIL XIII 7731, Jagsthausen: CIL XIII 6557, Friedberg: CIL XIII 7400 = ILS 4192a, síroltár: Salona: CIL III 12895, CBFIR 484, Apa-

einem Mars-Heiligtum bei Mainz. JRMES 10 (1999) 87–94, *H.-J. Ubl*: Gedanken zu einem Benefiziarabzeichen aus Lauriacum. in: Carinthia Romana und die römische Welt. Klagenfurt 2001. 379–390. Első felismerése A. von Domaszewski nevéhez fűződik: JÖAI Beibl. I (1898) 118.

⁸⁰ Teljes listájuk a következő helyeken található: *Ritterling*: op. cit., *Alföldi*: op. cit., 25–27, Fig. 1–48, *Behrens*: op. cit., 18–21, *Oldenstein*: op. cit., 251–252, Nr. 363–387, *Degen*: op. cit., 256–257, *Petculescu*: op. cit., 195–196, Nr. 1–10, *Spindler*: op. cit., 190–192, Listen A–H, *Künzl*: op. cit., 89, Nr. 1–9, *Eibl*: op. cit., 294–295, Nr. 1–21, *Egger*: op. cit., *Ubl*: op. cit., 379–386. A listákban fel nem soroltak: *P. Fasold*: Das Grab eines germanischen Offiziers aus NIDA-Hedderheim. Germania 68 (1990) 601–607, *Ubl*: op. cit., 7–8, Nr. 1–2, *L. Allason-Jones—R. Miket*: The catalogue of small finds from South Shields fort. Newcastle upon Tyne 1984. 204, Nr. 3674, 3740, *R. Miket*: The Roman fort at South Shields: Excavations of the defences 1977–1981. Newcastle upon Tyne 1983. 109, Nr. 12, *W. Schleiermacher*: Cambodunum-Kempten. Ein Römerstadt in Allgäu. Bonn 1972. 124, Abb. 78/8, 77 = ead.: Die römischen Fibeln von Cambodunum-Kempten. MBV Reihe A. Fundinventare und Ausgrabungsbefunde. Band 63. Kallmünz 1993. 37, Nr. 265, *J. Garbsch*: Der römische Limes in Bayern. 100 Jahre Limesforschung. Ausstellungskataloge der Prähistorischen Staatssammlung 22. München 1992. 77, Nr. 33, *D. Tudor*: Materiale arheologică din castrul Praetorium I (Copaceni) descoperite de G. Tocilescu (1897) Drobeta 5 (1982) 67, Nr. 1, Fig. 6/b, 7/h, *G. Rupprecht*: Epigraphica. Mainzer Zeitschrift 83 (1988) 273–274., *M. Buora*: I beneficiarii in Aquileia. Aquileia Nostra 55 (1994) 67–68, Du silex à la poudre ... 4000 ans d'armement en val de Saône. Exposition 1990–1991. Chalon-sur-Saône 1990. 109–111, Nr. 128–130, *Petculescu*: op. cit., 187, n. 35, 191–192, n. 104, *D. Peterson*: Significant Roman military finds from Flea Markets in Germany. Arma. Newsletter of RME Conference 2, 1 (June 1990) 7–10, ORL B Nr. 61 b (1897) 7, T. 3/6.

⁸¹ *J. Garbsch*: Der römische Limes in Bayern. 100 Jahre Limesforschung. Ausstellungskataloge der Prähistorischen Staatssammlung 22. München 1992. 77, Nr. 33.

⁸² *Behrens*: op. cit., 19, 20, *Petculescu*: op. cit., 191–192.

⁸³ *Petculescu*: op. cit., 187–194, *Eibl*: op. cit., 280–285, Abb. 10, 13, *Oldenstein*: op. cit., 153–155.

⁸⁴ *Mócsy*: op. cit.

⁸⁵ Listájukat ld. lejjebb.

⁸⁶ *Egger*: op. cit., 105–106, Abb. 9, *Ubl*: op. cit., 382–384, Abb. 5–7.

⁸⁷ *Egger*: op. cit., 105, Abb. 7.

⁸⁸ *Egger*: op. cit., 103–104, Abb. 4a–b.

⁸⁹ *Eibl*: op. cit., 285, Abb. 16.

⁹⁰ *Ubl*: op. cit., 385–386, Abb. 10.

⁹¹ *Eibl*: op. cit., 285, Abb. 15.

meia: CBFIR 705, sírkő: Salona: CIL 6376 = 8656, Satala: CBFIR 693, urna: Alexandria: CIL III 6601, síremlék koronázó tagja: Lyon: CIL XIII 1909), frumentariusok (sírkő: Sirmium: CIL III 3241, Heraclea: IGRR III 80 = ILS 9476, síroltár: Kornberg: CIL III 55798), speculatorok (sírkő: Viminacium: CIL III 1650 p. 1021, Salona: CIL III 9401, AÉp 1914, 75; 1945, 88, Antium: AÉp 1955, 24, oltár: Müllendorf: PAR 1999, 2—3), immunitas caeriensisiek (szarkofág: Brigetio: RIU 506), protectorok (sírkő: Roma: CIL VI 3261), azaz az officium consularis-hoz vezényelt katonák, sőt (talán átvezényelt) centuriók is (szarkofág: Brigetio: RIU 529).⁹² A jelvényforma beneficiariusokhoz való szoros kötődését legjobban az osterburkeni BF-szentély mellett *in situ* talált jelvény bizonyítja.⁹³ Igen lényeges azt hangsúlyoznom, hogy ez a jelvényforma ismert signa és vexillumok esetében is. Pintaius Claudius-kori bonni sírkövén (CIL XIII 8098 = ILS 2580⁹⁴) a signa a beneficiarius-jelvényekre jellemző szemekkel ellátott lándzsahegyben végződi. A zugmanteli darab pedig a rajta megmaradt keresztvas alapján bizonyosan vexillum lehetett csak.⁹⁵ A benwelli ábrázoláson (CIL VII 517 = RIB 1341) a legio II Augusta vexillum látható, ahol a jellegzetes két ferde bevágás figyelhető meg a lándzsahegyen.

Már a viminaciumi sírkő közlése során (CIL III 1650 p. 1021) felfigyelt arra a tényre M. Rostowzew, hogy a speculatort hivatali útja során bemutatott ábrázoláson a kocsí hátulján vitt, a szolgálja által tartott jelvény nem a speculatorhoz, hanem ahhoz a hatósághoz tartozott, amelynek nevében a speculator intézkedett.⁹⁶ Hasonló, kocsival megtett hivatali út közben lett egy sirmiumi frumentarius is bemutatva (CIL III 3241).⁹⁷ Ezek alapján a kezdettől fogva az lett az általános közmegegyezés, hogy a jelvények, mivel az említett tisztségek a helytartói hivatal, az officium consularis alá lettek beosztva, közvetlenül a helytartó személyét jelképezték (Aegyptus esetében természetesen a praef. Aeg.-ra vonatkozik ez).⁹⁸ Jelen tanulmány szempontjából legfontosabb tény, hogy a jelvények több esetben (és egyben legkorábban) is a princeps közvetlen környezetében, annak hatalmi jelvényeként figyelhetők meg. Ez a jelvény jelenik meg a Domitianus profectio-ját ábrázoló vatikáni Palazzo della Cancellaria-reliefek egyikén, ahol a jelvényt közvetlenül a császár mellett egy protector/armiger tartja a kezében.⁹⁹ Ugyancsak a császár környezetében ábrázolnak egy jel-

⁹² Ismeretlen: sírkő tör.: Perinthus: *Ritterling*: op. cit., 13, Abb. 4.

⁹³ *Eibl*: op. cit., 278—279, Abb. 6a—b, 294, Nr. 3.

⁹⁴ CSIR Deutschland III/1 (1978) 26—27, Nr. 5, T. 10.

⁹⁵ *Ritterling*: op. cit., 32, Anm. 3, Abb. 19.

⁹⁶ M. Rostowzew: Ein Speculator auf der Reise — ein Geschäftsmann bei der Abrechnung. RM 26 (1911) 267—283.

⁹⁷ *Ubl*: op. cit., 439, XLII—XLIII, CatNr. 19. Véleményem szerint itt kell inkább keresni a sárszentmiklósi jelvény (kocsisírból származó veret) magyarázatát is.

⁹⁸ *Ritterling*: op. cit., 23—25, *Alföldi*: op. cit., 11—12, *Oldenstein*: op. cit., 153, *Eibl*: op. cit., 286—289, *Ubl*: op. cit., 386.

⁹⁹ *F. Magi*: I rilievi Flavi del Palazzo della Cancellaria. MonVat 6. Roma 1945. 81—85, T. 1A, 3, *Alföldi*: op. cit., 6—7, *Helbig*: op. cit., 8—12, Nr. 12, esp. 10—11.

vényt a Constantinus-ív egyik Traianus-kori, csatajelenetet ábrázoló reliefén.¹⁰⁰ A nemrégiben előkerült mainzi féloszlopos építészeti tagozat felirata szerint in h(onorum) d(omus) d(ivinae) állította a legio XXII vic. c. (AÉp 1990, 744).¹⁰¹ Az alatta ábrázolt jelvény, ha elfogadjuk azt közös álláspontot, hogy a jelvények nem a beosztottakat jelképezik, korántsem biztos, hogy a legio BF-scholajára (vagy ilyen típusú más épületre) vonatkozik. Az egyetlen lehetőség maga az officium épülete volna. Számomra a legkézenfekvőbb, — mivel ilyen formájú legios signa nem ismert — hogy egyetlen lehetőségként a legfőbb felettes hatóságra, magára a feliraton is említett császári házra vonatkoztassuk. Ugyanide tartozik egy heracleai frumentarius Augusti sírköve is (IGRR III 80 = ILS 9476), ahol az ott ábrázolt jelvény csak az Augustushoz tartozhatott. A consularisi használatára a legjobb példa a Kleinwinterheimi Mars Leucetius és Nemetona szentélyből előkerült, legalább 60 cm hosszú darab lehet.¹⁰² Utóbbi többek (e. g. más lándzsahegyek) között A. Didius Gallus Fabricius Veiento cos. fogadalmi feliratát tartalmazó tubával együtt került elő (Kr. u. 97?) (CIL XIII 7253 = ILS 1010).

A miniatürizált jelvények használatára is általában közös a magyarázat, az officium alá vezényelt katonák viselték rangjelzéseként-megkülönböztetésként a hivatali öveiken és balteusaikon.¹⁰³ A rangjelzéseként használt cingulum militare-ra aligha kerülhetett bármi fel mágius okból,¹⁰⁴ különösen nem a felsőbb hatalom miniatürizált jelvénye (cf. Herodian. 2, 13, 8—10 (ahol a Sept. Sev. által elbocsátott praetorianusoknak többek között le kellett vetniük σύμβολον στρατιωτικόν-ként használt öveiket), Acta Marcelli 1).¹⁰⁵ A jelvény gyűrűmarkolatós kardokkal jelent meg a mainzi fibulán, Germania Superior-i veretes függőkön, balteus szíjvégéken (Vechten) és gemmákon is.¹⁰⁶ A jelvények igen nagy változatosságára máig sincs kielégítő magyarázat, de mindenképpen figyelembe kell venni azt a lehetőséget, hogy esetleg provinciánként eltérő formákat használhattak egy-egy legatus akaratának megfelelően (ez magyarázhatná meg azt is, miért jellemző egy-egy provinciára egy-egy adott

¹⁰⁰ Alföldi: op. cit., 7, 27, Fig. 10/43.

¹⁰¹ G. Rupprecht: Epigraphica. Mainzer Zeitschrift 83 (1988) 273—274, E. Schallmayer: Die Beneficirier in Obergermanien. In: Der römische Weihebezirk Osterburken II. Kolloquium 1990 und paläobotanische-osteologische Untersuchungen, Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 49 (1994) 189.

¹⁰² Behrens: op. cit., 16, 19, Abb. 18/1, Alföldi: op. cit., 26, Fig. 10/13, Klein: op. cit., 87—88, 92—93.

¹⁰³ Behrens: op. cit., 20—21, C1—14, Alföldi: op. cit., 26—27, Oldenstein: op. cit., 152—157, Petculescu: op. cit., 187—194, Egger: op. cit., 105—109, Ubl: op. cit., 379—384.

¹⁰⁴ Petculescu: op. cit., 193.

¹⁰⁵ Eibl: op. cit., 284, Bishop-Coulston: op. cit., 96.

¹⁰⁶ K. Raddatz: Anhänger in Form von Ringknaufschwertern. Saalburg Jahrbuch 12 (1953) 60—65, H.-J. Hundt: Nachträge zu den römischen Ringknaufschwertern, Dosenortbändern und Miniaturschwertanhängern. Saalburg Jahrbuch 14 (1955) 50—59, id: Ein tauschiertes römisches Ringknaufschwert aus Straubing. In: Festschrift des Römisch-Germanischen Zentralmuseums in Mainz zur feier seines hundertjährigen Bestehens III. Mainz 1953. 109—118, Oldenstein: op. cit., 152—157, Petculescu: op. cit., 187—189, Ubl: op. cit., 382—383, Eibl: op. cit., 284. A kardok és a jelvényforma kapcsolata máshol részletesen kitérek.

típus: daciai balteusveretek, Germania Superiori gyűrűmarkolatos kardfüggős jelvények).¹⁰⁷ A rangjelző szerepén nem változtatnak azok a jelvényábrázolások gyűrűk, gyűrűkövek sem, amelyeket leginkább az előléptetéskor kaphattak és Προκόπτε vagy Εὐτυχῶς προκόπτε felirattal láttak el.¹⁰⁸

A jelvényforma nevével kapcsolatban eddig Alföldi alapján a hastával való azonosítást fogadták el a legtöbben, de E. Ritterling korábban már felvetette a lanceával való azonosítást is.¹⁰⁹ Ez az elnevezés a lándzsaábrázolások egy korai csoportjával (Ritterling-féle 2. csoport) különösen jól azonosítható (Alexandria: CIL III 6601, Apameia: CBFIR 705, Jagsthausen: CIL XIII 6557, Friedberg: CIL XIII 7400 = ILS 4192a, Satala: CBFIR 693, Roma: CIL VI 3261, Salona: CIL III 6376 = 8656, Wiesbaden: CIL XIII 7586 = CSIR Deutschland II/11 (1999) 73, Nr. 14: Flavius-kor), amelyekről a „szemek” hiányoznak (talán csak a lándzsahegy kisméretű ábrázolása miatt), a nyél középen pedig megvastagodik. Suetonius két idézett helyén olvasható, a speculatorokhoz tartozó lanceák valóságos fegyverek: Suet. V. Claud. 35, 1.; *neque conuiuia inire ausus est nisi ut speculatores cum lanceis circumstarent militesque uice ministrorum fungerentur*. Suet. V. Galbae 18, 1: *ac descendentem speculator impulsu turbae lancea prope uulnerauit*. Mindkét helyen teljesen bizonyos, hogy a lanceák a testőrség császárt ténylegesen védő fegyverzetéhez tartoztak, a jelvényekkel nem azonosíthatóak. Az ábrázolások némelyike valójában ezekkel a lanceákkal lehet azonos, mivel Isid. Orig. XVIII, 7, 5 szerint *lancea est hasta amentum habens in medio, quia aequa lance, id est aequali amento, ponderata vibratur* (cf. Prud. Psych. 324, Gloss.: *corrigia lanceae quae etiam ansula est ad iactandum*). A lancea talán azonos a Cicero és mások által is többször említett *hasta amentata*-val (de orat. I, 242, Brut. 78, 271, Caes. Bell. Gall. V, 48, 5, Sil. 4, 15, Paul. Fest. 12, Glossa Barthiana III 2 p. 527, 23: *amentum est lorum quo hasta manui alligatur*, Gloss.: *ligamentum hastae, ligamentum, quod est in media hasta, iaculorum vinculum*, Serv. Aen. IX, 662: *ammentaque torquent pro 'tela ammentis torquent': nam ammentum est lorum, quo media hasta religatur et iacitur*, Isid. 18, 7, 6: *amentum vinculum est iaculorum hastilium quod mediis hastis aptatur. Et inde amentum quod media hasta religatur ut iaculetur*).¹¹⁰ A második, de az első csoport példányai közül is az amentum jól felismerhető a salonai, a wiesbadeni, jagsthauseni, az apameiai és a möllendorfi (1. csoport) darabon. Néhány darab esetében (különösen a 3. sz. közepi romai protecor, de az apameiai esetében is¹¹¹) azt is lehetségesnek tartom, hogy a Suetonius által leírt

¹⁰⁷ Oldenstein: op. cit., 155—157, Eibl: op. cit., 286.

¹⁰⁸ Ubl: op. cit., 383.

¹⁰⁹ Ritterling: op. cit., 28—30.

¹¹⁰ ThLL I/8 1885—1886, PWRE XII (1925) 618—619, ThLL VII/2 (1987) 917—918, Der neue Pauly VI (1999) 1091—1092, PWRE VII (1912) 2504—2505. A lancea legjobb ábrázolását Flavoleius mainzi sírkövére ismerjük (CIL XIII 7255): CSIR Deutschland II/5 (1992) Nr. 2, 90—93, 92, Ritterling: op. cit., 27—28, Abb. 16—17, Ubl: op. cit., 352. Pannoniában egy táci sírdomborművön tűnik fel: Ubl: op. cit., p. CXXVIII, Nr. 150, Abb. 328. Vadászati használatára: Plin. Ep. I, 6, 1.

¹¹¹ Ezek esetében hiányzik a többi darabon látható, a felállítást segítő horog: Ritterling: op. cit., 21, 30.

valódi lanceákat ábrázolja. Az ábrázolásokon a jelvények súlypontjában látható megvastagodások inkább az amentum melletti, a pilumokéhoz hasonló súlyokkal vagy fogórésszel azonosíthatóak, amelyekhez hasonlókat hispaniai eredetű soliferreumokon is megfigyeltek.¹¹² Más ábrázolásokon látható hasonló megvastagodások (e. g. Perinthus: JÖAI Beibl. 1 (1898) 116—118, Nr. 17 = *Ritterling*: op. cit., 13, Abb. 4 (utóbbin a karakterisztikus szemek jól kivehetőek)) a nyélre tekert lánccal, kötéllel azonosíthatóak.¹¹³ A lancea — mint hatalmi jelvény és hasonló módon történő (kötéllel való) felszerelése — hasonló használatára legjobb példa egy Livius-hely: Iul. Obseq. 132 (72): *In Germania, in castris Drusi examen apium in tabernaculo Hostili Rufi, praefecti castrorum, consedit ita ut funem praetendentem praefixamque tentorio lanceam amplecteretur.*¹¹⁴ Jelen helyen a lancea a praefectus castrorum a sátra elé kitűzött hatalmi jelvénye lehetett.¹¹⁵ A Suetonius által említett valódi, a császár testőrsége által használt *lanceae* lehetnek a jelvények tényleges elődei, amelyek a romai protector sírkő ábrázolása alapján még a 3. sz. közepén is használatban lehettek. Nem tűnik számomra véletlennek, hogy a BF-jelvények első előfordulására csak Domitianus alatt, a császár közvetlen környezetéből akad példa (Palazzo della Cancellaria-relief).¹¹⁶

A másik felmerülő lehetőséget a nagyszámú (14) alsókosályi beneficarius-oltárok adják (CBFIR Nr. 525—536).¹¹⁷ Az oltárok közül néhányon — CIL III 827 = 7633 (Kr. u. 239), CBFIR 531 (Kr. u. 243) — az alábbi kifejezés olvasható: *agens Samo cum regione Ans(amensium) sub sig(nis)*.¹¹⁸ Utóbbi az *agens curam stationis* vagy *in munere stationis* kifejezések mellett, a samumi station signa alatt szolgálatot teljesítő beneficariusokra vonatkozhat csak.¹¹⁹ Máshonnan ez a kifejezés nem ismert.¹²⁰ A signa talán azonos lehet a statiok előtt valószínűleg kitűzött beneficiarius-jelvényvel. Mivel a két felirat meglehetősen késői (239, 243) a névváltozás nem zárható ki.

¹¹² *H. Sandars*: The weapons of the Iberians. Arch 64 (1913) 205—294, 269—276, 272—276, *Bishop-Coulston*: op. cit., 65, *Ritterling*: op. cit., 29.

¹¹³ *Ritterling*: op. cit. 21—23.

¹¹⁴ A hasta hasonló használata már Polybiusnál megjelenik, ahol e. g. a fővezéri sátor kitűzésénél signa mellett lándzsákat is használtak: 6, 41, 7—10: τὰ δ' ἐπὶ θόπερα ποτὲ μὲν φιλά δόρατα πηγνύουσι, ποτὲ δὲ σημαίας ἐκ τῶν ἄλλων χρωμάτων. γενομένων δὲ τούτων ἐξῆς τὰς ῥύμας διεμέτρησαν καὶ δόρατα κατέπηξαν ἐφ' ἑκάστης ῥυμης. ἐξ ὧν εἰκότως, ὅταν ἐγγίση τὰ στρατόπεδα κατὰ τὰς πορείας καὶ γένητ' εὐσύνοπτος ὁ τόπος τῆς παρεμβολῆς, εὐθέως ἅπαντα γίνεταί πᾶσι γνώριμα, τεκμαίρομενοι καὶ συλλογιζόμενοι ὅτι τῆς τοῦ στρατηγοῦ σημαίας.

¹¹⁵ *Alföldi*: op. cit., 11, *Speidel*: op. cit., 451, n. 12, *Eibl*: op. cit., 277.

¹¹⁶ Igen érdekes lehetne, de sajnos nem részletezett a következő Suetonius-hely: Suet. Dom. 10, 3: *Complures senatores, in iis aliquot consulares, interemit ... Sallustium Lucullum Britanniae legatum, quod lanceas nouae formae appellari Luculleas passus esset*: Dictionnaire des antiquités grecques et romaines III. Paris 1893. 40, *Bishop-Coulston*: op. cit., 69, 203.

¹¹⁷ A teljes lista: *D. Isac*: Vicus Samum — eine Statio der Beneficiarius an der nördlichen Grenze Dakiens (mit Anhang von *I. Bogdan Cătăniciu*). in: Der römische Weihebezirk von Osterburken II. Kolloquium 1990 und paläobotanische-osteologische Untersuchungen. Stuttgart 1994. 205—217, 212, Anhang 1.

¹¹⁸ *P. Kovács*: The Pannonian canabae in the 3rd century. *Laverna* 12 (2001) 48.

¹¹⁹ *Isac*: op. cit., 210.

¹²⁰ CBFIR p. 817.

A jelvények teljes lelőjegyzékét szükségtelen újra visszaadnom (többszörösen is közzétettek), de a kevésbé ismert pannoniaiakkal mégis érdemes külön foglalkoznom. Jelvények: Carnuntum;¹²¹ Carnuntum (collegium iuventutis-típushoz tartozó kis fejezet);¹²² Carnuntum (collegium iuventutis-típushoz tartozó istenalak-Salus);¹²³ Carnuntum (collegium iuventutis-típushoz tartozó istenalak-Dioscuro);¹²⁴ Siscia (collegium iuventutis-típushoz tartozó istenalak-Iuppiter);¹²⁵ Siscia (collegium iuventutis-típushoz tartozó istenalak-Mars);¹²⁶ Sárszentmiklós (kocsiveret, Kr. u. 2. sz. 2. fele¹²⁷).¹²⁸ Miniaturizált jelvények: Carnuntum;¹²⁹ Carnuntum;¹³⁰ Carnuntum;¹³¹ Aquincum (balteus veret¹³²). Fibula: Černenbel (emailos);¹³³ Keszthely (emailos).¹³⁴ Ábrázolások: Aquincum (aedicula oldalfal, 3. sz.¹³⁵); Sirmium (frumentarius: sírkő kocsijelenete: CIL III 3241, Kr. u. 2. sz. 2. fele¹³⁶); Brigetio (centurio: szarkofág: RIU 529); Brigetio (immunis caeriarensis: szarkofág: RIU 506, Severus-kor¹³⁷); Intercisa (sírkő áldozati jelenete mellett, 3. század első fele¹³⁸); Müllendorf (speculator: ol-tár);¹³⁹ Carnuntum (gemma: fustis és gyűrűmarkolatot kard között).¹⁴⁰

¹²¹ R. M. Swoboda-Milenović: Ausgrabungen in der Zivilstadt 1953/1954 und 1958. Carnuntum Jahrbuch 4 (1958) 53, Nr. 13, T. XVII/18g.

¹²² Ubl: op. cit., 8—9, Abb. 9.

¹²³ Degen: op. cit., 257, Nr. 12.

¹²⁴ Degen: op. cit., 257, Nr. 13.

¹²⁵ Degen: op. cit., 257, Nr. 15.

¹²⁶ Degen: op. cit., 257, Nr. 16.

¹²⁷ K. Palágyi S.—Nagy L.: Római kori halomsírok a Dunántúlon. Veszprém 2000. 40—41, 102.

¹²⁸ Mócsy: op. cit., 36. A jelvényről folytatott vita ellenére a szemek és a hozzáfutó ferde bevágások alapján — amelyek csak BF-jelvényekről ismertek — a darab mindenképpen a jelvények ezen csoportjába tartozik. H. U. Nuber: Kanne und Griffschale. Ihr Gebrauch im täglichen Leben und die Beigabe in Gräbern der römischen Kaiserzeit. BRGK 53 (1972) 1—233, 174, Anm. 1058, A. Mócsy: Pannonia-Forschung 1973—1976. ActaArchHung 29 (1977) 393, Anm. 382, R. Noll: Das Inventar des Dolichenus-Funds von Mauer an der Url. RLiÖ 30. Wien 1980. 76, Anm. 17. Ugyanezen elv alapján a Mócsy által közölt brigetioi darab inkább a Dolichenus-kultuszhoz tartozó ezüstvotívokkal rokonítható: cf. a villa-decanosi kő (HAE 2166) ábrázolását.

¹²⁹ M. Groller: Übersicht der im Jahre 1903 ausgeführten Grabungen. RLiÖ 6 (1905) 113, Abb. 69/6.

¹³⁰ Carnuntum. Das Erbe Roms an der Donau I. Wien 1992. 264. Nr. 120.

¹³¹ Egger: op. cit., 108—109, Abb. 11, Anm. 55.

¹³² Kovács: op. cit., 22, Nr. 5, Istenek, katonák, polgárok Aquincumban. Kiállítás az Aquincumi Múzeum megnyitásának 100. évfordulójára alkalmából. Budapest 1995. 44, Nr. 80.

¹³³ I. Selye: Császárkori emailmunkák Pannoniából — Les bronzes émaillés de la Pannonie romaine. DissPann. II/8. Leipzig 1939. 58, Pl. VIII/7, Patek E.: A pannoniai fibulatípusok elterjedése és eredete — Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen von Pannonien. DissPann II/19. Budapest 1942. 119, 207, T. XIV/16.

¹³⁴ A. Riegl: Spätromische Kunstindustrie. Wien 1927. T. 7/6, Selye: op. cit., 58.

¹³⁵ Oroszlán Z.: Kiadatlan pannoniai provinciális kőemlékek a Magyar Nemzeti Múzeumban II. ArchÉrt 41 (1927) 96—107.

¹³⁶ Zs. Visy: Die Wagendarstellungen der panonischen Grabsteine. Pécs 1997. 55, Nr. 69.

¹³⁷ L. Barkóczi: Brigetio. DissPann II. 22. Budapest 1951. 41, 56, Nr. 95.

¹³⁸ Intercisa I (Dunapentele-Sztálinváros). Geschichte der Stadt in der Römerzeit. ArchHung. XXXIII. Budapest 1954. 194, 292, Nr. 89.

¹³⁹ K. Kaus: Jupiterweiheung eines speculators aus Müllendorf. PAR 49 Heft ¾ 1999 2—, Abb. 2—3.

¹⁴⁰ Ubl: op. cit., 382—384, Abb. 7.

A beneficiarius-jelvények külön csoportjába tartoznak Summus Poeninus-Ephesus-Flobecq-típus darabjai (másként collegium iuventutis-jelvények). A talán legkésőbbi (4. sz. elejéig kimutatható a használata¹⁴¹) típus jellegzetes közös jellemzői a nagy szemek, a fejezetes koronázótagok, a kettős oroslánfejű korongok, az opus interassile technikás lándzsatest, a ráapplikált állat (párduc, delfin)-, és istenalakok. A korábbi közvélekedés, mely szerint utóbbi jelvények a vallási collegiumokkal, vagy leginkább a császárkultusszal kapcsolatban álló collegium iuventutis-okhoz tartoztak volna,¹⁴² mára elsősorban H.-J. Ubl kutatásai révén megdőlni látszik.¹⁴³ Victorius Sabinus frumentarius Augusti heracleai sírsztéljén (IGRR III 80 = ILS 9476) ez a típusú jelvény jelenik meg, míg a daciai balteus vereteken ugyanezen fajta miniaturizált formái jelennek meg. Az áttört peltás díszítés megfelel a signa lemez áttört díszítésének, míg a szemek feletti és alatti nyúlványok a signa ágaskodó állataira emlékeztetnek.¹⁴⁴ Utóbbiak katonai használata nem vonható kétségbe. A kérdést kétségbevonhatatlanul a Prähistorische Staatssammlung új balteus verete döntötte el, mivel a jelvényen a szemek feletti ágaskodó delfinek felismerhetőek.¹⁴⁵ Az is kétségtelen, hogy az eddig a collegia iuventutis-hoz való tartozás bizonyítékaként felhozott ábrázolások (virunumi lusus iuvenalist bemutató relief,¹⁴⁶ és az ún. ostiai calendarium¹⁴⁷) nem jelvényeket, hanem collegiumi vexillumokat ábrázolnak (cf: CIL III 7437, 7900, 8018, 8837, SHA v. Gall. 8, 6, v. Aurel. 34, 4, Cod. Theod. 14, 7, 2).¹⁴⁸ A vexilla mellett azonban forrásaink *signa collegiorum*-ot is említenek Constantinus 311-es augustodunumi látogatása alkalmából: Paneg. 8, 8, 4: *sed omnium signa collegiorum, omnium deorum nostrorum simulacra ... protulimus*.¹⁴⁹ Az is kétségtelen, hogy a Summus Poeninus-i jelvények (6 db) a Iuppiter-szentélyből kerültek elő, a gautingi egy szentélykörzetből, a neupotzi példány felirata alapján csak Maōdurus istenség vallási jelvénye lehetett.¹⁵⁰ Mindezek miatt valószínűnek látszik, hogy a típus mind katonai, mind vallási környezetben (különösen a császárkultuszhoz aligha tartozó istenségek szobraival ellátottak¹⁵¹) — vallási collegium jelvényeként — használhatták.

¹⁴¹ Flobecq: *Faider-Feytmans*: op. cit., 111.

¹⁴² *Ritterling*: op. cit., 31–362, *Vetters*: op. cit., 397, *Arce*: op. cit., 35–36, *Faider-Feytmans*: op. cit., *Degen*: op. cit., 254–256, *Künzl*: op. cit., 89–92.

¹⁴³ *Ubl*: op. cit., 13–16, *Egger*: op. cit., 107–109.

¹⁴⁴ *Petculescu*: op. cit., 183.

¹⁴⁵ *Egger*: op. cit., 107, Abb. 10.

¹⁴⁶ *R. Egger*: *Römische antike und frühes Christentum. I. Ausgewählte Schriften von. R. Egger. Klagenfurt 1962. 22–35=JhÖAI 18 (1915) 115–128.*

¹⁴⁷ *Arce*: op. cit., 35, *Helbig*: op. cit., 366–369, Nr. 467.

¹⁴⁸ *Alföldi*: op. cit., 84.

¹⁴⁹ *Ratti*: op. cit., p. 136, Nr. 4, *Merten*: op. cit., 90–94. A *signa* nem lehet azonos sem a vexillumokkal, sem a külön említett istenszobrokkal.

¹⁵⁰ *Künzl*: op. cit., 91–92. A másik típushoz tartozó BF-jelvények is kerülhetnek votív környezetből elő: e. g. Kleinwinterheimi Mars Leucetius szentély, Summus Poeninus BF-jelvény veret és különösen az osterburkeni Bf-szentélykörzet területén talált darab.

¹⁵¹ *Petculescu*: op. cit., 194.

A jelvények tényleges használatra való alkalmatlanságát legtöbbször makk alakú (a legszebb példa az ehli jelvény), de néha kis oszlopfejezetes végződés (vallási signa) biztosítja. Utóbbiak nem voltak a római szakírók előtt sem ismeretlenek, *hasta praepilata*-nak nevezték (Liv. 26, 51, 4, Quint. Inst. Or. 5, 12, 17, Plin. Nat. Hist. 8, 17, Bell. Afr. 72, 5).¹⁵² Katonai gyakorlatozáshoz bőr, vagy fa golyót (*pila*-t) erősítettek a lándzsa hegyére, így téve azt használatra alkalmatlanná. Valószínűnek látszik, hogy a BF-jelvényeken ezen szokás későbbi alkalmazása figyelhető meg.

A BF-jelvényekkel kapcsolatban a legnagyobb bizonytalanság máig a szemek, ferde bevágások funkciójának kérdésében alakult ki. Ritterling a lyoni ábrázolás alapján, ahol a szemekbe írták bele a BF betűket, a rangot és csapatot megadó feliratos korongok behelyezését képzelte.¹⁵³ Vettters és a többi Summus Poeninus-i típusal foglalkozó kutató a szemek helyére a császár és a trónörökös személyét ábrázoló orbiculusokat képzelte el,¹⁵⁴ míg Ubl a szemeket ténylegesen a felettes hatóság stilizált szemeinek értelmezte (ez egy későbbi fázisban nem zárható ki különösen a Summus Poeninus-i típus esetében).¹⁵⁵ Ubl kritikájából annyit mindenképpen el kell fogadnunk, hogy a jelvények ábrázolásai semmilyen korongábrázolás behelyezését nem bizonyítják, azokon nem látszanak. Ezt az újabb leletek is megerősítik (fondo d'oro, mozaik, gemmák). A szemekbe való behelyezést és stilizált szemként való értelmezést éppen a legkorábbi típus (1. sz. vége: Palazzo della Cancellaria-Kleinwinterheim), a ferde bevágású jelvények miatt kell elvetnünk.¹⁵⁶ Az új ábrázolások közül a thraciai aranygyűrűn a szemekbe a retrográd AN betűket vésték be.¹⁵⁷ Utóbbiak nemigen lehetnek a tulajdonos nevéhez tartozóak, talán a tisztség, a jelvény tulajdonosa vagy egyszerűen a császár nevének rövidítéséről lehet szó: e. g. ἀν(θύπατος), An(toninus). A jelvényeken feliratok nem itt, hanem a már Behrens és Alföldi által is megfigyelt, hegy alatti *tabula ansata*-kon jelenhettek inkább csak meg (e. g. Mainz, Portogruaro, Palanka, Köbching, Vechten, Ostia).¹⁵⁸ Egyetlen dolog bizonyos: eredeti darabok (Wössingen, Weißenberg) és a sirmiumi frumentarius sírkő ábrázolása (CIL III 3241) alapján a szemekhez karikákkal valamiféle szalagokat erősíthettek.¹⁵⁹ A magyarázatot a jelvény eredeti

¹⁵² PWRE VII (1912) 2507, ThLL VI/3 (1936) 2550, Ch. T. Lewis—Ch. Short: A Latin dictionary. Oxford 1879. 1425.

¹⁵³ Ritterling: op. cit., 18—19, Anm. 6.

¹⁵⁴ Vettters: op. cit., 396, Arce: op. cit., 35, Degen: op. cit., 255.

¹⁵⁵ Ubl: op. cit., 14—15.

¹⁵⁶ A Claudius-kori Pintaius-sírkő jelvényével szemben fenntartásokat fogalmaztak meg újabban: Klein: op. cit., 88. A ferde bevágásos típus aligha választható el a BF-jelvényektől (Spindler: op. cit., 186, 190, Klein: op. cit., 91—92) az egyes típusain megfigyelhető szemekben való végződés (cf. Sárszentmiklós), katonai használatának konkrét bizonyítékai (Künzing, Benwell), de főleg a Mainz-Weisenau-i fibula alapján, ahol a gyűrűmarkolatos kardokkal együtt szerepel ez a típusú jelvény. A jelvény ferde bevágásait éppen Klein figyelte meg elsőként: Klein: op. cit., 90.

¹⁵⁷ Egger: op. cit., 105, Abb. 10. Ez az ábrázolás sem bizonyíték az ilyen használatra.

¹⁵⁸ Behrens: op. cit., 21, Alföldi: op. cit., 12, 26, Fig. 10/19.

¹⁵⁹ Ritterling: op. cit., 16—17, Abb. 18, 35, Anm. 1, Behrens: op. cit., 20, Abb. 19/5, Ubl: op. cit., 437, XLII—XLIII, CatNr. 19. Hasonló szalagokat signa-ról és lovassági hastárról (2 aquincumi sírdomborműről és CIL VI 2672) is ismerünk: Ubl: op. cit., 400, Anm. 131, 363—364, CatNr. 132, 146, Abb. 338, 340—

funkciójában kell keresnünk. Amennyiben igaz, hogy az első jelvényeket mint *lancea*-kat használták a császári testőrség speculatorai, talán felvethető az is, hogy ezeknek a hajtófegyvereknek a formája került át egyre stilizáltabb formában a jelvényekre. Erre az esély már csak azért is megvan, mivel az 1. sz. második fele előtt hasonló formájú római hajtófegyverek ismeretlenek voltak. A *lancea* származásáról megoszlott az antik szerzők véleménye (hispan: Gell. XV, 30, 5, kelta: Diodor. V, 30, 4, Nonius 556, 6, görög-aetol: Festus 118, 8, Gloss. Lat. VI, 622, Plin. Nat. Hist. VII, 201), de a hispaniai gyakori *Lancia* helynevek (PWRE XII (1925) 620–621) és Galba egyik, Hispania köriratos tarracói verete (BMC I (1923) 336, Nr. 162, Pl. 53/2), amelyen két amentumos lándzsa látható, alapján talán leginkább a gladiushoz hasonlóan a hispánoktól való átvétel jöhet számításba.¹⁶⁰ Megfontolandó Ritterling azon véleménye is, hogy a császári testőrségben szolgáló hispán alakulatok (cf. az Augustus alatti *manus Calagurritanorum*-ot: Suet. Aug. 49, 1) közrejátszhattak a *lancea* átvételében.¹⁶¹ A Vergil Aen. XII, 375-ben említett *lancea lata* talán a jelvényekről ismert széles fejű lándzsa típusra vonatkozik, hasonlóan a jelvények jellegzetes közepén végigfutó gerincéhez (PWRE XII (1925) 619). A szemek (illetve a ferde bevágások) eredetét is itt kell keresnünk.¹⁶² Eredeti funkciójuk talán éppen a lándzsa hajtófegyver voltával áll kapcsolatban (a hasta hajtó távolságának a négyszeresére, akár 80 m-ig is lehetett hajítani¹⁶³), a lándzsa lemezén található bevágások és szemek a lándzsa jobb röppályáját is elősegíthették. Hispania vaskori kultúrái mindenesetre ismerték ezt a típust.¹⁶⁴ Hasonló áttört lyukak ismertek voltak a hun-avar-magyar nyílhegyeken is, amelyek magyarázata is hasonló: füttyölős jelző (Mao-tun-féle irányjelző), vagy gyújtó nyíl.¹⁶⁵ Átlyukasztott testű gyújtó nyilakat vagy lándzsákat (e. g. a nauportusi

341. A szalagok is a jelvények tényleges használatra való alkalmatlanságát bizonyítják, mivel hajtófegyvereken hasonló szalagok nem fordulhatnak elő: *Ubl*: op. cit., 364.

¹⁶⁰ *Sanders*: op. cit., 274–276, Fig. 46, *Ritterling*: op. cit., 29, PWRE XX (1925) 618. Maga a szó leginkább a keltából származtatható: *Walde-Hoffmann*: op. cit., 757–758.

¹⁶¹ *Ritterling*: op. cit., 29–30.

¹⁶² Utóbbiak nem állnak kapcsolatban a görög-római fegyverek egyik korábbi típusával sem, a görög (és pompeii gladiator) lándzsákon látható túlságosan kis méretű lyukak nem lehetnek a ferde bevágások elődei: *Petculescu*: op. cit., 193, *R. J. Avila*: Bronze Lanzen — und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit. PBF V/1. München 1983, 140, Nr. 952–959, 965–966, 998 (Olympia és Delphoi), *G. Fiorelli*: Catalogo del Museo Nazionale di Napoli. Armi antiche. Napoli 1869. 22, Nr. 310, Sangue e arena. Roma 2001. 391, Nr. 126. A görög szigetvilág és Ciprus későbronzkori lándzsahegyei (Stiellanzen-típus) sem állhatnak a jelvényeinkkel kapcsolatban: *Avila*: op. cit., 131–132, Nr. 830–857. Hasonló lyukas lándzsák ismertek voltak a Hallstatt-kori fegyverek között is: *A. Vulpe*: *Varia archaeologica* (I). *Thracodacia* 8 (1987) 183–185, 190. Ugyanígy nem mutatható ki kapcsolat a korai germán (e. g. langobardok) áttört testű, hasonló funkciójú (zászló) lándzsáival sem: *O. von Hessen*: *Durchbrochene italisch-langobardische Lanzenspitzen*. *FrühmittStud* 5 (1971) 37–41.

¹⁶³ *M. Junkelmann*: *Die Legionen des Augustus. Der römische Soldat im archäologischen Experiment*. Mainz 1986. 193, PWRE VII (1912) 2505, XII (1925) 619.

¹⁶⁴ *W. Schüle*: *Die Meseta-Kulturen der Iberischen Halbinsel. Mediterrane und eurasische Elemente in früheisenzeitlichen Kulturen Südwesteuropas*. Berlin 1969. 84–86, 178–180, Karte 4.

¹⁶⁵ *Attila és hunjai*. Budapest 1940. 39, *Kalmár J.*: *Az avar nyílhegy — Die Typen der avarsichen Pfeilspitzen*. *ArchErt* 5–6 (1944–1945) 283–294, 283–284, A honfoglaló magyarság. Budapest 1996. 45, *Vulpe*: op. cit., 185.

darab) (*malleoli* — *teli genus*) maguk a rómaiak is használták (Amm. 23, 4, 14—15, Veg. IV, 18). Ezek formája azonban teljesen más, nem szemekkel ellátott, hanem az egész felület áttört (Ammianus szerint *in muliebris coli formam concavatur ventre subtiliter et plurifariam patens*).¹⁶⁶ Egy Livius-hely alapján a saguntumiak is használták az ilyen fajta lándzsákat.¹⁶⁷

3. *Hasta pura* és a *caensio hastaria*

A hasta katonai használatának egyik speciális válfaja a katonai kitüntetésként (*donum militare*) átadott *hasta pura*.¹⁶⁸ A forrásainkban elsőként Catónál és Polybiusnál megjelenő katonai kitüntetés esetében a *purus adiectivum* jelentése vált a legvitatottabbá.¹⁶⁹ A Servius-féle Aeneis-kommentár magyarázata szerint (Aen. 6, 760) *pyra ivvenis qui nititur hasta id est sine ferro: nam hoc fuit praemium apud maiores eius qui tunc primum vicisset in proelio, sicut ait Varro in libris de gente populi Romani*. Ezzel ellentétben áll a Polybius-féle meghatározás, mivel Hesychius (p. 332 ed. M. Schmidt) és Pollux (VII, 156) és mások által — (Eustath. Ad Il. B 774, Procop. Gaz. Comm. Ad Iosua VIII, 18, Orig. Hex. I. p. 207 Ad Iosua VIII, 18) is egybehangzóan — megadott meghatározás szerint *γαῖσος ἐμβόλιον ὀλοσιδηρον* (Polybiusnál többször, e. g. 18, 18, 4) a pilum megfelelője. Az ellentmondást Helbig úgy igyekezett feloldani, hogy a két adat között időbeli eltérés van, kezdetben valóban *sine ferro* volt a hasta, majd később látták el vasheggyel,¹⁷⁰ míg mindenki más szerint a serviusi hely tévedés (vagy másként értelmezendő), Polybius és más adatok szerint is a *hasta pura* mindig is heggyel ellátott volt. A *purus* melléknév más jelentése került ez esetben előtérbe. Steiner szerint a *purus* jelentése ez esetben tiszta, nem beszennyezett, még nem használt,¹⁷¹ Alföldi és V. Maxfield szerint hasonlóan rituális tisztaságot jelent,¹⁷²

¹⁶⁶ Bishop-Coulston: op. cit., 113, Fig. 74/12—13, n. 18, J. Horvat: Nauportus. Ljubljana 1990. 269, CatNr. 163, Fig. 32a.

¹⁶⁷ Liv. 21, 8, 10—12: *Phalarica erat Saguntinis missile telum hastili abiegno et cetera tereti praeterquam ad extremum unde ferrum exstabat; id, sicut in pilo, quadratum stappa circumligabant linebantque pice; ferrum autem tres longum habebat pedes ut cum armis transfigere corpus posset. sed id maxime, etiamsi haesisset in scuto nec penetrasset in corpus, pauorem faciebat quod, cum medium accensum mitteretur conceptumque ipso motu multo maiorem ignem ferret, arma omitti cogebat nudumque militem ad insequentes ictus praebebat*: Sandars: op. cit., 271—272.

¹⁶⁸ Dictionnaire des antiquités grecques et romaines III. Paris 1893. 41, PWRE VII (1912), 2502, 2508—2509, ThLL VI/3 (1936) 2551, Helbig: op. cit. 8. Steiner: op. cit., 6—10, Büttner: op. cit., 142—144, Alföldi: op. cit., 1—2, V. A. Maxfield: The military decorations of the Roman army. London 1981. 84—86, Y. Le Bohec: La haste pure. REL 6 (1998) 27—34.

¹⁶⁹ Cato Orat. V. frag. 2=Festus 201M.18: *maiores seorsum atque divorsum pretium paravere bonis atque strenuis, decurionatus, optionatus, hastas donaticas, aliosque honores*. Polybius Hist. VI, 39, 3: *μετὰ δὲ ταῦτα τῷ μὲν πρόσαντι πολέμιον γαῖσον δωρεῖται, τῷ δὲ καταβαλόντι καὶ σκυλευσαντι, τῷ μὲν πεζῷ φιάλην, τῷ δ' ἵππει φάλαρα, ἐξ ὀρχῆς δὲ γαῖσον μόνου*.

¹⁷⁰ Helbig: op. cit., 4—8, 13—15.

¹⁷¹ Steiner: op. cit., 10.

¹⁷² Alföldi: op. cit., 2, Maxfield: op. cit., 86.

míg Y. Le Bohec szerint a *sine ferro* meghatározás jelentése nem vasból, azaz bronzból készült.¹⁷³

A kérdés eldöntéséhez szükséges Helbig érvelését közelebbről megvizsgálunk. Hangsúlyos, hogy Helbig maga sem tagadta a polybiusi hely igazságát, mindössze annyit mondott, hogy a korábbi (Polybius előtti) időkre vonatkozóan kellett egy valóban hegy nélküli hastának lennie. Ezt az ősi állapotot maga Servius is hangsúlyozta: *nam hoc fuit praemium apud maiores eius*. Ehhez kapcsolódik még Cassius Dio egy, a Kr. e. 396. évre vonatkozó helye (Zon. VII 21) is, ahol a *hastae purae* görög fordítása *δόρατα ἀσίδηρα*. A Varróra visszamenő serviusi hely és Cassius Dio között egyes vélekedések ellenére semmiféle szövegösszefüggés nem mutatható ki.¹⁷⁴ A *ferrum* egyik alapjelentése a lándzsahegy (cf. Serv. Aen. 7, 664: *ingens contus cum ferro brevissimo*, Curt. 3, 2, 7: *aere aut ferro praefixae hastae*), ennek teljes megfelelője a görög ἀσίδηρος, vastól mentes, azaz nem vasból készült.¹⁷⁵ A serviusi hely *sine ferro* kifejezése aligha vonatkozhat másra, mint az utóbbira. A Helbig érvelésére vonatkozó kritikából annyi megalapozott, hogy ezen ősi *hastae purae* képi ábrázolását nem ismerjük, a Helbig által idézett éremképeken inkább sceptrumok láthatók.¹⁷⁶ Az is kétségtelen, hogy *hasta pura*-kat csak ábrázolásokról ismerünk (de ez eddig a későbbiekre is állt).¹⁷⁷ Nem segíti a kérdés eldöntését a *hasta pura* szó szerinti görög fordítása sem: δόρυ καθαρόν (AÉp 1897, 115, 123, CIL III 6984 = 13648), mivel a καθαρός jelentése teljesen megegyezik a *purus*-éval.¹⁷⁸ Vergilius *Aeneis*-ének idézett sorát (6, 760) már korábban tárgyaltuk, az kétségtelenül a *hasta*-ra, mint királyi jelvényre vonatkozik. Az indokot, ami miatt Vergilius a *purus* jelzöt használhatta, Servius már nem látta jól a Kr. u. 4. század 2. felében, ezért használhatta fel Varrónak a katonai kitüntetésre adott meghatározását. Mind a királyi jelvényként használt hasta (cf. Ioan. Lyd. De mag. I 8: *ἀκροξίφιδας μὲν οὐκ ἔχοντα*), mind a katonai kitüntetésként kezdetben adományozott *hasta pura* megegyezett a forrásainkból ismert, a tűzben megedzett *hastae praeustae*-val, amely a Fetiales lándzsái között (még Marcus Aurelius idejében) is feltűnik (Liv. I 32, 12, Dio Cass. 71, 33, 3).¹⁷⁹ Ezt a típust maga Servius is jól ismerte.¹⁸⁰ A *hasta praeusta*, amely a germánoknál még később is használatban volt (Tac. Ann. II, 14, 3), viszonylag gyakran kerül elő arany-, és ezüstkori írónál ősi állapotok leírásakor (e. g. Prop. V 1, 27: *miscabant usta praelia nuda sude*, Stat. Theb. IV, 64: *robora flammis indurata*, Curt. 3, 2, 16: *hastis*

¹⁷³ Le Bohec: op. cit., 32—34. A. Büttner kevésbé meggyőző érvelése szerint a polybiusi hely nem a *hasta pura*-ra, hanem a corniculumra vonatkozik: Büttner: op. cit., 177—180.

¹⁷⁴ Steiner: op. cit., 9, Anm. 1.

¹⁷⁵ ThLL VI/1 (1912—1926) 576—586, 583—584, VI/3 (1936) 2552.

¹⁷⁶ Alföldi: op. cit., 1.

¹⁷⁷ Maxfield: op. cit., 54.

¹⁷⁸ H. G. Liddel—R. Scott: A Greek—English lexicon. Oxford 1968. 850—851.

¹⁷⁹ Helbig: op. cit., 14—15, 28—29.

¹⁸⁰ Serv. Aen. 11, 553: *aut re vera 'cocto robore': hastae enim igni plerumque durari consuerunt, ut facilius corticem demittant.*

igne duratis). Ezt adhatták át kitüntetésként a római köztársaság kezdetén is, hiszen Polybius adata alapján már igen korán, ha nem a legkorábban,¹⁸¹ a katonai kitüntetések közé került a hasta (VI 39, 3: ἐξ ἀρχῆς δὲ γαίσιον μόνον).

Annyi azonban kétségtelen, hogy a *hasta pura* eredeti jelentésétől eltérően már a köztársaság kor végén fémheggyel ellátott hasta volt. Ezt érem- és sírkőábrázolások is egybehangzóan bizonyítják. A M. Arrius Secundus Kr. e. 44/43-ban vert aureusain és denariusain¹⁸² megjelenő *hasta pura*-nak már kétségkívül külön hegye van, ami *hasta praeusta* esetén nem volna észlelhető.¹⁸³ A *hasta pura* (és más *dona militaria*) legjobb biztos ábrázolása a Domitianus—Traianus alatt tisztségeket viselő Sex. Vibius Gallus, praefectus castrorum egyik amastrisi feliratán maradt ránk (CIL III 6984 = 13648 = 14187³ = IGRR III 1432, 14187⁴⁻⁵ = IGRR III 1433, IGRR III 1434), ahol az öt hasta ábrázolása felett latinul is felírták a nevét.¹⁸⁴ Ugyancsak nyéllel ellátott két hasta jelenik meg C. Purtilius Atinas, primipilus forlíi Kr. u. I. század első felére (de Claudius előtti) keltezhető síremlékén (CIL XI 624).¹⁸⁵ Különleges a két *hasta* késő köztársaság kori ábrázolása C. Vibius Macer Villa Vallengunga-i síremlékén, ahol helyhiány (?) miatt a többi *dona militaria* mellett csak a két hasta hegye látható nyél nélkül (AÉp 1891, 15).¹⁸⁶ A *hasta pura* adományozása a claudiusi reform után vált véglegesen szabályozottá és lett a lovagrend karakterisztikus kitüntetése.¹⁸⁷ Korábban az eredeti szabály szerint bárki megkaphatta (Polyb. 6, 39, 3), a principatus elején kivételesen adhatták közkatonáknak (Tac. Ann. 3, 21, 8) és libertusoknak (Suet. Claud. 28, 1) is.¹⁸⁸ Az általános szabály szerint egy hasta járt (kivételesen idősebb centurióknak is) *primipili*-nek a lovagrendbe való kerüléssel, lovagi tribunosoknak és *praefectus cohortis*-oknak, kettő *praefectus alae*-nek, senatori tribunosoknak, *legati legionis*-nak a praetorság előtt, három praetori legatusoknak, négy consuli legatusoknak és a *praefectus praetorio*-knak.¹⁸⁹ A *hasta* 217 után eltűnnek feliratos forrásainkból,¹⁹⁰ későbbi említései a Historia Augusta meglehetősen kétes adatain alapulnak (SHA Prob. 5, 1—3, Aurel. 13, 2—4 — 10 *hasta pura*-val kitüntetve!).¹⁹¹

A *hasta pura* tanulmányozása még egy szempontból jelentős a számunkra. Forrásainkból kiderült, hogy a hasta (hegye) készülhetett ezüstből és aranyból is. C.

¹⁸¹ Büttner: op. cit., 142.

¹⁸² BMCRR I (1910) 568, Nr. 4209—4210.

¹⁸³ Alföldi: op. cit., 1, Büttner: op. cit., 143, Maxfield: op. cit., 85, Le Bohec: op. cit., 28, 30.

¹⁸⁴ Steiner: op. cit., 8, Fig. 23, Büttner: op. cit., 143, Maxfield: op. cit., 85, Le Bohec: op. cit., 28, J. Fitz: Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit I. Budapest 1993. 334—335, Nr. 240.

¹⁸⁵ Steiner: op. cit., 8, Fig. 4, 143, Maxfield: op. cit., 85—86, Le Bohec: op. cit., 31—32.

¹⁸⁶ Büttner: op. cit., 143, Maxfield: op. cit., 69, 86, 208, Fig. 5, 8, Le Bohec: op. cit., 31.

¹⁸⁷ A. von Domaszewski: Die Rangordnung des römischen Heeres. Einführung, Berichtigung und Nachträge von B. Dobson. Köln—Graz 1967². 117, 137.

¹⁸⁸ Domaszewski: op. cit., 139, Anm. 1, 3, Büttner: op. cit., 143, Anm. 93.

¹⁸⁹ Domaszewski: op. cit., 110, 117, 137—139, 184, Maxfield: op. cit., 146—148, 199, 203, 206—208, 245—246, PWRE X. Suppl. (1965) 164.

¹⁹⁰ Y. Le Bohec: La troisième légion Auguste. Paris 1981. 68.

¹⁹¹ Maxfield: op. cit., 250—251.

Didius Saturninus primipilus saturniai felirata szerint (CIL XI 7264 = ILS 9194) *corona aurea civica* mellett (*h*)*asta pura argentea*-val lett kitüntetve. Saturninus a hasta purát primipilatus révén a lovagrendbe való kerülésével kaphatta 217 után.¹⁹² Josephus Flavius egy adata (VII, 1, 3, 14) szerint Titus Jeruzsálem ostroma után egyebek között δόρατα μικρὰ χρυσᾶ adományozott.¹⁹³ Hozzá hasonlóan egy töredékes Polybius-hely is arany hastákat (Suid. I p. 169 = Polyb. II. p. 158. frag. 47: τοὺς δὲ ἐτίμησε χρυσοῖς ὑφάσμασι καὶ λόγχαις) említ.¹⁹⁴ Utóbbi esetekben is ugyanazt kell feltételeznünk, mint a lovagi és imperatori *hastae* esetében (ld. feljebb), a hasta anyagát jelen esetben is az adott ordo-hoz tartozás adhatta meg, a *hasta argentea* esetében a lovagrendhez való kapcsolódás teljesen természetes. A Josephusnál említett aranyból készített dárdák azonban azok számára lettek kiosztva ὅσοι τι λαμπρὸν ἦσαν ἐν τῷ πολέμῳ κτωρθωκότες. A dona militaria esetében már sikerült kimutatni ezt a megkülönböztetést: arany phalera imperatornak, másnak ezüstből, aranygyűrű az előkelebb rendeknek, vasgyűrű az egyszerű polgároknak.¹⁹⁵ Az ezüstből és az aranyból készültek mellett természetesen a vasból és bronzból készült hegyek lehettek az általánosak, leginkább ezektől különböztethette meg Saturninus felirata a (*h*)*asta pura argentea*-t.

Ahogy már említettem, ilyen katonai kitüntetés eredeti példányát eddig még nem sikerült azonosítani. Ezzel ellentétben több olyan vas lándzsahegyet ismerünk, amelynek szélét bronz-borítással látták el. Az egyik a Regensburg-Kumpfmühl-i auxiliaris táborból,¹⁹⁶ míg a második az albertfalvai *auxiliaris vicus*-ban került elő.¹⁹⁷ Mindkettő esetében közös a forma, az „élvédő” miatt a használhatatlanság, megközelítőleg a méretük (13–19 cm), illetve a hegynél megfigyelhető karikák. A regensburgi darab esetében a funkcióját illetően két eshetőség merült fel: *hasta pura* vagy katonai *signa* (esetleg *vexillum*: cf. Veget. I, 20, Ioann. Lyd. De Mag. I, 46: cf. CIL VII 507) hegye. Utóbbiak esetében számos esetben kimutatható a lándzsahegyben való végződés, sőt Pintaius bonni sírkövén (CIL XIII 8098 = ILS 2580) még a beneficiarius-jelvényekre jellemző szemek (ld. feljebb) is megfigyelhetők.¹⁹⁸ A típus

¹⁹² Helbig: op. cit., 39, Domaszewski: op. cit., 118, Maxfield: op. cit., 199–200, Le Bohec: op. cit., 29–30.

¹⁹³ Maxfield: op. cit., 86, Le Bohec: op. cit., 30. A kicsinyített lándzsa nem jelentheti a *hastae purae* beneficiarius jelvényekhez hasonló miniatürizálását, ilyen darabokat ugyanis nem ismerünk, az ábrázolások sem támogatják ezt a lehetőséget, legfeljebb a hasták méretének bizonyos csökkentését teszik lehetővé.

¹⁹⁴ Helbig: op. cit., 39, Anm. 2. Kérdés, hogy a jelző a hastára is vonatkozik-e.

¹⁹⁵ Alföldi: op. cit., 2, id.: Der frühromische Reiteradel. Baden-Baden 1952. 17–, 26–, 73–.

¹⁹⁶ K. Dietz—U. Osterhaus—S. Rickhoff-Pauli—K. Spindler: Regensburg zur Römerzeit. Regensburg 1979. 301, Abb. 82, A. Faber: Das römische Auxiliarkastell und der vicus von Regensburg-Kumpfmühl. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 49. München 1993. 145, 309, Nr. 4, Abb. 29/4.

¹⁹⁷ K. Szirmai: A new find from the military vicus of Budapest-Albertfalva. In: Roman Frontier Studies XII/1997. Zaláu 1999. 691–697, ead.: Jelvény (signum) Albertfalváról. ArchÉrt 123–124 (1996–1997) 161–167.

¹⁹⁸ A. von Domaszewski: Die Fahnen im römischen Heere. Wien 1885, 35, 37, 42–44, 50, 60–63, 73 Alföldi: op. cit., 12–13.

harmadik darabja a günzburgi temető szélén egy gödör (korábbi patakmeder?) sírmelléklet anyaggal teli beltöltésében talált 50,1 cm hosszú példány.¹⁹⁹ Az ott talált többi lelet alapján a 2. sz. elejére keltezhető a darab. Egy töredékes darabot ismerünk még a gyalui auxiliaris táborból,²⁰⁰ valamint két kisebb töredéket a gerulatai castellumból.²⁰¹ Közülük az albertfalvai darab lelőhelye karakterisztikus, ugyanis az *auxiliaris vicus* egyik Flavius-kori lakógödörnek feltöltésében került elő. Köpűjében famaradványokat találtak, ami tényleges használatát bizonyítja. Mellette más, hozzá tartozó lelet (e. g. phalera vagy vexillumokra jellemző keresztvas — cf. zugmanteli BF-jelvény²⁰²), ami arra utalna, hogy katona signához tartozna, nem került elő. Mindezek miatt alighanem jogos az a felvetés, hogy jelen darabok egyszerűbb *hastae purae*-hoz is tartozhatnak.²⁰³

4. A hasta késő római használata

Nem kizárt, hogy a Notitia Dignitumban a *praefectus urbi* hatalmi jelvényei között is feltűnik a hasta.²⁰⁴ Egyes középkori kódexek (oxfordi és párizsi) talán egy hivatali szolga kezében vitt hastát módosítottak át a praefectus hivatali kocsija előtt egy kocsihajtó botjává, míg a müncheni kézirat nem ábrázolta sem a botot, sem a hastát.

A dominatus hatalmi jelvényei között elsőként Procopius trónralépésre kapcsán jelenik meg a hasta Ammianusnál (26, 6, 15), aki császárrá való kikiáltásakor *hastatus ... purpureum ... pannulum laeva gestabat*. Később (az 5. századtól) ez a szokás általánossá lett, és a bizánci uralkodók császárrá való kikiáltásakor gyakorlatiá vált, hogy a torques és a diadema feltétele után került sor a pajzs és a lándzsa átadására (gyakran a patriarcha kezéből).²⁰⁵ Ez történt I. Leo és I. Iustinus trónra-

¹⁹⁹ W. Csysz: Eine Rituallanze aus dem römischen Friedhof von Günzburg. Archäologisches Jahrbuch Bayern 1988. 113—116. A szerző által felvetett rituális használatra semmilyen bizonyíték sincs.

²⁰⁰ D. Isaac: Die Kohorten- und Alenkastelle Giläu. Zalău 1997. 107, T. XXVI/11.

²⁰¹ V. Vársík—K. Kuzmová—J. Schmidtová: Archäologische Untersuchungen bei der Bautätigkeit in Rusovce. In: Gerulata I. Nitra 1996. 208, 219, Nr. 42—43, T. 4/42—43. Utóbbiak és a gyalui esetében is a kard vagy pugio-hüvelyként való azonosítás a típus jellegzetességei (keresztmetszet, bronz szegély) alapján kizárható.

²⁰² Ritterling: op. cit., 32, Anm. 3, Abb. 19.

²⁰³ Dictionnaire des antiquités grecques et romaines III. Paris 1893. 41, PWRE VII (1912), 2502, ThLL VI/3 (1936) 2551, Th. Mommsen: op. cit., 397, Marquardt, Röm. Staatsverwaltung II². 328. A *hasta pura* teljes ellentéte az ún. *censio hastaria*, amikor büntetésként elvették a hastát: Festus p. 54: *c. h. dicebatur, cum militii multae nomine ob delictum indicebatur, quod hastas daret*.

²⁰⁴ Alföldi: op. cit., 5—6, P. L. Berger: The insignia of the Notitia Dignitatum. New York—London 1981.

²⁰⁵ Reallexikon zur byzantinischen Kunst III. Stuttgart 1978. 416—417, W. Ensslin: Zur Torqueskrönung und Schilderhebung bei der Kaiserwahl. Klio 35 (1942) 272—, 293—298, J. Deér: Byzanz und die Herrschaftszeichen des Abendlandes. BZ 50 (1957) 405—436, 427—430, A. Alföldi: Die monarchische Repräsentation im römischen Kaiserreich. Darmstadt 1970. 175, 185.

lépésekor is (Const. De caerim. I, 91; 95). A dárdákat a többi insignia között őrizték és onnan hozák elő a spatharii (De caerim. I 4). Lándzsában a kezével ábrázolja a császárt a 6. századi Barberini-diptychon²⁰⁶ és a troyes-i ládikafedél,²⁰⁷ a berlini elefántcsont jogaron VI. Leo lándzsát tart a kezében,²⁰⁸ miközben Mária koronázza, míg II. Basileiosnak egy angyal nyújtja át a lándzsát (Bibl. Marc. Cod. Gr. 17). A diadalmenetekenél használt lándzsa jelvény jellegét erősítette aranyból való készülsége és gyöngyökkel való feldíszítése is (De caerim. App. Ad. Lib. I 500_{11–12}: *ἐν τῇ χειρὶ ἔλαβε λόγχην χρυσᾶν διὰ μαργαριτῶν ἡμφιεσμένην*, 505₁₆: *ἔλαβεν δὲ καὶ τῇ χειρὶ λόγχην χρυσᾶν μικρὸν*). Ezenkívül még létezett a prótosrator által hordott βασιλικὸν δόρυ (De caerim. II 19), amely felül flammulonnal és kereszttel volt ellátva.²⁰⁹ Corippus a 6. századi császári gárdával kapcsolatban említ *pila aurea*-t (Iust. 3, 240–241) II. Iustinus udvarában, amikor az avar követek fogadására került sor 565-ben: *pilaque suscipiunt alto splendentia ferro aurea et auratos conos cristasque rubentes*.²¹⁰

Nem kizárt, hogy a lándzsának mint hatalmi jelvénynek Nyugaton (és így Magyarországon²¹¹) való megjelenésében (Wotan lándzsája mellett) a bizánci hatás is közrejátszhatott.²¹² Mint hatalmi jelvény már a frankoknál (Geg. Tur. Hist. Franc. VII 33) és a langobardoknál (Paul Diac. Hist. Lang. VI 55) is megjelent. A birodalmi szent lándzsa meghatározása (Bon. Ad. Amicum IV — MGH Lib. de lite I p. 581) — *lancea — insigne imperii*,²¹³ a magyar koronázási lándzsáé pedig *insigne regis* (Ann. Leod. ad an. 1044 — cf. DHA I 195, Nr. 68: *insignia regni* között említve) — volt. Ezek a definíciók visszavisznek minket kiindulópontunkhoz, a már idézett római meghatározások ugyanis kísértetiesen hasonlóak: *hasta — summa imperii, signum praecipuum, signum iusti domini*. Mindezek alapján a lándzsa a római királykortól a középkor végéig fontos hatalmi jelvény volt, szerepe szinte mindenhol kimutatható.

²⁰⁶ W. F. Völbach: Elfenbeinarbeuten der Spätantike und des frühen Mittelalters. Mainz 1976³. Nr. 48.

²⁰⁷ A. Goldschmidt—K. Weitzmann: Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen I. Berlin 1930. Nr. 112.

²⁰⁸ Ibid. II. Berlin 1934. Nr. 88.

²⁰⁹ Deér: op. cit., 429—430.

²¹⁰ Szádeczky-Kardoss S.: Az avar történelem bizánci forrásai. Szeged 1992. 28—30, *Alföldi*: op. cit., 177, Anm. 5.

²¹¹ Kovács L.: Die Budapester Wikingerlanze (Geschichtsabriß der ungarischen Krönungslanze). Acta ArchHung 22 (1970) 323—339, *Tóth E.*: István és Gizella miseruhája. Századok 131 (1997) 25—27. A *lancea regis* típusú veretekhez: *L. Huszár*: Münzkatalog Ungarns von 1000 bis heute. Budapest 1979. Nr. 2, *Gedai I.*: István király denára. NK 70—71 (1971—1972) 23—32, id.: XI. századi kincslet Nagy-harsányból. JPM 17—18 (1972—1973) 85—90, id.: A magyar pénzverés kezdetei. Budapest 1986, *Kovács L.*: Adatok a LANCEA REGIS köriratú pénz értékeléséhez. Alba Regia 14 (1975) 257—274, id.: Über den Schatz von Nagy-harsány und den Lanzen-Denar Stephans I. Acta ArchHung 46 (1994) 363—380, id.: A *lancea regis* a király kezében. CommArchHung 1996 165—180, *Gerics J.—Ladányi E.*: A birodalmi szent lándzsa és Szent István lándzsája. In: Unger Mátyás emlékkönyv. Budapest 1991. 7—14, *Bóna I.*: A magyarok és Európa a 9—10. században. Budapest 2000. 82—87.

²¹² P. E. Schramm: Herrschaftszeichen und Staatsymbolik. Beiträge zu ihrer Geschichte vom dritten bis zum sechzehnten Jahrhundert I—III. Schriften der Monumenta Germaniae Historica. Stuttgart 1955. 492—537.

²¹³ Schramm: op. cit., 505, 516.

SUMMARY

In this paper the author examined the question of the Roman weapon, hasta concerning its symbolic religious, juridical use. The question was earlier studied by A. Alföldi. The author follows Alföldi's convincing hypothesis and completed it with several new antique sources. The hasta was used as a spear ensign from the very beginnings of Rome to the late Antiquity and it could influence also its medieval use (cf. the Saint Imperial Lance). The author separately studied the so-called beneficarius-lances, their (Hispanian) origin and its use as spear ensigns.

Keywords: Roman history, ensigns

KOVÁCS PÉTER—PROHÁSZKA PÉTER

ÚJ RÓMAI FELIRATOS KŐEMLÉKEK A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ADATTÁRÁBÓL¹

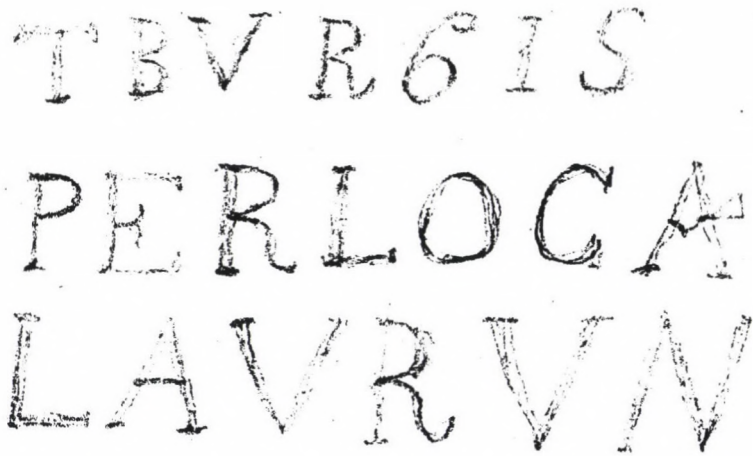
Az MNM Adattárában számos olyan kőemlékre van utalás, rendszerint még a 19. századból, amelyek a nagy corpusokból (CIL, RIU) kimaradtak, máig közöletlenek, ráadásul azóta elvesztek. Jelen munkában a szerzők négy új feliratot adnak közre Bölcskéről, Madocsáról, Visegrádról, illetve Veszprém megye területéről. Ezek közül a bölcseki a legjelentősebb, amely töredék a Commodus kori burgus és praesidium építésifeliratok sorozatának 17. darabja, ezek közül is a legdélebbi lelőhelyű. Minden valószínűség szerint a bölcseki késő római hídfőállással hozható kapcsolatba.

Kulcsszavak: Pannonia, epigráfia

A magyarországi múzeumokban a tárgyi emléanyag mellett fontos adatokat — már elpusztult régészeti emlékekre vonatkozó leírásokat — találhatunk az intézmények adattáraiban, melyekben a hivatalos iratokat, a levelezéseket és a leletbejelentéseket őrzik. Ezek sorából is kiemelkedik a Kárpát-medence legjelentősebb múzeumának a Magyar Nemzeti Múzeumnak az adattára, amibe a Kárpát-medence egész területéről érkeztek leletbejelentések az első világháború előtt. Itt számos olyan régészeti emlékről olvashatunk, melyek nem kerültek sem akkor, sem később közlésre és azóta jórészt elvesztek, megsemmisültek. A találók vagy a tulajdonosok leveleikben általában a leletek értéke és meghatározása után érdeklődnek a múzeum szakembereitől, melyekhez a tárgyak alapos leírását sőt többször rajzát is csatolták. Mint ez az alább ismertetésre kerülő négy feliratos római kőemlék esetében történt, melyek mivel nem kerültek a múzeumi gyűjteményekbe, így a CIL és a RIU magyarországi munkálatai során kimaradtak a kötetekből és mára elvesztek. A levelekben található rajzuk, illetve leírásuk alapján ezen kőemlékeknek első közzétételére itt kerül sor.

1. Építési tábla töredéke (*1. kép*). Lh: Bölcse, Kővári-szőlő (Tolna megye). Az Árpád-kori templom falai közül, másodlagos (inkább harmadlagos) felhasználásban. Anyaga: mészkő.

¹ Az itt ismertetésre kerülő feliratokat a 2002 őszén a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Adattárában végzett kutatásom során találtam és feldolgozásukat Kovács Péterrel közösen végeztük el. Itt szeretnénk megköszönni dr. Halmai Anikó segítségét, melyet az anyaggyűjtés során nyújtott.

1. kép

Mészáros István bölcseki lakos 1907 őszén értesítette a Magyar Nemzeti Múzeumot egy háromsoros föliratos mészkő táblatöredékről, mely a Kővári-szőlőben lévő régi templommaradványból került elő. A levélhez egy rajzot is mellékelte a feliratról (1. kép), melyet a Nemzeti Múzeum válaszelevelében öt koronáért meg akart vásárolni.² Ez az üzlet azonban nem jött létre, amiről egy 18 évvel későbbi levélből értesülünk, melyet a Múzeum a bölcseki jegyzőnek küldött.³ Ebben a következő olvasható: „Mészáros István bölcseki lakostól arról értesültünk, hogy Jankus Mihály ottani földjén egy római feliratos követ találtak még a háború előtt, mely most az udvarában van.” E követ szerette volna a Régiségtár megszerezni, azonban a jegyző válasza lesújtó volt: „Jankus Mihály a földjén még a háború előtt tényleg talált egy feliratos követ, mely a háború alatt az udvarában az esőzéstől szétmállott s már roncsai sincsenek meg.”⁴

Felirata teljes bizonyossággal a következő volt, kérdéses egyedül a Britannicus jelző léte vagy nemléte, illetve a tribunica potestas száma (VI vagy X) lehet:

[Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) Aur(elius) [[Commodus]] Antoninus Aug(ustus) Pius Sarm(aticus) Germ(anicus) pont(ifex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) VI imp(erator) IIII co(n)sul IIII p(ater) p(atriciae) ripam omne]m burgis | [a solo extractis item praesidiis] per loca | [opportuna ad clandestinos] latrun|[culorum transitus oppositis munivit per [[L(ucium) Cornelium Felicem Plotianum leg(atum) pr(o) pr(aetore)]]].

² MNM Adattár 695/1907.

³ MNM Adattár 203/1925.

⁴ MNM Adattár 203/1925.

A megmaradt három sor alapján a felirattöredék kétségkívül a Commodus-kori őrtornyépítési táblák sorozatának 16. darabja.⁵ Az eddigiek lelőhelyei Intercisa (RIU 1127—1137, S 167? — késő római temető, Szalksziget), Százhalombatta (RIU 1426), Aquincum (BudRég 8 (1904) 172, Nr. 10 — Victoria-téglagyár), Rákospalota (RIU S 250 — középkori templom). A feliratok döntő többsége 184—185-re keltezhető. A felirat egészének, egyes kifejezéseinek értelméről, keltezéséről folytatott vita során mára több is bizonyossá vált:

a) Alföldi András alapvető tanulmánya óta teljesen bizonyosak lehetünk a *latrunculus* szó értelmében. Nincs szó csempészekről, holmi provinciabeli útonállókról, a *latrunculus* szó csak az alföldi származatokra vonatkozhat, az építések pedig bizonyosan a tartomány határvédelmi rendszerének részei voltak. Az talán nem lett kellő módon hangsúlyozva, hogy az építkezésekre bizonyosan csak egy békés periódusban, leginkább a Marcus és Commodus alatti háborúkat követő békekötés után, az újabb származata háború előtt kerülhetett sor, mivel a túlparti barbárokat nem a szabályosan megindított háborúk (*bellum iustum ac pium*) folyamán szokásos *hostis* névvel, hanem a többikere vonatkozó *latrunculus* szóval illették (Ulp., Dig. 49, 15, 24: *Ulpianus libro primo institutionum. Hostes sunt, quibus bellum publice populus Romanus decreuit uel ipsi populo Romano: ceteri latrunculi uel praedones appellantur*). A *latrunculus* ugyanezen értelmű használata más katonai építési feliraton is megfigyelhető (CIL III 12483 = ILS 724, 12376?). Ha egy tényleges háborús időszakban lettek volna az építkezések, akkor az ellenségnek kijárt volna a *hostis* megjelölés, ahogy az időben (markomann háborúk alatti) és térben igen közeli AÉp 1976, 561 sarmizegethusai építési feliraton is a *porticus cum cubiculis a vi hostium exusti* kifejezés szerepel⁶ (cf. a tetrarchia-kori al-dunai építési feliratok *post debellatas hostium gentes* kifejezését: ld. lejjebb e) pont alatt).

b) Ahogy már említettük, a feliratokon megnevezett *burgi* és *praesidia* nem lehettek hasonlóak a Commodus afrikai építéseiről ismert útmenti *burgus*-okhoz, *turris*-okhoz hasonlóak, amelyeket bizonyosan utak mentén építettek újonnan vagy állítottak helyre (CIL VIII 2498, 22629 = ILS 5849, 396: *burgum Commodianum speculatorium inter duas vias ad salutem commantium nova tutela constitui iussit, burgis novis provincia munita (milaria conlapsa vetustate restituit), securitati provincialium*

⁵ A. Alföldi: Epigraphica IV. ArchÉrt (1941) 30—37; Budapest története I. Budapest 1942. 749; Intercisa II. (Dunapentele) Geschichte der Stadt in der Römerzeit. ArchHung 36. Budapest 1957. 226—227, 208—209; J. Fitz: Maßnahmen zur militärischen Sicherheit von Pannonia Inferior unter Commodus. Klio 39 (1961) 199—204; id.: A military history of Pannonia from the Marcomann wars to the death of Alexander Severus. ActaArchHung 14 (1962) 76—77, 83—87; id.: Les Syriens à Intercisa. Coll. Latomus. CXXII. Bruxelles 1972. 67—68; S. Soproni: Zu den Burgusbau-Inschriften von Commodus. In: Festschrift für Jenő Fitz. Székesfehérvár 1996. 91—94 = Mitteilungen des Museumvereins Lauriacum 1993. 10—15; Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest 1990. 103; J. Fitz: Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit II. Budapest 1993. 533—536, Nr. 320.

⁶ N. Gudea: Dacia Porolissensis und die Markomannenkriege. In: Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen. Brno 1999. 373.

suorum consulens).⁷ Ezekkel szemben jelen objektumok csak a tartomány határvédelmi rendszeréhez tartozó objektumokból ismertek (ha nem későbbi a lelőhely), valamint a felirat szövege is meghatározza építési helyüket, legalábbis a *praesidia* esetében: *per loca opportuna ad clandestinos latrunculorum transitus*: utóbbi alapján bizonyosan csak a folyó túlsparti barbárokról és a megállításukra az átkelőhelyeknél elhelyezett objektumokról lehet csak szó. Minden valószínűség szerint a kitétel a *burgus*-okra is vonatkozik, még ha szemantikailag csak a *praesidia* esetében biztos is.

c) A feliratok keltezésére vonatkozóan összegzően a következőket állapíthatjuk meg: Az építkezésekre a (nyilvánvalóan hibás) császártitulatura alapján azután kerülhetett sor, miután Commodus 6. alkalommal viselte a *tribuncia potestas*-t (181), négyszeres *imperator* volt (180), megkapta a Sarmaticus és Germanicus jelzőket (172, 175), illetve a haza atyja—*pater patriae* lett (177) és viselte a *pius* jelzőt is (legkésőbb 183 január 3-ától).⁸ Ezzel szemben a feliraton még nem viseli 185-től felvett Felix (talán éppen Perennis bukása után vette fel), és a legtöbb felirat nem említi 184 második felében felvett Britannicus jelzőjét sem.⁹ A százhalombattai felirat alapján, ahol a többivel ellentétben a *X trib. pot.* lett feltüntetve, az építkezéseket 185-re, legfeljebb 184—185-re keltezik.¹⁰ Plotianus 183—185 közé keltezhető helytartósága alapján azonban jóval valószínűbbnek tűnik a számomra, és nincs ez ellen egyetlen érv sem, sőt a titulatura is azt támogatja, hogy utóbbinak már 183-ban meg kellett kezdődnie. Fitz J. igen helyesen a feliratok három csoportját különítette el:¹¹ 1. legkorábbiak: nincs Britannicus jelző. 2. Britannicus jelzőt utólagosan rávésték a felirat szegélyére (RIU 1135, S 250), vagy az előtte álló max(imus) jelzőt faragták át (RIU 1136—1137). 3. legkésőbbi: az eredeti szövegben is szerepel a jelző (csak Matrica: RIU 1426). Nem véletlenül az utóbbi tartható a legkésőbbinek, a *trib. pot. X* alapján 185-re keltezhető.¹² Figyelemreméltó, hogy a többivel ellentétben a feliratot durva és hevenyészett volta miatt szinte bizonyosan a helyszínen faragták ki. A tervek szerint — erre utal a szövegben szereplő *ripa omnis* — az egész tartomány határát végig megerősítették volna, ennek megszakadására nem Plotianus kegyvesztettsége, hanem sokkal inkább az újabb szarmata háború miatt kerülhetett sor. Az építési táblák kőfaragóműhelyükben való maradásukról szóló elmélet¹³ aligha bizonyít-

⁷ O. Hekster: Commodus. An emperor at the crossroads. Dutch monography on ancient history and archaeology 23. Amsterdam 2002; J. Lander: Roman stone fortifications. BAR IS 206. Oxford 1984. 92—105; Fitz: op. cit., 205—206; Fitz: op. cit., 83.

⁸ Utóbbi tehát nem lehet a 183-ra való keltezés ellenérve. E. Ritterling: Pannonia Inferior helytartói (legati pro praetore) Traianustól kezdve — Die Legati pro praetore von Pannonia Inferior seit Trajan. ArchÉrt 41 (1927) 74—76, 291—293.

⁹ D. Kienast: Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischer Kaiserchronologie. Darmstadt 1996². 147—151.

¹⁰ Ritterling: op. cit., 74—76; Intercisa II. (Dunapentele) Geschichte der Stadt in der Römerzeit. ArchHung 36. Budapest 1957. 208—209; Fitz: op. cit., 203—204.

¹¹ Fitz: op. cit., 203—204.

¹² A RIU *trib. pot. V[II]* olvasatával szemben a CIL III 3385-é a helyes: *trib. pot. X*.

¹³ Mócsy: op. cit. 197.

ható, ezt a másodlagos bevésések (Britt. jelző), majd Plotianus, később Commodus nevének kitörlése 185, illetve 192 után bizonyosan nem teszi lehetővé. Soproni S. igen helyesen mutatta ki, hogy a feliratok eredeti helyükről való eltávolítására legkorábban Commodus Septimius Severus általi rehabilitációja után (Kr. u. 195) kerülhetett sor.¹⁴

d) Jellegzetesek a feliratok már idézett előkerülési helyei, amely alapján a felirat *ripa omnis* kifejezése is kérdésessé vált. Figyelemreméltó, hogy jelen felirat az első, amely Intercisától délre kerül elő, ezért korábban jogosan merült fel az a lehetőség, hogy az építkezések csak az Aquincum-Intercisa szakaszra korlátozódtak.¹⁵ Az új felirat fényében felvethető az is, hogy ténylegesen szó szerint kell vennünk a szöveget, és valóban sor került a teljes határszakasz megerősítésére. Emellett azonban súlyos ellenérvként az is felmerül, hogy a feliratlelőhely nem másod-, hanem harmadlagos, azaz a bölcskei ellenerődéből került át a kő a középkori templomba, ahova viszont a 4. században Aquincumból vagy környékéről (Campona) szállították.¹⁶ Lehetőségként ez azonban az intercisai darabokra is áll, azaz nem kizárt, az építkezés csak Aquincum környékén indult meg.¹⁷ A hasonló pelta alakú díszítés a rákospalotai és a RIU 1135 intercisai tábla szélein ezt lehetővé és valószínűvé is teszi. Egyedüli darab lehet a matricai táborban talált példány,¹⁸ mivel Százhalombatta környékéről nem ismert Aquincumból elhurcolt felirat (RIU 1423—1439), a késő római erődfalat csak helybeli köemlékekkel erősítették meg,¹⁹ ezért eredeti helye mindenképpen a közelben kellett, hogy legyen. A rákospalotai felirat sem az eredeti helyén került elő, nincs szó barbaricum építkezéséről ebben az időpontban,²⁰ a köemlék 1914-ben került elő másodlagos felhasználásban egy középkori épületből több másik faragott római köemlék társaságában (e. g. RIU S 253—255, 258).²¹ Mindezek és a matricai felirat legkésőbbi volta miatt jogosan merül fel lehetőségként, hogy a munkálatok, amelyek már 183-ban megkezdődtek Aquincumtól vagy inkább az északi tartományhatártól indultak ki és Matrica környékéig jutottak csak el. A késő római őrtorony építési feliratok alapján (Kr. u. 371—372: RIU 771, 804, S 133: Solva

¹⁴ Soproni: op. cit. 93.

¹⁵ Fitz: op. cit., 200, 203; Fitz: op. cit., 77, 83.

¹⁶ S. Soproni: Előzetes jelentés a bölcskei késő római ellenerőd kutatásáról — Vorläufige Bericht über die Erforschung der spätrömischen Gegenfestung von Bölcske. *CommArchHung* 1990 133—142; *Id.* *CIL III* 10481. *BudRég* 30 (1993) 177—183.

¹⁷ Alföldi: *Epigraphica IV*. *ArchÉrt* (1941) 36; Intercisa II. (Dunapentele) *Geschichte der Stadt in der Römerzeit*. *ArchHung* 36. Budapest 1957. 226—227.

¹⁸ Luczenbacher J.: A pogány magyar sírok körül tett felfedezések. *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője* 1847, 282—289, 287—88.

¹⁹ P. Kovács: *Matrica — Excavations in the Roman fort at Százhalombatta (1993—1997)*. *Studia Classica — Series Historica* 3. Budapest 2000. 98—104, Nr. 1—2.

²⁰ Nagy L.: Az eskü-téri római erőd, Pest város őse. Budapest 1946. 85—86.

²¹ B. Kuzsinszky: *Aquincum. Ausgrabungen und Funde*. Budapest 1934. 200, Nr. 372.

and Visegrád) bizonyosra vehetjük, hogy a munkálatok ekkor is szakaszonként haladtak éves bontásban É—D-i irányban, topográfiai sorrendben.²²

e) Talán a legfontosabb kérdések közé tartozik, hogy milyen objektumokkal is erősítették meg a tartomány védelmi rendszerét. Az őrtornyok-burgusok jelentése nem kétséges még akkor sem, ha ténylegesen még nem ismerjük a Commodus kori őrtornyokat, ahogyan a principatus koriak nagy részét sem.²³ A tartományhoz tartozó szakaszról mindössze az 5,8 × 5,8 m nagyságú csillaghegyi őrtornyot szokás erre az időszakra keltezni, minden mást újabban jogosan vontak kétségbe.²⁴

Sokkal bizonytalanabb a jelentése a másik erődítménytípusnak, a *praesidia*-nak. Alföldi A. óta a germaniaiakhoz hasonló kiserődökkel vagy nagyobb őrtornyokkal szokták kapcsolatba hozni őket.²⁵ Nemrégiben a Kr. u. 195-ös érdi *praesidium* felirata (RIU 1353) alapján magam is kísérletet tettem az utóbbi meghatározására.²⁶ Utóbbi felirat szövege szerint *vetustate collapsio mutato loco* építették fel. Utóbbi legvalószínűbb helye a lelőhelyhez (Szent Rókus-kápolna) közeli Érd-Ófalu feletti Kakukk-hegy lehetett,²⁷ a hely megváltoztatására pedig talán az omló löszfal miatt volt szükség. Ez alapján alighanem jogos Mócsy A. azon felvetése, hogy utóbbi *praesidium* kapcsolatban áll a Commodus koriakkal.²⁸ A *vetustate collapsum* kifejezés ezt nem zárja ki.²⁹ A *praesidium* szónak számos egyéb mellett katonai értelemben a következők a legfontosabb jelentései: 1. védelem, segítség; 2. helyőrség, csapattest; 3. mindenféle erősség általában; 4. őrhely; 5. katonai tábor; 6. katonai tábornál kisebb valamiféle erősség, amely a *castra* szóval való együttes használata miatt egymással nem azonosítható (e. g. Cic. Phil. 12, 24; Caecin. 83; Caes. Bell. Civ. 3, 62, 2; Tac. Agr. 20, 3; Ann. I, 56, 1).³⁰

²² S. Soproni: Die spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Budapest 1978. 53—55, 203; *Id.*: Die letzte Jahrzehnte des pannonischen Limes. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. Band 38. München 1985. 109—112; P. Gróf—D. Gróh: Spätrömischer Wachturm und Statuenfund von Visegrád-Lepence. FöldArch 47 (1998—1999) 103—116.

²³ *Vísy*: op. cit., 113—114.

²⁴ Nagy L.: A szír és kisázsiai vonatkozású emlékek a Duna középső folyása mentében. ArchÉrt 1939, 126; *Vísy*: op. cit., 54, 114.

²⁵ Alföldi: op. cit., 37; A. Mócsy: A százhalombatta-dunafüredi római tábor és település — Roman camp and settlement at Százhalombatta. ArchÉrt 82 (1955) 67; A. Mócsy: Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior. Budapest 1970. 48, 57; *Vísy*: op. cit., 114; Zs. *Vísy*: Wachtürme an der ripa Pannonica in Ungarn. ActaAntiqua 36 (1995) 257; P. Kovács: Building inscriptions of Septimius Severus from Pannonia. In: Atti del XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina. Roma 1999. 526—527.

²⁶ Kovács: op. cit., 526—527.

²⁷ *Ibid.*, 526; Magyarország régészeti topográfiája 7. A budai és szentendrei járás. Budapest 1986. 99, Nr. 9/21.

²⁸ Mócsy: op. cit., 67.

²⁹ *Ibid.*; E. Thomas—Chr. Witschel: Constructing reconstruction: claim and reality of Rome rebuilding inscriptions from the Latin west. Papers of the British School at Rome. 60 (1992) 135—177.

³⁰ ThLL XX/2, fasc. VI 883—892, 891—892; Ch. T. Lewis—Ch. Short, A Latin dictionary. Oxford 1879. 1429.

A *praesidium* számos esetben fordul elő építési feliratokon és papíruszokon, jó néhány ezek közül ugyanebből az időszakból (Marcus Aurelius és Sept. Severus uralkodása között) származik. Utóbbiak közül néhány bizonyosan a *castra* szó szinonimájaként szerepel a szövegben: 1. *apsentes: ... Kas(t)rae in praesidio* (Hunt pridianum = Fink 63 II 21).³¹ 2. *cum esset insegurum praesidium fortius aedificari iussit* (Kr. u. 84, Aegyptus, AÉp 1956, 57). 3. *praesidium Sufative per cohortem I ... factum* (Mauretania, Ain-Temouchent, Kr. u. 119—120, AÉp 1913, 157 = 1985, 984).³² 4. *qui praefectus a Moesia Inf(eriore) Montan(ensi) praesidio numerum in Asia perduxit* (Phrygia, 2. sz., AÉp 1927, 95). 5. *praesidium vetustate delapsum renovatum* (Kr. u. 174, Alexandria, CIL III 12048). 6. Az al-dunai *limes*-szakaszt a tetrarchia—korában az előkerült építési felirataik alapján több *praesidium*-mal is megerősítették, a feliratok szövege a pannoniaiakhoz hasonlóan itt is azonos: *post debellatas hostium gentes pro futurum in aeternum reipublicae praesidium constituerunt*: Zanes-Donje Butorke (299—300, AÉp 1978, 519), Sexaginta Prista (298—299, AÉp 1966, 357), Transmarisca (294—299, CIL III 6151), Durostorum (294—299, AÉp 1936, 10), Seimeni (292—304, IGLR 205), Halmyris (301/2—305, AÉp 1997, 1318).³³ Az al-dunai tartományok közül immáron már három területén kerültek elő a táblák: Dacia Ripensis (1 db), Moesia Secunda (3 db) és Scythia (2 db). A feliratok szövege, mérete igen hasonló (3,2—3,8 m), de mégsem bizonyosan egy építési kampány részei voltak, mivel a felállításuk ideje között nagy az időbeli különbség. Ha valamennyi töredékes felirat 299-re volna keltezhető, akkor tételezhetőek csak fel Ny—K-i irányú építkezések, mivel a halmyrisi a legkésőbbi (301/2—305) és legkeletebbi. Az talán még valószínűbb, hogy az építkezések tartományonként haladtak a folyó felső folyásától kezdődve, erre lehetőséget ad a zanesi felirat 299—300-ra való keltezhetősége is. Az igen nagy méretek és a lelőhelyeken tett ásatási megfigyelések alapján szinte minden esetben nagyobb katonai tábornak takar a *praesidium*: Sexaginta Prista, Transmarisca (200 × 240 × 200 × 300 m, régészeti kormeghatározással: 292—308/10 között), Durostorum, Halmyris (179 × 137 m).³⁴ Azon kell és lehet gondolkozni, miért állítottak azonos szövegű feliratokat több különböző tartományban is. Utóbbi nyilvánvalóan kapcsolatban kellett, hogy álljon a védelmi rendszer tetrachia kori átalakításával, és

³¹ R. O. Fink: Roman military records on papyrus. Cleveland 1971. 222—223.

³² J. Marcillet-Jaubert: BullArchAlg 7, 1977/79 (1985) 94—96, Nr. 10, fig. 10.

³³ T. Sarnowski: Die Anfänge der spätrömischen Militärorganisation des unteren Donaauraumes. In: Akten des 14. Internationalen Limeskongresses in Carnuntum. Wien 1990. 855—861; M. Zahariade: The tetrarchic building inscriptions and the lower Danubian limes. In: XI Congreso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina. Preatti. Roma 1997. 635—643; *id.*, The Halmyris tetrarchic inscription. ZPE 119 (1997) 228—236.

³⁴ R. Ivanov: The fortification system along the Lower Danube in Moesia Secunda. In: Roman Frontier Studies XVII/1997. Zaláu 1999. 510—512; M. Zahariade: An early and late Roman fort on the Lower Danube, Halmyris, Tulcea County, Romania. In: Roman Frontier Studies 15. Exeter 1989. 311—317; *id.*: The Roman frontier in Scythia Minor (1980—1995). In: Roman Frontier Studies XVII/1997. Zaláu 1999. 203—204; M. K. Phelps: Halmyris, a settlement and fort near the mouth of the Danube: interim report. JRA 15 (2002) 230—245, 236—237.

a feliratok több provinciában is azonos szövege miatt nyilvánvaló, hogy a praefectus praetorio kancelláriájában kellett, hogy készüljön.³⁵

A bizonyosan nem katonai tábor jelentésűek közül különösen fontosak azon feliratok, amelyekhez tartozó erődítmények is ismertek. 1. Si Aoun (Numidia, Kr. u. 198, ILAfr 9 = ILS 9177) 30 × 40 m kiterjedésű erősség építési felirata.³⁶ 2. Qasr El-Uweinid (Arabia, Kr. u. 201, S. Gregory—D. L. Kennedy: Sir Aurel Stein's limes report. The full text of M. A. Stein's unpublished limes report & his aerial and ground reconnaissances on Iraq and Transjordan in 1938—39 I—II. BAR IS 272. Oxford 1985. 281—285, 421—422): *castellum et s(uum) praesidium Severianum*. Utóbbi esetben a *praesidium* bizonyosan azonosítható a 65 × 44 m-es castellumon belüli, 9,5 × 9,5 m kiterjedésű toronnyal.³⁷ 3. Balgarski, Pančevo (Kr. u. 152, IBulg 211, AÉp 1927, 49, p. 404, s. n. 168): *praesidia, burgos et phruria ob tutelam provinciae fecit*. Antoninus Pius Thracia belső útjainak biztonságát megerősíteni szándékozó politikáját jól mutatják ezek az azonos szövegű feliratok.³⁸ Néhol még az adott útszakaszon (a város territoriumán: *per fines civitatis Serd(ic)ensium regione Dyptens(ium)*) megépített objektumok számát is feltüntették (*praesidia n(umero) IIII burgi(!) n(umero) XII phruri n(umero) CIX*). A megadott számokból csak az a következtetés vonható le, hogy az utóbbi útállomások közül a *praesidia* voltak a legnagyobb méretűek, mivel a számuk sokkal kevesebb (4 db) a 109 *phruri*-hoz képest.³⁹ A *praesidium* szót Keleten is útállomás-örhely értelemben használták (P. Yadin 11: *πραισίδιον* (Ein Gedi, Babatha archívum)), ahogy a rabbinikus irodalomban található előfordulásai is bizonyítják (tos. Ta'anit 4 7, 8, y. Ta'anit 4 69).⁴⁰ 4. Zanes (AÉp 1978, 519) — a *praesidium* a tábor közepén található 19 × 18,5 m kiterjedésű, talán 6. századi toronnyal nem azonosítható, bár a felirat az utóbbi romjai között került elő.⁴¹ Maga az erőd is azonban csak egy 46 × 45 m-es *quadriburgium* típusú kiserőd. Mindezek alapján jogosan fogadható el Alföldi A. azonosítása, hogy a pannoniai *praesidia* is hasonló, max. 40 × 40 m kiterjedésű kiserődök és nem nagyobb őrtornyok voltak, amelyeket eddig azonban még nem sikerült régészetileg beazonosítani.

f) Ugyancsak feltétlenül vizsgálendő kérdés, milyen történelmi kontextusban került sor Commodus pannoniai építkezéseire. Mint láthattuk, a határszakasz meg-

³⁵ Sarnowski: op. cit.

³⁶ P. Troussel: Recherches sur le limes Tripolitanus du Chott El-Djeird a la frontière Tuniso-Libyenne. Paris 1974. 118—120.

³⁷ J. Lander: Roman stone fortifications. BAR IS 206. Oxford 1984. 134—138; S. Gregory: Roman military architecture in the Eastern frontier II. Amsterdam 1997. 316—322, 317—318; D. Kennedy: The Roman army in Jordan. Amman 2000. 59—61.

³⁸ G. I. Kacarov: in: Raccolta di scritti in onore di Felice Ramorino. Milano 1927. 483—488, tav. 9; V. Beševliev: Epigrafski Prinosi. Sofia 1952. 33—36, Nr. 55, pl. 22/2; B. Isaac: The limits of the empire. The Roman army in the East. Oxford 1992. 180.

³⁹ Isaac: op. cit., 180; G. Mihajlov: Studi Urbinati 35 (1961) 42—56.

⁴⁰ Ibid., 174, n. 63, 175, n. 68—69.

⁴¹ A. Čermanović-Kuzmanović: ArchIug 16 (1979) 20—21 = Rimsko utvrdenje kod Kladova — Fortification romaine près de Kladovo. Starinar 28—29 (1977—1978) 127—134; Lander: op. cit., 185—186.

erősítése mindenképpen egy békés periódusra tehető, és az uralkodó határokat és a tartományok biztonságát megerősíteni szándékozó politikájába jól beilleszthető. A fenti feliratok alapján építési tevékenység mutatható a birodalom afrikai és európai provinciáiban is. Pannoniában Commodus uralkodása időszakára tehető a korábbi palánkperiódusú auxiliáris táborok nagy részének kőbe való átépítése.⁴² Utóbbi három intercisai építési felirat (RIU 1124—1126) erősít meg, amelyek az új csapatost, a *cohors milliaria Hemesenorum* táboron belüli építéseire vonatkoznak.⁴³ Jelen burgi és praesidia építésének legvalószínűbb ideje Commodus, forrásaink által többször is említett, szarmata háborúja előtt jöhetett csak el (Dio 72, 8, 1, SHA Comm. 6, 1; 13, 5—6).⁴⁴ Erre szinte bizonyosan utal az ellenfél latrunculusként való megjelölése. A helytartó Plotianus bukása minden valószínűséggel a Tigidius Perennis praefectus praetorio szarmata ellenes harcokat vezető fiáéval együtt következett be (Herod. 1, 9, 1, SHA Comm. 6, 1), nevének eltüntetésére a már bizonyosan álló épületeken található feliratokról ez után került sor.⁴⁵ A jelenség igen jól megfigyelhető Héródianosz művében, amikor éppen a Commodus alatti *bellum desertorum* esetében volt kénytelen az uralkodó bellumot indítani a katonaszökevény rablók ellen, akik így a hostis kategóriába kerültek át (Her. 1, 10, 1): ὡς μηκέτι ληστών ἀλλὰ πολέμιων ἔχειν ἀξίωμα.

2. Sírkő töredéke (2. kép). Lh: Madocsa (Tolna megye). Ványi József madocscsai tanító 1921 októberében értesítette a Magyar Nemzeti Múzeumot egy római feliratos kő előkerüléséről, kérve a felirat feloldását az intézmény munkatársaitól.⁴⁶ A levélhez igen kitűnő rajzot mellékel (2. kép) megemlékezve arról is, hogy a kő ugyan félbetört, azonban sem a felső, sem pedig az alsó részen nem hiányoznak további sorok. Itt ír a pontos lelőhelyről is: „A tábla a rómaiak által épített (szájhagyomány) templomtorony fundamentuma mellett találtatott. A kőtábla súlyha kb. lehet 80—100 kgram.”⁴⁷ Oroszlán Zoltán válaszelevelében a következő feloldást javasolta: „*Q(uintus) Magis... / Moesicu... / Legionis primae adiutricis ex op(tio) / (An)toniae Ammad...*”⁴⁸ Maga a kő a Múzeumba nem jutott és feltehetően az utóbbi évtizedekben megsemmisült.

⁴² D. Gabler: A dunai limes I—II. századi történetének néhány kérdése — Some remarks on the history of the Danubian limes of the first and second century. ArchÉrt 104 (1977) 145—175; Kovács: op. cit., 42—43, 55, 89.

⁴³ J. Fitz: Les Syriens à Intercisa. Coll. Latomus. CXXII. Bruxelles 1972. 63—64, Nr. 1—3; B. Lőrincz—Zs. Víz: Die Baugeschichte des Auxiliarkastells von Intercisa. Roman Frontier Studies 1979. BAR IS 72, Oxford 1980. 685—686.

⁴⁴ Mócsy: op. cit., 196—197; Fitz: op. cit., 83—87; Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest 1990. 41.

⁴⁵ PWRE Suppl. IX (1962) 21—22; PIR II² 321, Nr. 1359; Fitz: op. cit., 533—536, Nr. 320; Soproni: op. cit., 93.

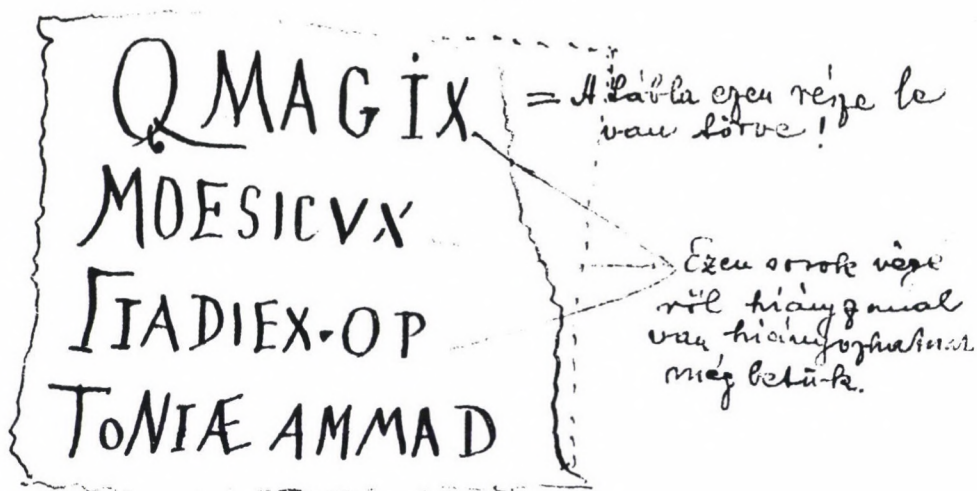
⁴⁶ MNM Adattár 201/1921.

⁴⁷ MNM Adattár 201/1921.

⁴⁸ MNM Adattár 201/1921.

A rajz szerint a táblán a következő felirat található:

QMAGIX
MOESICVX
IIADIEX OP
TONIAE AMMAD

2. kép

Az első két sor nyilvánvalóan egy férfi, egy veterán katona nevének része, az első sor végén látható X betű alighanem a bejelentő tévedésén alapszik. A 2. sorban a *vixit ann(os)* formula bizonyosan nem állhatott, mivel az hagyományosan az elhunyt foglalkozása után következett. A felirat lehetséges feloldása következő az alapján, hogy az elhunyt férfi neve csak dativusban állhatott a nő neve alapján:

Q(uinto) Magiu[s- -] | Moesicus [- - - vet(eranus) leg(ionis)] | II adi(iutricis) ex op(tione) [- - - et An] | toniâe Ammad[i - - -] | - - - - -.

Az elhunyt férfi bizonyosan a *legio II adiutrix veteranus*-a volt, aki az *optio* rangot érte el. Neve valószínűleg *Q. Magius Moesicus* lehetett, amennyiben az utóbbi nem a *Moesi(a)cus origo* meghatározáshoz tartozik, amelyek többször is előfordulnak Róma városi katonai feliratokon.⁴⁹ A *Moesicus* cognomen mindenesetre a környéken

⁴⁹ C. Ricci: Balcanici e danubiani a Roma. Attestazioni epigraphiche di abitanti delle province Rezia, Norico, Pannonia, Dacia, Dalmazia, Mesia, Macedonia, Tracia (I—III sec.). In: *Prosopographica*. Poznań 1993. 141—208, 154, Mo.8, 192—193, Mo.8—9, 12—13, 17, 26—27.

fordul elő többször, így egyszer Pannoniában is (Aquincum: CIL III 3546).⁵⁰ A Magius gentilicium Pannoniában többször is előfordul (CIL III 10537, RIU 952, Németh 39, Hild 205), Észak-Italiában gyakori, és leggyakrabban italicusok viselték.⁵¹ Felesége minden valószínűség szerint Antonia Ammas volt. Az *Amma* —*ae* kelta név nem jöhet számításba, az utolsó D betű ezt kizárja.⁵² Az *Ammas* névnek ez az első pannoniai előfordulása, sőt a birodalom nyugati tartományaiban sem volt használatban.⁵³ Az *Antonius/a* gentilicium is igen gyakori Pannoniában (57; 9 előfordulásával Pannoniában a leggyakoribb), és legtöbbször a keletiek viselték.⁵⁴ A felirat a *tria nomina*, a Magius nomen használata és a Q betű formája alapján inkább a 2. századra keltezhető. A valószínűleg aquincumi sírkőtöredék nagy valószínűséggel a bölcskei erődből került át a szomszédos Madocsára, mivel utóbbi környékéről limes-objektumot nem ismerünk, területét a limes-út is elkerülte, környékéről római leletek nem ismertek (csak őskoriak).⁵⁵

TV *magadból. Felirata:*
 VALEN
 RVM (Valens. Valentia
 VS

3. kép

3. Sírkő töredéke (3. kép). Lh: Visegrád (Pest megye). Návony Lenke visegrádi lakos 1905 júniusában a Magyar Nemzeti Múzeumba küldött be csontokat és meghatározás céljából egy feliratos kőtöredéket, melyet a levele szerint egy római dombon ástak ki.⁵⁶ Hampel József válaszlevelében található meg a felirat leírása (3. kép), illetve a 4. századra való datálása. Véleménye szerint: „valószínűleg egy síremléknek

⁵⁰ A. Mócsy: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Budapest 1959. 182; Onomasticon provinciarum Europae Latinarum III. Ed. B. Lőrincz. Wien 2000. 85.

⁵¹ Ibid., 46; Mócsy: op. cit., 156; L. Barkóczy: The population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian. Acta ArchHung 16 (1964) 302; W. Schulze: Zur Geschichte lateinischer Eigennamen. Abhandlungen Ak. Göttingen N. F. V/2. Berlin 1904. 184.

⁵² Mócsy: op. cit., 163; Onomasticon provinciarum Europae Latinarum I. Ed. B. Lőrincz. Budapest 1994. 95–96, H. Solin—O. Salomies, Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum. Hildesheim—Zürich—New York 1994. 292.

⁵³ Ibid., 96.

⁵⁴ Ibid., 131–135; Mócsy: op. cit., 151; Barkóczy: op. cit., 300.

⁵⁵ Víz: op. cit., 80–83; Wosinszky M.: Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig I. Budapest 186. 477.

⁵⁶ MNM Adattár 347/1905.

töredéke a Kr. u. IV. századból...⁵⁷ A kő további sorsa ismeretlen, így lehetséges, hogy visszaküldték, de azt sem zárhatjuk ki, hogy a múzeum gyűjteményében kallódik.

A rajz szerint a töredéken a következő felirat található:

VALEN
RVM
VS

A felirat lehetséges feloldása a következő:

----- | [---] Valen[us vagy -ti vagy -tinus vagy -tino vagy -tinae --- | anno]rum [--- | ---]us [---] | [-----].

A felirat töredékből csak annyit lehet megállapítani, hogy az illető cognomene minden valószínűséggel *Valens* vagy *-tinus/a* volt, bizonyosan elhunyt, és egy férfi ([---]us) állította számára a feliratot. Neme is kérdéses. A cognomen biztos kiegészítése sem lehetséges, Pannoniában mindkettő igen gyakori volt (39; 6, illetve 64 előfordulással — utóbbi az európai tartományok közül itt a leggyakoribb), de emellett nem zárhatóak ki a *Valentio*, *-tius*, *-tianus*, *-tinianus* nevek sem.⁵⁸ A felirat inkább a 3. századra keltezhető. A sírkő a visegrádi késő római erődből is származhat, de, mivel az ottani kőanyag legnagyobb részét újra hasznosították, a középkorban is felhasználhatták másod- vagy harmadlagosan (cf. RIU 803—825).

4. kép

4. Sírkő töredéke (4. kép). Lh: Veszprém megye. A levél szerint anyaga márvány, súlya kb. 40 kg. Bátor Henrik MÁV irodatiszt tájékoztatta 1903 januárjában a

⁵⁷ MNM Adattár 347/1905.

⁵⁸ Onomasticon provinciarum Europae Latinarum IV. Ed. B. Lőrincz. Wien 2002. 139—141; Mócsy: op. cit., 194; L. Barkóczi: op. cit., 326.

Magyar Nemzeti Múzeumot egy római kőtöredékről, mellékelve annak rajzát is (4. kép), melynek pontos lelőhelyére nem utal. Így csupán az biztos, hogy Veszprém megyéből került birtokába.⁵⁹ A vételre felajánlott kőre a Nemzeti Múzeum nem tartott igényt, viszont javasolta, hogy azt juttassák el a Veszprémi Múzeumba. Erre azonban nem került sor, mivel a Múzeum gyűjteményében ennek nincs nyoma.

A rajz szerint a töredéken a következő felirat található:

NILA
AT (vac.) EPA
MIANOE
PHTHN

Az erősen töredékes felirat feloldása a néhol nyilvánvalóan téves rajz és a töredékesség következtében előálló számos kiegészítési lehetőség miatt sajnos nem lehetséges. Elméletileg középkori volta sem kizárt.

SUMMARY

In the Archives of the Hungarian National Museum there are several data from the 19th c. concerning unpublished and lost Roman stone monuments. In this paper the authors publish 4 new Roman stone inscriptions from Bölske, Madocsa, Visegrád, and from County Veszprém. Among them the most important one is a fragmentary building inscription from Bölske. The latter is the 17th piece of the building inscriptions of *burgi* and *praesidia* under Commodus' reign. These tablets have the same text and they can be dated to the peaceful period of the 180s before Commodus' new Sarmatian war after 185. Its find-spot can probably be connected with the late Roman counter fortification of Bölske.

Keywords: Pannonia, epigraphy.

⁵⁹ MNM Adattár 8/1903.

HARMATTA JÁNOS

EGY SĀSĀNIDA GEMMA A SZARVAS-68 AVAR TEMETŐBŐL

A Szarvas-68 régészeti lelőhelyen az avar temető 366. sírjából egy karneolból készült sāsānida gemma került elő. Felirata a következőképpen olvasható: 'pst'n 'L yzd'n „a bizalom az istenekben (van)”. A gemmát az avarok Közép-Ázsiában szerezhették zsákmányként, s onnan hozhatták magukkal, amikor a Kárpátok medencéjébe vonultak.

Kulcsszavak: Szarvas-68 avar temető, sāsānida gemma, középperzsa felirat

A Szarvas-68 régészeti lelőhelyen folytatott ásások során az avar temető 366. sírjából, amely egy idős nő temetkezését tartalmazta, egy karneolból készült sāsānida gemma került elő. Az ásásokat vezető régész, Juhász Irén, helyesen ismerte fel a lelettárgy jellegét, és azt sāsānida pecsétkönek határozta meg.¹

A gemma (*1. kép*) a sāsānida pecsétköveknek azt a típusát képviseli, amelyek vésett felülete ovális alakú, és e típusnak is azt a ritkább változatát, amelyen az ábrázolás az ovális felület hosszanti tengelyére merőlegesen helyezkedik el. Ez a körülmény messzemenően meghatározta a vésnök lehetőségeit. A gemma vésett felületének középső részét egy jobbra néző muflon ábrázolása foglalja el (a leírás a lenyomaton alapul, mivel a bevésés tükörfordítással készült). A muflon lábait maga alá húzva, fejét kissé hátra hajtva ül. Hatalmas félkörívet alkotó szarvai fent érintik az ovális felület szélét. A vésnök nyilván azért választotta a muflon ülő változatát, mert álló alakban nem tudta volna a vései felületen elhelyezni. A jobboldali szarv felső részétől jobbra elmosódottan egy csillag, a baloldali szarv felső részétől balra jól láthatóan egy holdsarló vehető ki. Lefelé haladva jól megfigyelhető a muflon szeme, szája, füle, maga alá húzott első két lába, farka és behajlított hátsó lábai. A gemma vésett felületének alsó széle azonban kitöredezett és a kitörés eléri a muflon mellső lábait olyan benyomást keltve, mintha az állatnak kettős teste volna.²

¹ A lelet ismeretét és tanulmányozásának lehetőségét *Dr. Garam Éva*, a MNM Népvándorlaskori Osztálya vezetője szívességének köszönhetem. A lelet tanulmányozását a gemma általa készített lenyomata s az eredeti darab és a lenyomat kitűnő nagyított képei tették eredményessé.

² Hasonló kitörés figyelhető meg a Bibliothèque Nationale gyűjteményének egyik gemmáján, amelyben a muflon hátsó lábai tűntek el, *Ph. Gignoux*: Catalogue des sceaux, camées et bulles sasanides

1. kép

2. kép

A muflon-kos hatalmas szarvaival úgy elfoglalta a gemma vésett felületének nagy részét, hogy a rövid felirat elhelyezésére csak előtte és mögötte maradt hely. A felirat (2. kép) az állat maga alá húzott mellső lábai előtt kezdődik. Itt a vésnök négy írásjelet helyezett el, amelyek világosan olvashatók: ' p s t. Ezek minden nehézség nélkül azonosíthatók az 'pst'n = *abastān* 'bizalom' szó első négy betűjével. Folytatását az állat bal oldali szarva és a holdsarló után találjuk meg az 'n ligatura formájában, amelyet a vésnök 90°-kal elfordítva vésett be, hogy kevesebb helyet foglaljon el.

Ezután egy világosan kivehető *wāw/’āyin* és *lāmeδ* következik: ‘L, míg az ezután következő betűknek csak egyes részei figyelhetők meg. A *lāmeδ* után még elég jól kivehető az *yz* betűkapcsolat, amelytől balra egy *dāleθ* függőleges szárának két íve és vízszintes szárának a következő írásjelhez kapcsolódó része is jól megfigyelhető. A *dāleθ* után balra két függőleges betűszár maradványai láthatók, amelyek leginkább egy *’aleφ*-nek értelmezhetők. Ezután még egy függőleges betűszár vehető ki, amely kissé lejjebb nyúlik, mint a *dāleθ* vízszintes szárrésze. Így ez csak egy szóvégi *nūn*-nak határozható meg. A gemma felirata tehát következőképpen olvasható: *’pst|’n* ‘L[*yzd’n*] (□ = sérült vagy csak részben kivehető betű). Ezt az írásképet fonológiai lag következő módon értelmezhetjük: *abastān ō yazdān* „a bizalom az istenekben (van)”.

Ez a felirat az egyik leggyakrabban előforduló szöveg a sāsānida gemmákon. Számos példát találunk rá valamennyi nagy sāsānida gemmagyűjteményben, így a British Múzeumban,³ Berlinben,⁴ az Ermitage-ban,⁵ a Bibliothèque Nationale-ban⁶ és a Foroughi-gyűjteményben.⁷ Kedveltségét mutatja, hogy több változata is előfordul. Így elsősorban *’pst’n* ‘L *yzdy* „a bizalom istenben (van)”, azután *LY* *’pst’n* ‘L *yzd’n* „bizalmam az istenben (van)”,⁸ azután *’wmyt* ‘L *yzdy* „bizalmam az istenekben (van)”.⁹ További változatai e formulának: *x* „a remény istenben (van)”¹⁰ és *LY* *p’ny* ‘L *yzd’n* „oltalmam az istenekben (van)”,¹¹ s előfordul személynévvvel¹² és a *l’styhy* (= *rāstih*) ’helyesség, hitelesség’ kifejezéssel együtt is.¹³ Kétségtelen, hogy a felirat zoroasztrikus, vallásos jellegű, s a leggyakoribb a gemmafeliratok között. Kedveltségét az is bizonyítja, hogy még a keresztény hitre áttért perzsák is átvették pecsétkő-felirataikba. Két keresztény gemmát is ismerünk, amelyek felirata tanúskodik erről: 1)

³ A. D. H. Bivar: *Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum. Stamp Seals. II. The Sasanian Dynasty.* London 1969 és *Kushan and Kushano-Sasanian Seals and Kushano-Sasanian Coins: Sasanian Seals in the British Museum. Corpus Inscriptionum Iranicarum, Part III. Vol. VI.* London 1968. Pl. XIII. 1, 4, 7, 8, XIV. 5, XVI. 3, XVIII. 1, 5, 7, 10, 11, XIX. 8, 9, 11, 12, XX. 8, XXI. 4, XXIII.3.

⁴ P. Horn—G. Steindorff: *Sassanidische Siegelsteine.* Königliche Museen zu Berlin. Mitteilungen aus den orientalischen Sammlungen. Heft IV. Berlin 1891. No. 1036, 1097, 1143, 1277, 1442 és még számos példány csonkult szöveggel.

⁵ А. Я. Борисов—В. Г. Луконин: *Сасандские геммы.* Ленинград. 1963. No. 23, 31, 32, 33, 38, 44, 48, 52, 69, 76, 79, 118, 123, 126, 179, 199, 224, 228, 229, 240, 263, 264, 265, 277, 305, 306, 421, 425, 426, 749.

⁶ Ph. Gignoux: i. m. No. 6/18—6/51.

⁷ R. N. Frye: *Sasanian Seals in the Collection of Mohsen Foroughi. Corpus Inscriptionum Iranicarum. Part III, Vol VI. Portoflio II.* London 1971. Nr. 87, 89, 117, 120, 136, 143, 156, 161, 165.

⁸ Ph. Gignoux: i. m. 54 (6/25).

⁹ Ph. Gignoux: i. m. 56 (6/45).

¹⁰ P. Horn—G. Steindorff: i. m. 38.

¹¹ Ph. Gignoux: i. m. 62 (6/88).

¹² Ph. Gignoux: i. m. 42 (5/5 *šhpwhly* ZY *’pst’n* ‘L *yzd’n* „Šābuhr akinek bizalma (van) az istenekben”.

¹³ Ermitage, No. 25.

'pst'n 'L yzdty + 'p'dyd LY 'L wys'n „a bizalom Istenben kell nyugalmamhoz”¹⁴ és 2) 'pst'n 'L yšwdy ZY MRWHY 'ptwmydy „a bizalom Jézusban, az Úrban, a végső cél”.¹⁵

A feliratszöveg vallásos zoroasztrikus jellegéből következően a szarvasi gemma eredeti tulajdonosa zoroasztriánus perzsa személy lehetett. Minthogy az ásató megállapítása szerint azonban a gemmát egy idős nő sírjában, nyakékének a gyöngyei között találták, valószínűleg nem eredeti tulajdonosával került a sírba. Természetesen lehetne arra gondolni, hogy a halott a felfüggesztésre szolgáló lyukkal ellátott gemmát külön zsinórra fűzve viselte nyakában a gyöngysor-nyakék fölött s így került a feltáráskor a nyakék gyöngyei közé, s ebben az esetben fel lehetne tenni, hogy az idős nő perzsa származású volt, s fiatal korában valahol Közép-Ázsiában került még az avarok fogságába a Kr. u. VI. század közepe táján a türk—perzsa—heftalita háborúk idején. Ez ellen a feltevés ellen szól azonban az a körülmény, hogy a sírmellékek közt más perzsa eredetű vagy jellegű tárgy nem volt, továbbá, hogy a perzsa nőknek általában nem volt pecsétkövük, minthogy a sāsānida jogrendszerben a nők rendelkeztek jogképességgel. Mint ugyanis már Chr. Bartholomae a sāsānida jogeset-gyűjteménnyel, a *Mādīgān ī hazār dādastān*-nal foglalkozó tanulmányaiban megállapította, „die Frauen gelten im sasanidischen Recht grundsätzlich als nicht geschäftsfähig”.¹⁶ Ez alól csak bizonyos esetekben volt kivétel, ti. ha a férj a feleséggel együtt kötött jogi ügyletet harmadik személlyel: „so gilt eben deswegen die Frau für dies Geschäft und für die Dauer seiner Wirkungen aus der Ehegewalt entlassen; sie ist prozeßfähig” — állapította meg Bartholomae.¹⁷

Az ilyen esetek ritkák lehettek, s bizonyára ez a magyarázata annak, hogy női pecsétkövek a hatalmas számú sāsānida gemmák között alig fordulnak elő. A Bibliothèque Nationale gyűjteményéből csak az 'twldwḥty (Ādurduxt),¹⁸ a British Museum-ból a dylmndwḥty (Dilmandux), pylwēdwḥty (Pērōzduxt), 'twlwlēmtyldwḥty (Ādurburzmihrdux),¹⁹ a berlini gemmagyűjteményből a gwsn'sp-'n'ḥyt (Gušnāsp-Anāhit) és b'nwky (Bānüg)²⁰ női neveket viselő nők gemmáit idézhetjük. A szarvasi gemma nem női pecsétkő, így bizonyára már másodlagos funkcióban ékszerként kerülhetett a sírba. Így felbukkanása az avar temetőben megoldandó problémát jelent.

E kérdés megoldását Garam Éva egy fontos megfigyelése segíthet elő.²¹ A gemmával együtt talált nyakéket tanulmányozva megfigyelte ugyanis, hogy a nyakék gyöngyei között olyan 2/3 és 4/5 gömbszelet alakú darabok találhatók (a képen a

¹⁴ Ph. Gignoux: i. m. p. 63 (7/2). Gignoux a felirat első felének 'py'hmys mys'n olvasatát javasolta, ezt azonban maga sem tudta értelmezni. Az íráskép viszont az itt javasolt olvasatot és értelmezést is megengedi.

¹⁵ Ph. Gignoux: i. m. p. 64 (7/8).

¹⁶ Chr. Bartholomae: Zum sasanidischen Recht. SHAW Phil.-hist. K1. 1918. 5. Abh. 6.

¹⁷ Chr. Bartholomae: i. m. 26.

¹⁸ Ph. Gignoux: i. m. 50 (5/9).

¹⁹ A. D. H. Bivar: i. m. P1. XIV. 1 és 2, XVI. 4.

²⁰ P. Horn—G. Steindorff: i. m. 32 1. (No. 1115), 35 1. (No. 1621).

²¹ Szíves közléséért e helyen is hálás köszönetemet fejezem ki.

nyakék bal oldalán felülről az 1—3., jobb oldalán felülről a 2. gyöngy), amelyek a korábbi magyarországi régészeti leletanyagban nem fordulnak elő. Ezeket az avarok nyilvánvalóan Közép-Ázsiából hozhatták magukkal, ahol több leletből is ismerünk ilyen darabokat. Így S. P. Tosltov ásatásaiból idézhetünk számos párhuzamot.²² A kérdés csak az, hogy ezek hogyan juthattak el az avarokhoz. Hogy e kérdésben világosan láthassunk, fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy az avaroknak a zsuanszuannokkal, illetve a heftalitákkal vagy egyszerre mindkét néppel való azonosítása ma már nem tartozik a tudományos szinten képviselhető elméletek közé. Kétségtelenül bebizonyosodott ugyanis, hogy az avarok sem zsuanszuannok, sem heftaliták nem voltak,²³ hanem a kínai források alapján a Nyugati Türk Birodalom keretében élő T'ieh-lê (oguz) törzsek egyikét láthatjuk bennük, akik már a Kr. u. V. században Közép-Ázsiában az Irtis folyó felső folyásának vidékén laktak, s a VI. században a nyugati türkök kötelékében részt vettek a heftaliták közép-ázsiai birodalmának megdöntésében. Ennek során szerezhették meg zsákmányként a közép-ázsiai gyöngyöket és a sāsānida gemmát, s amikor a türköktől elszakadva Kelet-Európába, majd a Kárpátok medencéjébe vonultak, magukkal hozták ezeket. Így kerülhettek e darabok sírmellékletként a szarvasi avar temető egyik korai temetkezésébe.

SUMMARY

At the archaeological site Szarvas-68, from grave 366 of the Avar cemetery, a Sāsānian gem, made of cornelian, came to light. Its inscription reads as follows: 'pst'n 'L yzd'n "confidence (is) in the gods". The Avars might have carried off the gem from Central Asia and from there they might have brought with themselves when marched into the Carpathian Basin.

Keywords: Szarvas-68 Avar cemetery, Sāsānian gem, Middle Persian inscription

²² С. П. Толстов: Древний Хорезм. Москва. 1948. 89. l. 26. kép 3. sor, 5—10. gyöngy, 110 l. 45. kép. 1. sor 5—6. gyöngy, 3. sor 4. gyöngy, 4. sor 2—3. gyöngy, 128 l. 74/b kép 1. sor, 2. és 4. gyöngy. I. színes tábla, számos ilyen típusú gyöngy mind a négy sorban.

²³ Harmatta J.: Az onogur vándorlás. MNy 88 (1992) 258—261, 265—266, Rovásírásos feliratok avar szíjvégeken. Rovásírás a Kárpát-medencében. Szeged 1992. 28 és A bizánci-türk diplomáciai kapcsolatok történetéből. *Analecta Mediaevalia* I. Piliscsaba 2001. 89—98.

DOBROVITS MIHÁLY

A TÜRK HATALOM UTOLSÓ ÉVTIZEDE

A türk birodalom bukása klasszikus értelemben vett családi dráma, amelynek lefolyásába csak annak végkifejleténél avatkoztak be idegen erők. Bilge kagán fiainak egymást követő Teng-li (*Tüŋri*) kagán trónneve arra utal, hogy a kagáni hatalom megkísérelt visszavonulni a szakralitás bástyái mögé, anyjuk intrikái, illetve az A-shih-na ház belharcai azonban a birodalom összeomlásához vezettek. A türk birodalom bukásának helyes dátuma nem 744, hanem 745.

Keywords: türkök, Teng-li kagán, Ozmis tegin, ujgurok

A keleti türkök birodalmának utolsó évtizede mostohagyermek a történetírásnak. Belső forrásaink e korszakról nincsenek. Amit e szomorú évtized eseményeiről tudunk, azt a kínai és a rovásírásos ujgur források szűkszavú tudósításaiból tudjuk. Így nem csoda, hogy a türkök történetével foglalkozó szerzők elhagyják, netán néhány hevenyészett bekezdésben intézik el e bukás korszakát. Holott a bukás folyamatának vizsgálata felettébb tanulságos lehet. Sajnos, a Bilge kagán elhunytát követő időket forrásaink is ellentmondásosan mutatják be. Még a legközönségesebb proszopográfiai és kronológiai kérdések sem mindig tisztázhatók. Így például az sem világos, ki és hány évig ülhetett 734 után a Türk Birodalom trónján.

Kínai forrásaink közül a *Chiu T'ang-shu* a kagán halálát 732-re teszi, míg a *Hsin T'ang-shu* 734-re. Általában azonban a *Chiu T'ang-shu*, bár korábbi forrás, elnagyoltabb és pontatlanabb, mint a *Hsin T'ang-shu*. Ráadásul, a *Chiu T'ang-shu* császári évkönyvei (*pen-ki*) éppúgy 734-re teszik a kagán halálát, mint a *Hsin T'ang-shu* türk fejezete.¹ A Bilge kagán felirata szerint pedig a kagán a kutya évben (*it yil*, 734) halt meg, az elhunyt uralkodó fia a halálesetet követő disznó évben (*la çin yil*, 735) rendezte meg a gyásszertartást.² Pelliot úgy véli, hogy a *Chiu T'ang-shu* türk fejezetéből egyszerűen másolási hiba okán tűnt el az eredeti dátum.³ A kagán halálát vala-

¹ *Liu Mau-tsai*: Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe). I—II. (Göttinger Asiatische Forschungen 10, Wiesbaden 1958), 260 (CTS *pen-ki*), a továbbiakban LMT.

² II S 10: *bunča qaz çanip [qa çim qa çan i]t yil onunē ay altı otuzqa uça bardı la çin yil beşinē ay yiti otuzqa yo çärtürtüm.*

³ *P. Pelliot*: Neuf notes sur des questions d'Asie Centrale *T'oung Pao* 26 (1929) 230 (jegyzetben); a Bilge kagán halálát szintén 732-re teszi a *Ts'ē-fu yüan-kui* 964. fejezete is, vö. *Pelliot*: Neuf notes, 242.

mennyi forrásunk szerint mérgezés okozta. A mérget Kínában is jól ismert főembere, a *mei-lu ch'o* (*buyruq čor*) adta neki. Bár a mérgeg hatott, a haldokló kagán még kivégeztette gyilkosát és hozzátartozóit.⁴

Bilge kagán utóda eredetileg idősebb fia, I-jan kagán lett. A *Chiu T'ang-shu* szerint I-jan rövid uralkodás után megbetegedett, majd meghalt, míg a *Hsin T'ang-shu* értesülései szerint nyolc évet ült trónon halála előtt.⁵ Öccse és utóda, az eredetileg Pi-chia-ku-to-lu (*Bilgä Qutluγ*) néven trónra lépő kagán ugyanis a *Hsin T'ang-shu* szerint 740-ben kapta meg Kínától a Teng-li (*Täŋri*) kagáni címet. A helyzetet tovább bonyolítja az a Pelliot által közzétett két szöveg, a Bilge kagán kínai sírfelirata és egy császári ediktum, amely Pelliot olvasatában 735-re datálva *Tängri* (*Teng-li*) kagánnak címzi a türkök uralkodóját. A Bilge kagán kínai sírfeliratának 23. sorában találjuk a datálást, miszerint azt a *k'ai-yüan* ciklus 23. évében, azaz a mi időszámításunk szerinti 735. évben állították. A felirat 19. sorában olvasható a Teng-li kagán címének második írásjegye.⁶ Még súlyosabban esik a latba az a császári ediktum, amelyet 735-ben Hsüan-tsung császár nevében Chang Chiu-ling fogalmazott, és az ő irodalmi hagyatékából fordított le Pelliot. Az ediktum szövegében a császár arról értesíti a kagánt, hogy gyásza és atyai érzelmei okán teljesíti a türkök Ko-li-shi *erkin* útján előterjesztett kéréseit, valamint hogy Li Ch'üan vezetésével részvétnyilvánító követséget küld a türkökhöz, amely a császár együttlérézésének kinyilvánításán túl az elhunyt halotti templomát és sírszobrát is fel fogja állítani.⁷ Pelliot a Bilge kagán feliratának *Lisün tay säjün* néven említett kínai követében Li Ch'üan nevének átírását látja.⁸ Ugyanakkor amellet is érvelt, hogy a kínaiak 735-ben és 740-ben ugyanazzal a címmel iktatták volna be a két fivért. Ez egyrészt — ahogy azt maga Pelliot is megje-

⁴ LMT 179 [CTS], 229 [HTS].

⁵ LMT 179 [CTS]: „Im 20. (732) Jahr wurde der Klein-Schad von seinem Großwürdenträger Mei-lu Tsch'o vergiftet. Das Gift wirkte aber ehe er starb, ließ er Mei-lu Tsch'o und alle seine Anhänger hinrichten. Nach seinem Tode [ti. a Bilge kagán] machten seine Leute seinen Sohn zum I-jan Khagan, und der Kaiser befahl dem Tsung-tscheng-k'ing (Präsidenten des Familienamtes der Dynastie), Li Ts'üan, sich zu I-jan zu begeben, um zu kondolieren und ihn gleichzeitig zum Khagan zu ernennen. Für den Verstorbenen ließ der Kaiser Grabstein und Grabtempel errichten; dazu befahl er dem Geschichtsbeamten K'i-kü-schê-jen (Wort-Chronisten) Li Jung die Grabinschrift zu verfassen. Kurz darauf erkrankte I-jan Khagan und starb. Nun machte man seinen jüngeren Bruder zum Teng-li Khagan.“; 229 [HTS]: „Aber kurz darauf [ti. tervezett esküvőjének elrendezése után] wurde er von Mei-lu Tsch'o vergiftet; aber er hielt die Todesqualen aus und ließ Mei-lu Tsch'o hinrichten und dessen Angehörigen vernichten; dann starb er (734). Der Kaiser veranstaltete seinetwegen eine Trauerfeier und befahl dem Tsung-tscheng-k'ing (Präsidenten des Familienamtes der Dynastie) Li Ts'üan, sich zur Kondolenz (zu den T'u-küe) zu begeben. Dann ließ er einen Tempel (für ihn) errichten und befahl dem Chronisten Li Jung, die Grabschrift zu verfassen.“

Die Leute des (T'u-küe-) Staates setzten gemeinsam sinen Sohn als I-jan Khagan ein. I-jan Khagan regierte acht Jahre und starb. Er hatte insgesamt dreimal Gesandte an den Kaiserhof geschickt. Sein jüngerer Bruder wurde sein Nachfolger. Dieser war Pi-kia-ku-to-lu Khagan. Der Kaiser befahl dem Yü-kin-wu-wei Tsiang-kün (General der rechten Vogel-Garde) Li Tsch'i mit siner Ernennungsurkunde zu den T'u-küe zu gehen um (den Khagan) zum Teng-li Khagan zu ernennen (740).

⁶ Pelliot: Neuf notes, 234.

⁷ Pelliot: Neuf notes, 236—238.

⁸ II S 11: *lisün tay säjün bašadu beš yüz ärän kälti*. Pelliot: Neuf notes, 244—246.

gyezte — példa nélkül való volt a türk kagánok történetében. Másfelől viszont nyitva maradt a kronológia kérdése, hiszen a Pelliot által javasolt kronológia minden forrásunknak ellentmond. A forrásokat analizáló Liu Mau-tsai két megoldási lehetőséget javasolt anélkül, hogy bármelyik mellett letette volna a garast. Az egyik szerint I-jan nem lett volna más, mint a Bilge kagán halála előtt nem sokkal az élők sorából eltávozott fia, aki ekképpen kiskagánként fejezte volna be földi pályafutását. A másik szerint I-jan valóban örökölte volna a trónt, intrikus anyja viszont megölette, s nem hozta ezt Kína tudomására.⁹ Kljastornij, Jakinf atya (Bicsurin) régi datálását követve 739-re teszi I-jan kagán halálát, ugyanakkor uralkodásának kezdő éveként a 734-et adta meg, s ezt a dátumot követi Vásáry is.¹⁰ Szó szerint követi a kínai forrást, azonban nem foglal a datálás kérdésében egyértelmű állást Scharlipp.¹¹ Más utat jár Golden, aki I-jan halálát 734-re téve a *Hsin T'ang-shu* által említett nyolcéves periódust Pi-chia-ku-to-lu (majd Teng-li) kagán uralkodási évkörét 734 és 741 közé teszi.¹² Utolsó munkájában ugyanezt követi Geng Shi-min is.¹³ A már idézett forrásaink ugyanis nem csak azt állítják pozitívan, hogy I-jan nyolc évet uralkodott, de három Kínába küldött követségéről is tudnak. Végezetül, a *Chiu T'ang-shu* azt is tudni véli, hogy az ő uralma alatt épült fel atyja sírkomplexuma. A nyolcas évszám magyarázatát szintén megtaláljuk a *Chiu T'ang-shu* császári évkönyveiben. Ezek szerint, újévi üdvözlétét követően, még 741-ben elhunyt Teng-li kagán. Ha a 741-es évszámhoz viszonyítjuk a nyolcat, rájöhettünk, hogy a *Hsin T'ang-shu* türk fejezetét szerkesztő kínai krónikás nem tett mást, mint összemosta a Bilge kagán két fiának összesen nyolc éves uralkodási idejét, majd azt az idősebb fiúnak tulajdonította. Jelenleg nem tudunk pontos különbséget tenni a két fiú uralkodási ideje között. A kronológiai zavar eloszlása azonban nem jelenti a címek körüli bonyodalmak megoldódását. A császári ediktum és a Bilge kagán kínai sírfelirata nyilvánvalóan egykorú források. A névtévesztés esete ebben az esetben nyilvánvalóan nem állhatott fenn. Ugyanakkor egy sajátos körülményre bukkanunk a Bilge kagán felirat zárórészében. Az elhunyt kagán gyászszertartását megrendező, síremlékét felállíttató fia ugyanazzal a címmel él, mint atyja: *tāŋri tąg tāŋri yaratmīš türk bilgä qaŋan*.¹⁴ Azaz, a korábban egyéni uralkodói trónnév öröklődővé vált. Ez az átalakulás pedig éppen érthetővé teszi azt, amit Pelliot hitetlenkedve szemlélt. A *tāŋri* kifejezés beépült a kagánok állandó nőmenklatúrájába. Az ongini felirat, amelyet 740-re datálunk, tehát arra az évre,

⁹ Az I-jan és Teng-li közötti kapcsolat elemzését, részletes irodalommal ld.: LMT 627—629.

¹⁰ *Bičurin: Sobranie svedenij o narodah obitavših v Srednej Azii v drevnie vremena* (Moskva 1950), I. 276; S. G. *Kljaštornyj: Drevnetjurkskie runičeskie pamjatniki kak istočnik po istorii Srednej Azii* (Moskva 1964), 43; *Vásáry I.: A régi Belső-Ázsia története. (Magyar őstörténeti könyvtár 7, Szeged 1993.)* 79.

¹¹ *W. E. Scharlipp: Die frühen Türken in Zentralasien. Darmstadt 1992.* 43.

¹² *P. B. Golden: An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden 1992.* 138.

¹³ *Geng Shi-min: Die alttürkische Steppenreiche (552—745), in: Roemer-Scharlipp: Fundamenta III, 122.*

¹⁴ II. S 13: *tāŋri tąg tāŋri yaratmīš türk bilgä qaŋan sabim qaŋim türk bilgä qaŋan olurtuqında.*

amelyben a *Qutluγ Bilgä* kagán Kínától megkapta a Teng-li kagán címet, először nevezi az uralkodót a *tāprikān* címen.¹⁵ Ebből következtethetünk bizonyos hatalmi tendenciákra is. A korábban aktív kagáni hatalom visszavonulására a szakrális tekintély ősök megerősítette bástyái mögé. Ez a folyamat azonban nem bizonyult tartós-nak.

A *Chiu T'ang-shu* császári évkönyvei szerint a T'ien-pao ciklus első éve (742) nyolcadik havának 15. napján került sor arra, hogy a türk uralkodócsalád tagjai, A-pu-sse *eltäbär*, illetve később nyugati *yabγu*, illetve *Qapγan* nagybátyja és Teng-li kagán lánya udvartartásukkal együtt Kínába érkeztek. A kínai császár vendégszeretetéért folyamodott a Bilge kagán özvegye is. A krónika türk fejezete részletes és pontos névsorát közli a meghódolóknak, szintén 742-re téve menekülésük idejét. Ezek szerint az alábbiak választották a kínai számüzetés biztonságát a türk puszták bizonytalansága helyett: Mo-ch'o (*Qapγan*) kagán nagybátyja, Po-tê-chi *tegin*, a nyugati *šad* hitvese és fia, a Bilge kagán lánya, Ta-lo hercegnő, I-jan kagán mellékfelesége, Yü-sai-fu, Teng-li kagán lánya, Yü-chu hercegnő, valamint A-pu-sse *eltäbar*. A *Hsin T'ang-shu* türk fejezete ugyanakkor csak 745-re teszi a Bilge kagán P'o-fu kuto-lu néven emlegetett özvegyének meghódolását.¹⁶ A türkök egykor hatalmas birodalma nem egészen egy évtized leforgása alatt jutott idáig.

A Türk Birodalom bukása klasszikus értelemben vett családi dráma, amelynek lefolyásába csak annak végkifejleténél avatkoztak be idegen erők. Amikor a Bilge kagán örökre lehunyta a szemét, a birodalom még rendíthetetlennek látszott. A T'ang udvar által elrendelt hivatalos gyászünnepély, valamint az általuk felállított sírtemplom és sírfelirat arra utal, hogy a türköket Csanganban olyan erőnek tekintették, amellyel még hosszan kell számolni. Ez még akkor is így volt, ha a császári kancellária 735-ben, a kitajok és a *hi*-barbárok elleni téli hadjáratban megölt kis kagán halála kapcsán már a birodalmuk bukásának előjeleiről beszélt. A császár egy másik, a türk kagánhoz intézett leveléből tudjuk, hogy a kínaiak igyekeztek visszatartani a

¹⁵ *M. Dobrovits: Ongin yazıtını tahlile bir deneme, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı — Belleten 2000. 147—150.*

¹⁶ LMT 180 [CTS]; 231 [HTS]; 261 (CTS, *pen-ki*); *Liu Mau-tsai* úgy véli, hogy a főemberek 742-ben bekövetkezett menekülése után három évvel, 745-ben érkezett kínai földre a Bilge kagán özvegye (LMT 663); *Giraud* szerint (*R. Giraud: L'Empire des Turcs célestes, les régnes d'Elterich, Qapghan et Bilgä (680—734), Contribution à l'histoire des Turcs d'Asie Centrale. Paris 1960. 58—59*) Teng-li maga ölte meg I-jant; *Spuler* szerint a kiskorú Teng-li kagán helyett anyja próbált uralkodni, végül nagybátyja, *Qutluγ yabγu* megölte az ifjú kagán anyját is, 741-ben az uralkodócsalád Kínába menekült, *B. Spuler: Geschichte Mittelasiens seit dem Auftreten der Türken, in: K. Jetmar—H. W. Haussig—B. Spuler—L. Petech: Geschichte Mittelasiens (Handbuch der Orientalistik I/5/5, Leiden—Köln 1966), 138—139*; a többi szerző csak az uralkodócsalád menekülésének tényét közli, *W. E. Scharlipp: Die frühen Türken, 43*; *S. G. Kljastornyj: Drevnetjurkskie runičeskie pamjatniki kak istočnik po istorii Srednej Azii. Moskva 1964. 43*; *D. Sinor—S. G. Klyashornyj: The Türk Empire, in: B. A. Litvinsky—Zhang Guang-da—R. S. Samghabadi (eds.): History of civilizations of Central Asia III. The crossroads of civilizations: A. D. 250 to 750 (Multiple History Series, Paris 1996) 341*; még ennyit sem említ *Geng Shi-min: Die alttürkische Steppenreiche, 122.*

türköket a kínaiaknak meghódoló kitajok és *hi*-barbárok elleni támadástól.¹⁷ I-jan hivatalos kínai elismerése, valamint Teng-li kínaiaktól kapott címe pedig annak volt a jele, hogy a T'ang udvarban a türköket megnyerendő és immáron megnyerhető szövetségesnek vélték. Szintúgy figyelemre méltó a császár egy másik, 735 nyarán kelt levele, amelyben arról panaszkodik, hogy a türkök, nevezetesen Yü-ko *tegin* a szokás és a császár ismételt kívánsága ellenére immáron többedjére hoztak Kínába lovakat, hogy értük selymet kapjanak. Megismételt levelében a császár arról panaszkodott, hogy őszre a türkök által a fővárosba vitt lovak száma elérte a tizennégyezret, cserébe a kínai császár félmillió vég selymet adott a türköknek. A császár azt követelte, hogy térjenek vissza a Bilge kagán ideje alatt szokásos, kvóták szerinti kereskedelemhez. Mire újra téltre fordult az idő, a császár imételten arra kényszerült, hogy tiltakozzék a türk lovaknak a birodalom számára elviselhetetlen terhet jelentő dömpingje ellen, s tiltakozzék amiatt is, hogy e ménesekben már több a kiszolgált gebe, mint a jó ló.¹⁸ Ez mindenképpen arra utal, hogy a türkök is magabiztosak voltak a maguk hatalmát illetően. A kérdés csak az volt, hogy ki fog ezzel az erővel rendelkezni.

A Bilge kagán halála után magától értetődően szállt a fiaira a hatalom. A 716-ban kapott lecke még közel két évtized múltán is elegendőnek bizonyult arra, hogy a kagán halálakor nyíltan senki se kérdőjelezze meg fiai jogát az uralomra. A szakirodalomban általában elterjedt viszont az az elképzelés, miszerint a fiúk, különösen Teng-li kiskorúak és ekképpen gyámságra szorulók lettek volna. A kínai forrás azonban csak annyit állít, hogy az új kagán ifjú volt, viszont a 742-ben Kínába érkezett menekültek között ott találhatjuk leányát is. Gyermekek, netán kamasznak tehát éppen nem tekinthetjük. Az uralma során bekövetkező történések két tengely mentén haladtak. Az ifjú uralkodók anyja, Tonjukuk lánya, P'o-fu ku-to-lu a *Chiu T'ang-shu* szerint „meg nem engedhető kapcsolatba” került egy „kis alattvalóval”, nevezett Yin-sse *tarqannal*, valamint beleavatkozott az birodalom ügyeibe, és nem volt tekintélye a barbárok előtt. Ezzel párhuzamosan, Teng-li két nagybátyja rendelkezett a birodalom elit csapataival, akik közül a keleti főparancsnok a bal *šad*, míg a nyugati főparancsnok a jobb *šad* címet viselte.¹⁹ A patthelyzetet a kagán és anyja úgy próbálták megoldani, hogy megtámadták és megölték a nyugati haderővel rendelkező jobb *šadot*, és csapatait a saját főségük alá helyezték. A birodalom keleti haderejét irányító bal *šad* viszont nem várta be végétét. Maga támadt rá az uralkodóra és megölte őt.²⁰ A *Hsin T'ang-shu* arról értesít minket, hogy a zűrzavaros helyzetben a bal *šad*, P'an-chüeh *tegin* a Bilge kagán egyik még élő fiát segítette trónra, de később megölte, majd ugyanez történt a Bilge kagán következő, immár negyedik fiával is. Végül maga ült trónra Ku-to ye-hu (**Qutluγ yabγu*) kagánként. A *Hsin T'ang-shu* szerint

¹⁷ LMT 377—378, 388—389.

¹⁸ LMT 378—381.

¹⁹ LMT 179 [CTS]; 229 [HTS].

²⁰ LMT 180 [CTS]; 230 [HTS].

742 körül az ujjur, karluk, baszmlil szövetség végzett Ku-to ye-hu kagánnal. Amikor már a baszmlil uralkodó Hsie-hsie-i-shi kagán címen kagánná kiáltotta ki magát, valamint az ujjurok főnökének a bal oldali, a karlukok főnökének a jobb oldali *yabγu* méltóságát adományozta, a türk főemberek megkísérelték Ku-to ye-hu fiát a trónra ültetni. Ő lett Wu-su-mi-shi kagán.²¹ A *Chiu T'ang-shu* mindezek ismertetését rövidre zárva csak annyit említ, hogy a bal *šad* maga ült trónra Wu-su-mi-shi kagánként.²² A Wu-su-mi-shi átírásban az ujjur rovásírásos feliratokból jól ismert *Ozmiš tegin* nevet fedezhetjük fel.²³ A terkhin-goli felirat megfogalmazása egyébként arra utal, hogy már atyja balvégzetű kagáni hatalma idején is ő rendelkezett a birodalom maradék katonai erejével vagy legalább annak egy tekintélyes részével. Bayan čor (747—759), akinek nevében a terkhin-goli feliratot állították, ugyanis a névvel meg nem nevezett Ku-to ye-hu kagán elleni hadjáratban is az Udarganban tartózkodó *Ozmiš tegin* ellen vonult, s ezt követően ütközött meg győztesen a türk kagán vezette haderővel. Erre a hadjáratra a kígyó évében (*yilan yılqa*), azaz 741-ben vonult ki a leendő ujjur kagán.²⁴ Ez pedig éppen megfelelhethet annak a kínai tudósításnak, miszerint Ku-to ye-hu (*Qutluγ yabγu*) kagán legyőztetésére 742-ben került sor. Ugyan-ezek a szövegek pedig a következő birka évre (*qoñ yıl*, 743) teszik Bayan čor kivonulását *Ozmiš* ellen. A *Hsin T'ang-shu* a történeti hűségnek inkább megfelelően a baszmlilok vezette koalíció Wu-su-mi-shi (*Ozmiš tegin*) elleni közös támadását hangsúlyozza ki.²⁵ *Ozmiš tegin* valóban megkísérelte folytatni a türk birodalmi tradíciót. Ko-la-to nevű fiának a nyugati *yabγu* címet adományozta. Rajta kívül még egy nyugati *šad* tűnik fel a forrásainkban, a később Kínába menekülő A-pu-sse személyében. *Ozmiš* visszautasította a kínai császár ajánlatát, hogy hódoljon meg, ugyanakkor a népe nem támogatta. A bukás tehát elkerülhetetlen volt. Azonban nem következett be egycsapásra. Az első összecsapásban, ami a terkhin-goli felirat tanúsága szerint 743-ban következett be, *Ozmiš tegin* vereséget szenvedett ugyan, azonban még sikerült elmenekülnie. A *Hsin T'ang-shu* értesülése szerint fia, Ko-la-to és A-pu-sse nyugati *yabγu* ez után a vereség után döntöttek úgy, hogy inkább a kínai száműzetés biztonságát választják a pusztai menekülés helyett. Ez az adat nyilvánvaló ellentmondásban van viszont a *Chiu T'ang-shu* császárvétkönyvei (*pen-ki*) által közölt 742-es évszámmal. A *Chiu T'ang-shu* türk fejezete nem közöl évszámot. A *Chiu T'ang-*

²¹ LMT 230 [HTS].

²² LMT 180 [CTS].

²³ Terkhi E 6: *ozmiš tegin udarqanta yorıyur tedi*, E 9: *ozmiš tegin qan bolmiš qoñ yılqa yorıdım*, SU N 9: *ozmiš tegin qan bolmiš qoñ yılqa yorıdım*.

²⁴ Terkhi E 5—9: -ntar atlantım säkiz otuz yašima yilan yılqa türk elin anta bulıadım anta artatdım *ozmiš tegin udarqanta yorıyur tedi anı al yıl tedi* *ertim qara qum ašmiš kügürdä kömür taıda yar ögüzdä üč tu γu γ türk bodunqa anta yetinč ay tört yegirmikä ... anta toqtartım qanıñ alım anta yoq bolı türk bodunı γ anta içgärtim* (hiányok az eredetiben, D. M.).

²⁵ P. B. Golden: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State. Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East* (Wiesbaden 1992), 138; Liu Mau-tsai *Chiu T'ang-shu* fordítására hivatkozva állítja, hogy *Ozmiš tegin* a baszmlilok ujjurok által legyőzött főnöke lett volna, ez azonban a források tökéletes félreértése.

shu türk fejezete megelégszik csak Ozmiš első vereségének és menekülésének leírásával. Hallgat azonban Ozmiš *tegin* (Wu-su-mi-shih kagán) és a baszmiok vezette koalíció második, a türk vezér számára végzetes összecsapásról. A terkhini felirat szerint erre a majom év (*bičn yıl 744*) során került sor.²⁶ Ez megfeleltethető a *Hsin T'ang-shu* azon értesülésének, miszerint a baszmiok vezette koalíció 744-ben végzett Ozmiš *tegin*nel, akinek a fejét Csanganba küldték. A türk hatalom azonban még ekkor sem adta meg magát. Ozmiš *tegin* fivére, a „Hu-lung-fu nevű Po-mei *tegin*” ült a már alig létező türk trónra. Az ő nevét máshonnan nem ismerjük, azonban az ujjur források még a következő, tyúk évben (*taqıqu yıl 745*) is említenek egy éven át húzó-dó harci eseményeket.²⁷ Végül, miután a türkök vele sem tudtak megbarátkozni, az A-shih-na-házzal rokon baszmi uralkodót kérték fel kagánjuknak.²⁸ Ez tekinthető az utolsó eseménynek a Türk Birodalom történetében. Egyúttal ezt az aktust kell a birodalom végső bukásának tartanunk. Azaz a Türk Birodalom bukásának helyes dátuma sem 744, hanem 745.

SUMMARY

The collapse of the Second Türk Empire is due to a classical dynastical inner strife. Foreign forces intervened to it only at the end. The title *Täŋri* (Teng-li) *qaŋan* used by both sons of the late *Bilgä qaŋan* shows a clear tendency to the introduction of sacral kingship amongst the Turks. This tendency, however, was interrupted by the intrigues of the mother of the young *qaŋans* and the inner strifes in the dynasty that also lead to the collapse of the Empire. The correct date of this event was 745.

Keywords: Türk, Teng-li *qaŋan*, Ozmiš *tegin*, Uighurs

²⁶ Terkhi S 1—2: *ekinti bičn yılqa yoridim süŋüsdüm anta sančdım qanin anta tudum [qatunin anta altım] anta kisrā baši kälti.*

²⁷ Terkhi S 2: *taqıqu yılqa yoridim, yilladım, bešinč ay üč ygirmikā qališdī.*

²⁸ LMT 230 [HTS].

KUTATÁSI BESZÁMOLÓ

KOVÁCS PÉTER

DIE RÖMISCHEN INSCRIFTEN UNGARNS
SUPPLEMENTUM 1

A római történelem kutatásának egyik legfontosabb, fokozatosan gyarapodó (évente átlagosan kb. 1000 új felirat előkerülésével számolhatunk) írásbeli forrásanyaga a birodalom lassan már több mint 200 000 feliratos kömleke (görög feliratokkal 300 000, mindent egybevetve már kb. 400 000).¹ Az egykori római Pannonia provincia területén előkerült kb 6000 római kőfeliratnak mintegy a fele származik a mai Magyarország területéről. A hazánk római feliratait magába foglaló corpus (a továbbiakban RIU) 1. supplementumkötetének megjelenésével újabb lépcsőfokot ér el a hazai felirattan.² Immáron belátható közelségbe kerül a magyar epigráfia eddigi legnagyobb vállalkozása, e sorozat befejezésének az ideje. Az eddigi 1—6. kötet Aquincum kivételével a tartomány szinte teljes egészét magába foglalta (1561 felirat).³ A kötetek nem dolgozták fel az Aquincum és Budapest területén (beleértve Campona-Nagytétény is) előkerült feliratokat, illetve külön kötetben kerülnek feldolgozásra a provincia magyarországi szakaszán előkerült római mérföldkövek is (RIU 7 — Lőrincz B). Az aquincumi feliratok igen magas (900 feletti) száma miatt további három kötet megjelenésére számíthatunk (RIU 8—10 — Tóth I.—Lőrincz B.: votív feliratok; Németh M.: sírfeliratok). Az utóbbi munkálatok is viszonylag előrehaladott állapotban vannak. Mivel az újonnan előkerülő feliratok száma jelenleg is dinamikusan emelkedik (jelenleg is száznál több újonnan előkerült, de még nem publikált kömlekről van tudomásom: Bölske, Alsóhetény, Szentendre, Sopron), a sorozat végén egy újabb pótkötet megjelentetése válik szükségessé (RIU Supplementum 2), amelynek elvégzésére ismételten jómagam vállalkozom. Ugyancsak ezt indokolja a még fel nem dolgozott ismeretlen lelőhelyű feliratos kömlek viszonylag magas (több tucatnyiról van tudomásom — a CIL-ben részben már közzétették őket) száma is. Azért is öröndetes az új kötet megjelenése, mert reményt adhat arra, hogy az újabb kötetek megjelenésére nem kell évtizedeket várnunk, hiszen a sorozat megál-

¹ G. Alföldy: Il futuro della epigrafia. In: Atti del XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina. Roma 1999. 87—102, 89—90, n. 10; *id.*: De statu praesenti Corporis Inscriptionum Latinarum et de laboribus futuris ad id pertinentibus. Epigraphica 57 (1995) 292—295; M. G. Schmidt: Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin 2001. 16, 18.

² P. Kovács: Die römischen Inschriften Ungarns. Supplementum 1. Budapest 2004.

³ L. Barkóczi—A. Mócsy: Die römischen Inschriften Ungarns. 1. Lieferung. Savaria, Scarbantia und die Limes-Strecke Ad Flexum-Arrabona. Budapest 1972; L. Barkóczi—A. Mócsy: Die römischen Inschriften Ungarns. 2. Lieferung. Salla, Mogentiana. Mursella, Brigetio. Budapest 1976; L. Barkóczi—S. Soproni: Die römischen Inschriften Ungarns. 3. Lieferung. Brigetio (Fortsetzung) und die Limesstrecke am Donauknie. Budapest—Bonn 1981; A. Sz. Burger—F. Fülepp: Die römischen Inschriften Ungarns. 4. Lieferung. Das Gebiet zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium-Altinum. Budapest—Bonn 1984; J. Fitz: Die römischen Inschriften Ungarns. 5. Lieferung. Intercisa. Bonn—Budapest 1991; J. Fitz—A. Mócsy—S. Soproni: Die römischen Inschriften Ungarns. 6. Lieferung. Das Territorium von Aquincum, die Civitas Eraviscorum und Limesstrecke Matrica-Annmatia und das Territorium von Gorsium. Budapest—Bonn 2001.

modója, Mócsy András már ezredforduló előttre tervezte annak befejezését. Az első hat kötet meglehetősen tág intervallumban, jórészt rendszertelenül jelent meg: RIU 1 (1972), 2 (1976), 3 (1981), 4 (1984), 5 (1991), 6 (2000), Registerband (1991). Ezt részben a rendszerváltás okozta nehézségek is okozták, mivel a hazai kiadás jogát az Akadémiai Kiadótól átvette először a Kultúra International = RIU 5 és a Registerband), majd a 6.-tól az Enciklopédia Kiadó.

Az általam kiadott 7. kötet az eddigi 1—6. kötetek supplementuma. A továbbiakban csak erre a kötetre kívánom szűkíteni mondandómat. Kiadása azért vált szükségessé, mert az első kötetek megjelenése (1972 és 1976) óta az újonnan előkerült feliratok száma a többszörösére emelkedett. Ezen feliratok száma 211, amely számot hatalmally gyarapította a Felvidék barbaricum részén (Gerulata-Oroszvár és Pozsony kivételével) előkerült 6 újabb köemlék. A kötet feliratainak a számát még 49-cel növelte a magyarországi Barbaricum — az Alföld területén talált feliratok, amelyeket a korábbi kötetekből legnagyobb részét kihagytak.⁴ Mivel az egy kötetben közzétett feliratok száma a 300-at aligha haladhatja meg, most vált időszzerűvé az első supplementum kiadása, amely összességében 260 új római feliratot tartalmaz. A RIU-ban már korábban közzétettek közül csak azok kerültek be újra, amelyeknek újabb töredékei kerültek elő (összesen 4). Ezek közül kiemelkednek a savariai Iseum építési feliratának újabb töredékei (RIU S 1) és egy intercisai, Septimius Severus-kori építési felirat újabb töredéke (RIU S 165), amelyet az MNM-ben őriztek ismeretlen lelőhelyüként. A 7. kötet megjelenésével gyakorlatilag Aquincum kivételével teljesnek mondható a feliratcorpus.

Az 1998—2001 OTKA támogatással (F 25193) folyt munkám során a korábban már közzétett feliratok revíziója (új olvasat és új rajzos és fotódokumentáció elkészítése) mellett számos addig még közölhetlen felirat feldolgozását is elvégeztem.⁵ Ennek során 30 új köemléket máshol már publikáltam, 24-nak pedig az első közlése a feliratcorpusban lesz.⁶ Ezen kívül számos új, a corpusban már szereplő köemlék első közlésében segédkezhettem kollégáimnak akár a megfelelő minőségű fotódokumentáció elkészítésével (Lőrincz B.: Levél, Esztergom) akár az olvasatok és a rajzok elkészítésében (Csizmadia G.: Somogyvár).

Az első kötetek megjelenése óta évtizedek is elteltek (1972, 1976), és az utóbbi években felgyorsult leletmentő ásatások jelentősen megnövelték a feliratos köemlékek számát. Nem véletlen, hogy a legtöbb új felirat az első kötetben közzétett Savaria-Szombathely területén (RIU 1—122) és annak territoriumán (RIU 123—160) került elő. Ekkor összesen 160 köemléket adott innen közre Mócsy A. Az azóta előkerült feliratok száma csak a colonia területéről 26 (RIU S 1—26).⁷ Körülbelül hasonló arányról lehet beszámolni a szintén az első kötetben feldolgozott Scarbantia-Sopron esetében is, ahonnan korábban 51 köemléket (RIU 161—211) ismertünk. Az új corpusba a municipium területéről 11 köemlék került be (RIU S 30—40).⁸

Olyan helyeken is nagyobb mennyiségben kerültek elő római köemlékek, ahol a kutatás és a feltárások a köemlékek előkerülésének valószínűsíthető leggyakoribb lelőhelyein folytak, például késő római temetőben, ahol másodlagosan használták fel a korábbi síremlékeket, vagy késő római erődfalak eseté-

⁴ A mai Vác területén előkerült kövek, amelyeket jórészt Aquincumból szállítottatt Vácra Migazzi kardinális palotakertjének díszítésre, a RIU Aquincumi köteteiben kerülnek feldolgozásra — hasonlóan az Aquincum bal parti ellenerődjeibe (Contra Aquincum és Trans Aquincum) másodlagosan beépített római feliratokhoz. *Pető M.*: Vác és a Migazzi gyűjtemény D. Sestini útinaplójában. In: Váci könyvek 8. Vác 1997. 183—192.

⁵ Segítőim Fácányi Edina, Thúry László, Dávid Nóra (rajzok), Józsa Dénes (fényképek) és Pataky Miklós (Szépművészeti Múzeum) voltak.

⁶ *P. Kovács*: Újabb római feliratok Veszprém megyében. Balácai Közlemények 6 (2001) 205—220; *id.*: Roman inscriptions from Szigetszentmiklós. Specimina Nova 16 (2002) 45—50; *id.*: Mogetiana and its territorium. In: Pannonica provincialia et archaeologia. (s. a.); *id.*—*Pongrácz Zs.*: New Roman stone monuments from Adony. In: Pannonica provincialia et archaeologia. (s. a.)

⁷ Külön foglalkozott velük *I. Tóth*: Supplementa Epigraphica Pannonica. Specimina Nova 1994. 3—38.

⁸ További közölhetlen köemlékek feldolgozását is tervezzük Gabrieli G.-val és Farkas Z.-nal.

ben. Az előbbire a legjobb példa Esztergom-Solva esete, ahol a bánomi késő római temető feltárása során több tucat faragott köemlék került elő. Ezek közül 16 feliratos darab (Nr. S 117—132) került bele jelen kötetbe. Az 1981-es 3. kötetbe Esztergom területéről összesen 30 felirat került be (RIU 770—799). Ezek száma az újabb ásatások eredményei alapján tehát alig két évtized alatt több mint 50%-kal nőtt. A régészeti feltárások és a feliratok számának gyarapodása közötti összefüggést igen jól mutatja Intercisa-Dunaújváros esete is, ahol a korábbi intenzív ásatások eredményeként olyan sok felirat (összesen 247: RIU 1051—1297) került elő, hogy a RIU egy önálló kötetében fértek csak el (RIU 5). Az Intercisában folyó ásatások az utóbbi évtizedben (a kötet megjelenése, 1991 óta) lelassultak, és ez az új feliratok számában is jelentkezett. A RIU 7. kötetébe (RIU S 167—175) mindössze 9 új felirat került be, ezek közül két görög feliratos már régóta ismert volt, de kimaradt az előző kötetből, egy harmadik pedig egy már kiadott építési tábla újabb töredéke, amely évtizedek óta ismeretlen lelőhelyként volt az MNM lapidariumában. Egy másik igen jó példa a tartomány belsejéből való. A 4. kötetben kerültek feldolgozásra Somogy megye római feliratai. Innen eddig összesen 14 felirat (RIU 949—962) volt ismert. Az utóbbi két évtizedben folyt somogyvári villa feltárása során az új köemlékek száma az összes korábban ismertét is jóval meghaladja (23 db, RIU S 181—203). Igaz ez még abban az esetben is, ha a rendkívül sok kis töredék nagyobb része össze is tartozott (utóbbi igazolására a töredékesség miatt sajnos nincs lehetőség).

Az újonnan előkerült feliratok kiértékelésére jelen helyen nincs mód, de közülük néhány érdekesebbet szeretnék bemutatni. A belső-pannoniai városok létezéséről eddig meglehetősen kevés információval rendelkezünk, de közülük is a legrejtélyesebbnek Mogetiana esete tűnt, amelynek a pontos helye máig sem ismert, leginkább Somlósárhely-Túskevár környékén kell keresnünk. A környéken talált új feliratok is ezt a vélekedést erősítik (RIU S 72—74). A hadrianusi municipiumot eddig a következő lelőhelyekről származó feliratok említették:

Ács: RIU 642 dec. m. Moget.

Almásfüzitő: RIU 707 dec. m. M.

Naszály-Billepuszta: RIU 697 dec. m. Moge. IIvir. qq.

Császár: RIU 657 dec. mun. Mog. IIIvir flam.

Tokod: RIU 763 dec. m. M.

Kékkút: RIU 328 scribe m. M.⁹

Aquincum: CIL III 15166 dec. mun. Mog.

Az eddigi feliratok közül mindössze a kékkúti felirat került elő a város territoriumán. A supplementum kötetben három új, a várost említő sírfelirat, illetve basis került elő (RIU S 78, 115—116). Ezeket Vászoly, illetve Környe területén találták. A feliratok lelőhelyei alapján a városi territoriális kiterjedésére vonatkozó eddigi elképzelések átértékelésre szorulnak. Korábban csak a mai Balaton-felvidék területét gondolták hozzátartozónak, ide sorolható a kékkúti, de az új vászolyi felirat is. A többi köemlékről, amelyek Brigetio-Solva környékén kerültek elő, eddig azt tartották, hogy azok nem használhatóak a város területére vonatkozóan, mivel lelőhelyük bizonyosan azon kívülre, a civitas Azaliorum területére esnek. Az újabb feliratok alapján ez azonban viszonylag nagy valószínűséggel kizárható elképzelés. Egy-két felirat esetében ez még elfogadható lenne, de ilyen nagy tömegű feliratos emlék, főleg a Philippus Arabsnak Mogetiana ordo-ja által említett új szoborbázis esetében (RIU S 15) (lelőhelyek: Környe, Tokod, Ács, Naszály, Almásfüzitő) ez nem megoldás. Mindezek alapján új hipotézisra van szükség. Eszerint a municipium területe jóval nagyobb kiterjedésű volt, mint azt korábban gondoltuk, és magába kellett, hogy foglalja a korábbi bennszülött *civitas Azaliorum* területét, amelyet később a Caracalla kori határmódosítása során esetleg Brigetio territoriumához csatoltak.

A másik igen érdekes, jogi vonatkozásokat is felvető sírfelirat, amelyről szeretnék beszámolni, egy

⁹ A felirat új olvasata: *G. Alföldy*: Revidierte Inschriften aus der Gegend des Plattensees. *Specimina Nova* 1990. 94—96, Nr. 8 = *AÉp* 1996, 1240.

adonyi sírtábla felirata. Utóbbi Valerius Timotheus trib. coh. III Bat. állított elhunyt felesége, Val(eria) Aemili[ia vagy -a(na)] számára (RIU S 164). Az elhunyról a korán kívül a következőket említi még a felirat: *usu stolae exornata trium lib[er]rorum equitum Romanorum mater*. A szöveg második felével nincs is semmiféle problémánk, a lovagi tribunus után a 3. században az egész családja, így gyermekei is megkapták a lovagi rangot. Sokkal érdekesebb azonban a sajnos töredékes első rész. A *stola* és *ius* kapcsolatára egy antik auctor-hely a legközelebbi párhuzam (Paul. Fest. Ep. Sent. 125, 15): *matronas appellabant fere quibus stolas habendi ius erat*. A leginkább vitatott kérdés, hogy összefüggésben áll-e a főként a 3. században használt, lovagi asszonyokra használt *stolata femina* cím a *ius trium liberorum*-mal, amelyet régebben egy Propertius-hely (IV, 11, 61) alapján feltételeztek, majd újabban elvetettek.¹⁰ Bár Valeria Aemiliának mint egy lovagrendű család háromgyermekes anyjának mindenképpen rendelkeznie kellett a *ius liberorum*-mal, de az új felirat alapján nem zárható ki, hogy a *stolata femina* (görög feliratokon *matrona*) cím összefüggésben áll a háromgyermekes anyák jogával. A két fogalom egymás melletti használata és a *usus stolae* kifejezés mindenesetre erre utalhat.

A jórészt a mai Alföld területére eső szarmata Barbaricum területén 49 feliratos köemlék került elő a már idézettek, a kötetből kihagyottak mellett (Vác, Contra- és Trans Aquincum).¹¹ Az itt előkerültek lelőhelye kivétel nélkül másodlagos vagy még inkább harmadlagos. Lelőhelyük abból a szempontból lényeges, hogy köemlékek elhurcolására a középkorban vagy esetleg még a római korban került sor. Számos esetben kimutatható, hogy a köveket középkori templomok építéséhez hurcolták át Pannoniából, leggyakrabban a szomszédos túlparti erődökből vagy azok környékéről. Több esetben is ismert, hogy a feliratok ideszállítására a helyi, római régiségeket kedvelő földesúr utasítására került sor, aki kastélya kertjében állíttatta fel azokat (Albertirsa — Szapáry gróf, Fót — Károlyi gróf, Gyömrő — Teleky gróf, Vadas — Jankovich báró). Hasonló indokokból kerültek a Barbaricum területén fekvő nagyobb városok iskolai létesítményeinek tulajdonába római köemlékek (Debrecen: ref. koll., Kunszentmiklós, Hódmezővásárhely). Ezeknél sokkal érdekesebb lehet a köemlékek egy másik, kisebb csoportja, amelyeket esetleg még maguk a rómaiak szállították át a 4. században szarmata területre. Ezek is másodlagos felhasználásban kőanyagként kerülhettek ide és barbaricum-i katonai létesítmények építése során használták fel őket. Ilyen köemlékek a Duna bal parti ellenerődjeiből már eddig is nagy számban voltak ismertek (e. g. Dunafalva: RIU 1040—1042, 1044). Több esetben is feltételezhető, hogy a Dunától távolabbi úttálmások, és a Hatvan-Gombospusztaihoz hasonló őrtornyok és kiserődök esetében (amelyek a Csörsz-árok mentén feküdtek) is felhasználtak korábbi faragványokat. A corpus köemlékei közül minden bizonnyal ezek közé tartozik a Jászberény-Tetemházán a XIX. sz. végén, az Árpád-kori templom alatt megfigyelt római őrtorony falaiból származó két sírkőtöredék is (RIU S 246—247).¹²

Végezetül ismételnem szeretném hangsúlyozni a munka befejezetlenségét, amire legjobb példa, hogy a supplementumban feldolgozott lelőhelyek közül több helyről (Szentbékálya, Sopron, Veszprém megye) is újabb feliratok előkerüléséről értesítettek, amelyek feldolgozására már csak a 2. kiegészítő kötetben nyílik lehetőség, elsődleges közzétételükön jelenleg is dolgozom. Az Antik Tanulmányok jelen kötetében Prohászka Péterrel közösen adunk közre négy újabb feliratos pannoniai köemléket.

¹⁰ E. Hübner: in: *Commentationes in honorem Mommseni*. Berlin 1978. 104ff; *id.*: *Hermes* 13 (1878) 425; J. Marquardt: *Das Privatleben der Römer*. Leipzig 1886². 575, IGRR II. p. 377, III p. 44, IV. p. 218—219; PWRE IV, 1932, 60; PWRE X (1919) 1281—1284; B. Kübler: *Über das ius liberorum der Frauen und die Vormundschaft der Mutter, ein Beitrag zur Geschichte der Rezeption des römischen Rechtes in Ägypten*. ZRG 31 (1910) 176ff; A. Berger: *Encyclopedic dictionary of Roman law*. Philadelphia 1953. 9; M. Kaser: *Das römische Privatrecht I*. München 1955. 273; J. Rea: in: *Collectanea Papyrologica*. Texts published in honor of H. C. Youtie. Bonn 1976. 461; B. Holtheide: *Matrona stolata — femina stolata*. ZPE 38 (1980) 127—134.

¹¹ P. Kovács: *Römische Inschriften aus dem sarmatischen Barbaricum in Ungarn*. In: *Epigraphica I. Hungarian Polis Studies* 6. Debrecen 2000. 57—75.

¹² *Ibid.*, 61—62; I. Stanczik: *Szolnok megyei régészeti adatok Hild Viktor jegyzeteiből*. Szolnok 1975. 94—99.

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

BORZSÁK ISTVÁN

PÁRHUZAMOS (?) ÉLETPÁLYÁK

A. E. HOUSMAN — NÉMETHY GÉZA

A plutarchosi életrajzok megőrkítettjeinek párhuzamba állítása hol magától értetődő, természetes, hol bizony erőltetett, mesterkélt. A mi választottjainkat is sok minden köti össze: életük dátumainak majdnem pontos egybeesése (H: 1859—1936; N: 1865—1937), latin filológus mivoltuk, azon belül szövegkritikai gyakorlatuk bizonyos mérvű hasonlósága (merészsége). Kérdés csak az, hogy a koincidienciák ellenében mutatkozó különbségek (egyikük inzuláris-angolszász, másikuk kontinentális, főleg német indíttatása) nem esnek-e döntőbb súllyal a latba? Egyáltalán nem külsőleges egyezésként ne feledkezzünk meg arról sem, hogy mindketten nemcsak tudós módra tanulmányozták az antik irodalmat, hanem tudósi hivatásuk szolgálatától elválaszthatatlanul a Múzsáknak is hódoltak, Housman kezdettől fogva (titokban), Némethy főleg érett férfikorában vagy éppen öregségében.

E sorok írója 1932-ben még hallgatta Némethy Gézát, kollokvált is nála. Lehangelő volt szembe-sülnünk egy tudós ember kiégettségével, magatehetetlenségével. Ugyanakkor lelkesítő élmény volt habzsolni a tudást az erőinek teljében prófétáló Kerényi Károlytól, de a *laeta pubes* — megbocsáthatólag — nemcsak Horatius Rómájában lelte örömét a tavaszi virulásban (és vetette a száraz lombot a telünket jelképező Hebrusba), hanem kétezer évvel később, a pesti Múzeum körúton is.

Ez az önkéntelenül előkívánczó hasonlat felkészítheti a olvasót az előttünk álló, nem éppen plutarchosi párhuzam kifejtésére: az illető horatiusi ódában (I 25,20) az egybehangzó kézirati hagyományhoz híven *Hebro* olvasandó-e, vagy az 1501. évi Aldus-kiadás humanista „javítása” szerint *Euro*? Nem ismételjük el korábbi érvelésünket (Ant. Tan. 1973,58 sk. = *Dragma* IV 125 sk.), inkább utalunk R. Bentleynek a kérdéses helyhez fűzött jegyzetére, — valóságos értekezés! — már csak azért is, mivel a XX. század *Bentleius redivivus*-aként felkapott Schackleton Bailey kiadásaiban is — indoklás nélkül — *Euro* szerepel, majd H. Traenkle (a *Hardt-Entretiens* 39. kötetében, *Vandoeuvres* — Genève 1993, 14) oly felsőbbbségesen tört pálcát „überlieferungsgläubig” szövegkiadói gyakorlatunk fölött (vö. *Dragma* IV 189 sk.). Be kell vallanunk, hogy bár Housman imponáló életművében nem találkoztunk pont ennek a Horatius-sornak a megvitatásával, azt azonban tudjuk, hogy az angolszász filológiai közvélekedésben mindmáig érvényesülő hatással Housman képviseli a Bentley-„vonalat”.

Manibus Geyzae Némethy expiandis már több ízben foglalkoztunk Némethy Géza szöveggondozói tevékenységének vitathatóságával. Meg kell állapítanunk, hogy kiváló latinistánk — a kérlelhetetlenül igényes Ábel Jenő tanítványa — az antik világ költői ihletésű újraálmódása közben sajnálatos módon függetlenítette magát a korszerű tudományművelés kívánalmaitól és lehetőségeitől. Kegyeletlennek minősíthető visszapillantásunkat annak idején azzal zártuk, hogy a köldöknézó provincializmust próbáljuk felszámolni, mert különben sem a körmünkre koppintó jogos szakbírálatnak, sem tulajdon lelkiismeretünknek nem tudunk mit válaszolni (*Dragma* III 164). A hazai illetékesek közül kiemeltük a kortárs Hegedűs István és a *maiores pinnas nido extendens* Révay József indokolt, de hasztalan figyelmeztetéseit, majd azt reméltük, hogy a honfibu szülötte hazai mítoszokat egyéb téren oly irgalmatlanul szertefoszlato Szeffű Gyula a Némethy-mítoszt is a helyére teszi.

Arra az emlékezésére gondolunk, amelyet a neves történész, mint a Kisfaludy Társaságnak Némethy Géza helyébe megválasztott tagja, költői hajlandóságú elődjéről 1939 novemberében tartott. (Bp. Szemle 255 [1939] 173 skk.) Várakozásunkban némiképp csalódtunk. Az alkalom megkövetelte *pietas*-ban nem volt hiba: Szekfű kegyelettel emlékezett vissza Eötvös Collegium-beli latin szakvezetőjének elegáns alakjára (az 1900-as évek elején járunk, vö. *Dragma* I 396 sk.), mint akiben „nyoma sem volt a tanárról elképzelt félszegségnek”, és aki „sohasem szállott le egy pillanatra sem tudósi magaslatáról... Az utolsó humanista, az utolsó Voltaire-iánus szelleméről ártalmatlanul hullott le a hétköznapi világ.” Szakmai megítélését persze a hazai klasszika-filológia számbavevőire hagyta, mondván: „A szakemberek véleménye szerint szövegkritikai munkásságában szellemes coniecturák jellemezték, melyeknek összehasonlító alapjait az egész klasszikus irodalom területén csodálatos biztonsággal uralkodó emlékezőtehetsége könnyűséggel szolgáltatta.” Gyulai Pál korjellemző Horatius-utánérzéseinek, illetőleg Némethy bravúros latin átköltésének (*Cum legerem Horatium...*) megítélésében Szekfű elbizonytalanodik: Nemzeti klasszicizmusunk korszakában több „római sztoicizmust” vélt felfedezni, semmint az ember gondolná: „Vajon nem Cicero, Horatius, Seneca, Marcus Aurelius nemes hagyatéka, a plebejusi mozgékonytársadalmak és tettekkészségnek antidotuma dolgozott-e a kiegyezési korszak annyi kitűnő magyarjának a szívében, mikor követve a horatiusi mondást: „A közügyektől vonulj a magányba”, a nemzet fejlődését — kevés kivétellel — nem irányította oly erővel, amilyenre a magyarságnak szüksége lett volna.” Itt bizony Szekfű a Stoa kötelesség-tanát nem éppen a szakszerűség jegyében értelmezte, illetőleg aktualizálta. (Gyulai költeményében kifejeztem „*Epikur* tudományáról” van szó.)

Némethy Géza tudósi egyéniségének és — közelebről — szövegkritikusi ténykedésének mostani felidézésére azonban egy friss olvasói élmény indított. Nemrég került a kezembe Tom Stoppard drámájának gyűjteményes kötete (Bp. 2002), benne (517 skk.) a talányos című „The invention of love” (Nádasdy Ádám fordítása szerint „A szerelem mint találmány”), ez a fordítói utószó (642) szerint „súlyos, nem könnyen emészthető mű”. Arról szól, hogy „a túlvilágra megérkező Housman önnönmagát keresi”. Ki is volt tulajdonképpen AEH, kérdezi AEH. Charón hiába várja csónakjába a költőt és a tudóst, hiszen a kettő — egy személy. A Styx partján Housman találkozik hajdani (diákkori) önmagával, „s mire az végigjárja útját, ha a szerelem forrásához nem is, a szerelmes líra eredetéhez közelebb kerül”.

Szándékosan idéztem a Stoppard szakértő fordító szavait *in extenso*. Csak azt nem tudhatom, hogy az avatatlan olvasó (vagy néző) a darab végén *önerőből* ugyanígy — vagy egyáltalán — értené-e a darabot, olyannyira nehezen követhető, vagy éppen megfejthető cselekvényről lévén szó. A szereplők közt ott találjuk a 77 éves AEH-t, vagyis Alfred Edward Housmant, és a 18—26 éves „Hausz”-t; a 19—27 éves Moses Jackson, akiről a beavatatlan ugyan honnan sejtethné, hogy a plátói szerelem szálai fűzték oxfordi diáktársához? Sorban szerephez jut azonban még számos — a szakmabeliek számára azonosítható — tudós vagy költő, Viktória királynő Angliájának jellegzetes figurái (W. Pater, J. Ruskin; a latinisták közül R. Ellis, J. Postgate...), majd Jerome Klapka Jerome és Oscar Wilde; a művelt színházlátogatók némelyike talán tud mit kezdeni Bunthorne személyével (Gilbert és Sullivan „*Patience*” c. operájának szereplőjével), és O. Wilde életének alaposabb ismerői esetleg kitalálják, hogy a tragikus sorsú író és világfi miért mutatkozik be az alvilági révéznek „*Sebastian Melmoth*” néven. Megint csak Nádasdy Ádámot idézzük (641): „A valaha volt eseményeket felidéző szereplőkkel együtt ugrunk (mi, olvasók) hol ide, hol oda a különböző időszakon futó cselekvényszálak mentén. Igyekszünk apró kockákból felépíteni, aztán minduntalan kénytelenek vagyunk újraépíteni a történetet.”

Ugráljunk hát mi is, például mindjárt az alvilági révéssel való találkozásra, amikor kiderül, hogy a „költő és tudósként” várt két vendég csak egy személy, aki az útszállításért járó obulus veretési évét latinul találja kiböki: „*Anno Domini 1936*”. Erről Charón megállapíthatja, hogy átszállítandó utasa esetleg tud latinul. Tud hát, hiszen huszonöt éven át volt *cambridge-i* professzor, és most *itt* is szeretne találkozni az *ottaniakkal*. Persze nem elsősorban B. J. Kennedyyel, aki különleges *hasznos* tulajdonított a latinra és görögre való verses fordításnak, holott tudnivaló, hogy senki sem fogja megérteni az antik metrika szigorú szabályait, ha olyan verseket gyárt, amelyekben folyvást megszegi a meg sem értett szabályokat. Az új utas bevallja, hogy ő bizony a görögben csak afféle műkedvelő, alig tud többet, mint a professzorok; annál persze többet, mint Pearson, aki pedig többet tudott, mint B. Jewett és R. Jebb együttvéve. Így már ért-

jük, hogy miért szerepel hősünk a lexikonokban úgy, mint aki „tudóstarsai munkásságát kíméletlen szigorral és szarkazmussal bírálta” (VIL IV 623). Kérdéses csak az, hogy hány olvasó (vagy néző) értheti meg ezeket a finom (?) célzásokat. A college-ok beltenyészetén kívül alig hisszük, hogy — mondjuk — a londoni közönség olyan vájtfülvű volna, mint annak idején Periklés görögjei, akik képesek voltak élvezni az aristophanési „Felhők” szofistáinak finom nyelvtani distinkcióit, mint például a κάρδοπος nőnemét, amellyel csak Arany Jánosunk tudott megbirkózni, midőn a görögben *o*-töví, tehát hímneműnek ígérkező *teknőt* tekfinnek magyaráította.

A tudós kollégáknak címzett csipések a későbbi jelenetekben sem maradnak el. A Plátón-fordító J. Jowett pl. „ki sem tudja rendesen ejteni a görög szavakat”, csak Housman szólhatna neki, de ő magával viszi titkát a sírba. Moses Jackson angol lelke sehogysem viseli el a „*uēni, uādi, uiki*” újmódi (restituált) kiejtését, inkább megmarad a hagyományos „*vīni, vājdi, vājszi*” mellett; számára a rövid *e*-vel ejtendő *Venus* is elfogadhatatlan, ő bizony *a maga módján* áldoz Vénusznak. Máshol a Munro-féle Catulluskönyvről azt halljuk, hogy „sok-sok Munro és szinte semmi Catullus”. (Hatvány Lajost is ez bőszítette berlini professzora „nicht wissenswert” tudományának hallgatása közben.) Ezzel kapcsolatban a fiatal Housman szövegkritikai vitába elegyedik a Balliol College igazgatójával: Peleus és Thetis lakodalmának elején (Cat. 64,14 skk.) mi a helyes olvasat: „a Néreiek *vad* arcai emelkedtek-e ki a tenger habjából” (*emersere feri candenti e gurgite vultus*), vagy inkább *feri* olvasandó *feri* helyett, vagyis az *emersere* ige átható vagy bennható értelemben magyarázandó, és *vultus* ennek megfelelően többes alany- vagy tárgyeset? Jowett persze köti az ebet a karóhoz: egy oxfordi ösztöndíjas dolga nem annak vizsgálata, hogy az illető sor romlott-e, vagy „Catullus zsenijének megejtő példája”, inkább fogadja el a jövőví angol kiadó szövegét, és azt addig tanulja, amíg nem tud latinul és görögül verselni; különben mi hasznára lehet a világnak? Housman viszont annak megállapítását érzi fontosnak, hogy mit írtak *valójában* az ókori szerzők. Jowett szerint ezt a munkát már elvégezték a kiváló, rég halott elődök; egyébként csak az illető auctor sajátkezű kéziratára hagyatkozhatánk, már pedig a számunkra hozzáférhető legkorábbi Catulluskézirat Caesar britanniai partraszállása után ezeröttszáz évvel később keletkezett. Közben mit művelt a sok részeg, álmos, gondatlan *scriptor*? De még a józan, éber, gondos másoló sem tudott mindig jól latinul, némelyik pedig azt képzelte, hogy Catullusnál is jobban tud. „Így — megtépázottan — zuhan be az olasz reneszánsz küszöbén harminc emberöltőnyi gondatlanság és ostobaság egyetlen túlélője, a veronai kódex, majd utána örökre elvész, de közben még egyszer lemásolják, hogy még több hibát rakjanak bele...”

Tehát *A. D. 1936* Housman, a hajdani oxfordi diák a Styx partján megtudhatja AEH-től, a cambridge-i professzortól, hogy — ha ígyekszik — latin-görög szakjával egyszer még majd sokoldalú, életrevaló, jó ízléssel és erkölcsi érzéssel megáldott ember lehet belőle. Persze az ókori bölcserek csak annyiban érdemes odafigyelnie, amennyiben gondolataik segítik a ránk hagyományozott szövegek romlott vagy vitás részeinek pontosításában. A költők olvasása is hozzájárulhat belsőnk nemesedéséhez, „ha a hangzás és az értelem titokzatos összjátéka (például egy Horatius-versben) alázaatra tanít arra nézvést, hogy az ember akarja-e a meglevő irodalmi mennyiséghez a saját verseit is hozzátenni”. Így jön szóba Propertius „nyakatekert latinsága” — ha hihetünk a kéziratoknak. Csakhogy *nem hihetünk*, mert mind ugyanarról van másolva, az meg olyan messze volt Propertiustól, mint mi a Tower megalapozóitól... Ezért tervezette Housman már oxfordi éveiben, hogy majd az ő szövege minden előzőt túlszárnyal és minden továbbit fölöslegessé tesz. A „frissen [1880-ban] tált” Baehrens-kiadás a korábbiaknál különbnek ígérkezett, de az ember „kiesik a székből, amikor az egy-egy-ötben meglátja a *cunctas*-t” (a kéziratokban hagyományozott *castas* helyett, a jó erkölcs nevében megjámborítva). Tény, hogy Baehrens, aki *különb*ben „szerelmes azokba a kéziratokba, amelyeken mindenki más átsiklott, csak ő nem”, és aki az egykori másoló becsületének védelmében „kész bármilyen hülyeséget a költőnek betudni”, itt — erkölcsvédő buzgalmában — alaposan melléfogott. AEH túlvilági morgolódása — mai szemmel nézve — nem Baehrensnek ezt az istenes „javítását” ítéli el, sokkal inkább akárhány *saját* „szövegjavítási” ötletét és szövegkritikai módszerét. Javító szándékú ötleteit bizony akárhányszor őt (és mai vak követőit) érintő „öncélú játszadozásnak” vagy éppen „barbár szövegrontásnak” vagyunk kénytelenek minősíteni. (Vö. Dragma V 133 skk.)

AEH alvilági ítélőszéke előtt ugyanígy marasztaltatik el A. Palmer („így a kutyám is ki tudná adni Propertius”), H. A. J. Munro, R. Ellis, L. Müller, de még M. Haupt is. „Igazából nem érdemes elolvasnia — hallja a diák Housman leendő önmagától — semmit, amit németül adtak ki az elmúlt ötven évben, vagy fognak kiadni a következő ötvenben.”

Sor kerül persze a versírásra, O. Wilde „nemrég” Newdigate-díjára is. Lehet-e az ember költő és tudós egy személyben? AEH — utólag — kijelenti: „Elsőrangú — nem. A költői érzület veszélyes a tudományra nézve. Mindig vannak költői lelkületűek, akik készek megvédeni egy romlott sort azon a címen, hogy *gyönyörű*. Kinek?... Az ízlés nem azonos a tudással. A tudós dolga az, hogy hozzátegyen addigi tudásunkhoz. A tudás attól jó, hogy *tudás*..., nem lehet belőle oly kevés, hogy ne volna érdemes birtokolni. *Egy zsebben is lehet igazság és hamisság*...” Lehet bizony!

Kíváncsiak volnánk arra, hogy a drámaíró Stoppard honnan merítette kézírattani-herméneutikai tudományát, és hogy Housman-dramájának nézői vagy olvasói elboldogulnak-e AEH és Housman alvilági értekezésének csemegéivel. Például Catullus epyllionjában (Peleus és Thetis lakodalmán, 64,305 skk.) a Párhák így zendítenek rá nászadalukra (323 skk.):

*O decus eximium magnis virtutibus augens,
Emathiae tuamen opis, carissime nato,
accipe, quod laeta tibi pandunt luce sorores,
veridicum oraclum...*

A *carissime* — *clarissime* szövegváltozatot most hagyjuk figyelmen kívül. A diák Housmant arra vetné rá későbbi énje, hogy azt a bizonyos vesszőt a *nagybetűvel* irandó és értendő *Opis* (azaz a Rheának megfelelő *Ops* genitívusa) elé kellene tennünk, hiszen az ifjú férj (Péleus) fia (Achilleus) még csak ezután fog megszületni. Ezek szerint *Emathiae* nem *Ops* jelzője volna, hanem helynév: vagyis Péleus, mint Thessalia védelmezője, egyben *Ops* — Rhea (és Kronos — Saturnus) fiának, azaz Zeus — Iuppiternek kegyeltje; tehát a megszületendő Achilleus eleve biztos lehet Zeus kedvezésében... Fölöttébb erőltetett magyarázkodás; tudtunkkal nem is tette magáévá senki. Mégis: „Egy kis győzelem a tudatlanság és tévelygés fölött?” (Housman néhány hasonlóképp sikerületlen „szövegjavító” ötletéről I. Dragma IV 192; W. S. Anderson tárgyilagos véleménye Housman Iuvenalisáról, U. Knoche szerint Jahn óta a legjelentősebb kritikai teljesítményről: „His love of conjecture often led him to discern corruption where non existed.” Amer. Journ. of Phil. 1961, 440; vö. Dragma III 266 skk.)

A szövegkritika Housman szemében egzakt természettudomány; tárgya az irodalom, „*annak* — és az emberi elmének — minden gyarlóságával, ezért állításainak egyetlen ellenőre az ókori szerző, aki viszont régesrég halott. *Akkor is* egzakt tudomány... Logikus gondolkodás, józan ész, a szerzővel való bensőséges ismeretség, a nyelv szuverén tudása, a régi írásmódokban való jártasság, koncentráció, tisztesség, invenció és önfegyelem, — ez a jó szövegkritikus kezdő felszerelése ... A szövegkritika a tudományok csúcsa és koronája, egy latin professzor számára a létezés egyetlen jöccíme...” A himnikus szárnyalás után már várjuk Housman földre leszállító gúnyolódását. Nem is marad el: „Persze nem úgy, ahogy az angol egyetemeken csinálják, ahol tudomány címén maszlag és sületlenség, hókuszpókus, póre becstelenség pöffeszkedik...”

Hát a német egyetemeken? Ott — Bentley óta — Wilamowitz a legnagyobb európai ókortudós. Az alvilágban bölcsekedő Housman azért szerényen megjegyzi, hogy némelyek szerint ő (Housman) a legnagyobb, „de *ezek* akkor sem vennék észre, ha csakugyan én volnék”. Ha újra fiatal lehetne, jobban megszívlelné Horatius intelmét: fejt mirtusszal övezné, kiinná a bor legjavát, „mert sem az ékesszólás, sem akármilyen dicső tett nem támaszt fel bennünket az örök éjszakából: Diana sem segíthet Hippolytoson, és Théseus is kénytelen *otthagyni* Peirithoost; az alvilág láncait a *bajtársak szerelme* sem tudja feloldozni”. Az akaratlan elszólást Housman sietve helyesbíti: „Théseusnak sincs ereje letörni szeretett Peirithoosáról a Léthé láncait.” (Hor., C. II 7.)

Az első felvonás utolsó jelenete is Housman-féle Horatius-értelmezéssel, a IV. könyv kezdődődjának egyéni — fölöttébb egyéni — központozásával zárul:

*Intermissa Venus, diu
nursus bella moves?...*

Tévedett volna Bentley, amikor az *intermissa*-t a *bella*-hoz kapcsolta, és *nem* azt mondatná a költővel, hogy „Szépséges (*bella*) Venus, miután félbeszakítottak (*intermissa Venus*), ismét mozdulsz?” (A *diu* magyarázata elszikkad.) Szerencse, hogy Tennyson csak egy másik (a 32.) sor „Howard kolléga”-javasolta fordítása miatt akarta magát felakasztani. Ez alkalommal Bentleynek kell igazat adnunk: a Housmantól felelevenített „*intermissa Venus*”-kapcsolat „*ne Latine quidem dici potest*”.

Máshol viszont Housmannek van igaza: a „*Vixi puellis nuper idoneus*” kezdetű (III 26.) óda 8. sorában a Shackleton-Baileytől *cruxok* közé foglalt *et arcus* helyett a Bentley-től javasolt *securesque* csakugyan tarthatatlan, mindenesetre teljességgel fölösleges is: a költő, a szerelmi harc kiérdemesült vitéze, úgy ajánlja fel *ostromló* fegyvertárát Venusnak, mint későbbi *recusatio*jában (Epist. I 1,4) Veianius, az obsitolt gladiator: *armis Herculis ad postem fixis*, vagy a Pyrrha-ódában (C. I 5,13 sk.) a szerelem zajló vizeiből ázottan bár, de ép bőrrrel partra vergődő, immáron „tapasztalt” Horatius. Bentley (és követői) szerint az *arcus* (’íj’) nem illenék a lányosházak megostromlására használatos eszközök felsorolásába. Csakhogy a költő nem fegyvertári számvevő; miért ne említhetné Amor állandó attribútumait, a fáklya mellett az íjat is? Kár, hogy a fiatal Kerényi Károlynak a hatvanéves Némethy Géza tiszteletére írott értekezésében (EPhK 1926, 46 skk.) éppen az íj bővebb dokumentálásának nem érezte szükségét; Ovid., Am. I 15,27 *ignes arcusque Cupidinis arma*.

A Horatius-kiadó R. Bentley nevének hallatára M. Jacksonnak, „Hausz” kedvelt barátjának, a „*uēni, uīdi, uīki*”, és egyáltalán „ez az egész felhajtás” jut az eszébe. Mit tud ez a Horatius? „Kinek van belőle haszna?” Housman válasza: „Nem úgy hasznos, mint a villany, de igenis nagyon izgalmas *meztalálni* valamit, évezredek múltával elsőnek olvasni *úgy* a verset, ahogy megírták”; majd az „esztéták feltűnősködése” kapcsán a „hibbant” O. Wilde különsegeire, a modern sajtóban gyakori — fatális — elírásokról („osztogat — fosztogat” stb.) a könyvnyomtatás előtti másolók hasonló tollhibáira terelődik a szó: „... és akkor a Housman-félék dühödten vitatkoznak azon, hogy mit is írt valójában a szerző...”¹ Nemhogy egy pénzdarab feldobásával döntenék el, hogy melyik változat az „eredeti”! Housman persze arra tette fel az életét, hogy az „elgazosodott” Propertiusból egy nagyon érdekes kertet varázsoljon: „az eddigi tökfek csak belegázoltak, hogy helyet csináljanak a saját dudváiknak.” Ő bezeg már is vagy kétszáz helyen rendberakta az elvadult szöveget, miközben — hite szerint — tapintatosabban járt el, mint annak idejében Scaliger vagy akár Bentley. Pályatársai közül is Postgate csak „összegyűválja” Propertiusnak mindjárt az első Cynthia-versét: a 33. sorban a *voce*-re „javított” *noctes* „olyan szörnyűség, hogy a gyerekek felsírnának tőle álmukban”.

Ő (AEH) a „haszontalan” tudást önmagáért keresi, de ugyanakkor a költészet nagyon is közletről érinti: „a *Diffugere nives...*” (Hor., C. IV 7) valósággal szíven találja. Szerinte persze Horatius a vers 15. sorában *nem dives*-t írt, ami minden kiadásban szerepel; azt pedig, hogy mit írt valójában, csak ő (Housman) tudja. „Az ókori szövegek helyreállítása a legnemesebb feladat, — drága jó Erasmus!”

„Láttál már búzaföldet aratás után?” — kérdi barátjától. „Tarlóra levágva az egész, ám itt-ott, indokolatlanul, megmagyarázhatatlanul, egy-egy szár állva maradt. Miért *ezek*? Ovidius Medejáját, Varius Thyestesét kévébe kötve dobták a feledésbe — sokakkal együtt. Itt-ott árválkodik egy búzászár, egy kóró, egy pipacs, de ki tudja, miért éppen azok?”

A sokadik színváltás, Sapphó és Catullus idézgetése után újból a két Housman társalog egymással. Az oxfordi diák sietne Propertius („az *első* szerelmi elégiaköltő”) feldolgozásával, mert attól tart,

¹ Itt az alkalom arra, hogy Dragmánk korábbi köteteinek egy-egy kirívó sajtóhibáját — utólagos mentségül (és okulásul) — csokorba kössük. I 125: a nőuralom alatt *nyögő* (nem ’nyugvó’) Kelet. — II 314: a bibliai idézetből kimaradt a ’ne’: „Mikor az eget bezárandom, hogy *ne* legyen eső.” — III 367: nem *sing.*, hanem *sign(ificatiōne)* olvasandó. — IV 334: Bereniké férje persze nem Agrippina, hanem Agrippa volt. — V 290: a Gesta Romanorum rablója nem holmi *nádszállal*, hanem egyetlen *naszáddal* kalózkodott. *Candidi lectores, nolite incusare neglegentiam nostram.*

hogy Postgate még majd „lelővi” legjobb szövegjavítói ötleteit. Erre AEH felvilágosítja hajdani önmagát, hogy nem Propertius, hanem Cornelius Gallus volt az első szerelmi költő, akitől azonban csak egyetlen sor maradt ránk. (Honnan ismerhette volna a későbbi papirusz-leletet?) Vergilius mindenestre írt hozzá egy verset: kell ennél különb halhatatlanság? Propertius is említi (II 34, 91 sk.):

*Et modo formosa quam multa Lycoride Gallus
mortuus inferna vulnera lavit aqua.*

„*Modo* — mostanában nemrég... Ezek igazi emberek voltak. Ismerték egymás verseit, egymás ideáljait... Halhatatlanná tették szerelmeiket!... *Meglett* a szerelmes vers, a szerelem, amilyen a valóságban... Ez valami új volt.” A régi magyar irodalom kedvelői itt Rimay János emlékezetes előszavára gondolhatnak, amelyben a hű tanítvány halott mesterének, Balassi Bálintnak halhatatlan *inventori* tettét, már mint a szerelem argumentumának hazai nyelven való merész megszólaltatását, valamennyi költőelődje fölé emeli, Ausoniusától Propertiusig és Cornelius Gallusig. (Vö. *Dragma* II 236 skk.)

A „súlyos, nem könnyen emészthető mű”, melynek fogyasztását — az utószót író Upor László szerint — megkönnyíti a jeleneteket áthevítő szenvedély, végül is Housman és Jackson görög kedveskedésével, a wilde-i romlottság vonzerejének hangoztatásával, majd AEH váratlan dilemmájával zárul: Miért is tanulmányozzuk a klasszikusokat? Mivel ez volna a világ forgatagában való helytállás biztos alapja? Vagy hogy ezzel visszük előbbre a tudományt? ... Kérdéssel zárjuk mi is Stoppard nem szokványos darabjának ismertetését: Címe (*The invention of love*) annyit jelentene, hogy Housman, a „szerelmes” Propertius kutatója *felfedezte* (?) Gallus és az „aranykori” szerelem elsőbbségét? *Non liquet*.

*

Nem érezzük feladatunknak, hogy a szak dolgaiban meglepően otthonos Stoppard értesüléseinek forrásait találgassuk. A különleges Housman-jelenség nemcsak a maga korában foglalkoztatta híveit (és ellenfeleit). Életművének újabban megjelent feldolgozásai közül hármat említünk:

N. Marlow: AEH. Scholar and poet. London 1958,
R. P. Graves: AEH. The scholar-poet. London 1979,
N. Page: AEH. A critical biography. London 1983.

E szerzők közül csak Marlow céhbéli filológus, Housman tudományos működésében mégis mindhárman ugyanazokat a vonásokat emelik ki, amelyeket Housman érdemes Lucanus-kiadásának (1926: „*editorum in usum*”) előszavából idéznek: „*Emendators should thank their stars that they have the multitude against them and must address the judicious few, and that moral integrity and intellectual vigilance are for them not merely duties but necessities.*” Scaliger, Bentley és Porson nyomában járó mai követői *erre* (elsősorban persze „intellektuális éberségükre”, illetőleg az „überlieferungsgläubig” szövegkiadók tévelygésére — „a foolish practice!” — idézi Page Shackleton-Bailey-t, p. 173) szoktak hivatkozni, akárhányszor megfelelkezvén a „moral integrity”-ről.

Housman még Büchelert és Vahlent is elmarasztalta a „manuscript worship” bűnében, másrésztől viszont W. M. Lindsay a paleográfiai szempontok elhanyagolását vetette Housman szemére. Miért is van az, hogy Housman a kézirati olvasatokat a szemrontó görnyedéssel járó kollacionálás helyett másoktól veszi át? Erre a válasz (Page, 176) az, hogy a kollacionálás nyűgét hagyjuk irodai segédszemélyzetre vagy számítógépekre (it is a job for clerks or electronic machines), az „aggval rendelkező tudós” különb feladatok megoldására hivatott (a scholar *who happens to possess a brain capable of more delicate operations* is right to let others do it for him). Housman hívei szerint a szövegkritikus feladata az igazság keresése és a hibák kiküszöbölése; a szövegkritika az ember tévedhetőségének (human capacity for error) köszönheti létét: ha az írnokok sohasem hibáztak volna, akkor a szövegek tanulmányozói (textual scholars) ugyan mit csinálnának? (Page 165: would have nothing to do.)

És hogy állunk a szövegkritika felkent papjainak tévedhetetlenségével? Erről már Stoppard ismertetése során is esett szó, most *ex uno disce omnes*. Housman Vergilius „megrögzött bűnének” (besetting

sin) tartotta „erőltetett nyelvhasználatát” (Graves 202: the use of words too forcible for his thoughts), mint például Amata királyné *moritura* jelzőjét (Aen. XII 55): „ő (Housman) *pironkodik Vergilius helyett*, valahányszor erre gondol.” Nos: az adott helyen Latinus felesége a harci vágától égő Turnust tartóztatná, persze hiába, mert a *végzet* mindkettejükről *mást* rendelt. Vagyis Housman, a latin nyelv csalhatatlan ismerője nem ismerte fel a participium instans jelentését, azt, amit — szerencsére — nemcsak egy későbbi hű követője, C. O. Brink értelmezett *helyesen* (a horatiusi Levelekhez írott kommentárjában, Cambridge 1982, 287; I. még 193 [ad II 2,48 *arma non responsura*]; 372): ‘a fated, or bound, to die’. (Vö. Gnomon 1984, 298 = Dragma V 129 és 197.) Ezek szerint Vergiliusnak talán mégsem kell szégyenkeznie.

„Szigeti” kollégáink gondosan őrzött „fényes elszigeteltségének” szemléltetésére is csak egyetlen példa: Graves (210) — Housman méltán elismert Lucanus-kiadásával kapcsolatban — büszkén regisztrálja az idős Wilamowitz nyilatkozatát: „We in Germany are fully aware that Housman is the leading living Latinist.” Csakhogy ugyanez a kijelentés Page könyvében (162) *nem egészen így* hangzik: „Although we Germans know Housman to be a rabid Germanophile, we, nevertheless, unanimously pronounce him to be the greatest living authority on both Latin and Greek in the English-speaking world.” Jegyezzük itt meg, hogy az amerikai Harvard egyetem 1936 nyarán Eduard Nordent — mint „a világ leghíresebb latinistáját” (the most famous Latinist of the world) — megszorítás nélkül tüntette ki a *Dr. h. c.* címmel.

*

Az ígért párhuzam sehogysem akar összejönni. Egyáltalán: egykorú címszereplőink tudtak-e egymásról? Némethy Géza *Ciris*-kiadásának szövegkritikai jegyzeteiben (Bp. 1909, 117. és 135. l.) hivatkozás történik egy Housman-konjekturára (Ciris. 534): „*stellarunt* scripsi (a Bruxellensis *stellarum*-ja helyett) ex Housmanni coniectura” — közelebbi forrásmegjelölés nélkül. Housman „Remarks on the C.” c. tanulmányában (Class. Review 1903, 311 = Classical Papers II 596) így adott elfogadható értelmet a Bruxellensisben hagyományozott és Scaliger szerint is gyógyításra váró sornak (*unum quem duplici stellarum sidere vidi* helyett): ... *stellarunt* (a görög *καταστερίζω* mintájára) *divi*. Némethy mindenesetre egy Plinius-idézet, majd két Ovidius-hely előbányászásával támogatta Housman szövegjavítását.

Ezek után — hat évvel később — Housman ízekre szedte magyar kollégájának *Ciris*-kiadását. (Class. Rev. 1909, 224 skk. = Class. Papers II 795 skk.) Ezt a kemény bírálatot a hazai tudományosság évkönyvei nem tartják számon, pedig nemcsak a közvetlenül érintett szerző okolhatott volna belőle. (Utalunk itt Némethy Géza életművének utólagos kritikai méltatására: Dragma III 160 skk.) Mivel Housman szigorú recenziója nálunk mindeddig — nehezen magyarázható okok folytán — visszhangtalan maradt, ismertetését — már csak pedagógiai megfontolásból is — kötelességünknek érezzük.

Housman ezúttal sem udvariaskodik: „Mr. Némethy” kommentár gyanánt felsorakoztatott „párhuzamai” (verbal parallels) közt akadnak ugyan — „feltehetőleg” — eddig nem hasznosítottak is, „certainly some should never be adduced again”. (Fölöttébb épületes példakkal.) Precizításban (Housman részéről) nincs hiány: még azt is kipécézi, hogy egy *hibásan* idézett Lucretius-hely megvilágításaként előhozott Calvus-töredéket Némethy négy soron belül kétféleképpen (és érthetetlenül) citál, majd a következő lapon egy harmadik kiadásra hivatkozik. Tanulságos a *Ciris* 27. sorához (*felix illa dies...*) kívánczoló két találó szövegpárhuzam (Laus. Pis. 159; Aetna 536) helyett Némethytől elővett Manilius-sor (V 568 *felix illa dies redeuntem ad litora duxit*) kínos félreértése: figyelmes olvasó rájön, hogy *illa litora* tartozik egybe.

Némethy kommentárja „kevésbé gyermeketeg, mint Mr. Curcio-é, csak éppen szimpla (elementary) és felületes. Ami eddig homályos volt, az is maradt”; a 360. sor magyarázata „helyes, de nem új”. A tizen-négy lapot kitevő „kritikai jegyzetek” megismétlik a kommentárban egyszer máris előadottakat. Az első száz soron belül kilenc konjekturát a szerző „csak úgy becsempészett” a szövegbe. „Ha Némethy úr — okkal vagy ok nélkül — nincs megelégedve a hagyománnyal, akkor tetszése szerint cserereberél: *curae* helyett *sumant*, *lauro* — *circum*, *inde alias* — *hinc feminis...*” A bíráló különös kedvteléssel állítja szembe a 12—15. sor helyesnek (és hiányosnak) vélt szövegét Némethynek még az eddigieknél is rosszabb

„ügyetlen erőszakátélével” (artless violence) és „abszurd” ötleteivel, de közben a szerző latinságának enyhe korrigálásáról sem feledkezik meg. Legrosszabbnak mégis a 125. sor kiforgatását minősíti: *concordes stabili firmarunt numine Parcae* helyett *formarunt nemine...?* (Vö. Verg., Ecl. IV 47.)

Ami a Ciris szerzőségét, holmi *falsarius* feltételezését illeti, aki — Némethy szerint — a maga elmeszüleményét Vergiliusé gyanánt szerette volna „elsózni”, Housman nehezen tudná elképzelni Vergiliust a Ciris 2. sora szerinti „csalódott politikusnak”. Hatásosan a végére hagyja a XIII. cateleptonnak a horatiusi epódoszok közé próbált erőltetését. (Vö. Némethy G., Horatius XVIII. epodusa. Akad. Ért. 1908, 161 skk.)

Összefoglalva: „Works of this sort are little better than interruptions to our studies, and Mr. Némethy was ill-advised in attempting a task so much beyond his powers.” Ráadásul még hivatkozik a megbírált szerző előszavából kitetsző „lángoló (ardent and even flamboyant) patriotizmusra” (ti. a főleg F. Jacobynak szóló „*Cave laedas Hungarum!*”-ra), és megállapítja, hogy ezzel Némethy az érintett németeknek és horvátoknak (?) bizonyára igazi „(kár)örömet” szerzett.

Mindez bizony semmiképpen sem hízelgő a megbírált kollégára nézve. Némethy Gézőn keresztül azonban a magunk bőrén is megtapasztalhattuk Housman kíméletlen szigorát és szarkazmusát, és még csak azt sem mondhatjuk, hogy vádjai megalapozatlanok. A remélt párhuzamokból keresztveződések, sőt ütközések lettek. Kérdéses ezek után az, hogy az elmarasztalás csak az egyoldalú vitában nyilván alulmaradt Némethy Gézőra vonatkoztatva érvényes-e. A magyar tudós hibái tagadhatatlanok. Ezeket nemcsak tudomásul kell vennünk, a kritikát nemcsak meg kell szívlelnünk, hanem tennünk is arról, hogy az ilyesmit elkerüljük. Enyhítő körülményként annyit könyvelhetünk el, hogy Housman (és máig viruló tábor) sem gáncsnélküli zászlóvivője a tudósi eszményeknek. Alaposságot tanulhatunk tőle, de azért — tekintettel az emberi tévedhetőségre (human capacity for error) — a hovatovább szitokszóvá silányított „Textgläubigkeit”-tel szemben a *ratio* (vagy inkább csak *megérzés*) mindenhatóságát sem kell abszolutizálnunk.

*

Housman szigorú bírálata nálunk visszhangtalan maradt, — írtuk az imént. Az ott idézett helyen (Dragma III 171 sk.) részletesen ismertettük az idősebb hazai pályatárs (Hegedűs István) emberséges észrevételeit. Annak idején — Ovidiusszal kapcsolatban — nem tértünk ki a *korábbi* Ciris-problematikára, pedig a gondok már akkor jelentkeztek. Hegedűs feltehetőleg nem tudott Housman fentebb tárgyalt recenziójáról, különben — a hazai mundér becsületének védelmében — valamilyen formában reflektált volna a vaskos elmarasztalásra. Prekárius helyzet lehetett. Tegyük fel, hogy a Classical Review illető kötete *nem* (vagy csak később?) jutott el Magyarországra. (Az 1903-as évfolyamot Némethy bizonyíthatólag ismerte!) Hegedűsnek így is volt mit tollhegyre tűznie, akárhány esetben Housman tételeivel egyezőleg, csak éppen tapintatos megfogalmazásban. (EPhK 1909, 616—620.)

Például mindjárt az elején: Némethy a 12 skk. sorok „*cruxat* és hézagát *merész vélelemmel* enyészeti el”, és a felsorakoztatott költői reminiscenciákban nem lelhetjük fel „álláspontjának bizonyító érveit”. A 15. sorban *quae tribus* (a mértékadó kódex *quattuor*-ja helyett) sem állhat meg; a 40. sorban Némethy emendatiója fölösleges, ugyanígy a 47. sorban Housmantól is felrótt cserebere; a lacuna kérdését Ribbeck „kifogástalanul oldotta meg”. Vagy (121): a hagyományozott *lauro* helyett „miért *circum?*” És így tovább öt apróbetűkkel szedett lapon keresztül: ismételen „*túlmerész* eltérés a kéziratoktól” stb. Máshol: az öntudatos „*Conieci*”-hez fűzött megjegyzés szerint „a szerencsés konjekturát már Heyne is felvetette”, vagy: a *caeruleas umbras*-t (215, *νύκτα κοινάτων*) miért kellene *auras*-ra „emendálni és erőltetett jelentéssel felruházni”? Hegedűs érzi, hogy a 288. sor javításra szorul (*semper aut* vagy *et* helyett *nempe in Creta?*), de Némethy javaslata itt is *túl merész*. Vagy: a kétségtelenül romlott 374. sornak „kitűnő” értelmet adnak az ilyen-olyan emendatiók, de a kódexek (AHR) olvasata is érthető; a 484. sorban a hagyományozott *eternam* (Brux.) helyett Némethy *egregiam*-ja szintén fölösleges, hiszen a másik három kódexben olvasható *externam* „teljesen megfelelő és nem erőszakolt” és így tovább.

Mit tehet ilyen helyzetben egy tudós kolléga? Az önfeláldozóan hosszúra nyújtott bírálat elején *másról* (a Ciris szerzőségének eldönthetetlen kérdéséről) értekezik, közben — elszörtán, módjával — és

különösen a végén pedig *megdicséri* a szerzőt: „Az, hogy Némethy *műveit* minden észrevételem mellett valódi nyereségnek tartom, egész ismertetésem szelleméből remélhetőleg kiviláglik.”

Az odafigyelő utódok számára *más* világlik ki: az, hogy szép dolog a jóakarát, de tudományos kérdésekben — és így az antik szerzők szövegének gondozásában is — a való helyzet feltárása fontosabb, mint a kollegiális tapintat. Housmanben ez az utóbbi kétségtelenül nem tengett túl, akárcsak az álmodozó Némethy Gézában az önkontroll. Tanulhatunk mindkettejüktől.

MEGEMLEKEZÉS

KÁKOSY LÁSZLÓ (1932—2003)

Életének 71. évében, 2003. január 29-én elhunyt Kákósy László, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyiptológiai Tanszékének nyugalmazott tanszékvezető egyetemi tanára, a huszadik századi magyar egyiptológia meghatározó alakja. Az 1960-as évektől fogva szinte kivétel nélkül minden magyar szakember, aki az ókori Nílus-völgy történetével és régészetével foglalkozik, Kákósy László tanítványa. Markáns kutatói profilja és tanári ethosza egyaránt iskolateremtői szerepre predesztináltak: a „budapesti iskola” létét nem annyira a mintegy negyven egyiptológusi diploma igazolja, melyet professzorsága évtizedei alatt tanítványai szereztek, mint inkább a pályán megmaradó magyar egyiptológusok arányos filológiai és történeti/régészeti felkészültsége és az Egyiptomhoz — az ókorihoz ugyanúgy, mint a maihoz —, mint hivatásuk gyakorlóterepéhez való sajátosan személyes, bensőséges kapcsolata. Ókori keleti történeti előadásaival és szemináriumaival Kákósy László mély szakmai hatást gyakorolt azonban a magyarországi történet és régészet művelőinek nemzedékeire is; s hogy a művelt magyar nagyközönség feltűnő vonzódást mutat az ókori egyiptomi kultúrához, az szintén elsősorban Kákósy László érdeme, aki a tudományos ismeretterjesztést misszióknak tekintette és négy és fél évtizedes pályafutása során mindvégig odaadó figyelemmel művelte.

1951 és 1956 között a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen Dobrovits Aladár, Wessetzky Vilmos (egyiptológia) és Oroszlán Zoltán (klasszika-archeológia) tanítványa volt. A következő éveket aspiránsként a Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményében (1956—1957) és Egyiptomi Gyűjteményében (1957—1959) töltötte. 1960-ban tanársegédi kinevezést nyert az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Ókori Keleti Történeti Tanszékére.

Míg Kákósy Wessetzkytől alapos filológiai képzést kapott, melyet egy életen keresztül nagy tehetséggel mélyített és tágitott, Dobrovits a kultúra különböző területeinek történeti szemléletű kutatása felé irányította és bátorította az egyiptomi vallás elhanyagolt kérdései iránti érdeklődését. Kákósy történeti-vallástörténeti orientációja annál is kézenfekvőbb volt, hogy az ötvenes évek nyomasztó zártságában még csak álmodozni sem lehetett egyiptomi terepmunkáról, a világ nagy egyiptológiai gyűjteményeinek helyszíni tanulmányozásáról, vagy akár a nemzetközi egyiptológia szellemi mozgásainak gyors és közvetlen megismeréséről.

A fiatal Kákósy a korlátokat mintegy észre sem véve, magától értetődő, elemi érdeklődéssel fordult az egyiptomi vallás történetének szöveges és ikonográfiai forrásai felé, s azon belül, merészen úttörő módon, a Ptolemaios- és a római kor kutatása irányába. Az egyiptológusok által akkoriban még kevésbé becsült és általában félreértett görög-római emlékek iránti érdeklődését különösen szerencsésen igazolták és támasztották alá néhány évvel idősebb kollégájának, az ugyancsak Oroszlán- és Dobrovits-tanítvány Castiglione Lászlónak akkoriban már kibontakozóban lévő ikonográfiai kutatásai: Kákósy eszmecseréi a másik budapesti kutatóval, aki az elkövetkezendő évtizedekben döntő mértékben és maradandóan fog majd hozzájárulni a görög-római kori Egyiptom megismeréséhez, mindkettejük számára iránymutatónak bizonyultak.

1957-es, első *Antik Tanulmányok*-beli közleményében („Egy kopt varázsszöveg magyarázatához”) először közelíti meg a mágia kérdéskörét, mely élete végéig foglalkoztatni fogja. Újabb életprogram-jelzésként 1958-ban, ugyancsak az *Antik Tanulmányok*-ban, elindítja a Ptolemaios-kor történeti forrásainak kritikai elemzését; 1961-ben pedig közli első tanulmányát egy római kori egyiptomi kultusz kérdéseiről („A császárkori Thoth-kultusz problémájához”, *Archaeologiai Értesítő*). Míg 1957-ben közölt Ipuwer-fordításának kommentárjában („Ipu, a Főrangú intelmei”, *Antik Tanulmányok*), mely egy fiatal egyiptológus nem különösebben egyéni kötelező újjgyakorlata, még alkalmazkodik a kor romantikusan egyszemélyes felfogásához az óbirodalmi uralkodó „zsarnokságát” illetően, egy 1961-es tanulmányában („Az egyiptomi történetiszemélet hatása az aranykor-mítoszokra”, *Antik Tanulmányok*) már állást foglal (szemben W. Helckkel és E. Ottóval) az egyiptomi királyi dokumentumok és a „nem-hivatalos” irodalom emlékeinek történeti forrásként való, elfogulatlan kritikai elemzése mellett. Ugyanerre a témára 1967-ben aztán szélesebb forrásbázis alapján és az aranykor-mítoszok morfológiai elemzésével kiegészítve fog visszatérni („Az egyiptomi aranykor-mítoszok történeti fejlődése és társadalmi vonatkozásai”, *Antik Tanulmányok*).

Az egyiptomi történeti emlékezet jellegének és változásainak 1961-es, vázlatos vizsgálata olyan kérdéseket érint, melyek részletes kifejtésének szükségessége hamarosan más kutatók előtt is nyilvánvalóvá lesz (ld. D. Wildung: *Die Rolle ägyptischer Könige im Bewusstsein ihrer Nachwelt* I. Berlin 1969). A fiatal kutató érzékeny figyelme az újragondolásra megérett nagy egyiptológiai témakörök iránt másutt is szinkronban van azoknak a jelentős kortársaknak érdeklődésével, akikhez majd a későbbi évtizedekben kölcsönös nagyrabecsülés fogja fűzni. Így a hatvanas évek végétől foglalkozni kezd az egyiptomi időfogalommal („Az Idő az állatszimbolikában”, *Művészet* 1968; „Az egyiptomi öröklét-fogalom”, *Antik Tanulmányok* 1972; „Az egyiptomi időfogalom”, *Idő és történelem*, Budapest 1974 = „Einige Probleme des ägyptischen Zeitbegriffes”, *Oikumene* 1978), egy olyan témával tehát, mely az övével sokban rokon eredményekkel foglalkoztatta Eberhard Ottót és Erik Hornungot, s amelynek legnagyobb hatású vizsgálatát Jan Assmann fogja majd nyújtani 1975-ben (*Zeit und Ewigkeit im alten Ägypten*. Heidelberg). Az időfogalom vallástörténeti feltárásából ágaznak ki azután az 1970-es évek végén az alexandriai időistenre (*Világosság* 1978), a csillagok keletkezéséről szóló egyiptomi mítoszokra (*Opuscula classica Mediaevalique in Honorem J. Horváth*, 1978) vonatkozó kutatásai és második jelentős monográfiája, az *Egyiptomi és antik csillaghit* (Budapest, 1978).

Az első monográfia még 1969-ben jelent meg *Varázslás az ókori Egyiptomban* címmel, megkoronázva egy széles alapokat lerakó, termékeny évtized munkáit, melynek folyamán Kákósy önálló képet rajzolt magának az egyiptomi mágia kérdéseiről ugyanúgy, mint az egyiptomi történelem egyes kitüntetett korszakairól. A kutató legszemélyesebb, saját álláspontja kialakításának célkitűzése mellett a feldolgozott témák széles köre a tanár igényességére is utal, aki nem éri be kézikönyvismeretek ismétlésével, és növendékeit az eredeti források tanulmányozására készíti (ld. fordításait a Harmatta János által kiadott *Ókori Keleti Történeti Chrestomatiá*-ban, Budapest 1965) és aki érzékenyen regisztrálja a fehér foltokat: kivált a görög-római kort illetően.

Ebben az évtizedben válik nemzetközileg ismertté olyan, máig sokat idézett cikkeivel, mint a „Problems of the Thoth Cult in Roman Egypt” (*Acta Arch. Hung.* 1963), „Schöpfung und Weltuntergang in der ägyptischen Religion” (*Acta Ant. Hung.* 1963), „Ideas about the Fallen State of the World in Egyptian Religion” (*Acta Orientalia Hung.* 1964), „Urzeitmythen und Historiographie im Alten Ägypten” (*Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt*, Berlin 1964), „Nubien als mythisches Land im Altertum” (*Ann. Univ. Scient. Budapestinensis Sectio Historica* 1966), „Prophecies of Ram Gods” (*Acta Orientalia Hung.* 1966), „Probleme der ägyptischen Jenseitsvorstellungen in der Ptolemäer- und Kaiserzeit” (*Religions en Égypte hellénistique et romaine*, Paris 1969) és „Beiträge zum Totenkult der heiligen Tiere” (*ZÁS* 1970).

Az 1960-as és 1970-es évek idegen nyelvű cikkeivel megszerzi azt az általános elismeréssel övezett, egyedülálló pozíciót a nemzetközi egyiptológiában, amelyet mint az egyiptomi, különösen görög-római kori, vallás és a római kori egyiptomi történet szakértője csak tovább szilárdít elkövetkező munkásságával. Növekvő számú — s a szakma vezető nemzetközi folyóiratai által szívesen közölt — idegen nyelvű s magyar közleményei már kivétel nélkül felmutatják azokat a vonásokat, melyek mindvégig alapvetően

fontos tényezői Kákósy szakmai sikerének: a kérdésfelvetés egyértelmű határozottságát, a kifejtés logikus menetét, kiegyensúlyozottságát és világos megfogalmazását, a konklúziók történeti kontextusba való illesztését, a témához való koncentrált ragaszkodást, klasszikus rövideget, élvezetes, mintegy szépirodalmian kiművelt stílust. De ezek az erények jelen vannak a szélesebb közönségnek szóló munkákban is, így a Varga Edithel közösen publikált *Egy évezred a Nílus völgyében* című könyvben (Budapest 1970), mely máig ható érvénnyel formálta a hazai Egyiptom-recepciót.

A hetvenes évek munkái elsősorban a görög-római kor kultuszainak és teológiai gondolkodásának feltárására irányulnak. Most is felvet azonban az egyiptológia más területeiről olyan kérdéseket, melyeknek időszerűségét, paradigmaticus mivoltát akkor mások alig vagy egyáltalában nem érzik még: ilyen munkája például a „Die weltanschauliche Krise des Neuen Reiches” (ZÁS 1973). Az évtized második felétől kezdve jelennek meg szócikkei a modern egyiptológia legnagyobb szabású és legsikeresebb nemzetközi vállalkozásában, a *Lexikon der Ägyptologie*-ban (szerk. W. Helck és W. Westendorf, Wiesbaden 1972–1991). Kákósy szócikkeinek zöme vallástörténeti témák új eredményeket hozó, önálló feldolgozása, közöttük olyan remekművekkel mint a „Götter, Tier-” (LÁ II, 1977), „Horusstele” (III, 1980) „Orakel” (IV, 1982) címszavak.

Az 1976-ban az ELTE Ókori Keleti Történeti Tanszékén egyetemi tanárrá kinevezett Kákósy egyzsersmind gondos és lelkiismeretes oktató, aki a mostoha könyvtári viszonyokat azzal is megkísérelti kiegyensúlyozni, hogy hallgatói számára kézikönyvet ír. Az 1979-ben megjelent *Ré fiai* és 1993-as bővített, majd 1998-as bővített és átdolgozott kiadása (*Az ókori Egyiptom története és kultúrája*) nemzedékek tanönyve lesz, de sikere óriási az érdeklődő nagyközönség körében is. A kézikönyvrész része egyúttal Kákósy aszkétikus elszántsággal követett célkitűzésének is, mely a hazai egyiptológusképzés és a nemzetközi kutatás részét képező egyiptológiai kutatás feltételeinek megteremtésére irányul. Ez a célkitűzés vezet már akkor is, amikor 1974-ben létrehozza az idegennyelvű *Studia Aegyptiaca* sorozatot (2002-ig 17 kötete jelenik meg), mely hamarosan nemzetközileg becsült orgánummá válik. Bár ebben a küzdelemben nem volt egyedül, sikerében talán egyedül ő hitt teljes megingathatatlansággal. Méltatlan kudarcok sora után, 1982-ben végre megalakult az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyiptológiai Tanszéke, melynek első tanszékvezető professzora Kákósy; és az újonnan létrehozott tanszék már 1983-ban megindíthatja, Kákósy vezetése alatt, egyiptomi terepmunkáját Thébában a TT 32 sz. sír (Dzsehutimesz) feltárásával (Kákósy részvétele 1964-ben a Magyar Tudományos Akadémia núbiai expedíciójában az egyiptológus számára mélyebb szakmai következmény nélkül maradt). Kákósy szándékának megfelelően az általános szakmai érdeklődést keltő, különös típusú, monumentális 18. dinasztia korabeli sírban folyó munka a következő években az egyiptológiai képzés fontos elemévé válik, tovább közelítve a hazai oktatás szellemét és körülményeit a nemzetközi egyiptológusképzéshez. Az idők folyamán azután Kákósy tanítványai és munkatársai önálló sírfeltárásokba kezdenek majd Thébában. Mára Kákósy tanítványainak három egymást követő nemzedékéből dolgoznak a thébai nyugati parton olyan egyiptológusok, akiket a nemzetközi szakma a thébai nekropolisz újbirodalmi nemesi sírjainak specialistájaként tart számon.

A nyolcvanas évek közleményei a mágiakutatás újabb, szintézis felé mutató eredményeiről számolnak be („Magische Stelen”, LÁ III, 1980; „Egyptian Magic in the Legend of Pythagoras”, *Oikumene* 1983; „La magia nell'antico Egitto”, *La magia in Egitto ai tempi dei faraoni*, Modena 1985; „New Studies in Magical Healing Statues”, *Ann. Univ. Scient. Budapestinensis Sectio Historica* 1985; „A Syncretistic Amulet in Budapest”, *Bull. Soc. d'Égyptologie Genève* 1985; „Magical Bricks from TT 32”, *Funerary Symbols and Religion, Festschrift Heerma van Voss*. Kampen 1988); e téren összegzésre is sor kerül *Zauberei im alten Ägypten* című könyvében (Budapest 1989).

További területek birtokbavétele is megtörténik: az egyiptomi időfogalmat vizsgáló résztanulmányok után megírja *Egyiptomi és antik csillaghit* (Budapest 1978) című monográfiáját, mely fontos állomásnak bizonyult az ókori egyiptomi gondolkodás korabeli egyetemes kontextusának megértésében. Áttekinti az egyiptomi szerzetesség történetét (in: Johannes Cassianus, *De institutis coenobiorum*. Budapest 1980). Megkezdí monumentális forrásgyűjtését és elemzését az egyiptomi pogányság végének és a kereszténység korai korszakának feltárásához: ez ismét olyan munka, mellyel a kutatás lassan változó problémaészlelése és paradigmaváltásai előtt jár („Nile, Euthenia and the Nymphs”, *Journal of Egyptian*

Archaeology 1982; „Die Kronen im spätägyptischen Totenglauben im römisch-byzantinischen Ägypten”, *Aegyptiaca Treverensia* 1983; „Die ägyptische Religion unter Constantinus und seinen Nachfolgern”, *Acta Class. Debrecen* 1983; „Das Ende des Heidentums in Ägypten”, *Graeco-Coptica*. Halle 1984). E munka végeredménye majd egy impozáns monografikus cikk lesz az *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II. 18. 5. kötetében („Probleme der Religion im römerzeitlichen Ägypten”, Berlin—New York 1995). Egylőre azonban, későkori vallástörténeti kutatásait kiegészíti a gnoszticizmus emlékeinek vizsgálataival s megajándékozta a magyar kutatást és közönséget *Fény és káosz. A kopt gnosztikus kódexek* (Budapest 1984) című könyvével. Talán a nagyközönség felé fordulás közvetlen gesztusa teszi, hogy a könyv zárómondatain Kákosy engedi átsugárzani a mélyen személyes viszonyt, mely a régi Egyiptomhoz fűzi:

„A gnoszticizmus nem része, nem fejlődési foka az egyiptomi vallásnak, keletkezési helye is Egyiptomon kívül keresendő. A görög filozófia, az iráni vallás és a szinkretizmus határozta meg arculatát, de egyiptomi elemek is színezték a tarka képet. Az egyiptomi vallás a mindenség középpontjába állította az embert, és abban, hogy a dualista gnosztikus szemlélet pesszimizmusában is megőrződött az ember méltósága, része volt a derűs, humánus egyiptomi világnézetnek is.”

Nyugodt, kiegyensúlyozott, mindenek fölött konszenzust kereső mentalitása tette lehetővé, hogy megfelelhessen az évről évre növekvő intenzitású hármás elvárásnak, melyet az egyetemi oktatás és tanszékének irányítása az annyi szirt és zátony között navigáló egyetemen, az évenkénti thébai terepmunka s az egyre táguló horizontú kutatómunka támasztott vele szemben. A háromszoros elfoglaltsághoz a kilencvenes években nagyszabású múzeumi tanulmányok járultak, melyeknek eredménye három olaszországi múzeum varázsszobrainak nagy elemző katalógusa lesz (*Egyptian Healing Statues in Three Museums in Italy [Turin, Florence, Naples], Catalogo del Museo Egizio di Torino Serie Prima — Monumenti e Testi IX*. Torino 1999). 1989-ben megjelenik az 1983 óta a thébai TT 32 sz. sírban folyó ásatások első, a nagyközönség számára is hozzáférhető feldolgozása (*Dzsehutimesz sírja Thébában*. Budapest). A sír környezetében folytatódó ásatások során Ptolemaios- és római kori temetkezések sokasága kerül elő, Kákosy figyelmét Théba késői korszakaira irányítva („The Soter Tomb in Thebes”, *Hundred Gated Thebes*. Leiden—New York—Köln 1995). A későkori Théba lesz akadémiai székfoglalójának is témája („Théba a Ptolemaiosz- és római korban”, *Magyar Tudományos Akadémia Székfoglalók 1995—1998*. Budapest 1999) — mert a kilencvenes évek meghozzák, a nemzetközi szakma egyre növekvő tisztelete mellett, melyet a hatvanadik születésnapjára megjelentetett ünnepi kiadvány szerzőinek fényes névsora is érzékeltet (*The Intellectual Heritage of Egypt, Studia Aegyptiaca XIV*. Budapest 1992), majd a Heidelberger Akademie der Wissenschaften levelező tagsága példáz — a hazai hivatalos elismerést is. 1998-ban a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé választja, amit Kákosy elsősorban az egyiptológia elismeréseként fogad örömmel — hasonlóan a Széchenyi-díjhoz és az Akadémiai Díjhoz vagy a Kuzsinszky- és az Abel Jenő-emlékermekhez. Ugyanígy szakmája reprezentációja és előbbrevitele érdeklí mint az MTA Ókortörténeti Bizottságának elnökét, az MTA Orientalisztikai Bizottsága tagját, az International Association of Egyptologists tanácsának tagját és magyar nemzeti bizottságának elnökét, s az Ókortudományi Társaság elnökét.

Vallástörténeti tanulmányok impozáns sora — közülük számos még sajtó alatt — keletkezik a kilencvenes évek végén és az új évezred első két évében. A kutatás és az egyiptomi terepmunka iránti változatlan belső elkötelezettség megkönnyíti, hogy négy évtized után, lassan elszakadjon a tanítástól, és erőt ad Kákosynak akkor is, amikor az iskolájából kikerült egyiptológusok közösségét átmenetileg, de annál elfogadhatatlanabb, mert nem szakmai megfontolásokból következő, módon megosztja egy eltávo-lodott tanítvány. A tudós és a tanár belső egyensúlyát még helyreállítja a folyamatos munka, a visszatekin-tő egyenlegkészítés (*Az alexandriai időisten. Válogatott tanulmányok 1957—1998*. Budapest 2001), és a közös egyiptomi terepmunka egykori tanítványaival. Felesége, Grigássy Éva műfordító 2002 novemberében bekövetkezett halála után azonban már nincsen ereje, hogy leküzdje testi-lelki kimerültségét, s vissza-

térjen ahhoz a munkához, amellyel még annyit tudott volna adni az ókortudománynak. Írásai azonban, bennük egy páratlan tudásanyag felmérhetetlen bőségével, velünk maradnak — s műveit azért is újra fogjuk olvasni, hogy most már a lezártág és véglegesség perspektívájából is felmérjük a Breasted-i egyiptológiai Nagy Tradíció huszadik századi betetőződő s egyszersmind végső korszakának ma már utánozhatatlanul széles látókörű eredményeit.

TÖRÖK LÁSZLÓ

VITA

MEGJEGYZÉSEK FR. W. DEICHMANN *ARCHEOLOGIA CRISTIANA* CÍMŰ KÉZIKÖNYVÉHEZ

Az ókortudomány különböző ágai közt sajátos helyet foglal el a keresztény antikvitás emlékeit vizsgáló archeológia. Az archeológia többi rész tudományától eltérően a keresztény régészet sajátos módszerével a teológiához is kapcsolódik: nemcsak az egyháztörténet és a liturgia fejlődése hatott az ókeresztény emlékek kialakulására, hanem ebben a dogmatika alakulásának is jelentős szerep jutott. Ezek a módszertani követelmények magától értetődőleg meghatározó jelentőségűek a keresztény régészettel foglalkozó szakemberek számára olyannyira, hogy ezek — mint ennek a tudománynak története mutatja — elsősorban a teológusok közül kerültek ki. Bár a katakombák első rendszeres kutatója Antonio Bosio (1575—1629) jogászként működött, de midőn 1595-ben ezeket a kutatásait megkezdte, az első indíttatást Neri Szent Fülöpötől nyerte, s ezért első eredményeit az ő oratóriumában adta közzé, melyeket aztán az 1634-ben Rómában megjelent „Roma sotterranea” c. művében fektetett le. Művének — amely a szóban forgó tudomány alapköve — facsimile kiadása az ezredfordulón jelent meg.

Az említett kiadással egyidőben látott napvilágot Friedrich Wilhelm Deichmann „Archeologia Cristiana” c. könyvének olasz kiadása (L'Ermadi Bretschneider, Roma 2002, 355 oldal, 194 kép).

A nemrég magas korban elhunyt Deichmann gazdag tudományos pályafutásából ezúttal csak azokat az eredményeket emeljük ki, amelyek keresztényrégészeti munkásságához kapcsolódnak. 46 éves korában a bonni egyetemen a keresztényrégészet professzora lett. Nem sokkal ezután Rómában kapott állást a Német Régészeti Intézet tudományos vezetőjeként. A körülmények elmélyült kutatásra tehát mindenképpen adtak voltak számára. Fontos művek sorát jelentette meg, főként építészettörténetiek kerültek ki keze alól: elsősorban Ravennával foglalkozott; ez a nagy múltú város díszpolgárává is választotta 1985-ben.

Deichmann említett kézikönyvének helyét vizsgálva a XX. század egyre gazdagodó ókeresztény vonatkozású régészeti-művészettörténeti szakirodalmában, ezúttal csak egyetlen olasz nyelvű munkával szeretnénk összehasonlítani. Ez a mű Orazio Marucchi (1852—1931): „Manuale di archeologia cristiana” (4. átdolgozott kiadás Giulio Belvederi gondozásában: Roma, 1933 Desclée et C.). Azért választottuk éppen Marucchi művét — aki a XIX. század kiemelkedő tudósának, a jeles epigráfus Giovanni Battista de Rossinak (1822—1894) jobb keze és életművének folytatója volt —, mert Marucchi kézikönyve hosszú évtizedeken át a szóban forgó tudomány kézikönyve volt számos olasz teológiai főiskolán, majd az 1925-ben XI. Pius pápa által alapított, Rómában működő Pápai Keresztényrégészeti Intézetben. De másik oka is van választásunknak: szeretnénk bemutatni a különbséget a keresztényrégészet különböző felfogásai közt: Marucchi szemlélete — Deichmann látásmódjától eltérően, mint erre a német kutató is utal — kimondottan apologetikus.

Marucchi könyvének két központi témája van: az egyik az ókeresztény temetők topográfiája: könyvének több, mint egy negyed részét ennek szenteli. A másik központi téma a feliratok. Nyilvánvaló a két kérdéscsoport szoros kapcsolata: hiszen az ókeresztény feliratok túlnyomórészt szepulchrális jellegűek. Marucchi ezért mielőtt az epigráfiai problémák tárgyalásába kezdene igen pontos, részletes leírást nyújt a földalatti Rómáról az általa ismert katakombákról, pontosabban azok helyrajzáról. Itt jegyezzük

meg, hogy kézikönyve megjelenése után tárta fel az említett romavárosi kutató- és oktatóintézet tanára Antonio Ferrua jezsuita atya a Via Latina pogány és keresztény falképek soraival ékes katakombáját. (Deichmann erről csak néhány sorban emlékezik meg, tehát könyvében nem nyújt oly részletes kiegészítést, mint ezt adott esetben Marucchi, illetve Belvederi tették volna, ha ismerték volna ezt a szakmai szempontból szenzációs jelentőségű emlékegyüttest.) Visszatérve az epigráfiára: a feliratok olvasata és elemzése Marucchi apologetikus felfogása szempontjából nagy jelentőséggel bírt, hiszen ezek az ősi keresztény világnézetnek nagyon beszédes bizonyítékai. Deichmannál külön epigráfiai fejezet nincsen, a német kutatót a feliratok világszemlélete nem annyira érdekli.

Ami a két szerző kézikönyvében egyaránt több-kevesebb hangsúllyal szerepel, az a művészetek. Ám e témakörben is nagy különbség áll fenn Marucchi és Deichmann szemlélete közt. Marucchinál a különféle művészetek tárgyalása közt nincs kiugró különbség. Deichmann könyve viszont határozottan építészetközpontú. Korszerű módszerének megfelelően könyvében külön fejezet szól a téma korszerű szemantika szemléletű megvilágításának. A Birodalom különböző tartományából, a teljes anyag, köztük a legújabb közel-keleti ásatások figyelembevételével, alaprajzok sokféle változatát mutatja be gondos elemzéssel.

Az ókeresztény figurális művészet összefoglaló tárgyalásában is lényeges különbség van Marucchi és Deichmann felfogása közt. Marucchi az alapkérdéseket csak röviden érinti: gondolunk pl. a keresztény művészet születésének problémájára. Igaz, a Dura Euroopos feltárása, amely jóval az említett olasz mű utolsó kiadása után történt, alapjaiban változtatta meg a keresztény, pontosabban a biblikus témájú művészetek keletkezéséről alkotott képünket. Deichmann ennek tárgyalása kapcsán utal azokra a teológiai-világnézeti problémákra, amelyek e művészet születésénél felmerültek. Marucchi hallgat a teológiai nehézségekről, a pro és contra nézetek nem kerülnek nála bemutatásra. Tipikusan teológiai, illetve apologetikus jellegű az olasz kutatónál az ókeresztény festészet tematikai csoportosítása. Deichmann a művészi műfajok tárgyalását megelőzően, az új adatok által is meghatározott új szemlélet kifejtésébe illeszti bele a figurális emlékeanyag tematikájának reprezentatív megnyilatkozásait, s csak ezután kerít sort arra, hogy az egyes műfajok által a legjellegzetesebbnek ítélt emlékeiről szóljon. Marucchinál a művészetek stílárís szempontú vizsgálata meglehetősen elsikkad. Ezzel szemben Deichmann széles térbeli keretbe állítva vizsgálja az ókeresztény művészet egyes emlékeinek stílusát, az időbeli tényezőket is figyelembe véve (jegyzetekkel együtt 179—203. o.). Utána következik az egyes műfajok fontosabb emlékeinek összefoglaló ismertetése. Természetesen itt is az építészeté az elsőség, azután következik egységes fejezetben, alfejezetekre bontva az ókeresztény figurális művészet produktumainak főként stílárís szempontú bemutatása, majd külön fejezetet szentel az alkalmazott művészeteknek. Helyenként úgy hangsúlyozza a stílárís különbségeket, hogy csak utal rájuk, részletes jellemzést nem ad, hogy pl. mi a lényeges különbség Pannonia és Dácia, illetve ezek és az észak-afrikai építészet között.

Deichmann a figurális művészetek tárgyalását a szobrászattal kezdi (Marucchi a festézzel). A tanulságos képanyagból — Marucchival ellentétben — kimaradt a híres vatikáni (korábban lateráni) „Jó Pásztor” márványszobor, viszont bekerült két, ismeretlen lelőhelyről származó Jónás-szobor (85—86. képek, Cleveland, Museum): az egyik (ez került az olasz kiadás címlapjára) a *kétosz* szájából félig már kihányt Jónást, a másik a drámai történet befejezéséeként nyugodtan pihenő prófétát örökíti meg. Mind a *kétosz* itt bemutatott sajátos alakja, mind pedig a szakállas, könnyű ruhába öltöztetett Jónás ikonográfiailag teljesen idegen az ókeresztény művészet felfogásától. De stílárís szempontból is merülhetnek fel kértelyek a szobrok eredetiségét illetően, melyek legkorábban a rinascimento idején készülhettek.

A falfestészetéről aránylag kevés szó esik Deichmannál, a legjelentősebb mondanivalói a dura-europoszi freskókhoz kapcsolódnak, Marucchitól eltérően a freskók teológiai tartalmának, szakrális tipológiájának kiemelése nem történik meg. Jelentősebb a mozaikokkal foglalkozó rész, hiszen az utóbbi évtizedekben főként az egykori Syria-provincia területén történt nagyszabású ásatások gazdag mozaikanyagot tártak fel (ezekben magyar kutató is részt vett!).

A művészetekről szóló rész 3. fejezete az alkalmazott művészettel, az iparművészet ránk maradt ókeresztény kori emlékeivel foglalkozik. Rövid, nem túlságosan mélyreható fejezet, a főhangsúly az ún. „fondo d'oro” emlékcsoportra esik, amelyek valójában sajátos reprezentánsai ennek a korai keresztény

világnak — bár „pogány” jellegűek is akadnak köztük (sajnos a két, Magyarországon talált darabról, melyek a dunai limes vidékén kerültek hozzánk — nem esik szó). Mindent összevéve azonban a művészekről szóló rész gazdag anyagában és korszerű szemléletében jól mutatja az ókeresztény világ tárgyi emlékeinek ismeretéről Marucchi könyve óta beállott nagyarányú fejlődést.

A magyar kutatót Deichmann könyvében magától értetődőleg leginkább az érdekli, hogy a szerző mennyire és miként foglalkozik Pannoniával. Deichmann utal arra, hogy az utóbbi időkben jelentős kutatások történtek ebben a „délkelet-európai” provinciában, említi a két „császárvárost” (!) Aquincumot és Sirmiumot. A vonatkozó irodalomban Aquincummal kapcsolatban a palo-mozaikokról beszél (nyilván a helytartói palotára gondol) megemlítvén Kiss Ákosnak a pannoniai mozaikokról szóló angol nyelvű munkáját. A pannoniai kereszténység történetéről csupán annyit tudunk meg, hogy ennek a VI. század második felében bekövetkezett „szláv megszállás” (24. o.) vetett véget.

A pannoniai ókeresztény emlékekről szólva, a művészettörténeti részben, jegyzetei közt hivatkozik Fr. Gerke 1954-ben a Peter-Paul földalatti sírkamra freskóira. Savariáról szólva — ismét Kiss Ákos könyvét (Roman Mosaics of Hungary, 1973, 28. skk., 14. sk. táblák, továbbá Füllöp (sic!) — Török Propy-läen Kunstgeschichte-ben megjelent fejtegetéseire hivatkozva idézi, hozzátéve, hogy a savariai császári palota mozaikjainak aquileiai kapcsolataira lásd: G. Brusin—P. L. Zovatto: „Monumenti paleocristiani di Aquileia e di Grade” c. 1957-ben megjelent művét. Az iparművészeti részben nem esik szó sem a scriniumokról sem a pannoniai ókeresztény mécsesekről.

Deichmann hiányos és helyenként téves „Pannonia-képe” annál is meglepőbb és érthetlenebb, hiszen ő kitűnően ismeri az egész Imperium ókeresztény emlékeit a Közel-Keletét éppúgy, mint Észak-Afrikáét. Ezeket a negatívumokat nem lehet csupán a magyar kutatás külföldi nyelven megjelent publikációinak hiányával magyarázni, hiszen még az olaszul megjelenteket sem idézi...

Mindazonáltal hiányosságai és hibái ellenére is alapvető munka Deichmann könyve s az ókeresztény emléktanyag kutatója számára nélkülözhetetlen.

KÁDÁR ZOLTÁN

KÖNYVSZEMLE

KORAI FÖLDRAJZI ÍRÓK — A RÓMAI HÓDÍTÁS KORA. FONTES PANNONIAE ANTIQUAE I. Ediderunt FEHÉR BENCE—KOVÁCS PÉTER. Károli Egyetemi Kiadó, Budapest 2003, 323 lap.

A Pannonia-kutatás régi adósságának törlesztésére vállalkozott Fehér Bence és Kovács Péter az általuk szerkesztett *Fontes Pannoniae Antiquae* sorozat elindításával. Ugyan az első kötet magyar címe „Korai földrajzi írók — a római hódítás kora” félrevezető, hiszen nem csupán a földrajzi írók adatainak közlésére, hanem a római Pannonia provincia korai történetére — és bizonyos mértékben a római kori Kárpát-medencére — vonatkozó egykorú és későbbi antik auctorhelyek, sőt a fontosabb feliratos emlékek megjelentetésére vállalkoztak.

A magyar kutatásban kétségtelenül a kezdeteket Borzsák István *Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken* című, 1936-ban megjelent doktori értekezése jelenti.¹ E munka az antik források széles körű használatával és idézésével mutatta be a Kárpát-medencére adatokat kínáló szerzőket és leírásaikat. Ugyanabban az évben és sorozatban látott napvilágot Gráf András *Übersicht der antiken Geographie von Pannonien* című kötete,² melyben az auctorok mellett a régészet, a numizmatika és az epigráfia segítségével rajzolta meg Pannonia provincia földrajzát, rekonstruálva a római úthálózatot és részletesen bemutatva a településeket. A 2. világháborút követően a Pannoniára vonatkozó forrásokat felgyűjtve és szervesen felhasználva írta meg Mócsy András napjainkig alapmunkaként használt szócikkét a Pauly—Wissowa Realenzyklopädiában.³

Az említett művekben idézett források szövegkiadásainak könyvtári fellelése egyes auctorok esetében komoly akadályokba ütközik mind a szakemberek, mind pedig az érdeklődők számára. Számos kiadás csak nehezen hozzáférhető, elveszett vagy egyáltalán nincs meg az ország könyvtáraiban. Ennek a Pannonia-kutatást nagy mértékben hátráltató problémának az orvoslására vállalkozik a szerkesztőpáros a *Fontes Pannoniae Antiquae* sorozat köteteivel. A kilenc kötetre tervezett sorozat a római hódítás korától egészen 582-ig — Sirmium avar elfoglalásáig — törekszik a források közreadására. Az első kötetben a korai évtizedek történetére vonatkozó forráshelyek találhatóak. Ugyan a római hódítás előtti teljes késő vaskori időszakra vonatkozó források közül csupán azokat választották ki, melyek a tartomány életében később is feltűnő népekre vonatkoznak vagy a Római Birodalom Duna-vidéki politikájával szoros összefüggésben állnak.

¹ *Borzák I.*: Az ókori világ ismeretei Magyarország földjéről — *Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken*. DissPann I/6. Budapest 1936.

² *Gráf A.*: A Pannonia ókori földrajzára vonatkozó kutatások áttekintő összefoglalása — *Übersicht der antiken Geographie von Pannonien*. DissPann I/5. Budapest 1936. és uő.: Pannonia politikai földrajzához. EPhK 1936, 1—13.

³ *Mócsy A.*: Pannonia. PWRE Suppl. IX. Stuttgart 1962, 516—776 és uő.: Pannonia and Upper Moesia. London 1974. Magyarul ld. uő.: Pannonia az ókori irodalomban. In: Pannonia régészeti kézikönyve, 9—14 és a részletes jegyzeteket: 283—284.

A kötetben az eredeti forrás mellett annak magyar fordítása szintén olvasható. A jegyzetekben feltüntetésre kerültek a forráskiadások, illetve ha létezik magyar fordításuk, akkor az is. Itt található továbbá az idézett helyre vagy a kérdéskörre vonatkozó munkák sora. A forrásokat tematikus rendben szerkesztve, mint a legkorábbi, majd a földrajzi szerzők, a történeti munkák és végül a feliratok, közli a szerkesztőpáros. A kötet legnagyobb erénye azonban kétségtelenül a széles körű és alapos irodalmi bázis felvonultatott kommentárjaiknak a sora, melyek a későbbiekben minden bizonnyal számos vitát fognak kiváltani. Így már a legkorábbi szerzők — Hésiódos, Pindaros és Hérodotos — idézett részei után beható képet nyerhetünk a Duna kétfelé ágazásának (bifurkációjának) kérdéséről vagy a Duna-vidékre vonatkozó egyéb korai toposokról Fehér Bence segítségével (14—27). A következő nagyobb tematikai egységben a földrajzi írók leírásait olvashatjuk. Míg Strabónt vagy Claudius Ptolemaioszt kétségtelenül ebbe a csoportba sorolhatjuk, addig véleményem szerint idősebb Pliniust szerencsésebb lett volna a későbbiekben tárgyalni, már csak azon adatai tekintetében, melyek oly fontosak Pannonia korai történetére vonatkozóan. Kovács Péter ezeket a noricumai és pannoniai adatokat elemzi részletesen (54—63), rámutatva Plinius művének egyes részeinél megfigyelhető kompilatív tendenciákra, ahol emiatt több időrendi réteggel kell számolni. A Regnum Vannianum helyének sokat vitatott lokalizálását (ld. Plin. IV/80—81 és Tac. Annales II. 63) a régészeti leletek lassan eldönteni látszanak.⁴ Ugyanakkor fontos a Carnuntumra és környékére vonatkozó adatok elemzése is, melynél számos új és meggyőző magyarázatot vett fel a szerző.

Igen fontos Claudius Ptolemaios geographiájából Pannoniára és környékére vonatkozó részeknek a magyar fordítása,⁵ melyhez a művel kapcsolatos problémákat — mint a források kérdése, a mérésadatoknál megfigyelhető eltérések vagy a helynevek azonosítása — ismertető tanulmány csatlakozik (88—97). A Pannonia-kutatás kétségtelenül egyik igen elterjedt toposa, mely szerint a rómaiak nem érzékelték a Dunakanyart, szintén megcáfolásra került. A kötetben a kommentár mellett mérési táblázatok és térképvetületek elősegítik a tájékozódást Ptolemaios adatai között.

A kötetben közölt források következő csoportját a történeti munkák adják. A számos jól ismert és gyakran használt munka (mint pl. Tacitusé, Senecáé vagy Velleius Paterculusé) mellett több kevésbé ismert forráshely szintén közlésre került. Pannoniára vonatkozó történeti adatokat ugyanakkor a római költők műveiben is találhatunk. Így jutott korábban a súlyánál komolyabb szerephez a szarmaták bevándorlásának kérdésénél Lucanus Pharsaliájának egyik verssora (III. 91). A források következő nagy és szerencsénkre napról napra bővülő csoportját a különféle római feliratok adják, melyekből a szerkesztők számosat közölnek a kötetben. Így a Monumentum Ancyranum és a különféle római naptárak Pannoniára vonatkozó adatai mellett M. Vinicius tusculumi (ILS 8965), az emonai építési (ILJ 303—304) vagy Sextus Palpellius Hister helytartó polai (ILS 946) feliratát érdemes kiemelnünk. Új és a birodalmi tekintetben is érdekes az a Szombathelyen talált mérföldkő, mely Rómától méri Savariáig a távolságot.⁶

A kötet végén a Pannonia-kutatás e korai évtizedekre vonatkozó eredményeit Kovács Péter foglalta össze önálló tanulmányában az antik világ és Pannonia címmel (252—299). Számos új, eddig figyelembe nem vett adat alapján új lehetőségeket vett fel Illyricum földrajzi nevével, valamint a pannoniai törzsekkel kapcsolatban, akiknek szállásterületét a különféle források összevetésével vizsgálja. Számos vitát fog kiváltani tanulmányának Pannonia meghódításával és provinciává szervezésével, valamint Illyricum

⁴ Ld. *Prohászka P.*: Das quadische Gräberfeld von Dunajská Streda/Dunaszerdahely (megjelenés alatt). Így a dunaszerdahelyi temetőre vonatkozó új adatok és tárgyrajkok! alapján már az 1. század közepe harmadától számolnunk kell a germánok meglepedésével nem csak a nagyszombati löszmezőn, hanem a Csallóközben is.

⁵ Kutatótörténeti érdekességként, a szerkesztők alapos irodalmi anyaggyűjtésének kiegészítéseként, érdemes megemlíteni, hogy Claudius Ptolemaios művével részletesen a 20. század huszas-harmincas éveiben Lattyák Sándor foglalkozott, akinek műve (Excerptum ex opere „Explicatio geographiae Claudii Ptolemaei”) kétségtelenül rendkívül nehezen használható, azonban az irodalmi utalásoknál szereplő adatokkal (64. o.) szemben nem három, hanem öt füzetben jelent meg, melyek a gyűjtők körében is nagy ritkaságnak számítanak.

⁶ *Kiss P.*—*Sosztaris O.*: Ein besonderer Meilenstein aus Savaria. Savaria 23 (1996—97) 101—113.

kettéosztásával foglalkozó része, ahol felhívja a figyelmet a korábban kialakított elképzeléseknek (mint pl. Savaria és Scarbantia alapítása és szerepe) éppen a források tükrében történő módosítására.

A kötet végén külön földrajzi- és személynévmutató került elhelyezésre, mely a könyv használatát jelentős mértékben megkönnyíti, amint az áttekintő táblázat is. Fehér Bence és Kovács Péter munkája hiánypótló a Pannonia-kutatásban, és mind a kutatók, mind pedig az egyetemi hallgatók nagy hasznát fogják venni. Csak remélhetjük, hogy az Előszóban olvasható könyvkiadási szakkollégiumok a sorozatot támogatni fogják, és így rövid időközönként egymást követve sorra jelennek meg azok a kötetek is, melyekre oly égetően szükség lenne.

PROHÁSZKA PÉTER

SEBŐ JÓZSEF: MOIRA. BRUSZNYAI ÁRPÁD ÉLETE ÉS KORA. Kairosz Kiadó, Budapest 2002, 327 lap.

A forradalom leverése utáni megtorlás áldozatai közül különösen emlékezetes maradt Brusznay Árpád kollégánk tragédiája. Az 1989. évi változás után számos visszaemlékezés készült róla, megjelent összegyűjtött antik tanulmányainak kötete,¹ és Kahler Frigyes monográfiában dolgozta fel bírósági tárgyalásának történetét, mint a kommunista törvénytelenések kirívó példáját.² Legutóbb Sebő József veszprémi tanár szóban forgó kötete rajzolta meg minden részletre kiterjedő gondossággal életpályáját. Az anyag összeállításakor a szerző felhasználta az összes elérhető írásos forrást (Eötvös-kollégiumi tanári jelentéseket, iskolai évkönyveket, bírósági periratokat és kéziratossal visszaemlékezéseket), valamint ismerősök és hozzátartozók szóbeli közléseit, 604 lábjegyzetben pontosan feltüntetve forrásait. Külön értéke a könyvnek, hogy mindezt — alcímének megfelelően — a kor politikai eseményeinek keretébe ágyazza be, így az életrajz mellett a negyvenes-ötvenes évek társadalmi helyzete is megrázó élességgel kirajzolódik a könyvből. Szakmai szempontból tanulságos Brusznay Homérosz-tanulmányainak (elsősorban az Iliász és az Odüsszeia hasonlatainak) részletes ismertetése (107—115. 1.). A könyv címe is Brusznay tudományos működésére utal: Brusznay ismételt ízben foglalkozott a Moira, a Végzet szerepével a homéroszi eposzokban, és az ő sorsa is a görög tragédiák végzetére emlékeztetően teljesedett be.

Brusznay Árpád (szül. 1924) 1942-ben érettségizett Szentesen, majd — balesete miatt két év késsel — 1944-ben az Eötvös-kollégium tagja lett latin—görög szakon. A kollégiumban a háború után kiélesedő politikai légkörben mint a konzervatív oldal prominens képviselője tette magát nevezetessé a kommunista pártfrakció vezetőinek (Frank-Falus Róbert, Lakatos-Lipsics Imre) lehengerlő fölényű vitapartnereként. A „fordulat éve” után 1948-ban tizenegyed magával kizárták a kollégiumból. Moravcsik Gyula a görög tanszékre vette maga mellé demonstrátorként, ahonnét 1950-ben szintén eltávolították. Vácra, majd 1952-ben a veszprémi Lovassy László Gimnáziumba került. Tanári munkásságáról az iskolai jegyzőkönyvek legnagyobb elismeréssel, volt tanítványai rajongással nyilatkoznak. Népszerűsége, nagy tudása, szervezőképessége érthetővé teszi, hogy a forradalom napjaiban őt választották a megyei forradalmi bizottság elnökévé.

A forradalom alatt fő törekvése a nyugalom megőrzése volt. Elsősorban neki köszönhető, hogy Veszprémben november 4. előtt egyetlen puskalövés sem dördült el, egyetlen ávost vagy pártfunkcionáriust sem bántalmaztak, a fehér zászlót kitzűző (!) szovjet laktanyába ételmezt küldött, a megyei párttitkárnak munkahelyet szerzett. (A hála az volt, hogy ez a személy követelte legkeményebben Brusznay halálát.) November 4-én a támadó oroszok lövöldözésbe kezdtek Veszprémben, amelynek során néhány tucat katona életét veszítette, elsősorban azért, mert az oroszok tévedésből egymásra löttek. Brusznayt az oroszok 4-én hajnalban letartóztatták, majd vizsgálati fogság után, mint ártatlant, szabadon engedték.

¹ Brusznay Árpád: A Homérosz-kérdés. Szerk. *Köszegi Lajos*. Veszprém 1991, Pannon Pantheon.

² A Brusznay-per. Bp. 1998, Kairosz.

Bruszniai baráti figyelmeztetés és ismételt letartóztatás dacára nem volt hajlandó Nyugatra távozni; nem csupán ártatlansága tudatában, hanem főleg kötelességérzetből. 1957. április 25-én újra letartóztatták, a börtönben verték és éhezették, majd megfogalmazták a vádat. Noha november 4. után szovjet fogságban semmiképpen sem vehetett részt az eseményekben, a dolgok „eszmei irányítója” nevéseges vádpontját eszelték ki ellene, ennek alapján ítélték első fokon életfogytiglanra, másodfokon halálra. Egyetemi kollégái (Ritoók Zsigmond, Szepessy Tibor) kegyelmi kérvényt köröztek érdekében (ezért állásukat elveszítették), de minden közbenjárás eredménytelen maradt. Az ítéletet 1958. január 9-én végrehajtották.

Bruszniai Árpád a Himnuszot énekelve ment a bitófa alá.

VEKERDI JÓZSEF

A. J. WOODMAN: TACITUS REVIEWED. Oxford 1998, XII + 255 lap.

Woodman új könyvében azokat a Tacitusról szóló cikkeket köti csokorba, melyek az elmúlt negyedszázadban születtek és majdnem kivétel nélkül az *Annalesre* „összpontosítanak” (focusing almost exclusively on the *Ann.*). Ne feledjük persze az *Ann.* IV. és III. könyvéhez R. H. Martinnal közösen írott kommentárokat, F. R. D. Goodyear tragikus hirtelenséggel megszakadt vállalkozásának folytatását sem. Ezek a nevek, illetve teljesítmények az *inzuláris* Tacitus-kutatás legjobb hagyományait idézik emlékeztünkbe.

W. a kötet előszavát biztosan nem a *kontinentális* olvasóknak szánta (nem mindig lévén kellő érzékünk a brit *understatement* élvezéséhez), amikor Goodyearról így emlékezik meg: „Amikor megmutattam neki első Tacitus-dolgozatom fogalmazványát, annyit mondott róla, hogy nem hiszi el” (that he did not believe it). Vegyük még ehhez a szerző önvallomását (40), ahol kitűnő kollégáinak, közöttük R. H. Martinnak köszönetet mond Tiberius trónralépéséről írott tanulmánya körüli bábáskodásukért, majd így folytatja: „It should not be assumed that any of them believes a single word of it.” Hát akkor mi, szerencsétlen szárazföldi patkányok, higgyünk neki, vagy ne higgyünk? De van még egy előzetes megjegyzésünk: W. egyik — refrénszerűen ismétlődő — kifejezése „to speculate a little further” (pl. 228 és *passim*). Az az érzésünk, hogy ez a mindenáron való *továbbkutatás* helyel-közzel már sok a jóból.

Valamennyi fejezet eredményeinek — vagy túlzásainak — bemutatása nem férne egy recenzióba, bár biztos, hogy pl. a 11.-nek (190 skk.: *Amateur Dramatics at the Court of Nero*) egy szóval történő ismertetése (Gymn. 1995, 175: „anregend”) keveset mond W. *acumen philologicum*-áról és bizonyításmeneitinek követhetőségéről. Tagadhatatlanul szellemes, ahogy W. 1983. jan. 31-én tartott bemutatkozó előadásában (*The Literature of War*) minden idők háborús irodalmát hallgatói elé tárta — különös tekintettel Hitler hatalomra jutásának (1933. jan. 31.!) historiográfiájára. Ebben az összefüggésben mutatott rá arra, hogy a tacitusi évkönyvek egyik leghíresebb jelenete nem volna más, mint egy „largely fabrication by the historian” (17,47. j.). Ezt a megállapítását fejtette ki részletetekbe menően a könyv 5. fejezetében (70 skk.: *Self-Imitation and the Substance of History*). Emlékezetes jelenetek: Vitellius, az emberségből kivetkezett bitorló háborzongató szemléje a bedriacumi csatátér hulláhegyei között (Hist. II 70), illetve ennek pozitív ellenképe, az eszményinek ábrázolt Germanicus *pietas*-ának bemutatása a Varus-katasztrófa színhelyén (Ann. I 61 sk.). Hogy magyarázzuk a két leírás közt tagadhatatlanul meglévő szövegbeli egyezéseket? Mondhatjuk-e, hogy a történetíró a későbbi *Annales*-ban — a teutoburgi színhely közvetlen ismerete híján — egyszerűen csak ismételte önmagát? Ez aligha volna összeegyeztethető a *σενιός* köztudatban élő képével (W. 20: „the most respected and allegedly most sober of all the Roman historians”). W. (utólag 84,37. j.) hivatkozik a PWRE Tacitus-cikkére (Suppl. XI 486 sk., 1965-ből; de már korábban is: *Das Altertum* 4 [1958] 48 sk.), mint „a két szöveghely legrészletesebb összehasonlítására”, amelynek szerzője (B. I.) azonban „egyét sem említett a szó szerinti párhuzamok közül” (mentions none of the verbal parallels). Valójában még korábban (1956 áprilisában tartott, sokak számára emlékezetes előadásomban: *Ant. Tan.* 1956, 241 skk. = *Dragma* IV 238 skk.) nemcsak ebből a két részletből sorakoztattam fel számos párhuzamot, hanem a regényes Nagy Sándor-hagyományból, illetve a hellénisztikus („tragikus”) történetírásból is. Ezeket W. figyelmen kívül hagyja. Így hát pl. az ismétlődő *concupivit*

(*cupido invadit*, πόθος ἔλαβεν αὐτόν) nem a. m. „(Germanicus) was overwhelmed by a desire”, hanem „by the (Alexandrian) πόθος” stb.

Ebben az összefüggésben kerít sort W. egy szövegkritikai probléma megtárgyalására is (121,61 j.): Ann. I 62,1 *Romanus*, vagy *omnis, qui aderat exercitus* olvasandó-e? A Mediceusban hibásan hagyományozott *Romanis*-on kívül (persze *igitur* után!) a Tacitus-szakértők bizonytalankodását az váltotta ki, hogy már az előző *caputban* (61,1) is *omnis qui aderat exercitus* olvasható. W. számon tartja, hogy Teubnerkiadásom apparátusában az *omnis* olvasat helyességének bizonyítékául nemcsak a historiográfiai hagyományban vissza-visszatérő ἢ (ξυμ) πᾶσα στρατιά szókapcsolatra és latin megfelelőire hivatkoztam (ezekhez csatolhatom most Iustinus két helyét: XII 6,15 és 8,10, Curt. Ruf. VII 2,3 és 2,7), hanem egy frappáns paleográfiai párhuzamra is, amelyre Horatius-tanulmányaim során bukkantam: az F-kódexekben (Sat. II 8,67) a régies *torquier omni* helyett a tudálékos, de értelmetlen *torqueri romani*-t találjuk. Akár ez az egy paleográfiai párhuzam többet jelent, mint az újabb kori szakértők megannyi körmönfont magyarázkodása.

A kötet legrövidebb (21 sk.: The Preface to the Annals: More Sallust?) tanulmánya nagymértékben valószínűsíti azt, hogy az *Annales* kezdőmondatában nemcsak a két első szó (*Urbem Romam...*) ékhözza a Catilina-monográfia kezdőszavait, hanem valamivel később a híres *sine ira et studio* megokolása (*quorum causas procul habeo*) is Sallustius valamivel későbbi kijelentését (Cat. 4,1 *ubi ... aetatem a re p. procul habendam decrevi*). Tekintettel Tacitusnak a köztudatban élő „Sallustianizmusára” (given Tac. general Sallustianism) hajlamosak lehetnének arra, hogy sok mindent közvetlenül Sallustiusra vezessünk vissza. Ha azonban az imént idézett mondat *teljes* szövegét olvassuk (*ubi animus ex multis miseriis atque periculis requievit...*), máris óvatosabbak leszünk, mivelhogy szembetalálkoztunk a Nagy Sándor-hagyomány legsűrűbben megfigyelhető szókapcsolatának (πόνοι καὶ κίνδυνοι) egyik változatával. Ez annyit jelent, hogy Sallustius írásában is a Nagy Sándor-i motívumkészlet messzemenő ismeretével kell számolnunk és így — mint ahogy ezt legutóbb Sallustius Marius-portréjával kapcsolatban (Ant. Tan. 45 [2001] 53 skk.) megállapítottuk — *mindkettejüknél* sok mindennek a forrását a közös hellénisztikus előzményekben kell keresnünk. Ilyesmire W. csak elvétve utal, mint pl. „for comparable scenes in the Greek novel” (214,84 j.); Sisenna szerepéről: 13 sk.; a viharleírásokhoz I. Lucanus-tanulmányunkat: Ant. Tan. 25 (1978) 77 skk. = *Dragma I* 179 skk.; a „zsarnoki” Tiberiustól ostromolt Rómában hömpölygő vérfolyók agathok-lési előzményeitől (Diod. XX 71. sk.; Iust. XXI 4,7 sk.) I. Ant. Tan. 31 (1984) 215 skk.

Leszámítva a szerző helyenkénti túlzásait, készséggel elismerjük logikus érvelését, következetességét és akár a központozásban is megfigyelhető akribéiáját. Igaza van: „there is nothing sacred about the punctuation of classical texts” (67). Gondoljunk csak régebről pl. az Agricola-életrajz egyik nehéz mondatára, amelyben Fr. C. Wex csak 1852-ben teremtett világosságot (1,4: *incusaturnus* után tagolandó). Vagy hogy friss példát idézzünk: Germ. 37,4 *nec impune: C. Marius...* (J.-W. Beck, I. Ant. Tan. 43 [1999] 303 sk.) Örvendjünk hát W. javaslatainak: Ann. I 6,2 ... *credibile erat: propius vero...*; I 7,3 *tamquam vetere re publ.; et ... ne edictum quidem... posuit*; vö. 243: „it is upon such details... that an entire interpretative edifice may depend”. Korábbi javaslatai közül vitatható Ann. IV 34,3 *praeclarus, in primis...* (szerencsére csak az apparátusban).

Ami az író méltatlan jellemzését illeti (a III. könyvhöz írott kommentárkötet előszavának lezárásaként: „this most manipulative of writers”), ez a vitatható vélekedés a tanulmánykötetben is többször felbukkan. Hasonlóképp erősen kérdéses a mindmáig vitatott 'manierizmus' megjelölés alkalmazása Tacitus írásaira (229 skk.), vö. Ant. Tan. 22 (1975) 233 skk. = *Dragma II* 251 skk. = ANRW II 33/4, 2581 skk. További kérdés, hogy beszélhetünk-e Tacitus „cinizmusáról” (43 és még többször) vagy „frivolitásáról” (152)? Mi inkább fölüeny iróniát, helyenként szarkazmust mondanánk, esetleg csalódottságot, jobb híján beletörődést vagy éppen hallgatást. Még egy valamiben nem értünk egyet a szerzővel: W. nincs egyedül az angolszász világ filológusai között, akik úton-útfélen szójátékokat szimatolnak a klasszikus szövegekben, ott is, ahol nincsenek. (Pl. 218 skk. és *passim*.) Tacitus, mint szuverén művésze a szónak, persze hogy él a latin nyelvnek ezekkel a lehetőségeivel is, csak éppen *pucenter et raro* — akárcsak Vergilius.

Szándékosan nem tételes tartalomjegyzéket akartunk összeállítani. Nehéz is volna egy ilyen gazdag és változatos esszégyűjtemény „tartalmát” ismertetni. Tacitus értői különben is ismerik és érdemüknek megfelelően méltányolják Woodman — néha merész — írásait. A „megbírált” szerző remélhetőleg így fogadja az ἀγαθὴ ἔρις jegyében fogant megjegyzéseinket.

BORZSÁK ISTVÁN

MARCO ANNEO LUCANO, LA GUERRA CIVILE (FARSAGLIA) I—II. Testo critico, traduzione e commento a cura di GIOVANNI VLANSINO. Milano 1995, CXI + 1024 lap.¹

Lucanus legújabb kiadását majd másfélszáz lapnyi bevezetés előzi meg, amely az eposzával kapcsolatos eddigi kutatások nyolc nagy témakörét tekinti át. Az I. fejezet az epika és történetírás összefonódását taglalja, és megvilágítja Lucanusnak művéből kikövetkeztethető történelemfelfogását és politikai állásfoglalását. A történeti epika fejlődésének áttekintése után Lucanus történelem-felfogásának jellemző vonásaként említi a mű tragikushangvételét. Ennek magyarázata Viansino szerint az *arcana imperii*, amelynek felismerése Tacitus történelemszemléletére is rányomja bélyegét, s ebben az értelemben szoros összefüggést teremt a két író között. Innen eredeztethető a Lucanusra jellemző új stílus, amely élénken foglalkoztatta a költő kortárait, s Petroniust a híres elleneposz megírására ösztönözte. Minthogy Lucanus a polgárháború ábrázolását — mint Vergilius — kozmikus távlatokba helyezi, az általa ábrázolt pusztulás, szintén a Vergilius megénekelte mitikus kezdetekhez hasonlóan, mintegy az egész világ utolsó idejeként vagy bevezető eseményként jelenik meg. Lucanus politikai állásfoglalása már csak azért sem kétséges, s ha nem tudnánk a költőnek a Piso-féle összeesküvésben való részvételéről, akkor sem lenne kétséges, hogy Caesar alakja a zsarnok tipikus jegyeivel van ellátva, s minél inkább közeledik a mű cselekvénye (és az alkotó életútja is) a tragikus végkifejlet felé, annál biztosabb, hogy a költő Caesar-figurájának legfőbb modellje maga Nero.

A II. fejezet etikai és politikai motívumokat, valamint az események elbeszélésének atmoszféráját tárgyalja. A hanyatlás általános légkörében a hagyományos értékek sorra kérdőjeleződnek meg, a Róma alapítását megbélyegző testvérgyilkosságot nagy méretekben megismétlő polgárháború a *libertas*-szal együtt megingat minden addig elismert erényt és értéket (*pietas*, *virtus*, *fides*). A műben végig nyomon követhető, hogy Pompeius és tábora ezen erények bajnokaként küzd — reménytelenül — a helyenként démonikussá növelt zsarnok Caesar és tábora *impietas*-ával és *furor*-ával szemben. A pharsalosi ütközet maga a testet öltött *nefas*, *scelus* és *crimen*: az egész cselekvény mozgatórugója nem más, mint ezek sorozata.

A III. fejezet áttekinti az istenek, a *Fatum*, *Fortuna* és a paradox imák szerepét, és Lucanust mint „Antivergiliust” mutatja be. Az istenapparátus hiánya nem pusztán epikus technika kérdése Lucanusnál, hanem annak jele, hogy a költő értékelése szerint a sztoikus *providentia* teljesen visszájára fordult, ha a polgárháború megtörténhetett. Lucanus ennek jegyében teremt meg új „mitológiáját”, amelynek szereplői a *numina*, illetve a *superi*, a *fatum* és a *fortuna*. E metafizikai hatóerők pontos és minden esetben beváló meghatározása még mindig megoldatlan probléma, és a szavak változatos költői használata miatt az is marad. A *numina* sok esetben értelmezhető a *fatum* emanációjának, a *fatum* és a *fortuna* jelentése is összemosódik, s a *fortuna* Caesar *genius*-aként is szerepelhet. E fékevesztett világban az addigi imák is átkoknak hatnak. E paradox imák azonban lehetnek a retorizáltság jelenségei is. Lucanus polgárháborújának világát nem elsősorban stilisztikai szempontok teszik „Anti-Aeneis”-szé, hanem az a szerep, amely a költő eposza megírásával vállal. Míg Vergilius a minden nehézségük ellenére dicső kezdeteket emeli mitikus magaslathoz, s hidat ver a hősi előidők és az Augustustól újjáalapított Róma jelene között,

¹ A könyvismertetés a TO 32795 sz. OTKA-pályázat támogatásával készült.

Lucanus e híd innesső pilléréet merészen megingatja, s az újjáalapítás közvetlen előzményeként olyan vérbűnt énekel meg, amelyhez hasonló már Róma falai alapjainak letételekor megesett.

A következő fejezet Lucanus költői módszerével és stílusával foglalkozik. Viansino a költő nagyságának közvetett bizonyítékaként jó néhány alkotót és gondolkodót vonultat fel Marlowe-tól Hölderlinig, akikre Lucanus úgyszólván elemi hatást tett, és stílusának nem kis szerepe volt az európai irodalom alakulásában. Lucanus stílusának emelkedettségét módosítja bizonyos prózai stíluselemek beszüremkedése (ezt már Petronius Eumolpusa is kiemelésre méltónak tartja), pl. a szókincsben egyes nem költőinek tartott szavak gyakori használata, ami „borzalmas manierizmusának” szolgálatában áll. A költő kifejezőmódjának dagályos jelege szervesen összefügg az ábrázolt *crimen* méreteivel: a bűn legszörnyűbb formája már csak a túlzás és a paradoxon eszközeivel fejezhető ki. Maga a patetikus stílus az epika veleszületett stíluseleme, de a „kolosszálisan kozmikus jelleggel” összefüggő fokozott pátosz Lucanusnál talán a költői világlátás szerves következményének tekinthető. A kozmikus jelleg nemcsak az ábrázolt események méretiben ölt testet, hanem abban is, hogy a költő teljes összetettségében akarja megragadni az eseménysort. Ennek jegyében az eposz eszközeinek alkalmazása mellett minden műnem fegyvertárából kiválogatja, ami céljának megfelel: az eposzt dramatizálja, olykor lírai és elégikus színekkel élénkíti, másfelől — ha szükséges — éppen a költőiség rovására szinte a természettudományos próza felé közelíti.

Viansino a következő fejezetet az elbeszélőtechnikának szenteli. A történeti eposz műfaj a hőseposztól eltérő elbeszélő technikát követel. A költőnek a tényeket szükségképpen meg kellett szabadtania szigorú történeti sorrendjüktől, de úgy, hogy a költőiség jegyében a fantasztikus és tragikus jellegnek se legyenek híján. A történeti eposz költőjétől használt történeti források közül Viansino kiemeli Cicero leveleit, Livius, Valerius Maximus és Asinius Pollio művét. Persze ennek a történetnek az olvasói ismeretek a feldolgozott eseménysort, csakúgy mint a tragédiák közönsége a tragédiáékat. E tekintetben nemcsak Seneca tragédiájának, hanem Ovidiusnak is sokat köszönhetett. A téma ismertsége alkalmat nyújt az alkotónak arra, hogy bizonyos elemeket kiemeljen, mások jelentőségét csökkentse vagy teljesen el is hallgassa. A hagyományos epikában a hallgató érdeklődésének fenntartását az egyenletesen áradó előadásmód szolgálja, Lucanus viszont egyes történetekre osztja témáját. Nemcsak az olvasó, saját maga is szenvedélyes és elfogult szemlélője ugyanazon eseményeknek: az elbeszélő nem próbál meg távolságot tartani tárgyától. Senecától nemcsak ezt az egész biztosan nem-epikus narratív technikát veszi át Lucanus. Fontos tényezője e dramatizáltságnak, hogy a mű terjedelmének harmadát párbeszéd és monológok teszik ki, melyek maguk is kommentálják a cselekvényt. A legtöbb jelenet ezért a megszokottnál kevésbé mozgalmas, nem annyira előreviszti, mint inkább árnyalja a cselekvényt. Az esemény előrehaladását gyakran szakítják meg a költő kiegészítései: a minden tudást biztosító műzsák szerepét saját maga veszi át méltatlankodó, ironikus megjegyzéseivel, erkölcsi és politikai elmélkedéseivel. A tudós exkurzusok gyakran a szokottnál nagyobb terjedelemben is kiegészíthetik az elbeszélést.

A „Szereplők” c. fejezetben Viansino szerint Lucanus eposzának szereplői — Pompeius, Caesar, Cato, Brutus és Cornelia — mellett a szenátus is mint testület ad hangot állásfoglalásának. Caesar Italia elleni merénylete nem más, mint a szenátus *regnum*-a elleni támadás, s erre igazságos válasz Brutus merénylete Caesar ellen. Pompeius is *dux privatus* a polgárháborúban, s a szenátusnak iránta való elkötelezettsége már-már szolgálalkúságnak tetszik. A szenátus tehetetlenségével azonban Lucanus ki akar fejezni valamit: az események alakulása immár csak két személy, Pompeius és Caesar párharcán múlik.

Ki a *Bellum civile* valódi, jó értelemben vett főhőse? Ha az eposznak van egyáltalán főhőse, Cato az. Lucanus Catója nem történeti alak, hanem idealizált személyiség, a köztársaság eszméjének megtestesítője, Lucanus pedig ennek az eszmének elkötelezett híve. Cato az igazi *civis Romanus* Pompeiusszal szemben, benne testesül meg minden olyan erény és érték, melynek pusztulása a *res publica* megingásának oka és egyben következménye. Viansino szerint a *Bellum civile* főhőse Cato, s a dráma csúcspontja talán az ő öngyilkossága lehetett volna.

A Cornelia-alakkal kapcsolatban Viansino megjegyzi, hogy Lucanus nőalakjai férjeik női megfelelői. Ebben igaza lehet, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy Cornelia elődje, Iulia milyen éles ellentétben áll a későbbi hitvessel: mintha az ő alakjának felfogását is Caesar ábrázolásának elvei befolyásolnák. Ahogyan Pompeius és Cato ugyanazon jó ügy letéményesei, úgy hitvesük is a jónak tartott asszony két

lehetséges példája: Marcia az érzelmeivel mit sem törődő, magát teljes mértékben a férje által szolgált ügynek alárendelő asszonyé, Cornelia viszont azé a nőtípusé, akinek nincs is egyebe, csak érzelmei.

Pompeius személyiségének kidolgozását Viansino egyedülállónak tartja a római irodalomtörténetben. Igaz, a szó szoros értelmében szinte alig cselekszik, a *pietas* és *amor* küzd benne, mindez az időződő ember rezignációjával, akit már nem érdekel a fegyveres főhatalom birtoklása. Lucanus Pompeiusképe nek nincsenek valódi heroikus vonásai: éppen a *res publica* bomlását testesíti meg, abban az értelemben, ahogyan Cicero jellemzi találóan egy 46-ban kelt levelében: *vir ille summus, nullus imperator* (*ad fam.* 7, 3 2). Képe mindenben ellentéte Caesarének. Itt is tetten érhető Lucanus elfogultsága — pozitív előjellel: a költő kiemeli népszerűségét, gazdag érzelmevilágát, csakhogy az érzelmeknek való engedelmeskedés veszélyes olyan hős számára, akinek hivatása az, hogy az adott történelmi helyzetben az emberek és a világ felett uralkodjék. Pompeius életét azonban tetterő helyett immár az *αμηχανία* határozza meg. A hatalom gyakorlásának Pompeius által képviselt formájában Viansino az augustusi rezsím bizonyos pozitív vonásait véli felfedezni, igaz, *exemplum mutatae fortunae*-ként a hatalom hosszas birtoklását már nincs alkalom kipróbálni. Halálával azonban száll sírba az általa képviselt ügy: maga megistenül, lelke pedig átszáll Cato és Brutus „szent keblébe”.

Caesarnak viszont istenné nyilvánítása után a Tartaros legmélyén a helye. Viansino szerint Lucanus modellje Caesar megformálásakor Nero volt, bár a költő ügyesen lavírozott a retorika és költészet eszközeivel elért tendenciózus ábrázolás határmezsgyéjén. Ez az elfogultság eredményezi, hogy Caesar szinte nem is személyiség: egyoldalú ábrázolása miatt tettei teljesen kiszámíthatóak, s emberi érzelmei a haragon és a X. könyv egyiptomi színeben kiütköző bujaságán kívül nincsenek is. Jellemző, milyen szavakkal aposztrofálja a költő Caesart: *hostis, praedo, Romanus tyrannus, saevus, nefandus, perfidus, turpis, adulter*, kiemeli embertelenségét, a *clementia* hiányát, érzelmei kizárólag az *ira*, *rabies* és *furor*. Lucanus mesteri módon fordítja visszájára Caesar azon tulajdonságait, melyek sikerét biztosították: a hagyományosan erényként számon tartott gyorsasága például kérlelhetetlen és kegyetlen törtétekként jelenik meg. Amennyiben Pompeius sorsa bizonyos értelemben a hanyatló *res publica* leképzése, Caesar Lucanus szerint sokban hasonlít a Rómára ragadozóként lecsapó balsorsra, melynek Caesar ebben a felfogásban az eszköze. De a költő ezzel nem elégszik meg: Caesar a „gonoszág titánja”. E „kegyetlen monumentalitás” ékes példája az a mód, ahogyan a III. könyvben a massiliai szent berket megszentelteleníti.

Viansino vizsgálja Lucanus történeti példáit, valamint azt, hogy a költő reflexiói során hogyan tekint a múltba és jövőbe. Lucanus retorikai szemléletmódjának köszönhetően hangsúlyozottan paradigma-ként kezeli a történelem eseményeit (I, 94 *factorum exempla*). Mint Cicero, a *turpitudō* példáit igyekszik a nem római: görög és keleti történelemből meríteni, ezek az *exemplum*-ok pedig kivétel nélkül Caesarral kapcsolatban jelennek meg, a negatív főhős keleti típusú mértéktelenségének kiemelése: *furiosus*, mint Xerxes és *vesanus*, mint Nagy Sándor. Még a gazdag Nagy Sándor-hagyományból merített pozitív elemeket is ellentétes előjellel alkalmazza Caesarra. Felmerült Caesarral kapcsolatban Hannibal alakja is, pedig a pun hadvezér itáliai győzelmeinek emléke még Iuvenalis és Martialis korában is sokkolta a rómaiakat. Elképzelhető, milyen fényt vetett ez a hasonlóság Lucanus Caesarjára. A római történelem elismert alakjai természetesen egytől egyig Pompeius oldalán szerepelnek, pl. Camillus vagy a Curiusok, Deciusok, akik mint *exempla fortitudinis et patriae amoris* az alvilágban is Róma sorsát siratják, s ha élének, mint Pompeius oldalán harcolnának.

A szövegahagyomány és a Lucanus-recepció történetét áttekintve Viansino valószínűsíti, hogy Lucanus halála után a költő baráti köre gondoskodhatott a szöveg fennmaradásáról. A hagyományozás akkori körülményeiről nem sokat tudunk, bizonyosan sokat olvasták, s mint Quintilianus megjegyzéséből kitétnik, vitatták is stílusát, költői eljárás módját. A középkorban iskolai szerző volt, hagyományozásának vizsgálata külön tanulmányt igényelne.

Viansino könyvével régi adósságot törlesztett: a Lucanus-kutatók kezébe nehezen nélkülözhető, továbbkutatásra ösztönző segédeszközt adott.

NAGYILLÉS JÁNOS

LUCAN, BELLUM CIVILE. IX. Comm. By DAVID P. KUBLAK. Bryn Mawr, Pennsylvania 2001, IV+56 lap.¹

A Bryn Mawr Classical Commentaries sorozato célkitűzése az, hogy lexikai és grammatikai segítséget nyújtson egy-egy szöveg „első olvasatához”. A sorozat az amerikai egyetemi rendszer *intermediate student*-jeit célozza meg, tehát a hazai *Auctores Latini* megfelelője. Számos kötete látott már napvilágot, melyeknek spektruma igen széles: a görög irodalomtól kezdve klasszikus római szerzőkön keresztül egészen az újkori latin nyelvű irodalomig terjed.

A szerző rövid bevezetőjében tájékoztatja a szöveg olvasóit Lucanus életútjáról, s egyszersmind elhelyezi a költőt a kor történeti összefüggésében. Az összefoglalás — rövidsége ellenére — meglehetősen informatív: ha csak egy mondatban is, de sok fontos problémakört érint (a szerző életrajza, a történeti eposz római előzményei, Lucanus viszonya elődjéhez, különösen Vergiliushoz, a kortársak ítélete Lucanusról, Petronius *Bellum civile*-je, a befejezetlen munka cselekvényének tervezett végpontja). Az utolsó szakasz tájékoztatja az olvasót a *Bellum civile* IX. könyvéről, mint amely különösen jellemző Lucanus költői technikájára, eyebekek mellett a benne olvasható hosszú beszédek, különféle exkurzusok, a könyvben taglaltak erőteljes, sőt bizarrhangvétele miatt. Röviden szól ezután a daktilikus hexameter főbb jellegzetességeiről. Az első sorban mindenesetre nemcsak a Kubiak által jelzett egyetlen *penthemimeres* cezúra van, hanem egy *hepthemimeres* is. A két cezúra együttesen gyakran emel ki fontosnak tartott szavakat a római epikus költsézet hexameteireiben: itt a *Manes* szót zárja közre, kiemelve a könyv kezdetén, hogy Pompeius immár halott, s megelőlegezi a lélek halál utáni sorsával kapcsolatos, itt következő rövid kitérőt (9, 1—18 skk.). Kubiak az A. E. Housman által megállapított Lucanus-szöveget (Oxford 1926) veszi alapul.

Az 56 lapnyi kommentár tartalmát nyilvánvalóan a célközönség tudásszintje határozza meg. Igen nagy arányban képviseltetik benne magukat az egyszerű lexikai magyarázatok, melyek egyes szavaknak csak szótári alakját közlik. Ezeknek aránya kissé túlzott, és a megadott szótári alakokat és a szövegből ily módon kiemelt szavakat áttekinthetővé nehéz azt az elvet felfedezni, mely pl. *perfruitur* (112) kiszótározását nehezebbé teszi a *siim* alakénál (759). Ezzel lépten nyomon az efféle magyarázatok foglalják el a helyet a szöveg első olvasásához szükséges, bonyolultabb kérdésektől. Szintén feleslegesnek tűnhet az igei vonzatok megadása, valamint akárhány egyszerűbb esettani magyarázat is.

Az előbbiek helyett a szerző nagyobb teret szentelhetett volna a mondattani információknak. Ezeknek a jelenségeknek a felismeréséhez és helyes értelmezéséhez sokkal nagyobb nyelvtani — interpretációs jártasság szükséges, mint a szótározáshoz, aminek az elsajátítása csak technikai kérdés. Kubiak mondattani magyarázatai egyébként jól használhatóak.

Gyakori típus a magyarázatok között az utalósók vonatkozásainak megadása. Ezeknek a pontos kapcsolása fontos a maradéktalan szövegértésben, megadásuk pedig különösen indokolt, ha — mint Lucanus szövegében gyakran — az utalósó viszonylag távol áll attól a szótól, amelyre vonatkozik, és kapcsolását a szövegösszefüggés sem mindig teszi egyértelművé. Az önálló értelmezést segítette volna, ha a szerző értelmi egységként előrebocsát egy-egy tartalmi kivonatot: ilyenformán a latin szöveg értelmezésében nem túl nagy gyakorlattal rendelkező olvasó támpontot kaphatna arra vonatkozólag, hogyan ne fordítson egy-egy bonyolultabb helyet.

Összességében, minden fentebb emelt kifogással együtt elmondható Kubiak kommentárjáról, hogy a *Bellum civile* 9. könyvének olvasásához jól használható, sok fáradságtól menti meg a korántsem könnyű szerző olvasásától vissza nem rettenő fiatal latinistát. Szakmai alapossága vitathatatlan, és a szöveg első értelmezéséhez valóban jól használható. Ha mindez javára írható is, nem mulaszthatjuk el megjegyezni, hogy az antik irodalomban az első olvasat korántsem elegendő, s talán még e kommentárok célközönsége sem nélkülözheti azt, hogy az olvasott szöveget ne mintegy termőtalajából kiemelve mutassák be számára. Lucanus folyamatos párbeszédet folytat költőelődeivel és a történeti hagyomány közvetítőivel, s nem utolsó sorban saját kora köztudatával. Ennek a dialógusnak a megértéséhez pedig elengedhetetlen lett

¹ A könyvismeretetés a TO 32795 sz. OTKA-pályázat támogatásával készült.

volna, hogy a szerző az interpretáció során legalább bizonyos markáns problémákra kitérjen, mintegy mélységet adva a kommentárnak. Így továbbra is feladat marad, amit a kommentár írója magára vállalt, hogy saját tájékozottságával magánál tapasztalatlanabbakat segítsen hozzá a szöveg alaposabb megértéséhez.²

NAGYILLÉS JÁNOS

ATTI DEL SEMINARIO INTERNAZIONALE DI STUDI LETTERATURA SCIENTIFICA E TECNICA GRECA E LATINA (Messina, 29—31 ottobre 1997), a cura di PAOLA RADICI COLACE e ANTONIO ZUMBO. Messina, EDAS 2000, 481 lap.¹

Az olaszországi klasszika-filológiában már nagy hagyománya és múltja van a görög és latin szaknyelv(ek), illetve a görög és latin nyelvű tudományos irodalom kutatásának. Elmondható, hogy Olaszország központja és szervezője a témával foglalkozó nemzetközi kutatásnak: a messinai és a triesti egyetem illetékes tanszékei adnak helyt időről időre a görög és latin szaknyelvvél, illetve tudományos irodalommal foglalkozó nemzetközi konferenciáknak.² A messinai és a triesti egyetem a perugiai egyetemmel karöltve a szakmai utánpótlásról is gondoskodik a „Letteratura Scientifica e Tecnica Greca e Latina” c. doktori iskola létrehozásával. Eme élelkn kutatási tevékenység egyik legújabb terméke az ismertetőnk tárgyát képező kötet, mely elsősorban olasz kutatók ez irányú kutatási eredményeit mutatja be (a nemzetköziséget a francia Ph. Mudry képviseli).³

A kötet, melynek használhatóságát alapos név- és helymutató is növeli (432—478), összesen 22 tanulmányt tartalmaz. E tanulmányok a cím adta tág lehetőségeket kihasználva az antik szaknyelvek és tudományos irodalom legkülönbözőbb aspektusaival foglalkoznak, és öt csoportba vannak osztva. Ez a csoportosítás azonban láthatóan semmiféle rendező elvet sem követ, s ezen a fülszövegben közölt rövid tematikus eligazító sem segít. E tanulmányok a következő tematikus beosztás szerint csoportosíthatók.

1. Nyelvészet (szókészlet) G. Brugnoli (Perla: 3—7) a középlatin perla (ol. fr. stb.) 'gyöngy' szónak a hagyományos etimológiáját (< latin *perna/pernula* 'kagylófajta') egészíti ki azzal, hogy a szemantikai fejlődést a görögből a latinba átkerült *pin(n)a* szó (kagylófajta, 10. sz.-tól 'gyöngy' jelentés is adatolt) kettős jelentésének hatásával magyarázza, és feltételezi, hogy a *perla* 'gyöngy' szó a kora középkori vulgáris latin szókészletben már megvolt; Ph. Mudry (Langue vulgaire ou langue technique: le cas de *manducare* chez les médecins latins: 9—17) a Caelius Aurelianusnál előforduló *manducare* szó jelentését tisztázza: ennek jelentése a vulgáris latin 'enni' és az orvosi szaknyelvbéli 'rágni' közötti átmeneti fokozatot tükröz: *sumere* (*siccum cibum*).

2. Szakterminológia általában; a) katonai: A. Grillone (Soluzini tecniche e linguaggio di un geometra militare del III secolo: lo pseudo-Igino: 365—395.) Pseudo-Hyginus *De metatione castrorum liber c.* munkájának szakszókincsét elemzi, kül. tekintettel a katonai szakszargonra (*groma* etc.); E. Pinto (Technice belliche e metafore nel De Constantinopolis obsidione di Giovanni Cananos: 359—364.) Cananos

² M. G. Schmidt Lucanus eposzának még rövidebb részletét (X 1—171) interpretálta érdemlegesen „Caesar ... Cleopatra” c. disszertációjában (Frankfurt a. M. 1986), I. Gymnasium 1987, 565 skk.

¹ Collana Lessico e Cultura 3. Università degli studi di Messina. Dipartimento di filologia e linguistica, Cattedra di filologia classica, Cattedra di storia della filologia e della tradizione classica.

² Pl. Atti del I Seminario di Studi sui Tecnici greci e latini (Messina 8—10 Marzo 1990) a cura di P. Radici Colace e M. Caccamo Caltabiano, AAPel Suppl. N. 1, 66 (1990), és Atti del II Seminario di Studi sui Tecnici greci e latini (Messina, 14—16 Dicembre 1995) a cura di P. Radici Colace, AAPel Suppl. N. 1, 71 (1995), Napoli—Messina 1997.

³ Egy másik új gyümölcs a triesti egyetemen tartott konferencia előadásait tartalmazó kötet: *Lingue tecniche del greco e del latino III. Atti del III Seminario internazionale sulla letteratura scientifica e tecnica greca e latina.* A cura di S. Sconocchia e L. Toneatto, Bologna, Patron, 2000, 512 lap.

Διήγησις περὶ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει γεγονότος πολέμου c. munkájából adott ízelítővel mutatja be, hogy a jó stílusú munka egyben a hadi terminológia gazdag tárháza is; b) orvosi: F. Stok (Il lessico del contagio: 55—89.) a fertőző betegségekre vonatkozó latin és görög szókincset tárgyalja (*pestis, labes, lues* etc.), valamint a fertőző betegségek terjedésére vonatkozó antik elméletek bemutatásával tisztázza az antik és a modern 'fertőzés'-fogalom közti különbségeket; c.) zenei: M. Raffa (Il monocordo strumento musicale: recupero di un aspetto trascurato: 101—114.) Klaudius Ptolemaios Ἀρμονικὰ 2.12. fejezetét elemzi, amely a μονοχορδός használatának nehézségeit taglalja. A ptolemaios terminológia zeneelméleti és filológiai vizsgálatából arra következtet, hogy a szöveg valószínűleg corruptéltáktól terhel, így lehet, hogy eredetileg nem a μονοχορδός-ra vonatkozott.

3. Szakterminológia, szaknyelvezet irodalmi alkalmazása (metaforikus használat stb.). A Grillo (Linguaggio tecnico-scientifico in carmi draconziani e pseudo-draconziani. Per l'esegesi e la sistemazione di versi problematici: 193—207.) a szakterminológia (pl. asztrológiai terminusok) költői alkalmazását *Dracontius Romulea* c. gyűjtemény darabjaiból vett példákkal illusztrálja, a Pseudo-Dracontiusi *Aegritudo Perdicae*-ban pedig az orvosi terminológia művészi felhasználását vizsgálja; P. Radici Colace (La metafora e il trattato: 241—262.) a különféle szaknyelvek (pl. asztronómia, kereskedelem) terminusai metaforikus használatának általános vonatkozásait tárgyalja; M. Amici (Letteratura pedagogica antica. Quintiliano e Seneca due modelli didattici e lessicali a confronto: 423—432.) a Quintilianus és Seneca pedagógiai elvei közti különbségeket vizsgálja, külön tárgyalva az orvosi terminológia metaforikus használatának hasonlóságait és különbségeit kettejükénél (pl. *magister / praeceptor* mint *medicus*, tanuló mint *paciens* és hasonló); E. Tagliaferro (Linguaggi oracolari a confronto e la satira di Luciano: 117—162.) azt vizsgálja, hogy az antik jóslatok, külön a sibyllinák stílusa és formakincse hogyan hatott a lukianosi „jóslatok” megformálására (Juppiter tragoedus, De morte Peregrini, Alexander), s hogy ezek az irodalmi „jóslatok” milyen szerepet töltenek be a lukianosi satírában; P. Paolucci (*Ars medica e civiltas nella formula comitis archiatrorum* di Cassiodoro: 301—311.) a *Cassiodorus Variarum* c. gyűjteményében található (6.19) irodalmi igénnyel megírt hivatalos használatra készült dokumentum stílusát elemzi, különös tekintettel megszövegezésének jogi forrásaira; A. Serio (Un principio della fisica epicurea nell'ode oraziana 2, 5: l'ισονομία 275—299.) Horatius Carm. 2,5 13—15. soraiban (*currat enim ferox | aetas et illi quos demperit | apponet annos*) kimutathatónak véli az epikurosi időfelfogás *isonomia*-tanának hatását, és véleménye szerint ez az *isonomia*-tan a horatiusi idő- (és szerelem-) felfogás szerves részét képezi.

4. Retorika, kommunikáció, narratológia: M. S. Celentano (Le regole della comunicazione: pragmatica e antichi manuali di retorica: 263—274.) az antik kommunikáció szabályait Quintilianus urbanitas és humor-felfogásán keresztül, valamint Julius Victor *Ars Rhetoricájának* utolsó két fejezte alapján (De sermocinatione, De epistolis) tárgyalja; R. Santoro (Percorsi stravaganti nelle *Variae* di Cassiodoro: dottrina, ideologia e digressioni: 91—100.) a bíborról szóló két cassiodorusi excursus (*variae* 1,2 és 6,21) retorikai alapú elemzésével bemutatja a cassiodorusi excursusteknikát; A. Venuti (La sezione περὶ συμποσίου dell'onomasticon di Polluce: un percorso ideologico tra macro e microstruttura, Poll. 6, 7—112: 209—229.) *Pollux Onomasticonjának* szövevényes narratív szerkezetét a 6. könyv elemzésével mutatja be, és e részlet műfajáról kijelenti, hogy az „un vero e proprio »romanzo«, in grado, come si è visto, di offrire una sua visione del mondo”.

5. Tudományos irodalom általában a) orvosi irodalom A. M. Urso (Autoralità e autonomia nelle *Passiones celeres e tardae* di Celio Aureliano: 397—421.) a caelius és a soranos Gynaecia egybevetése alapján arra a következtetésre jut, hogy Caelius Aurelianus munkája Soranos elveszett περὶ ὀξέων και χρονίων παθῶν c. művének nem szolgai latin fordítása, hanem eredeti igényű átültetése; R. Lentini (Medicina a Bisanzio: Demetrio Pepagomenos: 19—28.) az antik orvosi szakirodalom hatását vizsgálja Pepagomenos Περί ποδάγρας ἢ περὶ ψέλου c. művében, s kijelöli a mű helyét a bizánci kultúrtörténetben; S. Sconocchia (La *Praefatio* di Scribonio Largo: 315—357.) Scribonius *Largus Compositiones* c. 'receptgyűjteményének' praefatio-ját elemzi, különös tekintettel az abban megjelenő *humanitas / φιλάνθρωπία* eszményre (két appendixszel e szavak előfordulásairól a TLG CD-ROM és a ThLL alapján). b) halieutika: A. Zumbo (Ateneo 1, 12 b—c e il 'canone' degli autori alieutici: 163—170.) a Deipnosophistae 1,13-ban található listával foglalkozik, mely a halászati tankötemény, ill. értekezés műfajában alkotó költők és

prózaírók felsorolását adja. Nemcsak az e felsorolásban említett szerzők (Oppianus stb.) munkásságának problematikájával foglalkozik, hanem a műfaj bizánci visszhangjára is kitér (Tzetzés). *c)* filozófia, filozófiatörténet: U. Pizzani (*Scienza e pseudoscienza nel pensiero di S. Agostino*: 31—54.) Szent Ágoston tudományfogalmának kialakulásával foglalkozik, különös tekintettel a valódi és áltudományok elkülöníthetőségére teológiai-rationális alapon; V. Ciancio (*La base filosofica del pensiero scientifico moderno*: 233—240.) a modern fizika megalapítója, Galileo Galiei tudományról és rációról alkotott nézeteinek antik természetfilozófiai forrásait (Talés, Anaximandros, Parmenidés stb.) veszi számba; F. Russo (*Elementi di cosmologia nei trattati latini di Giordano Bruno*: 171—192.) Giordano Bruno cosmológiáját latin nyelvű értekezései alapján (kül. *De Immenso et Innumerabilibus, Acrotismus Camoeracensis*) mutatja be.

Mint látható, e tanulmánykötet mind témaválasztásban, mind időben egymástól nagymértékben különböző dolgozatok gyűjteményét nyújtja, s ha ez a változatosság nem feszíti szét a címben jelzett s megadott (egyébként igen tág) határokat, az a klasszikus antik és a középkori európai kultúra két hordozójának, a görög és latin nyelvnek köszönhető.

ADAMIK BÉLA

HÍREK

PATAKI ELVIRA

VIRTUÁLIS HOMÉROS

BESZÁMOLÓ A HOMÉROS-KUTATÁS S AZ INFORMATIKA EGYÜTTMŰKÖDÉSÉRŐL
FRANCIAORSZÁGBAN RENDEZETT NEMZETKÖZI KONFERENCIÁRÓL("Homère virtuel. Pour un compagnon électrique aux études homériques",
Grenoble, 2002. nov. 19—22.)

Az Université Stendhal klasszika-filológiai tanszéke által szervezett tanácskozás a grenoble-i egyetemen Françoise Létoublon vezetésével a '90-es évek elejétől működő, francia, svájci és olasz együttműködésen alapuló kutatócsoport (*Centre de recherches homériques*, e-mail: homerica@u-grenoble3.fr) két évente szokásos rendezvényeinek sorába illeszkedik. A csoport, amelynek fő célja az archaikus Görögországgal foglalkozó interdiszciplináris kutatás eredményeinek mind szélesebb körben való terjesztése elektronikus úton, Franciaország határain túl főként az internetes Homéros-oldal (<http://www.u-grenoble3.fr/homerica/>) működtetésével szerzett ismertséget. Nevéhez kötődik emellett a *Gaia* című, Grenoble mellett Genfben, Lausanne-ban s Torinóban szerkesztett folyóirat megjelentetése, valamint a nemzetközi Homéros-társaság évente megjelenő hírlevelének gondozása (*Epea pteroenta, Bulletin du Centre d'Études Homériques*), benne a folyamatosan frissített nemzetközi Homéros-bibliográfiával. (Utóbbi szerkesztésében idén e sorok írója is részt vett, különös tekintettel az utóbbi években Magyarországon idegen nyelven megjelent, Homérossal kapcsolatos publikációkra.)

Az 1999-es, az *Odysszia* mitológiájával foglalkozó (*La mythologie et l'Odyssée, Hommage à G. Germain*), majd a 2001. márciusi, az archaikus epika és zene kapcsolatát tárgyaló (*Homère et la musique*) konferencia után az ez évi rendezvény tematikája a számítógép s a világháló nyújtotta lehetőségek alkalmazása volt az ókortudomány művelésében s az ismeretterjesztésben. Mindez közvetlenül kapcsolódik a munkacsoport ambiciózus célkitűzéséhez, a Wace-Stubbings-féle *Companion to Homer*-t s annak modern kiadását (*A New Companion to Homer*, ed. Brill) kiegészítő, eredeti szöveget s kommentárt, illusztrációkat s hangzó dokumentumokat együttesen tartalmazó virtuális Homéros-kalauz (*Le Nouveau Compagnon virtuel aux études homériques*) létrehozásához.

A konferencia első napjának műhelytanácskozásai a már létező Homericahonlap bemutatásán túl a tervezett kalauz főbb témaköreivel foglalkoztak. Az adatbázis szerves részét képezné a trieszti egyetemen E. Pellizer vezetésével készülő *Dictionary of mythology* s a francia nemzeti kutatási alap, a CNRS egyik műhelyében formálódó *Project for a Genealogical tree of Greek Mythology*, valamint a Daremberg—Saglio-szótártat modernizáló, az antikvitás reáliáival foglalkozó *Dictionary of Antiquities* s az ókori Görögország interaktív földrajzi-történeti-nyelvészeti térképe. Ellentétben ezen, jelenleg csupán tervezet szintjén létező vagy éppen hogy elkezdett programokkal, a mindenekelőtt ismeretterjesztő szándékú, a homérosi eposzok helyszíneit felkereső virtuális utazások projektje már eredményt mutathat fel: a CNRS, az École Française d'Athènes, a grenoble-i Informatikai Kutatóközpont s a lyon-i építészeti főiskola együttműködésével megvalósuló *Argos virtuelle* programot, mely a városban folyó feltárások alapján kíséri végig az argosi *agora* fejlődését a geometrikus kortól a hadrianusi építkezésekig. I. Ratinaud mutatta be a konferencia közönségének.

Ugyancsak műhelyviták foglalkoztak a számítógép felhasználásáról az ókortudomány egyes részterületein (ókortörténet, A. J. Crieleard, Amsterdam; mykenológia, A. Hurst, Genf; metrika, D. Bouvier, Lausanne). F. Montanari (Genova) és A. Rengakos (Thessaloniki) az Interneten elérhető ókori forrásokat tekintette át, B. Heiden (Ohio) a jövődöbéli kalauz irodalmi elemzéseinek kérdésével foglalkozott, G. Danek (Bécs) az on-line bibliográfiákat tárgyalta.

Az ezt követő napok több párhuzamos szekcióban elhangzó, ötvennél is több előadása közül a konferencia fő tematikájához szorosan csupán néhány kapcsolódott. Th. Schmidt a leuven-i s a québec-i egyetem kutatói által közösen működtetett, jelenleg 250, más forrásból nemigen hozzáférhető mitográfiai papirusz adatait tartalmazó CMP programot (*Catalogue of Mythographic Papyri*, <http://cpm.arts.kleuven.ac.be/searchform.html>) mutatta be. Különösen kézenfekvő a számítógép használata a cataniai R. Schembra ismertette programban: az általa szerkesztendő CD a TLG anyagában nem szereplő, Kr. u. V. sz.-i keresztény Homéros-centók, az eposzok s az Evangéliumok szövegének párhuzamos vizsgálatát könnyíti meg. G. Danek előadása (*Homeric Singing: Monotony Online*) homérosi prozodiával és recitálással foglalkozó kutatásai eredményeit reprezentálta volna internetes oldala (<http://www.oeaw.ac.at/kal/sh/>) segítségével — ha a világháló telítettsége ebben nem akadályozta volna meg. (A felvétel hiányában Danek s a homérosi tonotipológia létrehozásával foglalkozó, a bécsi interpretációt vitató E. Lascoux előadássszünetben a hallgatóság nagy örömeire versenyt recitáltak.)

Konkrét homérosi helyekhez kapcsolódott négy szövegkritikai előadás: az *Ilias* X. könyve, A. M. Cirio; a *Batrachomyomachia* kéziratai, Y. Migoubert; a pajzisleírás táncjelenetének (*Il.* XVIII. 590—606) s a Télemachos-elbeszélés egy részletének (*Od.* IV. 155—215) eredetisége, P. Cavallero és F. Manakidou. Az eposzok szerkezetét tárgyalta S. Diop (az *Odysseia* digressiói) és B. Heiden előadása (az *Ilias* I—VIII., IX—XV., XVI—XXIV. könyvei által alkotott triádok belső építkezése).

A homérosi nyelvvel kapcsolatos előadások (az *epei* határozószó használatának tipizálása, D. Muchnová; a *knephas* alakana és jelentése az epikus naplemente-formulában, A. Christol) legérdekeesebbje kétség kívül F. Bader expozéja volt. A Chantraine-féle görög etimológiai szótár újabb kiadása szerkesztőjének térben s időben messzire kalandozó, a jelen lévő nyelvészek által egyes pontokon megkérdőjelezett előadása a görög *toxón* s a latin *taxus* szavak ismert közös eredetét hívta segítségül a homérosi *Ephyra* szigete nevének (*Od.* I, 259 skk.) rég keresett magyarázatául: eszerint az olasz *tasso*, a spanyol *tejo* mellett a gall *ivos*, a francia *if*, sőt, *Brno* és *Bern* neve is a *toxikus* hatású tiszafára (*taxus baccata*) utalna, hiszen Odysseus ezen, nevezett fafajtában bővelkedő szigeten keres mérget nyílveszőihez (?).

A stilisztikai elemzések során M. Nappi előadása az *Ilias* nőalakjai beszédmódjának vizsgálatával az epika kötött formuláris nyelvhasználatának s a szereplők nyelvi egyénítésének kettősségére hívta fel a figyelmet; M. Briand a *látás*, *látatás*, *látvány* jelentésmezéjébe tartozó homérosi szavak és kifejezések alapján igyekezett következtetni a vizualitás szerepére a homérosi dikcióban s fikcióban.

A régészeti sorozatban J. P. Crielaard a Homéros reprezentálta archaikus arisztokrácia tárgyi kultúrája s a korai vaskor régészeti evidenciája viszonyát tárgyalta, az eposzok építészeti vonatkozásaival foglalkozó S. Rougier-Blanc a *thalamos* problematikáját emelte ki. D. Aubriot az Odysseus köpenyét összefogó díszes kapocsról (*Od.* XIX, 225—33), C. Cousin a *Nekyia* leírásán alapuló *paysage infernal* képzőművészeti megjelenítésének görög és etruszk tradíciójáról beszélt. A történeti-eszmetörténeti előadások közül B. Patzek (Homéros és az ókori Közel-Kelet), O. Gengler (az archaikus kor intézményrendszerei s a homérosi *agora*) és Cl.-F. de Rougin (a *timé* fogalmának módosulása az *Ilias* Achilleusának történetében) neve említendő.

A kisszámú vallástörténeti előadás közül a strukturalizmuson iskolázott B. Mezzadri expozéja érdemel figyelmet, mely — a homérosi ábrázolást mellőzve — a stéléken megjelenő Sirének Weicker, Buschor, Marót K. által tárgyalt, máig megoldatlan kérdését igyekezett új szempontból megközelíteni. A (nyilván a *Seelenvogel* ideájával rokon) *szármás* Sirének eszerint a síremlékeken ugyancsak gyakran feltűnő kutyákhoz, Gorgó-szerű lényekhez hasonlóan sajátos inverzió termékei: miként a temetetlen holttestet szétmarcangoló kutyák a sír őrzőivé válnak, úgy alakulnak az emberevő dögmadarak apotropaikus védelmezővé.

A legterjedelmesebb szekció ez esetben is a homérosi költeményekkel csupán közvetve érintkező előadásoké volt. Az epikus hagyomány továbbélésével foglalkozott a hellenisztikus intertextualizmus egyik fő franciaországi képviselője, Ch. Cusset (az *Odysseia* és az *Argonautica* Phaiakiája). A Santoni az Agatarchidés hellenisztikus Vörös-tenger leírásában szereplő homérosi eredetű tengermitoszokat vizsgálta. (Ugyancsak Homéros és a tenger volt a témája J. Goy óceanográfia-történeti vázlatának.) Két előadás

hangzott el a homérosi elbeszélések latin utóéletéről (Propertius, M. Fox; Ovidius, H. Casanova-Robin). P. Ceccarelli a *Deipnosophistai* epikus idézeteiről beszélt, S. Fornaro igen szellemes tárgyalásban a császárkori Homéros-recepcióról, mindenekeelőtt Lukianosról.

A Homéros és az újkori kultúra kapcsolatát vizsgáló szekcióban A. Kolde a homérosi kérdés történetének egyik ritkábban említett fejezetével foglalkozott (B. Constant *De la religion*-jának Homéros-fejezete). A homérosi jelenléte a XX. század angol nyelvű lírájában vizsgáló C. K. Prince az Ezra Pound-féle *katabasis* mellett az *Odysseia* történetét a jelenkori Antillákra transzponáló, 1992-ben Nobel-díjjal jutalmazott D. Walcott művét elemezte. A konferencia talán legszebb előadása a Gallimard kiadó főmunkatársa, egyben A. Camus szellemi életrajzána (*Soleil et ombre, une biographie intellectuelle*) szerzője, R. Grenier nevéhez kötődik, aki a 30-as évek francia irodalmának mediterráneum-élményéből (P. Valéry s a hazájában napjainkban újra felfedezett G. Audisio) kiindulva a diplomamunkáját Plótinusról író Camus Magyarországon nemigen olvasott esszéinek (*Jeunesse de la Méditerranée, Sel de la Mer*) görögségképét és mítoszfeldolgoását mutatta be.

Nem hiányoztak a társzművészetek s Homéros kapcsolatát tárgyaló előadások sem: a vendéglátó F. Létoublon egy Bach-kantáta szövegében (*Ach Gott, wie manches Herzeleid*, BWV 58) vélte felfedezni a homérosi „*Tűrj, szív...*”-sor (*Od.* 20, 18) továbbélését. S. Beta a homérosi elbeszélésből kiinduló zenedrámák történetét vázolta, Monteverditől Offenbachon és Faurén át L. Berio 1996-os *Outis*-áig. G. Lacambre G. Moreau neoklasszikus Homéros-festményeiről beszélt, S. Phay-Vakalis az olasz M. Paladino könyv formában 2001-ben megjelent, az *Ilias*-t és az *Odysseia*-t illusztráló akvarellsorozatát mutatta be (a képek egy része a konferenciát kísérő kiállításon is látható volt). A zene és a képzőművészet mellett a konferencia zárónapján legifjabb Múzsza is képviseltette magát: L. Viscontinak egy szicíliai halászfalu életét megörökítő, néhány éve a Duna TV-n is bemutatott neorealista alkotása (*La terre tremble*) mellett két előadás is foglalkozott Theo Angelopoulos nálunk is jól ismert, homérosi történeteket újramondó filmjeivel.

SIMON ZSOLT

BESZÁMOLÓ AZ V. NEMZETKÖZI HETTITOLÓGIAI KONFERENCIÁRÓL

(V. Uluslararası Hititoloji Kongresi,
2002. szeptember 2—8., Çorum, Törökország)

Törökország Çorum tartományának hasonló nevű székhelye egy átlagos török kisváros, 150 ezer fős lakossággal, Ankarától észak-északkeletre százötven kilométerre, a festői belső-anatóliai tájban. A hely vonzerejét mindig is a hettita lelőhelyek közelsége adta, így Çorum hagyományosan minden második hettitológiai konferenciának ad otthont (a másodikat Paviában, a negyediket Würzburgban rendezték meg).¹ Teszi mindezt a törökökre oly jellemző szívéllyességgel és vendégszeretettel, ami a kiváló szervezésben és a konferenciához járuló gazdag kulturális programban (komoly- és népzenei koncertek, fotókiállítás) mutatkozott meg. A konferencia zárásaként Ortaköybe (Şapinuwa) szerveztek kirándulást, az ásatók, Aygül Süel és Mustafa Süel vezetésével; ill. Alaca Höyükbe és Boğazkalebe (Hattuša) Aykut Çınaroğlu, ill. Ayşe Seeher és Jürgen Seeher vezetésével.

A konferencia 113 résztvevőjének többsége az Európai Unióból, a nagy hettitológiai hagyományokkal rendelkező országokból (Németország, Olaszország, Franciaország, Hollandia) érkezett; természetesen a török résztvevők száma is magas volt, de jöttek az Amerikai Egyesült Államokból, Japánból, Izraelből, Lengyelországból, sőt Szlovéniából és Grúziából is. Magyar résztvevője a konferenciának Szabó Gabriella, a neves, Münchenben élő hettitológus; a Kolozsváron született, saját megfogalmazása szerint „magyar ajkú”, Izraelben élő Itamar Singer és e beszámoló szerzője volt.

A megnyitón beszédet mondott a kulturális miniszter, Çorum tartomány kormányzója, a város polgármestere és az ankarai egyetem rektora is. A konferencia elnöke, Sedat Alp professzor, a török hettitológia doyenje megromlott egészségi állapota miatt sajnos nem lehetett jelen. Az öt ülésnapon (két szekcióban, 34 ülészakkal) a tervek szerint kilencvennégy előadás hangzott volna el. Sajnálatos módon néhány közülük elmaradt, pedig igen érdekes kérdéseket tárgyaltak volna (*K. Strobel: After Süppiluliuma: the End of History?*; *Jacqueline Boley: Narrative in Old Hittite*; *Georgi T. Rikov: On the Development of the Indo-European Laryngeals in Hittite*).

Tematikájukat tekintve a hettitológia legdinamikusabban fejlődő ágai szerepeltek a legtöbbit: a vallástörténet, a szinkrón és diakrón nyelvészet, a régészet és a hieroglif luvi szövegek. A konferencia gazdag szakmai programjából itt csak szűk ízelítőt lehet bemutatni, ezért megpróbáljuk a legkiemelkedőbb előadásokat érinteni.

¹ Talán nem érdektelen megadni az eddigi konferenciakötetek adatait: *S. Alp* (szerk.): *Uluslararası 1. Hititoloji Kongresi Bildirileri* (19—21 Temmuz, 1990). Çorum é.n.; *O. Carruba—M. Giorgieri—C. Mora* (szerk.): *Atti del II Congresso Internazionale di Hittitologia*, Pavia 28 giugno—2 luglio 1993. Pavia 1995 (*Studia Mediterranea* 9); *S. Alp—A. Süel* (szerk.): *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Çorum 16—22 Eylül 1996. *Acts of the IIIrd International Congress of Hittitology*, Çorum, September 16—22, 1996. Ankara 1998; *G. Wilhelm* (szerk.): *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie*, Würzburg, 4—8. Oktober 1999. Wiesbaden 2001 (*Studien zu den Boğazköy-Texten* 45.).

A már említett I. Singer igen figyelemreméltó előadással szolgált (The 100th Anniversary of Knudtzon's Identification of Hittite as an Indo-European Language), melyben arra az eddig nem ismert tényre hívta fel a figyelmet, hogy mikor Knudtzon 1902-ben azt állította, a hettita indoeurópai nyelv,² azt módszeres nyelvészeti összehasonlítások alapján jelentette ki, s nem megérzéseire hagyatkozva. Így noha Bedřich Hrozný érdemei a megfejtésben vitathatatlanok, nem szabad megfeledkezni Knudtzonról sem, akit immáron méltó előfutárnak tekinthetünk.

Elizabeth Riekennek (Marburg) sikerült meghatározni a luvi *tarza/i-* jelentését („fordul”), mely mindeddig bizonytalan volt, s kiderült, hogy az eddig csupán germán nyelvekből ismert indoeurópai **treh₁-* „forgat, fordít” gyöknek (pl. ófelnémet *dräen*) más különnyelvi megfelelője is van, mivel *tarza- < *t₁h₁-s₁ke/o-* (Luwisch *tarza/i-*). Petra Goedegebuure (Hollandia) a hettita *ašī* mutató névmás deiktikus és távolra mutató értékére mutatott rá, beillesztve egyúttal egy hármas osztatú névmási rendszerbe (The demonstrative functions of the pronoun *ašī* [*uni, eni* etc.]). Az előadás értékét mutatja, hogy Harry A. Hoffner (Chicago) — megváltoztatva eredeti témáját — On Hittite *a-aš-ma* címmel tartott előadást, amelyben további bizonyítékokat szolgáltatott Goedegebuure álláspontjához. Kazuhiko Yoshida (Kyoto) azt bizonyította, hogy a hettita *mi*-konjugáció praet. sg. 3. *-ta* formában írott ragjában az *a*-nak nincs tényleges hangértéke, a *li-in-kat-ta* típusú írásmód utolsó jele pedig csupán azt a célt szolgálja, hogy jelölje az utolsó mássalhangzó [fortis] jegyét (tekintve, hogy a szóvégi mássalhangzók proto-anatóliai lenizációja csupán magánhangzók után következhetett be). Marina Zorman (Ljubljana) a likvidát tartalmazó szuffixumok elemzése révén bővítette ismereteinket a produktív képzőkről és a hangutánzó szavakról a hettitában (Einige Überlegungen zu hethitischen Verben mit Liquidasuffixen). Suzanne Herbordttól újabb részleteket tudtunk meg a nemrégiben talált latmosi sziklareliefről (Die Hieroglypheninschrift eines hethitischen „Grossprinzen” am Suratkaya im Besparmak [Latmos]).³

Sajnos némely nyelvészeti előadás nem ért el ilyen átütő sikereket, mint például Ilya Yakubovich (Chicago): Hittite Adverbial Genitive; Michaela Zinko (Graz): Bedeutungswandel im Hethitischen. Zum semantischen Feld KRANKHEIT im Hethitischen, akik sikertelenül próbáltak modern nyelvelméleti megfontolásokat alkalmazni;⁴ vagy Carol F. Justus (Austin, Texas): Hittite, Western Indo-European and Hittite *martari*, aki módszertanilag volt megalapozatlan.

A történészek előadásaiból kiemelendő Yuval Goren (Tel-Aviv), aki arról számolt be, hogy az Amarna-levelezésben található második Arzawa-levél (EA 32) agyagtartalmának analízise *Ephésosra* (hettita *Apaša*) vall származási helyként, ami egyrészt kiválóan egyezik azzal, hogy Arzawa, ill. Mirá királyságok székhelye e város volt;⁵ másrészt fontos lehet ez az adat a feltételezett luvi kancelláriá(k)⁶ keresésében is (Provenance Study of the Amarna Letters). Metin Alparslan (Törökország) a Tawagalawa-levél azon sokat vitatott sorának értelmezéséhez nyújtott újabb szempontokat, melyben Tawagalawát Aḫḫiyawa egykori nagykirályának nevezik (Überlegungen zur Aḫḫiyawafrage).

² Vö. J. A. Knudtzon: Die zwei Arzawa-Briefe, die ältesten Urkunden in indogermanischer Sprache. Leipzig 1902.

³ Vö. A. Peschlow-Bindokat: Die Hethiter im Latmos. Eine hethitisch-luwische Hieroglyphen-Inschrift am Suratkaya (Besparmak/Westtürkei). Antike Welt 33 (2002) 211–215; uő. — S. Herbordt: Eine hethitische Grossprinzeninschrift aus dem Latmos. Archäologischer Anzeiger 2001, 363–378.

⁴ Holott a megfelelően alkalmazott modellekkel nagyszerű eredményeket lehet elérni, mint azt a fentebb említett P. Goedegebuurenek a III. kongresszuson tartott előadása példázta: The Hieroglyphic Luwian Particle *REL-I=PA*. In: *Alp—Süel* (szerk.): i. m. 233–245. Eredményeit vitatja H. C. Melchert: Hieroglyphic Luwian *REL-īpa* “indeed, certainly”. In: S. Kimball—M. Southern (szerk.): Indo-European Perspectives. Papers from the 18th East Coast Indo-European Conference 2002. Washington, sajtó alatt.

⁵ Az alapvető tanulmány J. D. Hawkins: Tarkasawa, King of Mira. „Tarkondemos”, Boğazköy Sealings and Karabel. Anatolian Studies 48 (1998) 1–31, kül. 21 skk.

⁶ Vö. T. R. Bryce: History. In: H. C. Melchert (szerk.): The Luwians. Leiden—Boston 2003. 45. (HdO 68.)

A modern kor is letette névjegyét a konferencián, hiszen számos projekt része immáron az a szándék, hogy az internetre is felkerüljön (például Christian Zinko: Die Edition des AN.TAH.ŠUM^{SAR}-Festes). Megjegyzendő, hogy bár számos szövegkiadási, szótárszerkesztési program fut jelenleg is, de mind közül legfontosabb Harry A. Hoffner és H. Craig Melchert közös munkája, akik egy új heftita leíró referencianyelvtant készítenek (egy hozzávaló tankönyvvel), ami az utóbbi idők egyik legfontosabb vállalkozása. A következő konferencia helyszíne Chicago lesz (2005).

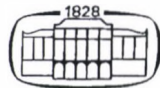
ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

FELELŐS SZERKESZTŐ
BORZSÁK ISTVÁN

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG
HARMATTA JÁNOS, MARÓTH MIKLÓS, RITOÓK ZSIGMOND,
DÉRI BALÁZS, SZEPESSY TIBOR

XLVII. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ
2003

TANULMÁNYOK

<i>Adamik Tamás</i> : Livius és a Bacchanalia-összeesküvés	237
<i>Benkő Mihály</i> : Aranymaszkos ősmagyar vezérsír	111
<i>Borzsák István</i> : Catullus és a politika?	89
<i>Borzsák István</i> : A csend beszél, Tacitus <i>nem</i> hallgat	97
<i>Borzsák István</i> : A bűbájos Virgilius	207
<i>Borzsák István</i> : Ádventől a kaland(or)okig	215
<i>Borzsák István</i> : Egy kis historiográfia	253
<i>Darab Ágnes</i> : Corinthium aes	221
<i>Dobrovits Mihály</i> : A türk hatalom utolsó évtizede	311
<i>Domány Judit</i> : Theokritos Hylas-idillje	71
<i>Domány Judit</i> : ΑΔΥ ΨΙΘΥΡΙΣΜΑ. Esztétika Theokritos idilljeiben	199
<i>Gulyás András</i> : A luxori templom és Egyiptom megújulása	5
<i>Harmatta János</i> : Közép-Ázsia ókori történetéhez	63
<i>Harmatta János</i> : A selyemút nyelvei	81
<i>Harmatta János</i> : Egy sásánida gemma a Szarvas-68 avar temetőből	305
<i>Horváth László</i> : Egy hérodotosi történet és Alexandros perzsa trónigénye	173
<i>Kovács Péter</i> : Adatok a hasta mint hatalmi jelvény használatához	261
<i>Kovács Péter—Prohászka Péter</i> : Új római feliratos emlékek a Magyar Nemzeti Múzeum adatrájából	291
<i>Ősz Ferenc</i> : Kleomenés — a negatív hagyomány ereje	183
<i>Ritoók Zsigmond</i> : Két költemény az <i>Anthologia Latinából</i>	103
<i>Szilágyi János György</i> : Attikától Narcéig — via Ischia	35

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>Borzsák István</i> : „Serendipity”	127
---	-----

KUTATÁSI BESZÁMOLÓ

<i>Kovács Péter</i> : Die römischen Inschriften Ungarns. Supplementum I	319
---	-----

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

<i>Borzsák István</i> : Párhuzamos (?) életpályák (A. E. Housman—Némethy Géza)	323
--	-----

MEGEMLEKEZÉSEK

Szabó Árpádról. Búcsú és emlékezet. (Szilágyi János György)	129
Szabó Árpád (1913—2001) (Sarkady János)	132
†Kákosy László (Török László)	339

VITA

Anreiter, Peter: Die vorrömischen Namen Pannoniens. <i>Archaeolingua</i> . Budapest 2001. (Ism. Adamik Béla)	135
Kádár Zoltán: Megjegyzések Fr. W. Deichmann <i>Archeologia Cristiana</i> c. kézikönyvéhez	339

KÖNYVSZEMLE

Bánóczy Rozália—Rihmer Zoltán: Latin nyelvkönyv joghallgatók számára. Kezdőknek. Budapest 2000 (Ism. Bencze József)	143
Szepes Erika: Anakreón-variációk: Vágyott életminőség avagy sorsközösség? Bp. 2002 (Ism. Vekerdi József)	145
Birkhan, Helmut: Kelten. Versuch einer Gesamtdarstellung ihrer Kultur. Wien 1997 ² (Ism. Kopeczky Rita)	146
Baynham, Elizabeth: Alexander the Great. The unique history of Quintus Curtius. Ann Arbor 1998 (Ism. Borszák István)	148
Schröder, W. A.: Der Altertumswissenschaftler Eduard Norden (1868—1941). Hildesheim—Zürich—New York 2001 (Ism. Borszák István)	150
Korai földrajzi írók — a római hódítás kora. <i>Fontes Pannoniae Antiquae</i> I. Ed. Fehér Bence—Kovács Péter. Budapest 2003. (Ism. Prohászka Péter)	343
Sebő József: Moira. Bruszniai Árpád élete és kora. Budapest 2002. (Ism. Vekerdi József)	345
A. J. Woodman: Tacitus reviewed. Oxford 1998. (Ism. Borszák István)	346
Marco Anneo Lucano, La guerra civili (Farsaglia) I—II. Testo critico, traduzione e commento a cura di Giovanni Viansino. Milano 1995. (Ism. Nagyillés János)	348
Lucan, <i>Bellum civile</i> . IX. Comm. By David P. Kubiak. Bryn Mawr, Pennsylvania 2001. (Ism. Nagyillés János)	351
Atti del Seminario Internazionale di Studi Letteratura scientifica e tecnica greca e latina. A cura di Paola Radici Colace e Antonio Zumbo. Messina 2000. (Ism. Adamik Béla)	352

HÍREK

Beszámoló az Ókortudományi Társaság 2001/2002. évi tevékenységéről (Adamik Tamás).....	155
Rimóczi-Hamar Márta—Adamik Béla: Beszámoló a 2000—2001. évi országos „Ábel Jenő Latin Tanulmányi Verseny”-ről	161
Pataki Elvira: Virtuális Homéros	355
Simon Zsolt: Beszámoló az V. Nemzetközi Hettitológiai Konferenciáról	358

AZ ANTIK TANULMÁNYOK SZERZŐINEK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az *Antik Tanulmányok* az ókori Görögország és Róma irodalmával, nyelvvel, történetével, vallásával és anyagi kultúrájával, valamint az ókori Kelettel, a középkori latin nyelvvel és irodalommal, Bizánc történetével és művelődésével, továbbá a görög-római kultúra magyarországi hatásával és továbbélésével foglalkozó eredeti tanulmányokat, kisebb közleményeket és könyvismertetéseket fogad első közlésre.

A tanulmányok terjedelme általában nem haladhatja meg az egy szerzői ívet (40 000 leütés). A teljes kinyomtatott kéziratot két példányban kell a szerkesztőségbe beküldeni. Az elfogadott cikkeket lehetőség szerint IBM kompatibilis számítógépen működő szövegszerkesztővel – elsősorban WinWorddel (6.0, '95, '97), másodsorban WordPerfecttel (5.1, 6.0) – előállítva, egyéb editorok esetén pedig szövegfájlban (ASCII-kódok) mágneslemezen is kéri a szerkesztőség.

A kéziratok kövessék az *Antik Tanulmányok* nyomdai formáját, és különösen ügyeljünk a következőkre:

– A tanulmány a szerző nevével kezdődjék, ezt kövesse a cikk címe, ezután 8–10 sor magyar nyelvű összefoglalás, majd a tanulmány szövege (a kiemelések dőlt betűvel), végül 8–10 sor angol nyelvű összefoglalás következzen!

– Minden cikk végén kérjük megadni a szerző lakáscímét és telefonszámát.

– A számozott és címmel ellátott ábrákat csak eredeti rajzban, illetve fényképen (nem xerox-másolatban!) vagy lézernyomtatóval előállítva egy példányban kérjük (nem összehajtván!).

– A tanulmány szövegében csak az antik forráshelyek megadása szerepelhet, szakirodalmi hivatkozások nem kerülhetnek bele. Ezeket lapalji jegyzetek formájában kell közölni.

A jegyzetekben az idézés formája magyar szerző esetében a következő:

Szepessy T.: Héliodóros és a görög szerelmi regény. Budapest 1987. 134 sk.

Folyóiratcikk esetében:

Borzák I.: Petófi és Tacitus. *Ant. Tan.* 43 (1999) 275.

Idegen szerző esetében:

W. Ranisch: Eddalieder. Leipzig 1912. 41 skk.

A folyóiratcímek rövidítésénél a *L'Année philologique* rövidítésrendszere az irányadó. A könyv vagy cikk adatait csak az első idézésnél közöljük, a továbbiakban i. m. rövidítéssel utalunk rá. Bibliográfiát a tanulmány végén nem közlünk.

Ára: 1512,— Ft áfával

ISSN 0003-567X

9 770003 567008 >